

1999

1-2

AETAS

Csige András
A „szántói modell”

Völgyesi Orsolya
Királyi biztosi vizsgálat Békés megyében

Deák Ágnes
Együttműködés vagy konkurencia

Hermann Róbert
Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc
a magyar történetírásban

Miru György
Kísérlet az állam körül

A „hosszú időtartam” új értelmezése
Beszélgetés Jean-Yves Grenier-vel

Következő számunk tartalmából

FONT MÁRTA

Orosz-magyar kapcsolatok a 12. században

HOMONNAI SAROLTA

Egy angol követ a 14. századi Magyarországon

UNGVÁRY JENŐ

A magyar honfoglalásról

SZEGFŰ LÁSZLÓ

Szent Gellért teológiája

D. JOGNA-PRAT

Egy politikai térség keresztény felépítése

PIERRE MONNET

A középkori „patria” Németországból nézve: birodalmi és regionális tudat között

D. BARTHELEMY

A történelmi gondolkodás az ezredév körüli átalakulás korában

PIERRE NORA

Az emlékezet helyei

K. HORVÁTH ZSOLT

Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látképe

Beszélgetés D. Barthelemyvel az első európai ezredfordulóról

1999/1-2

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A kiadvány
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Fund for Central and East European Book Projects,
a Magyar Kulturális Alap,
A Soros Alapítvány,
A József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ
VAJDA ZOLTÁN

BENKES RÉKA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

CSITE ANDRÁS A „szántói modell”: A helyi gazdaság eltartóképességének növekedése és az ezt kiváltó tényezők Zalaszántón	5
VÖLGYESI ORSOLYA Királyi biztosi vizsgálat Békés megyében (1835)	30
DEÁK ÁGNES Együttműködés vagy konkurencia – az alsó-ausztriai, a csehországi és a magyarországi ellenzék összefogási kísérlete 1847–1848-ban	43
HERMANN RÓBERT Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban	62
MIRU GYÖRGY Kísérlet az állam körül. Schvarcz Gyula reformtervei a dualizmuskori alkotmányosság továbbfejlesztésére	86
KŐSZEGHY MIKLÓS Jaj nekced, Asszíria! (Náhum: egy tipikus próféta a kivételesek között)	112
MARÓTI EGON Bajnok dinasztiák az ókori sportéletben	124

Műhely

MACIEJ JANOWSKI Kecskék és tokhalak. A közép-kelet-európai liberalizmus sajátosságai a francia forradalom és az első világháború között	131
JÁNOSKA ANTAL A magyar kártya története, ikonográfiája, készítői	147

Múltidéző

ANDERLE ÁDÁM Spanyol külügyi instrukciók a bécsi követeknek (1809–1856)	166
GÁNGÓ GÁBOR Trefort Ágoston tervzete az osztrák birodalom megszervezésére 1850 novemberében	187

TREFORT ÁGOSTON Értekezés az eszközkörről, melyekkel a forradalom befejezhető az osztrák birodalomban és Magyarországon	189
URBÁN ALADÁR Az osztrák kormány jegyzékei és nyilatkozata a magyar-osztrák viszonyról 1848 nyarán	208
NÓTÁRI TAMÁS Studiorum atque artium contentio (Cic.Mur.22-30)	224
<i>Kitekintés</i>	
MISKOLCZY AMBRUS Jules Michelet, a próféta és a tanár	244
<i>Elmélet és módszer</i>	
KÖVÉR GYÖRGY Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban	285
KISS GÁBOR ZOLTÁN Inspiratív metahistóriai elegy	294
STEPHEN GREENBLATT A reneszánsz költészet rezonanciája	301
<i>Határainkon túl</i>	
A „hosszú időtartam” új értelmezése. Beszélgetés Jean-Yves Grenier-vel	306
<i>Figyelő</i>	
Újabb monográfiák a római jog témaköréből HOFFMANN ZSUZSANNA	312
1848–49 német szemmel PAP JÓZSEF	315
Német nemzetiség – magyar hazafiság SZÁVAI FERENC	319
„A politizáláshoz autonómiára van szükség.” A ’nőkérdés’ társadalmi és tudományos aktualitása BARÁT ERZSÉBET	322
<i>Számunk szerzői</i>	329

CSITE ANDRÁS

A „szántói” modell

A helyi gazdaság eltartóképeségének növekedése
és az ezt kiváltó tényezők Zalaszántón 1790-1850 között¹

Bevezetés: problémák és kutatási tradíciók

A magyarországi gazdaságtörténeti irodalom az utóbbi három évtizedben elsősorban a magyar gazdaság 19-20. századi növekedésének elemzésére koncentrált.¹ Kiemelkedő jelentőségűnek tekinthető, hogy ezen kutatások eredményeként sikerült kimutatni a magyar gazdaság későn induló iparosodásának sajátosságait (szektorális jellegzetességek: élelmiszeripar nagy szerepe; növekedési ráták: a Ciszlajtán és a magyar tartományok gazdasága közötti komplementer jellegű illeszkedés stb.). Ezek az elemzések elsősorban a 19. század második felére vonatkoztak, s az ezen időszakot megelőző korszak egyrészt mint viszonyítási alap, másrészt mint a növekedés megalapozása került elemzésre.

Az 1980-as évtized végén megjelent ugyanakkor az a nézet is,² hogy a modern gazdasági növekedés már az 1830-as évektől kezdődött, s ebben kiemelkedő szerepe volt az ekkor meginduló osztrák iparosodásnak. Mindezzel implicite az is világossá vált, hogy a feudális-ként jellemzett intézményrendszer kellőképpen rugalmas volt, legalábbis annyira, hogy képes volt a megnövekvő kereslethez való alkalmazkodásra, az erőforrások kereslet motiválta átcsoportosítására.

Az 1980-as években a közgazdaságtanban a neoinstitutionalista iskola térhódításával ugyanakkor új hangsúlyok, fogalmak és elemzési eszközök jelentek meg, melyek az industrializációra vonatkozó nézetek átgondolására készítették a kutatókat. Különös jelentőséggel bír, hogy Douglass C. North³ nyomán a gazdaságtörténeti elemzésekben új kutatási irányok tűntek fel, melyek közül a magyar gazdaság vizsgálata szempontjából talán a kormányzati szerepvállalás, az állami gazdaság szabályozás bír legnagyobb jelentőséggel.

E kutatások közül kiemelkedik John Komlos,⁴ aki a népesedési és termelési folyamatok együttes vizsgálatát kiegészítette a kormányzati beavatkozás elemzésével, s bizonyította, hogy a Habsburg Monarchiában az 1750-1770-es években sikerrel megakadályozott népe-

^{*} Tanulmányom a „Zalaszántó gazdasága és társadalma 1790-1850” című, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen készült egyetemi doktori értekezésem rövidített és átdolgozott változata. A problémakör egyes részeit – tekintettel a terjedelmi korlátokra – ki kellett hagynom a tanulmányból, s érvelésemben csak az általam legfontosabbnak tartott részekre összpontosítottam. Kutatómunkám során nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Benda Gyulának, John Komlosnak, Kövér Györgynek, Sasfi Csabának és Vári Andrásnak.

¹ Berend T. I. – Ránki Gy.: A magyar gazdaság száz éve. Budapest, 1972.; Berend T. I. – Ránki Gy.: Európa gazdasága a 19. században 1780-1914. Budapest, 1987.; Berend T. I. – Szuhay M.: A tőkés gazdaság története Magyarországon. Budapest, 1983.; Komlos, J.: Nutrition and economic development in the eighteenth-century Habsburg Monarchy. Princeton, New Jersey, 1989. (a továbbiakban: Komlos 1989.); Katus L.: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1967.; Komlos, J.: Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac. Budapest, 1990.; Komlos, J. (ed.): Economic development in the Habsburg Monarchy and in the successor states. East European Monographs, Boulder, 1990.

² Kaposi Z.: Magyarország gazdaságtörténete. I. 1700-1830. JPTE, Pécs, 1992.

³ North, D. C.: Structure and change in economic history. New York, 1981. (a továbbiakban: North)

⁴ Komlos 1989.

sedési válság magyarázatában kiemelkedő jelentőséget kell tulajdonítanunk a központi kormányzat erőfeszítéseinek. Komlos „osztrák” modellje elsősorban a megtermelt jószágok olyan állam által befolyásolt újraclosztását összegzi, melyben a népcsedési válságok kockázata a korábnál kiterjedtebb és megváltozott szerkezetű állami beavatkozás hatására csökken. Könyvében a magyar gazdaság – elsősorban a magyar mezőgazdaság – szerepét abban látja, hogy az 1750-1770-es évek malthusiánus fenyegetettségében pótlólagos élelmiszer-szállítással segítette elő a ciszlajtán gazdaság megerősödését, és így a népcsedési válság elkerülését. Komlos ugyanakkor kevés figyelmet szentel az abszolutista kormányzati politika magyarországi hatásainak. Írásából kikövetkeztethető, hogy elsősorban a ciszlajtán területeken megvalósuló kormányzati intézkedések egyrészt a piaci aktorok számára a korábbi mértéknél nagyobb szabadságot adtak (főképpen az ipar területén, s ezzel az iparosodási folyamatot segítették elő), másrészt az úrbéres népcesség javára történt jövedelem-átcsoportosítás (földesúri szolgáltatások csökkentése, illetve korlátozása) sikeresen akadályozták meg a népcsedési válságot. Amint a regruták magasságára vonatkozó adatokból kiderül, Magyarországon is fenyegetett a népcsedési visszaesés a század 50-es és 70-es évei között, azonban nem nyerünk világos képet Komlos érveléséből arra vonatkozólag, hogy vajon mi hatott a népcsedési válság elkerülésének irányába. A kormányzati intézkedésekkel szembeni ellenállást a szakirodalom részletesen tárgyalta már, s tudjuk azt is – erre Komlos is kitér –, hogy I. Ferenc császár és király uralkodása alatt a reformok elakadtak, s lényeges intézményi átalakulás csak a 19. század negyvenes éveitől kezdve valósult meg. Különösen érdekessé válik e probléma, ha figyelembe vesszük, hogy Írország és Anglia gazdasági kapcsolatai jelentős hasonlatosságokat hordoznak a magyar-ciszlajtán kapcsolatokkal. Írországban viszont az 1840-es években az európai történelem eddig utolsó népcsedési válsága zajlott le. Komlos válasza erre a problémára az, hogy az ír-angol kapcsolatokban a piaci jellegű elemek domináltak, míg a Habsburg Birodalomban az állam szerepe sokkal jelentősebb volt. Ez azt is jelenti, hogy egy fejlettebb gazdaság integrálására nem biztos, hogy a piaci rendszer a legmegfelelőbb.

Véleményem szerint azonban mindez nem elegendő a korabeli magyar gazdaság sikerének – legalábbis a népcsedési válság elkerülésének – magyarázatául, hiszen nem tudjuk, hogy a gazdaság eltartóképessége milyen tényezők együtthatásának eredményeképpen emelkedett olyan mértékűvé, hogy nem csupán a hazai, de a ciszlajtán lakosság egy részének élelmezését is magára tudta vállalni. Itt különösen figyelmeztető az a tény, hogy Magyarországon időnként fel-felbukkantak élelmezési válságok (például 1816-ban), ezek regionális jellegűek maradtak. Vagyis feltételezhető, hogy nem volt zökkenőmentes a mezőgazdaság közelítése a termelési lehetőségek határához, továbbá az is kérdéses, hogy a kormányzat politikájának csak pozitív hatásai voltak-e.

De vajon mi hatott akkor a gazdasági átalakulás irányába? E tanulmányban egy esettanulmányon keresztül kísérletet teszek egy település, Zalaszántó (Zala vm.) gazdaságában 1790-1850 között⁵ végbement átalakulás bemutatására, s annak bizonyítására, hogy a túl-

⁵ A tanulmány időbeli lehatárolásaképpen azért választottam 1790-et és 1850-t, mert azok két alapvető állami-intézményi változás közötti időszak két határpontjának tekinthetők. 1790 a Mária Terézia és II. József uralkodása alatt végbement változások – melyek az állami gazdasági szerepvállalás megnövekedését hozták – zárópontja. A keszthelyi uradalom életében is 1790 környékére tehető az az igazgatási fordulat, melynek legfőbb kiváltója Festetics György gróf hadseregéből történő eltávolítása és ezt követő „elmerülése” gazdaságának megújításában. A végső időpontként 1850-et tüntettem fel, s ezzel azt kívántam jelezni, hogy a forradalom és szabadságharc időszaka alatt bekövetkezett intézményi változásokat a reformkori változások szervez részének tekintem. A kutatómunka során elemzett levéltári források egy része lehetőséget teremtett arra, hogy a vizsgálat időbeli intervallumát 1790 előttről és 1850 utánra is kiterjesszem. Így a népcsedési folyamatok elemzésekor az 1790 előtti anyakönyveket is elemmeztem, a birtokviszonyok rekonstrukciójakor pedig mind a József kori kataszteri összeírást, mind pedig az 1853-as földelkülönözési összeírást felhasználtam. A kutatás során segítségemre voltak a Benda

népcesedés jelcseit mutató gazdasági egységben sikerrel hajtottak végre olyan termelési-technológiai és üzemszervezési átalakításokat, melyek a település népességeltartó-képességét a vizsgált időszak végére jelentősen megnövelték.

Az utóbbi évtizedek magyarországi gazdaságtörténeti kutatásaiban a 18. század végén, a 19. század első évtizedeiben végbement agrárátalakulás hol több, hol kevesebb figyelmet kapott. A második világháború előtti kutatásokban⁶ – s közülük is elsősorban a Domanovszky-iskola tagjainak írásaiban – megjelent az a gondolat, hogy a magyar mezőgazdaságnak a 18. század második felében meginduló megújulása, Wellmann Imre szavaival az „új mezőgazdaság” megjelenése,⁷ a hazai uradalmak átalakulásával szorosan összefügg. Az ötvenes években a gazdaságtörténet-írásban végrehajtott marxista fordulat eredményeként a kutatók (Pach Zsigmond Pál, Szántó Imre) figyelme elsősorban a paraszti népesség felé fordult, és az a tézis nyert általános elfogadást, hogy a magyar gazdaság teljesítménye vizsgálati időszakunkban elmaradt a nyugati országokétól, melyet a második jobbágyság intézményének kialakulása és fennmaradása magyaráz. A marxisták tehát makrointézményi magyarázatot adták a fejlettségbeli lemaradásnak. A hatvanas évektől meginduló új gazdaságtörténeti kutatási programokban (például Berend T. Iván, Ránki György, Szuhay Miklós) a 19. század első fele kevés figyelmet kapott, a nemzetközi trendekhez illeszkedően a század második felére, a „take-off” időszakára helyeződött a hangsúly. Az uradalomkutatás – építkezve a háború előtti hagyományra – a hetvenes évektől Tóth Tibor munkásságával⁸ új szakaszába lépett, s a nagybirtokról a nagybirtoküzemre való áttérés tézisének felállításával a 18. század végén, a 19. század első felében tapasztalt mezőgazdasági átalakulás új magyarázatot kapott. Ezáltal sikerült bizonyítani, hogy a magyar mezőgazdaság a késő feudális intézményi viszonyok közepette is jelentős megújulási potenciállal rendelkezett. Mások, így például Orosz István,⁹ Köbli József¹⁰ pedig azt mutatták ki, hogy egyes termékek (például a bor) előállítására és kereskedelmére a késő feudális intézményrendszeren kívül folyt.

Tóth Tibor a nagybirtokról a nagybirtoküzemre való áttérésről kialakított modelljében a következő jellegzetességeket különítette el:

- a majorsági kezelésben levő földterületek nagysága megnő, nagy birtoktesteket alakítanak ki és megváltozik a művelési kultúra;
- a jobbágygazdaságok természetes szolgáltatásai megnőnek, a pénzbeliek visszaszorulnak, így a nagybirtoküzemek által értékesített javak jelentős része a paraszti üzemből származik;
- a megnövekedő speciális munkaerő-szükséglet jelentős részét bérmunkából biztosítják, kiépítik az új kultúrákhoz szükséges infrastruktúrát, az álló- és forgóeszköz-állomány nő;
- a majorsági üzemben dolgozók létszáma megemelkedik, sajátos uradalmi népesség alakul ki, melynek fontos csoportja a profi birtokigazgató réteg;
- új számviteli rendszert léptetnek működésbe.

Gyula vezette kutatócsoportnak az uradalom más településeire vonatkozó vizsgálatának eredményei, melyek jelentős része az 1790 előtti időszak folyamatait tárgyalja.

⁶ Bakács I.: Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. században. Budapest, 1930. (a továbbiakban: Bakács); Wellmann I.: A gödöllői Grassalkovich uradalom. Budapest, 1933. (a továbbiakban: Wellmann 1933.); Gerendás E.: Az esztergomi főkapitány garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében. Budapest, 1934. (a továbbiakban: Gerendás)

⁷ Wellmann I.: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Budapest, 1979.

⁸ Tóth T.: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Budapest, 1978. (a továbbiakban: Tóth 1978.); Tóth T.: Ellentét vagy kölcsönösség? Budapest, 1980. (a továbbiakban: Tóth 1980.)

⁹ Orosz I.: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. Agrártörténeti Szemle, XVII. 1975/1-2. 25-41.

¹⁰ Köbli J.: „Porosz utas” volt-e gazdaságfejlődésünk? Medvetánc, 1985/2-3. 17-38.

Egy korábbi munkámban¹¹ kimutattam, hogy az egyes magyarországi nagybirtokok nagybirtoküzemmé válása eltérő időszakban ment végbe (Gödöllő és Keszthely az 1790-es években, Mernye az 1820-as években), de kevés figyelmet fordítottam a kiépülő nagybirtoküzem és a paraszti kisgazdaságok interakciójára, azaz arra a kérdésre, hogy a helyi gazdaság eltartóképességét miként befolyásolta a nagybirtoküzem kiépülése, és ez milyen új lehetőségeket és korlátokat teremtett a kisgazdaságok számára. E dolgozat elkészítését megelőző kutatómunka során összekapcsoltam az uradalom központi megközelítést a demográfiai elemzések településközpontú megközelítésével. Vizsgálódási terepül a Festicsek keszthelyi uradalmának egy szervezeti egységéhez, a szántói ispánsághoz számos szállal kapcsolódó települést, Zalasántót választottam, s a helyi gazdaság eltartóképességének elemzését az ispánság és a község együttes vizsgálatával végeztem el.

A kutatómunka során három kutatási irányzat eredményeihez, kutatási módszereihez igyekeztem kapcsolódni. A problémakör kijelölésében John Komlos nézetei és hozzá kötődően a neoinstitutionalista közgazdaságtani és gazdaságtörténeti irodalom¹² volt meghatározó; másrészt nagy jelentőséggel bírtak az elemző munka során a hazai uradalomtörténeti vizsgálatok¹³ is, hiszen ez az irodalom részletesen tárgyalta a hazai nagybirtokok nagybirtoküzemmé való átalakulásának folyamatát, s ezzel sikeresen bizonyította a korabeli gazdaság növekedési és átalakulási potenciáljának meglétét; harmadrészt pedig igyekeztem a hazai történeti demográfiai kutatások¹⁴ eredményeit és elemzési módszereit is felhasználni.

Tanulmányomban először a helyi népesedési viszonyokat elemzem, majd arra keresek választ, hogy a fellelhető pauperizálódás milyen válaszokat váltott ki a helyi gazdaság szereplőiben, azaz a növekvő földnélküli, avagy földjén megélni alig tudó háztartások tagjai miként találtak új megélhetési forrásokat, s ezen források kialakítása mely aktorokhoz köthető.

¹¹ Csitse A.: Egy presztízisorientált nagybirtoküzem a XVIII-XIX. század fordulójáról. In: Zalai Gyűjtemény, 34. Zalaegerszeg 1993. 77-112. (a továbbiakban: Csitse 1993.)

¹² Alchian, A. A.: Economic forces at work. Indianapolis, 1977.; Coase, R. H.: The nature of the firm. *Economica*, 4. (November) 1937. 386-405.; Demsetz, H.: Toward a theory of property rights. *The American Economic Review*, 1967. Vol. 57. No. 2. 347-359.; Komlos 1989.; North, D. C.; Pejovich S.: A tulajdonjogok közgazdaságtana. Budapest, 1992.; North, D. C. – Davis, L. E.: Institutional change and American economic growth. Cambridge, 1971.

¹³ Bakács; Für L.: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján. Budapest, 1969.; Gerendás; Tóth 1978.; Tóth 1980.; Szabad Gy.: A tatái és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Budapest, 1957.; Vári A.: A gróf Károlyi család nagykárolyi birtokkerületének jövedelmei és gazdálkodása 1760-1790. MKKE egyetemi doktori disszertáció Budapest, 1983.; Wellmann 1933.

¹⁴ Andorka R. (1986): The Social Demography of Hungarian Villages in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. In: *Journal of Family History*, 1986. 11/2.; Balázs Z.: Egregy családrekonstrukciós és demográfiai vizsgálata 1740-1770 között. Kézirat. (a továbbiakban: Balázs); Benda Gy.: A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai. I. Keszthely 1711-1820. Budapest, 1988. (a továbbiakban: Benda Gy.); Csitse A.: Rezi község (Zala vm.) 1790-1829 közötti népesedési viszonyainak elemzése (különös tekintettel a halálozásokra). BKE Szakdolgozat Budapest, 1991.; Faragó T.: Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. *Történeti Statisztikai Füzetek*, 7. 1985. (a továbbiakban: Faragó); Husz I.: Rezi falu házasodási sajátosságai a házasodási anyakönyvek tükrében (1741-1829). BKE Szakdolgozat Budapest, 1991.; Orsi J.: Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII-XX. században. *Demográfia*, XXVI. évf. 1983. 4. sz. 572-604. (a továbbiakban: Orsi)

Népesedés és földbirtoklás

Zalaszántó népessége az 1787. évi népszámlálás szerint 1049 fő volt. 1771-től mintegy 96 fővel nőtt a helyi népesség száma, azonban ez a folyamat 1788 és 1828 között lelassult, hiszen akkor 1081 lakosa volt a községnek. Ezt követően ez a szám viszont dinamikus emelkedésnek indult, s 1851-ben elérte az 1377 főt (1. grafikon).

A Szántóval szomszédos, szintén a Festeticsiek uradalmához tartozó településeken hasonló népesedési folyamatokkal találkozunk. Az 1771-85 közötti időszakban a térséget évi 13,8 százalékos átlagos népességnövekedés jellemzi. Az uradalmi népességen belül ez időszak alatt növekedett Keszthely aránya, ami feltehetőleg két forrásból származott:

a) a falusi népesség egy része Keszthelyre vándorolt;

b) a nem uradalmi településekről is történt bevándorlás, hisz a természetes szaporodási adatokból csak egy szerényebb mértékű növekedésre lehetne következtetni.

Az 1785-1828 között bekövetkezett változások legfőbb vonása a népesség Keszthelyen való koncentrálódásának növekedése és az uradalomból való elvándorlás. Az uradalmi népesség évente átlagosan 8,7 százalékkal növekedett, s ez az előző időszakhoz képest csökkenést jelent. A természetes szaporodás adataiból arra következtethetünk, hogy az uradalmi népesség egy része elvándorolt a térségből. Mindezen tudásunk egybevág a népesedési statisztikák adataival,¹⁵ melyek szerint az 1780-as és 1810-es évek között Zalából mintegy háromszor annyian vándoroltak el, mint ahányan ide települtek. Az elvándorlás célállomásai a szerzők szerint elsősorban a kisebb népsűrűségű alföldi megyék voltak. Az elvándorlásban az játszhatott meghatározó szerepet, hogy az 1787-1828 között eltelt negyven évben a túlnépesedés jelai mutatkoztak a Magyar Királyságban,¹⁶ ugyanis valószínűsíthető, hogy ebben az időszakban zárult le a népességnövekedésnek a művelésbe vont földterületek bővítésével való levezetésének korszaka, s a harmincas évektől a növekvő népesség számára a kor technikai szintjén nem akadt új, művelésre vonható földterület.

Ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ezen időszakban Keszthely népességének aránya az uradalmi népességen belül jelentősen emelkedett (45 százalékról 55-re), ami azt mutatja, hogy az elvándorlás elsősorban a falvakra volt jellemző, s az elvándorlás iránya egyrészt Keszthely, másrészt az ország kevésbé sűrűn lakott vidékei voltak.

1828-1851 között az adatok tanúsága szerint megállt az elvándorlás. Bár a természetes szaporodási adatokat erősen lecsökkenti az 1848/49. évi szabadságharc idején pusztító kolerajárvány, azonban még így is feltételezhető, hogy a népesség mintegy évi 3,7 százalékos növekedése a természetes szaporodásból származik. A népesség növekedése együtt járt Keszthelyen való koncentrálódásának csökkenésével. A falusi népesség aránya 45 százalékról 50-re növekedett. Ennek oka egyrészt az lehetett, hogy Keszthely népességét jobban megviselte az 1849-es kolerajárvány, és feltehetőleg a korábbi bevándorlási folyamat is leállt, de legalábbis lelassult. Ugyanakkor a Keszthelyhez tartozó szőlőhegyek benépesülése az 1820-as évekre tehető, vagyis a város a népességnövekedést oda vezette le, bár erre lehetőségei az 1830-as évektől fogva jelentősen korlátozódtak.

A vizsgált időszak végére megnövekvő helyi népesség túlnyomó többsége a mezőgazdaságból élt. Ugyan volt Szántón egy takácscéh, azonban az adatok tanúsága szerint a helyi takácsok száma az egész időszakban nem haladta meg a 20-25 főt, sőt a 19. század negyvenes éveire 10 fő alá csökkent. A faluban éltek ugyan kereskedők és más ipari vállalkozók (például mészégető), azonban a szolgáltatási és ipari szektorban dolgozók száma nem haladta meg az

¹⁵ B. Lukács Á.: Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. Történeti Statisztikai Füzetek 1. Budapest, 15-17.; Thirring G.: Magyarország népessége II. József korában. Budapest, 1938. 117-119.; Benda K.: Az udvar és az uralkodó szövetsége a forradalom ellen. In: Magyarország története 1790-1848. V/1. kötet. Szerkesztette: Vörös Károly. Budapest, 1983. 431.

¹⁶ Faragó

50 főt. Így körülbelül a helyi háztartások 10 százaléka nyerhetett a nem mezőgazdasági ágazatokból jövedelmet.

Fontos kérdés, hogy a különösen az 1828-1851 között megnövekvő helyi népesség számára milyen pótlólagos megélhetési források kínálkoztak? Egyrészt feltételezhetjük, hogy a művelésbe vont terület nagysága növekedett. A források tanúsága szerint azonban az úrbéres népesség által művelt földterület – a vizsgált időszakban – nem nőtt lényegesen. 1787-ben¹⁷ paraszti kezelésben volt 1033,8 hold szántó és 685,7 hold rét, míg 1853-ban csupán 972,5 holdnyi szántó és 811,4 holdnyi rét. A paraszti kezelésben levő földterületekkel szemben az uradalom kezelésében levők jelentősen növekedtek. 1787-ben mintegy 112 hold szántóterületen gazdálkodott az uradalom Szántón, míg a negyvenes évek végén minimálisan 250-300 holdon. Új földterületek művelésbe vonására többféle módszer is létezett, ám a legelterjedtebb a bozotos területek bérleti szerződés keretében történő kiirtatása volt. Ezek a földek néhány (3-5, esetleg 7) év elteltével a bérlők használatából visszakerültek az uradalomába.

A növekvő népesség saját földjén való megélésére így csak korlátozott lehetőségek voltak, noha a termeléstechikai újítások révén – mint azt a későbbiekben látni fogjuk – sikerült növelni a helyi paraszti mezőgazdasági kibocsátást. Mindazonáltal más magyarországi településekhez hasonlóan¹⁸ Szántón is megnövekedett az egy háztartásban élők átlagos száma, s ezzel együtt a házassági kor is emelkedett.

Év	Jobbágy	Fiai (16 év feletti)	Lányai (16 év feletti)	Testvérek	Zsellérek	Lakók	Szolgák	Szolgálok	Összesen
1794	64	38	1	8	72	24	6	1	214
1837	66	67	26	5	72	31	20	4	271

1. táblázat

A dikális összeírásokban felvett személyek száma Szántón. Saját számítás.

(Forrás: MOL Mikrofilm tár. X 9615 .A Zala Megyei Levéltár anyagából készült mikrofilmek. Feudális kori összeírások.)

Év	Férfi	Nő
1791-1800	22,12	18,68
1811-1820	23,40	19,53
1821-1830	23,57	19,85
1831-1840	24,44	20,04
1841-1850	23,94	20,26

2. táblázat

Nemek szerinti átlagéletkor az első házasságkötéskor Szántón, 1791-1850. Saját számítás.

(Forrás: MOL Mikrofilm tár. X 5788. A Római Katolikus Egyház Veszprémi egyházmegyéje, Zalaszántó.)

¹⁷ MOL P 275 Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok 10. cs. II. József korabeli felmérés iratai. Szántó község (*kataszteri adatok*)

¹⁸ Faragó

A 2. grafikonon feltüntettem az adott évben az átlagok alapján házasságot kötendők becsült számát.¹⁹ Az adatok szerint 1799-et követően kinyílik a házasságot kötöttek és a becsült házasságkötések közötti rés. Ebben a tágulásban kisebb-nagyobb változások vannak ugyan, azonban az „olló” becsukódása a negyvenes évektől indul csak meg.

A fenti adatok tanúsága szerint Zalaszántó népessége a vizsgált hatvan évben növekedett. Azonban a növekedésen belül kiemelkedik az 1828-at követő időszak, azon belül is feltehetőleg az 1840-es évek, amikor sikerül a szaporodó népesség számára megfelelő jövedelem-szerzési lehetőségeket teremteni. Ezt mutatják azok az adatok is, melyek szerint az utolsó 10-15 évben a népesség elvándorlása jelentősen lelassult, s ez a község befelé fordulásában, az endogám kapcsolatok szerepének növekedésében nyilvánult meg (1791-1800 között 26 százalékos az exogám házasságok aránya, 1841-50 között csupán 14). Látható volt ugyanakkor, hogy az uradalom népessége az 1785-1828 közötti időszakban erőteljesen Keszthelyen koncentrált, majd ezt követően megindult a falvak egyfajta magukhoz térése, és ellensúlyozni tudták Keszthely további növekedését. Ugyanakkor ezek a népesedési folyamatok nagy hasonlatosságokat mutatnak az ország más részein tapasztaltakkal,²⁰ amiből arra lehet következtetni, hogy az 1830-as években olyan gazdasági folyamatok indultak meg, melyek a helyben élő, növekvő népesség számára biztosítani tudták a korábban elért szintnél nem rosszabb megélhetést.

A helyi gazdasági kibocsátás emelkedését a következőkben három szempontból vizsgálom. Egyrészt elemzés alá vonom az uradalmi és paraszti termelés volumenét, amiből a termelésttechnikai újításokra tudunk következtetni. Ezt követően megvizsgálom azt is, hogy a bővülő uradalmi kibocsátás lehetőséget teremtette-e a helybeli népesség foglalkoztatására, az úrbéres robotszolgáltatásokon felül. Ezután emellett fogok érvelni, hogy az uradalom nemcsak az uradalmi alkalmazottak körét bővítette, hanem a vállalkozási szabadság növelése révén egyre több uradalmi monopóliumot adott bérbe, s egyre több területen létesített szerződéses kapcsolatot volt jobbágyaival.

Uradalmi és paraszti termelés

Az ispánsági termelés alakulása

1. Gabonatermesztés

A szántói ispánságban²¹ elsősorban rozst termesztett az uradalom. A rozsz meghatározó szerepe különösen az 1820-as éveket követően vált erőssé. Hosszú távon egyedül a rozsz volt az, melynek vetésterülete és az elvetett vetőmag mennyisége növekedett. A zabtermesztést állandóság jellemzi, míg a búza és árpa a termelési vertikumban visszaszorul. A termései vetési adatok összevetéséből (3-4. grafikonok) az is világossá válik, hogy ez a termelés szerkezeti átrendeződés együtt járt a terméscserék javulásával, vagyis a növekvő specializáló-

¹⁹ A számítás módszer a következő volt. A hatvanéves átlag alapján a szántói férfiak 83, míg a szántói nők 99 százaléka Szántón kötött házasságot. Attól függően, hogy a sokéves átlag alapján 17, 18 stb. éves korukban hányan kötnek házasságot, súlyokat számítottam, s így becsültem az adott évben az átlag alapján házasságot kötendők számát. Így általában az adott évben a 17 évesek 4,25 százaléka kötött Szántón házasságot; a 18 éves korban levők 16,8 százaléka, a 19 évesek 7,3 %; a 20 évesek 15,6 %; a 21 évesek 4,44 %; a 22 évesek 10,1%; a 23 évesek 11,9 %; a 24 évesek 4,2 %; a 25 évesek 4,6 %; a 26 évesek 1,9 %.

²⁰ Faragó, Örsi

²¹ A szántói ispánság a korábbi szántói és vállusi ispánságok összevonásával jött létre 1803-ban. Az összemérhetőség biztosítása érdekében így összevontam a szántói és vállusi 1803 előtti vonatkozó adatokat is.

dás az össztermelés növekedéséhez vezetett. A termelékenység növekedésével az időszak elejére jellemző 3 körüli termelt kereszt/vetett köből arány a negyvenes évekre megduplázódott, s egy-egy köből vetőmag ekkor már 6 kereszt termést adott.

A holdankénti terméseredményekre csak az 1815-öt követő időszakból állnak rendelkezésre adatok. De ezekből is látható, hogy míg a tízes évek végén átlagosan 7-8 kereszt termést takarítottak be, addig a harmincas évek végétől ez az arány 10-11 körül alakult.

Az ispánságban a húszas évek végéig burgonya- és kukoricatermesztéssel is foglalkoztak. Ezt követően nem bukkantam nyomára annak, hogy az ispánságban valahol is vetettek volna két terményből, így feltételezhetjük, hogy egy tudatos akciónál volt szó, semmint a terméseredmények rossz alakulásáról. Amíg termelték a két növényt, addig azok a művelt szántóterületeknek csak néhány százalékát tették ki, a terméseredmények pedig jelentősen ingadoztak.

A gabonatermesztésben a húszas évekre válik jelentőssé a norfolki rendszerű vetésforgó, ami az ugarterület csökkentését tette lehetővé. Ugyanakkor ebben az időszakban már általános a gabona soros vetése is, a korábbi szórásos renddel szemben. A technológiai újítások bevezetése és elterjedése ráadásul megelőzte a húszas évek közepétől megnövő osztrák gabonakeresletet, mely két tényező együttes hatása feltehetőleg elégségesen magyarázza a 20-as évek végén bekövetkező termelés szerkezeti változásokat.

2. Uradalmi állattenyésztés

Az uradalom szántói ispánságának állattenyésztési adatait nem sikerült az áttanulmányozott forrásokban fellelnem. Hogy mégis képet kapjunk az uradalmi állattenyésztés alakulásáról, ezért bemutatom Benda Gyula és John Komlos vizsgálatának eredményeit.²²

	1785	1817-24	1828-29	1840-44	1850-59
ló	14	253	247	321	267
ökör	792	106	204	201	261
tehén	n. a.	180	198	248	309
juh	4398	8817	11684	11443	10343
sértés	784	85		109	139

3. táblázat

Az állatállomány alakulása a Feszteticsiek keszthelyi uradalmában 1785-1859 (darab)
(Forrás: Benda-Komlos 247.)

Az uradalomban elsősorban a felsőmajori és az újmajori ispánságban foglalkoztak állattenyésztéssel. A lótenyésztés és a tehenészet központja az újmajori ispánsághoz tartozó Fecnék volt. A többi ispánságban és majorban a lovakat és a szarvasmarhákat a szállításban és igavonásra használták. Svájcer tehenészet például nem volt a szántói ispánságban, de volt egy 30-40 marhából álló gulya, és a büdöskúti majorban állandóan tartottak mintegy 40-50 sertést is.

Az uradalmi állattenyésztést 1785-1844 között egyszerre jellemezte a növekedés és az állatállomány szerkezetének változása. Mint azt másutt már kifejtettem,²³ az 1790-1815 közötti időszakban az állattenyésztésben előretört a juhászat szerepe. A tradicionális juhajtákat ekkor váltják fel a finomabb gyapjút adó spanyol birkafajták. A szarvasmarhatartásban ekkor jelennek meg a svájcer tehenészetek, ahol az istállózó, tejtermelő fajták jelennek meg a ride-

²² Benda, Gy. – Komlos, J.: Agricultural development on a Hungarian estate in the nineteenth century. In: Komlos, J. (ed.): Economic development in the Habsburg Monarchy and in the successor states. Bouldes, 1990. (a továbbiakban: Benda – Komlos)

²³ Csicsi 1993.

gen tartott marhák helyett. Az uradalom egészére vonatkozó fenti adatok is azt mutatják, hogy ez volt az az időszak, amikor az uradalmi állattenyésztésben komoly szerkezetváltás ment végbe, ezt követően egészen az ötvenes évekig inkább az állandóság, mint a változás jellemzi ezt az ágazatot.

Az 1785-1815 közötti végbement fajtaváltás és az állatállomány növekedése az adatokból mint egy adott időszakon belüli váltás tűnik ki. A húszas évektől mutatkozó állandóságot és a növénytermesztés előretörését Benda és Komlos azzal indokolja, hogy a növekvő osztrák gabonakereslet az uradalmi termelésben a növénytermesztést helyezte előtérbe.

Így a vizsgált időszakát az uradalmi mezőgazdasági termelés szerkezetének vizsgálata alapján két szakaszra tudjuk felosztani. Egyrészt az 1785-1815 közötti időszakra, amikor a juhtenyésztésben megy végbe a fajtaváltás és az állatállomány megnövekedése, s ezzel az állattartás válik a legtöbb jövedelemtermelő ágazattá; másrészt pedig az 1820-at követő időszakra, amikor a növénytermesztésben megy végbe egy technológiai váltás, s ez kiegészül a növekvő piaci kereslettel, ami a gabonatermesztés előtérbe kerüléséhez s jövedelemtermelő szerepének növekedéséhez vezet.

Paraszti termelés

A paraszti háztartások mezőgazdasági termeléséről két forrásból nyerhetünk információt. Egyrészt az uradalmi kilencedfizetési nyilvántartásokból, másrészt pedig a díkális adóösszeírásokból.

Szántóra mindkét adatállomány megmaradt, így lehetőség kínálkozik a kérdés elemzésére. Ugyanakkor kritikával kell szemlélni ezen adatok megbízhatóságát, mivel mindkettő adózási jellegű, s feltételezhetjük, hogy az adóeltilkolás jelensége vizsgált időszakunkban is létezett.

Leginkább az ökörszámra vonatkozó adatok tűnnek megbízhatónak, amit az indokolhat, hogy az adózók közötti adófelosztásban leginkább a bírt ökrök száma volt mérvadó. De indokolhatja az is, hogy – amint azt Sándor Pál is elemezte²⁴ –, ebben az időszakban leginkább a bírt ökrök száma mutathatta legjobban az egyes paraszt-háztartások teherbíró képességét.

1. Növénytermesztés

A szántóiak kilencedként elsősorban rozsot, búzát, árpát, zabot, kukoricát és burgonyát fizettek természetben az uradalomnak. Ezt még kiegészítette a káposzta és az apróállatok, valamint a pénzbeli census-juttatás.

Forrásaink a gabona- és a kukorica-, valamint a burgonyakilencedre vonatkozó adatokat őrizték meg. Mivel ezekben az összeírásokban – jelleghűknél fogva – nincs feltüntetve a termelési inputok nagysága, így csak az output adatokkal tudunk foglalkozni. A 5. grafikonon tüntettem fel az adott évi kilenced adatokat az uradalmi súlybecslés alapján (kőből). Első pillantásra kivehető, hogy vizsgált időszakunkban a paraszti növénytermesztésben nem fedezhető fel egy egyértelmű növekedési vagy visszacsúsi trend. A paraszti termelés a vizsgált hatvan évben inkább stagnált, s csak egy-egy kiemelkedő terméssű évben tudták a sokéves átlagokat túllépni. Ez a stagnálás ugyanakkor belső termelés szerkezeti átrendeződéssel járt együtt, melynek jellemzője az, hogy a kezdeti időszakban uralkodó rozs mellé felzárkózott a kukorica és a burgonya. E két növény termesztése a tízes évek közepétől kerül előtérbe, ami egybecsik a rozstermelés adatainak visszacsúásával. Ebből arra lehet következtetni, hogy a szántói paraszti gazdaságokban ebben az időszakban olyan jellegű termelési szerkezetváltás ment végbe, melynek eredményeképpen a nagyobb munkabefektetést kívánó, ám magasabb hozamú étkezési és takarmányjellegű növények váltak a fő produktumokká.

²⁴ S. Sándor P.: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti statisztikai forrásai-módszerei és újabb eredményei. Agrártörténeti Szemle, 1964. 1-2. szám, 36-83.

2. Állattenyésztés

A növénytermesztésben végbemenő változások feltehetően az állattenyésztésben is módosulást idéztek elő. A kukorica és burgonya szerepének növekedéséből és a gabonaneműek visszaszorulása alapján azt feltételezhetjük, hogy a sertésállomány nőtt, míg az ígás marhaállomány visszaszorult, s talán több lett a tehén is.

A dikális összeírások adatai ebbéli feltételezéseinket csak részben erősítik meg. Ugyanis ha összevetjük a század elejének adatait a későbbi időszakokéival, kiderül, hogy inkább a stagnálás jellemezte a szántói állatállományt, semmint a szerkezeti változás.

3. Szőlőművelés

A szántói szőlőhegyen megtermett szőlő, illetve bor után az uradalom számára a kilencedes földekről az előállított bor kilencedét, míg a hegyvamos földekről állandó mennyiségű bort kellett a birtokosoknak fizetni. Az uradalmi számadásokban elkülönített ún. hegyvám-lajstromokon tartották számon ezeket a borbevételeket, ahol mind a birtokos nevét, mind az adott évi termést és a fizetendő pénzbeli és borbéli juttatást feltüntették. A hegyvamos birtokosok évente mintegy 104-108 akó bort fizettek az uradalomnak, ám a hegyvamos szőlők az összes szőlőterület mintegy 10 százalékát tették ki. A hegyvám-lajstromok néhány év kivételével fennmaradtak, így sikerült egy, az egész vizsgált időszakra vonatkozó bortermelési adatsort összeállítanom (6. grafikon).

A paraszti bortermelés alakulását 1780-1845 között a hosszú távú stabilitás és az éves ingadozások magas amplitúdója jellemzi. Az évente előállított mintegy 3-5000 akó bor egy részét a helyi piacon értékesítették, másik részét maguk a háztartások fogyasztották el. A II. József korabeli kataszteri felmérés alapján a szántói bortermelés volumenét tekintve az országban elég előkelő helyen állt,²⁵ hisz a szőlőterületek aránya a művelt földterületen belül a soproni borvidék településeivel vetekedett. Ugyanakkor ebben a volumenben 1780-1845 között nem következett be elmozdulás, ami arra utalhat, hogy sem a szőlőterületek nem növekedtek, sem pedig a természeti tényezőknél ellenállóbb fajták termesztése nem kezdődött el.

A bortermelés volumenének éves ingadozásai ugyanakkor hozzájárultak a térségi gazdaság konjunkturális ingadozásához. A bortermelés alakulása nagyban befolyásolta az uradalmi licitációkon kialakult bérleti díjakat és a házasságok időzítését is. Ha összevetjük a térségi gazdaságban tapasztalt konjunkturális mozgásokat a bortermelés adataival, akkor abból kiderül, hogy az 1800-1807 közötti, valamint az 1820-24 közötti bortermelési visszaesésnek komoly hatása lehetett a piaci várakozásokra. De így lehetett ez 1814-15-ben is, míg a harmincas évek fordulóján és a negyvenes évek elején tapasztalt fellendülés is minden bizonnyal kapcsolatban állt a jó szőlőterméssel.

Uradalmi alkalmazottak

Az alkalmazottak számának alakulása

A szántói ispánság állandó alkalmazottainak száma a vizsgált időszakban növekedett. A kezdeti, 1801-es 16 főről az adatelemzésbe vont utolsó évig, 1849-ig 68 főre kúszott fel ez a létszám. Az első vizsgált évtizedben átlagosan 18-20 főnek adott állandó kenyeret az ispánság, a tízes években már 22-23-nak, a húszas-harmincas években 33-34-nek, míg a negyvenes években már 48-50 főnek.

²⁵ Dávid Z.: Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786-1789. In: Történeti Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1965/66. 99-141.

A növekedés okai között több tényező is szerepel. Ezek között az egyik legfontosabb a robotmunka mennyiségének és minőségének elégtelensége a kor követelte gazdálkodási színvonal eléréséhez és fenntartásához. A másik fontos tényező az új gazdálkodási típusok megjelenése és megerősödése (juhászat, fokozottabb erdőgazdálkodás, a növénytermesztés új rendszerei – például Norfolk), melyek speciális szakértelmet követeltek. A harmadik és korántsem elhanyagolható tényező a gazdálkodás szervezeti fejlettségi szintjének emelkedése, mely lehetővé tette az inputok hatékonyabb allokációját. Ez a hierarchikus munkaszervezeti formák, a sokoldalú alá- és fölérendeltségi kapcsolatok kialakulásában mutatkozott meg.

Az 1801-1849 között eltelt közel ötven év az alkalmazottak vizsgálata alapján három jól elkülöníthető időszakra osztható. Mindegyik periódus jellemzője, hogy első évciben az alkalmazottak száma gyorsan emelkedik, majd a periódus második részében állandósul. Így volt ez 1801 és 1819 között is, amikor a tízes években a növénytermesztésben foglalkoztatottak megjelenésével, az állattenyésztésben dolgozók számának növekedésével és az irányítók számának csökkenésével (ami a szántói és vállusi ispánságok összevonásából adódik) a kezdeti 15-16 főről 30-ra fut fel a foglalkoztatottak száma, és ez 1813 után 23 főnél stabilizálódik. Az ispánság ekkori gazdálkodását a növénytermesztés és az állattenyésztés kibocsátási volumenének azonos szintje jellemezte. Az erdőszetben és a vadászati ágazatban dolgozók száma is bővül ebben a periódusban, ám meghatározó jelentőségűvé nem tud válni. Ezen ágazatokat az első periódus kezdeti évei után már az állandóság jellemzi, legalábbis az ott foglalkoztatottak számát tekintve. Ezzel a létszámmal nagyjából biztosítani lehetett az erdőművelés szinten tartását, míg új beruházásokat az erdő területén már nem az uradalom, hanem annak arendátorai (pl. mézszégetők) hajtották végre.

A következő periódus 1821-22-ben kezdődik és néhány évi felfutás után 1830-37 között stabilizálódik. Az alkalmazottak száma a korábbi 22-23 főről 33-34 főre emelkedik, mely növekedés elsősorban az állattenyésztésben ment végbe. Ez az időszak a juhtenyésztés gazdasági csúcspontjához tartozik. A növénytermesztés vesztik korábbi jelentőségéből, és az irányításban és ellenőrzésben dolgozók száma sem növekszik. A harmincas évek végi felfutás már elsősorban a növénytermesztésben megy végbe. Az állattenyésztésben ekkor nő meg újra a szarvasmarha-tenyésztés és a lótarás súlya, míg a juhtenyésztés visszaszorul. Az átlagos dolgozói létszám ebben a periódusban 48-50 főre emelkedik.

Érdekes megvizsgálunk az 1849. év foglalkoztatotti létszám alakulását. Ebben az évben mintegy húsz fővel ugrik meg az állandó alkalmazottak létszáma, ami együtt jár a belső árnyok eltolódásával is. A növekedés a növénytermesztésben jelentkezik, míg az ellenőrző és irányító alkalmazottak száma csökken. Mindez a robotkötetlenség megszűnésének eredménye lehet. Az adatok alapján feltehetjük, hogy a robotmunka az ispánsági munkaerő-input maximum $25/55 = 45$ százalékát tehetette ki, az ellenőrző személyzetnek viszont legalább 30 százalékát, vagyis az összes alkalmazottak mintegy 8-10 százalékát kötötte le a robotmunkások irányítása és felügyelete.

A keresetek alakulásának meghatározó tényezői

Következő vizsgálati kérdésünk az alkalmazotti bérek és béren kívüli juttatások²⁶ alakulása és a bérek nagyságát meghatározó tényezők. Az alkalmazottak számának és bérvolumenének ágazati megoszlása komoly aránytalanságokat mutat. Legrosszabb helyzetben a növénytermesztés volt, mely az alkalmazottak 15-25 százalékának adott munkát, ugyanakkor a bérvolumen 10-15 százaléka jutott ide. Az állattenyésztés relatív bérpozíciója vizsgált időszakunk folyamán fokozatosan romlott. A kezdeti bérvolumen – az alkalmazottak számára-

²⁶ MOL P 274 Központi birtokigazgatás és -gazdálkodás 79-84. cs. Létszám- és javadalomkimutatások, konvenciók könyvek (uradalmi alkalmazottakra vonatkozó adatok).

nya 2:1 volt, ami a húszas évek végére 3:4-re romlott. Ez azzal magyarázható, hogy a juh-tenyésztés fejlesztéséhez megnövelték a bújtarok, segédbújtarok alacsonyán fizetett rétegét.

Az erdőszetben és a vadászatban tevékenykedők bérvolumenc az 1830-as évek végéig az összes bérek mintegy 30-40 százalékát tette ki. Ezt követően az arány 15-20 százalékra esett. Az erdőszetben dolgozók mellett a legjobban fizetett alkalmazottak az irányításban és ellenőrzésben dolgoztak. Bértömegük aránya a tízes évekre állandósult 30 százalékos szinten, melyben csökkenést csak az 1849. év hozott.

Az 1820-as évek elejétől az uradalom bár növelte a foglalkoztatottak létszámát, de a kifizetett bértömeg és a többi juttatások szintje nem emelkedett. Vagyis a század húszas éveitől az uradalom úgy tudta megoldani a kibocsátás növelését, hogy az inputok oly fontos részét képező munkabérekre nem adott ki többet, mint korábban. Mindez feltételezésünk szerint csak úgy volt lehetséges, hogy a munkaszervezetben olyan változásokat sikerült eszközölni, melyek az irányítás és ellenőrzés adott szintje mellett egyre nagyobb kibocsátási szint elérésére adtak lehetőséget.

A béreket (illetve az elemzésben a bérek természetes alapú logaritmusát) meghatározó tényezők mélyebb vizsgálatához egy lineáris regressziós modellt alakítottam ki. Az eredményeket (beta koefficiensek) a következő táblázat tartalmazza (csak a 0.1 szinten szignifikáns koefficienseket tüntettem föl).

	1801-10	1811-20	1821-30	1831-40	1841-49
Ágazatok:					
ellenőrzés (ref.)					
növénytermesztés	+ 0.12	-	-0.07	- 0.12	- 0.27
állattenyésztés	+ 0.12	+ 0.30	+0.10	-	+ 0.05
erdőszet	+ 0.28	+ 0.32	+0.07	-	-
irányítás	-	-	-	- 0.19	-
Becsztás:					
becsztott (ref.)					
középvezető	+ 0.17	+ 0.47	+ 0.40	+ 0.28	+ 0.28
felsővezető	+ 0.26	+ 0.49	+ 0.83	+ 0.99	+ 0.82
Konstans	2.84	3.57	4.16	4.20	4.21
Kijgazított R ²	0.60	0.74	0.82	0.88	0.85

4. táblázat

A szántói ispánság alkalmazotti bércinek lineáris regressziós elemzése (beta-koefficiensek), 1801-1849

(Forrás: saját számítás MOL P 274 79-84. o. alapján)

Modellünk az R-négyzetek alapján jó illeszkedést mutat, magyarázó ereje nagy. A magyarázó tényezők mozgásában a fent már említett munkaszervezeti változások játszhattak nagy szerepet. Az 1801-20 közötti időszakot ugyanis a nagy ágazati bérkülönbségek és a mérsékeltbb hierarchikus bérkülönbségek jellemzik. A húszas évektől viszont a bérszerkezet olyan átalakulása megy végbe, melynek eredményeképpen a hierarchián belül betöltött pozíció nagyobb meghatározó erővel bír, mint az ágazati hovatartozás. Mindez annak következménye lehet, hogy az ispánsági munkaszervezeten belül megerősödtek a vertikális jellegű kapcsolatok. Ez a nagybirtokból a nagyüzemmé válás hipotézisét támasztja alá,²⁷ mely szerint a nagybirtokok piac-orientáltságukat a korábbi szervezeti rendszer átalakításával, annak

²⁷ Tóth 1978.

bürokratizálásával tudták csak növelni. Mint a termelési adatokból tudjuk, ez az átalakulás a kibocsátás szintjének emelkedéséhez vezetett, vagyis sikeres volt.

Társadalomtörténeti szempontból jelzés értékű lehet a bérkülönbségek fenti vizsgálatának eredménye. A felsőszintű vezetők bérszintjének megugrásából arra következtethetünk, hogy a szakértelemmel, szakképzettséggel rendelkező rétegek társadalmi elismertsége korszakunkban növekedett.²⁸

Árendák és a vállalkozói szabadság növekedése

Árendákból származó bevételek Szántón

Vizsgálódásaimba csak a szántói haszonvételek bérleti szerződéseit vontam be, illetve azokat a szerződéseket, melyeket szántóiak kötöttek az uradalom más településein, ispánságokban. A következő táblázatban azt mutatom be, hogy az egyes évtizedekben hány kontraktust kötöttek a különböző haszonvételekre. Zárójelben azt is feltüntettem, hogy a szerződések átlagosan hány évre szóltak.

	1790- 1800	1801- 1810	1811- 1820	1821- 1830	1831- 1840	1841- 1850	Összesen
Makkbér (fél év)	8	11	10	8	2	–	39
Vendégfogadó és mézárszék (3 év)	3	2	3	3	4	2	17
Mészégetés (3 év)	1	1	1	–	4	1	8
Faizás (fél év)	3	–	–	–	–	–	3
Törkölyégetés (3 év)	2	2	–	–	–	–	4
Hamuzsírégetés (3 év)	1	2	2	2	4	2	13
Kilenced- és hegyvámberlet (3 év)	–	3	–	–	–	–	3
Borszállítás (1 év)	1	–	–	–	–	–	1
Kocsmá, bolt, törkölyégetés és zsidóház (3 év)	1	1	4	4	3	2	15
Ház (3 év)	–	1	1	5	1	4	12
Aratás (aratási idő)	–	–	4	5	9	32	50
Legeltetés (egy év)	–	–	2	1	2	3	8
Irtás (3-6 év)	–	–	–	1	1	–	2
Káposztáskert (3 év)	–	–	–	–	–	1	1
Földbérlet (3 év)	–	–	–	–	–	1	1
Összesen	20	21	27	29	30	48	175

5. táblázat

Haszonvételek számának alakulása a szántói ispánságban, 1790-1850. Saját számítás.
(Forrás: MOL P 275. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok 89-109. cs. Szerződések,
haszonvételi szerződések.)

A haszonvételek között öt nagyobb csoport különíthető el. Egyrészt az uradalom tulajdonában levő gazdasági egységek üzemeltetési jogának bérbeadása (malmok, vendégfogadó, bolt, kocsmá); másrészt az uradalom erdőinek, legelőinek, házainak használati joga (makkbér, faizás, legeltetés, házbér, földbérlet); harmadrészt a munkaszerződések (aratás, irtás); negyedrész az uradalomnak fizetendő adók behajtása (kilenced és hegyvámárenda); ötöd-

²⁸ Vári A.: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17-19. században. Történelmi Szemle, 1990. 1. szám, 1-18.

részt pedig az uradalom területén új gazdasági-ipari egységek létesítése (mészegetés, hamusírfőzés).

Az uradalom szempontjából az első típusú szerződések a pénzbevételek biztosítását és az uradalmi outputok értékesülését célozták meg. A használati jog átadásával szintén bevétel-növelést igyekeztek elérni, ugyanakkor szerepe volt ezen szerződésekben azon paraszti jogosítványoknak, melyek alapján az uradalmi tulajdon egy részének használatára igényt tarthattak. Itt azonban mindig a maradékelv uralkodott, hisz azt adták bérbe, ami az uradalom számára már nem volt megfelelőképpen kiaknázható. A munkaszerződések célja inputok pótlólagos biztosítása volt, munkacső formájában. Erre a robotos és állandó szerződéses munkacső idényjellegű munkáknál való felhasználásának korlátozottsága miatt volt szükség, mert rugalmasabb munkaszervezetet tett lehetővé. Az adóbehajtás bérbeadása a pénzbevételek növelését és a költségek csökkentését szolgálta, míg az új egységek létesítésénél az uradalom számára szükséges inputok biztosítására törekedtek.

Mindazonáltal az egyes szerződések fizetési módjaiban jelentős különbségek vannak mind időben, mind szerződéstípusonként.

	1790- 1800	1801- 1810	1811- 1820	1821- 1830	1831- 1840	1841- 1850
Üzemeltetési jog	1001	1079	1274	1125	1181	1658
Használati jog	349	740	829	675	880	–
Adóbehajtás	–	3047	–	–	–	–
Ipari jogosítványok	–	240	287	75	200	93

6. táblázat

Éves átlagos bevételek szerződéstípusonként a szántói ispánságban, 1790-1850 (konvenció forintban)

(Forrás: MOI P 275. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok 89-109. cs. Szerződések, *haszonvételi szerződések*)

	1790- 1800	1801- 1810	1811- 1820	1821- 1830	1831- 1840	1841- 1850
Üzemeltetési jog	12	–	3	–	–	–
Használati jog	85	550	2	720	450	227
Adóbehajtás	–	–	–	–	–	–
Ipari jogosítványok	–	–	–	–	–	–

7. táblázat

Az árendásokat terhelő évi átlagos napszámjuttatások

(Forrás: MOL P 275. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok 89-109. cs. Szerződések, *haszonvételi szerződések*)

Mind a napszám-kötelezettségek, mind a pénzbeli befizetések az egyéves szerződéseknél az uradalom számára rugalmasabban kezelhetők, mint a hároméves szerződéseknél. Így első-sorban az egyéves szerződésekben tudták a pénz-napszám arány mozgatásával a szükséges bevételeket, illetve a munkacsőt biztosítani. Az egyéves szerződésekben így első-sorban az uradalmi munkacső, illetve pénzbevételi igényre következtethetünk, míg a hároméves szerződésekben inkább a licitkori jövőbeli várakozásokra.

Abból a megfontolásból, hogy az egy évig tartó szerződésekkel az uradalom a mindenkori jövő évi munkacső- és készpénzszükségletnek egy részét igyekezett fedezni, míg a több

éves szerződések inkább a középtávú – uradalmi és árendátori – várakozásokat (növekedés, csökkenés, infláció stb.) mutatják. Az előzőekben az állandó jövedelmek vizsgálata során a várakozások alakulását már bemutattuk, most erre újból nem térünk ki.

Mint az adatokból látható, egyértelmű trendjellegű mozgás nincs az árendális bevételek alakulásában. Mindazonáltal két időszak jelentősen eltér a többitől: az 1800-1810 közötti és az 1840-1850 közötti évtized. Az előbbiben mind a pénzbeli, mind a napszámbeli „bevételek” együttesen növekednek. A pénzbeli bevételek növekedésében komoly szerepe van az infláció felerősödésének, de az adók árendába adása azt is mutatja, hogy az uradalom kísérletet tett profiltisztításra, melynek lényege a természetbeni bevételek csökkentése és az uradalmi termelés bővítése volt, melyhez pótlólagos munkacrót kellett biztosítani.

1840 után jelentős változásnak vagyunk tanúi. Egyrészt megnövekednek a pénzbeli bevételek, ami most már nem a természetbeni bevételek „rovására”, hanem a növekedési várakozások hatására következik be. Ugyanakkor az uradalmi termelés vizsgált és elemzett növekedése feltételezte a munkacróbázis növelését. Ennek útja egyrészt a robotszolgáltatások emelése lehetett volna, másrészt az állandó munkacrólétszám megemelése, harmadrészt pedig az alkalmi napszamosok számának felfuttatása. Adataink azt mutatják, hogy a robotszolgáltatásokban nem következtek be változások, az állandó alkalmazottak köre viszont bővült, ráadásul elsősorban nem az irányító-ellenőrző, hanem a termelőtevékenységet végzők javára. Ugyanakkor a rugalmasabb munkaszervezetet lehetővé tevő napszamos-munkások foglalkoztatása is bővült. Az uradalom így a népességszám növekedésével fellépő plusz munkacrót szívtá fel saját termelésének bővítéséhez. Az irtásterületek bérbeadása, a szántóárendálás, az aratási és rétkaszálási munkák „külső vállalkozásba” adása a munkacrópiac kereslet-kínálati egyensúlyát így egy magasabb szinten állította helyre. Lehetőség lett volna persze a paraszti földállomány növelésére és ennek révén a természetbeni szolgáltatások volumenének emelésére is, de nem valószínű, hogy a harmincas évektől az egyre magasabb szintű uradalmi termelés ezeket a paraszti termékeket jobban tudta volna hasznosítani, mint saját termelését. Sőt az a valószínűbb, hogy az uradalom termelési szervezetébe integrált napszamosok erőfeszítései ott nagyobb termelési eredményre vezettek, mint a paraszti gazdaságokban.

Vállalkozási szabadság és a szerződések szankcionálása

1. Vállalkozói szabadság

A vendégfogadó és a kocsmá esetében az 1789-es első szerződésben még az a megállapítás található, hogy az árendátornak az uradalom borát kell árulnia. 1800-tól már az az elv érvényesült, hogy bármilyen vásárolt bort árulhat. A ser árulását csak 1846-ban szabályozták, amikor kötelezővé tették az uradalmi serház termékeinek átvételét és árusítását. A malomok esetében az egész időszakban érvényesült az az elv, hogy az uradalmi alkalmazottaknak őrleési elsőbbségük van. A mészégetés terén a kezdeti (1791) szabályozás szerint az uradalom számára korlátlan mennyiségben kellett égetni. 1810-től azonban már érvénybe lépett az a szabályozás, mely szerint évi 4000 köböl meszet kell égetni az uradalom számára, melyet az fix áron vásárol meg. 1838-ban újabb változás következik be, megszűnik az uradalmi ár-szabályozás is, pusztán annyit írnak elő a vállalkozónak, hogy legkevesebb mennyi meszet kell égetnie az uradalom számára, és ha azt nem tudná átvenni, akkor az árendátornak kell visszavásárolnia fix áron a felesleget. 1845-től pedig évi 400 köböl mész égetésére szerződik az uradalom fix áron, melyen túl nem támasztanak feltételeket.

A hamuzsíregést az uradalom két szempontból szabályozta. Egyrészt az egész időszakban érvényes volt, hogy csak az uradalom által kijelölt helyen szabad hamuzsirt égetni. Másrészt szabályozták az égetéshez szükséges fa beszerzésének módját.

A törkölyégetőnek 1792-1823 között kizárólagos joga volt a szőlőhegyi törköly megvásárlására és kiégetésére. 1824-től ez törkölyelővásárlási joggá alakult át, mely alapján ha valaki maga égette ki a törkölyét, akkor 2 Ft kazánpénzt kellett fizetnie az árendátornak. 1837-ben ezt a jogosítványt is megszüntették, és bárki kiégethette saját törkölyét, ám továbbra is érvényben maradt, hogy vásárolt törkölyt csak az árendátor égethet.

2. A szerződések megszegésének szankcionálása

Az első szerződések nem tartalmaznak előírásokat sem a fizetési feltételekről, sem a szerződésszegésről. Az első ilyen jellegű szabályozásra 1812-ben kerül sor, amikor is előírja az uradalom, hogy a bérleti díjat félévre előre kell fizetni. 1814-től már negyedévre módosul ez az előírás, és 1818-ban érvénybe lép, hogy 1/8-ot le kell tenni már szerződéskötéskor, ami csak az utolsó részletbe számít be. 1820-tól negyedévi bérleti összegre emelkedik a szerződéskötéskor leteendő kaució. 1822-től a szabályozás tovább bővül azzal az előírással, mely szerint 14 napi fizetési késedelem esetén az árendából a bérlő elmozdítatik, és 1824-től már 6 százalékos késedelmi kamatot is fizetni kell. 1831-től az eddigi szabályozás kibővül egy további elemmel, mely szerint az árendátornak valamely ingatlanát le kell kötnie garanciaképpen. Ilyen volt általában a szőlőbirtok vagy a keszthelyi ház, esetleg a marhaállomány.

Nem tartozik szorosan a szankcionáláshoz, de itt említendő meg, hogy a haszonbérletekhez általában földet és rétet is adott művelésre az uradalom. 1806-ig mindez ingyenes juttatás volt, ám ezt követően már fizetni kellett holdanként 3-4 forintot, kaszásonként pedig 4-5 forintot. 1808-tól már előírták a földek trágyázási kötelezettségét is, melynek nem teljesítéséért 1824-től büntetést róhattak ki. 1824-ben lépett életbe az az előírás, hogy az uradalom a földeket kicserélheti, míg 1828-tól már azt is előírják, hogy a földek 1/3-át üresen, a tavasziak alá beszántva kell átadni.

Aratási szerződések

Az aratási munkákra 1812-től kezdenek a szántói ispánságban bérmunkásokat alkalmazni. A munkák elvégzésére az ún. aratógazdákkal kötnek szerződést, akiknek feladata a munka elvégzéséhez szükséges munkások toborzása.

1. Fizetés

1815-ben az aratók minden 12. és 100. kereszt learatott gabonát kapták meg. 1817-ben megkapták gabonarészük szalmáját is. 1828-tól a fizetés a vármegye limitációja szerint történik.²⁹ Az aratórész után a szalmát 1824-1834 között az uradalom nem adta ki, azonban ezt követően már újra kiadják. Igaz, 1842-től az uradalom a szalmát 2 Ft/szekér áron megvásárolhatja, s ez az ár 1843-tól 1 Ft/szekérre csökken.

2. A munkavégzés gyorsaságára vonatkozó előírások

1817-ben a szerződésekben megszabják, hogy naponta egy arátónak minimum 3 keresztet kell learatnia. Ez a szabályozás 1823-ig van érvényben. Majd 1828-tól érvényesül az az elv, hogy akkor és annyi idő alatt kell végezni az aratással, ahogy azt a tisztség parancsolja. 1834-től kezdve viszont általánossá válik az előírás: az aratást legalább 3 hét alatt be kell fejezni.

²⁹ Minden 11. és 30. kereszt.

3. Szankcionálás

Az év első harmadában, általában áprilisban kötött aratási szerződések két bizonytalansági tényezőt is tartalmaztak. Egyrészt az aratógazdák máshol is vállalhattak kedvezőbb kondíciókkal munkát, és így megtehették, hogy elállnak a szerződéstől, ami komoly gondokat okozott az uradalom számára a szükséges munkacső előteremtésében. Másrészt, ha a jég elverte a termést, ami a szerződéskötéskor még nem volt előre látható, akkor az aratógazdák fizetése drasztikusan veszített értékéből. Mindezen kockázati tényezőket valakinek vállalnia kellett. A korabeli viszonyok között nem volt lehetőség biztosítótársaságokra átruházni ezt a kockázatot (bár az 1830-as években kötettek olyan szerződések, melyekben a bérlők vállalták a kezükre adott épületállomány biztosítását a Triestri Tűzkárbiztosító Társaságnál – ám ez nem vált általánossá), így a két fél valamelyikének kellett azt viselnie. 1823-ig lényegében az uradalom viselte a szerződéstől való elállás kárát. 1824-ben viszont már arra kötelezték a szerződésben az aratógazdákat, hogy 100 Ft/fő büntetés terhe mellett vállaljanak garanciát a szerződés betartására. A garanciavállalás elve az „egy mindenkiért, mindenki egyért” volt. 1828-tól szabályozták a jégverés esetén teendőket is, hiszen ekkor is kötelezték magukat a gazdák az aratás elvégzésére. 1834-től a kilátásba helyezett büntetés 100 forintról 200-ra emelkedett. Újabb változtatásra 1842-ben került sor, amikor jégkár esetén lehetővé tették a szerződések újratárgyalását.

4. Az aratógazdák társadalmi helyzete

Az aratógazdák társadalmi helyzetére vonatkozó információkat az 1853-as földelkülönözési összeírásból³⁰ vettem. Megvizsgáltam az uradalmi alkalmazottak listáját is, ám ebből az derült ki, hogy maguk az uradalmi alkalmazottak nem vállaltak önálló szerződésben aratási munkát. A vizsgálat pontosságát javítandó, az aratógazdák társadalmi pozíciójának vizsgálatát csak az 1841-50 közötti időszakra végeztem el. Ezt az indokolja, hogy ekkorra esett a szerződések 64 százaléka, valamint nem valószínűsíthetjük, hogy a telekbesorolás 1853-ig változott volna.

Összesen 137 aratógazdát tudtam azonosítani 1853-ban Szántón, mely szám körülbelül az aratógazdák felét tehetné ki. A bizonytalanságot az aratógazdák szerződésbeli pontatlan felsorolása okozza.

1853-ban Szántót a teleknagyság alapján a következő telekmegoszlás jellemezte:

egész telkes	3 fő	1,7 %
3/4 telkes	5 fő	2,9 %
1/2 telkes	42 fő	24,4 %
1/4 telkes	39 fő	22,7 %
házas zsellér	83 fő	48,3 %

Ezzel szemben az azonosított aratógazdák esetében a telekmegoszlás a következő:

egész telkes	0 fő	0 %
3/4 telkes	0 fő	0 %
1/2 telkes	5 fő	3,6 %
1/4 telkes	37 fő	27,0 %
házas zsellér	95 fő	69,4 %

Ezek az adatok arra utalnak, hogy az aratási szerződések révén az uradalom egy olyan termelői kört tudott munkaszervezetébe integrálni, mely alig tudott megélni saját gazdaságából. Amennyiben feltételezzük, hogy a házasságkötéseknél tárgyalt térségből való elván-

³⁰ MOL. P 275 Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok 84-85. cs. Urbéri iratok. VII. Szántó (1853-as kataszter)

dorlás a harmincas évektől kezdve mérséklődött, úgy annak okai között minden bizonnyal komoly szereppel bírt az, hogy a megélhetés biztosítására az uradalom munkaszervezeti nyitása nyomán már helyben is nagyobb lehetőség volt, mint az ezt megelőző évtizedekben.

A fent írottak alapján négy nagyobb időszakot tudunk elkülöníteni az uradalom-bérlő viszony alakulásában:

Az 1790-1800-as évek első éveit, amikor a viszonylagos szabályozatlanság, csetli-jelleg dominál. Az írásos szabályozás hiányában az ekkor kötött szerződéseket feltehetőleg erőteljesen befolyásolta a szokásjog. A következő időszak az 1800-as évszázad első évtizede, amikor a pénzbevételek biztosításának jelentősége lecsökken, és megnő az uradalmi inputok és outputok megszerzési és elhelyezési igényének szerepe. Mindezt vezérléssel (és nem szabályozással) igyekeznek megoldani, amennyiben elég mervezen előírták, hogy miből mennyit és hogyan lehet termelni és eladni. A harmadik időszak az 1830-as és 1840-es évek, mely két évtized alatt fokozatos oldás következik be az előírások vezérlésben, és helyette áttérnek a szerződések betartásának szabályozására. Ez azért fontos, mert mint láttuk, a vállalkozói szabadság egyre növekszik, a nem uradalmi piaci aktorok egymás közötti kapcsolatai megerősödnek, de ezzel a szerződések megszegésének valószínűsége is növekedhetett. Ennek csökkentésére egyre finomabb eszközöket kezdenek alkalmazni, amelyek szigorúan büntetik a szerződést megszegőket. Ebben a két évtizedben, és különösen a negyvenes években válik feszítővé a munkacróhiány. Mint az előző fejezetekben már láttuk, az uradalmi termelés fel-futása a harmincas évek végétől egyre nagyobb tömegeknek kínált munkát. A mezőgazdaság szezonális jellegéből kifolyólag azonban az állandó alkalmazottak számának növelése nem jelenthetett gazdaságos megoldást, helyett az alvállalkozói szerződésekkel – a helyi tulajdonnélküli népesség köréből toborozva – igyekeztek a szezonális munkacróigényt kielégíteni.

Összefoglalás: a „szántói modell”

A szántói gazdasági és népesedési folyamatok közötti kapcsolat alapján az 1730-1850 között eltelt százhusz év három rövidebb időszakra osztható. Az első, mely az 1780-as évekig tarthatott, nem tartozik a dolgozatban elemzett intervallumba, de az akkor végbement változások hatásai jelentkeztek az általam vizsgált korban is.³¹ A második periódus az 1780-as években kezdődött és az 1820-as évekig tartott, míg a harmadik szakasz az 1830-1850 közötti. Az első periódust az *extenzív növekedés*, majd annak *válságszerű lezárulása*, míg a másodikat a *stagnálás*, a harmadikat pedig az *intenzív növekedés* jellemzi leginkább (1. ábra³²).

1. A helyi gazdaság- és népességnövekedés extenzív korszaka és válsága (1730-as évek – 1770-es évek)

A török háborúk lezárulását követően a Keszthelyi-hegység települései is gyorsan benépesültek. Egyrészt a helyi népszaporulat magas volt, másrészt német telepesek is érkeztek a térségbe, s a korábban műveletlen területek aránya gyorsan csökkent. A keszthelyi urada-

³¹ Ennek az időszaknak a főbb népesedési és gazdasági folyamatait a Benda Gyula vezette kutatócsoport credményei alapján rekonstruáltam.

³² Az 1. ábrán a „szántói modell” mint folyamatot jelenítettem meg. A modell a népesedési, intézményi, kereslet-kínálati, munkacrópiaci és társadalmi rétegződési folyamatok egymásra hatását igyekszik megragadni. A folyamatábrán a szaggatott vonnallal jelzett tényezők és hatások a kutatómunka során nem vizsgált, mások elemzéseiből rekonstruált összefüggésekre utalnak, míg a folyamatos vonnallal jelzett tényezők és egymásra hatások a vizsgált időszak összefüggéseit mutatják.

lom társadalmának elemzői³³ a lakosságszám gyors növekedésének, a térségi népesség szerkezetének vizsgálatakor rávilágítottak arra, hogy ezt a növekedést elsősorban a kedvező időjárásnak, a járványok visszahúzódásának és a művelésbe vont földterület növekedésének tulajdoníthatjuk. Így ez a korszak az extenzív növekedés időszakának tekinthető.

Nem rendelkezem az 1770-es évekre vonatkozó adatokkal, de a térség más településein megfigyeltek alapján talán nem téves annak feltételezése, hogy az 1760-70-es évek környékén ez az extenzív növekedési időszak véget ért. Ennek okai között elsősorban az egy főre jutó jövedelem szintjének a népességnövekedés hatására történt zsugorodása, illetve a termelési szint csökkenését kiváltó rossz időjárású esztendőök és az embereket megtrágyáló járványok játszottak szerepet.

2. A stagnálás kora (1780-as–1820-as évek)

Az 1780-as évektől az 1820-as évekig tartó évtizedekben nem tapasztaltuk, hogy a helység, illetve az uradalom gazdasága tartós növekedési pályára tudott volna állni, annak ellenére sem, hogy a nagybirtok nagybirtoküzemmé való átalakulása³⁴ ebben az időszakban ment végbe. A népesség száma nem növekedett, de nem is csökkent. Valószínűleg sokan elvándoroltak a faluból, s abban a nagy migrációs folyamatban vettek részt, melynek eredményeként az alföldi és délvidéki megyék újranépesültek.

Még a napóleoni háborúk konjunktúrája sem tudta annak feltételeit megteremteni, hogy a térség gazdasága új növekedési pályára álljon, hisz sem a termelési technológiában, sem az üzemszervezetben nem történtek lényeges változások. Igaz ugyan, hogy az uradalom átalakulóban volt, hisz a Georgicon létesítését követően felkészült gazdasági vezetők sora jelenik meg az uradalmi hierarchia különböző szintjein, továbbá a juhtenyésztésben is jelentős volt a felfutás, de a térség életében ez a fellendülés csak egyszeri jövedelememelkedést jelentett. Az 1800-1810 közötti évtized ráadásul időjárás szempontból sem volt a legkedvezőbb, a termést ugyanis több évben is pusztította a jég, a sok eső vagy a szokatlan hideg. A falu nem tudott a népességnövekedés számára megélhetést kínálni, s a feltételezhetően javarészt szegényebb családok gyermekei máshol keresték azt.

A húszas évektől kezdve azonban új korszak kezdetének lehetnek tanúi a szántóiak. Egyrészt az uradalomban üzemszervezeti és technológiai változások történtek: megindult a vezetői javadalmak növekedése, az erdészetből származó jövedelmek emelkedtek, az árendátorok szigorúbb uradalmi ügyintézővel találták szembe magukat, ami jobb, hatékonyabb munkára ösztönzött, kibővült az uradalmi munkákban való részvétel lehetősége. Másrészt viszont a kukorica és burgonya a paraszti gazdaságokban is elterjedőben volt, s a nagyobb munkaigényű, ám jobb termést ígérő növények visszaszorították az addig a szántóföldeken uralkodó rozsot. Persze az uradalomban már régóta termesztették a tengerit, meg a krumpelit, de ott visszaszorulóban volt, épp a rozstermesztés bővülésének hatására.

3. Az újra meginduló növekedés időszaka (1830-as–1840-es évek)

Az Ausztriában az 1820-as évek közepétől meginduló gazdasági növekedés a magyar mezőgazdasági termékek iránti kereslet növekedését hozta. Mindez az uradalmi gazdálkodásban is előidézte a termelés szerkezetének módosulását. A gabonatermesztés szerepének növekedését egyrészt a technológiai újítások tették lehetővé, másrészt pedig az, hogy a bővülő termelés követelte munkaerő rendelkezésre állt. A korábban a térségből elvándorló kisebb vagyoniú rétegek alkalmazási lehetőséget kaptak az uradalomban, s az aratógazdák rétege vállalkozó módjára gyűjtötte maga köré a szegényebb, saját földjén megélni nem tudó helyiiket.

³³ Balázs; Benda Gy.

³⁴ Csicsi 1993.

Az uradalmi gazdálkodás változására talán az sem volt hatás nélküli, hogy Festetics György halálát követően 1819-ben fia, László vette át a birtokok igazgatását. Minden bizonnyal „főúri túlköltekezése” is szerepet játszott abban, hogy birtokai csődbe mentek,³⁵ s a gazdaság pénzügyeinek rendbetételére zár alá kellett venni a roppant nagyságú (111 ezer holdnyi) birtokot. Ezzel a korábnál nagyobb szerepet kapott a György gróf idejében inkább alattvalónak tekintett tiszti réteg, s a gazdaság működtetésében a jövedelmezőség biztosítása vált elsődlegessé. A társadalmi elismertség biztosítását is szolgáló ágazatok (minta-tenészet, juhászat) visszaszorultak, s a jövedelmező növénytermesztésre és erdészetre koncentráldott az uradalmi figyelem.

A megnövekvő foglalkoztatás és a külső kereslet emelkedése a helyi jövedelmek emelkedését is előidézte, s ezzel lehetőség kínálkozott a gazdasági tevékenységek specializálódására, ami legelősebben a szőlőhegyi kitelepülésben érhető tetten. Mindez azt is jelenti, hogy csak a szőlőtermesztésből is meg lehetett már élni.

A gazdasági növekedés a helyi társadalom átrétegződésével is együtt járt, hiszen az uradalmi cselédek, illetve alkalmi munkások és a szőlőhegyi zsellérek a helyi társadalom alsó vagyoni rétegeibe tartozók számát növelték, viszont az uradalmi tisztek és árendátorok korábban helyben nem ismert jövedelmi szintet értek el. Mindezzel együtt épp a felső és az alsó rétegek tűnnek a leginkább mobilnak, s különösen az uradalmi tisztek és az árendátorok esetében figyelhető meg Keszthelyre való törekvésük. E folyamat hatásaként a térség társadalma térbelileg is átalakul: a legvagyonosabb rétegek a városban sűrűsödnek, míg a falvak inkább a túlnyomóan szegényebb társadalmi csoportok lakhelyévé válnak.

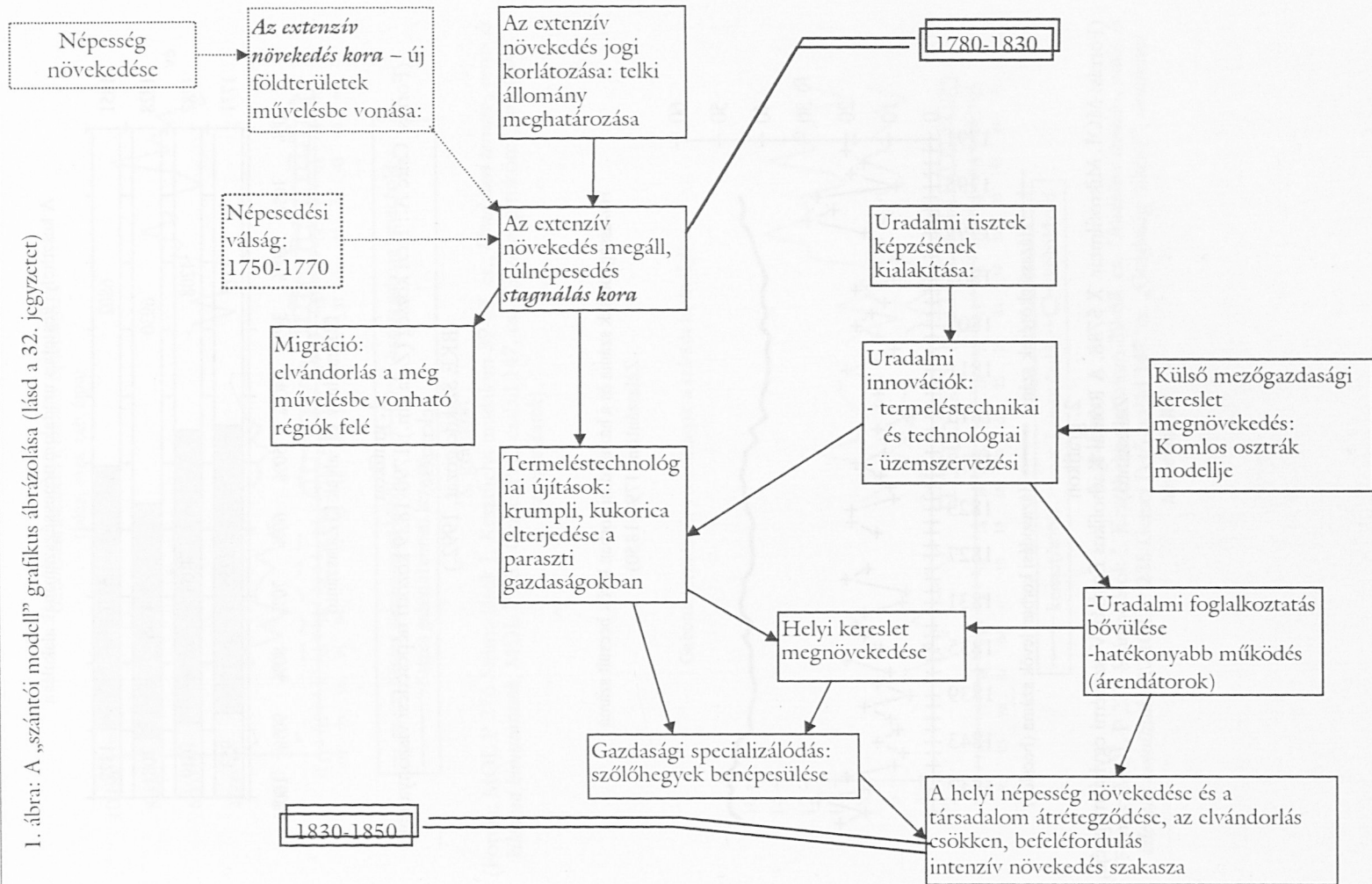
A „szántói modell” alapvető sajátossága, hogy a helyi gazdaság bővülését elsődlegesen az uradalom által generált jelenségként írja le. Vagyis az uradalmi gazdálkodásban bekövetkezett változásoknak tulajdonítom a növekedést generáló folyamatok alapjainak létrejöttét. Mindehhez persze szükséges volt a térségen kívül jelentkező keresletbővülés és az uradalom keretében működő, a kor követelte szakmai felkészültséggel rendelkező gazdatiszti réteg. Az uradalmi tisztek voltak a térség gazdaságának azon meghatározó aktorai, akik a tartós növekedést biztosító intézményi változások elterjedését indukálták, akik új termelési módszereket és üzemszervezési eljárásokat honosítottak meg. Festetics György gróf halálát követően a gazdatisztek szerepe felértékelődött az uradalom működtetésében, s a gazdálkodásban a korábban jellemző „presztizs-orientáltsággal”³⁶ szemben a nyereség-orientáció nyert teret.

A „szántói modell” nem tekinthető a magyar gazdaság 19. század első felében tapasztalható átalakulására általánosan alkalmazhatónak, hiszen az ország számos régiójában az uradalmak nem tudtak a keszthelyihez hasonló szerepet vállalni. Több uradalomonográfia a Festetics-uradalmakban végbement átalakulással mind időben, mind megoldásait tekintve egybeeső változásokról tudósít, de az uradalmak szerepe az ország más-más régióiban eltérő volt. Más birtokszerkezetű régiókban az innovációk terjedésének eltérő mintái lehettek érvényesek. Így további kutatásokra van szükség annak feltárására, hogy az osztráknál később iparosodó magyar gazdaság – elsősorban a mezőgazdaságra építve – miként volt képes a potenciálisan meglevő népesedési válság elkerülésére, új megélhetési lehetőségek generálására. Ez minden bizonnyal a Monarchia más területeivel való interakcióban valósult meg, ám Komlos „osztrák modellje” az említett különbségek miatt csak korlátozottan tekinthető érvényesnek a magyar gazdaságra. A „szántói modellben” feltárt összefüggések és más elemzések is azt mutatják, hogy a magyar gazdaság a makrointézményi változások elmaradása mellett is képes volt az – elsősorban mikro, lokális – intézményi megújulásra. Ennek alapján talán megkövethető – legalábbis hipotetikus jelleggel – az a kijelentés, hogy a magyar gazdaság megújulására épp a mikroszintű változások sokasága és sokfélesége volt jellemző, de ennek verifikálásához további, s elsősorban lokális vizsgálatokra van szükség.

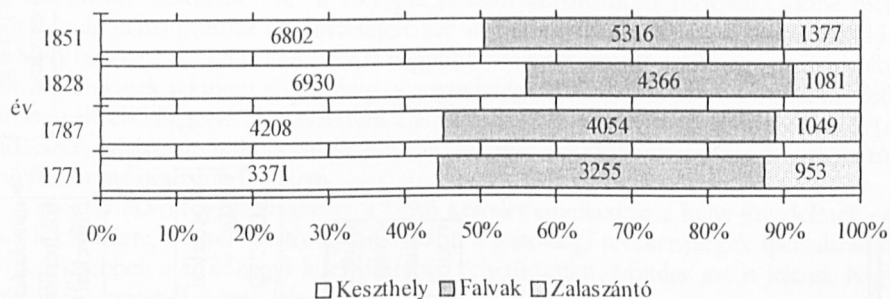
³⁵ Szabó D.: A herceg Festetics-család története. Budapest, 1928.

³⁶ Csitse 1993.

1. ábra: A „szántói modell” grafikus ábrázolása (lásd a 32. jegyzetet)

A keszhelyi Festetics uradalom népességszámának alakulása

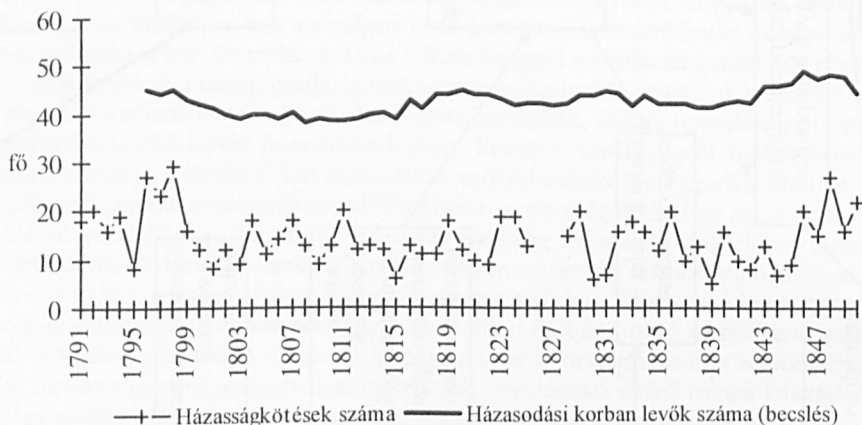

1. grafikon

(Forrás: Csötte A.: Rezi község (Zala vm.) 1790-1829 közötti népességi viszonyainak elemzése.

BKE Szakdolgozat, 1992.)

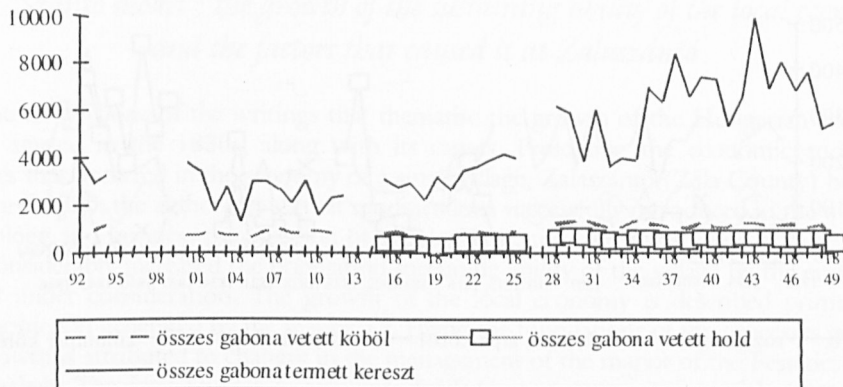
Házasságkötések száma és a házasodási korban levők becsült száma Zalaszentőn (1790-1850)

2. grafikon

(Forrás: MOL Mikrofilmtár. X 5788. A Római Katolikus Egyház Veszprémi egyházmegyéje, Zalaszentő)

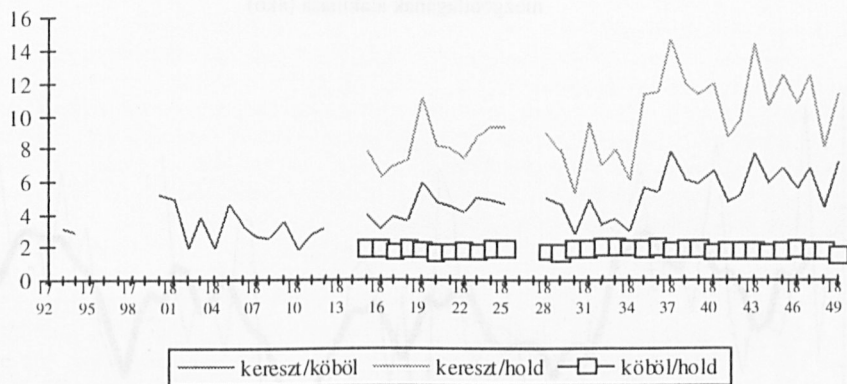
Gabonatermesztés a szántói ispánságban
(búza, rozs, zab, árpa)

3. grafikon

(Forrás: MOL P 276 Számadások I. Keszthelyi uradalom 39-68. cs., *Uradalmi termés-, vetés- és kilenced kimutatások*; MOL P 235 Gersei Pető család 147. cs. „Gazdaság tüköre”, *uradalmi termésadatok*)

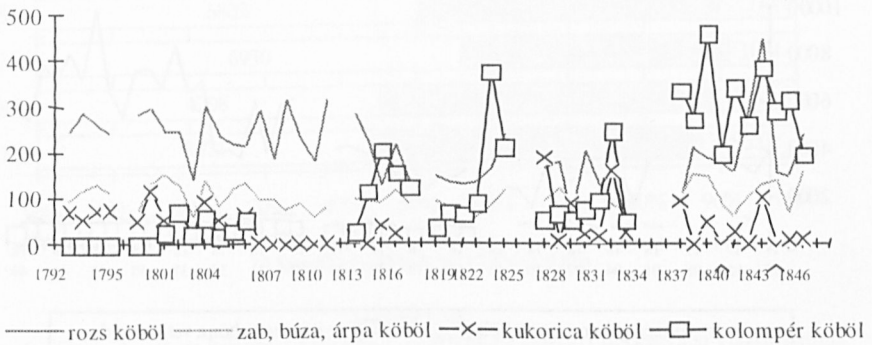
Gabona termés- és vetésátlagok a szántói ispánságban

4. grafikon

(Forrás: MOL P 276 Számadások I. Keszthelyi uradalom 39-68. cs. *Uradalmi termés-, vetés- és kilenced kimutatások*; MOL P 235 Gersei Pető család 147. cs. „Gazdaság tüköre”, *uradalmi termésadatok*)

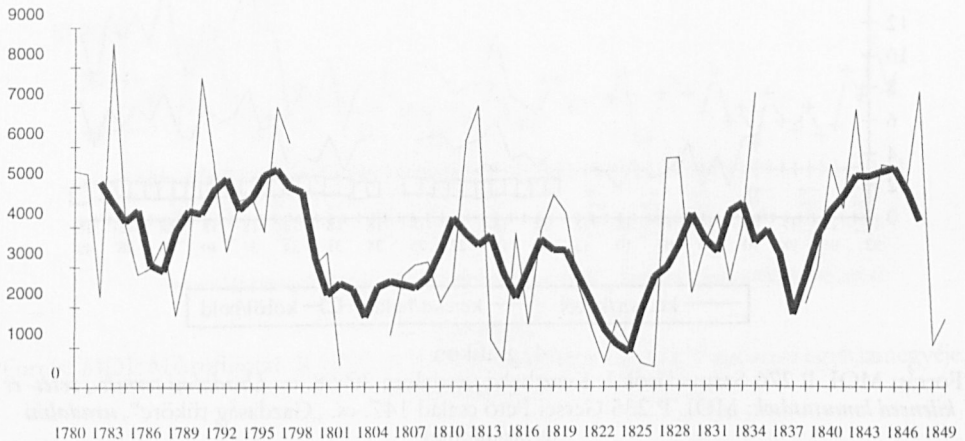
Kilencedes termés Szántón

5. grafikon

(Forrás: MOL P 235 Gersci Pető család 147. cs. „Gazdaság tüköre”, *uradalmi termés adatok*; MOL P 276 Számadások I. Keszthelyi uradalom 39-68. cs., *uradalmi termés-, vetés- és kilenced kimutatások*; MOL P 276 Számadások I. Keszthelyi uradalom 354-360. cs. A szántói ispánság számadásai, *uradalmi termés-, vetés- és kilenced kimutatások*)

A szántói kilencedes bortermelés és ötéves mozgóátlagának alakulása (akó)

6. grafikon

(Forrás: MOL P 275 Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok 63-66. cs. alapján saját számítás.)

ANDRÁS CSITE

*The "Szántó model": the growth of the sustaining ability of the local economy
and the factors that caused it at Zalaszántó*

The essay is one of the writings that thematise the growth of the Hungarian economy which started in the 1830s, along with its causes. Presenting the economic and social changes that occurred in the economy of a small village, Zalaszántó (Zala County) between 1790 and 1850, the author shows that modifications successfully introduced in the technics, technology and business organization of an economic unit displaying signs of overpopulation considerably increased the population sustaining ability of the village by the end of the period under consideration. The growth of the local economy is described primarily as a phenomenon generated by the manor, i.e. laying the foundations of the processes generating growth is attributed to changes in the management of the manor of the Festetics family at Keszthely. The period under discussion is divided in two parts in terms of the transformation of the local economy, the one between the 1780 and the 1820s being that of extensive growth, the other between 1830 and 1850, of intensive growth. The last part of the paper sums up the results in a dynamic model, the so-called "Szántó model", which could be used as a basis for comparison during future investigations of local economy.

VÖLGYESI ORSOLYA

Királyi biztosi vizsgálat Békés megyében (1835)

Békés megye reformkori viszonyainak részletes bemutatásával mindaddig adós maradt a történetírás.¹ A vármegye életének gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból történő elemzése, a helyi és az országos jelentőségű események egymásra vonatkoztatása még további hosszú és alapos kutatómunkát igényel. Mégis feltűnő, hogy Békés az 1830-as évek fordulóján – a történetírás eddigi ismeretei szerint minden különösebb előzmény nélkül – a reformellenzék egyik fontos bázisává vált.² Ezt a fordulatot a kortársak is érzékelték, s különösen a kormányzat részéről – mint a későbbiekben látni fogjuk – igyekeztek is magyarázatot keresni e látszólag meglepő változásra. E dolgot politikatörténeti szempontból szeretné ezt a kérdést megközelíteni, azokat a mozzanatokot bemutatva, melyek 1835 nyarán a vármegyében királyi biztosi vizsgálat elrendeléséhez vezettek.

Miután Kölcsey Ferenc társával, Eötvös Mihállyal együtt lemondott követi tisztéről 1834 decemberében, az ellenzék részéről megfogalmazódott az az elképzelés, hogy Kölcseyt egy másik megyében újraválasszák.³ Magától értetődően merült fel ebben az összefüggésben Békés vármegye is, mely ellenzéki szellemével,⁴ országgyűlési követcink következetes reformpárti magatartásával már egy ideje felkelte a kormányzat figyelmét.⁵ Gróf Reviczky Ádám kancellár 1834. december 30-i felségelőterjesztésében⁶ beszámolt arról, hogy a József nádortól kapott hírek szerint a békési második követ, Szombathelyi Antal⁷ megyéjébe készül visszatérni, hogy tisztéről Kölcsey javára lemondjon. A kancellár szerint Szombathelyi elvei,

¹ Vö. Dokumentumok az 1848-49-i forradalom és szabadságharc Békés megyei történetéhez. Összeállította és a bevezetőt írta Járosi József. Gyula, 1995. 7. skk.

² Ezt dokumentálják a rendszeres biztosi munkálatok Békés megyei vitái, melyek bizonyos mozzanataira már utalt Barta István (Barta István: A fiatal Kossuth. Budapest, 1966. 151-173.). A Békés megyei operátumok gazdag iratanyaga még részletes elemzésre vár.

³ A kérdésről legújabban lásd Pajkossy Gábor: Kölcsey követi lemondásának történetéhez. Századok, 1996. 5. sz. 1191-1209. (a továbbiakban: Pajkossy)

⁴ Békés vármegye 1831. október 26-án nyomtatásban is megjelent latin nyelvű feliratában tiltakozott az október 2-ra összehívott országgyűlés elhalasztása miatt, és ellenlépként az adófizetés felfüggesztését helyezte kilátásba. A köriratról készült német nyelvű fordításhoz mellékelte jelentésben a jelentéstevő még elképzelhetetlennek tartotta, hogy a felirat Békésben született volna. Úgy vélte, a szöveget valamely észak-magyarországi megyében készítették, és olyan ellenzéki politikus fogalmazhatta, mint például a Bars megyei Balogh János. Békés tehát csak ennek az akciónak eszköze lehetett, hiszen – a beszámoló szerint – a megyében nincs olyan személy, aki hasonló eszméket vallott volna. MOL Regnicolaris Levéltár Takács-hagyaték. N 119 (a továbbiakban: Takács-hagy.) Fasc. 42. 5536., a feliratról lásd még MOL Filmtár W 4448: HHStA Staatskonferenzakten, 1831:2227.

⁵ Az 1832-36-os országgyűlést értékelő beszámoló Békés vármegye követeit, Novák Antalt, Csepcesányi Tamást és Szombathelyi Antalt Deák Ferencsel, Klauzál Gáborral, Kölcsey Ferencsel, Pázmándy Dénessel együtt az „ultra liberalis ellenzéki párt” tagjai közé sorolta. MOL Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok. Varia der Kabinertskanzlei (I 58) (a továbbiakban: MOL Bécsi lev. ir.) 12. cs. 310. r.

⁶ MOL Magyar kancelláriai levéltár. Magyar királyi kancellária Acta praesidialia (A 45) (a továbbiakban: MOL Kanc. cln.) 1835:87.

⁷ Szombathelyi Antal (1802-1862) a megye táblabírája, Novák Antal lemondása után, 1834 nyaratól Békés vármegye második követe. Az 1832-36-os országgyűlésen az ellenzék tagja, Kossuth és Deák bizalmas barátja (vö. MOL Bécsi lev. ir. 12. cs. 419. r-v), megyéjét az 1843-44-sz. diétán is képviselte. 1843-tól 1846-ig főjegyző, 1846-tól 1849-ig első alispán.

az országgyűlésen tanúsított magatartása, továbbá a megyében meghatározó szerepet játszó, nagyrészt uradalmi szolgálatban álló nemesség, Novák Antal főjegyző⁸ ellenzéki tevékenysége és Lánczy József⁹ főispán erélytelensége¹⁰ ezt a hírt nagyon is valószínűvé teszik. Reviczky eddigi tapasztalatai alapján úgy vélte, hogy egyenesen a nádornak kellene a békési főispánt határozott fellépésre felszólítani.¹¹ József nádor Reviczky 1834. december 29-i elnöki levelére válaszolva megerősítette, hogy Szombathelyi Antal már korábban szabadságot kért, és visszautazott megyéjébe. Miután Kölcsey bihari megválasztása kudarcot vallott, várható, hogy a békési második követ Kölcsey javára lemond tisztéről. Ugyanígy nem lehetetlen, hogy Csepicsányi Tamást¹² otthoni körülményei az országgyűlés elhagyására kényszerítik, így ha valamely követi hely megürülne, Kölcsey megválasztásától komolyan tartani lehetne. A nádor szerint Lánczy főispán próbált lépéscket tenni ennek megakadályozására, de a megyében kevés megbízható embere volt, s a tisztikarra sem számíthatott. Mégis a nádor nem tartott volna tanácsosnak a kormány részéről semmilyen beavatkozást, mivel ebből több kár származna, mint haszon.¹³ Reviczky tehát újabb, 1835. január 8-i felségelőterjesztésében ismételten jelezte, hogy értesülései szerint Szombathelyi Antal vagy Csepicsányi Tamás békési követek tisztükről lemondani szándékoznak Kölcsey javára. Reviczky beszámolt arról, hogy Lánczy békési főispán erélytelensége miatt levelet intézett ez ügyben Lajcsák Ferenc nagyváradi püspökhöz, és közvetlen vagy közvetett úton felszólította a megyei nagybirtokosokat – így gróf Wenckheim Ferencet, gróf Almássy Alajost –, hogy a magánszolgálatukban álló birtoknélküli nemceseket igyekezzenek a kormányzat számára megnyerni, és újabb kö-

⁸ Novák Antal (1797, Pest – 1843. május 19., Gyula) a megyében birtokkal nem rendelkező, örmény származású család sarja; a gróf Károlyi család ügyésze lett, majd báró Wenckheim József szolgálatába állt. 1819 és 1828 között Békés vármegye aljegyzője, 1828-tól 1837-ig főjegyző, 1837 és 1843 között első alispán. 1830-tól aransarkantyús vitéz, továbbá az 1841-ben megalakult gyulai kaszinó elnöke. Első feleségével, a szintén örmény eredetű családból való Placsintár Magdolnával 1823-ban kötöttek házasságot. (E házasságából 1824-ben született lánya, Szidónia Tormássy János felesége lett.) Második feleségéről, Eckstein Aloysiától két lány született: 1840-ben Valéria és 1842-ben Iréne Erelka. Békés vármegyét az 1830-as, majd az 1832-36-os országgyűlésen is képviselte 1834 júniusáig. Az egykorú titkosrendőri jellemzés is elismerte sokoldalú képzettségét és az ország legkitűnőbb főjegyzői közé sorolta. Az 1832-36-os országgyűlésen a liberális ellenzékhez tartozott, közeli barátságban állt Kölcsey Ferencel, Deák Ferencel, Bcöthy Ödönnel és Kossuth Lajossal. Az országgyűlésről való végleges hazatérése után nemcsak Békésben, hanem a szomszédos megyék közgyűlésein is az ellenzék nézetét képviselte, (vö. MOL Takács-hagy. Fasc. 46. 6454., Fasc. 47. 6988.) és elősegítette a magyarországi és erdélyi opposzió kapcsolatfenntartását (Az életrajz forrásai: Kempelen Béla: Magyar nemesi családok. VIII. kötet. Budapest, 1914.; MOL Bécsi lev. ir. 12. cs. 418. r-v.; a gyulai római katolikus plébánia anyakönyvei; a követi megbízatásról történt lemondása után készült titkosjelentésekből lásd MOL Takács-hagy. Fasc. 47. 6763.). A Békés megyei tisztikarra vonatkozó adatokat itt és a következő jegyzetekben lásd Karácsonyi János: Békés vármegye története. I. kötet. Gyula, 1896. 472-480.

⁹ Lánczy József (1763-1841) 1809-től a Királyi Tábla, 1821-től a Hétszemélyes Tábla bírása. 1825-től Békés vármegye főispánja. Az 1832-36-os országgyűlés alatti tevékenységéről készült titkosjelentést l. MOL Bécsi lev. ir. 12. cs. 381 r-v.

¹⁰ Reviczky Lánczy Józsefet kevésbé tartotta határozottnak, mint báró Vécsey Miklós szatmári és gróf Zichy Ferenc bihari főispánokat, egyúttal utalt arra, hogy Novák Antal lemondása után credménytelenül próbálta befolyásolni a békési követválasztást. A kancellár ugyanis Cséh Ferenc első alispánt vagy Horváth Antal másodalispánt szerette volna Novák helyén látni. A főispán azonban Reviczky határozott felszólítása ellenére sem akadályozta meg Csepicsányi Tamás megválasztását (MOL Kanc. cln. 1835:87.).

¹¹ A kancellár ez ügyben 1834. december 29-én írt József nádornak.

¹² Csepicsányi Tamás 1812 szeptemberében tette le ügyvédi vizsgáját. Túróc vármegyéből 1813-ban költözött le Békés megyébe. 1828 után Stockhammer Ferdinánd birtokainak zárgondnoka. Az 1832-36-os országgyűlésen a megye követe. 1834-ben a Stockhammer-javakból a csabai birtokrészt Csepicsányi, Szombathelyi Antal, Beliczay József és Bodroghy Pap József vásárolták meg.

¹³ MOL Kanc. cln. 1835:17.

vetválasztás esetén Horváth Antal másodalispán¹⁴ megválasztását támogassák. Ugyancsak kapcsolatba lépett – mint említettük – már 1834. december 29-án ez ügyben József nádorral, december 31-én Cseh Ferenc Békés megyei első alispánnal¹⁵ és a személynökön, Somssich Pongrácon keresztül Horváth Jánossal, Horváth Antal apjával. A kancellár természetesen tisztában volt azzal, hogy a követi megbízatásáról már 1834 nyarán lemondott megyei főjegyző, Novák Antal az ellenzék jelentős személyiségeivel – Wesselényi Miklóssal, Beöthy Ödönnel, Kölcseyvel – szoros összeköttetésben áll, és velük egyetértésben cselekszik, továbbá úgy vélte, hogy Kölcsey megválasztásának számos támogatója lenne Békésben.¹⁶

Végül is sem Szombathelyi, sem Csepcsányi nem mondott le követi megbízatásáról – talán mert Novák főjegyző és rajta keresztül az ellenzék tudomást szerezhetett a kormányzat tervezett ellenlépéseiről –, így Kölcsey újraválasztására Békésben nem került sor.

Békés megye 1834 novemberében tartott közgyűlése a mezőberényi evangélikus iskola Szarvasra történő átköltöztetése kapcsán ismét olyan végzést hozott, mely felkeltette a kormányzat figyelmét. 1834 januárjában ugyanis az anyagi gondokkal küzdő mezőberényi iskola számára több szarvasi birtokos, így gróf Bolza József is adománylevelet állított ki. Az immár Szarvasra átkerülő tanintézet alapítólevelének harmadik pontja a következőket tartalmazta: „A közjó előmozdítása s a nemzeti nyelv kifejlése lévén legfőbb rugója ezen alapítványnak, miután az előhaladó kor méltán reményleni engedti azt, hogy idővel hozandó törvény szerint katolikus ifjúság is részesülhetne az intézetben, annál fogva ezek is a fent érintett intézetben való tudományak gyakorlásában részesíttessenek.”¹⁷ Az 1834. november 4-i közgyűlés elé terjesztett alapító okirat kapcsán a megye végzést hozott, melynek értelmében levéllel fordultak Lajcsák Ferenc nagyváradi püspökhöz, az ottani kerületi iskolák főigazgatójához. A levélben hittanárt kértek a szarvasi iskola leendő katolikus tanulói számára: „...Katholikus ifjúságot az Evangélikus felekezetnek Oskolájokból egyenesen kizáró törvény nem létez, – a törvény egy oldalú kétes magyarázatjából eredő tilalmazásokat pedig törvényes erejűeknek az 1790 dik évi 12 dik törvény Cikk rendeletéhez képpes tartani éppen nem lehetvén, – szükségesnek koránt sem tartjuk, azt, hogy ily helyzetben előbb igenleges törvényhozatala váratassék be...”. Annál is inkább lehetségesnek vélték a kérés teljesítését, mert az iskolát nem elsősorban felekezeti intézménynek, hanem olyan közintézetnek tekintették, melyből vallása miatt senkit sem lehetne kizárni. Lajcsák Ferenc ez ügyben a Helytartótanácsot és magát a kancellárt is megkereste, 1834. december 6-án pedig a megye kérését elutasító levelet fogalmazott meg.¹⁸ Az 1835 márciusában tartott újabb közgyűlés a levél kihirdetése után, mint a későbbiekben látni fogjuk, a megváltozott politikai körülmények miatt, a kérdést levette a napirendről.

A három nevezetes úrbéri törvénycikk (az önkéntes örökváltságról szóló szakasz, az úriszék korlátozását és a jobbágyok személy- és vagyonbiztonságát kimondó cikkelyek) 1834 decemberében – jórészt a kormányzati beavatkozás eredményeként – az alsótáblán vereséget szenvedtek.¹⁹ Az úrbéri törvénycikkkel kapcsolatban 1834 augusztusában kiadott királyi resolútiót ezután az országgyűlési ellenzék úgy értelmezte – mentve ezzel a csaknem két évig többséget bíró reformjavaslatokat –, hogy a királyi leirat azokat nem vetette el, csupán a jog-

¹⁴ Répeze-szentgyörgyi Horváth Antal 1833-tól 1836-ig a vármegye másodalispánja. Nagyapja, Zsigmond 1802 és 1809 között a megye főispánja; apja, János 1812-ben és 1825-ben Békés vármegye országgyűlési követe.

¹⁵ Cseh Ferenc 1835. január 3-i válaszáat lásd MOL Kanc. eln. 1835:83. Az alispán szerint Szombathelyi lemondásáról semmi biztosat nem lehet tudni.

¹⁶ Lásd MOL Magyar kancelláriai levéltár. Magyar királyi kancellária Acta praesidialia secretiora (A 49) (a továbbiakban: Kanc. eln. titk.) 1834:2225 és MOL Kanc. eln. 1835:96.

¹⁷ Becke Gyula: A békési Ág. Hitv. Ev. Egyházmegye tulajdonát képező s az általa fenntartott Szarvasi Főgymnasium története 1802-1895. Gyula, 1895.

¹⁸ MOI. Kanc. eln. 1835:124.

¹⁹ Vö. Pajkossy 1191-1193.

ügyi munkálat megfelelő helyére utasította. Sőt a VIII. törvénycikknek a jobbágy személy- és vagyonbiztonságára vonatkozó paragrafusát Deák Ferenc zalai követ indítványára már az úrbéri törvénycikkek újratárgyalásakor törvénybe kívánták foglalni. Az 1835. január 2-i kerületi ülésen ugyanis Deák azt javasolta, hogy az úriszékéről szóló VII. cikkely 5.§ bevezetőjébe iktassák be a nevezetes alapelvet. A rendek 25 szavazattal 22 ellenében elfogadták a zalai indítványt.²⁰ Az említett törvényjavaslatok napirenden tartása mellett foglalt állást Békés vármegye is, melynek ellenzéki tevékenysége, közgyűlési végzése – mint az előzőekben láthattuk – már előkészítették a kormányzat keményebb fellépését. Ez a kormányzati fellépés aztán az országos figyelem középpontjába állította a megyét, és Wesselényi, valamint Balogh János ügy mellett a szólásszabadság újabb sérelmét jelentette az 1835 ősztől az országgyűlési tanácskozásokon.

Wirkner Lajos²¹ 1835. január 6-án ugyanis értesítette Rvcizky kancellárt, hogy Békés vármegye legutóbbi közgyűlésén körlevelet fogadott el, melyben valamennyi törvényhatóságot felszólította, hogy az úrbéri 5. törvénycikknek az önkéntes örökváltságot engedélyező 2.§-át a jogügyi munkálat tárgyalása során ismét tűzzék az országgyűlés napirendjére. Wirkner korábbi értesüléscirc hivatkozva ismételten megerősítette, hogy az ellenzék mindent el fog követni, hogy az önkéntes örökváltságot engedélyező törvényjavaslat számára a megyékben a többséget ismét megszerezze, éppen ezért a kormányzat részéről ellenlépéseket javasolt. Ennek érdekében mellékelte azoknak a személyeknek a listáját, akikhez ez ügyben a kormányzat teljes bizalommal fordulhat.²² Wirkner egyúttal felhívta a figyelmet Békés vármegye egy másik körlevelére, melyben a megye, az alsótábla elnöke, a kormányt képviselő személynök ellen indított támadást. Rvcizky bizalmasa ennek az 1834 novemberében született körlevélnek a másolatát is csatolta beszámolójához. Békés vármegye rendi Túróc megye

²⁰ Az 1835. január 2-i kerületi ülés vitáját lásd Kossuth Lajos Összes Munkái IV. Országgyűlési tudósítások. S. a. r. Barta István. IV. kötet. Budapest, 1959. (a továbbiakban: KLÖM IV.) 94-98. Az ennek értelmében módosított üzenet szövegét lásd Iratok III. 293. skk. A szavazásról készült kimutatást lásd MOL Kanc. chn. 1835:96. Vö. még Csepesy Tamás 1835. január 15-i követjelentésével: „Januárius 2kán ismét elkezdődtek a’ Kerületi ülések az Országos ülésekkel felváltva folyvást a’ Kegye: Kir: Resolutio következésében fel vett urbéri munkálat felett. Januárius 2kán a’ kerületi ülésben Zalai Követ /:Deák/: indítványt tett, hogy minenkutánna a’ VIIIik Törvény Czikkely el esett, annak principiumát a’ VIIik Törvény Czikkely 5k szakasza előtt szükséges ki mondani, mely indítvány 25. Megyék voksával a’ hová a’ Békési is járult elfogadott.” (BmL Békés vármegye nemsi közgyűlésének iratai 53. jelentés.)

²¹ Wirkner Lajos (1802-1882) Az Udvari Kancellária fogalmazója, majd 1833 októbertől titkára, gróf Rvcizky Ádám bizalmasa. Wirkner jelen volt az országgyűlés ülésin, és Pozsonyból részletes jelentéseket küldött a kancellárnak. Emlékirata fontos történeti forrás (Wirkner Lajos: Élményeim. Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő nyilvános pályám naplójegyzeteiből. Pozsony, 1879.).

²² MOL Kanc. chn. 1835:125. A megkeresendő személyek: Árva vármegye: Pálffy Fidél főispán; Bács vármegye: Rudics József aranyarkantyús vitéz, a megye országgyűlési követe; Bars vármegye: gróf Keglevich János főispán és Majtényi László, 1833 szeptemberéig a megye országgyűlési követe és első alispánja; Liptó vármegye: Plathy Gáspár első alispán; Pest vármegye: József nádor, főispán; Nyitra vármegye: Vurum József nyitrai püspök; Zólyom vármegye: Folger Ferenc kanonok és Svajczér Gábor selmecebányai főkamagróf; Fejér vármegye: gróf Cziráky Antal országbíró, a megye főispánja; Győr vármegye: Bezerédy Ignác első alispán; Moson vármegye: Torkos Mihály első alispán; Vas vármegye: Niczky János, 1834-ig a megye első alispánja és országgyűlési követe, ekkortól a Királyi Tábla bírāja; Veszprém vármegye: Rohonczy János, a megye első alispánja; Bereg vármegye: gróf Vay Ábrahám főispáni helytartó; Gömör vármegye: Almássy József főispán, a Hétszemélyes Tábla bírāja és Abaffy Károly első alispán; Heves vármegye: Pyrker János László egri érsek, a megye főispánja; Sáros vármegye: Péchy Imre első alispán; Torna vármegye: Scitovszky János rozsnyói püspök; Arad vármegye: báró Orczy Lőrinc főispán; Csanád vármegye: Lonovics József csanádi püspök; Csongrád vármegye: Babarczy Imre első alispán; Krassó vármegye: Gyúrky Pál főispán; Máramaros vármegye: gróf Vay Ábrahám főispán és Gerszon Antal máramarosszigeti kamarai adminisztrátor, Pest, Gömör, Zemplén, Máramaros megyék táblabírója.

1834. június 25-én elfogadott határozatára reagáltak, mely szerint az országgyűlési követeknek utasításukat kötelezően be kellene mutatniuk az alsótábla elnökének, akinek jogában állna az utasításával ellentétesen cselekvő követet meginteni, illetve az érintett törvényhatósággal közölni, hogy képviselője visszahívandó. Békés ellenvetését így fogalmazta meg: „De valjon tanácsos is e egy alkotmányos szabad Nemzet Képviselőit kötelességekbeni eljárásokra nézve éppen annak vetni bírósága alá, Ki a' Kormány Képét viseli, és kit országos Rendek Elnökjévé nem a' Törvény tett.” A körlevél további részében nyilvánvalóvá válik, hogy a két törvényhatóság ellentétesen ítélte meg az országgyűlés tanácskozásainak hangnemtét és tartalmát. Túróc ugyanis „az országgyűlésen előfordult előadásokat Külföldi féktelenség elveinek hódolóknak, a nemesség szabadságait tipróknak, és a' vagyonok szabad birtokát zavaróknak bélyeggez.” Békés szerint azonban ezek a kijelentések – melyek nyilvánvalóan az úrbéri törvénycikkek vitáira utalnak – annak jelci, hogy vannak, akik saját érdekeiken felülemelkedni nem akarnak, majd a követek így összegzik véleményüket: „Tekintjük bár Turotz Megyének annyira visszatetsző Ország Gyűlési előadásokra, hová irányulhatnak azok? értelmünk szerént csak azon igazság és önkény nélküliséget kívánták okokkal a' Magyar nép számára ki vivni, mellyel a' Szomszéd Austriai, Morva és Cseh nép már régen bír és mellyet az emberiség jogaira tekintve Urunk Királyunk is bizonynyal Magyar népétől megtagadni nem fog.”²³

Az 1834 novemberében keletkezett békési körlevél egyértelműen foglalt állást a jobbágyoknak adandó engedmények és törvényi garanciák ügyében, s a megye álláspontja ezekben a kérdésekben 1834 decembere után sem változott. Mégis feltűnő és magyarázatot igénylő, hogy Wirkner már 1835. január 6-án jelenti az úrbéri V. törvénycikk napirendre tűzését szorgalmazó másik, a későbbiek során nagy jelentőséggel bíró körlevél meglétét, holott azt csak Békés vármegye 1835. február 3-i közgyűlés hagyta jóvá.

Reviczky kancellár, bár a legújabb békési körlevél tartalmát nem ismerte,²⁴ a megyéből érkező nyugtalanító hírek hatására azonban elrendelte, hogy a temesvári főpostatiszt a legszigorúbb titoktartás mellett személyesen utasítsa valamelyik megbízható gyulai postai alkalmazottat, hogy a megye minden körlevelét Gyuláról közvetlenül Temesvárra küldje. A temesvári főpostatisztnak pedig meghagyta, hogy egy példányt közvetlenül neki továbbítson, a többit további utasításig tartóztassa fel. Reviczky kancellár a megyei körlevél kapcsán egy korábbi rendelkezéssel összhangban adta ki utasítását. 1833. október 9-én ugyanis a kancellár Szatmár megyei vallásügyi körirat²⁵ miatt született felterjesztésében két dolgot javasolt az uralkodónak: egyfelől a király ismételten szólítsa fel a megyei előjárókat, hogy a már érvényben lévő rendelkezésnek megfelelően akadályozzák meg a kormányzat érdekeivel ellentétes „üzelmeket”, az alkotmányosságot és különösen a közjogi kérdéseket érintő közgyűlési határozatokat pedig azonnal jelentsék.²⁶ Másfelől a kancellár szükségesnek tartotta, hogy a Hely-

²³ A békési körlevél szövegét lásd MOL Kanc. eln. 1835:125.

²⁴ Mathias Biringner budai főpostatiszt 1835. február 25-én Reviczky kancellárral közölte, hogy a budai postahivatalban a békési köriratból 34 példányt tartóztattak fel a kancellár további parancsáig (MOL Kanc. eln. titk. 1835:67). Biringner április 13-i újabb előterjesztéséhez mellékelve küldte el a körlevél egyik példányát a kancellárnak (MOL Kanc. eln. 1835:926).

²⁵ Miután az 1832-36-os országgyűlésen a protestánsok vallási sérelmivel foglalkozó tárgyat az alsótábla a főrendek ellenállása miatt 1833 júliusában levette a napirendről, 1833 szeptemberében Szatmár vármegyében körlevelet fogadott el a megyegyűlés. Ennek értelmében törvénytelennek nyilvánítottak minden rendeletet, mely az 1791:26. tc.-kel ellentétes, és a megye kijelentette, hogy ezeket a rendeleteket nem is fogja végrehajtani. A körlevelet a megye országgyűlési követe, az éppen szabadságon tartózkodó Kölcsy Ferenc készítette. Hasonló tartalmú körlevelet fogadott el Pest vármegye is még augusztus 27-i közgyűlésen.

²⁶ A törvényhatóságok egymás közötti levelezése már 1784 óta konfliktust jelentett a kormányzat és a rendek között. Ennek a feszültségnek egyik példáját lásd Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Kiadja: Mályusz Elemér. Budapest, 1926. 351-352. A kérdés aztán előkerült még az 1825-27-es országgyűlé-

tartótanács nyílt parancsral tiltsa meg a postahivataloknak a megyei köriratok továbbítását. Az uralkodó 1833. október 20-i döntése értelmében azonban a megyei körlevelek feltartóztatását nem a Reviczky által javasolt módon, hanem titkos parancs útján hajtották végre és ezt csak a 6 kerületi postafőosztással közölték. A postafőosztásoknak ez ügyben a legszigorúbb titoktartást és a legnagyobb körültekintést rendelték el, felszólítva őket, hogy csak a legmegbízhatóbb helyi postamestereket avassák be a kormányzat ezen elhatározásába.²⁷

A temesvári főpostatisztnak küldött utasítással egy időben Reviczky levelet intézett Cseh Ferenc békési alispánhoz:²⁸ igaz-e az a hír, hogy a megye országgyűlési ügyekkel foglalkozó küldöttsége az úrbéri VIII. törvénycikkkel kapcsolatban egy tervezetet készített, és a legközelebbi közgyűlésen a rendek olyan körlevél jóváhagyását tervezik, melyben a többi törvényhatóságot felszólítják, támogassák az úrbéri terhek örökös megváltásának újbóli napirendre tűzését a jogügyi munkálat megfelelő helyén. Hasonló tartalmú levelet írt Lánczy József Békés megyei főispánnak is.²⁹ Reviczky ugyanekkor kéréssel fordult gróf Mailáth Antal zempeleni főispánhoz: tegyen lépéseket, hogy gróf Sztáray Albert – kinek személye és képességei megfelelő garanciát jelentenek a kormányzat számára – vállalja el valamelyik megye vezetését. A kancellár nyíltan ki is mondta, hogy a kormányzat számára egyre kellemetlenebbé váló Békés megye adminisztrátori székét szeretné Sztáraynak felajánlani.³⁰

Lánczy József, Békés vármegye főispánja 1835. február 21-én számolt be a megye február 3-i közgyűléséről, az ott elfogadott körlevél keletkezésének körülményeiről. Mivel Lánczy nem volt jelen a közgyűlésen, összefoglalóját az első alispán, Cseh Ferenc és a másodalispán, Horváth Antal jelentésére alapozta.³¹ A beszámoló szerint a gyűlés napirendjén az országgyűlési követjelentések és az országgyűlési ügyeket érintő megyei körlevelek szerepeltek. A követek beszámolóit már korábban kiadták az országos jelentőségű tárgyakkal foglalkozó megyei küldöttségnek. A Csepcsányi Tamás által írott, az 1834. december 31-én az úrbéri VII. és VIII. törvénycikk elsteréről szóló jelentés nyomán 1835. január 19-én és 31-én összeülő megyei deputáció javaslatot fogadott el.³² A küldöttség elhatározta, hogy indítványozni fogják: Békés vármegye körlevélben forduljon a többi törvényhatósághoz, kérvén, amennyiben a nevezett törvénycikkek a jogügyi munkálatban napirendre kerülnek, a követek támogassák azok elfogadását. Horváth Antal, a küldöttség elnöke szerint Novák Antal főjegyző és Beliczay József főpénztárnok a körlevélbe kívánta foglalni, hogy amennyiben az uralkodó továbbra sem szentesítene a nevezett úrbéri cikkelyeket, helyezték kilátásba az adófizetés megtagadását. A másodalispán és Fejes kanonok fellépésére ettől az indítványtól a javaslattevők elálltak, a körlevelet azonban a közgyűlés elé terjesztették, ahol a jelenlévők nagy többsége azt elfogadta. Horváth Antal hangsúlyozta, hogy a körlevél első változata

sen is. Mivel azonban a probléma törvényes szabályozására a reformkorban sem került sor, a konfliktus a rendek és a kormányzat között időről időre kiújult. Így a megyék jogkörének korlátozásával és a főispánok megyei befolyásának megerősítésével 1831-ben is foglalkozott az államkonferencia: MOL Filmtár W 4448; HHStA Staatskonferenzakten, 1831:2222, 2223.

²⁷ MOL Kanc. eln. titk. 1833:190. sz.

²⁸ Cseh Ferenc 1833-tól 1836-ig volt Békés vármegye első alispánja.

²⁹ Az 1835. január 9-i elnöki levél másolatát lásd MOL Kanc. eln. 1835:1009.

³⁰ Gróf Sztáray Albert (1785-1843) császári királyi kamarás Békés megyei birtokos is volt második felesége, Károlyi Franciska csabai birtokai révén. Az unokaöccsének, gróf Dessewffy Aurélnak a nevével fémjelzett újkonzervatívok színrelépésekor Sztáray csatlakozott ehhez a politikai csoportosuláshoz, az 1840-es évek elején pedig a Világ című konzervatív lapban számos fontos kérdésben (háziadó, örökös-váltás) fejtette ki nézeteit.

³¹ MOL Kanc. eln. 1835:701 és 702. Cseh 1835. február 7-i, Horváth 1835. február 6-i dátummal küldte el jelentését.

³² Az országos tárgyak véleményezésére kinevezett küldöttség elnöke Szentgyörgyi Horváth Antal másodalispán, tagjai Novák Antal főjegyző, Beliczay József főpénztárnok, Stachó János táblabíró, Fejes József gyulai plébános és kanonok, Lengyel Márton tisztifőügyész, Vidovich Ferenc békési főszolgabíró, Kiss János aljegyző, Kövér János kétegyházi esküdt voltak.

igen nyers és goromba volt, és ugyanilyen jelzővel illette a Csepcsányi által küldött követjelentés hangnemtét is. A történekeért véleménye szerint elsősorban Novák főjegyzőt terheli a felelősség: „És így Kegyelmes Uram ezen Köz Gyűlésből is semmi jó híreket és végzéseket írhatni szerentsés nem lehetek. Vagyon ide haza olly Malleusa [itt: rosszakarója] a' Kormányának, a' ki ellen senki sem boldogulhat, míg Novák Békésben szolgál. Csendért és jozanabb gondolkozásért minden lépés hiába vagyon.” Ezek a beszámolók azt is érthetőbbé teszik, hogyan szerezhetett Wirkner már 1835. január elején bizalmas értesülést a készülő körlevélről.

Reviczky kancellár felségelőterjesztésében³³ hangsúlyozta, hogy az azelőtt nyugodt Békés megye hosszabb ideje elsőként hoz alkotmányellenes, veszélyes alapelveket tartalmazó végzéseket és ezeket a határozatokat körleveleiben közli a többi törvényhatósággal is. Reviczky jelezte, hogy ennek legutóbbi példája az 1835. február 3-i közgyűlésen az úrbéri 5., 7. és 8. törvénycikkkel kapcsolatos körlevél, melynek alapelvei – amennyiben elfogadást nyernek – alapjaiban rendítik meg az alkotmányt.

A kancellár a Békés megyei állapotokért egyértelműen Novák főjegyzőt³⁴ tette felelőssé és a nevezetes körlevél szerzőjének is őt tartotta.³⁵ Információi szerint mióta Novák Antal követi tisztéről lemondott, megyéjében „az ultraliberálisok újjátványó pártjának szellemében” tevékenykedett. A főjegyzőt széleskörű ismeretei és kiváló beszédkészsége alkalmassá is teszi arra – fűzte hozzá Reviczky –, hogy az ellenzék szempontjából eredményesen működjön. Egyúttal a kancellár hivatkozott Lánczy főispán február 21-i jelentésére, mely szerint a megye nagybirtokosai alapvetően jó érzelűek, de a közgyűléseket ritkán látogatják. Ugyanakkor a megyegyűléseken megjelenő – Lánczy szerint nagyrészt protestáns – nemesség minden liberális javaslatot támogat, különösen a vallásügy országgyűlési vitái óta, és ezeket a javaslatokat nagy többséggel fogadják el. A tisztújításokon a nemesség szavazataitól függő tisztikar pedig nem mer fellépni ellenük a kellő határozottsággal. Lánczy József véleménye szerint amíg a jelenlegi körülmények nem változnak („...bis die zur Exaltation dienlichen dormaligen Umstände nicht ändern...”), a kormányzat közbelépése nem lehet eredményes, a főispán a békési körlevélnek a többi törvényhatóság általi fogadtatását és lehetséges hatását nem tartotta különösen veszélyesnek. Nyilvánvaló tehát, hogy a főispán elismerte a körlevél tartalmának, stílusának káros voltát, mégis elkerülendőnek tartotta ez esetben a közvetlen kormányzati beavatkozást.

A békési főispán 1835. március 15-én újabb levélben számolt be a megyében történekekről.³⁶ Véleménye szerint a báró Wessclényi Miklós ellen indítandó pert kihirdető királyi leirat

³³ Az 1835. márc. 18-i felségelőterjesztést lásd MOL Kanc. eln. 1835: 894.

³⁴ Novák Antal személye és tevékenysége 1834 végén, tehát követi tisztéről való lemondása után keltette fel a kormányzat figyelmét. Békés megye főjegyzője ugyanis 1834. november 9. és 15. között egy család ügy miatt Pesten tartózkodott, és Földváry Gábor másodalispánnal szállt meg. Novák így jelen volt – a jelentés szerint – Pest vármegyének azon a közgyűlésén, amikor a többség az úrbéri 8. törvénycikkkel kapcsolatos, mindeddig kedvező utasítását visszavonta (a Pest megyei közgyűlési jegyzőkönyv szerint valójában ez az 1834. október 20-i közgyűlésen történt meg). Steinbach Ferenc, a királyi jogügyigazgatóság ügyésze titkos beszámolója szerint Novák keserűen fakadt ki Pest illiberalitása ellen és arról beszélt, hogy az ország nem fogékony még a „jó” iránt. (lásd MOL Kanc. eln. 1834: 2138.) E pesti tartózkodás kapcsán vetette fel Mércy Sándornak, a tartományi biztosság igazgatójának Reviczky kancellár, hogy nem volna-e tanácsos a megfigyeléseket Novák Antalra is kiterjeszteni. Majd Wirkner Lajoshoz fordulva a kancellár jelezte, Békés megye jelenlegi helyzetében nem tudja, kihez fordulhatna teljes bizalommal, hogy biztos híreket szerezzen Novák tevékenységéről. (lásd MOL Kanc. eln. 1834:1965.) Novák Pesten történő megjelenése azért is kelthette fel a figyelmet, mivel az önkéntes örökváltás ügyében egyre másra érkező kedvezőtlen utasítások hatására – Steinbach szerint – a liberális ellenzék tagjai, így Kölcsey is, Pozsonyból eltávozva Pesten készültek volna megbeszélést tartani.

³⁵ Vö. az 1835. jún. 15-én készült, Reviczky állítását megerősítő titkosjelentéssel (MOL Takács-hagy. Fasc. 47. 6763.).

³⁶ A levelet l. MOL Kanc. eln. 1835:698.

máris „áldásos hatást” fejtett ki, s a kormányzat következetes szigora meg fogja hozni a szükséges eredményeket.³⁷ Hangsúlyozta, hogy Novák Antal maga is mélyen megrendült a fejleményeket látva, s a február 3-i közgyűlésen történekről küldött beszámolójában megbánásának adott kifejezést. Ugyanakkor Lánczy József írásban feddte meg főjegyzőjét a körlevél keletkezése során játszott szerepe miatt, egyben figyelmeztette magatartása lehetséges következményeire.³⁸ A megyében bekövetkezett kedvező változásokat Lajcsák Ferenc nagyváradi püspök is megerősítette: az 1835. március 30. és április 4. között tartott közgyűlésen a szarvasi evangélikus iskola kapcsán küldött elutasító püspöki választ a résztvevők többsége higgadtan fogadta: „...általányosan vévén reménységem felett a leg kedvezőbbek és ami bennem tsudálkozást okozot az t:i: hogy ezen Megyének tagjai már nem az előbbi kor szellem szerént, hanem egészen megváltozva szelidebb és hodolóbb hangon a felvett tárgyakhoz szolttak...”³⁹

A kancellár azonban úgy vélte, mindezen tényeket figyelembe véve sem lehet a Békés megyei alkotmányellenes körirat ügyét levenni a napirendről. Meggyőződése szerint a felosztatott erdélyi országgyűlés⁴⁰ kapcsán egyébként is újabb körlevelekre lehet számítani a megye részéről, s ez ismét kellemetlen helyzetet teremtene a kormányzat számára. Reviczky éppen ezért királyi biztosi vizsgálat elrendelését javasolta Békés vármegyében. Ezzel együtt szorgalmazta Novák Antalnak – a körlevél szerzőjének – főjegyzői tisztéből való felfüggesztését, valamint kívánatosnak tartotta, hogy a következő tisztújításon Novákot se főjegyzőnek ne nevezzék ki, se más hivatalra ne jelöljék. Az uralkodó 1835. április 9-én, mérlegelve Reviczky kancellár felségelöterjesztését, báró Orczy Lőrincet, Arad vármegye főispánját nevezte ki a Békés megyébe küldendő királyi biztossá. Lánczy főispán április 16-i újabb levele szerint ugyan a március 30. és április 4. között tartott megyegyűlésen sem Erdély, sem Wesselényi ügye nem került szóba, mindezek ellenére a kancellár egy újabb felségelöterjesztésben fenntartotta korábbi javaslatát, és ismételten királyi biztos kiküldését szorgalmazta az uralkodónál. A király ezúttal is megerősítette báró Orczy megbízatását.⁴¹ Az 1835. május 1-jén kelt királyi leirat értesítette a megyét a királyi biztosi vizsgálat elrendeléséről,⁴² amit a június 16-i közgyűlésen hirdettek ki Gyulán. Orczy Lőrinc azonban még május 25-én levélben jelezte: a Békés megyei birtokosokhoz fűződő rokoni kapcsolatai miatt nem vállalhatja a megbíza-

³⁷ A Királyi Tábla – az uralkodó jóváhagyásával – 1835. február 25-én idézte meg Wesselényit személyes megjelenésre 1835. május 5-re.

³⁸ „Inkább véltém halálotat mint azt, hogy illy tudománnyal, bé látással, józan itélettel bíró, ’s az egész Haza előt jó hirerül ösméretes Individum a’ Kor szellemtül ell ragadtatva anyira vetemedhetik, hogy Constitutióját tiporja, – Koronás Fejedelmét Kárhozatos Kifejezésekkel vakon sértegesse, – örülljön az ell Kábitott Község vivát Kiáltásának, – magának a’ Haza előt /melly az efféle vakmerőséget utállja/ nevet szerezni akarjon, – ’s nem lássa által, hogy ennek jó vége nem lehet, – roszt utra készül – és elébb utóbbel éri a veszedelem. (...) Ebregeyen fell, Istenre kérem, tekintsen jó hitvesére ’s gyermekére, ne rohanjon hanyat homlok a veszedelemnek; – gondollya el, hogy minden szempillantatba a jóll létét egyedül Kegyelmes Urunk türedelmének köszönheti. – Egy két szóbúl álló parancsolat, és Ki lépet a Székébül.” (Lánczy Novákhöz írt levelének másolatát lásd MOL Kanc. eln. 1835: 698.)

³⁹ MOL Kanc. eln. 1835:935. Lajcsák nagyváradi püspök nem vett személyesen részt a közgyűlésen, Fecjes kanonok beszámolójából értesült az ott történekről.

⁴⁰ A király 1835. január 29-én kelt parancsát az erdélyi diéta felosztatásáról 1835. február 6-án hirdették ki Kolozsvárott.

⁴¹ Reviczky továbbra is hangsúlyozta: „Das Cirkulare, - ... erhált zu strafbare Grundsätze, als die Regierung dieces vermessen Benahmen des Békésér Komitats ignoriren, oder darüber hinausgehen können.” (Az április 18-i felségelöterjesztés a körlevél egy példányával lásd MOL Kanc. eln. 1835:1009., fogalmazványát lásd MOL Kanc. Eln. 1835:934.) Báró Orczy Lőrinc királyi biztosi megbízólevelét lásd MOL Magyar kancelláriai levéltár. Magyar királyi kancellária Acta generalia (a továbbiakban: MOL Kanc. ált.) 1835:5285.

⁴² MOL Kanc. ált. 1835:6162.

tást.⁴³ Ezután nevezték ki királyi biztossá Szirmay Ádámot,⁴⁴ a Hétszemélyes Tábla bíróját; az 1835. június 4-én kelt újabb döntést Békés vármegye július 6-i közgyűlésén hozták nyilvánosságra. A megyegyűlés ugyanekkor végzést hozott arról – az országgyűlési tárgyakkal foglalkozó állandó bizottság kezdeményezésének megfelelően –, hogy az első alispán a királyi biztosi vizsgálat befejezése után a lehető legrövidebb időn belül hívja egybe a közgyűlést, és a rendek küldjenek az uralkodónak egy bocsánatkérő feliratot. Ugyanakkor az éppen jelenlévő országgyűlési követ, Szombathelyi Antal többedmagával ellenezte a felirat elküldését.⁴⁵ Így már ekkor látható volt: nem biztos, hogy a vizsgálat befejezése után tartandó megyegyűlés kimenetele a kormányzat várakozásainak megfelelően alakul.

Szirmay Ádám július 21. és augusztus 1. között tartózkodott Békés vármegyében; augusztus 8-án jelentette Reviczkynek, hogy megbízatását teljesítette.⁴⁶ A kancellár ezt követően szeptember 3-án levélben fordult Wirkner Lajoshoz. Szirmay Ádám említett jelentésére hivatkozva felvilágosítást kért Wirknertől Békés megye augusztus közepén tartott megyegyűléséről. A királyi biztos vizsgálódásainak befejeztével ugyanis jelezte Reviczkynek: a megye megbánásának jeleként egy bocsánatkérő felirat megfogalmazására készül. A kancellár azonban mind ez ideig sem az augusztusi közgyűlés kimeneteléről, sem az ígért felirat megérkezéséről nem kapott információt.⁴⁷ Békés vármegye közgyűlése – a július 6-i határozatnak megfelelően – 1835 augusztusában valóban összeült, de bocsánatkérő felirat helyett augusztus 12-én újabb körlevelet fogadott el.⁴⁸ A körirat három pontban foglalta össze a megye sérelmeit: „Tetemes sérelemnek látták ugyan is mindenekelőtt a’ megyének municipalis állására, és a’ törvényhozásbani szabad gyakorlatu utasítások mellett fenálló törvényszerű jogaira nézve azt: – hogy országos dolgokat tárgyzó olyan közhatározatért, melyet únnepélyesen eszmérnek most is magokénak, a’ végre hajtó hatalom rendeléséből egyes tagok vétettek királyi Biztosság által kérdőre és feleletre...”⁴⁹ Kifogásolták a rendek továbbá, hogy az első, május 1-jei királyi leirat helytelenítette a február 3-i körlevélnek a többi törvényhatósághoz történt megküldését, holott az uralkodó az országgyűléshez intézett 1825. november 26-i resolútiójában engedélyezte a megyék egymás közötti levelezését.⁵⁰ Végez-

⁴³ Báró Wenckheim József felesége, így Wenckheim Béla édesanyja báró Orczy Terézia volt. Orczy Lőrinc levelét lásd MOL Kanc. ált. 1835:7273.

⁴⁴ Szirmay Ádám Zemplén megye főjegyzője 1826-tól a Királyi Tábla, majd 1833-tól a Hétszemélyes Tábla bírója.

⁴⁵ Vö. MOL Kanc. ált. 1836:3653.

⁴⁶ Szirmay előzetes beszámolóját lásd MOL Kanc. ált. 1835:11454.

⁴⁷ MOL Kanc. chn. 1835:1862.

⁴⁸ BmL Békés vármegye nemesi köz- és kisgyűléscinek jegyzőkönyve 1835:1444. A körirat megszerkesztésére kinevezett bizottság elnöke Horváth Antal másodalispán, tagjai: báró Wenckheim Béla és Stachó János táblabírák, Lengyel Márton tisztifőügyész, Vidovich Ferenc főszolgabíró, Kővér János esküdt, Kiss János első aljegyző.

⁴⁹ Ugyanebben a szakaszban a körlevél kifogásolta, hogy a királyi biztosi vizsgálat elrendelése nem az 1805:5. tc. előírásainak megfelelően történt.

⁵⁰ Az 1825-27-es országgyűlésen a rendek 1825. október 22-i, az alkotmány megerősítését célzó feliratokban sérelmeik között említették a megyék egymás közötti levelezésének korlátozását is: „... valamint a’ Levelvezések is megátoltattak, vagy a’ Hütlenség’ vette terhe alatt, akadályoztattak, sőt a’ Constitutionális Lételnek elvesztése eránt és fenyegetések tétettek.” „... hogy minden Köztanácskozásnak egész nyilvánosága legyen, – erre nézve kiváltképpen megkivántatik alázatos vélekedésünk szerént, hogy a’ Törvényhatóságoknak egymással való Levelvezésének az 1792. esztendei Junius Havának 22. napján költt Kegyelmes Királyi Rendelés értelmében is, többé semmi szín alatt meg ne akadályoztatódjanak.” (lásd Felséges Első Ferentz Austriai Császár, Magyar és Cseh Ország Koronás Királyától Po’sony Szabad Királyi Várossában, 1825-dik Esztendőben, Szent Mihály Havának 11-dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Írásai I. Pozsony 1825, 1826. 54., 61.) Az uralkodó november 22-i leiratában a korábbi resolúciókra hivatkozva nem tilalmazta a törvényhatóságok egymás közötti levelezését (lásd. u. o. 91.).

tül sérelmezték, hogy a királyi leirat a megye határozatát és körlevelét lázítónak és alkotmányellenesnek nevezte, holott az – összhangban az 1834. augusztus 28-i királyi leirattal – a nevezetes cikkelyeket az úrbéri munkálat törvényeinek sorából kiemelve más helyen, a jogügyi munkálat keretein belül kívánta napirendre tűzni, és azok elfogadását pártolni. Mindczek alapján utasította a közgyűlés a követeket, hogy a megye sérelmeit terjesszék az országgyűlés elé, és más megyék küldötteit is nyerjék meg a békési sérelmek pártolására: „Ezekben látván, és érezvén a’ Rendek kiváltképpen sérelmüket, – minthogy megvagnak győződve a’ felől miként az egyes tagnak fájdalma, az egészet sebzi, nem kételkednek abban, hogy annak orvoslását az egész haza színe előtt keresni mellőzhetetlen hazafiui kötelességük...”⁵¹

Reviczky 1835. október 10-én kelt levelében tudatta bizalmasával, Mércy Sándorral,⁵² hogy Szirmay Ádám királyi biztos befejezve vizsgálatát, az előírásoknak megfelelően a Helytartótanácsnak fogja küldetésének eredményét benyújtani. Reviczky tehát ekkor még nem rendelkezett részletes és pontos információkkal a királyi biztosi vizsgálat eredményeiről. Szirmaynak a kancellárhoz írt előzetes jelentéséből azonban az kitűnt, hogy a Békés megyében történtek clindítója elsősorban Csepcsányi Tamás követjelentése volt. A királyi biztos azonban nem kapott betekintést a vizsgálathoz nélkülözhetetlen dokumentumba: a megye megtagadta Szirmay ezen kérését.⁵³

A Helytartótanács csak 1835. december 15-én készítette el a Szirmay Ádám beszámolóján alapuló jelentését,⁵⁴ melyet továbbított a kancellárnak. A jelentés legfontosabb részlete az 1835. február 3-i közgyűlésen elfogadott határozat és körlevél keletkezéskörülményeinek vizsgálata volt. E szerint miután Horváth Antal másodalispán, az országgyűlési ügyekkel foglalkozó állandó megyei deputáció elnöke megkapta az úrbéri V., VII. és VIII. törvény-cikk vereségéről szóló követjelentést, 1835. január 19-re összehívta a bizottságot. Tagjai közül január 19-én csak Fejes József gyulai plébános és kanonok, Novák Antal főjegyző, Kiss János aljegyző (egyben a bizottság jegyzője), Beliczay József főadóscedő, Kövér János esküdt és Vidovich Ferenc, a csabai járás főszolgabírája jelent meg. Az úrbéri törvényekkel kapcsolatos határozat és valamennyi törvényhatóságnak elküldendő körlevél elfogadását Novák és Beliczey javasolták. Ezt az indítványt a megjelent tagok egyhangúlag elfogadták. A bizottságon belül azonban vita bontakozott ki arról, hogy a körlevelet azonnal vagy csak a jogügyi munkálat megfelelő helyén küldjék-e el a többi törvényhatóságnak. Továbbá felvetődött az a kérdés, hogy a köriratot milyen formában és értelemben fogalmazzák meg, azaz milyen elveket vessenek papírra. Az azonnali elküldés ellen tiltakozó Fejes kanonokkal és az alapelveket kifogásoló Vidovichsal szemben a jelenlévők arról határoztak, hogy a körlevelet a követjelentések és az országgyűlési napló beszámolója alapján a jegyző állítsa össze, a másodalispán pedig január 31-re hívja újból össze az állandó bizottságot. A január utolsó napjára összehívott megbeszélésről Fejes kanonok hiányzott, megjelent azonban Stachó János táblabíró és Lengyel Márton főügyész. Mivel már az előző ülésen elfogadták a határozat és a körlevél alapelveit, Stachó és Lengyel kifogásait nem vették figyelembe. Ez alkalommal sem készültek el azonban a szóban forgó tervezettel, ezért úgy határoztak, hogy ennek hitelesítésére a február 3-i közgyűlés előtt, a reggeli órákban kerüljön sor. Ebben az időpontban azonban a fő- és aljegyzőn kívül senki sem jelent meg.

⁵¹ A körlevél egy példánya megtalálható: Pest megyei Levéltár Pest-Pilis-Solt vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1835-1-4921.

⁵² Mércy Sándor (1779-1848) Somogy megye főispánja 1831 és 1845 között; 1831. december 16-tól 1833 nyaráig személynök. 1833 nyarán helytartótanácsossá és az adóügyeket intéző commissarius provincialis (országos tartományi biztosság) főigazgatójává nevezték ki. Császári kamarás és valóságos belső titkos tanácsos.

⁵³ MOL Kanc. eln. 1835:2140.

⁵⁴ MOL Kanc. ált. 1836:3653.

A február 3-i közgyűlésen a másodalispán mint az állandó bizottság elnöke benyújtotta a január 19-i és 31-i tanácskozások jegyzőkönyvét,⁵⁵ valamint a körirat tervezetét. Napirendre kerültek továbbá a többi törvényhatóságtól érkezett körlevelek és a követek jelentései. Csepcsányi Tamás legutóbbi követi beszámolója⁵⁶ nagy vihart váltott ki, elsősorban a kormányt és a főrendeket bíráló sorai miatt: „December 30kán felvevődött a' VIIIk Törvény Czikkely a' Jobbágyoknak személy, s' vagyombeli batorságáról, mely hosszas, 's elmés vitatások után testvérjeivel az Vk és VIIk Törvény Czikkelyekkel hasonló szomorú sorsot szenvedett, 's ez úttal csak 21. Megyék által pártoltatván el esett! – az azt most pártolze Megyék e' Következendők, Somogy, – Borsod, – Komárom, – Nógrád, – Tolna, – Verőcze, – Zala, – Zemplény, – Zólyom, – Honth, – Csongrád, – Békés, – Csanád, – Soprony, – Bihar, – Temes, – Bars, – Ung, – Szabolcs, – Nyitra, – Po'sony, – a' többi Megyék a' nagyon tisztelendő Papi Renddel együtt ellene nyilatkozván ki magokat, hogy azonban az Izenet a' Kegy: Resolútió értelmében újra el készítessen, ezen Tárgy annyiba a' Kerületi Tanácskozásokra vissza utasítottatott.⁵⁷ – Hogy ezen három Törvény Czikkelynek e' szomorú sorsa lön, ennek fő oka a' Nemzet álhatatlansága 's gyengesége, a' sokféle be folyás, a' Törvényhatóságokra a' Követekre, eggyes ki nézések, Kecségtető remények, felsőbb hivatalokra való nyomorúlt vágyások okozák azt, hogy a' mikor sok vissza hozatlatan arany időnek elvesztésével ápolgattunk valamely hasznos tárgyat két Esztendeig, végre a' habozó, 's változékony útasítások, meggyőződésck oda teszik le azt, a' hová a' Fő-rendek és Kormány Emberei kívánnják. – Nyugodalomra tétett tehát ezen három testvér Törvény czikkely, u. m. az Vdik Törvény Czikkelynek, A' Jobbágy örökös ki váltságárúl szóló szakasa, a' VIInek azom szakasa, hogy a' Földes Úr tulajdon Ügyében Bíró ne lehessen, – 's ezen VIII. Törvény Czikkely, a' Jobbágyoknak személy 's vagyombeli batorságárúl, mind azon által ezek egészen elvesztve nincsenek, ennek, és sok jónak gyümölcsai a' Diáriumba el vagynak vetve, csírízának ezek a' Köz véleménybe, 's a' boldogabb jövendő fogja ezek gazdag gyümölcsait aratni.”⁵⁸ A sértőnek tartott sorokat gróf Esterházy Mihály és Lukács József⁵⁹ csanádi alispán utasították vissza. Ezután került sor a körirat megvitatására. A tervezet egyes kifejezéscével, annak azonnali elküldésével nem értett egyet Cseh Ferenc első alispán, gróf Esterházy Mihály, Stachó János és Novák Ferenc táblabírák. A köriratot azonban a nagy többség tapssal és közfelkiáltással elfogadta, anélkül, hogy azt szakaszonként újra felolvasták és vizsgálat alá vették volna. A királyi biztosi jelentés Fejes kanonok vallomása alapján arról is beszámolt, hogy Tom-

⁵⁵ A tanácskozásokat összegző irat többek között így fogalmazott: „...mind azért oda járulna a' Küldöttség véleménye, hogy szólíthatnának fel a' törvényhozási tárgyak feletti tanácskozások alkalmával léendő fel elevenítésekkor azt ujjabban is pártolván, a' haza köz boldogságát minden ki tethető törvényes módokkal előmozdítani, törekedjenek: mi módon kívánná pedig a' küldöttség ezen felszólítást megtertettni az itt% itten foglalt feltétel azt bővebben kifejti. Mi után pedig már a' VIII a' Jobbágyok személy és vagyombeli batorságáról szóló Törvény Czikkely elcsett volna a' Zalai biztosítás, hogy Ő Felsőge minden önkényt akadályoztatni kíván, a' VII Törvény Czikkely eljébe szövetezne a' megyei követek által is történt pártoltatását helyesnek látja a' Küldöttség...” (BmL Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1835:117.)

⁵⁶ Csepcsányi egy korábbi, 1834. dec. 5-i követi jelentésében már jelezte, hogy három fontos törvényjavaslat eddig biztosnak tűnő többsége veszélybe került: „October 19től fogva tegnapi napig az az December 4ik napjáig tartott Kerületi Ülésekben a' Fő Rendi Izenet folytában szakadatlanul az Úrbéri Törvény Czikkelyek eránt folyt a' tanácskozás – az ez úttal közbenjött változásokat kimerítő Izeneteket midőn az % alatt alázatosan ide zárva megküldjük nints egyebet mit megjegyeznünk, mint hogy az 5ik 7ik és 8ik Törvény Czikkelyeket melyeket az Adozó Nép epcdó, és igazságos esdeklésre tekintve mint a' közboldogság talpkövcit ekkorig mindég nagy többség pártolá, a' mintegy 3 hét óta változó Instructiók ingadozásba hoztak.” (BmL Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai 50. követjelentés)

⁵⁷ A szavazásról és a vitáról lásd KLÖM IV. 69. skk.

⁵⁸ BmL Békés vármegye nemesi közgyűlésének iratai 52. sz. követjelentés (1834. dec. 31.)

⁵⁹ A rendelkezésre álló szematizmusokban azonban Lukács József csak 1837 és 1840 között tűnik fel Csanád vármegye másodalispánjaként.

csányi József esküdt⁶⁰ a körlevél kinyomtatását javasolta, ezt az indítványt azonban – Novák főjegyző figyelmeztetésére – nem fogadták el.

A királyi biztos vizsgálata tehát – ellentétben Reviczky kancellárral – elsősorban nem Novák Antalt tekintette felelősnek a körlevél megszületésében, hanem Csepicsányi Tamás követjelentését. Szirmay jelentésének kézhez vétele után a kancellár többször sürgette a nádoron, illetve Lánczy főispánon keresztül, hogy a kormányzat betekintést nyerhessen a követi beszámolóba. A Pozsonyban tartózkodó Lánczy József ugyan utasította a Békés megyei jegyzői hivatalt, hogy küldje el a kért iratot, ám ez 1835 végéig nem történt meg. Továbbá sem Novák Antal elmozdítására, sem Csepicsányi megrovására nem került sor.⁶¹

A megye már említett, augusztus 12-én elfogadott köriratát ugyan a temesvári postahivatalban feltartóztatták,⁶² és annak egy példányát elküldték a kancellárnak, az országgyűlés azonban 1835 szeptemberében napirendjére tűzte a békési sérelmet. Csepicsányi Tamás – utasításának megfelelően – a szeptember 14-i kerületi ülésen előterjesztette a megyéjét ért sérelmeket. Az augusztus 12-i békési körlevél tartalmával összhangban Deák Ferenc ugyanekkor négy pontban foglalta össze az elküldendő felirat tartalmát: törvénytelen volt, hogy a megye határozata miatt egyes tagokat vizsgálat alá vettek; törvénytelen volt a főispán személyének megkerülése és mellőzése, maga a királyi biztosi vizsgálat; további sérelem az, hogy a május 1-jei királyi leiratban a megyét lázítással vádolták; a fő sérelem azonban a megyék levelezésének korlátozása. „Ez alkotmányos létünkbe oly mélyen bevág, hogy azt a leghathatósá ellenzéssel nem venni nem lehet” – zárta a felsorolást Deák.⁶³ Ezen szempontok figyelembevételével készült el a békési sérelem ügyében elküldött első felirat- és üzenet-tervezet. A tervezeteket az október 12-i országos ülésen hagyta jóvá az alsótábla, a felsőtábla pedig október 19-én tűzte napirendjére a kérdést. Mivel a főrendek nem találták sérelmesnek az uralkodó eljárását és magát a királyi biztosi vizsgálatot, nem egyeztek bele abba, hogy az országgyűlés a feliratot az uralkodónak elküldje. Álláspontján a felsőtábla a későbbiekben sem változtatott, e tárgyban küldött utolsó, 8. üzenetüket 1836. április 30-án kapta kézhez az alsótábla. A rendek, korábbi álláspontjukat fenntartva, még aznap jóváhagyták a szólás-szabadság ügyében küldendő 17., a békési sérelem tárgyában pedig a 9. üzenetet.

A kormányzat valós veszélynek tartotta az ellenzék egyik meghatározó személyiségének, Kölcsey Ferencnek újbóli követé választását, és reális lehetőségnek vélte az 1834 decemberében kisebbségbe került úrbéri reformjavaslatok ismételt napirendre tűzését. Ehhez járult az a félelem, hogy az erdélyi országgyűlés feloszlása miatt tiltakozások várhatók, s számoltak a Wesselényi ellen megindított vizsgálat, majd per lehetséges kedvezőtlen hatásával is. Ebben a politikai helyzetben különösen veszélyesnek tűnhetett tehát Békés vármegye több alkalommal is bizonyított ellenzéki magatartása, az ebben a szellemben készült közgyűlési végzéseknek a többi törvényhatóságnak történő megküldése. Így az 1835. február 3-i megyegyűlés határozata és az ekkor elfogadott körlevél – az ország politikai helyzetének mérlegelése után – arra készítette a kormányzatot, hogy akár az alkotmányosság egyik alappillérének, a szólás-szabadságnak a sérelme árán is, királyi biztosi vizsgálat útján felelősségre vonja a megyei határozatért felelős személyeket. Békés megye ellenállása miatt a személyes felelősségre vonás elmaradt, az uralkodó azonban 1836. május 16-i leiratában az erélytelennek tartott Lánczy Józsefet – főispáni címe fenntartása mellett – felmentette a főispáni teendők alól, és a kor-

⁶⁰ Tomcsányi József 1832 és 1840 között orosházi esküdt, 1843 és 1846 között alszolgabíró, 1843-tól 1846-ig csabai főszolgabíró, 1846 és 1849 között másodalispán, 1847-48-ban Tormássy Jánossal a vármegye országgyűlési követe.

⁶¹ Lásd erről MOL Kanc. ált. 1835:11454., 1835:12439., 1835:13446., 1835:15393.

⁶² Vö. Wust Ferenc temesi főpostastiszt jelentésével (MOL Kanc. eln. titk. 1835:152.)

⁶³ Kossuth Lajos Összes Munkái V. Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. S. a. r. Barta István. Bp., 1961. 63.

mányhoz hí Aczél Antalt⁶⁴ nevezte ki főispáni helytartóvá. Aczél július 28-i beiktatásakor azonban Békés megye rendei látványosan demonstrálták, hogy nem értenek egyet az uralkodói döntéssel: már július 27-én elmaradt a főispáni helytartó ünnepélyes fogadtatása és köszöntése, az eskü szövegét pedig Boczkó Dániel javaslatára az eddigi gyakorlattal szemben magyar nyelven és világi személy, Novák Antal főjegyző kezeibe kellett letennie. Sőt Aczél további tevékenysége sem tudta a helyi ellenzék erejét megtörni.⁶⁵

A Békés megyei ügy háttérében álló átfogóbb probléma, a törvényhatóságok egymás közötti levelezése továbbra is megoldatlan maradt. 1835 nyarán ugyan Reviczky kancellár javasolta, hogy az uralkodó érvényes szabályozás híján – az országgyűlés közeli berekesztése alkalmával – valamennyi törvényhatósághoz elküldendő királyi leiratban tiltsa meg a megyék egymás közötti levelezését, mivel az ebben a tárgyban eddig kiadott titkos rendeletek, ahogy többek között a békési példa is bebizonyította, eredménytelenek maradtak,⁶⁶ de a kancellár javaslata éppúgy nem valósult meg, mint a kérdés törvény általi szabályozása.

ORSOLYA VÖLGYESI

Royal commissioner's investigation in Békés County (1835)

The paper discusses one of the most debated events of the political life of the 1830s on the basis of archival sources. From the early 1830s, Békés County had become an important basis for the reform opposition. The attention of the government was probably raised by the consistent opposition behaviour of the deputies from Békés, and by their close cooperation with decisive personalities of the opposition, such as Miklós Wesselényi, Ferenc Kölcsey, and Ödön Böcöthy. After the bills proposing the security of the persons and property of villeins, the abolishment of manorial courts, and voluntary manumission compensation were voted down in the lower house in December 1834, Békés County sent a circular to all the municipal authorities on February 3, 1835, to support having the important bills repeatedly put on the agenda. The government, on account of the resolution of the county meeting, ordered an investigation by a royal commissioner into the circumstances of the composition of the circular and to take its authors to task. The investigation started after the dissolution of the Transylvanian diet, and following the beginning of the trial of Miklós Wesselényi on charges of treason. In the tense political situation, the parliamentary opposition had, at the request of the county, the Békés case as well as the trial of Wesselényi put on its agenda as violations of the freedom of expression. The opposition claimed that the government had started investigating certain individuals for a resolution of the county meeting, indeed, that it intended to restrict correspondence among the counties themselves -- not for the first time since the 1790s. No one was prosecuted in Békés County as a result of the royal commissioner's investigation, but the Lord Lieutenant [főispán], regarded as a weak man, was replaced by a procurator [főispáni helytartó] in 1836. Not even this move could, however, prevent the opposition from gaining ground just as the further orders of the government were unable to restrict the correspondence among the counties, which the opposition regarded as one of the most important constitutional rights.

⁶⁴ Aczél Antal (1788-1868) az egykori személynök, Aczél István fia. Az 1832-36-os országgyűlésen Arad vármegye első követe. 1836-tól Békés vármegye főispáni helytartója, 1841-től királyi tanácsos, ugyanabban az évben Csongrád vármegye adminisztrátora, 1843 és 1845 között Torna vármegye, majd 1845 és 1848 között Csanád megye főispánja.

⁶⁵ A beiktatás részletes leírását lásd Kossuth Lajos Összes Művei VI. Kossuth Lajos: Ifjúkori iratok. Törvényhatósági Tudósítások. S. a. r. Barta István. Budapest, 1966. 716-719.

⁶⁶ MOL Kanc. eln. titk. 1835:123.

DEÁK ÁGNES

Együttműködés vagy konkurencia *

Az alsó-ausztriai, a csehországi és a magyarországi ellenzék
összefogási kísérlete 1847–1848-ban

A magyar és az osztrák történetírás már felfigyelt arra a jelenségre, hogy 1847 nyarától egészen 1848 márciusáig politikai kapcsolatok létesültek a magyarországi reformellenzék, az ausztriai és a csehországi rendi mozgalmak között.¹ Korábban erre nemigen történt kísérlet sem.

Közönhető volt ez egyrészt annak, hogy az ausztriai ellenzék különféle csoportjainak – mindenekelőtt a rendi mozgalmaknak – a tevékenysége csak a 40-es évek közepétől vált igazán élénké. Az ausztriai tartományi gyűlések igen korlátozott jogkörrel rendelkező testületek voltak. Tevékenységük lényegében a kirovott adómennyiség évenkénti formális jóváhagyását jelentette. Az I. Ferenc halála után felpezsdült politikai aktivitás azonban az 1840-es évek elején életre hívta a formálódó politikai ellenzék új intézményeit, a Concordia irodalmi kört, a Jogi-Politikai Olvasóegyletet. A külföldön megjelent és a birodalomba becsempészett ellenzéki röpiratok, a német liberális sajtó, mindenekelőtt az augsburgi *Allgemeine Zeitung* és a *Die Grenzboten* cikkei új lendületet adtak a tartományi rendi mozgalmaknak is. Ösztönzőleg hatott az is, hogy Poroszországban 1841-ben újra összehívták a tartománygyűléseket. Az alsó-ausztriai rendek 1843 őszén Anton von Doblhoff-Dier báró vezetésével felvetették egy öt évig önkéntes, utána viszont kötelezően életbe lépő tized- és robotmegváltást előíró tervet és egy rendi hitelbank felállításának programját. Állást foglaltak a föld-, a bélyeg- és a fogyasztási adó csökkentése és egységes jövedelemadó bevezetése mellett. 1845-ben a Landtag petíciója már nagyobb szerepet kért a saját számára a tartományi törvényhozásban, az uralkodó nem is volt hajlandó a petíciót személyesen átvenni.² Csehországban

* A tanulmány rövidített változata megjelent német nyelven a *Der Reichstag von Kremsier 1848–1849 und die Tradition des Parlamentarismus in Mitteleuropa* (Kremsier–Kroměříž, 1998) Konferencia kötetében. A magyar nyelvű változat elhangzott a Kerényi Károly Szakkollégiumban (Pécs, 1999. március).

¹ Az ausztriai történetírásban erre elsőként rámutat: Beidtel, Ignaz Dr.: *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1842*. Bd. 2. Innsbruck, 1898. 334., 434.: „1847 őszén a rendek már nem rejtették véka alá, hogy ha a kormány tétlen marad, s panaszainak nem ad helyt, még eltökéltebben munkához látnak. ... Bécsben és Prágában nyílt titok volt, mit is terveznek az ottani rendek vezetői, Pozsonyban is tudtak arról, s nem tűnik valószínűtlennek, hogy az egyes országok rendeit összekötő hálózat szálai az állam összes tartományát átszöritek.”

² Bibl, Viktor: *Die niederösterreichischen Stände im Vormärz*. Ein Beitrag zur Vorgeschichte der Revolution des Jahres 1848. Wien, 1911.; Schlitter, Hanns: *Österreichs Vormärz*. Bd. 4: Niederösterreich. Zürich–Leipzig–Wien, 1920. (a továbbiakban: Schlitter); Franz, Georg: *Liberalismus. Die deutsch-liberale Bewegung in der Habsburgischen Monarchie*. München, é. n.; Winter, Eduard: *Frühliberalismus in der Donaumonarchie. Religiöse, nationale und wissenschaftliche Strömungen von 1790–1868*. Berlin, 1968. 177–185.; Melville, Ralph: *Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts*. Mainz, 1998. 61–66. (a továbbiakban: Melville); Fink, Karl: *Anton Freiherr von Doblhoff-Dier*. Phil. Diss., Wien, 1948.; S. Lengyel Márta: *Egy osztrák röpiratíró útja a negyvennyolcas forradalom felé*. Századok, 1960. 5–6. sz. 750–793., 1961. 1. sz. 47–82.; S. Lengyel Márta: *Reformersors Metternich Ausztriájában* (=Értekezések a történelmi tudományok köréből 47.) Budapest, 1969.; Niederhauser Emil: *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*. Budapest, 1962. 91–93. (a továbbiakban: Niederhauser); Urbán Aladár: *Eu-*

az évtized közepén a cseh rendek deputációt indítottak az uralkodóhoz, s kérték a II. Ferdinánd által biztosított korábbi rendi jogaik helyreállítását, hitelintézet felállítását, s hogy vezető tartományi hivatalnok csak a csehországi rendek tagjai közül kerülhessen ki. 1845-től törekvéseik fő iránya az adójóváhagyás jogának kiharcolása volt.³ 1847 májusában a tartománygyűlés megtagadta az 1848-ra tervezett 50 000 forintnyi hadiadó jóváhagyását, ezután 1847. november 29-én az udvari kancellária dekrétuma „szigorú megrovás”-ban részcsitette a rendeket és hangadóikat.⁴ A csehországi és az ausztriai rendek között a személyi kapcsolatok révén igen szoros volt az érintkezés.

A birodalom többi tartományainak politikai viszonyaival való foglalkozás bizonyos mértékig irányváltást jelentett a magyar ellenzéknel is. Fő törekvésük ugyanis a magyar alkotmányos különállás tiszteltben tartásának biztosítása, illetve e különállás megszilárdulásához minél több további biztosíték megszerezése volt. A birodalom másik fele politikai viszonyainak bírálata taktikailag sem látszott kívánatosnak, hiszen a kormánnyal való újabb ütközési felületet jelentett volna. Stratégia szempontjából is ajánlatosnak tűnt a politikai programkészítés horizontját Magyarország hatáiraival lezárni, hiszen az ellenzék számára a távlati cél Magyarország birodalmon belüli önállóságának növelése volt.⁵ Wesselényi Miklós *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című röpirata (1843) mellett csak elvétve találunk határozott állásfoglalásokat e kérdésben. Ezek egyike volt például Lukács Móric cikke – s nem véletlenül a magyar liberális reformerek eszméit a német nyelvterületen népszerűsíteni kívánó *Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn* című folyóiratban jelent meg –, amely már felveti a birodalom másik rész alkotmányos átalakulásának elkerülhetetlenségét.⁶ Hogy ezt a távolsgártartó magatartást hogyan értékelte a kialakuló, a liberális elveket az összbirodalmi centralizáció elveivel párosító ausztriai ellenzéki áramlat, jól mutatják történetünk egyik szereplőjének, Karl Moeringnek 1847. november 30-án papírra vetett sorai: amíg korábban a magyar ellenzék „a magyarizmus szűk korlátai között maradt, s csak a magyar szabadság érdekében harcolt a kormányzat korlátozó rendszerével szemben, azaz míg politikája kizárólag magyar politika volt, a monarchia összviszonyaiban való bármiféle részvétel nélkül, bármiféle vonzódás nélkül a német tartományok irányában, az összállami eszme leghalványabb fel fogása nélkül, sőt épp ellenkezőleg törekvése épp afféle mutatott, hogy a magyar elem a szabadságot elkülönülten a többitől tartsa fenn a maga számára, az öntudat és a felébredt férfias büszkeség jegyében, ugyanakkor szánalommal, sőt megvetéssel tekintve a németekre, mely

rópa a forradalom forgószélében 1848-1849. Budapest, 1970. 111-113.; Hanák Péter: Osztrák állampatriótizmus a hódító nacionalizmus korában. Világosság, 1978. 151-157.; Deák Ágnes: Wesselényi Szózata a korabeli osztrák-német és szláv röpirat-irodalom tengerében. In: Kölcsey Társasági Füzetek 8. Fehérgyarmat, 1997. 17-38.

³ Helfert, J. A. Freiherr von: Geschichte der österreichischen Revolution im Zusammenhange mit der mitteleuropäischen Bewegung der Jahre 1848-1849. Freiburg im Breisgau-Wien, 1907. Bd. 1. 59-67., 79-82., 97-99. (a továbbiakban: Helfert); Schlitter Bd. 2.: Böhmen; Hanke, Gerhard: Die politischen Kräfte und die Verwaltung der böhmischen Länder in der Zeit des Metternichschen Absolutismus. In: Handbuch der Geschichte der Böhmisches Länder. Hg. von Karl Bosl. Bd. 2. Stuttgart, 1974. 586-599.; Melville 66-88.; Niederhauser 93-96.

⁴ [Falk, V.]: Ständische Verhandlungen in Oestreich Bd. 1.: Der böhmische Landtag im Jahre 1847. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1848. A dekrétumot közölte a korabeli sajtó is: Aus Prag. Die Grenzboten, 6. Jg. (1847) Bd. 4. Nr. 49.

⁵ Varga János: Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején. Budapest, 1982. 115-141.; Gergely András: Liberalizmus és nemzet. Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években. Világosság, 1990. 4-5. (a továbbiakban: Gergely 1990.); Evans, R. J. W.: Magyarország a Habsburg-monarchiában 1840 és 1867 között. Actas, 1995. 4. sz. 5-26.

⁶ Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Leipzig, 1843., németül: Eine Stimme über die ungarische slawische Nationalität. Leipzig, 1844.; Lukács Móric Magyarország jelene és jövője című cikkét lásd Lukács Móric munkái. Összegyűjtötte Gyulai Pál. Budapest, 1894. 2. köt. 37-52.

ézés az úgynevezett «svábgyűlöletben» nyerc kifejezést, addig a német tartományok is csak részvétlenül nézhettek Magyarországra, néma fájdalommal, rosszul titkolt irigységgel, mely nyilait a nevétségesség plasztronjára lövöldözte, s a magyarokon mulató viccekkel akart elégtételt venni azok nagyobb szabadságáért és erősebben kifejtett emberi méltóságéért.⁷ Másképp értkelte, de nagyon hasonlóan látta ezt a magyar kortárs is: „Magyarország vegyes házasságban élt egész e pillanatig Ausztriával – írja Vahot Imre 1848-ban –, sokat zörögtek morogtak a házafelek egymás között. De csak meg volt a béke. A millyen csak egy csinos menyecske és egy elvénült férj között lehet. Magyarország minden lépése Ausztria állapotából föltételeztetett. Vén férjek féltékenyek fiatal nejcikre.”⁸

Az 1847-től megfigyelhető közeledési folyamat első szemmel látható jele a párttá alakuló magyar ellenzék programnyilatkozata volt 1847. júliusában, mely kinyilvánította: a magyar alkotmányosság legszilárdabb biztosítóka a birodalom másik felének alkotmányos átalakítása lehetne.

A közeledés mögött húzódo tényezők igen összetettek voltak, de kimutatható mögöttük egy személyiség, az ausztriai ellenzéki publicisztika 1848 előtt talán legnagyobb tekintélyű alakjának, Victor Franz von Andrian-Werburg báró meghatározó befolyása. A kormányzat is jól tudta ezt, s hogy milyen súlyú vétségnek tartották, mutatja, hogy még az 1850-es években sem felejtették el Andrian-Werburg „bűnlistájának” egyik legterhelőbb pontjaként megemlíteni a következőt: „Azon elveihez híven, melyek őt a publicisztika mezejére, a rendi gyűléseken a császári kormányzat ellenében a nyílt és erőteljes ellenzéki fellépésre készítették, az 1848-as forradalom kitérőse előtt nem sokkal szóbeli és írásbeli kapcsolatba lépett a magyar ellenzéki párt korifeusaival, arra törekedett, hogy az ausztriai és csehországi tartományok elégedetlen rendicé felsorakoztassa, törekvésciket a magyar haladópart tendenciáival összhangba hozza, s őt magát bizonyos mértékig e mozgalom középpontjába helyezze.”⁹

Andrian-Werburg az osztrák-német ellenzék igen sajátos és rejtélyes alakja.¹⁰ Görz környéki bárói család gyermeke, aki 1833-ban kezdi hivatali pályafutását Milánóban. Egész életútja a nagyra törő vágyakkal és ambíciókkal teli „felesleges ember” osztrák típusát rajzolja elénk, aki nem találja a tért és időt tehetségének kibontakoztatására. A Vormärz időszakának vitathatatlanul legnagyobb hatású ellenzéki munkája az *Österreich und dessen Zukunft* (Ausztria és jövője) címmel Ausztriában, 1842-ben névtelenül megjelent röpirata volt, melyet egész Ausztria olvasott, s egész Ausztria találgatta, ki lehet a szerző, hiszen ez volt az első

⁷ Moering, Carl: Politische Miscellen vom Verfasser der „Sibyllinischen Bücher aus Oesterreich“. Wien, 1848. 79.

⁸ Vahot Imre: Országgyűlési emlék. Politikai, történeti és szépirodalmi Almanach. Budapest, 1848. 6.

⁹ Feljegyzés Andrian-Werburgról, Bécs, 1856. július 1. ÖStA, HHStA, Außenministerium, Informationsbüro, BM 1856:1777. Vö. Feljegyzés Kempen rendőrminiszter részére, Bécs, [1853.] április 18. ÖStA, AVA, Oberste Polizeibehörde, Präs. II. 1853:1716.

¹⁰ Egyetlenegy átfogó életrajza: Glanner, Friederike: Viktor Franz von Andrian-Werburg. Ein Lebensbild. Phil. Diss., Wien, 1961. (a továbbiakban: Glanner) A disszertáció Andrian naplójának feldolgozására épül, de a magyarországi kapcsolatokra vonatkozó adatokat csak futólag említi. Andrian naplójáról lásd: Fellner, Fritz: Die Tagebücher des Viktor Franz von Andrian-Werburg. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. 26. (1973) 328-341. 1850-es évekbeli magyarországi kapcsolatairól lásd Deák Ágnes: Adatok Eötvös József 1850-es évekbeli tevékenységéről. Actas, 1997. 1. sz. 144-150. Andrian hagyatéka, naplókötetei is jelenleg a Brno-i Városi Levéltárban találhatóak, (Archiv města Brna, Großgrundbesitz Líšen – H2, Krab. 116, Inv. č. 671, Krab. 114-115, Inv. č. 663-664) kivéve a 7. kötetet, amely az 1847. március 2. és 1847. december 30. közötti időszakot fogja át. Ez a kötet korábban Prof. Walter H. Perl (USA) tulajdonába került, akinek a hagyatéka jelenleg a marbach-i Deutsches Literaturarchivban található. A hagyatéck listáján ugyan szerepel ez a naplókötet, de az valószínűleg a szállítás, átadás alkalmával elkallódott. Így az erre az időre vonatkozó résznél Glanner disszertációjára támaszkodom majd, aki még feldolgozta ezt a naplókötetet is. Ezúton köszönöm Fritz Fellner professzor úrnak (Bécs) a hiányzó naplókötetre vonatkozó információkat, s Marta Romportlovának, a brno-i Masaryk egyetem történeti intézete docensének brno-i kutatóutamhoz nyújtott segítségét.

kifejeztem ellenzéki szellemű politikai röpirat, mégpedig helyenként éles hangú, provokáló, de mindenképpen megfontolt és gondolatébresztő munka. Műve Magyarországon is jól ismert lehetett, mutatja ezt például, ahogy Kemény Zsigmond egyik 1847 körül játszódo kis-regényébe beleszötte alakját egy futó félmondat erejéig.¹¹ Évekig sikerül megőriznie inkognitóját, miatt Velencében, Udinében, Görzben majd Milánóban hivatalnokoskodott, s szövegte nagyra törő hivatali és politikai álmait. Untatták a hivatali teendő, nem szabadult az unalomtól Bécsbe helyezése (1845. január) után sem. „Mi egy éltelt generáció vagyunk – írja 1844-ben naplójában –, középben állunk egy nagyszerű múlt s egy ragyogó jövő között.”¹² Ezt a helyét nem találó sodródást állítja meg néhány pillanatra a tárgyat találó ambíció. Röpirata megjelenéséhez például nagy reményeket fűzött, de azután a nagy közönségsiker ellenére – saját életében éppúgy, mint a közéletben – maradt minden a régiben. Kettős ambíció munkált Andrianban: szeretett volna magas hivatali kariert befutni, például valamely tartomány kormányzója lenni, hogy így működhessek közre Ausztria intézményeinek „radikális” átalakításában; 1842-43 tájékan rövid időre a diplomáciai karrier vágya is feltűnt, közben viszont árgus szemmel figyelte kortársainak előre haladását a hivatali ranglétrán. Nagy sérelmet jelentett számára 1846-ban, hogy az egykor Milánóban az ő beosztottjaként dolgozó Leo von Thun grófot, aki maga is ismert publicista volt, Franz Stadion gróf galíciai kormányzó mellé császári biztossá nevezték ki. Úgy érezte, ez az utolsó csepp a pohárban, hogy lemondjon a hivatali karrier álmáról, s reformelképzeléseinek megvalósítását újra a publicisztika, majd az ellenzéki politizálás rendi színterein keresse. Az is nagy változást hozott életében, hogy 1846 nyarán szűk baráti körben tett néhány megjegyzése nyomán a kor ismert német liberális publicistája, a *Die Grenzboten* szerkesztője, Ignaz Kuranda nyilvánosságra hozta a sokat vitatott röpirat szerzőjének kilétét, ami hirtelen az ismeretségbe emelte őt, miközben persze kompromittált személlyé tette az udvari körök előtt.

Már korábban is felvetődött benne, hogy a *Journal des Débats* mintájára saját lapot indítson, „nem hivatalosat, nem is miniszteriálist [„ministericll”], hanem egy mérsékelt liberális konzervatív szellemiségűt”,¹³ s már egy évvel korábban, 1845-ben is újabb anonim röpirattal jelentkezett *Herr M. A. Thiers und seine Geschichte des Consulats und Kaiserreichs* címmel.

E tétova útkeresés közben fordul figyelme 1845 nyarától kezdve egyre határozottabban az alsó-ausztriai és a csehországi rendi mozgalom felé. Nem előzmények nélküli ez nála, hiszen már röpiratának kiinduló gondolata is az volt, hogy egységes birodalmi közszellem hiányában szétesőben lévő ausztriai birodalmat a bürokrácia és a mindent maga igazgatni akaró merev abszolutizmus ellenében a rendi alkotmányos intézmények, a döntési jogkörrel is rendelkező tartománygyűlések újra életre hívása (kiegészítve a hagyományos rendeket a polgárság és a parasztok képviselőivel) és (lombardiai minták alapján) a községi autonómia elveire épített decentralizált közigazgatás mentheti meg. Terve előirányozta közös birodalmi gyűlés felállítását is, de programja továbbra is nagy szerepet szánt a tartományi nemesi elitnek. Valódi kapcsolata azonban Andriannak a rendi mozgalmakkal korábban nem volt. 1846 augusztusában külföldi útja során megismerkedik Doblhoff-Dier báróval, akitől reméli, hogy annak kapcsolatai révén végre politikai értelemben gyökeret csereszthet.¹⁴ Még ugyanebben a hónapban Berlinben megismerkedik személyesen Kurandával is.

Érthető módon fordul figyelme ezzel párhuzamosan Magyarország s ezen belül is a magyar liberális ellenzéki mozgalom felé, hiszen az a birodalom legerősebb rendi mozgalmát testesítette meg. Magyarországot már híres röpiratában is igazi alkotmányos államnak mi-

¹¹ „Blanka! Adrien gróf, ki röpirataival annyi borsot tört Metternich herceg orra alá, banquetre kért a doge-palotába, hová csak a tudomány tekintélyei hivatnak meg, s én kielégítetlen hagytam hiúságot, hogy 10-én a sajtósímben egy családi ebéden lehessen, szép báróné!” Kemény Zsigmond: A szív örvényei (1851). In: Kemény Zsigmond összes művei 4. köt. Budapest, 1897. 8-9.

¹² Andrian-Werburg naplója, Bécs, 1844. február 20.

¹³ Andrian-Werburg naplója, Bécs, 1845. január 26.

¹⁴ Andrian-Werburg naplója, Helgoland, 1846. augusztus 11.

nősítette, melynek „különlegesen olcsó, liberális és legalábbis alapelveit tekintve nagyon célszerű igazgatási rendszere” van, kevés hivatalnokkal, kis adókkal, az önkormányzat elvére épülő megyerendszerrel. Kifejtette, hogy Magyarország erős nemzeti tudatával is hat a szomszédos tartományokra, mivel azokban is mintegy ellenreakcióként feléled a nemzeti büszkeség. Épp ezért – folytatja – a kormányzat most már nem folytathatja tovább a „divide et impera” politikáját.¹⁵ Ugyanakkor a magyarországi politikai küzdelmekről nem volt hízelgő véleménye, az 1843-44-es országgyűlés vitái például még inkább csak mint a politikai éretlenség és forrófejűség példái jelennek meg naplójának oldalain,¹⁶ míg a magyarokról az agglegény Andrian-Werburgnak ekkor még leginkább a szép nők jutnak eszébe, akik iránt – mint később írja –, „mindig is különös előszeretettel viseltetett”.¹⁷ Személyes ismeretségei ekkoriban jórészt a konzervatív magyar arisztokrácia köréire korlátozódtak, a legtöbbit említett személyiségek naplójában Bethlen Imre, Jósika Samu, Zichy Edmund, Szécsen Antal és Pálffy Fidél. 1845 tavaszától kezdve azonban már nyomon követhető, hogyan kíséri figyelemmel a magyar mozgalommal kapcsolatos híreket. Személyes kapcsolatait is tudatosan ápolja, júniusban elkísérte például Esterházy Károlyt Győrbe ünnepélyes főispáni beiktatására, majd a fürdőélet „tanulmányozására” Pöstyénbe utazott. „Magyarul készülök tanulni, s a következő nyarat erre szánni. Érdekes lesz megismerni egy olyan nemzetet és országot, amelynek tükrében sok mindent szemügyre kellene venni magunkon” – írja naplójában 1845. május 22-én.

Eközben a publicisztika terén igyeckszik Ausztriában működni, de időről-időre meggyűlik a baja a cenzúrával. Úgy érzi, ez a tér is bezárul előtte, míg Magyarország ezzel szemben szélesebb játéktérrel kínál politikusai számára. Futó ötletként az is felmerül benne 1846 tavaszán, hogy egy esetleges házassággal aktivitásának színterét teljesen áttegye Magyarországra; nagy nyári magyarországi és erdélyi utazást tervez, s esetleg egy munka írását a szászok alkotmányáról, mely „a municipális alkotmány és önkormányzat mintája” lehetne.¹⁸ Végül egy konkrét terv körvonalai bontakoznak ki fejében, abban egyelőre még a magyar konzervatívok támogatására, de egyes liberális személyiségek közreműködésére is számíthatna: az ausztriai közvéleményre egy magyarországi sajtóorgánumon keresztül kívánt volna hatni; német nyelvű lapot alapítani mint a magyarországi németek lapját, akik közvetítő elem lehetnek Magyarország és a birodalom többi tartománya, ugyanakkor a szlávok és a magyarok között. Ő maga persze továbbra is csak a háttérből irányított volna, Bethlen Imre barátja közvetítésével a magyar konzervatívokat szerette volna a tervnek megnyerni, de számításba veszi Pulszky Ferenc, Teleki László esetleges közreműködését is. „Nem szabad senkinek sem sejtene, hogy a dolog tulajdonképpen az ausztriai tartományokkal áll kapcsolatban” – írja.¹⁹

E tervben már körvonalazódnak Andrian stratégiájának fő elemei: a magyarországi politikai közegzet felhasználni annak érdekében, hogy nyomást gyakoroljon a kormányzatra, s Ausztriában a rendi mozgalmat erősítse, de úgy, hogy ő – legalábbis kezdetben – a háttérben maradjon, s ugyanúgy megőrizze inkognitóját, ahogy azt 1846 nyarán még röpiratának szerzőségét tekintve is tette. Tervei miatt igencsak aggodalmasan figyelte gróf Apponyi György kancellár energikus terveit, ígéreteit az ellenzék eleni erőteljesebb fellépésre, a cenzúra szigorítására vonatkozóan. Közben azonban már újabb terv kovácsolódik ki fejében, s a lapterv eltűnik a napló oldalairól.

1846 júniusában jegyzi fel a hírt a magyar ellenzék június eleji konferenciájáról: az ellenzék egy bizottságot hozott létre Deák Ferenc elnöke alatt, melynek célja külföldön az el-

¹⁵ Oesterreich und dessen Zukunft. Hamburg, 1843. 131-133.

¹⁶ Vö. „Az országgyűlés feloszlata felé halad – magyar állambölcsesség”. Andrian-Werburg naplója, Hamburg, 1843. szept. 30.

¹⁷ Andrian-Werburg naplója, Velence, 1848. jan. 21.

¹⁸ Andrian-Werburg naplója, 5. köt. Bécs, 1846. március 29.

¹⁹ Andrian-Werburg naplója, 5. köt. Bécs, 1846. márc. 29. Pulszkyt személyesen is ismerte, vö. Pulszky Ferenc: Életem és korom. Budapest, 1958. 1. köt. 243. (a továbbiakban: Pulszky)

lenzék céljait népszerűsítő munkák megjelentetése annak érdekében, hogy ellensúlyozzák a bécsi kormány negatív propagandáját. Andrian azonnal felismeri az e tervben rejlő lehetőségeket, s elhatározza, soron következő hamburgi útja alkalmával tárgyal majd erről röpiratának egykori kiadójával, Campéval s az ugyancsak ott élő neves osztrák-német liberális publicistával, Franz Schuselkával.²⁰ Júliusban valóban Németországba utazik, de naplójában nincs nyoma annak, hogy ez alkalommal már aktívan fellépett volna a magyar ellenzék céljainak támogatásáért.

Feltételezhető, hogy Andrian kérte fel Bethlen Imrét, hogy hozza őt személyes összeköttetésbe a magyar ellenzékkel. Ezt megkönnyítette az is, hogy éppen 1846 augusztusában derült fény a *Die Grenzboten* tudósítása nyomán arra, hogy ő a híres röpirat szerzője. Szeptember 6-án – mint Andrian írja – Bethlen „lőhalálában magához hívta”, közölve, hogy gróf Batthyány Lajos kíván megismerkedni vele, aki – mint írta – csak miatta tartózkodott nála.²¹ Egyáltalán nem lehet véletlen, hogy éppen Batthyány lett az a személyiség, akivel a közvetlen kapcsolatfelvételre sor került, hiszen a fennmaradt források tanúbizonysága szerint Batthyányt már az 1843-44-es országgyűlés időszakában is foglalkoztatta a két birodalmi fél eltérő kormányzati formája.²² Bethlen nyilvánvalóan már előtte közölte Batthyányval, mire is vállalkozna Andrian-Werburg, hiszen beszélgetésük – legalábbis Andrian beszámolója szerint – már teljesen ezen a nyomvonalon haladt: „A magyar ellenzék ugyanis a kormány agresszív politikájának ellenében a maga részéről is a legintenzívebb tevékenységet kívánja kifejteni, nevezetesen a közvélemény fóruma elé állni röpiratok, újságcikkek és egy saját folyóirat útján, hogy védelmezhesse magát a kormány részéről terjesztett szisztematikus rágalmak ellen. Magyarországon ez nem lehetséges, így ezt Németországban kell kivitelezni, s nekem kellene ebben közvetíteni, stb. Én azonban nem adtam határozott pozitív választ, mivel meg akarom őrizni szabadságomat, s mindenképp nem akarok belebonyolódni egy túlságosan messzemenő ellenzéki tevékenységbe. Ezért először látni akarom a röpiratokat, elolvasni,

²⁰ Andrian-Werburg naplója, 6. köt. 1846. jún. 24. A bizottság megalakulására és működésére vonatkozóan vö. Vö. Barta István: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847-48. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951. 90-94., 257., 261. (a továbbiakban: Barta) (A bizottság elnöke nem Deák volt; a vállalkozást nagy összeggel támogatta Batthyány Lajos és Batthyány Kázmér is.) Andrian-Werburg iratai között található egy N. S. szignóval ellátott, Gróf E. B. (feltehetően Emerich Bethlen) címzésű, Bécsben 1846. augusztus 4-én kelt tudósítás is, mely a magyar ellenzék legújabb lépéséről számol be annak érdekében, hogy gróf E. B. egy külföldi barátjának (feltehetőleg Andrian-Werburgnak) információkat szolgáltatthasson erről. A beszámoló megerősíti a hírt az ellenzék tervezett tudatos külföldi sajtókampányáról: felszólították az ellenzék támogatókat efféle cikkek, röpiratok írására, s hogy azokat nyújtsák be a választott bizottsághoz, amely a külön az erre célra létrehozott pénzalaphból azokat külföldön meg fogja jelentetni. (Inv. č. 680, Krab. 118.)

²¹ Bethlen Imre keltezés nélküli levele Andrian-Werburg hagyatékában, Krab. 114 Inv. č. 663. Bethlen Imre (1812-1867) és Batthyány kapcsolatáról közelebbi nem ismeretes. Batthyány mindenesetre 1846. október 21-i levelében érdeklődik felőle Teleki Lászlótól: „Te ösmered Betlen Imrét?”. In: Batthyány Lajos reformkori beszédei, levelei, írásai. Sajtó alá rendezte: Molnár András. Zalacgerszeg, 1998. 165. (a továbbiakban: Batthyány)

²² Széchenyi naplóbejegyzése, 1844. máj. 8.: „-[Louis Batthyány]. – «Es muss Assimilation – zwischen Ungern und Oesterreich –»”. In: Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette Viszota Gyula. 6. köt. Budapest, 1939. 63. (a továbbiakban: Széchenyi István naplói), vö. Molnár András: Batthyány Lajos a reformkorban. Zalacgerszeg, 1996. 101-103. (a továbbiakban: Molnár 1996.); egyes titkosrendőri jelentések pedig arról számoltak be, hogy az 1843-44-es országgyűlés idején Batthyány még olyan megjegyzést is tett, hogy nem tudja, mit tene a kormány, ha ő mint stájerországi birtokos felhívna az ottani rendek figyelmét jogaikra. Takáts Sándor: Politikai konventikulumok és titkos konferenciák az országgyűlésen. In: Kémvilág Magyarországon. Budapest, é. n. 2. köt. 132-133. (a továbbiakban: Takáts). Egy másik hasonló jellegű titkosrendőri jelentés 1844 őszéről, in: Dr. Károlyi Árpád: Németújvári Gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Budapest, 1932. 1. köt. 597. (a továbbiakban: Károlyi)

s csak utána cselekedni. E tárgyról s egyáltalán a legújabb magyar fejleményekről két memoárt is kaptam, mióta itt vagyok, az egyik Szapáry Miklósé, nagyon jól megírt. Batthyány Lajos viszont nekem nagyon okos embernek tűnik, nagy beszédtehetséggel megáldva – sok fej és semmi szív.²³ A találkozást november elején újabb követte, Batthyány ekkor újra felkereste őt Bécsben. Andrian elgedetten nyugtázta a történeteket: „Egyébként úgy tűnik, hogy a magyar ellenzék nagy clószzeretettel viseltetik irányomban, mióta ismeri színemet.”²⁴

Közben gőzcróvel dolgozik könyvének második kötetén, amelynek elkészítésére nyári hamburgi útja alkalmával Franz Schuselka és Campe beszélt rá. Ebben immáron nem a viszonyok kritikájára koncentrált, hanem megoldási javaslatokat ad, hangneme épp ezért jóval mérsékeltebb, mint 1842-ben. E kötet megírása során már kiterjedt politikai kapcsolatait is felhasználta. Információkat szolgáltatott számára Doblhoff báró, Anton Schmerling, a bécsi polgári liberális ellenzék ismert alakja, Eduard Bauernfeld, a kor ismert színpadi írója és ellenzéki személyisége s rokona, Egbert Belcredi gróf, a morvaországi rendek egyik tekintélyes alakja.²⁵ A kor másik ismert költője, Anastasius Grün pedig Stájerország és Krajna rendeiről szállított számára adatokat. 1846 végén Andrian Prágába utazott, hogy a cseh rendi mozgalom egyes vezetőivel személyesen is felvegye a kapcsolatot.²⁶ Politikai elközeléscinek váza c röpiratában is változatlan maradt, a rendi mozgalmak fellendítésére irányuló törekvései abban még nagyobb hangsúlyt kaptak; mellékletként közölte például az alsó-ausztriai rendek 1843-as és 1844-es petícióját a tized- és robotkérdésről, illetve a katonai szolgálati idő csökkentéséről éppúgy, ahogy a bécsi írók 1845. márciusi petícióját a cenzúra ügyében.²⁷

E művében Andrian már egész fejezetet szentel Magyarországnak, melyben a magyar ellenzéki mozgalmat mintegy példaképként festi le. Ausztria és Magyarország egymásra utaltságát hangsúlyozza: az utóbbi csak Németországra és Ausztriára támaszkodva töltheti be misszióját, hogy Keleten a modern civilizáció képviselője legyen, Ausztria viszont csak a magyar nemzettel szövetségben juthat el a politikai érettségig. A fő probléma – fejtegeti – a kétféle kormányzati elv, a rendi alkotmányosság és az abszolutisztikus kormányzás együttélése a birodalmon belül. „...létezhet egy alkotmányos ország és az alkotmányossággal szemben alapvető és nyílt ellenséges érzelmeket tápláló kormány között más érzés, mint a féltelen, a bizalmatlanság és a gyűlölet?” – teszi fel a kérdést,²⁸ s az osztrák-német ellenzéklet a magyarokkal való szövetségre szólítja fel: „...Szövetkezzetek szorososan a testvértartományokkal, s segítsétek őket annak elérésében, ami iránt politikai viszonyaiknak történeti fejlődése folytán törekszenek; nyújtsatok nekik kezdet az együttműködésre, mert csak így lesztek Ti is biztosak elért eredményeitekben!”²⁹

²³ Andrian-Werburg naplója, 6. köt. Bécs, 1846. szeptember 7.; Andrian-Werburg hagyatékában megtalálható egy névtelen memorandum, minden bizonnyal az itt említett Szapáry Miklósé.

²⁴ Andrian-Werburg naplója, 6. köt. Bécs, 1846. november 4.

²⁵ Vö. Melville, Ralph: Der mährische Politiker Graf Egbert Belcredi (1816-1894) und die postfeudale Neuordnung Österreichs. In: Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Othmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag. Hg. von Ralph Melville-Claus Scharf-Martin Vogt-Ulrich Wengenroth. Stuttgart, 1988. 599-611.

²⁶ Andrian-Werburg naplója, 6. köt. Bécs, 1846. október 5.; vö. Glanner 64., 71., 74.

²⁷ [Andrian-Werburg]: Oesterreich und dessen Zukunft. Zweiter Theil. Hamburg, 1847. (a továbbiakban: Andrian 1847.) Programja persze azonnal heves ellenzőkre is talál. Mindenekelőtt Johann Sporschil Kritische Beleuchtung der Reformvorschläge der schriftstellerischen Gegner der österreichischen Regierung (Leipzig, 1847. 162-164.) című röpirata tárgyalta részletesen Andrian koncepcióját, tagadva a rendek azon jogát, hogy az adott tartományt érintő minden kérdésben kikérjék véleményüket, s hogy a reformkezdeményezés jogát maguknak vindikálják. Határozottan kiemeli a röpirat azt is, hogy ha a különböző tartományok rendi kapcsolatba lépnek egymással, az már önmagában is az uralkodóval szembeni fellépést jelentené.

²⁸ Andrian 1847. 191.

²⁹ Andrian 1847. 195.

Andrian naplójából azonban kiderül, hogy a fenti dicshimnusz egy nagyon is tudatosan végiggondolt stratégia alkotóeleme, s Andrian véleménye a magyar politikai bölcsességről távolról sem oly egyértelműen pozitív. Októberben például egy napi hír kapcsán a következőket veti papírra: „...és nekem, hogy ezen emberek között népszerűsége tegyek szert, panegiriszt kell beleszőnöm könyvembe Magyarországról! Ez nehezemre esik.”³⁰ Közben Eötvös József *Reform* című munkáját, illetve *A falu jegyzője* regényét olvassa, hogy további ismeretekre tegyen szert a magyar viszonyokról, az utóbbit nagyszerű könyvnek minősíti, az előbbiben a problémák tisztafejű megértését és sok igazság kifejtését látja. Szisztematikusan tanulmányozza az ausztriai tartományi rendi hagyományok dokumentumait, újra nekikezd a magyar nyelv tanulásának. „Röviden szólva – írja naplójában – bedolgozom magam jövőbeli tevékenységi formámba.”³¹

Magasra törő vágyait és ambícióit naplójában mindenféle kertelés nélkül fogalmazza meg: „...így remélem szép lassan a legfontosabb rendi gyűléseink fonalát kezembe venni. A magyar ellenzék már egyébként is egyfajta hivatalos viszonyban áll velem. Szép lenne ezen a módon egyfajta földalatti ellenkirály lenni, s titokban keverni a kártyát. De ahhoz idő kell és nagyon érett, végiggondolt magatartás. Csak lehetnék az Ausztriában, ami Széchenyi István Magyarországon volt, akkor minden vágyam teljesülne. De ő összehasonlíthatatlanul kedvezőbb viszonyok között állt, mint én...”³²

Immáron körvonalazódik a fejében az is, milyen formában remélhető a legnagyobb haszon a magyar rendi mozgalom támogatásától: „A Magyarországról szóló fejczetet [az 1847-es röpiratból] felolvastam Bethlennnek, aki teljesen el volt tőle ragadtatva. Abban a magyarokra, mégpedig az ellenzékre sok dicséretet halmozok, mivel különösképpen szükségem van rájuk ahhoz, hogy onnan kiindulva a mi országainkra és a mi kormányunkra hathassak. Azt remélem ugyanis, hogy kivihetem, hogy a következő országgyűlésen (1847) formális indítvány születessen az örökös tartományok alkotmányos jogainak visszaállítására – ami ha nem is vezet majd közvetlenül sikerre, de itt hatalmas visszhangra talál, s a szükséges simpatíát Magyarországon és közöttünk megszilárdítja majd.”³³

1847-ben Andrian-Werburg kilépett a hivatalnoki korból, s ezután független személyiségként vehette bele magát a politikai küzdelmek szálainak szövögetésébe, tevékenységére felfigyelt már a titkosrendőrség is.³⁴

Új tereket keresett publicisztikai tevékenysége számára. Február elején Münchenben találkozott Gustav Kolbbal, az augsburgi *Allgemeine Zeitung* főszerkesztőjével, akinek felajánlotta cikkeik írását. 1847. január és június között 9 tétel szerepel a lap által Andriannak küldött utólagos elszámoláson, köztük négy prágai keltezéssel, egy cikk pedig az alsó-ausztriai rendekről.³⁵ Gondosan ápolta meglévő kapcsolatait az alsó-ausztriai rendekkel is, sőt 1848 elején egyik rokonától kis földdarabot vásárolt ott, hogy felvegyék az alsó-ausztriai rendek közé.³⁶ 1847 márciusában viszont Prágába utazott, ott tárgyal csehországi rendi vezetőkkel,

³⁰ Andrian-Werburg naplója, 6. köt. Bécs, 1846. okt. 12.

³¹ Andrian-Werburg naplója, 6. köt. Bécs, 1846. nov. 15., dcc. 12.; az idézet: Bécs, 1846. dec. 1.

³² Andrian-Werburg naplója, 6. köt. Bécs, 1846. okt. 5.

³³ Andrian-Werburg naplója, 6. köt. Bécs, 1846. nov. 24.

³⁴ Andrian-Werburg naplója, 6. köt. Bécs, 1846. nov. 24.

³⁵ Andrian-Werburg naplója, 6. köt. München, 1847. február 2.; az *Allgemeine Zeitung* elszámolása: Inv. č. 663, Krab. 114. Az említett cikkek a következők: Zentablösung (No. 30.), Roboterleichterung (No. 32.), Wien, 9. März (No. 73), Prag, 12. März (No. 89.), Aus Oestreich. Ende März (No. 101.), Prag, 18 April (No. 125.), Prag, 25 Mai (No. 150.), Prag, 23 Mai (No. 150.), Die niederösterreichischen Stände (No. 156.)

³⁶ Glanner 76.

Friedrich Deym és Franz Thun gróffal. Célja egy összehangolt rendi program kidolgozása és nyilvánosságra hozatala volt.³⁷

Az ausztriai közvélemény figyelmét közben Széchenyi *Politikai Programtörvények* című munkájának német nyelvű kiadása is a Magyarország és a birodalom többi országának államjogi viszonyaira terelte. Széchenyi az alkotmányos Magyarország és az abszolutisztikus Ausztria vegyes házasságáról értekezett, s arról, hogy az együttélés csak kölcsönös alkalmazkodás útján mehet végbe. Ebben a gondolatban azonban – minden bizonnyal Széchenyi szándékaitól függetlenül – már benne rejtett a lehetőség, hogy a feszültségeket a birodalom „másik felének” alkotmányos átalakulása oldhatná fel.³⁸

1847. március 15-én a magyar ellenzék Batthyány Lajos elnökletével nagy konferenciát tartott a készülő programról. Andrian levélben fordult a magyar rendezekhez, s elküldte *Az Ausztria és jövőjé*-nek egy példányát számukra, ezzel is kifejezésre juttatva együttműködési készségét. Ajánlata továbbra is az, hogy segít a külföldi propagandában, ugyanakkor igyekszik rávenni az ellenzék vezető személyiségeit, hogy a készülő programba vegyék be az örökös tartományok alkotmányosságának kérdését.³⁹ Batthyány viszont arra kérte Andriant, hogy ismertesse őt össze az alsó-ausztriai ellenzék vezetőivel. Nem tudjuk azonban, sor került-e erre. Andrian tervezett egy hosszabb magyarországi és erdélyi utat, de erről végül lemondott, a rendőrségi megfigyeltetés miatt is kockázatosnak vélte ezt a vállalkozást.⁴⁰

Március végén Batthyány fordul hozzá levélben, s utal Andrian korábbi ajánlatára, hogy segít külföldi publikációk elhelyezésében, ezért küld leveléhez csatolva egy írást, kérve, juttassa el Kurandához, hogy megjelenjen az a *Die Grenzboten*-ban. Jelzi, hogy júniusig elkészül az ellenzék programja, ezt is szeretnék majd ott közzétenni.⁴¹ Nem véletlen, hogy az Ignaz Kuranda által szerkesztett lapot jelölte meg Batthyány, hiszen a csehországi szerkesztő működése alatt a lap mintegy „szellemi híd volt Németország és a Habsburg Birodalom között”, s majd 1848 tavaszán Kuranda személyesen is nagy erőfeszítéseket tesz a kibontakozó ausztriai német-szláv konfliktus kezelésére.⁴²

Közben az ellenzéki programkészítés folyamatában – máig sem teljesen tisztázottan – valóban megtörténik a fordulat, s a programba bekekerül a birodalom másik felének alkotmányos átalakítása. A március 15-én megvitatott dokumentum még csak az érdekek kölcsönös tiszteletben tartásának elvét rögzíti az ipar és kereskedelem területén. A június elején elfogadott végleges szöveg egésze „szerzőségének” kérdése sem egészen tisztázott ma még. Barta István az alaptervezetet Kossuthnak tulajdonította, míg Molnár András újabb kutatásai valószínűsítik, hogy már a márciusi konferencián Kossuth által előterjesztett változat is

³⁷ Andrian-Werburg naplója, 6. köt. Prága, 1847. márc. 1.

³⁸ Politische Programm-Fragmente 1847 von Grafen Stephan Széchenyi. [!] Aus dem Ungarischen mit Anmerkungen eines Oppositionellen. Wilhelm Jurany, Leipzig, 1847. 70-73. Számos osztrák-német röpiratíró felfigyelt erre a lehetőségre, sőt még az ausztrioszláv eszméket propagáló s igen következetesen magyar ellenes Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft is egy cikkében felveti, hogy ha a birodalom többi része is a magyarországihoz hasonló alkotmányt kapnának, akkor megvalósítható lenne a csehországi, az alsóausztriai, stájerországi rendek összefogása, sőt talán még egy közös birodalmi rendi testület is Magyarország részvételével. Die Centralisation in Oesterreich. (Aus Südösterreich), Die Centralisation der Provinzialstände Oesterreichs. Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft 1847. 6. Heft 219-222., 9. Heft 324-326.

³⁹ Glanner 72-73.

⁴⁰ Glanner 73.

⁴¹ Batthyány levele, Pest, 1847. március 28. Inv. č. 663. Krab. 114.

⁴² Loewenheim, Francis L.: German Liberalism and the Czech Renaissance: Ignaz Kuranda, Die Grenzboten, and Developments in Bohemia, 1845-1849. In: Brock, Peter - Skilling, Gordon H. (Ed.): The Czech Renaissance of the nineteenth Century. Essays presented to Otakar Odložilík in Honour of his seventieth Birthday. Toronto-Buffalo, 1970. 146-175.

Deák elképzeléseit tükrözi.⁴³ A márciusi értekezleten megvitatottak alapján Deák készített el egy tervezetet a júniusi konferencia számára. Egy május végi rendőrségi jelentés szerint ennek hangneme viszonylag mérsékelt volt, s az „külviszonyokat nem érintett”. Az ellenzék június 6-i konferenciáján viszont „magasan szárnyaló vita fejlődött ki az osztrák minisztérium szükségyszerű átalakulásáról alkotmányos testületté ... Főként Kossuth foglalt állást amellett, hogy Magyarországnak nemcsak általános emberi, de politikai szempontból is követelnie kell az örökös tartományok részére alkotmány engedélyezését...”, Kossuth mellett Eötvös is emellett szólalt fel.⁴⁴ Az bizonyos, hogy Kossuth június elején papírra vetett tervezete már a végül elfogadott szövegnél jóval nyíltabban vetette fel a kérdést: „...mikint alkotmányos és absolutisticus érdekek bajosan lévén öszcegyeztetetők, a birodalmi tartományok historiai alkotmányosságának visszaállítása nem csak a találkozó érdekek kiegyenlítését hathatósan elősegítené, hanem a kölcsönös barátság és jóindulat kötelékeit is szorosabbra fűzné.”⁴⁵ Az értekezletről beszámoló titkosrendőri jelentés ugyanakkor Deáknak tulajdonítja a birodalom másik részének alkotmányosságát érintő részt az elfogadott programban: „Egy pontot viszont – hangsúlyozta a beszúgó –, mely az osztrák tartományokkal való kapcsolatot illeti, maga Deák csatolt a programhoz, arra számítva, hogy ha az alkotmányos szellem e tartományokban is felébredne, Magyarország is előnyösebb helyzetbe kerülhetne.”⁴⁶ Az elfogadott Nyilatkozat végül a következőt tartalmazta: „...meg vagyunk győződve, hogy ha az ausztriai örökös tartományok régi alkotmányos szabadsága még most is fennállana, vagy ha a kor és igazság kívánata szerint ők is az alkotmányos nemzetek sorába lépnének, s az egész monarchia kormányát mind összes rendszerében, mind egyes részleteiben az alkotmányosság szelleme lengené keresztül, érdekeink s az ő érdekeik, melyek most néha külön váltak, néha talán egymással ellenkezők, könnyebben kiegyenlíthetők lennének, az összes birodalom egyes részzeit nagyobb érdekegység, több kölcsönös bizalom kötné össze...”⁴⁷ Batthyány sietett mindent Andrian tudomására hozni. 1847. július 1-jén kelt leveléhez csatolja a program német fordítását a következő kommentárral: „Kívánsága szerint küldöm Önnek konferenciánk után azonnal programunkat, s remélem, hogy az Önt leginkább érintő része legalább bizonyos mértékig megfelel várakozásainak. Küldök egyúttal Önnek egy fogalmazványt is mint alaponalait egy olyan írásnak, amilyen formában mi azt mint a mi [...] lépésünkre adott választ megjelenni nagyon szeretnénk látni”⁴⁸ Ezek után szinte bizonyosnak vehető, hogy az egyik 1847 júliusában készült titkosrendőri jelentésben szereplő „bécsi író”, aki Batthyányt arra szólította fel, hogy egyesítse a magyar, a csehországi és az osztrák ellenzéket, Andrian volt. S e fenti levél is megerősíti Gergely András azon feltételezését, hogy bár Batthyány közvetlenül nem vett részt az *Ellenzéki Nyilatkozat* szövegezésében, de hatása e tekintetben jelentős volt, sőt az is valószínűsíthető, hogy a birodalom másik részének alkotmányosságát érintő rész beiktatása kifejezetten Batthyáynak köszönhető, ahogy azt Molnár András feltételezi.⁴⁹

⁴³ Barta 121-122.; Molnár András: Deák Ferenc és az Ellenzéki Nyilatkozat. In: *Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak*. Szerkesztette Molnár András. Zalaezerszeg, 1998. 15-24. (a továbbiakban: Molnár 1998.); Batthyány Lajos levele Teleki Lászlóhoz, Kehida, 1847. febr. 9. In: Batthyány 166-168.; Molnár 124-125.

⁴⁴ Bártfay Szabó László: *Széchenyi, Petőfi és az Ellenzéki Kör 1848-ban*. Stephaneum Kiadó, Budapest, 1930. 8. Vö. Gergely 1990. 4-5.

⁴⁵ Barta 152.

⁴⁶ Idézi: Molnár 1998. 22.; Deák korábbi, e tárgykört érintő megjegyzéseit forrásmegjelölés nélkül idézi: Varga János: *Helyét kereső Magyarország*. Budapest, 1982. 118.

⁴⁷ Közli: Deák Ferenc beszédei. Szerkesztette Kónyi Manó. 2. kiad. Budapest, 1903. 2. köt. 169.

⁴⁸ Batthyány levele Andrianhoz, Pest, 1847. júl. 1. Inv. č. 663. Krab. 114. Andrian hagyatékában valóban megtalálható az *Ellenzéki Nyilatkozat* egy kézzel írt német nyelvű fordítása. (Inv. č. 675. Krab. 117.)

⁴⁹ Gergely András: Batthyány Lajos a reformellenzék élén. *Századok*, 1982. 1173-1174. (a továbbiakban: Gergely 1982.); Molnár 1996. 166.

A Pesti Hírlap 1847. július 6-án közölte Eötvös *Teendőink* című sorozatának hetedik darabját, mely tárgyalta Magyarország és az örökös tartományok viszonyát is: „Hazánk és az örökös tartományok között sok surlódás létezett, sok van multunkban, mit egymásnak meg kell bocsátanunk, de ... Jó ismerősökhöz vagyunk hasonlók, kik egymást setétben lökdösték és taszigálták – sokszor elég érzhetőleg –, csak egy kis világosság kell, hogy a' béke helyre álljon. Hozzuk tisztába tehát egymásiránti állásunkat, s át fogjuk látni, miként minden civódás csak közös ellenségünknek lehet hasznára.”⁵⁰ A *Die Grenzboten* 1847. évi 23. számában pedig megjelent egy írás *Ungarn und Oesterreich. (Aus einem Privatbriefe an die Redaction.) Von den Ufern der Theiß* címmel, mely igen nagy feltűnést keltett. Az cikk ugyanis az orosz befolyás lehetséges terjedésére hivatkozó nyílt együttműködési ajánlat volt a német és osztrák-német liberálisok felé; Wesselényi Miklós *Szózat*ának sorai csengtek vissza soráiban. Az igazi újdonság azonban az osztrák-német liberálisok felé fordulás volt. A szerző ugyanis elismerően szól Andrian röpiratáról, Franz Schuselkát illetően is, akinck művei korábban kemény hangon bírálták a magyar ellenzék államjogi különállási törekvéseit, igen engedékeny hangot üt meg, állítva, hogy annak magyarellenes kijelentései csak a magyar viszonyok nem kellő ismeretéből származnak. Kitér Széchenyinek a *Politikai Programmtöredékek*ben a birodalom és Magyarország viszonyát érintő tétleire, de immáron megfordítva az eredeti érvelés élet, s azt mintegy a bécsi abszolút kormány ellenébeni szövetségi ajánlat kiindulópontjává értelmezve át. A magyarországi politikai viszonyok – fejtegeti – sokkal szabadabbak az ausztriaiaknál, ezt kellene a közös célok érdekében kihasználni: „Ausztriának és Magyarországnak együtt kell előre haladnia. Magyarországnak bátorságával és a szabadság iránti nemes lelkesültségével alkotmányos előnyt kihasználva sarkallnia kell Ausztriát s hasonló törekvésekre ösztönöznie. Ausztria viszont mint német ország tegye hozzáférhetővé és hozza egyre közelebb Magyarország számára a német civilizáció szellemét. Nemzetiségünk nem jelenthet ebben akadályt, hiszen bevégezett tény az, hivatalos főskége már érvényesül, s ennél többet nem kívánunk.” A képviselői rendszer megteremtése Magyarországon megteremti saját előfeltételét Ausztriában is. Ennek érdekében viszont szükséges, hogy a német sajtó, különösen pedig az ausztriai német sajtó támogassa a magyar ellenzék célkitűzéseit.⁵¹

Ilyen előzmények után kéri fel Andrian Karl Moeringet egy a magyar ellenzék céljait népszerűsítő röpirat elkészítésére, s júliusban maga utazik Németországba a rendi mozgalmak sajtótermékei számára kiadót keresni. Moering szóban forgó kéziratát a lipcsei Jurany kiadónál, Moering néhány másik írását pedig Kurandánál hagyja, melyek majd a *Die Grenzboten* hasábjain jelennek meg. Így lát napvilágot a *Guter Rath für Oesterreich. Mit Bezugnahme auf das Programm der Liberalen Partei in Ungarn* című munka, melyet Moering Andriannak ajánlott. Moering ebben közli az *Ellenzéki Nyilatkozatot* német fordításban, s örömmel üdvözlő azt mint a magyar ellenzék közlekedési kísérletét. Szövetségről beszél, melyben a magasabb műveltségi szintet, az erős középosztály meglétét, a magasabb szintű anyagi jólétet élvező Ausztria megadhatja Magyarországnak „a civilizált Európa, név szerint Németország legalábbis szellemi támogatását”, amiért cserébe viszont Magyarország szabadabb politikai intézményeit, nagyobb szólásszabadságát és abban való gyakorlottságot, parlamentáris tapasztalatait adhatja cserébe.⁵² A röpirat valóban igen nagy visszhangot váltott ki,

⁵⁰ *Teendőink* VII. Pesti Hírlap, 1847. júl. 6. 909. sz., vö. Horváth János: A kiegyezés szelleme az 1847-1848-iki országgyűlésen. In: Magyarország története Ferenc Császár korától 1910-ig. (=Politikai Magyarország. Főszerkesztő Szász József. 2. köt.) Budapest, 1913. 178.

⁵¹ *Die Grenzboten*, 6. Jg. (1847) Bd. 2. No. 23. 423-425.

⁵² *Guter Rath für Oesterreich. Mit Bezugnahme auf das Programm der Liberalen Partei in Ungarn.* Leipzig, 1847. 37.; Moeringnek a tárgyalt időszakban született művei is Andriánhoz hasonlóan a birodalombeli rendi mozgalmak összefogásának szükségességét hirdették, s a magyar rendek közlekedését helytelenül úgy értékelték, hogy azok elhagyva a hagyományos „magyarizmus” kereteit, közlekedtek „az összállam eszméjéhez” (*Gesammt-Staatsidee*). Moering 1847. november 30-án kelt, az előzőekben már idézett munkájában kifejti: Prága, Bécs és Pozsony közlekedése megteremti az összbírodalmi gondolat

a németországi sajtó azonnal felfigyelt a „szövetségcsi ajánlat”-ra.⁵³ De érkezett közvetlen válasza a *Die Grenzboten*-ben hasábjain is. A lap 34. számában ugyanis *Ungarn und Oesterreich. Aus Böhmen* címmel, „=” szignóval megjelent egy cikk,⁵⁴ melynek írója (talán szintén Moering?) kedvencen nyilatkozott az *Ellenzéki Nyilatkozatról*, de ugyanakkor bizonyos visszafogottsággal is: „Mihelyt Magyarország a kizárólagos magyarság merev felfogását feladja, s magát, mégha önálló személyiségként is, melyet mi tisztelünk és becsülünk, a nagy egésznek alárendeli, ledől az a természetellenes válaszfal, mely elválaszt bennünket, s a helyét elfoglalja az a legitím túlsúly, amelyet Magyarország mint az egyesült országok között a legnagyobb, leghatalmasabb és legszabadabb joggal igényel magának.” Jól jelzi ez az értékelés az egyelőre még a háttérben maradó, de a közeledés korlátait kijelölő felfogásbeli különbségeket a birodalom és Magyarország államjogi státusát illetően.

A *Die Grenzboten* az év folyamán mindenesetre valóban igen nagy figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket. Egy cikk *Die Stellung der österreichischen Stände. Aus Oesterreich* címmel felhívja a figyelmet Moering röpiratára, közli az *Ellenzéki Nyilatkozat* fent idézett részét, Moering arra vonatkozó kommentárját; az év második felében „Magyar” aláírással cikksorozatot közölnek *Aus Ungarn* címmel; majd *Landtagsbriefe aus Ungarn* címmel „Ziriny” aláírással beszámolót az országgyűlésről, részletesen ismertetve például a november 22-i felirati vitát – mint ahogy rendszeres beszámoló jelenik meg a lap hasábjain a csehországi és az ausztriai rendi mozgalomról is, minden lehető alkalommal összefüggésbe hozva azokat a magyarországi eseményekkel.⁵⁵

A magyar ellenzék persze nem csak Andrianon keresztül keresett külföldi politikai kapcsolatokat. Batthány 1847 tavaszán Velencébe utazott, hogy az itáliai ellenzékkel érintkezésbe lépjen, de mindenképp az *Allgemeine Zeitung*on (Pulszky, Lukács Móric, Schrott Hugó) és a *Deutsche Zeitung*on (Henszlmann Imre, Szarvady Frigyes, Trefort Ágoston) keresztül igyekeztek a német liberális csoportokkal kapcsolatot tartani s befolyásolni a németországi közvéleményt.⁵⁶ Az *Allgemeine Zeitung* szeptember 11-én igen elismerően szólt az

létalapját, a program közös birodalmi alkotmány és birodalmi gyűlés, kormány létrehozása. [Moering]: Politische Miscellen. Tendler et Comp., Wien, 1848. 79., 87. és [Moering]: Sibyllinische Bücher aus Oesterreich. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1848. I. Bd. 36. Vö. Wandruszka, Adam: Karl Moering. Ein Soldat und Politiker. Phil. Diss., Wien, 1936.

⁵³ Gervinus cikke az 1847 nyarán indult heidelbergi *Deutsche Zeitung* hasábjain: *Oesterreich und das Programm des ungarischen Liberalismus. 1847. szept. 20.*; Pipitz, F. E.: *Verfall und Verjüngung. Studien über Oesterreich in den Jahren 1838-1848.* Friedrich Schulthess, Zürich, 1848. 156.

⁵⁴ *Die Grenzboten*, 6. Jg. (1847) Nr. 34. 348-350.

⁵⁵ *Die Grenzboten*, Jg. 6. (1847) Bd. 2. 131-133. „††” szignóval; *Landtagsbriefe aus Ungarn*. 4. Bd. Nr. 42., 46-47., 49-50.; vö. *Die Stellung der österreichischen Stände. Aus Oesterreich.* „††” szignóval. 4. Bd. Nr. 42. 131-133.

⁵⁶ Gergely 1982. 1174.; Molnár 124.: Gergely András: *Közép-Európa és liberálisai 1848.* Akadémiai doktori disszertáció, kézirat 1998. 12-13. (a továbbiakban: Gergely 1998.); Gergely, A.: *Deutsche Zukunftspläne für Südosteuropa um 1848 (Die Deutsche Zeitung über Ungarn).* In: *Südosteuropa in der Wahrnehmung der deutschen Öffentlichkeit von Wiener Kongreß (1815) bis zum Pariser Frieden (1856).* Hg. von Josip Matcšić – Klaus Heitmann (=Südosteuropa-Studien, Bd. 47) Südosteuropa-Gesellschaft, München, 1990. 34.; a *Deutsche Zeitung* magyarországi levelezőit azonosítja: Ludwig Bergsträsser: *Die Heidelberger „Deutsche Zeitung” und ihre Mitarbeiter. Historische Vierteljahrschrift*, Jg. 31. (1937) 127-161., 343-374.) A *Deutsche Zeitungot*, mely 1847. július 1-jén indult, már júliusban Batthyány elő akarta fizetni, de Metternich nem engedélyezte azt. (*Literarische Geheimberichte aus dem Vormärz.* Hrg. von Karl Glossy. Wien, 1913. II. Teil 143.; A *Deutsche Zeitung* szerkesztőivel kapcsolatot kerestek már korábban is a centralisták. Szalay László 1847 februárjában felajánlja saját, Eötvös, Trefort és Csengery Antal együttműködését. Szalay levele Carl J. A. Mittermaierhez, Pest, 1847. febr. 14. In: Szalay László levelei. Közreboicsátja Dr. báró Szalay Gábor. Budapest, 1913. 119-121.; a *Deutsche Zeitungról* lásd: Hübinger, Gangolf: Georg Gottfried Gervinus. *Historisches Urteil und politische Kritik.* Göttingen, 1984.

Ellenzéki Nyilatkozatról és Moering röpiratáról.⁵⁷ Másrésztől a magyar ellenzék 1846 és 1847 folyamán valóban igen élénk külföldi propagandába kezdett, ezen röpirat-irodalom szisztematikus feldolgozására azonban még nem került sor.⁵⁸ Nem tudjuk azt sem, Andriannak volt-e végül is valamiféle közvetítő szerepe ebben, avagy sem.

Az 1847. november 7-én összeülő magyar országgyűlésre a magyar ellenzék nagy erővel készült, s arra is, hogy ott a birodalom másik fele alkotmányosságának kérdését felvessék. Pest megye például követci, Szenkirályi Móric alispán és Kossuth Lajos számára készített követutasításába felvette a kérdést.⁵⁹ De nem maradt tétlen Andrian-Werburg sem. A legintenzívebb kapcsolatot ebben az időben Friedrich Deym gróffal tartotta fenn, akihez nagyon szoros barátság fűzte. Deym a csehországi rendi mozgalom nagy tekintélyű szereplője volt, mozgalombeli társai csehországi O'Connellként tisztelték.⁶⁰ Ekkor folyamatosan levő nagy vállalkozásuk a rendi mozgalom alapdokumentumait összefoglaló *Historische Aktenstücke über das Ständewesen in Oesterreich* című könyv második kötetének megjelentetése volt (az első kötet még 1847-ben jelent meg szintén Wilhelm Juranyál Lipcsében, s 16-17. századi forrásokat tartalmazott). Politikai célkitűzésük az volt, hogy előkészítsék az ausztriai tartományi rendi mozgalmak közös programnyilatkozatát. Az év végén Andrian Velencébe utazik, de ott szomorúan regisztrálja az elszánt osztrákellenes közhangulatot.⁶¹ Igyekeznek Andriannak fenntartani a közvetlen érintkezést a magyar ellenzékkel. Deymnek Andriantól függetlenül is voltak bizonyos magyar kapcsolatai, ekkoriban ismerkedett meg ugyanis Karlsbadban ifj. Pázmándy Dénessel, akihez levélben fordult, feltételezhetően a közös programnyilatkozathoz kérve a magyar ellenzék szolidaritását. A levél szövegét másolatban eljuttatta Andriannak is.⁶² Andrian pedig felkéri Batthyányt, hogy számára, az alsó-ausztriai és a csehországi rendek kaszinója számára szerezzen egy levelezőt, aki a magyar országgyűlésről

⁵⁷ Wien, 6 September. Allgemeine Zeitung, 1847. szeptember 11. Nr. 254. 2031-2032.

⁵⁸ Néhány a legnevezetesebb röpiratok közül: [Pulszky F.]: Actenstücke zur Geschichte des ungarischen Schutzvereins. F. A. Brockhaus, Leipzig, 1847.; Ungarn und das Palatinat oder Wer soll Palatin sein? Seinen Landsleuten und allen Freunden der Freiheit gewidmet von einem in Norddeutschland lebenden Ungar. Ferd. Reichardt u. Co., Berlin, 1847.; Schrott, Hugo: Geschichtliche Fragmente und das ungarische Staatsleben neuerer Zeit. 1-2. Theil, Franz Köhler, Leipzig, 1846.; Eötvös, J.: Die Reform in Ungarn. Leipzig, 1846.; Magyar Szózatok. Voigt H. G., Hamburg, 1847.; vö. Hermann, Eva: Die Buchstadt Leipzig und ihre Rolle bei der Vorbereitung der bürgerlichen Revolution von 1848 in Ungarn. In: Beiträge zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 1. VEB Bibliographische Institut, Leipzig, 1965. 53-251. Nyilvánvalóan ezzel hozható összefüggésbe Batthyánynak az a Teleki Lászlóhoz még 1847 márciusában intézett levele, mely szerint „a Brockhaus-féle dologra nézve sikerrel jártam el, – és nekem tulajdonítható azt az eredményt, mely e részben tudomásodra jött.” In: Batthyány 169.

⁵⁹ Szabad György: A követjelölt Kossuth programja. Látóhatár, 1974/6. 106-112.; Szabad György: Batthyány és Magyarország önkormányzatának kérdése 1848 tavaszán. Századok, 1982. 1178.; Erdődy Gábor: A magyar kormányzat európai létének 1848-ban. Budapest, 1988. 10. (a továbbiakban: Erdődy)

⁶⁰ Helfert Bd. 1. 62.; Deym 1848-49-es politikai szerepéről: Deym, Franz Xav. Graf: Friedrich Graf Deym und die österreichische Frage in der Paulskirche. Breitkopf und Härtel, Leipzig, 1891.; Schopf, F. J.: Wahre und ausführliche Darstellung ... in der königlichen Hauptstadt Prag begonnenen Volks-Bewegung und der hierauf gefolgten Ereignisse. 4. Heft, C. W. Medau, Leitmeritz, o. J. 67-68.; Melville 74-77.

⁶¹ Majd 1848. február elején, amikor Kollowrat magához hivatja, s észak-itáliai tapasztalatairól kérdezi, Andrian az ostromállapot kihirdetését és határozottabb fellépést tanácsol. Ugyanakkor úgy véli, hogy ügyüknek mindez talán használ is, mivel az engedelményekre készítheti a kormányzatot a lojális csehországi és alsó-ausztriai rendek irányában. Andrian-Werburg naplója, 8. köt. Velence, 1847. december 31., 1848. január 3., Bécs, 1848. február 12.

⁶² Deym levele Andriannak, Prága, 1847. október 28. és Prága, 1848. január 20. Inv. č. 663. Krab. 114. (A Pázmándyhoz intézett levél szövege azonban nem maradt fenn a levelezésben.)

tudósítana. Batthyány Tóth Lőrincet kéri fel, aki november elején fel is veszi a kapcsolatot Andriannal, s jelzi, havi 40 Ft-ért vállalja a feladatot, s Deymmel is kapcsolatba lépett.⁶³

Andrianék minden bizonnyal meglepéccsel figyelték az országgyűlési cseményeket. A magyar ellenzék fő célja az évenkénti országgyűlés és legalább egyes területeken a kormányzati felelősség bevezetése volt. Az ellenzéki vezető követek konferenciája határozta meg a követendő lépéseket, ezekre alkalmissal meghívták Batthyány Lajost és Teleki Lászlót is.⁶⁴ Igényként merült fel a birodalmi külpolitika bírálatának joga, illetve a külpolitika formálásában való alkotmányos részvételi lehetőség biztosítása. A felirati vita első jelentős ülésén, november 22-én Pázmány Dénes felszólalásában, melynek súlypontját a birodalmi külpolitika alkotmányos ellenőrzésének és a független magyar felelős kormányzat megteremtésének a programja alkotta, szolidaritást vállalt a cschországi rendi mozgalommal, mondván, ott is alkotmányos jogokat és szabadságot követelnek, s azt nem lehet megtagadni tőlük.⁶⁵ Kossuth ugyanezen a napon beszédében szintén kitért arra, hogy az eltérő kormányzati rendszer megszüntetése, az „alkotmányosság érzelm rokonító alapja” érdekgyeséget, erősebb bizalmat teremtené a birodalmat alkotó országok között. Batthyány pedig december 7-i felsőházi beszédében – védelmébe véve az alsó-ausztriai és a cschországi rendek „szabadalmait” az abszolút kormányzattal szemben – kijelentette: „egyáltalában nem fér meg ugyanazon kormánypálcá alatt az uralkodás korlátlan rendszere a korlátozottal, anélkül, hogy ezen két incompatibilitás egymásra corrosive ne hasson...” Beszédét német fordításban ki is nyomtatja, december 11-én pedig egy újabb rövid beszédében tér vissza a kérdésre.⁶⁶

Andrian 1848. január 12-én Velencében a következőt jegyezte fel naplójába: „Deym megértette ideámat, s Pázmándynak Pozsonyba egy nagyon szép levelet írt, melyben a cschországi rendek nevében köszönetet mond neki és pártjának az örökös tartományok alkotmányos mozgalmi érdekében tett lépéseikért, egy másolatot küldött nekem is. De sajnos ez csak egy levél, miközben én egy több aláírással ellátott üzenetet szerettem volna. Hamarosan Bécsbe kell mennem – sokáig nem maradok itt, valami homályos érzésem van, hogy most fontos dolgok fognak történni.” Deym levelének másolatát Doblhoff-hoz is eljuttatta. Ez a levél jelent meg azután a *Deutsche Zeitung*ban mint cschországi rendi vezetők állásfoglalása, de immáron elmaradt abból minden személyes utalás Pázmány, de Deym személyére

⁶³ Tóth beszámolóit sajnos nem maradtak fenn a hagyatékbán. Végül tevékenységéért 1848. április 1-jei átvételi elismervénye szerint az 1848. február 15-e és április 1-jei tevékenységéért összesen 90 Ft-ot vett fel, 50-et Andriantól, 40-et pedig Deymtől. Tóth Lőrinc levelei Andriánhoz, Pozsony, 1847. nov. 4., nov. 12., dec. 18., 1848. április 1. Inv. č. 663 Krab. 114., Inv. č. 664. Krab. 115. Tóth Lőrinc szerepéről a titkosrendőrségi jelentések is tudtak már 1848. február végén. Vö. Barta 614.

⁶⁴ Szemere B. levele Csengery Antalhoz, Pozsony, 1848. jan. 14. In: A forradalom és szabadságharc levelestára. Szerkesztette V. Waldapfel Eszter. Budapest, 1950. 61. (a továbbiakban: A forradalom és szabadságharc levelestára); Kónyi Manó: Lónyay Menyhértnek 1847/8-diki naplója. Budapesti Szemle, 85-86. k. 1896. 337-362., 18-49. (a továbbiakban: Kónyi 1896.); Pulszky 302-303.

⁶⁵ Beszédét közli: Nemzeti Újság, 1847. nov. 30.; Vö. Mavius, Götz: Dénes von Pázmány der jüngere 1816-1856. Ein Beitrag zur Geschichte des Parlamentarismus' in Ungarn. München, 1986. 71.

⁶⁶ Kossuth beszédét közli: Barta 311-329.; Batthyány két beszédét közli: Batthyány 184-192. Vö. Széchenyi naplóbcjegyzése, 1848. jan. 4.: „Louis B[atthyány]’s Rede in der Magn[at]en Tafel - -, wo er die teutschen Provinzen aufzuwiegeln sucht ... in 1000 Exemplaren. – Le grand seducteur! – Ob man ihn nicht einsperren wird!” Széchenyi István napló 6. köt. 704.; Spira György: Négy magyar sors. Budapest, 1983. 48-50.; Molnár 137-144. A szakirodalomban bizonyos nézeteltérés figyelhető meg abban a tekintetben, hogy Kossuthnak vagy Batthyánynak tulajdonítanak-e mindebben vezető szerepet, nyilvánvaló azonban, hogy nagyon szoros volt az együttműködés közöttük, a korabeli források e tekintetben Batthyány kezdeményező szerepét hangsúlyozzák. Vö. még Urbán Aladár: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Budapest, 1986. 16., 756. (a továbbiakban: Urbán)

vonatkozóan is. Ahogy az Deym Andriannak küldött február végi leveléből kiderül, Pázmány nem reagált közvetlenül a levélre.⁶⁷

Az alsó-ausztriai rendek is tervezték hasonló kollektív üzenet megfogalmazását a magyar országgyűléshez, de mint Andrian írja, a magyar országgyűlés vitái a horvát kérdésben, a nemzetiségek és az állampolgárság ügyében az ausztriai rendek számára ismét csak a korábbi „szűkkeblű provinciális, féltékeny magyar szellemet” mutatták, s az állampolgárság ügyében előterjesztett javaslat oly annyira „clárkózó, osztrákellenes” volt, hogy elálltak ettől. Ezt a döntést helytelennek tartotta Andrian és Deym is, mert mint az utóbbi Andriannak írta, „a magyarok gyengeségeit türelemmel kell viselni, ha egységre törekszünk velük”.⁶⁸

Andrian természetesen feszült figyelemmel kísérte az országgyűlés felirati vitáit. Meglehetősen elégedetlen volt a magyar országgyűlés németországi visszhangjával. Ő maga is küldött a felirati vitáról egy cikket az *Allgemeine Zeitung* számára, de azt nem közölték.⁶⁹ Február 28-án feljegyezi, hogy Pulszky Ferenc járt nála, s tudósítja arról, hogy rövidesen meg fog jelenni az *Allgemeine Zeitung*ban egy hozzá intézett nyílt üzenete. Az írás azonban, melyben Pulszky a magyar perszonáluniós államjogi programot fejtette ki, végül majd csak március 31-én és április 1-jén jelent meg a lapban, amikor az események már túlléptek a korábbi tervezetéseken.⁷⁰ Andrian figyelmét azonban február 28-án érthetően a 27-én lezajlott nagy ellenzéki konferencia hírei kötötték le. Tudta, hogy ezen Kossuth elő fogja terjeszteni az örökös tartományok alkotmányosságának ügyét, márpedig ez – teszi hozzá –, „szemmeláthatóan régi ideám megvalósulása”. Azonban már 28-án este csalódottan regisztrálja, hogy az ügyet elnapolták.⁷¹ Ekkor azonban már úgy ítéli meg, az ausztriai rendek talán e nélkül a külső segítség nélkül is elég erősek: „Egyébként most már nem sok függ ettől. Már elég erősek vagyunk, s az események is megfelelően haladnak előre ahhoz, hogy az cf-féle szövetségesekről lemondhassunk.”⁷² Terve továbbra is az, hogy az osztrák-német tartományok rendi 1848 tavaszán egy összehangolt petíciót juttassanak el az uralkodóhoz.⁷³

⁶⁷ Andrian-Werburg naplója, 8. köt. Velence, 1848. január 12.; Preßburg, 12. Jan. Deutsche Zeitung, 1848. január 31. 31. sz. 147-148.; Deym levele Andriannak, Prága, 1848. február 26. Inv. č. 664. Krab. 115. A levélről lásd: Gergely 1990. 34.; Gergely 1998. 14-15.; Molnár 152.

⁶⁸ Andrian-Werburg naplója, 8. köt. 1848. február 21.; Deym levele Andriannak, Prága, 1848. február 26. Inv. č. 664, Krab. 115.

⁶⁹ Andrian-Werburg naplója, 8. köt. Velence, 1848. január 3.; Kolb levele Andriannak, Augsburg, [1848]. január 27. Inv. č. 663. Krab. 114.; az *Allgemeine Zeitung*ban „Ungarische Verhältnisse” címmel Pulszky írt beszámolókat az országgyűlés eseményeiről, egy másik szerző pedig „+” szignóval „Von der Donau” címmel számolt be egyes eseményekről 1848 januárjának első számaiban.

⁷⁰ Pulszky: Ungarn und die österreichische Monarchie. Sendschreiben an Victor Freiherrn von Andrian I-II. *Allgemeine Zeitung*, Nr. 91. 1848. március 31. 1149-1150., Nr. 92. 1848. ápr. 1. 1466-1469. Vö. Gergely 1998. 13.

⁷¹ Andrian-Werburg naplója, 8. köt. 1848. február 28. A konferencián Kossuth indítványa mellett csak Madarász László szólt, ellenc viszont Szemere Bertalan, Szentkirályi Móric, Andrassy Gyula is. Kossuth visszakozni kényszerült. Kónyi 1896. 38.; Szemere Bertalan: Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Gróf Batthyány Lajos, Görgei Artúr, Kossuth Lajos. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1990. 226.; Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Budapest, 1971. 17-28.; Perczel Mór viszont február 25-én gróf Batthyány Kázmérhez intézett levelének tanúbizonysága szerint két indítványt készült tenni az országgyűlésen, melyek egyike az, hogy egy „alázatos felírásban” kérjék az „örökös tartománybeli népeknek alkotmányali [!] ellátását”, s egy héttel korábban Kossuthnak is hasonlóan nyilatkozott. Perczel Mór levele Batthyány Kázmérhez, 1848. február 25. MOL R5 1. tétel, ismerteti: Urbán 756.; Perczel levele Kossuthhoz, Kömlöd, 1848. február 18. In: A forradalom és szabadságharc levelestára. 75.

⁷² Andrian-Werburg naplója, 8. köt. 1848. február 28.

⁷³ Ekkoriban már nem Andrian volt az egyedüli, aki hasonló programot fejtett ki. Vö. Schindler, A. J.: Beiträge zum Verständnis der ständischen Bewegung in den deutsch-österreichischen Provinzen. Leipzig, 1848. 255-263.

A kormány is árgus szemekkel figyelte persze az eseményeket. Leopold Valentin Ferstl von Förstenu, az országgyűlési hírszerzői szolgálat vezetőjének titkosjelentései már jelezték a Staatskonferenz tagjainak a készülő tervet s a rendek közötti összefogást. Kossuth egyik megjegyzése alapján feltételezte a rendőrség, hogy az észak-itáliai mozgalommal is közvetlen kapcsolatot építettek ki Batthyányék. Magyar részről Batthyányt tekintették a fő szervezőnek, s feltételezték, hogy Kossuth az ő indítványára vette be a felirati pontok közé az ausztriai tartományok alkotmányosságát. Felmerült az a lehetőség is, hogy a fő impulzus Magyarországon kívülről, esetleg Csehországból érkezett, de Sedlnitzky rendőrminiszter, aki egyébként is igyekezett az egész ügy jelentőségét elbagatelizálni, ezt valószínűtlennek minősítette, s néhány magyar forrófejű akciójának állította be azt. Metternich szájából viszont már 1847 decemberében elhangzik Andrian neve is ebben az összefüggésben, ami bizonyítja, hogy nagyon is jól látták tevékenységének fő irányát.⁷⁴

Azután megérkeznek a franciaországi hírek, melyek szempillantás alatt új helyzetet credményeztek. Az ellenzék március 1-jén újabb konferenciát tartott Batthyány lakásán, s Kossuth azután március 3-án megtartotta nevezetes felirati beszédét, melybe beleszótte kívánságként az ausztriai tartományok számára is adandó alkotmányosságot. Andrian március 7-én jegyzi fel az örömteli hírt, s hogy a beszéd milyen nagy hatást váltott ki Bécsben.⁷⁵ Ugyanebből a naplóbejegyzéséből kiderül, hogy egy minden tartomány küldötteiből álló központi rendi választmányt képzelt el az éves költségvetés elfogadására, s külön választmányt javasolt „egy a körülményekhez illő rendi alkotmány” kidolgozására, amit bizonyára birodalmi alkotmányként képzelt el, s ez a magyarok számára egészen biztosan elfogadhatatlan lett volna.⁷⁶ Deymmel sem értett teljesen egyet a programot illetően, mivel némileg másképpen látták a birodalom kívánatos jövőjét. Andrian változatlanul hagyta volna a történetileg kialakult tartományok határait, és meghagyta, illetve növelte volna azok önálló hatáskörét, s mint írta, nem tervezte Magyarország szorosabb integrációját az összbirodalmi szervezetbe. Deym viszont négy nagyobb államjogi egységet hozott volna létre: az osztrák-német örökös tartományok, az egyesített Csehország-Morvaország-Szilézia, Magyarország és Erdély, valamint Tirol és Voralberg. (Galíciával és Észak-Itáliával nem számol, mondván, azok sorsa meglehetősen bizonytalan.) Ezek egyfajta föderációt alkottak volna. A közös ügyekre közös rendi törvényhozás: vagy egy közös birodalmi parlament vagy az öt tartománygyűlés küldöttségeiből álló testület jött volna létre; Deym a közös ügyek körét is elég tágan értelmezte: adózás, pénzügy, hadügy, vallás, oktatás, közlekedés (a külügyek intézését az uralkodó számára fenntartott ügyként kezelte).⁷⁷ Ő is azok közé a politikusok közé tartozott, akik Kossuth március 3-i felirati beszédét a közös birodalmi alkotmányosság gondolatának elfogadásaként értelmezték.

Az ausztriai liberális politikai ellenzék az 1840-es évek elejétől kezdve a liberális alkotmányosság programját a birodalmi centralizáció gondolatával párosította. Épp ezért a magyar különállási igényekkel szemben inkább ellenséges, de legalábbis idegenkedő álláspontot foglaltak el. 1848. márciusi napjaiban úgy tűnt számukra, hogy itt a történeti lehetőség, hogy a felszabadulás eufóriájának közös érzése magával ragadja a magyarokat is, s lehetőség nyílik közös parlamentáris alkotmány és alkotmányos intézmények létrehozására. Az 1847-48-as közeledést már egyébként is ennek előjeleként üdvözölték. Franz Schuselka például igen en-

⁷⁴ A kormányzat információira nézve vö. Schlitter Bd. 3.: Ungarn. 138.; Größing, Helmut: Die ungarische Verfassung und der Konstitutionalismus des Jahres 1848. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 81. (1973) 304-336. (a továbbiakban: Größing); Károlyi I. köt. 600.; Erdődy 16.

⁷⁵ E naplóbejegyzést közli: Fellner 339-341.; Andrian hagyatékában megtalálható a felirati beszéd német nyelvű fordítása. Inv. č. 679. Krab. 118.

⁷⁶ Andrian-Werbung naplója 8. köt. Bécs, 1848. márc. 7., közli: Fellner 340.

⁷⁷ Deym, Friedrich: Drei Denkschriften. Karlsbad, 1848. Vö. Gergely 1998. 15.

gedékeny hangot ütött meg a magyar törekvésekkel szemben 1847 decemberében a *Die Grenzboten* hasábjain, hangsúlyozva, hogy az osztrák kormánynak Ausztriában is alkotmányos módon kell kormányoznia, s kihasználni a kedvező alkalmat egy közös magyar-ausztriai birodalmi gyűlés megteremtésére.⁷⁸

A történeti irodalom már feltárta, hogy Kossuth felirati beszéde milyen hatást váltott ki mindenekelőtt Bécsben. A feliratról ismertetés jelent meg a *Die Grenzboten* hasábjain is egy magyar tollából még a felirat felsőházi elfogadása előtt.⁷⁹ Erősítette az illúziókat a beszéd német fordításának pontatlansága, illetve az a tény, hogy csak a beszédet fordították le, magát a feliratot nem, így az abban foglalt, az önálló magyar felelős kormányra vonatkozó követelések nem vált gyorsan ismertté az ausztriai közvélemény előtt.⁸⁰ A beszéd több német változatban is terjedt. Pulszky is lefordította már március 4-én este, s eljuttatta a Jogi-Politikai Olvasóegyletbe, valamint Christian Joseph Malvicux pesti nagykereskedő is készített egy változatot.⁸¹ Kossuth beszéde a következőképp szólt az alkotmányosság kérdéséről: „...a köztünk és a Császári birodalom szövetséges népei közt fenforgó érdek találkozást önállásunk, szabadságunk s jólétünk kára nélkül csak a közös alkotmányosság érzelmrokonító alapján lehet kiegyenlíteni.”⁸² A röplap formában Bécsben terjedt német fordítás azonban a következőképp adta ezt vissza: „Ich sprach meine Ueberzeugung aus, daß die Ausgleichung der Interessen, die zwischen uns und den übrigen Nationen der Monarchie obwalten, ohne den Verlust unserer Selbständigkeit, Freiheit und unsers Wohlstandes nur durch eine, allgemeine Gefühle verschwisternde Constitution ausgeglichen werden kann” – azaz a fordító a közös „alkotmány” s nem a közös „alkotmányosság” fogalmát használta.⁸³

Az alsó-ausztriai rendek időközben 1848. március 3-án egy memorandumot fogalmaznak meg, melyben éppen a magyar példára hivatkozva kérnek alkotmányt. A Bécsben szálíngózó hírek szerint a rendeknek báró Dobblhoff vezetésével sikerül 7000 aláírást összegyűjteniük a petícióhoz.⁸⁴ Március első napjaiban Andrian személyesen is találkozik több jelentős magyar személyiséggel a bécsi magyar nemzeti bálon. A bálról beszámoló tudósítást a *Die Grenzboten* hasábjain a következőket írja: „Egyébként jelen volt az itteni magyar nemesség egésze, és többek között érdekes volt az «Ausztria és jövő»-jének szerzőjét Wasa herceggel, Deinhardstein és Keller cenzor urakat élénk beszélgetésben látni az ellenzék férfiai mellett.”⁸⁵

⁷⁸ Schuselka, F.: Ungarn und Oesterreich. Die Grenzboten, Jg. 6. (1847) Nr. 49. 444-446.

⁷⁹ Aus Preßburg. Ungarische Adresse um eine Constitution Oesterreichs. Die Grenzboten Jg. 7. (1848) Bd. 1. Nr. 10.

⁸⁰ Strobach, Wolfgang: Ungarn im Spiegel der öffentlichen Meinung Wiens 1848. Phil. Diss., Wien, 1947. 39-43.; tárgyalja Gergely 1998. 32-33.

⁸¹ Dr. Károlyi Árpád: Az 1848-diki pozsonyi törvények az udvar előtt. Budapest, 1936. 6.; Größing 323.

⁸² Barta 621.

⁸³ Freiheits-Rede des dermaligen ungarischen Ministers Kossuth Layos [!], siegreichen Vorkämpfers für Volksrechte. Deutsch vorgetragen von dem Juristen Putz aus Tyrol, am 13. März 1848, am Brunnen, im Hofe des Ständehauses. In: Nehring, Karl (Hrg): Flugblätter und Flugschriften der ungarischen Revolution von 1848/49. (= Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München Serie C Bd. 7) München, 1977. 1. Iserünk azonban még két további korabeli fordítást is, melyek helytállóan nem „Konstitution”-t, hanem „Konstitutionalität”-et használtak. Vö. Friedmann, B.: Die gegenwärtige Lage Oesterreichs. In: Oesterreichs Wiedergeburt seit dem 13. März 1848. Leipzig, 1848. 56. és [Kertbeny Károly]: Oesterreich und die jüngsten Ereignisse in Europa. Von einem Magyaren. Leipzig, 1848. 16.

⁸⁴ Becher, Siegfried Jur. Dr.: Album der glorreichen Ereignisse der Woche vom 12. bis 18. März 1848, nebst einer Sammlung aller in dieser Zeit erschienenen Reden, Aufrufe und Gedichte. Wien, 1848. I. 9.; a hírt március 7-én hozza Bécsből Pozsonyba Eötvös József. In: Kónyi 1896. 39.

⁸⁵ Aus Wien. Die Grenzboten, Jg. 7. (1848) 1. Bd. Nr. 10. 470.

Ezek után azonban jön a politikai gátszakadás, s hirtelen minden összeomlik. A politikai feltételek teljesen megváltoznak, a rendi intézményrendszer újjáélesztésére épülő politikai irányvonal napok alatt semmivé foszlik, s hirtelen nyilvánvalóvá válnak a politikai közeledés mögött meghúzódó elvi különbségek. Az eufória perciben persze ezt még nem lehet világosan látni. A Batthyány-kormány kinevezésekor Andrian még úgy érzi, pont került arra a folyamatra, amelyért ő is immáron két év óta oly következetesen harcolt: „Most Magyarország hozzánk fűződő államjogi viszonya meghatározott. Ez a legnagyobb esemény Magyarország alkotmányos történetében, s elmondhatom, hogy teljes egészében én egyedül vittem ezt ki. Elképzelésem, hogy Magyarország vállaljon részt a mi politikai fejlődésünkben, amit Pozsonyban oly sok igyekezettel kellett keresztülvinnem, s akkoriban csak Kossuthnál és Pázmándynál talált visszhangra, most szabad utat kapott, s ez az elképzelés tűzette napirendre viszonyaink tárgyalását a felirati vitában, s azután Kossuth szerencsétlenül járt indítványához, majd az utolsó felirathoz vezetett. Ez adta a fő lökést forradalmunkhoz, amely ugyanakkor a magyar ügyek új és ragyogó átalakulása előtt nyitotta meg az utat. Ezt pedig tehát, dicsékvés nélkül mondhatom, én vittem ki.”⁸⁶

A győzelmi eufória és a testvéri érzelmeket kifejező emelkedett szónoklatok azonban a néhány hónapja megindult közeledési kísérletek végét is jelentették. A magyar politikai elit felismerve a kedvező történeti pillanatot a perszónálunióhoz lehető legközelebb eső államjogi viszony megteremtésére törekedett, melynek kereteit az áprilisi törvények körvonalazták, de fenntartották az igényt arra, hogy e kereteket, úgy és olyan ütemben, ahogy azt a gyorsan változó politikai erőviszonyok és feltételek megengedik, a katonai és pénzügyi önállóság fokozatos érvényesítésével és kiszélesítésével, valamint a külpolitika terén is saját akciókkal fokozatosan továbbfejlesszék a perszónálunió irányába. A közös célokért folytatott együttműködés időszaka lezárult, mielőtt még igazán lendületet kaphatott volna, s a konkurencia és szolidaritás kevert érzése után 1848 őszétől már az egyértelmű szembenállás dominált a – Batthyány szavaival élve – egykori „elvtársak” („Meinungsgenossen”)⁸⁷ között.

Andrian 1858-ban visszatekintve már ekképp összegezte 1848. tavaszi elképzeléseit: „Magyarországnak akkoriban saját alkotmánya, országgyűlése volt – a jelenlegi értelemben vett egységre gondolni sem lehetett akkor; mindaz, amit kívántam és akartam, egy egyesített magyar és német-szláv országgyűlési választmány volt bizonyos, meghatározott közös birodalmi ügyekre. Így amikor március 15-én örültem a Magyarország által kiharcolt engedményeknek (melyek egyébként akkor még nem mentek túl egy a belügyekre, az oktatási és az igazságszolgáltatási ügyekre kiterjedő kompetenciájú saját minisztériumnál), azért örültem, mert abban garanciát láttam a képviseleti formákra nálunk is. (...) Már a rákövetkező napokban, amikor a követelések és az engedmények tovább mentek, elpártoltam a magyarbarátoktól, s a túlzások megakadályozására törekedtem. Hogy mindez az önmagában csak korrekció az egész magyar alkotmány megdöntésére és forradalomhoz vezet, 1848 elején egyáltalán nem sejtettem, ahogy senki más sem, s ha sejtettem volna, nem mertem volna oly veszélyes játékot játszani, már csak azért sem, mert tudtam volna jól, hogy az csak azon az áron lehetséges, amelyet azóta tényleg meg is kellett fizetnünk érte.”⁸⁸

⁸⁶ Andrian-Werburg naplója 8. köt. Wien, 1848. március 16. reggel

⁸⁷ Batthyány levele Andrianhoz, 1847. júl. 1.

⁸⁸ Andrian-Werburg naplója, 15. köt. Bécs, 1858. jan. 12.

ÁGNES DEÁK

Cooperation or competition: an attempt at cooperation among the oppositions in Austria, Bohemia, and Hungary in 1847-1848

It has been noticed by Hungarian and Austrian historians that during 1847 political connections became lively between the opposition movements of the Estates in Hungary and Austria, especially in Lower Austria and Bohemia. Slowly organizing themselves into a party, the Hungarian liberals had been trying since the summer of 1846 to counterbalance hostile government propaganda in German speaking territories by popularizing their ideas in leaflets, newspaper articles and to win the support of the German and Austro-German public. On the other hand, their official party program adopted on June 7, 1847, called Ellenzéki Nyilatkozat [Declaration of Opposition], expresses their solidarity with the struggle by political forces in other parts of the empire against the absolutist government for the introduction of constitutionalism. This solidarity was even more distinctly pronounced at the autumn 1847 session of the Diet in the speeches of Count Lajos Batthyány, Lajos Kossuth and Dénes Pázmány, Jr. In this process of rapprochement one of the most important figures of the Lower Austrian opposition, Baron Victor Adrian-Werburg played a very important role, establishing personal contacts with Batthyány in the autumn of 1846, and endeavouring to prepare concerted action among the estates in Lower Austria, Bohemia and Hungary. He volunteered to mediate getting access to publishing possibilities in Germany, and personally asked Hungarian politicians of the opposition to include in their programme the issue of constitutionalism in Austria. The paper discusses the various stages of this political rapprochement from the autumn of 1846 until the spring of 1848, also presenting the rather diverging political conceptions in the background of the rapprochement.

HERMANN RÓBERT

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban¹

1848-49 a magyar történelem egyik legfontosabb fejezete. A magyar köztudat és a magyar történeti irodalom két szóval jellemzi a másfél éves eseménysort: forradalomnak és szabadságharcnak nevezi.

Forradalomnak, mert az országban 1848 március–áprilisában forradalmi változás ment végbe, részben forradalmi külsőségek, tömegmozgalmak, tüntetések közepette. Az ország független felelős kormányhoz jutott, s ezzel 1526, a mohácsi vereség óta először az ország sorsára vonatkozó legfontosabb döntések nem az ország határain kívül, hanem az ország városaiban születhettek. A változás azonban nem csupán a hatalomgyakorlás technikájában következett be. Az ország ekkor lépett át a feudális társadalmi rendből a polgári társadalomba. Az addig jogfosztott jobbágság többsége az általa művelt föld szabad paraszti birtokosává vált. A forradalom ugyan nem juttatott mindenkit tulajdonhoz, de a törvény előtti egyenlőség elvének kimondása a polgári szabadságjogok egyik legfontosabbikát jelentette. A köztcherviselés, a cenzusos, a vagyoni helyzeten és nem a rendi társadalmi pozíción alapuló választójog, a népképviselőt bevezetése mind azt jelezte, hogy Magyarország némi kétséssel ugyan, de a Nyugat-Európában már ismert társadalmi fejlődési modellt fogja követni.

A meghatározás másik eleme, a szabadságharc elnevezés jelzi, hogy az ország nem tudta békés körülmények között végrehajtani ezt az átalakulást, s a polgári átalakulás egyes vívmányainak védelmében végül fegyverhez volt kénytelen nyúlni. Bécsben ugyanis nem nyugodtak bele abba, hogy Magyarország, a Habsburg Birodalom területét tekintve legnagyobb alkotóeleme önálló politikai tényezővé vált. Előbb az országban élő nemzetiségek mozgalmait felhasználva igyekeztek rábírní a magyar politikusokat a közjogi önállóság jelentős részének feladására. 1848. szeptember 11-én Josip Jelačić horvát bán, cs. kir. altábornagy indított nyílt – Bécsből titokban támogatott – fegyveres intervenciót Magyarország ellen, majd 1848. október közepétől az országban állomásozó cs. kir. katonaság nagy része fordult szembe a magyar kormányzattal. A harc 1849. április közepéig önvédelmi harc volt, ekkor azonban a magyar parlament – válaszul az olmtüzi alkotmányra – kimondta az ország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását. Ezzel az önvédelmi háború függetlenségi hábo-

¹ A megjelent munkák legfontosabb bibliográfiája: I. Tóth Zoltán: Magyar történeti bibliográfia. Budapest, 1950. III. kötet. A korszak emlékirat-irodalmára lásd Románcz Mihály: A magyar memoir- és naplóirodalom története a legrégibb időktől 1848-49-iki szabadságharcunkig. In: Tanulmányok [sic!], beszédek, költemények. Ungvár, 1910. 1-91.; Strobl von Ravensberg, Ferdinand: Die ungarische Donau-Armee 1848/49. 2. kiad. Wien und Leipzig, 1908.; Kacziány Géza: A magyar memoir-irodalom 1848-tól 1914-ig. Ballagi Aladár előszavával. Budapest, 1917.; Nagy Márta: Az 1848-1849-es emigráció memoir-irodalma. Budapest, 1936.; Hermann Róbert: Műfajok és tendenciák az 1848-49. évi polgári és politikusi emlékirat-irodalomban. Századok, 1994/1. 113-134. Historiográfiai jellegű, ám flogult feldolgozás: Borus József: A magyar hadtörténetírás helyzete és feladatai. Hadtörténelmi Közlemények, 1954/1., valamint Borus József: 1849 hadtörténelmi irodalmának néhány kérdése. Hadtörténelmi Közlemények, 1955/3-4. Nagyjából ugyanez mondható el az utolsó marxista szemléltető összefoglaló bibliográfiái fejezetéről. Spira György: Polgári forradalom (1848-1849). In: Magyarország története 1848-1890. Főszerkesztő Kovács Endre, szerkesztő Katus László. Budapest, 1979. 6/2. kötet. 1546-1594. Mind az emlékirat-irodalomra, mind a feldolgozásokra igen jól használható, s az 1950 után megjelent munkákhoz bibliográfiaként is a legjobb: Kosáry Domokos: A Görgyey-kérdés története. Budapest, 1994. I-II. k. (a továbbiakban: Kosáry)

rívá vált, amelyet Ausztria csak az orosz cár fegyveres segítségének igénybevételével tudott leverni. A korabeli európai történelemben példa nélkül álló módon két nagyhatalom egyesült fegyveres erejére volt szükség ehhez. A schleswig-holsteini háborút nem számítva, ez volt az 1848-49-es korszak leghosszabb ideig tartó fegyveres konfliktusa: a komáromi magyar erőd csak 1849. október elején kapitulált.

A forradalom és az átalakulás jelentőségével a kortársak tökéletesen tisztában voltak. Ezzel magyarázható, hogy hetekkel a március 15-i pesti forradalom után vagy fél tucat munka jelent meg „a nagy nap” emlékére. Ezek szerzői általában maguk is az események résztvevői vagy szemtanúi voltak.² Műfajukat tekintve ezek a munkák a memoár és a riport határán mozognak, noha rengeteg olyan adatot őriztek meg, amelyeket a történetírás is hasznosíthat. Ezek az alkotások azonban hosszú időn át folytatás nélkül maradtak. A közvélemény érdeklődését a sajtótudósítások inkább kielégítették, s a hetente, sőt naponta változó körülmények nem is igen kedveztek az események kortörténeti feldolgozásának.

Először 1849 tavaszán vetődött fel hivatalos formában az események történetírói megörökítésének gondolata. A végrehajtó hatalmat gyakorló Országos Honvédelmi Bizottmány 1849. március 11-én felhívást bocsátott ki, amelyben azok jelentkezését kérte, akik hajlandók lennének haditudósítóként összegyűjteni a legfontosabb hadicseményekre vonatkozó adatokat; nem csupán a hivatalos jelentéseket, hanem a résztvevők beszámolóit is. Március 16-án meg is születtek a kinevezések. Ezek érdekessége az, hogy a kinevezett hat személy közül csupán egy volt történetíró (Kővári László), míg a többiek valamennyien publicisták vagy költők, s hogy mindegyikük polgári személy volt, nem katona. Az érdekes vállalkozás végül kevés tényleges eredménnyel hozott. A kinevezés nem tisztázta, hogy a kinevezett történészeknek mit kell tenniük az összegyűjtött anyaggal, s nem is nagyon ellenőrizték őket. Közülük összesen ketten folytattak komolyabb gyűjtőmunkát, a többiek lényegében mit sem tettek. Kővári és Mészáros Károly meg is jelentették anyaggyűjtésük egy részét, s Kővári ennek alapján írta meg az 1848-49-es erdélyi események történetét.³ A forradalmi sajtó csupán néhány ilyen jellegű munkát produkált; így 1849 tavaszán a cs. kir. csapatok vereségei után született egy-egy hosszabb összefoglaló Esztergom, illetve Komárom városok 1849. január-április közötti történetéről. Az 1848. március 15-éről szólókhhoz hasonló riportkönyv jelent meg 1849 júniusában Buda visszafoglalásáról. S nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy *A Magyar Nemzet Függetlenségi Nyilatkozata* maga is az események történeti áttekintése: szövegének tekintélyes része azt a folyamatot mutatja be, ahogy az ország az 1848. áprilisi átalakulás után eljutott az 1849. áprilisi szakításig.

A közkeletű megállapítás szerint a történelmet a győztesek írják, ám az 1848-49-es forradalom és szabadságharc esetében ez nem egészen így volt. Az események első, még csak részlegesen összefoglalását azok egyik legfontosabb szerzője, Kossuth Lajos írta meg. 1849. szeptember 12-én Vidinből egy körlevelet intézett a külföldi magyar diplomáciai ügynökökhöz, amelyben a szabadságharc 1849. április végétől augusztus közepéig terjedő történetét tekintette át. A körlevél célja az volt, hogy meggyőzze a külföldi közvéleményt: Magyar-

² Összegyűjtött kiadásukat lásd: Ez volt március 15-e. Kortársak írásai a forradalomról. Közzéteszi Lukácsy Sándor. Budapest, 1989.

³ A vállalkozásra lásd Lukinich Imre: A szabadságharc történetírói. Századok, 1917.; Hermann Róbert: A szabadságharc hadtörténeti. R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Szerkesztette: Tusor Péter. Budapest, 1998. 536-557. A megjelent munkák: Kővári László: Okmánytár az 1848-49-ki erdélyi eseményekhez. Pest – Kolozsvár, 1861.; Kővári László: Erdély története 1848-49-ben. Pest, 1861.; Kővári László: Visszaemlékezés a forradalom derűsebb napjaira. Emlékirat jubileuma alkalmából. Kolozsvár, 1898. (Lenyomat az 1848-49. Történelmi Lapok 1898-ik évi folyamából); [Mészáros Károly:] Geheim-Archiv der ungarischen Revolution. Ergänzungsblätter der Pesther Zeitung. Pest, 1849.; Mészáros Károly: Kossuth levelzése a magyar szabadságharc karvezéreivel 1848-1849-ben. Ungvár, 1862.; Mészáros Károly: A magyar szabadságharc előjátéka 1848-ik évben. Írta - -, mint a nemzeti kormány által megbízott történetjegyző. Ungvár, 1862.

ország veresége csak ideiglenes, s az ország képes lett volna megbirkózni két nagyhatalom egyesült fegyveres erejével is, ha a hadsereg fővezére, Görgei Artúr tábornok nem árul. Kossuth e körlevél megírásakor még abban reménykedett, hogy Anglia és Franciaország diplomáciai úton beavatkoznak Magyarországon. Amikor azonban a levél nyilvánosságra került, e remények már mind füstbe mentek, s a körítés, azaz a múltértelmezés került a külföldi, majd a magyar közvélemény elé. Kossuthnak ez a körlevele aztán évtizedekre meghatározta az emigrációs, majd a hazai magyar történetírás tekintélyes részét. Mivel több nyelvre is lefordították, nem maradt hatástalan a német, angol és francia, Magyarországgal foglalkozó történeti irodalomra sem. 1850-ben, csonkított magyar fordításban Magyarországon is megjelent, s így a hazai közvélemény is megismerhette tartalmát.⁴

Az első összefoglaló munkákat Magyarországon egy fiatal újságíró és önjelölt történész, Szilágyi Sándor írta meg 1848-49-ről. Szilágyi tette közzé magyar fordításban Kossuth említett körlevelét, s jelentette meg Kossuth 1847-1849-es országgyűlési beszédeit. A magyar forradalomról írott munkája lényegében az események kronologikus felsorolása, különösebb értékelés nélkül. Előadását rendszeresen megszakítja néhány, a hivatalos Közlönyben, illetve Mészáros Károly egy 1849-es hírlapi közleményében megjelent okmány közlése. Szilágyi írt egy külön könyvet a szabadságharc végnapjairól, illetve a kor divatjának megfelelően egy jellemrajz gyűjteményt is összeállított az események szereplőiről. Ez utóbbi azt tükrözi, mi volt az az ismeretanyag, amit az események részleteibe be nem avatottak tudhattak azok szereplőiről.⁵ Ugyanakkor Szilágyi komoly érdeme, hogy ő indította meg azt a rövid ideig élő lapot, amely az események szépirodalmi és kortársi dokumentálását célozta.⁶ Szilágyin kívül alig néhány ilyen jellegű vállalkozásról tudunk, 1851-1861 között a cs. kir. hatóságok ezeket rendre betiltották, a kéziratokat vagy a kinyomtatott példányokat elkobozták, s gyakran meg is semmisítették.⁷ Kivételt csak az olyan lojális szellemű munkák képeztek, mint Johann Janotyckh von Adlerstenéi, aki kronologikus módon dolgozta fel az eseményeket, illetve nagyjából sajtótudósítások és a hivatalos Közlöny alapján állította össze háromkötetes okmánytárát.⁸

Tény, hogy a győztesek sem vesztegették az idejüket. 1850-ben Julius von Haynau tábornoszernagy, a cs. kir. hadsereg parancsnoka íratta meg az általa vezetett nyári hadjárat történetét vezérkari főnökével, Wilhelm Ramming ezredessel. Valamivel később az 1848-49-es téli és tavaszi hadjárat feldolgozása is elkészült. Ennek megrendelője Alfred zu Windisch-Grätz tábornagy, 1848 októberétől április közepéig az Itálián kívüli cs. kir. hadsereg fővezére, írója pedig Johann Nobili altábornagy, Windisch-Grätz vezérkari főnöke volt. A munka igen részletesen foglalkozott a cs. kir. csapatok 1848-49-es téli sikereivel, s a tavaszi magyar győzelmekről csak futólag, afféle sajnálatos függeléként emlékezett meg. A Windisch-Grätz és Haynau között fővezérként működő Ludwig Welden tábornoszernagy maga írta meg emlékirataiban másfél hónapos ténykedésének történetét. Az erdélyi hadjárat törté-

⁴ Közli Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848-1849-ből. S. a. r. Katona Tamás. Budapest, 1987., 1994. 508-529. Születésére lásd Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban. Budapest, 1927. I. k. 57-61. és Kosáry I. k. 136-141. Korabeli magyar kiadása: Szilágyi Sándor: Kossuth a forradalom végnapjairól. Pest, 1850.

⁵ Szilágyi Sándor: A magyar forradalom története 1848- és 49-ben. Pest, 1850.; Szilágyi Sándor: A magyar forradalom napjai 1849. július elsője után. Második, átdolgozott kiadás. Pest, 1850.; Szilágyi Sándor: A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből. 2. átdolgozott kiadás. Pest, 1850.

⁶ Magyar Emléklapok. Szerkesztette: Szilágyi Sándor. I. kötet. 1850.

⁷ Például Honvédek naplójegyzeti. Szerkesztette: Korányi Viktor. 1. kiad. Pest, 1851., 2. kiad. Pest, 1861.

⁸ Adlerstein, Johann Janotyckh von: Chronologisches Tagebuch der magyarischen Revolution und zwar bis zur ersten Wiederbesetzung Pesth-Ofens durch die k. k. Truppen. Wien, 1851. I-III.; Adlerstein, Johann Janotyckh von: Archiv des ungarischen Ministeriums des Inneren und des Landesvertheidigungs-Ausschusses. Altenburg, 1851. I-III.

netét szintén egy résztvevő, August von Heydte őrnagy készítette el, igaz, csak az 1860-as évek elején. Ezeknek a gyűjteményeknek egy közös előnyük volt: a feldolgozások írói a saját és a zsákmányolt magyar iratanyag alapján készítették el művüket, sőt több tucat magyar okmányt is közzétek.⁹ 1850-1851-ben megjelentek a hivatalos orosz összefoglalók is az 1849. nyári hadjárat történetéről.¹⁰ A két egykori szövetséges némileg össze is vezett azon, hogy kit mekkora rész illet a sikerből. Az osztrákok érthető módon igyekeztek minél kisebb jelentőséget tulajdonítani az orosz hadsereg szerepének; az oroszok pedig, szintén érthető módon, azt hangsúlyozták, hogy nélkülük a cs. kir. hadsereg soha nem nyerte volna meg a háborút.¹¹

Az osztrák összefoglalók elkészítésében volt honvédtisztek is részt vettek. A cs. kir. hatóságok a magyar hadsereg Aradon raboskodó vezérkari tisztjeivel rendeztették a magyar hadművelleti iratanyagot, s közülük egycsekkkel rövid összefoglalókat írtak az egyes hadműveletekről, amelyeket aztán mind a téli, mind a nyári hadjárat történetének megírásánál felhasználtak. Ennek köszönhetően az aradi várbörtönben kisebbfajta szerzői munkaközösség jött létre, amelynek tagjai, közel harminc volt honvédtiszt nekilátott a szabadságharc történetének feldolgozásához. Csermelyi Lajos őrnagy megírta a délvidéki harcok történetét, Gyulai Gaál Miklós vezérőrnagy pedig az előmunkálatok alapján magát az összefoglaló munkát is elkészítette. A több ezer kéziratoldalból azonban csupán néhány száz jelent meg nyomtatásban. Asbóth Lajos ezredes 1862-ben emlékirataiban, saját neve alatt tette közzé egy részüket.¹²

A magyar emigránsok részéről természetes igény volt, hogy az európai és amerikai közvélemény az ő előadásukban ismerje meg a magyarországi események történetét. (Többek között ez magyarázza a vidini levél gyors közzétételét is, noha maguk az emigránsok sem értettek vele mindenben egyet.) A „magyar kérdés” egészen 1852-ig napirenden volt: előbb a magyar és lengyel emigránsok kiadatása körüli vita fenyegetett nemzetközi konfliktussal, majd a magyarországi megtorlás keltett komoly hullámokat, 1851-ben Kossuth Törökországból történt távozása, 1851-1852-ben angliai és amerikai útja foglalkoztatta a közvéleményt.

Az első összefoglaló munka megírására egy hölgy vállalkozott; pontosabban, egy hölgy neve alatt jelent meg. Walther Terézia, Pulszky Ferencnek a magyar kormányzat angliai ügynökének felesége emlékirat-jellegű formában mutatta be a magyarországi eseményeket. A munka legérdekesebb részei természetesen azok, amelyek a szerző visszaemlékezésein alapulnak. A többi rész inkább a Függelenségi Nyilatkozat és a vidini levél érvkészletének fel-

⁹ [Ramming, Wilhelm]: Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pesth, 1850.; [Nobili, Johann:] Der Winterfeldzug 1848-1849 in Ungarn unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Grätz. Wien, 1851.; Welden, Ludwig Freiherr von: Episoden aus meinem Leben. Gratz, 1853.; [Heydte, August von:] Der Winterfeldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Von einem österreichischen Veteranen.; Heydte, August von.: Der Sommerfeldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen im Jahre 1849. Von einem österreichischen Veteranen. In: Der Revolutionskrieg in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. I-II. Leipzig, 1863.

¹⁰ Tolstoy, J.: Relation des opérations de l'armée russe en Hongrie. Paris, 1850.; H[einrich] v[on] N[eidhardt]: Bericht über die Kriegsoperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849. Berlin, 1851. I-III.

¹¹ [Ramming, Wilhelm:] Ein österreichischer Commentar zu der russischen Darstellung des ungarischen Revolutionskrieges. Pesth, 1851.

¹² Böhm Jakab: Gyulai Gaál Miklós honvédtábornok emlékirata az 1848/49. évi magyar szabadságharcról. Hadtörténelmi Közlemények, 1985/1.; Asbóth Lajos emlékiratai az 1848-iki és 1849-iki magyarországi hadjáratból. 2. kiadás. Pest, 1862. I-II. k.; Hermann Róbert: A drávai hadtest hadművelési naplója. Hadtörténelmi tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 36/I. Szerkesztette: Molnár András. Zalacgereszeg, 1995.; Hermann Róbert: Perczel Mór első honmentő hadjárata. Zalai Gyűjtemény 36/II. Zalacgereszeg, 1995.

vizezett változata, amelyet a szerző néhány nevezetesebb okmány közlésével próbált hitelesebbé tenni. A munka szerint Magyarország rákényszerült az önvédelmi háborúra; a nemzetiségek nem lázadtak volna fel, ha a bécsi udvari körök nem ármánykodnak stb. A tartalom és egyes részletek alapján azonban gyaníthatjuk, hogy a munka megírásába alaposan becsúszott maga a férj, Pulszky Ferenc is.¹³

Az emigrációban ugyan két szakmabéli történész is ott volt (Horváth Mihály és Szalay László), azonban az első komoly összefoglalókat mégsem ők írták. A szabadságharc erdélyi eseményeinek történetét Czetz János vezérőrnagy, az erdélyi hadsereg egykori vezérkari főnöke, majd főparancsnok helyettese írta meg. Czetz csupán a hivatalos Közlöny egyes tudósításait használta, ezért munkája nem mentes a téves adatoktól. Mondanivalójának lényege itt is az, hogy a román nemzetiségi mozgalom a bécsi ármányok nélkül nem fordult volna fegyveresen is szembe a magyarokkal.¹⁴ Klapka György vezérőrnagy, volt helyettes hadügyminiszter, Komárom védője szintén 1850-ben jelentette meg emlékiratai első változatát, amely a függetlenségi harcot, tehát az 1849. április-október közötti periódust tárgyalja. A nagy népszerűsége miatt tett munka négy nyelven (angolul, németül, olaszul és dánul) is megjelent. Klapka műve valóban emlékirat, s csak néhány ponton terjeszkedik túl saját szerepének elmondásán. Komoly erőnyerés volt azonban e munkának, hogy több tucat, Klapka birtokában lévő okmányt közölt; a nemzetközi közvélemény meggyőzésére pedig a függetlenségben Magyarország közjogi állására vonatkozó törvényeket, királyi rendeleteket stb. tett közzé.¹⁵

Klapkában ekkor fogalmazódott meg a gondolat, hogy meg kellene írni a forradalom és szabadságharc összefoglaló történetét is. Mivel önmagában nem érzett ehhez elegendő képességet, az emigráció több más tagját is mozgósítani akarta, így Vukovics Sebő fő kormánybiztost és igazságügy minisztert, Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi minisztert, Spellerich Bódog képviselőt és kormánybiztost, valamint Teleki Lászlót, a magyar kormányzat volt párizsi ügynökét. Amikor azonban kiderült, hogy Vukovics és Horváth már egy nagyobb munkán dolgoznak, Klapka végül is úgy döntött, hogy megmarad a szabadságharc katonai történeténél. Az újabb művet Czetzcel közösen írták meg, s ennek időhatárai 1848 tavaszától 1849. május közepéig, a tavaszi hadjárat végéig terjedtek. Klapka a magyarországi, Czetz az erdélyi részeket írta. A mű ugyan inkább hadtörténeti feldolgozás, azonban érinti a szabadságharc politikai történetét is. Ez a munka is megfelel az emigráció általános szemléletének: a nemzetiségi mozgalmak interpretációja, Görgei szerepének bemutatása mind ezt jelzik. Ugyanakkor komoly erőnyerés volt, hogy az osztrák hivatalos összefoglaló munkák megjelenése után szakmailag viszonylag megbízható feldolgozást adta a hadieseményeknek. A folytatás azonban elmaradt. Valószínűleg ebben szerepe lehetett annak is, hogy ekkortájt tucatjával jelentek meg a külföldi olvasóközönség ízléséhez jobban illő feldolgozások, de talán a készülő más összefoglalókról érkező hírek is ebbe az irányba befolyásolták Klapkát. Mindenesetre ezután még évekig foglalkozott egy újabb összefoglaló megírásának gondolatával, s ehhez több volt bajtársától is szerzett visszacmlékezéseket és adatokat.¹⁶

¹³ Pulszky, Theresa: *Memoirs of a Hungarian Lady*. London, 1850. Vol. I-II.; Magyarul: Pulszky Terézia: *Egy magyar hölgy emlékiratai*. Fordította Hortobágyi Tibor. Sajtó alá rendezte Egyed Ilona. Budapest, 1986.

¹⁴ Czetz, Johann: *Bem's Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849*. Hamburg, 1850.; Magyarul: Czetz János: *Bem erdélyi hadjárata 1848-49-ben*. Fordította Komáromi Iván. Pest, 1868.

¹⁵ Klapka, George: *Memoirs of the War of Independence in Hungary*. London, 1850. vol. I-II.; *Memoiren von Georg Klapka von April bis Oktober 1849*. Leipzig, 1850. Az emlékiratokra lásd Lengyel Tamás: *Klapka György emlékiratai és emigrációs működése*. Budapest, 1936.

¹⁶ Klapka, Georg: *Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849*. Leipzig, 1851. I-II. k.; Kosáry Domokos: *Klapka György és Duka Tivadar*. In: *A tudomány szolgálatában*. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerkesztette: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 319-322.; Hermann Róbert: *Duka Tivadar visszacmlékezése*. Fons, 1997/2.

Ebben az időben több tucat más munka is napvilágot látott. Ezek közül a legbecseesebbek azok a visszaemlékezések, amelyeket a szemtanúk írtak; a többi munka inkább a könyvpiaci kereslet kielégítését szolgálta, ám tényleges történeti értékük csekély.

E korszak végét két munka megjelenése jelzi. Görgei Artúr tábornok, egy ideig a magyar hadsereg fővezére, a Szemere-kormány hadügyminisztere 1849 augusztusában a cár követelésére kegyelmet kapott, s a cs. kir. hatóságok a karintiai Klagenfurtba internálták. Itt kezdett hozzá 1849 novemberében emlékiratai megírásához, amelyek 1852 áprilisában Lipcsében jelentek meg. Görgei ekkor már – Kossuth és az emigránsok többségének jóvoltából – a magyar szabadságharc kinevezett árulója volt. Így aztán nem csoda, hogy emlékiratában volt fegyvertársait nemigen kímélte. Ugyanakkor nem kis bátorságról téve tanúbizonyságot, a munka egészében a magyar küzdelem jogossága és indokoltsága mellett foglalt állást, bírálta az osztrák kormányzat és a császári udvar politikáját, a fegyverletételt követő megtorlást, s neveségessé tette Jelačićot és Windisch-Grätzet. A munka valóban csupán emlékirat, ám olyan adatokat tartalmaz, amelyek mindmáig a szabadságharc hadtörténetének nélkülözhetetlen forrásává teszik. A kötet – hasonlóan a vidini levélhez és Klapka első emlékiratához – igen komoly nyilvánosságot kapott, hiszen egy-egy német, olasz és svéd, valamint két angol kiadásban is megjelent. Magyar fordítása először 1911-ben, majd 1988-ban látott napvilágot.¹⁷

A másik, ettől eltérő műfajú munka Szemere Bertalané. Szemere a Batthyány-kormány belügyminisztere, majd az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja, felvidéki főkormánybiztos, 1849 májusától miniszterelnök és belügyminiszter volt. Ellentétben Kossuthal, ő nem mondott le 1849 augusztusában, s ezért úgy vélte, Kossuth indokolatlanul akarja megszerezni az emigráció vezetését. Előbb hírlapi nyilatkozatokban támadta Kossuthot, majd egy önálló munkát jelentetett meg a szabadságharc történetéről. A mű három jellemrajzban tárgyalta a forradalom és szabadságharc történetét: Batthyány Lajosé az 1848 szeptemberéig, Görgeié az 1848 szeptemberétől 1849 augusztusáig történeteket foglalta össze. Kossuth jellemrajza viszont nem kronologikus jellegű, hanem a volt kormányzó emberi és politikusi alkalmatlanságát kívánta katekizmuszerűen bizonyítani. Szemere végkövetkeztetése szerint a magyar politikusok és katonák többsége vagy gyengeségük vagy naivitásuk vagy jellemhibáik következtében volt alkalmatlan a küzdelem vezetésére; egyedül a nép teljesítette kötelességét.¹⁸

Görgei és Szemere munkájának megjelenésével lényegében lezárult az elsődleges forrásértékű emlékiratok megjelenésének legfontosabb szakasza. A magyar visszaemlékezések és az osztrák és orosz hivatalos munkák megjelenése immáron lehetővé tette a komoly, távolságtartó összefoglaló elkészítését.

1855-ben egy „nemzetközi” szerzőpáros látott hozzá a magyar szellemű összefoglaló munka megírásához. Irányi Dániel, volt képviselő és kormánybiztos és a magyarbarát francia publicista, Charles-Louis Chassin a magyar ügyre nézve várhatóan kedvező európai változások reményében kívánta megírni a magyar negyvennyolc és előzményei történetét. Az első kötet csak 1859 áprilisában került nyomdába. Irányi és Chassin munkája nem igazán jó alkotás. Értéke inkább az 1848 előtti Magyarország bemutatásában jelentkezik; a munka

¹⁷ Görgei, Arthur: Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849. Leipzig, 1852. Band I-II.; Görgei, Arthur: My Life and Acts in Hungary in the Years 1848 and 1849. London, 1852. Vol. I-II.; Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. S. a. r. Kátóna Tamás. Budapest, 1988. I-II. k. Születésére lásd Kosáry I. k. 306-316. Fogadtatására lásd Hermann Róbert: Görgei emlékiratai és a Kossuth-emigráció. AETAS, 1996/2-3. 40-65.

¹⁸ Szemere, Bartholomäus: Graf Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth. Politische Charakterskizzen aus dem ungarischen Freiheitskriege. Hamburg, 1853. I-III.; Szemere Bertalan: Politikai jellemrajzok. Okmánytár. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert és Pelyach István. Budapest, 1990.; Pelyach István: Egy elfeledtetett kézirat. Szemere *Politikai jellemrajzainak* történetéről. In: Szemere Bertalan és kora. I. k. Szerkesztette: Ruszoly József. Miskolc, 1991.

„túlmagyarságára” már a korabeli francia kritika felhívta a figyelmet. Különösen érvényes ez a nemzetiségi kérdést tárgyaló fejezetekre. Emellett Irányi – sajnos – szinte következetesen kigyomlált a könyvből minden személyes jellegű visszaemlékezést.¹⁹

Sokkal jobban sikerült az az összefoglaló, amelyet Wilhelm Rüstow svájci hadtörténész készített a magyar szabadságharc katonai történetéről. Rüstow mind az osztrák, mind az orosz hivatalos munkákat, mind pedig a legfontosabb magyar emlékiratokat használta. Munkája az események higgadt, ám a magyarokkal rokonszenvező leírása, s ironikus tárgyalásmódja révén üdítően különbözik mind a győztesek, mind a vesztesek heroizáló jellegű beszámolóitól.²⁰

Horváth Mihály 1850 júniusa óta gyűjtötte a szabadságharcra vonatkozó adatokat. 1851 decemberében azonban félretette a már elkészült részeket, s nekilátott az 1780-1848 közötti időszak történetének kidolgozásához. A háromkötetesre terjedő munka első kötetét Vukovicznak az 1847-1848-as rendi országgyűlésről szóló dolgozata fejezte volna be. 1856 végén Horváth ismét munkához látott, de még fontos részletek, így az 1849. nyári délvidéki és erdélyi események is hiányoztak. Irányi munkájának megjelenése miatt azután ismét félretette a kéziratot, s csak 1864 nyarán vette fel újra a már annyiszor eljuttat fonalat. A közbelső időszakban sem hagyott fel az anyaggyűjtéssel; nemcsak Vukovicstól kapott újabb és újabb felvilágosításokat, hanem Görgei volt kormánybiztosától, Ludvig Jánostól és a munkát kiadó volt komáromi kormánybiztosától, Puky Miklóstól is. 1865 márciusában már ki nyomtatták az első két kötetet, májusban az egész mű készen állt.

Horváth munkájának nem nagyon használt a 15 év késés. Az emigráció történetsszemléletének e jelsz darabja éppen abban szenvedett hiányt, amiben mint kortárs és résztvevő munkájának, bővelkednie kellett volna: a személyes visszaemlékezésben. A mű ettől nem lett pártatlanabb, csak pontatlanabb. Az események elmondását 1848 áprilisában, a Batthyány-kormány megalakulásával kezdi, s 1849 októberével, Komárom kapitulációjával és a megtorlással fejezi be. Horváth Mihály munkája jelzi azt a folyamatot, ahogyan az események a kortársak számára politikából történelemmé kezdtek átfőmálódni. Ám még az emigráció politikai mozgalmáiban részt nem vevő Horváth Mihály sem tudta magát kivonni az emigrációs történetsszemlélet hatása alól, s bár munkájában bevallottan arra törekedett, hogy a Kossuth körül kialakult kultuszt gyengítse, ugyanakkor továbbélte a Batthyány-kormány gyengeségét vagy a Görgei árulását hirdető tételeket – máig tartó hatással. A munkát megjelenésekor a Habsburg Birodalom területén azonnal betiltották, azonban így is tucatnyi példányát csempészték be; az 1870-es években pedig két, átdolgozott és bővített kiadást is megért.²¹ Rövidesen a folytatás, pontosabban az előzmény is elkészült: Horváth megírta a magyar reformkor s ennek végén az 1848. március-áprilisi forradalom és átalakulás történetét is.²²

¹⁹ Irányi és Chassin munkájára lásd Spira György bevezetőjét Irányi Dániel – Charles-Louis Chassin: A magyar forradalom politikai története 1847-1849. Fordította: Szoboszlai Margit. Budapest, 1989. I-II. köt. és Csorba Csilla: 1848-49 megítélése Irányi D. – Ch.-L. Chassin: Histoire Politique De La Revolution De Hongrie című könyvében. In: Nyolc tanulmány a XIX. századi magyar történet köréből. Szerkesztette: Csorba Csilla és Gerő András. Budapest, 1978.

²⁰ Rüstow, Wilhelm: Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges in den Jahren 1848 und 1849. Zürich, 1860.; Rüstow, Wilhelm: Az 1848-1849-diki magyar hadjárat története. I. k. Fordította: Vértesi Arnold. II. k. Fordította: Áldor Imre. Pest, 1866.

²¹ Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. 1. kiadás. Genf, 1865.; 2. kiadás. Budapest, 1871. és é. n. I-III. k. (A munkának két második kiadása van, a két szöveg megegyezik, a lapszámzás nem.) Horváth munkájára lásd Márki Sándor: Horváth Mihály. Budapest, 1917. 271-284., Magyar Országos Levéltár. R 216. Vukovics Sebő iratai. Horváth Mihály levelei. Kosáry I. k. 364-369.

²² Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. 2., javított s bővített kiadás. Pest, 1868. I-III. k.

Az 1860-1861. évi félalkotmányos időszak itthon is kedvezett az 1848-49-es örökség ápolásának. Ennek terméke volt néhány emlékirat, s egy, a korszakra vonatkozó visszaemlékezéseket gyűjteményes formában közzétevő kötet megjelenése.²³

A személyes és a történeti jellegű megközelítés még sokáig élt egymás mellett. Érdekes módon az 1867. évi kiegyezés után az 1848-49-ről szóló irodalomban majdnem másfél évtizedig alig találkozunk jelentősebb politikusi visszaemlékezéssel. Több okmánykiadás, a képviselőházi és felsőházi napló rövidített változata,²⁴ emellett tucatnyi katonai jellegű visszaemlékezés látott napvilágot.²⁵ A nagy év politikusi szereplői viszont jobbára megelégedtek a forradalom történetét csak példatárnak használó röpiratok írásával.

Hosszú időn keresztül csupán egyetlen, máig jól használható munka jelent meg e korszakban. Szeremlei Samu a korabeli napilapok, az emlékiratok és feldolgozások elemzésével, adataik összevetésével állította össze az 1848. március 15. és 1849. október 6. közötti hónapok napi krónikáját. A rövid eseményleírásokat a felhasznált források felsorolása, illetve bizonyos részproblémák (például eltérő dátumok és interpretációk) bemutatása követi.²⁶ A század végén Kéry Gyula irodalomtörténész tett kísérletet hasonló munka megalkotására, ám ennek csak az 1848-as kötete jelent meg, s vaskosabb mivolta ellenére sem tudta meghaladni Szeremlei munkáját. A bővülés inkább pletyka-, mint adattárak eredményezett.²⁷

Az 1848-49 iránt megélelnt érdeklődés inkább a népszerűsítő irodalomnak kedvezett. A megjelent összefoglalók az 1848-49-es események népszerűsítését és emléküik ápolását s egyben a kiegyezés közjogi ellenzékének támogatását szolgálták. A művek középpontjában Kossuth áll, rajta kívül Petőfi, Bem és az aradi vértanúk jutnak komolyabb szerephez. Görgei mindegyikükben áruoló vagy legalábbis rosszindulatú akarnok, a nemzetiségek az udvar ármányának félrevetett áldozatai, vezetők az udvar ügynökei. A nemzetközi viszonyokat csak az orosz intervencióval kapcsolatban említik. A szépen illusztrált kötetek nemzedékek történelemszemléletét határozták meg.²⁸

Emellett már az 1870-es évektől megindult az emlékiratok és naplók szisztematikus gyűjtése és kiadása is. K. Papp Miklós a *Történeti Lapok*ban, Kuzsók István az *1848-49. Történelmi Lapok*ban közölték jobbára erdélyi vonatkozású visszaemlékezéseket. Abafi Lajos a *Figyelő*ben irodalom-, a *Hazánk*ban pedig jobbára politikai- és hadtörténeti jellegű emlékezések és naplók nagy számát tette közzé. A Gyulai Pál szerkesztette *Budapesti Szemle* is komoly szerepet vállalt a rövidebb emlékiratok és naplók kiadásában. A rövidke, napi- és heti-

²³ Honvédek könyve. Történelmi adattár az 1848-diki és 1849-diki magyar hadjáratból. Szerkesztette: Vahot Imre, Gánóczy Flóris. Pest, 1861. I-III. k. Lásd még Korányi Viktornak, Kővári Lászlónak és Mészáros Károlynak a 3 és 7. jegyzetben hivatkozott munkáit.

²⁴ Pap Dénes: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. Pest, 1866., 2. kiad. 1881. I-II. k.; Pap Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848-1849. Pest, 1868-1869. I-II. k.; Pap Dénes: A parlament Debrecenben 1849. Lőpese, 1870. I-II. k.

²⁵ Mészáros Lázár emlékiratai. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Viktor. Pest, 1867. I-II. k.; Mészáros Lázár külföldi levelei és életrata. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja Szokoly Viktor. Pest, 1867.; Mészáros Lázár: Esmék és jellemrajzok az 1848/9. forradalom eseményei- és szereplőiről. Közrebocsátja Szokoly Viktor. Pest, 1871.; Danzer F. Alfonsz: Dembinski Magyarországon. Budapest, 1874. (Ez utóbbi munka Dembinski emlékiratainak alaposan átírt és megcsontított kiadása, ezért tényleges forrásértéke csekély. Erre csak az 1960-as években derült fény, addig e munka – mint egy számítógépes vírus – „végigfertőzte” az összefoglaló munkákat. Lásd erre Borus József: Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Budapest, 1975. 34-39.)

²⁶ Szeremlei Samu: Magyarország krónikája az 1848 és 1849. évi forradalom idejéről. Pest, 1868. I-II. k.

²⁷ Kéry Gyula: A magyar szabadságharc története napi-krónikákban (1848). Budapest, 1899.

²⁸ Vargyas Endre: A magyar szabadságharc története 1848-1849-ben. Pest, 1868.; Gracza György: Az 1848-49-iki magyar szabadságharc története. Budapest, 1894. és é. n. I-V. k.; Bródy Sándor – Jókai Mór – Rákosi Viktor: Ezernyolczszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben. Budapest, 1898. Reprint kiadása: Budapest, 1991.; Brankovics György: A magyar szabadságharc története. Budapest, 1904.

lapokban közölt emlékiratoknak és naplóknek se szeri, se száma. Néhány gyűjteményes kötet szintén fontos emlékiratokat őrzött meg.²⁹

Jól használható feldolgozásokról csak az 1880-as évektől kezdve beszélhetünk. Ekkor született meg a szabadságharc katonai történetének egy újabb feldolgozása Gelich Rikárd volt honvéd vezérkari őrnagy tollából. Gelich feldolgozása tényanyagát tekintve nemigen haladja meg Horváth Mihály vagy Rüstow munkáit, azonban igyekezett hasznosítani az 1860-as, 1880-as években megjelent emlékiratokat és feldolgozásokat, illetve egyfajta hadszervezet történetet is adott. A háromkötetes munka külön érdeme az, hogy főleg a hivatalos Közlöny alapján nagy számban közölt korabeli forrásokat. Röviden érintette a politikai történetet is, ám lojalitása odáig ment, hogy mind az olműzti alkotmányt, mind a Függetlenségi Nyilatkozatot csak megcsonkítva közölte. Hasonlóan Rüstowhoz, az egyes hadjáratok történetéről összefoglaló hadművelleti elemzést is adott. Szemtanúként tucatnyi fontos részletet közölt a magyar hadügyi igazgatás működéséről is.³⁰

Görgey István, Görgei Artúr öccse 1885-ben kezdte meg háromkötetes munkájának közzétételét. E munka, amely egyszerre volt emlékirat, vitairat, történeti feldolgozás és forráspublikáció, bevallott célja Görgei Artúr történeti szerepének tisztázása volt. Az igen bő lére eresztett, néhol akribiába hajló feldolgozás azonban máig a feldunai hadsereg történetének fontos forrása.³¹

Az első olyan tudományos feldolgozások, amelyeket már nem résztvevők vagy kortársak írtak, csak a század végén jelentek meg. Breit József vezérkari százados egy tényanyagában minden korábbinál gazdagabb munkát írt a szabadságharc katonai történetéről, a bevezető fejezet után szinte teljesen nélkülözi a politikatörténeti fejtegetéseket.³² Egyetlen hadszíntér, a Délvidék 1848-49-es történetét írta meg a forrásanyag hasznosítása és a terep ismerete alapján Olchváry Ödön.³³ A szabadságharc egyik legvitézesebb alakulatának, a 3. honvédszászlóaljnak a krónikáját – az „oral history” módszerét felhasználva, azaz a résztvevőket is kikérdezve – Hegyesi Márton írta meg.³⁴ Főleg a saját birtokában lévő forrásanyag alapján kezdte meg az erdélyi hadjárat és más hadtörténeti témák szakszerű feldolgozását Gyalóky Jenő, hivatásos katona, egy 1849-es honvédszászados fia.³⁵

A millenniumi magyar történeti összefoglalóban Márki Sándor írta meg a korszak történetét. Márki szakított mind az emigrációs és a függetlenségi párti történetírás, mind pedig a kiegyezést a forradalom és a szabadságharc megtagadásának árán is igazoló publicisztika egyoldalú szemléletével. Ugyanakkor nem csupán belpolitikai vagy hadtörténeti szempontból tárgyalta az eseményeket, hanem figyelemmel volt a forradalom külpolitikai feltételrendszerére is. Mint az erdélyi viszonyok jó ismerője, a nemzetiségi mozgalmakat is öntörvényű jelenségként értelmezte, s óvatosan bár, de bírálta az 1848-49-es nemzetiségi politikát. A Magyar Nemzeti Múzeum és egyes erdélyi gyűjtemények anyagai révén eddig kiaknázat-

²⁹ Kunsági [Illésy György] – Potemkin [Ödön]: Honvédvilág. Pest, 1868. I-II. k.; A honvédmeház könyve. Szerkesztette: Tóth Kálmán. Pest, 1870.; Aradi vértanúk albuma. Szerkesztette: Varga Ottó. 5. kiadás. Budapest, é. n.

³⁰ Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848-49-ben. Budapest, é. n. [1882-1889.] I-III. k.

³¹ Görgey István: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és czek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. Budapest, 1885-1888. I-III. k.

³² Breit József: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. 1. kiadás. Budapest, 1897.; 2. kiadás. Budapest, 1930. I-III. k. A két kiadás között – az 1910-1920-as évek gazdag történeti termése ellenére – csupán trükkösbeli különbségek vannak.

³³ Olchváry Ödön: A magyar függetlenségi harc 1848-1849-ben a Délvidéken. Budapest, 1901.

³⁴ Hegyesi Márton: Az 1848-49-iki harmadik honvédszászlóalj története. Budapest, 1898.

³⁵ Gyalóky Jenő: A perlaszi tábor megvétele. (1848. szeptember 2.). Századok, 1915.; Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején. (1849. jún. 19-20.). Történelmi Szemle, 1915.; A nagyszebeni hadosztály felbomlása. Hadtörténelmi Közlemények, 1916.; Görgey mint hadvezér. Századok, 1916.; Bem moldvaországi hadműveltei. Történelmi Szemle, 1918.

lan levéltári forrásokat is hasznosított. Márki munkája a pozitivisták történetírás legjobb darabjai közé tartozik, s kiegyensúlyozott szemléletének és gazdag tényanyagának köszönhetően máig is használható.³⁶

A dualizmus kori történetírás 1848-49-es termésének javát azok a feldolgozások alkotják, amelyek az egyes megyék és városok történetét mutatják be. Bár a szerkesztés nem minden szerzőnek volt erőssége, a kötetekben közölt nagyszámú forrás a munkákat máig nélkülözhetetlenné teszi.³⁷ A századvégén felerősödő nemzeti mozgalom pedig az 1848-49-es nemzeti kérdésre, főleg az erdélyi románságra vonatkozó feldolgozások megszületését inspirálták.³⁸ A századvég antiszemita mozgalmaira pedig válaszul született a magyarországi zsidóság 1848-49-es szerepvállalását bemutató szép kötet.³⁹

Kiemelendő, hogy a korszak életrajzi irodalma is csupán kismértékben gazdagította az 1848-49-es historiográfiát. Ekkor duzzadt könyvtáryira a magyarországi Kossuth-irodalom, a művek többsége azonban inkább a hagiográfia, mint a biográfia műfajához tartozott. A Görgeivel kapcsolatos munkák többsége is inkább életrajznak álcázott pamflet volt. Megbízható életrajzi munkák inkább azon szereplőkről születtek, akik vagy irodalmi életművük alapján is a korszak nagyjai közé tartoztak, vagy csak rövid ideig, vagy nem az első vonalban vettek részt az eseményekben.⁴⁰

A dualizmus kori negyvennyolcas historiográfia lehetőségeit azonban erőteljesen behatárolta az a tény, hogy a forrásanyag érdemi része, azaz a magyar kormányzati és hadműveleti iratanyag 1849 óta el volt zárva a magyar kutatók elől. A szakminisztériumok anyagát ugyan 1867 után például igazolási ügyekben használták, a történeti kutatás azonban először csak a századelőn tudta azokat néhány kisebb tanulmány erejéig hasznosítani. Ekkor is inkább azokat az állagokat, amelyek valamilyen oknál fogva nem kerültek 1849-ben a cs. kir. hatóságok kezére.⁴¹

Új eredményeket csak új szemléleti megközelítésű munkák hozhattak. Ezek közé tartozik Szabó Ervinnek, a magyar szociáldemokrácia egyik legkiválóbb képviselőjének munkája,

³⁶ Márki Sándor: Az 1848-49-iki magyar szabadságharc története. In: A magyar nemzet története. Szerkesztette: Szilágyi Sándor. X. k. Budapest, 1898.

³⁷ Reizner János: A régi Szeged. I. A negyvenes évek és a forradalom napjai Szegeden. Szeged, 1884.; Hegyesi Márton: Biharmegye 1848-49-ben. Nagyvárad, 1885.; Iványi István: Szabadka és vidéke 1848/49-ben. Szabadka, 1886.; Szinnyei József: Komárom 1848-49-ben. (Napló-jegyzetek). Budapest, 1887.; Thim József: Délmagyarország önvédelmi harca 1848-1849-ben. Zombor, 1887.; Újhegyi Béla: Budavár keletkezése és hadtörténelmi múltja. Adalékul a hazai történelemhez. Temesvár, 1892.; Szávay Gyula: Győr. Monografia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével. Győr, 1896. I. k.; Szilágyi Farkas: Alsófehér vármegye 1848-49-ben. Nagyenyed, 1898.; Oláh György: Békésvármegye 1848-1849. Gyula, 1892. I-II.; Nagy Sándor: Háromszék önvédelmi harca 1848-49. Kolozsvár, 1896.; Lehoczky Tivadar: Bereg megye és a munkácsi vár 1848-49-ben. Munkács, 1899.; Herendi József: A Jászkun-kerületek a szabadságharc alatt 1848- és 1849-ben. Cegléd, 1901.; Tragor Ignác: Vác története 1848-49-ben. Vác, 1908. (Reprint kiadás. Vác., 1998. Sajtó alá rendezte Zomborka Márta. Az utószót írta Horváth M. Ferenc.); Novák Mihály: Zalavármegye az 1848-49. évi szabadságharcban. 2. bővített kiadás. Zalaegerszeg, 1906.

³⁸ Jancsó Benedek: Román nemzeti mozgalmak története és jelenlegi állapota. I-II. Budapest, 1899.; Jancsó Benedek: Szabadságharcunk és a dákoromán mozgalmak. Budapest, 1895.

³⁹ Új kiadása: Bernstein Béla: A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók. Múlt és Jövő Könyvek. Budapest, 1998.

⁴⁰ Thallóczy Lajos: Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság 1844-1848/9. Budapest, 1882.; Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza. Budapest, 1896. I-III. k.; Ferenczi Zoltán: Bárány Eötvös József 1813-1871. Budapest, 1903.; Ferenczi Zoltán: Deák élete. Budapest, 1904. I-III. k.; Hamvay Ödön: Damjanich János élete története és szemelvények nevéhez intezett leveliből. Budapest, 1904.; Décsi Lajos: Bárány Jósika Miklós. Budapest, 1916.; Márki Sándor: Horváth Mihály. Budapest, 1917.

⁴¹ Závodszy Levente: Szemere Bertalan Magyarország világpolitikai feladatairól. Századok, 1915.; Lukinich Imre: A szabadságharc történetírói. Századok, 1917.

amely az 1848-as társadalmi és pártharcokat dolgozta fel. 1848-49 a dualizmuskori politikai rendszer résztvevői számára komoly legitimációs erőt jelentett. Akár abban a formában, hogy – mint a kiegyezési rendszer védelmezői – azt állították: az 1867-es rendszer nem más, mint a reális 1848; akár abban a formában, hogy – mint a rendszer közjogi ellenzéke – azt állították, hogy a kiegyezés védelmezői feladták az 1848-49-es közjogi önállóság jelentős részét. A századclő polgári radikális és szociáldemokrata publicistái és történészei az egész kérdésfeltevést tartották hamisnak. Úgy vélték, a dualista Magyarországgal nem az a baj, hogy nem játsszák elég sűrűn a magyar himnuszot, vagy hogy a központi birodalmi kormányzatszerveknek túl nagy a beleszólásuk a magyar állam ügyeibe, hanem az, hogy a rendszer társadalmi szempontból igazságtalan, mert a társadalom jelentős része nem rendelkezik politikai jogokkal, s mert a gazdasági rendszer révén milliók élnek nyomorban.

Érthető, hogy a rendszer átalakításáért folytatott küzdelemben e politikai csoportok az uralkodó csoportok politikai és történelmi legitimációját, ezen belül a negyvennyolcas örökséget is támadták. Véleményük az volt, hogy 1848 tavaszán a magyar átalakulás nemhogy túl messze ment volna, hanem társadalmi szempontból éppen hogy igen mérsékelt volt. Szabó Ervin az 1848-as társadalmi és pártharcokról írott nagyszabású munkájában azt a folyamatot mutatta be, ahogyan az utolsó rendi országgyűlés – a szociális nyugtalanságoktól félve – eljutott a jobbágyfelszabadítás kimondásáig, s ahogyan a paraszti népesség helyzetének tovább javítását célzó törekvések az önvédelmi harc miatt végül is elmaradtak. Szabó – ellentétben a korábbi történetírással – úgy vélte, hogy a parasztság követeléseinek kielégíthetlensége komoly szerepet játszott az önvédelmi, majd a függetlenségi háború kudarcában. A korábbi, nemesi-polgári történetírás a magyar uralkodó osztály önzetlenségét hangsúlyozta, mondván, egyik pillanatról a másikra lemondtak a jobbágyi szolgáltatásokról és az úrbéres földkekről. Szabó ezzel szemben az önzést hangsúlyozta: a nemesség csak annyit adott, amennyit kénytelen volt adni, s Szabó Ervin, némi túlzással, szinte rendi-nemesi mozgalommá degradálta 1848-49 történetét. Az összefoglalókon, a korabeli sajtón és a helytörténelmi irodalmon kívül nem használt más forrásokat. Am így is szemléleti megújítója lett az 1848-as historiográfiának, hiszen először emelte be abba a társadalomtörténelmi elemet. Más kérdés, hogy a társadalomtörténelmi szempont túlhangsúlyozásával egy újabb egyoldalúság historiográfiai alapjait is megteremtette.⁴²

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása a történetírás számára is új helyzetet teremtett. Természetes társadalmi és politikai igényé vált a Monarchia, s vele a régi Magyarország felbomlásához vezető út történelmi állomásainak és okainak bemutatása. A felbomlás kevés pozitív következménye közé tartozott, hogy ennek megteremtődtek a legalapvetőbb szakmai feltételei: azaz a történészek végre hozzájuthattak a Monarchia levéltáraiban lévő legújabb kori magyar iratanyaghoz, így az 1848-49-es iratokhoz is. Klebelsberg Kunó kultuszminiszternek köszönhetően a történészek ennek az anyagnak a feldolgozásához megfelelő anyagi és politikai segítséget is kaptak. A Magyar Történelmi Társulat kiadásában megindult a *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai* (Fontes Historiae Hungariae Aevi Recentioris) című forráskiadvány-sorozat, amelynek megjelent kötetei tekintélyes részben a 19. századra, ezen belül 1848-49-re vonatkozó iratokat és emlékiratokat adtak közre, sokszor monográfiának beillő bevezető tanulmányokkal, illetve külön kötetben megjelenő feldolgozásokkal.⁴³ A sorozat egyik alsorozata a nemzetiségi kérdésre vonatkozó dokumentumokat tette közzé; a második hivatalos iratokat és leveleket; a harmadik emlékiratokat és

⁴² Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48-49-es magyar forradalomban. Bécs, 1921.; A Huszadik Század körénekk történetfelfogása. Szerkesztette: Pók Attila. Budapest, 1982.

⁴³ Vö.: Glatz Ferenc: Történetíró és politika. Miskolc, Steier, Thim és Szeckfű az államról és nemzetről. Budapest, 1980. Újvári Gábor: Tudományszervezés-történetkutatás-forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történelmi Intézet. Győr, 1996.

naplókat, a negyedik a Kossuth-emigrációra vonatkozó forrásokat. A sorozat 1944-ig megjelent kötetének kb. egyharmada kapcsolódott 1848-49 történetéhez. A másik egyharmad pedig a reformkori előzményekre, illetve a neoabszolutizmusra vonatkozó forrásokat tett közzé.⁴⁴ Ekkor látott napvilágot az 1848-as törvénycikkek elfogadtatását bemutató kötet, Széchenyi 1848-as naplója, a Kossuth-emigráció kezdeteire vonatkozó kötet, Csengery Antal levelezése.⁴⁵ A források kiadási módját ugyan érheti kritika, ám a feldolgozások színvonala kárpótolt ezért. E sorozat révén 1848-49 története merőben új szempontokkal egészült ki. A megjelent kötetek lehetővé tették a nemzetiségi kérdés újszerű feldolgozását, s alapvetően hozzásegítettek a magyar forradalom birodalmon belüli és európai feltételrendszerének megértéséhez. A Batthyány-periratok feldolgozása révén először lehetett részleteiben is új képet alkotni a Batthyány-kormány tevékenységéről.⁴⁶ A nemzetiséggtörténeti kötetek pedig a nemzetiségi mozgalmakon belüli irányzatok elkülönítését, a meggyezési lehetőségek újraértékelését tették lehetővé. A korszak e sorozaton kívül megjelent forráskiadványai ritkán érték el ezt a színvonalat.⁴⁷

A sorozat kötetének összcállítói és szerzői között voltak szaktörténészek, de kívülállók is. Így a szerb kérdésre vonatkozó kötetet Thim József műkedvelő történész,⁴⁸ a szlovák mozgalomra vonatkozót és Beniczky Lajos emlékiratait Steier Lajos, egy autodidakta újságíró rendezte sajtó alá.⁴⁹ Steier vállalta magára az 1848-49-es hadművelleti iratanyag, illetve az Országos Honvédelmi Bizottmány és a kormányzóelnöki iroda iratainak feldolgozását. *A szabadságharc revidált története* című négykötetes munka azonban kevesebbet ad, mint amit a cím ígér: lényegében a Görgei-Kossuth kapcsolat levéltári forrásokon alapuló feldolgozását találjuk benne. Steier azonban ezt a problémát belehelyezte a katonai és politikai vezetés közötti viszonyrendszerbe, s egyben – az osztrák iratanyag alapján – az ellenfél politikai és katonai terveiről is újszerű képet adott.⁵⁰

Ugyanakkor ennek a felhalmozott anyagnak a hasznosítása e korszakban nem történt meg, azaz nem született meg az a szintézis, amely az új anyagot feldolgozva mutatta volna

⁴⁴ Angyal Dávid: Kecskeméthy Aurél és Falk Miksa elkobzott levelezése. Budapest, 1925.; Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790-1848. Budapest, 1926.; Miskolczy Gyula: A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. Budapest, 1927. I-II. k.; Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Budapest, 1930. I-II. k.; Gróf Széchenyi István naplója. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Viszota Gyula. I-VI. kötet. (1844-1848). Budapest, 1925-1939.; Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851-1852. I-II. k. Budapest, 1940-1948.

⁴⁵ Károlyi Árpád: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Budapest, 1921. I-II. k.; Károlyi Árpád: Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. Budapest, 1936.; Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. S. a. r. Csengery Lóránt. A bevezetőt írta Wlassics Gyula. Budapest, 1928. Hajnal István: Kossuth-emigráció Törökországban I. k. Bp., 1927.

⁴⁶ Károlyi Árpád: Némethújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Budapest, 1932. I-II. k.

⁴⁷ Tábori Kornél: Titkosrendőrség és kamarilla. Akták – adatok a bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltárból. Bevezetőjét írta Marczali Henrik. Budapest, 1921.; Bartha Albert: Az aradi 13 vértanú poréneke és kivégzésének hiteles története. Budapest, 1930.; Deák Imre: 1848, ahogy a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben. Budapest, é. n. [1942.]; Ács Tivadar: Népek tavasza. Budapest, é. n.; Bártfai Szabó László: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808-1860. Budapest, 1943. I-II. k.

⁴⁸ Thim József: A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés története. I. k. Budapest, 1940. II-III. k. Budapest, 1930.

⁴⁹ Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848-49-ben. I-II. k. Budapest, 1937.; Steier Lajos: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédeztudós visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és tót mozgalomról. Budapest, 1924.

⁵⁰ Az egyes kötetek: Görgey és Kossuth. Budapest, é. n.; Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei. Budapest, é. n.; Haynau és Paskievics. Budapest, é. n. I-II. k.

be 1848-49 történetét. Amikor Szekfű Gyula a *Magyar Történet*-ben megírta az 1848-49-es fejezeteket, a belpolitikai események bemutatásánál nemigen tudott megszabadulni a Kossuth-Széchenyi, Kossuth-Batthyány, Kossuth-Görgei ellentétpároktól. Inkább csak a nemzetiségi mozgalmakra vonatkozó kutatások tanulságait vonta le, ti. hogy a magyar nemzetiségi politika hibái is hozzájárultak a magyarok és nem magyarok közötti fegyveres összecsapáshoz.⁵¹ A nagy összefoglaló munka elmaradásának okait csak találgatni tudjuk. Tény viszont, hogy a rendszer hivatalosan is ellenforradalmi rendszernek vallotta magát, ugyanakkor szüksége volt a negyvennyolcas hagyomány erejében rejlő legitimitációra. A rendszer hivatalos eszménye nem a forradalmár és szabadságharcos Kossuth, hanem a reformer Széchenyi volt. Ám az előkerült forrásanyag nem igazolta a korábbi, az osztrák támadás kiprovokálásával kapcsolatos Kossuth-ellenes vádakot, maradt tehát a hallgatás.

A korszak negyvennyolcas historiográfiájában négy részterületen figyelhetünk meg még jelentős gazdagodást. Az életrajzi irodalomban modern szemléletű és olvasmányos munkák közvetítették az új eredményeket.⁵² A diplomáciatörténeti forrásanyag közzététele a nevében is árulkodó *Háborús Felelőség* című folyóirat hasábjain kezdődött meg, de néhány tanulmány és önálló forráskiadvány is megjelent e tárgyban.⁵³ A hadtörténeteszek szisztematikusan dolgozták fel a megnyílt új forrásanyagot. Gyalóky Jenő megírta az 1849. téli erdélyi orosz intervenció, majd az 1849. nyári erdélyi hadjárat történetét.⁵⁴ Egy szerzői munkaközösség a Ludovika Katonai Akadémia tanszégdletként feldolgozta az 1849. téli és tavaszi hadjárat történetét. (Igaz, e kötet katonásan olvashatatlanná is sikeredett.)⁵⁵ Önálló munkák születtek a magyarországi olasz légió történetéről, a külföldön szolgáló huszárok 1848-49-es hazaszökéséről, a fegyvergyártás történetéről.⁵⁶ Az értékes résztanulmányoknak és forráskiadványoknak se szeri, se száma. Végül, már a harmincas évek második felében, Szekfű Gyula tanítványi köre kezdte meg a szabadságharc historiográfiájának feldolgozását. Kosáry Domokos a Görgei-kérdés történetét, Lengyel Tamás Klapka György emlékiratait, Nagy Márta az 1848-49-es emlékirat-irodalmat elemezte.⁵⁷ Ezek közül különösen Kosáry kötete volt ta-

⁵¹ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. V. k. Budapest, 1936.

⁵² Angyal Dávid: *Az ifjú Ferenc József*. Budapest, é. n.; Lengyel Tamás: *Gróf Teleki László*. Budapest, é. n.; Pethő Sándor: *Görgey Artur*. A hadműveleteket leírta Julier Ferenc. Budapest, é. n.; Irmédy-Molnár László: *Felsőszopori Tóth Ágoston honvédezedes, a XIX. századbeli magyar térképezés úttörőjének élete és működése*. A Térképészeti Közlöny 8. számú külömfüzete. Budapest, 1938.; Vidos Géza: *Nemesesői Török Ignác tábornok*. Székesfehérvár, 1941.

⁵³ Horváth Jenő: *Bem tábornok és a bukaresti külképviseltek 1849 március - júniusban*. Hadtörténelmi Közlemények, 1927.; Horváth Jenő: *A magyar kormány adriai politikája 1848-1849*. Adatok Fiume, Dalmácia és a magyar tengerészet történetéhez. Budapest, 1927.; Eugene Horváth: *Origins of the Crimean War. Documents Relative to the Russian Intervention in Hungary and Transylvania 1848-1849*. reprinted from the South Eastern Affairs. Budapest, 1937.; Jánossy Dénes: *Great Britain and Kossuth*. Budapest, 1937.

⁵⁴ Bem. Magyar Katona Közlöny, 1922. 485-517.; *Az oroszok hadművelti terve Erdély megszállására (1849)*. Hadtörténelmi Közlemények, 1922.; *A háromszéki hadjárat 1849. július 16-24*. Hadtörténelmi Közlemények, 1922-1923. 56-114.; Jellachich hadművelti tervci 1849 május havában, 1924. 60-89.; Kossuth mint hadtudományi író. Magyar Katonai Közlöny, 1925. *A debreceni ütközetről (1849. augusztus 2.)*. Hadtörténelmi Közlemények, 1927. 48-82.; *Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása (1849. januárius 31. - március 28.)*. Budapest, 1931.; *A segesvári ütközet (1849. július 31.)*. Hadtörténelmi Közlemények, 1932.; *A beszerceci hadosztály harcái 1849 nyarán*. Hadtörténelmi Közlemények, 1937. 1-96.; *Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán*. Budapest, é. n.

⁵⁵ *A földunai hadtest visszavonulásának és az 1849. évi tavaszi hadjáratnak története*. Budapest, 1925.

⁵⁶ Berkó István: *Az 1848/49. évi magyar szabadságharc olasz légiója*. Hadtörténelmi Közlemények, 1926., önálló kiadványként: Budapest, 1929.; Rédvay István: *Huszáraink hazatérése 1848/49-ben*. Budapest, 1941.; Bakó Imre: *A Magyar Állami „Országos Fegyvergyár” működése 1848-49-ben*. Budapest, 1942.

⁵⁷ Lásd az 1. és 15. jegyzeteket.

nulságos, mert bemutatta, hogy a Görgei-kérdés mennyire ki volt szolgáltatva a politikai viszonyoknak.⁵⁸ Viszonylag csekélyebb számú helytörténeti⁵⁹ és társadalomtörténeti kiadványról beszélhetünk.⁶⁰

Az 1945 után kialakuló rendszer valamennyi demokratikus pártja 1848-49 örökösének vallotta magát, ám ezen az örökségen mindenki mást értett. A legerősebb külső bázissal, a szovjet állam és hadsereg támogatásával rendelkező Magyar Kommunista Párt leplezetlenül törekedett az 1848-49-es örökség kisajátítására, ám a kisajátítás nem jelentette az egész örökség vállalását. A kommunista történelemszemlélet emblematisztikus figuráivá Kossuth, Petőfi és Táncsics váltak. E történelemszemlélet lényege abban foglalható össze, hogy 1848-49 forradalma és szabadságharca azért nem volt képes győzelmet aratni, mert a vezetés már 1848 áprilisában kicsúszott a forradalmi erők kezéből, s noha egy részük Kossuth révén 1848 szeptemberétől ismét a hatalom közelébe került, a legradikálisabbak, s ezért legtisztábban látók mindvégig kívül maradtak ezen a körön. E történelemszemlélet alapjait a szovjetunióbeli emigrációban a rendszer későbbi fő ideológusa, Révai József rakta le a magyar forradalomról írott tanulmányaiban. Révai szakított az események mind közjogi, mind hadtörténeti jellegű periodizációjával, s helyette egy csupán a belpolitikára, azon belül is az „osztályharca” koncentrált korszakolást alkalmazott. E periodizáció részint a Szabó Ervin által felvázolt koncepció, részint pedig a történelmet az osztályharcok történetének tekintő marxista történelemszemlélet logikus következménye volt. Mindez az 1930-as évektől kezdve kiegészült az osztályharc állandó éleződéséről szóló sztálini doktrínával, ez pedig 1945, majd 1948 után a belpolitikai harcokban is igen alkalmas történeti-ideológiai eszközzé vált.

Miután a magyar 1848-49-et nem az osztályharc folyamatossága és állandó éleződése jellemezte, Révai ezt az osztályharcot kénytelen volt a ténylegesen kialakulatlan magyar pártrendszeren belüli pártharcok történetévé átalakítani. Ennek logikus következménye volt az, hogy Révainál a magyar nemesi radikálisok 1849. március-áprilisi kiszorítása a hatalomból vált a szabadságharc hanyatlásának és bukásának kezdetévé, noha ez az időpont egybeesett a honvéd főserég sikeres tavaszi hadjáratával. Ez a mulatságos korszakolás aztán egészen az 1980-as évekig továbbélt a magyar történeti összefoglalókban.⁶¹

Ettől függetlenül 1945 után egy ideig úgy látszott, hogy 1848-49 végre történeti témává válik. A forradalom és szabadságharc 100. évfordulójára megjelent munkákat még a szemléleti sokszínűség jellemezte. Az elmúlt évtizedek kutatási eredményeit egy igen színvonalas összefoglaló munkában Eckhardt Ferenc összegezte.⁶² A korabeli európai és a magyar események szinkronitását hangsúlyozta a Fejtő Ferenc által szerkesztett tanulmánykötet (igaz, a „büntetésben lévő” németek, s velük a német egység kérdése a kötetből a német-dán háborúra vonatkozó fejtegetéseket leszámítva kimaradt).⁶³ A polgári, pozitivisták történetírás legjobb hagyományait tükrözte az agrártörténész Szabó István által szerkesztett tanulmánykötet, amely Debrecen város 1849. január-áprilisi történetét s az önvédelmi háborúban játszott szerepét mutatta be.⁶⁴

⁵⁸ Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés és története. Budapest, 1936.

⁵⁹ Boros János: Az 1848. év eseményei Krassó vármegyében. S. a. r. Jakabffy Elemér. Lugos, 1928.; Lugosy István: Győr és vidéke 1848-49-ben. Hadtörténeti adalékok. Különnyomat a Győri Szemle II. évfolyamából. Győr, 1931.; Deák Imre: Adatok az 1848. év eseményeihez Krassó vármegyében. Lugos, 1931.; Dezséri Bachó László: Gyöngyös város 1848/49-ben. Gyöngyös, 1939.

⁶⁰ Mészlányi Antal: A magyar katolikus egyház és állam 1848/49-ben. Budapest, 1928.

⁶¹ Révai József: Marx és a magyar forradalom; Révai József: Kossuth Lajos; Révai József: Magyar szabadság – világszabadság. In: Révai József: Válogatott történelmi írások. Budapest, 1966. I. k.

⁶² Eckhardt Ferenc: 1848, a szabadság éve. Budapest, 1948.

⁶³ Európa tavasza 1848. Szerkesztette: Fejtő Ferenc. Budapest, é. n.

⁶⁴ A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849 január-május. Szerkesztette: Szabó István. Debrecen, 1948., reprint kiadás: Debrecen, 1998.

A marxista történészek szintén önálló tanulmánykötettel mutatkoztak be. A kötet nyitó tanulmányát Mód Aladár írta, a Révai-féle koncepcióra épülő érveléssel, noha igen alapos részletkutatások alapján. A kötetben külön tanulmány szól az 1848-49-es paraszt- és munkásmozgalmakról (ez utóbbit a később főidológusként elhíresült Nemes Dezső írta), az 1848-49-es egyházi reakcióról (a történész szakma későbbi diktátornője, Andics Erzsébet alkotása), a nemzetközi politikáról, Magyarország és a Habsburg Birodalom elnyomott népeinek kapcsolatáról. A többnyire fiatal történészek által írt tanulmányok között voltak jobbak és rosszabbak is, s Mód, Andics, Nemes Dezső és Ember Győző munkája külön kötetben is megjelent. A tanulmánykötet kétségtelen erénye volt a társadalomtörténeti szempont érvényesítése, mindez azonban olyan erőteljes ideológiai színezettel történt, ami némelyik tanulmányt szinte emészthetatlenné tette.⁶⁵

A centenáriumi komoly forráskiadással is párosult. Okmánytár jelent meg az 1848-as paraszt- és munkásmozgalmak, a nemzetiségi megbékélési törekvések, a zsidóság 1848-49-es történetéről.⁶⁶ Befejeződött az angliai és amerikai Kossuth-emigráció első éveinek történetét tárgyaló forráskiadvány, megindult Kossuth műveinek kiadása.⁶⁷ Válogatás jelent meg Vasvári Pálnak, a márciusi forradalom egyik vezetőjének írásaiból.⁶⁸ Elkészült a szabadságharc honvéddorvosainak adattára.⁶⁹

A centenáriumi marxista (sztálinista) kritikákban aztán egyre erőteljesebb lett a türelmetlen hang. A más szakmai álláspontok képviselői ellenfélből ellenségékké, a klerikális reakció, a nagytőke vagy az amerikai imperializmus szállásainálóiává és ügynökeivé váltak. Egy részüket az 1948-as kommunista hatalomátvétel után háttérbe szorították, másokat személyes üldöztetés is ért (az említett debreceni kötet szerzőinek egy részét bebörtönözték). A marxista-sztálinista történelemszemlélet képviselői – némi szakmán kívüli segítséggel – teljes győzelmet arattak.

Az új történetírás természetes igénye volt az egész magyar történelem s benne 1848-49 átírása. Paradox módon ebben állandóan a hangosan gyalázott polgári történetírók által összeállított forráskiadványokra voltak kénytelenek támaszkodni. Volt még egy paradoxon: bár a rendszer a forradalom örökösének, letéteményesének és betetőzőjének mondta magát, hivatalos szentjévé nem a meg nem alkuvó radikálisokat, Petőfit, Tánicsot vagy Madarász Lászlót választotta, hanem a profi politikus Kossuthot. Ebben két tényező is szerepet játszhatott. Egyrészt az, hogy a negyvennyolcas hagyomány a magyar társadalom minden rétegében legerőteljesebben Kossuthhoz kötődött; másrészt az a tény, hogy az említett radikálisok soha nem voltak hatalmon, a kommunisták viszont igen, s előképül mégsem választhatnak Rákos Mátyás, az ország új vezetője láttatni magát. E Kossuth-kultusz aztán oda vezetett, hogy a történeti publicisztika Kossuth-idézetekkel igazolta a hadseregen és az államapparátuson belüli tisztogatásokat, koncepciók perkeit; a volt „uralkodó osztály” tagjainak kitelepítését stb.

Mindennek azonban kétségkívül volt egy komoly szakmai hozadéka. Kossuth születésének 150. évfordulójára készülve megindult Kossuth 1848-49-es műveinek kiadása. Noha

⁶⁵ Forradalom és szabadságharc 1848-1849. Budapest, 1948. A szerzők: Mód Aladár, Andics Erzsébet, Nemes Dezső, Ember Győző, Kenyeres Júlia, Hanák Péter.

⁶⁶ Ember Győző: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Budapest, 1948.; Mérci Gyula: Munkásmozgalmak 1849-49. Iratok a magyar munkásmozgalom történetéhez. Budapest, 1948.; 1848-49. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről. Budapest, 1948.; 1848-1849 a magyar zsidóság életében. Szerkesztette: Zsoldos Jenő. Budapest, 1948., új kiadása: Budapest, 1998.

⁶⁷ Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851-1852. II. k. Budapest, 1948.; Kossuth Lajos összes munkái. I-III. k. Országgyűlési Tudósítások. S. a. r. Barta István. Budapest, 1948.

⁶⁸ Vasvári Pál válogatott politikai írásai. S. a. r. Fekete Sándor. Budapest, 1948.

⁶⁹ Zétény Győző [- Antal Lajos]: A magyar szabadságharc honvéddorvosai. Budapest, 1948.

a kommentárok és a válogatás néhol tükrözi a korszak történelemszemléletét, az 1951-1957 között megjelent öt kötet azóta is a magyar történettudomány egyik legfontosabb forráskiadványa.⁷⁰ Barta István a kötetek „melléktermékeként” több fontos tanulmányt írt Kossuth alföldi toborzótújáról, a kormány 1849-es parasztpolitikájáról, a magyar és a bécsi forradalom kapcsolatáról, Csány László kormánybiztosi tevékenységéről.⁷¹ Sinkovits István, Kossuth pénzügyminiszteri iratainak sajtó alá rendezője pedig igen alapos tanulmányt írt az önálló magyar pénzügyek megteremtéséről.⁷²

A Kossuth-évfordulóra jelent meg az újabb reprezentatív tanulmánykötet, amely kilenc tanulmányban mutatta be Kossuth politikusi pályáját. Révai József aktuálpolitikai bevezetőjét változó színvonalú, ám többnyire komoly levéltári kutatásokon alapuló tanulmányok követték. A kötet nagyobbrészt 1848-49-re koncentrált, s Kossuth 1849-1867 közötti emigrációs tevékenysége egyszerűen kimaradt belőle. Hajnal Istvánnak az 1848-as magyar külpolitikáról írott munkája pedig nem illett bele a koncepcióba, így csak a szerző halála és az 1956-os forradalom után jelenhetett meg. A kötetben mintha az 1948 előtti kegyelmi állapot tért volna vissza: a szerzők között ott voltak a félreállított vagy háttérbe szorított történészek is, Szekfü Gyula és Kosáry Domokos. Az 1848-49-es tárgyú írások között Sinkovics István már említett tanulmányán kívül máig jól használható I. Tóth Zoltáné Kossuth nemzetiségi politikájáról, Ember Győzőé az Országos Honvédelmi Bizottmányról, Révész Imrécé a Függetlenségi Nyilatkozatról.⁷³ Andics Erzsébet és Spira György tanulmányai viszont már címükkel jelezték a kötet politikai célját (Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen; Kossuth szövetsége a baloddallal és a népi tömegekkel), azaz azt, hogy az aktualizált kossuthi örökségből a rendszernek mire van szüksége. Kimondottan riasztó példa lett viszont a Kossuth életpályáját bemutató népszerű életrajz.⁷⁴

A korszak történeti irodalmán ez az erőteljes ideológiai nyomás jól látszik. A szerzők egy része a csodaszernek hitt marxista módszerrel és ideológiai konstrukciókkal hitte áthidalni a források hiányát vagy a források és a koncepció között húzódo szakadékot. A Batthyány-kormányból így lett megalkuvó politikusok gyülekezete, Görgeiből áruló, a nyugati hatalmakból a szabadságharc sírásói. Azt a kellemetlen tényt pedig, hogy a magyar szabadságharcot végül is az oroszok verték le, egy szemantikai bravúrral sikerült áthidalni: az oroszokból cáriak lettek, az orosz népvétet pedig meghagyták a magyar forradalommal rokonszenvező tucatnyi orosz demokratának.

Ugyanakkor a korszak történetírása tucatnyi kiváló tanulmányt s néhány máig használható monográfiát is létrehozott. Az utóbbiak közül érdemes megemlíteni Kovács Endrének Bemről, s Varga Jánosnak az 1848. őszi népfelkelő- és gerillaharcokról írott munkáját.⁷⁵ Ek-

⁷⁰ Kossuth Lajos összes munkái. XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. S. a. r. Barta István. Budapest, 1951.; XII. k. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. S. a. r. Sinkovics István. Budapest, 1957.; XIII-XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I-II. S. a. r. Barta István. Budapest, 1952-1953.; XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. S. a. r. Barta István. Budapest, 1955.

⁷¹ A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom. Századok, 1951.; Kossuth alföldi toborzótúja 1848 őszén. Századok, 1952.; Kossuth és Csány. Századok, 1952.; Die Anführer des ungarischen Freiheitskampfes und die Wiener Oktoberrevolution, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1. (1953.); Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése. Hadtörténelmi Közlemények, 1955/2.; A kormány parasztpolitikája 1849-ben. Századok, 1955-1956.

⁷² Sinkovics István: Kossuth, az önálló pénzügyek megteremtője. Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. Szerkesztette: I. Tóth Zoltán. I. k. Budapest, 1952.

⁷³ I. Tóth Zoltán: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848-49-ben.; Ember Győző: Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén.

⁷⁴ Mérei Gyula – Spira György – Lukács Lajos: Kossuth Lajos. Budapest, 1952.

⁷⁵ Varga János: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Budapest, 1953.; Kovács Endre: Bem József. Budapest, 1955.

kor történt meg az 1848-49-es levéltári anyag első felmérése is.⁷⁶ A forráskiadások közül máig fontos a népképviselői országgyűlés jegyzőkönyveit tartalmazó kötet és – minősíthetetlen apparátusa ellenére – V. Waldapfel Eszter levelestára. Ekkor kezdődött meg Andics Erzsébet szerkesztésében a nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepére vonatkozó forrásanyag közreadása is. (Szerencsére a tartalom nem mindenben fedi a címet). Hasonlóan aktuálpolitikai célokat szolgált, de jobb híján máig hasznos az angol-magyar kapcsolatokat bemutató kötet.⁷⁷ A demokratikus örökség ápolását szolgálta egy Vasvári írásait közétevévő újabb kötet.⁷⁸

Ez a korszak már nem hagyta a következőre az új szintézis megalkotását. Ennek megírását az új történelemszemzedék egyik tagja, Spira György vállalta magára. A kézirat első változata 1955-re készült el, ám a teljes szöveg csak 1959-ben látott napvilágot. A Révai-féle koncepciót tükröző, tényanyagát tekintve igen gazdag munka kettős mércével mér. Elvi szinten mindenben a radikálisoknak ad igazat, a gyakorlatot tekintve viszont Kossuth a mércé. A külpolitikai fejezetekben a tényleges helyzetet felvázolva egy álmokképhez mérte a magyar külpolitikai törekvéseket; ti. abból a fikcióból indult ki, hogy az európai forradalmak egymásra voltak utalva, s hogy a forradalmárok legjobbjai ezt tudták is. A nemzetiségi kérdés tárgyalásánál a fegyveres konfliktus létrejöttéért elsősorban a magyar politikusokat hibáztatja. A munka hivatkozásai közül csak a Marx-, Engels-, Lenin- és Mao-citátumok vizsgálhatók, a többi egyáltalán nem. A szerző későbbi összefoglaló munkái – a nagy klaszszikusok idézeteitől megfosztva – lényegében ugyanezt a képet tükrözik.⁷⁹

Az 1956-os forradalom és szabadságharc után a rendszer – tanulva a történelemből – már nem a forradalmi és szabadságharcos hagyományokban kereste önnön legitimitációját. Ennek köszönhetően csökkent a szakmára nehezedő ideológiai nyomás is. A korábban „veszélycsnek” vagy „gyanús” minősülő témák is a történeti kutatás látókörébe kerültek, noha az előző korszak támogatott történészei mindent megtettek pozícióik védelmére. A hatvanas években megjelent monográfiák többsége még az ő tolluk alól került ki. A különbség – amely azonban szakmai szempontból igen jelentősnek mondható – az volt, hogy immáron levéltári kutatások alapján, saját korábbi koncepciójukat többé-kevésbé módosítva írták meg azokat.⁸⁰ Az igen hasznos részmonográfiák is magukon viselték az elmúlt korszak argumentációjának nyomait; egy jogtörténeti munka forrásjegyzékében például Visinszkijnek, a koncepció perек hírheđt ügyészének műveit is megtalálhatjuk.⁸¹ A negyvennyolcas nemzedék egyre újabb tagjai is a kutatás látókörébe kerültek.⁸² A részmonográfiák közül kiemelendő a választási rendszer elemzése.⁸³ Valószínűleg a külföldi kutatási lehetőségek megnyílásával is

⁷⁶ Ember Győző: Az 1848/49-i minisztérium levéltára. Budapest, 1950.

⁷⁷ Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Szerkesztette: Beér János és Csizmadia Andor. Budapest, 1954.; V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. I-IV. k. Budapest, 1950-1965.; Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. I. k. Budapest, 1981., II. k. Budapest, 1952., III. k. Budapest, 1965.; H. Haraszti Éva: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. Budapest, 1951.

⁷⁸ Vasvári Pál válogatott írásai. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Fekete Sándor. A nyomtatásban először megjelent kéziratokat sajtó alá rendezte: László József. Budapest, 1956.

⁷⁹ Spira György: A magyar forradalom 1848-49-ben. Budapest, 1959.; Magyarország története III. Szerkesztette: Mérei Gyula és Spira György. Budapest, 1975.; Polgári forradalom (1848-1849). In: Magyarország története 1848-1890. Főszerkesztő: Kovács Endre, szerkesztette Katus László. Budapest, 1979. 6/1. kötet.

⁸⁰ Andics Erzsébet: A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Budapest, 1961.; V. Waldapfel Eszter: A független magyar külpolitika 1848-1849. Budapest, 1962.; Andics Erzsébet: 1848-1849. Tanulmányok. Budapest, 1968.; Spira György: 1848 Széchenyi és Széchenyi 1848-a. Budapest, 1964.

⁸¹ Sarlós Béla: Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Budapest, 1959.

⁸² Horváth Zoltán: Teleki László 1810-1861. Budapest, 1964. I-II. k.; Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós. Budapest, 1965.; Sarlós Béla: Deák és Vukovics. Két igazságügy miniszter. Budapest, 1970.

⁸³ Csizmadia Andor: A magyar választási rendszer 1848-1849-ben. Budapest, 1963.

magyarázható az emigráció-történeti irodalom megélnkülése.⁸⁴ Az irodalomtörténet-írás Petőfi szabadságharcos pályafutásának, a magyar irodalmi diáktársaságok történetének bemutatásával, valamint a magyar katonai sajtó sajátos szempontú elemzésével járult hozzá e korszak historiográfiájához.⁸⁵

A fordulat kezdete szintén az 1960-as évekre tehető, de magára a fordulatra csak az 1970-es években került sor. A kiegyezés századik évfordulójára megjelent publikációk már más megvilágításba helyezték Magyarország és a Monarchia kapcsolatát.⁸⁶ Így a magyar forradalom és szabadságharc története is visszakerült az európai politikai összefüggések rendszerébe.⁸⁷ (Ehhez Hajnal Istvánnak a Batthyány-kormány külpolitikájáról tíz évvel korábban poszthumusz megjelent monográfiája is hozzájárult.)⁸⁸

Varga János az 1848-as jobbágyfelszabadítás kivívásáról írott monográfiájában részleteiben tisztázta e folyamat állomásait. Ellentétben a korábbi, Pestet és Pozsonyt, a márciusi fiatalokat és az országgyűlést ellenfelekként bemutató, kettős hatalomról beszélő feldolgozásokkal, Varga a két fél együttműködésére s egymást segítő szerepére helyezte a hangsúlyt. A jobbágyfelszabadítás hiányosságait nem tagadva, az átalakulás gyökeres és radikális jellegét emelte ki.⁸⁹

1973-ban a forradalom és szabadságharc 125. évfordulójára rendezett tudományos ülészen a hagyományok erejét, a Révai-féle koncepció továbbélését és az új megközelítések elutasítását jelezte a nyitó előadás. Ezt követően kirűnő előadások sora hangzott el a magyarországi polgári átalakulás megalapozásáról, a forradalom helyéről Magyarország gazdasági fejlődésében, a forradalom és parasztság, a forradalom és a nemzetiségek viszonyáról, valamint a magyar forradalom nemzetközi helyzetéről. A hozzászólásokban az európai „szociális kérdések” magyarországi sajtóvisszhangjáról, a választójogról, az erdélyi szászok magatartásáról csett szó. Egyetlen olyan téma volt, amely csak mellékesen, szinte csak az ügynevezett Gőrcsi-kérdés kapcsán került szóba: a szabadságharc katonai története.⁹⁰

Ebből a szempontból historiográfiai jelentőségű volt az a munka, amelyet Urbán Aladár végzett az 1848-as nemzetőrség és honvédség szervezéstörténetének feltárásával. Erről szóló monográfiájának megjelenése a Batthyány-kormány tevékenységének újraértékeléséhez vezetett. Kiderült, hogy a kormány nem megalkuvó politikusok gyűlekezete volt, hanem az 1848. évi törvények lehetőségein belül mindent megtett az önálló fegyveres erő megteremtéséért.⁹¹ Urbán további tanulmányaiiban és újabb monográfiájában a Batthyány-kormány

⁸⁴ Koltay-Kastner Jenő: A Kossuth-emigráció Olaszországban. Budapest, 1960.; Lukács Lajos: Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860-61-ben. Budapest, 1962.; Lukács Lajos: Garibaldival a szabadsággért. Dunyov István élete és működése. 1816-1889. Budapest, 1968.; Kovács Endre: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Budapest, 1967.; Szabad György: Forradalom és kiegyezés választútján (1860-61). Budapest, 1967.; Szabad György: Kossuth and the British „Balance of Power” Policy (1859-1861). Budapest, 1960.

⁸⁵ Kemény G. Gábor: Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban.; Bennc: Az 1848-49. évek sajtóbibliográfiája. Összeállította: Busa Margit. Budapest, 1957.; Dienes András: Petőfi a szabadságharcban. Budapest, 1958.; Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785-1848. Budapest, 1963.

⁸⁶ Diószegi István: Hazánk és Európa. Budapest, 1970.; Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Budapest, 1975.

⁸⁷ Urbán Aladár: Európa a forradalom forgószélében 1848-1849. Budapest, 1970.

⁸⁸ Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Budapest, 1957. 2. kiadása: Budapest, 1987.

⁸⁹ Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Budapest, 1971.

⁹⁰ A konferencia anyagát közli: A negyvennyolcas forradalom kérdései. Szerkesztette: Spira György, Szűcs Jenő Budapest, 1976.

⁹¹ Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973. Lásd még: Batthyány és a honvédelem 1848-ban. Századok, 1982/6.; Pákozdi, 1848. Budapest, 1984.; Sztankó Soma tervezete az 1848-as honvédség felállítására. Hadtörténelmi Közlemények, 1986/3.

működését is feldolgozta.⁹² Kormányzattörténeti szempontból is fontos munkát végzett a magyar hadügyminisztérium szervezőtörténetének megírásával.⁹³ Az egyes szabad- és önkéntes csapatok történetének, Lamberg meggyilkolásának feldolgozásával pedig az 1848. augusztus-szeptemberi belpolitikai események történetét helyezte merőben új megvilágításba.⁹⁴ Szintén ő dolgozta fel levéltári kutatások alapján Görgei 1848-as pályakezdését és Batthyány 1848 október utáni tevékenységét.⁹⁵ Haditechnika-történeti jellegű az első folyami hadigőzös történetének bemutatása.⁹⁶ Az olasz–magyar kapcsolattörténet szempontjából is fontos a szegedi olasz foglyok kiszabadításáról írott tanulmánya.⁹⁷

Az áttörés azonban nem ment végbe egyik pillanatról a másikra. Az 1976-ban megjelent népszerű összefoglaló, majd az újabb magyar történeti szintézis még a régi szemléletet tükrözte.⁹⁸ Ez utóbbi szerzője, Spira György e munka „melléktermékeként” viszont igen jól használható, gazdag nemzetközi forrásanyagot és szakirodalmat is hasznosító kézikönyvet írt az 1848-49-es nemzetiégi kérdéstről.⁹⁹

Fontos külső impulzust jelentett Deák Istvánnak, az Amerikában élő magyar történésznek 1979-ben angolul, majd 1983-ban és 1994-ben magyarul is megjelent monográfiája. Deák jól fogta meg a magyarországi események sajátos jellegét, amikor a történetet „törvényes forradalom”-ként aposztrofálta. Munkájának hőse Kossuth, ám nem hunyja be a szemét az ő hibái s ellenfelei erényei előtt. A mű 1848-49 történetének komplex tárgyalását adja, s a Habsburg birodalmi szempontok bemutatása, valamint a széles nemzetközi háttér felrajzolása is komoly erénye. Bár tényanyaga pontatlan és értékelési egy része is vitatható, egyike a korszakról szóló legeredetibb munkáknak.¹⁰⁰

A szemléletváltáshoz egy újabb történészgeneráció is hozzájárult. Ennek kinevelésében fontos szerep jutott Szabad Györgynek, aki a magyar polgárosodás vizsgálata során foglalkozott 1848-49 történetével.¹⁰¹ Kossuthról szóló életrajza a pálya első teljességre törő, eszméletörténeti megközelítésű feldolgozása.¹⁰² A főleg az ő tanítványi köréből kikerülő fiatalok (Borsi-Kálmán Béla, Csorba László, Dénes Iván Zoltán, Erdődy Gábor, Frank Tibor, Gergely András, Gerő András, Kovács István, Miskolczy Ambrus, Pajkossy Gábor, Veliky János) a magyar polgári átalakulás történetének egészét kívánták feldolgozni, s a forradalom és szabadságharc történetét is e folyamat fontos, de a folyamat egészéből ki nem szakítható ál-

⁹² Urbán Aladár: A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról. Budapest, 1981.; Urbán Aladár: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Budapest, 1986.

⁹³ Az 1848-as magyar hadügyminisztérium megszervezése. Hadtörténelmi Közlemények, 1976/1.

⁹⁴ Urbán Aladár: Vasvári Pál és a „Fővárosi csapat” a Lajtánál. Hadtörténelmi Közlemények, 1982/4.; Kossuth szabadesapata 1848 őszén. Hadtörténelmi Közlemények, 1988/4.; Perczel Mór és a Zrínyi szabadesapat. Hadtörténelmi Közlemények, 1991/1.; Népitélet Lamberg felett. Beszámoló, emlékezések, tanúvallomások. Századok, 1996/5.

⁹⁵ Kossuth és Görgey 1848 őszén. Századok, 1993.; Batthyány Lajosné visszacmlékezési férje fogságára és halálára. Századok, 1981/3.; Batthyány Lajos és a vasi fölkelőserg 1848 szeptember-októberében. Hadtörténelmi Közlemények, 1985/4.; Batthyány Lajos a népképviseleti országgyűlésen 1848 decemberében. Századok, 1992.

⁹⁶ A „MÉSZÁROS hadigőzös” 1848-ban. Hadtörténelmi Közlemények, 1987/4.

⁹⁷ Kossuth Lajos és a szegedi olasz foglyok kiszabadítása 1848 októberében. Századok, 1994/5.

⁹⁸ Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag. Budapest, 1976.; a szintézisre lásd a 79. jegyzetet.

⁹⁹ Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarorszáján. Budapest, 1980.

¹⁰⁰ Deák, Istvan: The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians, 1848-1849. New York, 1979.; Kossuth Lajos és a magyarok 1848-49-ben. Budapest, 1983.; A törvényes forradalom. Kossuth Lajos és a magyarok 1848-49-ben. Budapest, 1994.

¹⁰¹ Szabad György: Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában. Budapest, 1986.

¹⁰² Szabad György: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Budapest, 1977.

lomásának tekintették és tekintik.¹⁰³ Közülük különösen Erdődy Gábor és Gergely András diplomácia- és kapcsolattörténeti munkássága¹⁰⁴, valamint Kovács Istvánnak a lengyel–magyar kapcsolatokkal és a magyarországi lengyel légió történetével kapcsolatos publikációi kiemelendők.¹⁰⁵ Gergely András kisonográfijában István nádor 1848-as szerepét dolgozta fel, az újabb 19. század történeti szintézisben az elmúlt évtizedek kutatási eredményeit hasznosítva írta meg 1848-49 történetét.¹⁰⁶ Főleg a magyar–román kapcsolattörténet területén hozott jelentős új eredményeket Miskolczy Ambrus.¹⁰⁷ Frank Tibor a konzervatív bértollnokból radikális újságíróvá, majd osztrák rendőrkémmé váló Zerffy Gusztáv életpályáját feldolgozva a negyvennyolcas nemzedék egy részének paradigmaticus pályaképét rajzolta meg.¹⁰⁸

A köz- és államigazgatás történetével kapcsolatban fontos Szőcs Sebestyénnek a kormánybiztosi intézményről, F. Kiss Erzsébetnek az 1848-49-es minisztériumokról szóló munkája. Szintén F. Kiss Erzsébet adta közre az 1848-49-es magyar kormányok fennmaradt minisztertanácsi jegyzőkönyveit.¹⁰⁹

Az életrajzi irodalom komoly gazdagodását hozták azok a kötetek, amelyek a korszak egyes szereplőinek emlékére rendezett konferenciákon elhangzott előadásokat tartalmazzák,

¹⁰³ Munkásságukat jelzik a következő tanulmánykötetek: Nyolc tanulmány a XIX. századi magyar történet köréből. Szerkesztette: Csorba Csilla, Gerő András. Budapest, 1978.; Tanulmányok Kossuth Lajos politikai pályájáról. Magyar Történeti Tanulmányok XI. Szerkesztette: Fehér András, Vcliky János. Debrecen, 1979.; A magyar polgári átalakulás kérdései. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Pajkossy Gábor. Budapest, 1984.; Gergely András: Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról. Budapest, 1987.; Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Emlékkönyv Szabad György 70. születésnapjára. Szerkesztette: Dobszay Tamás, Pajkossy Gábor. Budapest, 1995.

¹⁰⁴ Erdődy Gábor: A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban. Századok, 1977.; Erdődy Gábor: A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban. Budapest, 1988.; Erdődy Gábor: Kényszerpályán. A magyar politikai gondolkodás 1849-ben. Argumentum, Budapest, 1998.; Gergely András: A Frankfúrt–Budapest szövetség kialakulása 1848 tavaszán. Századok, 1996/5.

¹⁰⁵ Kovács István: Hamuban csillogó gyémánt. Írások a lengyel történelemről. Budapest, 1988.; A légió. Budapest, 1989.; Mindvégig veletek voltunk. Budapest, 1998.

¹⁰⁶ Gergely András: Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye. Budapest, 1989.; 19. századi magyar történelem. Szerkesztette: Gergely András. Budapest, 1998.

¹⁰⁷ Miskolczy Ambrus: Roumanian-Hungarian Attempts at Reconciliation in the Spring of 1849 in Transylvania. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica. Tomus XXI. Budapest, 1981.; Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848-1849) In: Erdély története III. k. 1830-tól napjainkig. Szerkesztette: Szász Zoltán. Budapest, 1986.; Egy román Jókai-regényhős viszontagságai 1848-49-ben. AETAS, 1991/1-2.; Nemzetiség, szabadság, politika. Fejezetek a magyar és román emigráció párizsi dialógusának történetéből. AETAS, 1996/2-3.

¹⁰⁸ Frank Tibor: Egy emigráns alakváltásai. Zerffy Gusztáv pályaképe 1820-1892. Budapest, 1985. □

¹⁰⁹ Szőcs Sebestyén: A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban. Budapest, 1972. Ld. még Szőcs Sebestyén: Itányi Dániel pest-budai kormánybiztossága 1849-ben. Budapest Főváros Levéltára Közleményei 78. Budapest, 1979.; F. Kiss Erzsébet: Az 1848-1849-es magyar minisztériumok. Budapest, 1987.; F. Kiss Erzsébet: Az 1848-1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Budapest, 1989.; Ld. még F. Kiss Erzsébet: Az alsó- és középszintű oktatás 1848/49-ben. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium válogatott iratainak tükrében. Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1998.; A magyar egészségügyi szakigazgatás szervezete és problémái 1848-1849-ben. Századok, 1976/2.; A „Kossuth bankók” sorsa az osztrák uralom idején. Századok, 1984/2.; A honárulók vagyonának lefoglalása és kezelése – az 1848-49-es pénzügyi adminisztráció egyik speciális feladata. Századok, 1994/1.; Az országos rendőrség ügye 1848-1849-ben. Levéltári Közlemények, 44-45. évfolyam, 1974.; Duschek Ferencnek az 1848-1849-i működéséről az osztrák bíróság számára írt összefoglalója (1850). Levéltári Közlemények, 1980-81.

vagy az illető személy születésének vagy halálának kerek évfordulójára jelentek meg.¹¹⁰ A korszak egyes, másod-harmadvonalbéli szereplőiről önálló életrajzok is születtek.¹¹¹

Noha az 1848-49-re vonatkozó emlékiratok és okmányok kiadása az 1970-es években sem szünetelt, 1979-ben e téren fontos változás történt. Ekkor látott először napvilágot Katona Tamás kétkötetes forrásgyűjteménye: *Az aradi vértanúk*. A vértanúk teljes peranyagának, börtönből írott leveleinek, napló- és emlékiratanyagának, illetve a kiegészítő forrásoknak a közzététele ráirányította a figyelmet arra, hogy voltaképpen milyen keveset is tudunk az aradi vértanúkról, s általában a szabadságharc katonáiról. Katona Tamás az elkövetkező tíz évben saját sajtó alá rendezésében vagy az általa szerkesztett *Bibliotheca Historica* című sorozatban további nyolc 1848-49-es kötetet tett közzé. Ezeknek a köteteknek nemcsak az volt az erényük, hogy addig publikálatlan vagy nehezen hozzáférhető visszaemlékezések és iratok kerültek a szakmai és a nagyközönség kezébe, hanem jegyzetanyagukban és bevezetőikben Katona Tamás több, addig vitatott kérdést tisztázott megnyugtató módon. Így például azt, hogy 1849. április végén a magyar főcsereg Bécs elleni támadásának már csak a létszámviszonyok miatt sem voltak meg a feltételei, hiszen a cs. kir. főcsereg Bécs előtt több mint kétszeres létszám- és tüzérségi fölényrel rendelkezett.¹¹²

A múlt századi magyar történetírásban a szabadságharc hadtörténete szinte 1848-49 minden más aspektusánál nagyobb hangsúlyt kapott; 1948 után viszont ez a téma háttérbe szorult. A kevés számú pozitív kivétel között említhetjük Borus József Dembinski fővezérségéről és Kovács Endre Bemről írott munkáját.¹¹³ A hadtörténetírás köztörténeti jelentőségét már Urbán Aladár említett monográfiája is bizonyította, az elkövetkező két évtized 1848-49-es irodalmában pedig éppen e téren következett be fontos, historiográfiai jelentőségű fordulat.

1983-ban jelent meg Bona Gábor kötete, amely nemcsak teljességre törekvő adattárát adott a szabadságharc felső katonai vezetéséről, hanem egyben alapos bevezető tanulmányban mutatta be ennek az elitnek a kialakulását, a szabadságharc egyes szakaszaiban játszott szerepét, valamint szociológiai összetételét. Bona kötete hatásosan cáfolja mind a honvédsereg tisztikarát a katonai ellenforradalom bázisaként bemutató, mind azt az újabban felvetődött, Nemeskürty István által képviselt¹¹⁴ nézetet, miszerint a tisztikar tömegeit a hivatásos katonaforradalmárok alkották volna. Ezt követte a szabadságharc hadseregének századosi

¹¹⁰ Teleki és kora. Szerkesztte: Praznovszky Mihály, Rozsnyói Ágnes. Salgótarján, 1987.; Batthyány Kázmér emlékére. Szerkesztette: Perics Péter. Siklós, 1987.; Kossuth kormánybiztosa, Csány László 1790-1849. Szerkesztette: Molnár András. Zalai Gyűjtemény 30. kötet. Zalaezerszeg, 1990.; Szemere Bertalan és kora. I-II. k. Szerkesztette: Ruszoly József. Miskolc, 1991.; Mészáros Lázár emlékezete. Szerkesztette: Kőhegyi Mihály, Merk Zsuzsa. Baja, 1993.

¹¹¹ Pásztor Emil: A tizenötödik aradi vértanú. Budapest, 1979.; Varsányi Péter István: Szerbek és magyarok között a Duna mentén (Csernovits Péter politikai pályája). Szeged, 1989.; Füzes Miklós: Batthyány Kázmér. Budapest, 1991.

¹¹² Görgey István: 1848 júniusától novemberéig. Okmánytár. Budapest, 1980.; Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re. Budapest, 1982.; Alekszandr Petrovics Cserbatov: Paszkevic Magyarországon. Fordította: Gerencsér Zsigmond. S. a. r. Katona Tamás. Budapest, 1984.; Klapka György: Emlékeimből. Budapest, 1986.; Kossuth Lajos: Írások és beszédek 1848-1849-ből. Budapest, 1987.; A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról. S. a. r. Rosonczy Ildikó és Katona Tamás. Fordította: Rosonczy Ildikó és Gerencsér Zsigmond. Budapest, 1988.; Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. Budapest, 1988. I-II. k.; Budavár bevételének emlékezete 1849. Szerkesztette: Katona Tamás. S. a. r. Hermann Róbert, Pelyach István és Tirts Tamás. Budapest, 1989.; Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetési 1843-1851. Szerkesztette: Haraszi-Taylor Éva, Urbán Aladár. Fordította: Katona Ágnes. Budapest, 1989.

¹¹³ Borus József: Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Budapest, 1975.; Kovács Endre: Bem a magyar szabadságharcban. Budapest, 1979.

¹¹⁴ Nemeskürty István: „Kik érted haltak, szent Világszabadság”. Budapest, 1977.

karát bemutató kötet, a 150. évfordulóra pedig megjelent a főhadnagyi és hadnagyi kategória tagjait bemutató három kötet is.¹¹⁵

Historiográfiai jelentőségű volt Bona azon összefoglalója is, amelyet a *Magyarország hadtörténete* I. kötetében írt 1848-49-ről, hiszen a szabadságharcról az utolsó részletes hadtörténeti összefoglaló 1930-ban jelent meg (az is egy múlt század végi összefoglaló munka némileg átdolgozott változata volt); másrészt pedig Bona szakított a szabadságharc történetét a belpolitikai események alapján kronologizáló szemlélettel, s visszatért a hadtörténeti periodizációhoz. A korábbi évtizedek Bemet egyoldalúan isteníttő, Görgeitől pedig még a katonai tehetséget is megtagadó szemléletével szemben Bona mindkét hadvezér tevékenységének egyenlített értékelését adta, s lehetővé tette egy nem kritikátlan és a tényekre támaszkodó Görgei-értékelés megfogalmazását.¹¹⁶ Erre az első kísérletet Pusztaszeri László tette.¹¹⁷ 1994-ben, a Kossuth-évfordulón pedig a legfontosabb megjelent munka Kosáry Domokosnak a Görgey-kérdésről írott munkája volt, amely gyakorlatilag a szabadságharc hadtörténeti historiográfiájának is egyfajta összefoglalóját adja.¹¹⁸

A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején lépett színre az az új hadtörténet-generáció, amely Urbán Aladár, Katona Tamás és Bona Gábor munkái által kijelölt irányban kezdte meg a szabadságharc hadtörténetének feldolgozását. Tagjainak többsége (Hajagos József, Kedves Gyula, Pelyach István, Zakar Péter és a jelen sorok írója) Katona és Urbán tanítványa volt, de ide tartozik Molnár András, Csikány Tamás és ifj. Rabár Ferenc is. Az elmúlt évek során ennek a nemzedéknek kialakultak az állandó fórumai. Munkásságukat a Hadtörténelmi Közleményekben, az AETAS-ban és a Fonsban megjelent 1848-49-es tanulmányokon kívül immár hat tanulmánykötet jelzi.¹¹⁹ Urbán Aladár és Bona Gábor mellett többnyire e nemzedék tagjai írták a szabadságharc történetét bemutató népszerű összefoglaló, illetve az évfordulóra megjelent hadtörténeti összefoglaló fejezeteit is.¹²⁰ Munkásságuk révén a szabadságharc hadtörténetének új, eddig ismeretlen vagy rosszul ismert területeit tárták fel: Kedves Gyula a lovasság, Csikány Tamás a tüzérség és erődharcászati, Zakar Péter a tábori lelkeszet, Rabár Ferenc az erődharcászati kérdéseit, e sorok írója a katonai és politikai vezetés kapcsolatát tárgyaló tanulmányaival hozott újat. Több életrajzi munka is jelzi működésüket.¹²¹

¹¹⁵ Tábormokok és törzsisztek a szabadságharcban. 2., átdolgozott, bővített kiadás. Budapest, 1987.; Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988.; Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 1998-1999.

¹¹⁶ Bona Gábor: Szabadságharc 1848-49-ben. In: Magyarország hadtörténete. Főszerkesztő: Liptai Ervin. Szerkesztette: Borus József. Budapest, 1985. I. k.

¹¹⁷ Pusztaszeri László: Görgey Artúr a szabadságharcban. Budapest, 1984.

¹¹⁸ Lásd az 1. jegyzetet.

¹¹⁹ A szabadságharc zalai honvédei 1848-1849. Szerkesztette: Molnár András. Zalaezerszeg, 1992.; Komárom és Klapka György 1848/49-ben. Szerkesztette: Kiss Vendel. Komárom, 1994.; A tavaszi hadjárat. Az 1996. március 14-i tudományos konferencia anyaga. Szerkesztette: Horváth László. Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 13. Hatvan, 1996.; „Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc utóélete” című tudományos ülészak. Vaja, 1996.; Egy küzdelmes év katonái. Szerkesztette: Horváth László. Mátrai Tanulmányok. Gyöngyös, 1998.; Szabolcsi honvédek a szabadságharcban (1848-1849). Szerkesztette: Bene János. Nyíregyháza, 1998.

¹²⁰ 1848-1849. A szabadságharc és forradalom története. Szerkesztette, az előszót és a kronológiát írta Hermann Róbert. Írták: Bona Gábor, Csikány Tamás, Dobszay Tamás, Estók János, Fónagy Zoltán, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Pelyach István, Urbán Aladár, Zakar Péter. Budapest, 1996.; A szabadságharc katonai története. Szerkesztette: Bona Gábor. Írták Bence László, Bona Gábor, Csikány Tamás, Hermann Róbert és Kedves Gyula. Budapest, 1998.

¹²¹ Kedves Gyula: Czetz János, a szabadságharc legifjabb tábornoka. Budapest, 1996.; Szarka Lajos: A tábornok bére. Keszthely, 1997.; Hermann Róbert: Mindig az elsők között. Poeltenberg Ernő honvéd-tábornok élete. Budapest, 1997.

A 150. évforduló mérlegét egyelőre nehéz megvonni. A feldolgozások közül kiemelkedik Spira Györgynek a főváros 1848-49-es történetéről írott monográfiája, valamint Egyed Ákos Erdélyről szóló munkája.¹²² Úgy tűnik, a történeti források kiadása is új lendületet kapott. A legfontosabb Urbán Aladár kétkötetes forrásgyűjteménye, amely Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratait adja közre, s amely hihetőleg 1999-ben napvilágot lát. Jelen sorok írója rendezte sajtó alá Csány László kormánybiztosi iratait. Az iratkiadások közül feltétlenül említést érdemel az a munka, amelyet a Hadtörténelmi Levéltár jelentetett meg.¹²³ Tucatnyi emlékirat mellett fontos megemlíteni a *Magyar Szabadelvűek* című sorozat köteteit, amely a magyar liberális politikusok életművéből ad válogatást.

Az eredmények mellett azonban legalább ennyi, ha nem több feladat áll még a magyar történetírás előtt. Meg kellene írni a jobbágyfelszabadítás lefolyásának történetét. Használható résztanulmányok ellenére sincs korszerű összefoglaló a forradalom és szabadságharc diplomáciatörténetéről, a magyar forradalom nemzetközi politikai esélyeiről. Megíratlan a szabadságharc gazdaságtörténete. A hadseregről létezik ugyan egy összefoglaló, főleg az egyenruházatra és felszerelésre koncentráló munka,¹²⁴ azonban hiányzik egy igazi hadseregtörténet. Fontos lenne a katonai és politikai vezetés kapcsolatának monografikus elemzése. A fő résztvevők közül megírásra vár például Kossuth Lajos, Szemere Bertalan, Görgei Artúr, Perczel Mór, Klapka György, Mészáros Lázár életrajza, hogy a második-harmadik vonalbeli szereplők tucatjairól ne is beszéljünk. Fontos lenne Szemere, Görgei, Perczel és mások iratainak kiadása. Még mindig több százra tehető a kiadatlan visszaemlékezések és naplók száma. Remélhetőleg a 200. évfordulón e feladatok legalább egy részéről már mint elvégzett munkáról számolhatunk be. Ha megérjük.

RÓBERT HERMANN

*The revolution and war of independence of 1848-1849
in Hungarian historiography*

The essay surveys the main characteristics of the historiography of the revolution and war of independence of 1848-1849. According to the author, in the first thirty or forty years of the historiography of the period it is difficult to separate historiography and memoir literature. Another problem was the fact that until the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy in 1918, scholars had hardly been able to access contemporary archival material because the papers of the organs of the Hungarian government and military had been kept in archives in Vienna. Current political issues such as controversies within the Hungarian emigration between 1849 and 1867, and the debates between groups favouring independence or compromise after 1867 greatly influenced the historiography of the period. Before the end of the nineteenth century, historiography was mostly characterized by a political and military historical approach. The really significant achievements of the historiography of the period include works of local history that treated archival material that has in many cases been lost since.

¹²² Spira György: A pestiek Petőfi és Haynau között. Budapest, 1998.; Egyed Ákos: Erdély 1848-1849. I. Csíkszereda, 1998.

¹²³ Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerkesztette: Farkas Gyöngyi. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította Böhm Jakab. A bevezető tanulmányt írta Csikány Tamás. Budapest, 1998.

¹²⁴ Barcy Zoltán – Somogyi Győző: A szabadságharc hadserege. Budapest, 1986.

After the collapse of the Monarchy, the archives in Vienna opened up, and the series Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai (Sources of Modern Hungarian History) started publishing works discussing the history of 1848-49. It seemed that the history of 1848-49 had ceased to be a political issue. However, the communist regime, which came into power in 1948, again wished to use the history of 1848-49 for its own purposes, and this was harmful for historiography. The historiography discussing the period started employing economic and social historical approaches, but often coupled with extreme leftist rhetoric. The change, in a political sense, occurred in 1956, and in a professional sense at the turn of the 1960s and 1970s, and became complete in the 1980s. First the activities of Lajos Batthyány and his government were revised on the basis of archival researches, then the military historiography of the period underwent a similar process. Most of the works that appeared on the 150th anniversary of the war of independence can be described by an open attitude and the respect of facts rather than ideological prescriptions.

MIRU GYÖRGY

Kísérlet az állam körül

Schvarcz Gyula reformtervei a dualizmuskori alkotmányosság továbbfejlesztésére

1861-ben, a rövid időre ismét regenerálódó alkotmányos élet évében a politikai vitákban formálódó nézetekhez képest kissé eltérő szemléletű névtelen röpirat jelent meg *Kísérlet az állam körül* címen. A politikai reform bürokratikus modelljét közvetítő szerző ugyan nem vitatja a nép felségi jogait, de a tömegek politikai érettségét, műveltségét mégsem tekinti elegendőnek ahhoz, hogy biztosítsa a politikai intézmények szakszerű és eredményes működését. Ezért a népet mintegy intézményesített szellemi gyámság alá helyezve, a törvény-előkészítést és a törvénykezdeményezést az Akadémia jelöltjeiből kiválasztott, különböző szakterületeken járatos tudósokból álló államtanácsra bízna. Ezáltal a tanács súlya vetekedne a képviselőtestületével. A korteskedés káros következményeinek csökkentésére az országos képviselőket a megyei képviselőtestület tagjaival, a megyei képviselőket a járási képviselőtestület tagjaival, a járási képviselőket pedig a községi képviselőtestület tagjaival választatná meg. A községben képviselő lehetne az a 20. életévét betöltött személy, akit a 48-as törvények nem zárnak ki a választhatóságból. A választójogot adócenzus helyett a tanodai képzettségtől tenné függővé, ami feltételezné az iskolarendszer fejlesztését. Minél magasabb fokú iskolát végzene valaki, annál nagyobb közösség (község, járás, megye, ország) ügyeibe szólhatna bele. Az államtanács kezdeményező szerepét csak akkor szüntetné meg, ha az országos képviselők egyetemi végzettségűek lennének.

A röpirat szerzője csökkentené a felsőház jogkörét is, amelynek alapvető funkcióját a főúri reprezentáció biztosításában látja, a közigazgatásban érdekelteket pedig kizárná soraiból. A felelős minisztereket is az államtanács tagjaival jelöltetné, akiket azután a törvényhozás választana meg. A hatalmi egyensúly reményében az államtanács, a törvényhozó testület és a minisztérium elnökét (nádor) a király nevezné ki, de csak az államtanács által felterjesztett és a törvényhozó testület által elfogadott jelöltekből. A felsőház elnöke viszont elképzelési szerint nem lenne választott tisztségviselő.

A közelmúlt jelentős igazgatási reformjai után a tervezet szerzője is érinti a közigazgatás kérdéseit. A megye, amelynek élén az államtanács jelöltjeiből a törvényhozás által választott, széles kinevezési jogkörrel rendelkező, a királyság intézményével analógiába állított főispán állna, az országos intézmények szerkezetét és mechanizmusait képezné le (tanács, képviselőtestület, urak háza, megyei kormány), csakúgy mint a megyéket alkotó járások és a járássokba szervezett községek. Az államtanács párhuzamos szervének, a megyetanácsnak tagjait a megyei akadémiák jelölnék ki, és a járásokban, valamint a községekben is működnének tanácsok. A tízezer főnél népesebb városok és a tízezer főnél kevesebb lakosú volt szabad királyi városok önállóan, míg a kisebb városok a falvakkal együtt alkotnának járásokat, a megyékkel egyenrangú Budapest pedig több járásból állna. Az igazságszolgáltatás szervezetét három fokozatra – járási, megyei, országos – tervezi, amelyben a bírák csak törvényes úton lennének elmozdíthatók.

A szerző röpiratában úgy vélekedik, hogy szükség van egy művelt és jól megfizetett magyar bürokráciára, ami a szakszerűséget képviselné: „nem követnének el erőszakot a történelmen, ha a XIX. század haladását kielégítő szakrendszerre, munkafelosztásra fektetnék majdán a magyar államot” – írja.¹ Átalakított államintézményeivel az a célja, hogy elmozdítsa a polgáro-

¹ [Schvarcz Gyula] *Kísérlet az állam körül*. Pest, 1861. 29. (a továbbiakban: Schvarcz 1861.)

sodást és megteremtse a civilizálódás feltételeit, miként összefoglalóan megjegyzi, „*Adja meg hát mindenkinek a magát az állam: utat a tehetségnek, hatáskört a tapasztalatnak, jutalmat az érdemnek, s hagyja csillogni a puszta főrangot...*”², de munkáját azzal a megszorítással adja közre, hogy az akkori viszonyok közt az általa javasolt centralizált rendszer nem vezethető be, mert a német nyomással szemben csak a municipiumok képesek hatékony ellenállásra, bár azokról nincs igazán jó véleménnyel.

A röpirat szerzőségét mind Petrik, mind pedig Szinyeyi Schvarcz Gyulának tulajdonítja, aki ekkor igen fiatal volt még, a megjelenés évében töltötte be huszonharmadik életévét.³ A német származású katonatiszt apját kisgyermekként elvesztő Schvarcz neveltetésével, szellemi környezetét a magyar nemességéből származó, olvasott és művelt anya, Horhy Katalin, illetve egy botanikai szakmunka elkészítésén fáradozó, Esterházy János gróf birtokait irányító, egész könyvtárat összegyűjtő, európai utazásaira unokáját is magával cipelő anyai nagyapa, Horhy Mihály biztosította. A pesti egyetemen folytatott jogi tanulmányai után Münchenben, majd Berlinben is hallgatott előadásokat, végül 1861-ben a jénai egyetemen szerzett bölcsészdoktorátust egy ógörög nyelven írt értekezésével.

A fiatal Schvarczot természettudományos kérdések foglalkoztatták. Geológiai, antropológiai és csillagászati előadásaival, tanulmányaival és könyveivel nemcsak a hazai tudományos életben szerzett elismerést, ami 1864-ben elnyert akadémiai tagságában is megmutatkozott, hanem a külföldi tudományos közvélemény előtt is. A gyors, bár az életművét kritikailag elemző Hornyánszky Gyula szerint nem túl eredeti természettudományos pálya az akadémiai tagsággal el is érte csúcspontját, hisz Schvarcz érdeklődése a hatvanas évek közepén más irányba fordult.⁴ Tudománytörténeti vizsgálatai közben, az ókori görögök geológiai ismereteit tanulmányozva figyelt fel gazdag politikai irodalmukra. Ez alapján hosszú távú tudományos programot jelölt ki magának, amely megvalósításához a hetvenes években kezdett hozzá. Az időközben kitáguló koncepció szerint Schvarcz a demokrácia elméletét akarta kidolgozni, a fogalmak tisztázásával és azok összefüggéseinek feltárásával, azért hogy irányeszmékként szolgáljon a gyakorlati politika, a demokráciát világméretben megvalósító politika számára. Demokráciaelméletét a valaha létezett demokratikus rendszerek, mindegyiknél az ókori demokráciák vizsgálatán keresztül kívánta kimunkálni. Történeti, nem csak demokrácia-történeti közelítései, kérdésfeltevésai így meghatározóan politikai indíttatásúak lettek, de ekközben számos új szempontot, művelődéstörténetit, társadalomtörténetit, mentalitástörténetit s alkotmánytörténetit alkalmazott a történeti anyag vizsgálatában.⁵

Ókori történeti tárgyú munkáiban a társadalmi változásokat a politikai intézmények átalakulásával szoros kölcsönhatásban szemlélte, s nagy jelentőséget tulajdonított a történeti folyamatok elemzésekor az egyes alkotmánytörténeti korszakok természetének. Államtörténeti, alkotmánytörténeti, összehasonlító alkotmánytannal, államformatannal foglalkozó tanulmányai, saját államtípológia kidolgozására tett kísérlete az önálló politikatudomány megteremtésének igényével születtek. Ezen írásaiban, ha kritikai vagy történeti elemzések keretében is, de olyan kérdéseket vizsgált, mint a képviselői rendszer, a miniszteri felelősség, a hatalmi ágak elválasztása vagy a szabadságjogok érvényesülése. Azzal, hogy a politikai rendszereket, s nem csupán az egyes államformákat, több szempont alapján osztályozta, megpróbálta kora divatos államformatani rendszerezéseit meghaladni. A politikát szinte teljesen kitöltő állami intézmények strukturális összefüggéseit és azoknak a társadalom céljaihoz való

² Schvarcz 1861. 21.

³ Magyar könyvészet 1860-1875. Összeállította: Petrik Géza. Budapest, 1885. 330.; Szinyeyi József: Magyar írók élete és munkái. 12. kötet Budapest, 1908. 729.

⁴ Hornyánszky Gyula: Schvarcz Gyula rendes tag emlékezete In: MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. 17. kötet 15. sz. Budapest, 1917. 4. (a továbbiakban: Hornyánszky 1917.)

⁵ Schvarcz Gyula: Az atheni állam és társadalom jelentősége az emberi haladásra nézve Kleisthenestől Ephialtesig (507 - 461-2-ig Kr. e.). Budapest, 1887. 72-73. (a továbbiakban: Schvarcz 1887.a.); Hornyánszky 1917. 37-38.

kapcsolódását akarta feltárni. Szintén hatalmas empirikus anyag birtokában igyekezett ki-munkálni a jogállam és társadalomszervező aktivitásával azon is túllépő demokratikus állam vagy kulturális állam alapelveit. A kultúr-demokrácia Schvarcz ideális államának modellje volt, ahol az állam működése az emberi és anyagi erőforrások fejlesztésére irányul. A tömeg-demokráciák pusztá egyenlőségével szemben a kultúr-demokráciában az állampolgárok műveltségen alapuló egyenjogúsága valósul meg, bár a magasabb képesítés és a szakképzettség előnyt élvez a hivatalok betöltésénél. Az állami támogatás az infrastruktúrán, a gazdaságon és a szociális szférán túl kiterjed az oktatásra, a tudományos életre, sőt még a művészetekre is.⁶

A hatvanas évek közepén még határozottabb fordulat következett be Schvarcz pályáján. Nemcsak a természettudományokról távolodott el, hanem kilépett a tudomány zárt világából, s közvetlenül is társadalomformáló, politikai szereplehetőségeket keresett. Szent-Katolna álnéven megjelentette tanulói és európai utazásai során szerzett élményeiről szóló, irodalmiaskodó beszámolóját (*Magyar író külföldön*), majd a megélt politikai közéletben lapot indított *Új Korszak* címen, azzal a szándékkal, hogy befolyásolja a magyar oktatáspolitikát. Még az évben az országgyűlési választásokon képviselőjelöltként lépett fel Terézvárosban, ahol persze alulmaradt az emigrációból hazatért Gorove Istvánnal szemben. A hetente megjelenő *Új Korszak* több volt, mint szaklap. Inkább a korabeli szemle-kísérletek sorába illeszkedett, hisz közvetítette a hazai és külföldi tudományos eredményeket, beszámolókat közölt tudományos fórumokról, szervezetekről, könyvismertetéseket és szaktanulmányokat jelentek meg benne. Elsődleges feladata a hazai közoktatásügy és nevelésügy reformjának előkészítése volt. Számos szakember szólalt meg ebben a kérdésben a lap hasábjain, s maga Schvarcz is vezércikkekben fejtette ki álláspontját, s közölte 145§-ból álló, az oktatás teljes reformjára vonatkozó törvénytervezetét.

A lap nem volt hosszú életű, 1865. július 3. és 1866. június 25. közt jelent meg, majd 1868-ban Schvarcz megpróbálta havi lapként újraindítani, sikertelenül. Ennek ellenére a tanügy központi kérdés maradt számára, röpiratok, újságcikkek sorát szentelte a témának, 1868 őszétől pedig majd tíz éven át a parlamentben is számos beszédet mondott ebben az ügyben, s megjelentette a magyar oktatásügy történetét és helyzetét bemutató, valamint saját reformtervét részletesen ismertető monográfiáját (*A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon*, 1869.).

Schvarcz a fellelhető statisztikák és saját gyűjtései alapján próbálta feltérképezni a társadalom helyzetét, főként az egyes társadalmi csoportok (osztályok) gazdasági erejére, moráljára, értékadó mintáira, politikai beállítódására és kapcsolataira volt kíváncsi, tehát egy sor olyan jellemzőre, ami statisztikai módszerekkel nehezen volt mérhető. Ugyanis abból a szempontból vizsgálta a társadalmat, hogy milyen mértékben válhatnak egyes csoportjai aktív részecskévé a polgárosodás folyamatának. Az európai mintákat figyelve, a rendi maradványokra szétesett, „szervetlen társadalmi anyaghalmazból” egységes, a jogegyenlőség alapján álló, „független állampolgári egyéniségekből” szerveződő és persze nemzeti kohézióval rendelkező modern társadalom, elsősorban egy polgári középosztály létrejöttét szorgalmazta. Fontosnak tartotta a polgárság kialakulását, megerősödését, s ebben számított a nemzetiségek elítélésére, értelmiségére, zsidó és német polgári elemekre. Polgárság híján az értelmiségtől várta a középosztályi feladatok átvállalását, a társadalom integrálását, ezért álláslehetőségeik és létszámuk bővítésének előmozdítására bízta az államot.

A közművelődés és azon belül is a tanügy azért vált Schvarcz számára középponti kérdéssé, mert attól várta a társadalom polgári irányú fejlődésének felgyorsulását és demokratizálódását. A kiemelt mobilizációs tényezőként kezelt tudáshoz és műveltséghez való hozzáférést intézményesen kívánta biztosítani, mert a tudás megszerzését nem annyira az egyéni igények és képességek különbözőségétől, hanem szociális feltételektől tette függővé. Az állami kezdeményezés híve volt, de nem kívánta a felekezettek, nemzetiségek, társulatok és magánszemélyek iskolaállítási jogait korlátozni. Az állami alapítású, korszerűen felszerelt, re-

⁶ Schvarcz Gyula: *Politika elemei*. Budapest, 1881.

formált tantervű és szervezettű nemzeti intézményekkel, mintatanodákkal versenyre akarta kényszeríteni a többi iskolafenntartót, hogy iskoláikat a kor igényeihez igazítsák. ingyenessé és egységessé akarta tenni a szervezetenleg egymásra épülő oktatási intézményeket, ingyenesen kívánta a tanulókat tankönyvekhez juttatni, komoly ösztöndíjakat szánt a jól tanulóknak, s tanulóversenyekkel akarta jobb teljesítményre ösztönözni őket. Korszerűsíteni szerette volna az oktatás által közvetített műveltséganyagot, nagy hangsúlyt helyezett a természettudományokra, a gazdasági és állampolgári ismeretekre. Magas szakmai követelményt támasztott a tanítókkal, tanárokkal és szakfelügyelőkkel szemben. Inkább az egzakt, a pozitív ismeretek tanítását tekintette fontosnak, mint a tananyag elsajátításán keresztül érvényesülő nevelési célokat. Mindegyik általa leírt iskolatípusnak meghatározott feladatot szánt a társadalomalakítás folyamatában, s reformterveit a művelődés más intézményeire is kiterjesztette.⁷

Schvarcz a művelődésben a polgárosodási folyamat katalizátorát látta, s arra is felfigyelt, hogy a politikai kultúra alacsonyabb foka miatt az állam jellegének, intézményrendszerének komoly befolyása van a közművelődésre, s magára a társadalom átalakulására. Az államintézmények felé fordulását az a felismerés inspirálta, hogy a társadalom demokratikus fejlődését célzó közművelődési reformok csak állami kezdeményezés által válhatnak hatékonyvá, illetve az állam megfelelő társadalmi szerepvállalásához maguk az államintézmények is átalakításra szorulnak. Az állam intézményeit műveltségi alapon akarta újjászervezni, hogy megteremtse a demokratikus kultúrát. Már a közművelődés állami ösztönzését kezdeményező nagy munkája végén felvázolta az államintézmények reformjára vonatkozó elképzeléseit.⁸ Számos állam alkotmányának tanulmányozása és ismertetése mellett megkezdte a magyar alkotmány reformjára vonatkozó nézetecink publikálását. *Államintézményeink és a kor igényei* című nagyszabású munkája 1871-től jelent meg 5 füzetben, majd 1879-ben teljes kötetben. Schvarcz 1872-es politikai programja is tartalmazott intézményi reformokat, s a parlamentben is gyakran fellépett alkotmányjogi javaslatokkal. Ugyanis az 1872-es választások előtt, már korábban lazítva az Országos 48-as Párthoz fűződő politikai kapcsolatait, Reformpárt szervezésébe fogott. E párt programszerűen is felhagyott a meddőnek talált közjogi harccal, s alapítói azt szerették volna elérni, hogy a képviselők eszmei orientációk és programok körül csoportosuljanak. Elfogadták a 67-es alapot, de fenntartották ellenzéki álláspontjukat, azért, hogy a kormányt a polgárosodás igényelte reformok megvalósítására sarkallják. Schvarcz a 67-es ellenzékiesség, illetve a 67-es alapú reformpolitika útjait kereste, bár pártja nem vált tartós politikai alakzattá, s a Ghyecz-féle középpárton keresztül eljutott a Szabadelvíví Pártba. Schvarcz azonban sokáig ott sem haladt együtt a többséggel, a gazdasági kiegyezés körül kibobbant azon miatt kilépett, s a független szabadelvívűekhez csatlakozott, majd az újabb választásokon elvesztette mandátumát.

A haladáselvíví Schvarcz egyik történeti tárgyú munkájában a szellemi műveltség állami értékesítésében, az állampolgári jogegyenlőségben és a törvények uralmában látta a haladás biztosítékát.⁹ A jogegyenlőség mellett tehát a jogbiztonság lényeges feltételének tekintette, hogy az állam jogállamként működjön. A jogot elsősorban létező, teteles jogként fogta fel, ami szorosan kapcsolódik az állam létehez, hisz az államélet és az állam kötelékébe tartozó

⁷ Schvarcz Gyula: Néhány előleges pont a hazai közoktatásügy legégetőbb szükségleteiről. Pest, 1865. (a továbbiakban: Schvarcz 1865.); Schvarcz Gyula: A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon. Pest, 1869. (a továbbiakban: Schvarcz 1869.); Schvarcz közoktatásügyi terveit és tevékenységét méltatja Nagy László: Schvarcz Gyula mint kultúrpolitikus. Budapest, 1902.; Hornyánszky 1917. 11-19.; Lásd még Kóte Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849-1918). Budapest, 1975. 28-33.; Balogh István: A paraszti művelődés In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. Szerkesztette: Szabó István. Budapest, 1965. II. kötet, 516-517.

⁸ Schvarcz 1869. 507-513.

⁹ Schvarcz Gyula: Lucius Cornelius Sulla a római alkotmányjog történelmében. Budapest, 1887. 79-80. (a továbbiakban: Schvarcz 1887.b.)

egyének viszonyait szabályozza, érvényességét, kikényszeríthetőségét pedig maga az államhatalom biztosítja. A szokásjogot történeti munkáiban a hagyományok, a rögzült szokások és a hatalmi viszonyok konzerválásának eszközként ábrázolta és szembeállította a törvényi joggal, ami épp a szokásjog ellenében vezet be az új intézményeket.¹⁰ Úgy vélte, hogy önálló jogalkotással, a törvényekben megjelenő racionalitás által lehet a társadalmat és az alkotmányt átalakítani. A törvényi jogot az államban megtestesülő szuverenitás kifolyásának tartotta, s a független törvényhozást az állam elismerésén túl az állami szuverenitás fontos kritériumának tekintette. Hitt a törvények, az állam által garantált jog valóságformáló szerepében, így nagy gondot fordított a törvényelőkészítésre és a törvényhozás menetére, s arra, hogy a törvények pontos, zárt, hézagmentes jogrendszert alkossanak. Ezért is szorgalmazta a kodifikációt, a törvénykönyvek elkészítését, az eljárás pontos szabályozását, a rendszeres alaptörvények kibocsátását.

A közjog vagy államjog területén a kodifikációt, a normák rendszerbe foglalását és rögzítését az alkotmánylevél kiadása jelentette. Schvarcz az alkotmányt igazán a kartális alkotmánnyal azonosította, olyan alaptörvényként értelmezte, amely „az állam alkotmányának összes irányadó elveit egy rendszeres egészben fejezi ki”, s irányt mutat az összes többi azután alkotandó törvénynek. Idegenkedett viszont a történeti jogszemlélettől és a történeti alkotmányt sem méltatta annyira, mint kortársai többsége. Használta az alkotmány fogalmát tágabb értelemben is, az államjogi intézmények egészét, azaz magát a politikai rendszert értette alatta.¹¹ Schvarcz szerette volna, ha Magyarországon is rendszeres alaptörvénybe foglalják az alkotmányos elveket, a felelős kormányrendszert, a népképviselőket, az állam szervezetét, az államhatalmak egymásközi viszonyát, az alkotmány korszerű garanciáit és az egyéni szabadság biztosítékait. A rendszeres alaptörvény egyben az intézmények korszerűsítésének és tervszerű átalakításának feltételét is jelentette számára. Épp emiatt marasztalta el a kiegyezést követő törvényalkotást. Azt javasolta, hogy az alaptörvény egyes szakaszainak módosítását az országgyűlés bármikor kezdeményezhesse, de csak akkor váljon a tervezet törvénnyé, ha a következő országgyűlés mindkét háza változatlan formában fenntartja.¹²

Schvarcz több ponton szakított a hagyományos hazai közjogi szemlélettel, és főként a német államtudományi törekvések hatására az állami szemlélet és fogalomrendszer meghonosításán fáradozott. Az alkotmányt az uralkodó és az ország autoritásának viszonylatában értelmező nézetekkel szemben az új felfogás az államot tekintette az egységes magyar közjog alanyának, s figyelmét főként az állam és az állampolgár viszonyára fordította. Schvarcz úttörő kezdeményezését Nagy Ernő folytatta, aki először tárgyalta a magyar közjogot az új szemlélet alapján.¹³ Schvarcz elismerően nyilatkozott munkájáról, míg másrésről az éles bírálatot váltott ki.¹⁴ Az állami szemlélet ugyanakkor a nyolcvanas évek második felétől egyre gyorsabban terjedt a politikában is.¹⁵

¹⁰ Schvarcz 1887.a.; Schvarcz 1887.b.

¹¹ Schvarcz Gyula: Egyetemes alkotmányisme rövid vázlatban. Budapest, 1880. 10., 13. (a továbbiakban: Schvarcz 1880.); Schvarcz Gyula: Az európai monarchiák rendszeres alaptörvényeiről tekintettel ezek alkotmánytörténeti előzményeire. Budapest, 1887. 3-4., 30-31. (a továbbiakban: Schvarcz 1887.c.); Lásd még Schvarcz Gyula Alkotmány szócikkét a Pallas Nagy Lexikona 1. kötetének (Budapest, 1893.) 380-381. lapján. (a továbbiakban: Pallas)

¹² Schvarcz Gyula programja. Pest, 1872. 26-29. (a továbbiakban: Schvarcz 1872.); Schvarcz Gyula: Államintézményeink és a kor igényei. Budapest, 1879. 243-246., 295-297., 314-322., 492-497. (a továbbiakban: Schvarcz 1879.); 1872-es programjában még bizonytalan volt abban, hogy az alkotmányt milyen formai feltételek mellett lehessen módosítani. Vö. Schvarcz 1872. 27.

¹³ Nagy Ernő: Magyarország közjoga. (Államjog.) Budapest, 1887.

¹⁴ Schvarcz Gyula: Tanulmány a magyar államjogi irodalom újabb termékeiről. Magyar Igazságügy, 1887. 27. kötet 354., 28. kötet 23-35. (a továbbiakban: Schvarcz 1887.d.); Concha Győző: Nagy Ernő: Magyarország közjoga (Államjog) Magyar Igazságügy, 35. kötet

¹⁵ Az egész kérdésre lásd Péter László: Ország és királya a harvanhetes kiegyezésben. In: Péter László: Az Ellától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből. Budapest, 1998. 219-263.

Az állampolgári jogok

Schvarcz alapjogokon az állampolgároknak azokat a legtöbbször alaptörvényekbe foglalt egyéni jogait értette, „amelyek az állampolgári szabadságot és jogegyenlőséget, valamint az emberszerzetet követelményeit vannak hivatva megvédeni az állambatalom közegeinek netáni túlkapásaival szemben.” Az alkotmány által garantált állampolgári jogok közé sorolta az egyéni szabadságot, olyan negatív jogot, amely az állami beavatkozástól védi az állampolgárt, különválasztotta ettől a tartóztatást és a büntetethetőséget törvényes eljáráshoz kötő személyszabadságot.¹⁶ A magánszféra védelmét jelentette még a lakás és a levéltitok sérthetetlensége is. Ezekon kívül Schvarcz alapjog katalógusa tartalmazta a gyülekezési jogot, az egyesülési és társulási jogot, a lelkiismereti szabadságot, a sajtószabadságot és a kérvényezési jogot.¹⁷

Schvarcz elégedetlen volt azzal, hogy csak az áprilisi törvények Előbeszéde utalt a jogegyenlőségre és sem az 1848-as, sem pedig az 1867-es törvényhozás tételesen nem mondta azt ki.¹⁸ Úgy vélte, hogy míg 1848-ban a közvéleményt és a törvényhozást átjárta a jogegyenlőség szemlélete, az alkotmány restitúciójával az már nem állt helyre, sőt 1867 után azzal ellentétes folyamatok is kibontakoztak. Ezért szükségesnek tartotta a jogegyenlőség törvényben történő megerősítését, akárcsak az egyéni szabadságjogok deklarálását és a rendi maradványok felszámolását.¹⁹

A törvényelőtti egyenlőség és a teljes polgári jogegyenlőség csak úgy biztosíthatná az egyéni szabadságot, vélte Schvarcz, ha törvény születne a kérvényezési, a gyülekezési, a társulási és egyesülési jogról, valamint a személyes szabadságról, a vallásszabadságról és sajtószabadságról is. Ha a vallásfelekezetek egyenjogúságát, autonómiáját és az autonómia szervezetét törvény szabályozná, akkor szerinte a főfelügyelet jogcímén történő állami beavatkozást ki lehetne zárni a felekezetek életéből. A katolikus autonómia megteremtését azért is sürgette, hogy az autonómia rendelkezésére bocsáthassák a magánalapítású egyházi alapokat, míg a többi, az állami vagyonból vagy nem kizárólag katolikus célokra alapítottakat, oktatási célokra fordíthatják. A katolikus egyház alapítványainak teljes kisajátítását igénylőkkel szemben azzal érvelt, hogy akkor az összes egyház javára tett alapítványokat le kellene foglalni, amit nem tartott célszerűnek. A felekezeti autonómiák kialakításától tette függővé az állam és az egyház viszonyának törvényhozási rendezését, valamint az egyház és a tanügy szétválasztását. Nem szorgalmazta a felekezeti iskolák eltörlését, de szerette volna, ha legalább az állami közoktatásügy felszabadul az egyházi befolyás alól.

Schvarcz támogatta a polgári házasság törvénybe iktatását is. A tanszabadság, a véleményszabadság mellett külön kiemelte a sajtószabadság fontosságát. A magas hírlapi kaució eltörlésével akarta megkönnyíteni a lapalapítást, de a magánbecsületet és a családi viszonyokat sajtótörvénybe foglalt szigorú rendelkezésekkel igyekezett védelmezni. Az egyéni jogok egyes elemeit a büntetőjog védelme alá kívánta helyezni, s 1869-ben törvényjavaslatot

¹⁶ Schvarcz Nagy Ernő könyvéről írt bírálatában figyelmezteti a szerzőt, hogy nem hangsúlyozza eléggé az egyéni és a személyes szabadság különbségét. Ugyanakkor megdicséri azért, hogy a személyszabadság védelmének a büntetőtörvénykönyvekben (1878. V. tc., 1879. XL. tc.) biztosított eseteit megemlíti. Hiányolja viszont a gondolatszabadság (sajtószabadság) és a szólásszabadság tárgyalását. Vö. Schvarcz 1887.d. 28. kötet 31.

¹⁷ Schvarcz 1880. 13-14.; Lásd még Schvarcz Alapjogok szócikkét: Pallas 1. kötet 278-283.

¹⁸ Magyar törvénytár 1836-1868. Budapest, 1896. 217.

¹⁹ Schvarcz 1872. 19-20.; Schvarcz 1887.d. 27. kötet 255-262., 345-346.; Schvarcz Gyula: Adalék a magyar állampolgári társadalom egységes természetének elméletéhez. Budapest, 1889. 16-24., 62-65.; „mi biztosíthatja, sőt mi adhatja meg az egyéni szabadságot, ha nem tüzetes törvény, oly államokban, mint Magyarország, – hol a hatalom százados törvénytelen túlkapásaiból egybetorlódtott ’joggyakorlat’ és az e részben oly hiányos 48-iki törvények észjogi értelmezése minden lépten nyomon csak összekötőzéseknek, ha nem erőszakoskodásoknak teszik ki napjainkban is az egyéni szabadság legéletbevágóbb érdekeit?” Schvarcz 1872. 20.

nyújtott be a halálbüntetés politikai vétségek esetén történő alkalmazása ellen. A magán-szféra biztonságát, a társadalom megszerveződését szolgálta az autonómiák körének további bővítése, a választójog kiterjesztése, az öngazgatás erősítése és a nemzetiségek jogainak, elsősorban közművelődési igényeiknek elismerése.²⁰

Schvarcz Gyulának a szabadságjogok törvényi rendezésére vonatkozó követelései jórészt az egész korszakon át érvényesek maradtak. Később sem hoztak törvényt a jogegyenlőségről, habár a törvényelőtti egyenlőséget a polgári törvénykezési rendtartás (1868. LIV. tc.) kimondta és a bírósági gyakorlat érvényesítette. A jogegyenlőség felé mutattak más törvényi rendelkezések is, mint például a zsidók polgári és politikai egyenjogúságának biztosítása (1867. XVII. törvény), de az izraelita vallás recepcióját csak az egyházpolitikai reformok hozták meg. Hiába javasolta Deák Ferenc 1873. június 28-i parlamenti beszédében állam és egyház teljes szétválasztását, a polgári házasság és anyakönyvezés, a felekezeten kívüliség lehetőségét is biztosító szabad vallásgyakorlat csak a század utolsó évtizedében valósult meg.²¹ Ám sem a vallások egyenlősége, sem pedig állam és egyház elválasztása nem realizálódott teljes egészében a dualizmus korában. Nem vezettek eredményre a katolikus autonómiáról folytatott tárgyalások, s a bevett felekezetek mellett működtek elismert és el nem ismert, azaz jogokkal nem rendelkező, hatósági szabályozás alatt álló felekezetek. Az 1868. XLIV. törvény nemzeti hovatarozásra való tekintet nélkül deklarálta az állampolgári egyenjogúságot, azonban a köztudatba nemzetiségi törvényként bevonuló törvény egyes, főként az egyéni autonómián túlmutató rendelkezései vagy végrehajthatlanok maradtak, vagy a későbbi jogalkotás során sérültek.

A gyűlékezési és egyesülési jogot csak rendeletek szabályozták, amelyek gyűlések tartását előzetes bejelentéshez és rendőrhatalósági engedélyezéshez, míg az egyletek megalakítását végső soron belügyminiszteri engedélyhez kötötték. A gondolatok és vélemények írásbeli terjesztését a sajtójog szabályozta. 1867-ben újra életbe léptették az 1848. XVIII. törvényt, megtartva a politikai lapokra kirótt kauciót és a sajtóvétségek szankcióját. A parlament felhatalmazása alapján Horvát Boldizsár igazságügyi miniszter szabályozta a sajtócsküdtészeket, de az 1848-as rendezéstől eltérően csak 5 helyen állított fel esküdtészeket. Megszüntette a vádcsküdtészeket, az esküdtéket összeállító bizottság tagjait pedig a kormány nevezte ki. Az 1880. szeptember 1-jén hatályba lépő büntetőtörvénykönyv (1875. V. tc.) felváltotta a sajtótörvény büntető tényállásait, s büntetőjogi védelemben részesítette a dualizmus intézményeit. A sajtócsküdtészek túlzott centralizációját és különállását az esküdtészeki törvény (1897. XXXIII. tc.) és a bűnvádi perrendtartás (1896. XXXIII. tc.) számolta fel. A kormány hatékony eszközökkel rendelkezett a sajtópercek befolyásolására, s a lapterjesztés akadályozása mellett e percekkel ellenőrizhette a politikai sajtót.²²

²⁰ Az 1869-dik év április 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. (a továbbiakban: Képviselőházi napló 1869-1872.) 2. kötet Pest, 1869. 33-34.; Schvarcz 1872. 20-24.; Korunk, 1872. 150. sz.; Schvarcz 1879. 484-491.

²¹ Deák Ferenc beszédei. VI. kötet. Összeállította: Kónyi Manó. Budapest, 1903. (2. kiadás) 408-415.

²² A jogegyenlőség 1848-as és 1867 utáni helyzetére vö. Péter László: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: Változás és állandóság. Tanulmányok a magyar polgári társadalomról. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1989. 66-73. (a továbbiakban: Péter 1989.); A szabadságjogok dualizmuskori érvényesüléséről Pecze Ferenc: A politikai szabadságjogok kodifikálása és érvényesülése 1848-1918 In: A magyarországi polgári államrendszerek. Szerkesztette Pölöskei Ferenc – Ránki György. Budapest, 1981. 223-274. (a továbbiakban: Pölöskei – Ránki 1981.); Bianchi, Leonard: A polgári szabadságjogok Magyarországon a dualizmus időszakában. In: Jogtörténeti Tanulmányok II. Budapest, 1968. 157-170.; Halmi Gábor: Az egyesülés szabadsága. Az egyesülési jog története. Budapest, 1990. 41-46.; Sarlós Béla: A sajtószabadság és eljárási biztosítékaiknak fő vonásai. In: Jogtörténeti Tanulmányok II. Budapest, 1968. 193-202.; Sarlós Béla: A kiegyezés magyarországi jogpolitikája. Századok, 1968. 5-6. sz. 982-986.; Péter 1989. 73-86.; Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika Kolozsvár, 1944.

A képviselet

Az állampolgárok politikai részvételét mindenekelőtt a szavazatjog biztosította. A hatalomértelmezésben történt újkori változások hatására a liberálisok a hatalom forrásának, a szuverenitás letéteményesének a népet tekintették. A nép a hatalmat legcélszerűbben képviselői útján gyakorolhatta. Schvarcz a képviseleti rendszer lényegét abban látta, hogy helyettesíti „az összes, vagy legalább lehetőleg összes felségi jogok gyakorlását illetőleg az üggyűléseket.”²³ A választási rendszer anomáliáinak kiküszöbölésére egy sor intézkedést javasolt már a választójogi törvényjavaslat 1872-es vitájában,²⁴ politikai programjában és szakmunkájában is. Az országos szintű önkormányzat életbe léptetése érdekében azokat akarta szavazatjoghoz juttatni, akik tudtak írni és olvasni. A műveltségi képesítvényhez kötött szavazatjog már feltűnt ifjúkori úti beszélgetéseiben, közoktatási munkáiban pedig az írni és olvasni tudást jelölte meg az általános szavazatjog feltételeként.²⁵

Schvarcz kora meghatározó folyamatának tekintette a szavazatjog kiterjesztését, ezért elutasította annak mindenfajta megszorítását, egyúttal szorgalmazta a korlátozások feloldását. A cenzust nem tartotta célszerű intézménynek a választói függetlenség meghatározására, mert szerinte a függetlenség feltétele nem az anyagi erőben, hanem magában a személyben van. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, szemben a korai liberálisok felfogásával, hogy a vagyon és a műveltség nem feltétlenül esik egybe, s önmagában a vagyon nem jelent biztosítékot a politikai érettségre. Az általános választójog révén akarta az állampolgárok minél nagyobb részét politikai szerephez juttatni. Az általános választójog jogalapját nem feltétlenül az általános védkötelezettségben és a köztcherviselésben kereste, hanem abban az elvben, miszerint ha valaki valamelyik állam kötelékének, törvényeinek aláveti magát, jogosult befolyást követelni törvényhozására is.²⁶ Úgy vélte azonban, hogy az általános szavazatjog is képesítvényektől kell függjön, amit az életkor és az önállóság kritériumán túl az írni és olvasni tudásban mint műveltségi minimumban határozott meg. Ez alapján az 1848. V. törvényt úgy módosította volna, meghagyva a választójog élvezetében mindazokat, akik 1848 óta eltelt választások bármelyikén már szavazatjoggal rendelkeztek, hogy választó legyen minden 24 év feletti, bűnfenyítő ítélet, büntetés, gyámi vagy gazdai hatalom, csődeljárás alatt nem álló, az alkotmányra fel nem esketett közös hadseregben nem szolgáló férfi, ha írni és olvasni tud. Mindettől persze azt is remélte, hogy megnő a társadalomban a műveltség iránti igény, és nagyobb megbecsülésben fog részesülni a tudás.²⁷

²³ Schvarcz Gyula: Melyik görög állam közelítette meg leginkább a képviseleti rendszer alap gondolatát? Budapest, 1886. 9.

²⁴ Képviseleti napló 1869-1872. 21. kötet Pest, 1872. 303-313.; 22. kötet Pest, 1872. 132-139.

²⁵ Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: Magyar író külföldön. I-II. Pest, 1865. II. 489. (a továbbiakban: Szent-Katolna 1865.); Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: A közoktatásügy érdekei Európában és a parlamenti reform. II. Új Korszak, 1865. 10. sz.; Schvarcz 1865. 27-28.; Schvarcz 1869. 2. fejezet 128-129.; 1868. március 3-i levelében Kossuth is úgy vélekedett Schvarcz közoktatási terveire reflektálva, hogy ha az állam biztosítja az ingyenes és kötelező oktatás feltételeit, akkor a szavazatjogot semmi másra nem szabad kötni, csak az életkorhoz és az elemi szintű ismeretekhez. Irányi Dánielnek is azt írta 1870. február 17-én, hogy egyetért Schvarcz javaslatával, mondván az „nemcsak census, hanem suffrage universel közművelődési garanciával.” Vö. Kossuth Lajos iratai. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc. VIII. kötet. Budapest, 1900. 164-165., 254.

²⁶ Schvarcz 1879. 57-67.; Mill is a szavazatjog kiterjesztése mellett érvelt, de a jogosultság feltételét az írni, olvasni és számolni tudásban, illetve az adózásban való részvételben látta. A vagyon és a műveltség közvetlen kapcsolatát ő is kétségbe vonta. Mill, John Stuart: A képviseleti kormány. Pest, 1867. 162-188. (a továbbiakban: Mill 1867.)

²⁷ Schvarcz 1872. 10.; Schvarcz 1879. 70-80., 91-95.; Az 1872-es választójogi vitában az 1848. V. törvény életkori képesítvényét nem akarta módosítani. A népfélség közoktatás alapján történő megszerzésének gondolata feltűnt már korai írásában. Vö. Szent-Katolna 1865. II. 489.

Amikor 1872-ben a választójogi törvény módosításának vitájában Schvarcz hasonló tervvel rukkolt elő, Irányi Dániel az általános szavazatjog híveként azon kételyének adott hangot, hogy az országot jellemző közművelődési helyzet miatt csökkenni fog a választók száma.²⁸ Schvarcz is tisztában volt vele, hogy a szavazatjog bővítése feltételezi az oktatás ingyenessé és kötelezővé tételét, sőt azt is javasolta, hogy felnőttoktatással, a sorhadi szolgálatot teljesítők oktatásával, olvasóköri szervezésével tegyék lehetővé a képesítvény megszerzését. A jogsértés elkerülése érdekében kijelentette, hogy mindenkinek anyanyelvén kell bizonyosságot adnia írás és olvasás tudásáról.²⁹ Munkált azonban benne a liberálisoknak a politikailag éretlen tömegetől való félelme is. Ennek áthidalására kapcsolta össze az általános szavazatjogot a műveltséggel, s vélte úgy, hogy az oktatási rendszer reformjával az meg is valósítható. Demokratikus lendülete mégis megtört a nők szavazatjogának kérdésében. Schvarcz ismerte Mill elképzelését a nők választójogáról, s utalt arra is, hogy a magyar parlamentben Kállay Ödön már javaslatot tett arra, illetve kezdeményezte az özvegyek választójogát.³⁰ Schvarcz mégsem adott volna a nőknek szavazatjogot, mert iskolázatlannak tartotta őket, szerinte döntéseiket az érzelmek befolyásolnák, s a családon belüli függőségük is aggasztotta, igaz, az özvegyek jogosultságát sem támogatta.³¹

Nem tervezett külön képesítvényt a választhatóság szempontjából, bár a képviselőház tagjainak felkészültségével, szaktudásával elégedetlen volt, de úgy gondolta, a közoktatás, főként a felsőoktatás fejlesztésével az is javulhat. Az összeférhetlenséget nemcsak a megválasztott képviselők, hanem már a jelöltek esetében is vizsgálni akarta, hogy a választási időszakban se fordulhasson elő visszaélés. Olyan inkompatibilitási törvényt akart, ami mindazokat kizárja a választhatóságból, akik az országgyűlés összehívása előtt egy évvel kormánykezeléstől függő hivatalt viseltek, a kormánnyal szerződéses viszonyban álltak, vagy kormánytámogatásban részesültek, illetve papi hivatást teljesítettek.³² Schvarcz a közvetlen választás híve volt, úgy vélte, a kétfokú választás önmagában nem biztosítja a nagyobb műveltséget és függetlenséget, ugyanakkor rombolja a képviselőkre vetett bizalmat.³³

Schvarcz 1873-ban törvényjavaslatot nyújtott be a választójog módosításáról. Ebben ugyan eltért korábbi javaslatától, de az értelmiség befolyását igyekezett biztosítani. A városokban, ahol feltételezése szerint a közügyek iránt nagyobb volt az érdeklődés, közvetlenül választó lett volna minden 24. évet betöltött, atyai, gyámi, gazdai hatalom, büntetés és ítélet alatt nem álló magyar állampolgár, ha tagja az országgyűlésnek vagy valamelyik törvényhatósági bizottságnak, vagy ha tisztségviselő, avagy valamilyen értelmiségi foglalkozást folytat. Rajtuk kívül az írni-olvasni tudó háztulajdonosok, iparosok, kereskedők lettek volna még választók, ha az illető városban 5 év óta rendelkeznek házzal, bejegyzett iparral vagy céggel. Vidéken közvetlen választójogot csak az értelmiségiek kaptak volna, belcélrtve a tör-

²⁸ Képviselőházi napló 1869-1872. 22. kötet 127-128.; P. Szathmáry Károly is, kissé helyesírási problémává redukálva a kérdést, azon a véleményen volt, hogy Schvarcz javaslatának nincsenek meg a feltételei. Uo. 37.

²⁹ Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: A közoktatásügy érdekei Európában és a parlamenti reform. II. Új Korszak. 1865. 10. sz.; Schvarcz 1879. 81-91., 131.; Képviselőházi napló 1869-1872. 22. kötet 313.

³⁰ Mill 1867. 183-188.; Képviselőházi napló 1869-1872. 21. kötet 240-241.; Schvarcz 1879. 95.

³¹ Schvarcz 1879. 95-100.; A demokratizmusra történő hivatkozással utasította el az özvegyek választójogát báró Podmaniczky Frigyes is 1872-ben. A nők szavazatjogát szintén műveltségi okokkal indokolva ellenezte P. Szathmáry Károly. Vö. Képviselőházi napló 1869-1872. 22. kötet 17-19., 36.

³² Schvarcz 1872. 10.; Schvarcz 1879. 100-108.; Közeli hasonló körre akarta kiterjeszteni az összeférhetlenséget 1868. december 7-én elmondott parlamenti beszédében. Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdert országgyűlés képviselőházának naplója. 11. kötet, Pest, 1868. 417-418.

³³ Schvarcz 1879. 67-70.; Mill is úgy vélte, hogy a kétfokú rendszerrel nagyobb mértékben csökkennek a néphatalom jótéteményei, mint veszélyei. Szerinte a közvetett választás minden előnye elérhető a közvetlen választással, s az utóbbi által el nem érhető előnyök a közvetett választástól sem várhatók. Vö. Mill 1867. 188-197.

vényhatósági bizottsági tagokat is. A 25. évüket betöltött, atyai, gyámi, gazdai hatalom, ítélet és büntetés alatt nem álló, sorhadi szolgálatot nem teljesítő, 2 évig helyben lakó magyar állampolgárok csak közvetett választójogot nyertek volna, ha tudtak írni és olvasni, vagy az adott helyen 10 év óta ingatlanul rendelkeztek. Ők ugyanannyi közvetett választót választottak volna, ahány közvetlen választó a községben volt.³⁴ Ez a javaslat következtelennek tűnik 1872-ben megfogalmazott álláspontjához képest, s a közvetlen választás elvétől is eltér. Feltehetően a korábbi tervezetét ért, még egykor hozzá közel álló politikusok részéről is megfogalmazott bírálókat hatására módosította véleményét.

Szigorú törvényt igényelt a választásoknál alkalmazott jogosulatlan presszió, megfélemlítés, csalás, vesztegetés és a korteskedés ideje alatt elkövetett rágalmozások ellen. Azt állította, hogy ezek a visszaélések nagyobb méreteket öltöttek mint, Angliában, pedig ott köztudottan nagy hagyománya volt a vesztegetéseknek, a választásokat befolyásoló törvénytelen módszereknek.³⁵ Folyamatossá és ellenőrzötté akarta tenni a választói névjegyzékek elkészítését, csökkenteni szeretne volna a választásokat vezető központi választmány összeállításában és működésében adódó ellentmondásokat.³⁶ További visszaélések lehetőségét kívánta kizárni a szavazás decentralizálásával. A községekben történő voksolás az csélyek kiegyenlítését és a befolyásolás néhány nemének kiiktatását jelenthette volna. A titkos szavazással pedig csökkenteni akarta a vesztegetések és a nyomásgyakorlás alkalmait.

A nyilvánosság elvét hangsúlyozó korban el kellett oszlatnia azokat a kételyeket, ami a titkos szavazás „jellemtorzító” jellegéhez tapadt. Érdekes megjegyezni, hogy Mill azon kérdés alapján, hogy a szavazat valakinek magáért adatott-e saját javára, külön használatra, tehát az akár el is adható, illetve olyan közmegegyezésre, amit a közösség érdekében kell teljesítenie, a nyilvános szavazás álláspontjára helyezkedett. Szerinte a nyilvánosság ellenőrzése a közösség iránti kötelezettségérzést erősíti a választóban. Tisztában volt annak a lehetőségével is, hogy a szavazót nem a közösség, hanem valamelyik befolyásos személy teszi felelőssé, de úgy látta, hogy a kényszerítés, a függés visszaszorulóban van, s így veszélyesebbnek tartotta a választók önzését, saját vagy csoportérdekeik előtérbe helyezését, főként amikor már mindenki részesül a szavazati jogban. Mill szerint ahogy a választó szavazata egyre inkább saját akaratától függ, helyzete mind jobban hasonlít a parlamenti képviselőre, s ezért nélkülözhetetlen a nyilvánosság. Schvarcz persze még a presszióban látta a nagyobb veszélyt, s úgy vélte, a választó inkább titkos szavazás mellett fogja saját meggyőződését követni.³⁷

A képviselők igazolását, a megtámadott mandátumok feletti döntés jogát el akarta vonni mind a képviselőház plénumától, mind pedig a bizottságoktól, mert azt tapasztalta, hogy azokban pártbefolyás érvényesül. A választási bíraskodást, amíg az államtörvénytörvény, egy közjogi bírói fórum meg nem alakul, független bíróságokra kívánta bízni, de ez a lépés feltehetően a kormány által kinevezett, előléptetett bírák függetlenségének növekedését.³⁸

Schvarcz többekkel ellentétben a képviselőt nem akar-, hanem bizalom-átruházásként értelmezte, s azt is tudatosította, hogy a képviselő nem bírja minden választó bizalmát, miként a parlamentben sem vesz részt minden honatya egy-egy törvény megszavazásában. Mindenesetre a nagyobb bizalom és a választók érdeklődésének fenntartása érdekében a szavazás érvényességét az összírt választók felénk és még egy személynek a szavazatához kötötte. A mandátum elnyeréséhez sem tekintette elegendőnek az egyszerű többséget, hanem

³⁴ Schvarcz 1879. 279-285.

³⁵ Schvarcz 1872. 10.; Schvarcz 1879. 109-114., 135-146., 287.; Ruszoly József: A választási bíraskodás története Európában. In: Ruszoly József: Alkotmánytörténeti tanulmányok 2. A választási bíraskodás: közjogi bíraskodás. Szeged, 1992. 5-20. (a továbbiakban: Ruszoly 1992.); Mill szerint az angol politikusok azért nem lépnek fel a megvesztegetések ellen, mert az megnöveli a választási költségeket, s ezáltal csökken a képviselőségre pályázók köre. Vö. Mill 1867. 216-217.

³⁶ Schvarcz 1879. 115-131.

³⁷ Schvarcz 1872. 10.; Schvarcz 1879. 132-154.; Mill 1867. 197-211.

³⁸ Schvarcz 1879. 164-168., 286-287.

ahhoz is megkövetelte a jogosultak felének és még egy választónak a voksát. Ezzel a távolmaradók és a kisebbségi szavazók arányát akarta csökkenteni, ugyanis tapasztalta, hogy a vesztes jelöltre leadott szavazatok elvesznek.³⁹

A demokratikus tájékozódású politikai gondolkodókat ez a jelenség élenként foglalkoztatta. Mill szerint nincs egyenlő szavazati jog abban a társadalomban, ahol minden egyes személy nem ér ugyanannyit, mint akármelyik másik, s hozzátette, a demokratikus egyenlőség feltételezi a pártok és osztályok arányos képviseltetését. Mill a kisebbségek arányos képviseltetését kereső több tervezet mellett Thomas Hare (*Treatise on the Election of Representatives*) elképzelését ismertette részletesen, mint lehetséges megoldást. Hare a kisebbségi szavazatok kerületenkénti elforgácsolódásának megakadályozására egy országos szintű szavazást javasolt, azaz mindegyik jelöltre bármelyik szavazó leadhatta voksát. A mandátum elnyeréséhez szükséges meghatározott szavazatszámhoz képest persze egy-egy jelölt több vagy kevesebb szavazatot is kaphatott, ezért Hare szavazói egy második és harmadik jelöltre is voksolhattak, s ha az első helyen megszavazott jelöltjük már az ő szavazatuk nélkül is mandátumot nyert, akkor szavazatuk a második helyen megszavazott jelölt voksait szaporította. Mill, aki sok előnyös elemet fedezett fel Hare tervezetében, a kisebbségek képviseltetését nemcsak a véleménykülönbségek miatt, hanem a hatalommegosztás szempontjából is fontosnak tartotta.⁴⁰

Schvarcz többször foglalkozott Hare tervezetével, de kivitelezhetetlennek tartotta még Angliában is. Nem látta célszerű megoldásnak azt sem, ha minden kerületben minden választó 2, 3 esetleg 4 jelöltre adja le szavazatát. Úgy vélte, a valódi többség elérhetővé válik, ha a jelöltnék a szavazatok nem relatív, hanem abszolút többséget kell megszerezniük. Ezenkívül elképzelhetőnek tartotta, hogy azoknak a jelölteknek, akik egyik kerületben sem nyertek szavazattöbbséggel, a különböző kerületekben szerzett szavazatait összesítsék, és aki így több szavazattal rendelkezik, mint a legkisebb szavazattöbbséggel megválasztott képviselő, az szintén mandátumhoz jusson. Schvarcz szerint ez megfelelne annak az elvnek is, hogy a parlament tagja nem egy kerületet, hanem a nemzetet képviseli. Persze ez a rendszer, amit ő se tartott tökéletesnek, felveti azt a kérdést, hogy egy-egy jelölt hány kerületben indulhat. A magyarországi választásoknál ugyanis gyakorlatban volt, hogy a tekintélyesebb politikusokat több kerületben is elindították. Schvarcz azonban nem tért ki a kerületek esetleges limitálására.⁴¹ A kisebbségi képviselő problémája ismert volt, de a gyakorlati megvalósítás a pártlistákat megelőző korban még tökéletesítésre szorult.

Az arányos képviselő kérdésére a hazai választási rendszerben szorosan összekapcsolódott a választókerületek beosztásával. Schvarcz a választókerületek aránytalanságára, valamint a szavazatarány és a mandátumarány közti eltérésre már az 1869-es országgyűlés választásfelirati vitájában felhívta a figyelmet, s kijelentette, hogy a kormánytöbbség kulcsa Erdély és Horvátország. A kifogásolható választások eredményeit és az egyhangú kerületeket nem számolva a szűkebb Magyarországon 166 356 ellenzéki és 153 904 kormánypárti voksot mutatott ki. Számadatokkal alátámasztott vizsgálatait később a reáluniós kapcsolat ellen írt politikai iratába is beemelte.⁴² A választókerületek új rendezését 1873-as törvényjavaslata is

³⁹ Schvarcz 1879. 150-153., 158-160., 161-162., 171.

⁴⁰ Mill 1867. 131-162.

⁴¹ Szent-Katolna [Schvarcz Gyula]: A közoktatásügy érdekei Európában és a parlamenti reform III. Új Korszak, 1865. 11. sz.; Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet. Pest, 1869. 292.; Schvarcz 1879. 162-164., 168-177.

⁴² Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet 291-292.; Schvarcz Gyula: Magyarország helyzete a reálunióban. Pest, 1870.; Hasonló anomáliákat Keleti Károly is megfigyelt. Vö. Keleti Károly: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából. Pest, 1871. 435-438.; Újabbán Gerő András foglalkozott a kérdéssel felhasználva Schvarcz és Keleti adatait. Gerő András: Az elsőprő kisebbség Budapest, 1988. 9-29. (a továbbiakban: Gerő 1988.)

tartalmazta, majd 1879-ben megjelent munkájában is sürgette a nagy aránytalanságok felszámolását, mivel az pluralitást rejtett magában.⁴³

A megválasztott, legitim képviselők visszahívását azzal utasította el, hogy az csak akkor lenne alkalmazható, ha a képviselők olyan kérdések eldöntésére kapnának mandátumot, amikről a választók előzetesen nyilatkoznak. A képviselők ellenőrzésére elégedőnek találta időnkénti újraválasztásukat. A pártküzdelmek gyakori ismétlődése és a hatékony képviselői munkához szükséges idő miatt elutasította a parlament tartamának radikális csökkentésére irányuló követeléseket, de a képviselők felelősségének ébren tartása érdekében a túl hosszú ciklussal sem értett egyet. A Reformpárt 1872. évi felirati javaslatában az országgyűlések 5 évre emelését hozta szóba, de az alkotmány reformjáról írt munkájában megfelelőnek tartotta a 3 éves időszakot.⁴⁴

Schvarcz elégedetlen volt az országgyűlésben helyet foglaló képviselők felkészültségével, kevésnek találta a szakismeretekkel rendelkezőket, s bírálta hanyagságaikat, mulasztásaikat. Mivel állandóan nagy volt a távolmaradók száma, javasolta a képviselők létszámának leszállítását és az igazolatlanul távollévők napidíjának megvonását. Ettől remélte a parlamenti munka gyorsabbá válását, s igyekezett cáfolni azt a beidegződést, hogy a nagyobb számú képviselőt jobban biztosítja a népiérdeket. A létszámcsoökkentést össze akarta kapcsolni a választókerületek új beosztásával, úgy, hogy kerületenként 40-50 000 főre jusson egy képviselő.⁴⁵ Természetesnek tartotta, hogy a képviselők fizetést kapnak, sőt az 5 forintos napidíját 10 forintra kívánta emelni, hogy bárki elvállalhassa a képviselőiséget.⁴⁶

Ezekkel az intézményi reformokkal akarta Schvarcz a népképviselőket szilárdabb alapokra állítani, hogy az feladatának, az állami célok és a társadalmi igények közti közvetítésnek minél jobban megfeleljen.⁴⁷ A dualizmus kori képviselői rendszer azonban nem Schvarcz elképzelései szerint alakult. Egyik szembevetendő jelenség volt, hogy a korszak egészén át alacsony maradt a választójogosultak aránya. Az 1848. V. törvényt az 1872-es sikertelen kísérlet után módosító 1874. XXXIII. tc. csak az értelmiségiek jogait bővítette, általában pedig a vagyoni cenzus adótételekhez igazításával szűkítette a választók körét.⁴⁸ Némi emelkedést az 1899. XV. törvény hozott, ami eltörölte az adóhátralék jogfosztó hatályát, de így is Magyarország Európa legszűkebb választójoggal rendelkező országai közt maradt. Ezért érthető, hogy a századelő politikai válságaiban egyre fontosabb kérdéssé vált a választójog kiterjesztése. A sok kritika ellenére aránytalan maradt a választókerületek beosztása, mivel az is a politikai

⁴³ Schvarcz 1872. 10.; Schvarcz 1879. 114-115., 168-169., 171., 203-204., 285.

⁴⁴ Korunk, 1872. 150. sz.; Schvarcz 1879. 177-187.; Millnél is hasonló érvek szerepeltek, hozzáátve, hogy ahol arisztokratikus a képviselő, ott rövidebb, ahol demokratikus, ott hosszabb parlamenti ciklus a célszerű. A képviselők választói iránti felelősségének biztosítékát nem az utasításban találta meg. Azért sem tartotta az utasítást szerencésnek, mert bízott abban, hogy a választók maguknál értelmesebb személyt választanak, s a törvényhozásra ebből fakadó előnyöket a megkötések megsemmisítették volna. Vö. Mill 1867. 221-239.

⁴⁵ Korunk, 1872. 150. sz.; Schvarcz 1879. 160-161., 199-207.; Schvarcz élesen bírálta képviselőtársai politikai műveltségét, s úgy látta, még mindig a táblabíró szemlélet uralkodik a magyar parlamentben. A politikai eliret nem tartotta elég szorgalmasnak és eléggé tanultnak, s ennek tulajdonította a törvényhozás alacsony színvonalát és a politikai hibákat. Vö. Schvarcz 1879. 232-233., 297-314.

⁴⁶ Schvarcz 1879. 187-199., 286-287., 288-289.; Millnél is az az érv szerepel a képviselői állásokkal járó fizetés mellett, hogy ezáltal senkit se fosszanak meg a képviselőiségtől. Az angliai viszonyokat szem előtt tartva azt is felveti, hogy a jelölt a választásokon se vállalhasson anyagi kötelezettségeket. Vö. Mill 1867. 213-214., 217-220.

⁴⁷ Schvarcz 1879. 185.

⁴⁸ Schvarcz a törvénnyel kapcsolatban elismerte, hogy az elrendelte a választási visszaélések megbüntetését, állandó választói névjegyzéket vezetett be és kilátásba helyezte a választási bíraskodásnak a kúriára bízását, ugyanakkor bírálta azt a választójog szűkítése miatt. Külön is sérelmezte, hogy a jogosultságot az adófizetés teljesítésétől tette függővé. Jobb megoldásnak tartotta volna a novelláris módosítás helyett a teljes reformot tartalmazó, új törvény megalkotását. Vö. Schvarcz 1879. 273-279.

stabilizáció fontos eszköze volt. A városokban és a magyar lakosságú vármegyékben lényegesen több szavazat kellett egy mandátum elnyeréséhez, ami a földadó census regionális elterése mellett szintén pluralitást teremtett. Erdély, s különösen a szász székek voltak túlréprezentáltak a dualizmuskori választási rendszerben. E keretek közt nyílt lehetőség a választások befolyásolására, a presszió alkalmazására, vesztegetésekre, a választók etetésére, itatására, a közigazgatási apparátus bevetésére. Segítette a visszaélések elharapózását, hogy nem teremtett hatékony alkotmányos kontrollt a választási bíráskodás sem, mert a választási vétségek törvényi szabályozása sokáig váratott magára, s a mandátumok érvényességének felülvizsgálata a képviselőház plénuma előtt, majd külön erre a feladatra kiküldött bizottságaiban esetenként pártközi alku tárgyává vált. Az 1874. évi választójogi novella (XXXIII. tc.) már megfogalmazta a választási vétségek tényállásait, s kilátásba helyezte a kúria eljárását a kérvénnyel megtámadott mandátumok esetében. Az ezt szabályozó külön törvény többszöri kíséreltet után csak a század végén született meg. Az 1899. XV. törvény a pontosan meghatározott érvénytelenségi okok elbírálását a kúria bírái elé utalta, a többi esetet viszont a bíráló bizottságok hatáskörében hagyta. A rendes bíróság azonban alkalmatlannak bizonyult a napi politika közvetlen hatása alatt álló ügyekben az igazságszolgáltatásra. Tervezték ugyan a kúriából és a közigazgatási bíróságból szervezendő fórum felállítását, de végül a kúria hatáskörét meghosszabbították a mandátumok vizsgálatában (1908. XXXVII. tc.). Az összeférhetetlenséget többszöri kezdeményezés után csak az 1875. I., majd az állandó panaszok hatására az 1901. XXIV. törvény szabályozta, de rendelkezéseink nem szereztek kellő érvényt.

A jogszerű szisztéma a társadalom jelentős csoportjait szorította ki a parlamenti döntésekből, de a megválasztott képviselők is – akiket nem lehetett ugyan visszahívni, de a felelősségre vonásukat pótolta a 3, illetve az 1886. I. törvény értelmében 5 évenként tartott választások – a kerületek osztogatása, a kampány finanszírozása, a választási manipulációk következtében úgy érezhették, hogy mandátumuk nem érdemeiktől, hanem a politikai központtól függnek. Ennek hatására csökkent fogékonyságuk más társadalmi csoportok problémái iránt, s kezdték lenézni, lekezelni a választókat. A választópolgárok és a választásból kirekesztettek érdeklődése pedig lanyhult a politika iránt, közömbösségük idővel politikai érdeklődésük tompulásához vezetett.⁴⁹

A felsőház

Az 1848. évi IV. törvény nem szabályozta az országgyűlés két kamarájának viszonyát. Schvarcz ebben az alkotmány jelentős hiányát látta. Feltehetően Mill hatására, aki a képvisleti kormányforma meghatározó intézményének a képviselőházat tekintette és nem akarta túldimenzionálni a második kamara kérdését, nem volt egyértelműen meggyőződve a felsőház szükségességéről. 1872-es programjában az egy kamarás rendszer hívének vallotta magát, ám olyan felsőházat elfogadott volna, amelyik a pártküzdelmekkel szemben nyugvópontot biztosít. Ellenezte viszont, hogy az „kasztérdeket” fejezzen ki, és mérséklő hatalma tehetetlenségben nyilvánuljon meg. A felsőház fenntartása esetén szükségesnek vélte, hogy rendezzék a törvényhozás két házában a jogkörét.⁵⁰ A reformpárti program hatására a *Haladás*-ban élénk vita bontakozott ki a felsőházról.⁵¹

Schvarcz 1879-ben megjelent munkájában ismertette az európai felsőházak szervezetét, összetételét. Majd a magyar második kamaráról, amiben a főispánok révén közigazgatási kö-

⁴⁹ Gerő 1988.; Ruzsakai Miklós: Az 1945 előtti magyar választások statisztikája. Történeti Statisztikai Közlemények, 1959. 1-2. sz. 11-57.; Ruzsoly József: A választási bíráskodás Magyarországon 1848-1849. Budapest, 1980. 38-389. (a továbbiakban: Ruzsoly 1980); Ruzsoly 1992. 337-351.

⁵⁰ Mill 1867. 240-251.; Schvarcz 1872. 10.

⁵¹ Hosszúfalusi Kálmán pénzügyminiszeri fogalmazó tervezetét közli a *Haladás* 1872. 18., 19., 25., 30. száma, gróf Károlyi Ede tervezete pedig a 27. számban jelent meg.

zegek is helyet foglaltak, megállapította, hogy az a „nemzeti conservativismus rendi letéteményese”, ami sem arisztokratikus, sem plutokratikus, sem pedig közművelődési szempontoknak nem felel meg.⁵² Szerinte felsőházra a föderatív köztársaságokban van szükség, máshol feladatait jobban elláthatja egy államtanács és egy államtörvényszék. A felsőház hívcinek gyakran hangoztatott érveit annak mérséklő, a nem népszerű, de nagyobb felkészültségű személyeknek fórumot biztosító, valamint a korona és a nép közti közvetítő szerepéről részben Eötvös érveit felhasználva cáfolta. Eötvösnek azt az állítását azonban, hogy a felsőház feladata minden alkotmányos államban a történeti jog fenntartása, már nem fogadta el. Eötvös szerint ugyanis a történeti jog nem azonos a tespedéssel, a múltat köti össze a jelennel, a fennálló viszonyok keretébe illeszti azt, ami már clutasíthatatlan szükséggé vált, ezért a felsőháznak az állam minden konzervatív elemét képviselnie kell, akár születés, akár választás vagy kinevezés útján nyerik el tagjai állásukat. Főként az alkotmányos monarchiákban tartotta nélkülözhetetlennek ezt az intézményt. Schvarcz viszont Eötvösnek abban az igényében, hogy a történeti jog alapján határozzák meg a haladás irányát, nem látott mást, mint a múltban fennállott előjogok által a demokrácia kibontakozásának meggátlására irányuló szándékot. Érdekes ez, hiszen Eötvös is és Schvarcz is azon gondolkodók közé tartoztak, akik a legmerészebben rugaszkodtak el a történeti jogtól, igaz, Eötvös 1849 után ebben a kérdésben is módosította álláspontját. A demokráciáról vallott ellentétes nézetük hatására a történeti jog szerepét is eltérően ítélték meg.⁵³

Schvarcz azt is tudta, hogy a történeti joghoz legtöbbször a nemzeti jelleg védelme miatt ragaszkodnak, de balvéleménynek tartotta azt a feltételezést, hogy felsőház nélkül a népképviselők kivetkőzhetnek az országot magyar nemzeti jellegéből, ugyanis „a fülvilágosult hazafiság nem ellenkezik egy percre sem az összemehri érdekekkel, a polgárosodás érdekeivel.” Az európai polgárosodás és a nemzeti jelleghez való ragaszkodás csak akkor kerülhetnének ellentétbe, vélte, ha a nemzeti államot nem a nemzetiségek feletti műveltségi fölény alapján akarnák megszervezni. Azaz úgy látta, hogy a művelődés a modernség és a polgárosodás feltételeként a magyarság kulturális vezető szerepét is biztosíthatja, s így nemzeti megújulás és európaiság nem kerülhet egymással összeütközésbe.⁵⁴

A történeti jog, a nemzetiség védelme miatt tehát nem tartotta szükségesnek a felsőházat, de a magasabb készültségű szaktekintélyeknek is alkalmasabb fórumot talált az államtanácsban, azokkal szemben pedig, akik az alkotmány védelme miatt ragaszkodtak a felsőházhhoz, az államtörvényszék hatékonyabb alkotmánybiztosító szerepét hangsúlyozta. Schvarcz szerint sem köztársaságban, sem alkotmányos monarchiában nincs szükség felsőházra, így Magyarországon sem. De tisztában volt vele, hogy rendkívüli nehézséget jelentene nemhogy az intézmény megszüntetése, de még reformja is. Ezért egy olyan összetételű felsőház kialakításán fáradozott, amely legkevésbé akadályozza a haladást.⁵⁵

15 tervet közölt, melyek részben a létező felsőházak nyomait viselték, részben pedig saját kreációi voltak. A szervezet és összetétel szempontjából majd minden technikai elem megjelent a népképviselők választástól, az önkormányzatok és más testületek, esetleg a képviselőház által választott felsőházon át az öröklési jogcímig, kinevezésig, illetve a rotációval egybekötött kooptálásig. Schvarcz azt a változatot tartotta legjobbnak, amelyben a testület 180 tagját 10-10 évre, 5 évenkénti rotációval, meghatározott kvóta szerint az egyes szakmai szervezetek választanák, s helyet kapnának benne még a törvényhatóságok, a nagybirtok és a főke képviselői, ha kivették részüket a szociális problémák megoldásából. Ezáltal a testület a szakemberek gyűjtőhelye lenne. A Kossuth alkotmánytervére emlékeztető megoldást, mi-

⁵² Schvarcz 1879. 207-226.

⁵³ Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I-II. kötet Budapest, 1981. II. kötet 179-189.; Schvarcz 1879. 226-228., 230.

⁵⁴ Schvarcz 1879. 228-230.; Vö. Schvarcz Gyula: Tudomány és társadalom. Budapest, 1888. 79.

⁵⁵ Schvarcz 1879. 230-246.

szerint a megyék 2-2 visszahívható küldöttei alkotnák a felsőházat, nem tartotta jónak, mert szerinte a régi magyar megyerendszert, annak aránytalan területi megoszlásával, nem lehet a szövetségi köztársaságok tagállamaihoz hasonlítani. Az egységes magyar állam elvéből kiinduló Schvarcz a kossuthi tervben túl erősnek vélte a föderalista jellegét, s a visszahívást se tartotta célszerűnek, mert állandósítaná a politikai harcokat. A megyék küldötteiből álló felsőház akkor sem támogatta volna, ha magas vagyoni cenzushoz kötik a tagságot. A felsőház összcállításában a szakértelmet és a függetlenséget tekintette a legfontosabbnak, s inkább elfogadta volna azt a megoldást, hogy a felsőház tagjainak felét a korona nevezze ki, de szakértő közcgek ajánlatára, semmint túlnyomóan a nép, a törvényhatóságok vagy a képviselőház választottjaiból álljon.⁵⁶

A felsőház 1848-ban elmaradt reformja következtében az intézmény állandóan politikai, jogi és publicisztikai viták tárgya volt. Reformját a kormány csak 1883 nyarára dolgozta ki, s az uralkodóval folytatott egyeztetés után 1884 őszén terjesztette a parlament elé. Az 1885. VII. törvény szerkezeti módosításai ellenére a főrendiház megőrizte jogkörét, rendelkezett a korlátlan vétővel, s megmaradt benne az arisztokrácia túlsúlya.⁵⁷ Schvarcz az 1885-ös reformot annyiban látta előrelépésnek, hogy az élethossziglan kinevezettek között esetleg tudományos kiválóságok, szakemberek is helyet foglalhatnak a testületben. A tudósok felsőházi tagságával későbbi dolgozatában is foglalkozott.⁵⁸

Törvényben szeretne volna rendezni az országgyűlés két háza közt felmerülő összecütökzések jogorvoslatának módját. Elképzelése szerint kétszeri sikertelen üzenetváltás után a korona, illetve a kormány jogában állna a képviselőház feloszlátása, de ez esetben 3 hónapon belül új választást kellene rendezni. Másik megoldásként felvetette, hogy a vitatott javaslatot a két ház együttes ülésen tárgyalja újra. A törvényhozás szakszerűbbé tétele érdekében az addigi véletlenszerűen alakult osztályok helyett mindkét házban bizottságok felállítását javasolta. A bizottságok alakítását és ügymenetét nem is a házszabályokban, hanem alaptörvényben akarta rendezni.⁵⁹

A törvényelőkészítés szakszerűbbé válását várta kedvenc eszméjének, az államtanácsnak megvalósulásától. Az államtanács gondolatával már említett fiatalkori írásaiban is foglalkozott, s többször figyelmeztette a kormányt az 1848. III. törvény 19.§-ának életbe léptetésére. Schvarcz államtanácsa a szaktudomány képviselőit tömörítette volna, akiket a képviselőház, a felsőház és a minisztérium jelöltjeiből 6-6 évre a király nevezne ki, s a miniszteri tárcáknak megfélemlően alakítanak meg szakosztályaikat. Feladatukat a törvények kezdeményezésében, előkészítésében, illetve a bármely képviselő által benyújtott vagy módosításon átment törvényjavaslat szakértői felülvizsgálatában jelölte meg. Nem akarta, hogy az államtanács lassítsa a törvényhozást, vagy akadályozza a képviselői kezdeményezést, e pártoktól független testülettel szeretne volna pótolni a törvényhozás tagjainak szakismeretét, műveltségét, kissé átadva magát a szellemi felsőbbbség hatékonyságába vetett hitének, s nem számolva a testület „árnyékkormány” jellegével.⁶⁰

⁵⁶ Spira György: Kossuth és alkotmányterve. Debrecen, 1989. 62-63. (a továbbiakban: Spira 1989.); Schvarcz 1879. 246-273.; Tóth Lőrinc, aki akadémiai értekezésben tárgyalta a kérdést (A magyar felsőház reformja, 1882.), vitatta Schvarcznak a második kamara fölöslegességére utaló kijelentéseit. Vö. Hornyánszky 1917. 22-24., 71.; Bírálta Schvarcz felsőházra vonatkozó nézeteit Metzl Oszkár is az Athenum 1892-es évfolyamában A magyar parlament reformja címmel megjelent írásában.

⁵⁷ Püski Levente: A liberális alkotmányosság és az 1885. évi főrendiházi reform. In: Történeti Tanulmányok I. Szerkesztette: L. Nagy Zsuzsa és Veress Géza. Debrecen, 1992. 67-81.; Vörös Károly: A főrendiház 1885. évi reformja. (Egy kutatás tervei és első eredményei.) In: Rendi társadalom – polgári társadalom I. Szerkesztette: Á. Varga László. Salgótarján, 1986. 397-405.

⁵⁸ Hornyánszky 1917. 23-24., 71.

⁵⁹ Schvarcz 1879. 286-288., 289.

⁶⁰ Schvarcz 1861.; Szent-Katolna 1865. I. 311-345.; Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet 365., 4. kötet Pest, 1870. 82.; Schvarcz 1872. 10.; Schvarcz 1879. 104., 231., 233-234., 331-333., 475-478.,

A kormány és a korona

Schvarcz szerint a kormány tevékenységének képviseleti államban a törvényhozás által meghatározott keretek közt kell mozognia, de nem szorítkozhat csupán a jogrend védelmére, rendőri és adminisztratív teendőkre, hanem működését, miként a törvényhozásnak is, ki kell terjesztenie az összes értelmi, erkölcsi és anyagi érdekekre. Beavatkozásának határát pedig abban a pontban jelölte ki, ahol az egyén már maga, sőt a kormánynál jobban meg tudja oldani feladatait.

A kormányban annyi szaktárcát akart létesíteni, ahány ágra az államszervezet működése oszlott. A minisztériumok élén szakmájukban elméleti és gyakorlati jártassággal rendelkező személyeket látott volna szívesen, s vitatta azt a nézetet, hogy a miniszternek azért nem kell szakembernek lennie, mert feladata elsősorban a reprezentáció. Schvarcz úgy vélte a hozzá nem értő miniszter munkatársait sem tudja jól kiválasztani. Az ügykörök bizonyos fokú csoportosítását csak anyagi okok miatt fogadta el. De így is sürgette az önálló földművelésügyi minisztérium megszervezését. Külön minisztériumot akart a közegészségügy számára, de megvalósulásáig azzal is megelégedett volna, ha a belügyminisztériumban vagy a közoktatásügyi minisztériumban alakul ellátására egy szervezet. A közegészségügy mellett a szegényügy kormányzati szintű kezelését is szorgalmazta. Kossuth alkotmánytervében fogant gondolat-hoz hasonlóan az egyházi önkormányzatok megalakulása, az egyház és állam ügyeinek szétválasztása után feleslegesnek tartotta a vallásügyi minisztériumot. Eltörölhetőnek vélte a király személye körüli minisztériumot is, mivel a miniszterelnök szabadon érintkezhetett az uralkodóval.⁶¹

Egyszerűsíteni akarta a minisztériumok belső szervezetét és ügyrendjét, ezzel együtt a minisztériumi tisztségviselők feladat- és hatáskörét is szabályozni kívánta.⁶² Ugyanis Schvarcz szerint a minisztériumok munkájában keveredett a törvényelőkészítés, az adminisztráció, valamint a közigazgatás okozta köz- és magánjogi sérelmek orvoslása. Az elsőt az államtanácsra vagy kodifikációs osztályra, míg az utóbbit államtörvényszékre vagy közigazgatási törvényszékre, esetleg rendes bíróságra bízta volna. Schvarcz az állami hivatalok betöltését nyilvános és országos szakpályázathoz kívánta kötni, hogy ezúton biztosítsa az egyre több feladattal terhelt adminisztráció felkészültségét, szakszerűségét. Úgy vélte, ha közoktatási reformtervei megvalósulnak, pontosan meg lehet határozni a közszolgálati állásokhoz szükséges szakképesítést. Törvényt akart az állami alkalmazásban állók előléptetéséről, a velük szemben folytatható fegyelmi eljárásról és nyugdíjukról is, azontúl, hogy anyagi ellátásukat is javítani szeretne volna.⁶³

500-503.; Az államtanácsról vö. Schvarcz Gyula: Zur Reform des Parlamentarismus. Versuch einer Zusammensetzung des parlamentarischen Staatsraths auf Grundlage der Fachbildung. Budapest-Leipzig, 1879.; Schvarcz 1887.c. 61., 71-72.; Lásd még Schvarcz Államtanács szócikkét: Pallas 1. kötet 408-410.

⁶¹ Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet 430., 4. kötet 82., 5. kötet Pest, 1870. 243., 8. kötet Pest, 1870. 80.; Schvarcz 1869. 468.; Schvarcz 1872. 10.; Schvarcz 1879. 322-328., 471-474.; Spira 1989. 68.; Az önálló földművelésügyi minisztérium 1889 júniusában alakult meg, amikor a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztériumot kettéválasztották, a közlekedési- és közmunkaügyi minisztériumot pedig megszüntették, ügykörét az új földművelésügyi és a kereskedelemügyi minisztériumok közt osztva meg.

⁶² A minisztériumi ügyintézés dualizmuskori helyzetére vö. Bibó István: A magyar közigazgatásról. II. (Jellegetes kórformák) In: Bibó István: Különbség. Budapest, 1990. 54-60. (a továbbiakban: Bibó 1990.)

⁶³ Schvarcz 1869. 183.; Schvarcz 1872. 10-11.; Schvarcz 1879. 329-338.

Schvarcz a kormány pénzügyi ellenőrzésének javítására módosítani akarta az állami számvevőszék szervezetét.⁶⁴ Korszerű törvényt igényelt a miniszteri felelősségről is. Későbbi alkotmánytörténeti tanulmányaiban sokat foglalkozott a miniszteri felelősség kérdésével, s a parlamentarizmus lényeges feltételét látta a népképviselőt megvalósulása mellett a minisztérium jogi felelősségén túlmutató politikai felelősségében és a kabinet szolidaritásában. Alkotmányos monarchiákban a kormány helyzetét az határozta meg, hogy miként rendezték a két abszolút igényekkel fellépő szuverenitás, az uralkodói hatalom és a néphatalom viszonyát, azaz milyen fokra jutottak a hatalom eredetének, jellegének és céljainak ártértelemezésében. Schvarcz az uralkodó és a törvényhozás hatalmi pozíciói alapján dualisztikus és parlamentáris monarchiát különböztetett meg. Az utóbbiban a parlament került túlsúlyba, az uralkodó minden politikai lépése miniszteri ellenjegyzés, vagyis a miniszter felelősségvállalása mellett történhetett. Mivel a 48-as törvények csak a minisztérium jogi felelősségét részletezték, Schvarcz a politikai felelősséget is törvénybe akarta foglalni, mert kétséget kizárónak tartotta, hogy a magyar minisztérium politikailag is felelős a törvényhozással szemben. 1869-ben a parlamentben azt fejtegette, hogy a kormány felelőssége mellett fontos szempont a kormány függetlensége is, de a miniszterek kinevezését a király jogkörébe utaló 1867. évi VIII. törvény alapján az a meggyőződése támadt, hogy a kormány Béctől függ. Ezért véleménye szerint valódi parlamentarizmus még nem alakult ki Magyarországon. A jogi felelősség megítélését államtörvényszékre szeretne volna bízni, mert szerinte a politikai testületekben, míg a pártjelleget fennáll, mindig a politikai felelősség szempontjai fognak uralkodni a törvényi felelősség felett.⁶⁵

Schvarcz szerint a modern alkotmányos monarchiákban a főhatalmat gyakorló király az állam első tisztviselője, s megbízatása a népfelőlésből ered. Nem lehet se a törvényhozó, se a végrehajtó, se a bírói hatalom forrása, s más jogokat nem gyakorolhat, csak amit az alkotmány számára kijelöl. Úgy vélte Magyarország közjogi helyzete még nem felel meg a modern alkotmányos monarchia követelményeinek, mert vannak az országgyűlés jogköréhez nem tartozó fenntartott jogok, s egyesek a királyt a hatalom forrásaként emlegetik. Azzal, hogy az 1867. évi VII. törvény a nádornak mint királyi helytartónak a jogkörét érvénytelenítette, joghézag keletkezett, elsősorban a király helyettesítése kérdésében. Ezért Schvarcz azt igényelte, hogy törvényben szabályozzák a király kiskorúsága esetére a gyámságot és régensséget, betegsége, akadályoztatása esetére pedig helyettesítését, főként azért, hogy legyen, aki az országgyűlést összehívja. Azt is javasolta, hogy ha a király elmulasztaná időben összehívni az országgyűlést, akkor azt egy törvényben felhatalmazott közjogi méltóság is megtehesse helyette. Szabályozni akarta az uralkodó vétőjogát is, hogy az országgyűlési tárgyalások ne nyúljanak a végtelenségig.⁶⁶

Schvarcz tehát a parlamentarizmus normáinak megfelelően csökkenteni, körülhatárolni kívánta az uralkodó jogkörét, illetve arra törekedett, hogy kiemelje azt a különféle értelmezésre alkalmas szokásjogi szabályozásból. A nyolcvanas évek végén, amikor a magyar országgyűlésben is felérsődtek azok a törekvések, amelyek a parlamentarizmus erősítése végett a hadügyi jogok kérdésén keresztül a király jogainak megszorítására irányultak, Schvarcz már tagadta, hogy a magyar alkotmányban léteznek fenntartott jogok. Egyértelműnek látta

⁶⁴ Schvarcz 1879. 479.; A számvevőszék megalakulására lásd M. Kondor Viktória: Az 1875-ös pártfúzió. Budapest, 1959. 68-81.

⁶⁵ Képviselőházi napló 1869-1872. 2. kötet 124-125.; Schvarcz 1872. 9-10.; Schvarcz 1879. 405-409.; Schvarcz 1880. 12.; Schvarcz 1887.c. 46., 69.; Pallas 1. kötet 394.; A parlamentarizmus alapvető elvét, hogy az országgyűlés bizalmával nem rendelkező kormány lemondásra kényszerül, formálisan 1875-ig egyetlen európai alkotmányban sem rögzítették. Vö. Rácz Attila: Korabeli alkotmányozás és az 1848. évi magyar közjogi törvényhozás. Állam- és Jogtudomány, 1991. 3-4. sz. 180.

⁶⁶ Schvarcz 1872. 10.; Schvarcz 1879. 9-34.; Az országgyűlés összehívásának kérdésére, a parlamentarizmus garanciáira kitért a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvény általános vitájában mondott beszédében is. Képviselőházi napló 1869-1872. 9. kötet Pest, 1870. 403.

az 1848. évi III. törvény 3.§-ának azon kitételét, hogy a király, távollétében a nádor a „*független magyar ministerium által*” gyakorolja a végrehajtó hatalmat, s megróttá Nagy Ernőt, aki azt írta, hogy a király a minisztérium „*segélyével*” kezeli a központi kormányt. Fenntartott jogokat az 1867. évi XII. törvény 11.§-ának a király hadügyi jogaira vonatkozó rendelkezéseiből credően ismert csak el. Mivel a miniszteri ellenjegyzés az uralkodónak a közös hadsereg vezérletére, vezényletére és belsőszervezetére vonatkozó intézkedéseire nem terjedt ki, Schvarcz szorgalmazta a hadsereg felleskötését az alkotmányra, hogy azt ne lehessen bevetni a magyar parlamentarizmus ellen.⁶⁷

A nádori intézmény felélesztését nem tartotta időszerűnek, de annak alkotmányvédő szerepét a modern alkotmányosság szempontjából is nélkülözhetetlennek vélte. Egy személy helyett egy testületet, egy független, elmozdíthatatlan tagokból álló államtvényszéket (alkotmányszék) akart ezzel a feladattal megbízni. Ez a fórum döntene a kiskorú vagy beteg király gyámságáról, a régensségről, az államhatalom tényezőinek esetleges alkotmányértéscsíréről, a köztük felmerülő hatásköri és jogvitákról. Az állam közegei által okozott közjogi természetű jogsértések és vitás kérdések is hozzá tartoznának. Az alkotmánybíráskodás és hatásköri bíráskodás mellett a vád alá helyezett miniszterek felett is ítélnének, mert Schvarcz a felsőházat nem tartotta erre alkalmas fórumnak. A képviselői mandátumok megvizsgálását is erre a közjogi bíróságra akarta bízni, s az állampolgárok egyéni alapjogainak védelmére is alkalmasnak találta. Az alkotmánybírásgot a jogállam nélkülözhetetlen intézményének tekintette, s a politikai testületektől el akarta vonni a közjogi természetű vitás ügyek feletti döntés jogát.⁶⁸

Schvarcz előbb ismertetett javaslataival a dualizmuskori alkotmányosság érzékeny pontjaira tapintott rá, hisz az alkotmány 1867-es módosítása az 1848-as helyzethez képest átrendezte a politikai erőviszonyokat. A polgári alkotmányos korszakban a felsőháztól a kormány vette át az uralkodó és a képviselőlet közti közvetítést.⁶⁹ A kormány egyszerre kapott felhatalmazást az uralkodótól és az országgyűléstől, amit a költségvetési jog módosulása is kifejezett. A költségvetést házhatározattal kellett volna elfogadni, de 1867 után a kormány törvényjavaslatként terjesztette be és uralkodói jóváhagyáshoz kötötte. Ezt a gyakorlatot csak a század végén foglalták törvénybe (1897. XX. tc.).⁷⁰ Az uralkodó igyekezett minél többet átmenteni fenntartott jogáiból, s a miniszterek megerősítését felváltó kinevezéssel (1867. VIII. tc.) a kormány uralkodói kabinet jellegét szándékozott erősíteni. Az országgyűlés folyamatos működését biztosító klauzula kiiktatásával (1867. X. tc.) megszűnt annak a lehetősége, hogy a felelős kormány és az országgyűlés szoros együttműködése háttérbe szorítsa a főhatalmat. Az elnapoláshoz ugyan miniszteri ellenjegyzésre, az uralkodó és a kormány

⁶⁷ Haladás, 1872. 52. sz.; Schvarcz 1887.d. 28. kötet 32-34.

⁶⁸ Schvarcz 1872. 9.; Schvarcz 1879. 15-18., 164., 235-238., 331-332., 353., 402-420.; Hornyánszky 1917. 24-25.; Ruzsoly 1980. 47.; Schvarcz a parlament 1877. december 4-i ülésén interpellációt intézett a kormányhoz az alkotmánybírásg felállítása érdekében. Vö. Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (a továbbiakban: Képviselőházi napló 1875-1878.) 14. kötet Budapest, 1877. 88.; 1879-es munkájában közölt tervezet szerint az országgyűlés jelölne 5 személyt az elnöki és 36 személyt a bírói posztra, az összes törvényhatóság jelölne 36 bírót, az MTA, valamint a jogi karok pedig 12-t. Ezek közül a kúria törölne 2 elnökjelöltet és 26 bírójelöltet, s a fennmaradók közül a király nevezné ki élethossziglan és elmozdíthatatlanul az elnököt és a 21 bírót.; Kosuth alkotmánytervében is szerepelt egy „alkotmányörszék” a törvények alkotmányossági szempontból történő felülvizsgálatára. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény (1869. IV. tc.) vitájában a kinevezési rendszer tompítására, hatásköri kérdések és a politikai bűnügyek eldöntésére Deák állambírásg felállítását javasolta. Vö. Spira 1989. 65.; Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalmpolitika a dualizmus rendszerében. Budapest, 1976. 23-25. (a továbbiakban: Sarlós 1976.); Sarlós Béla: Deák és a kiegyezés. Budapest, 1987. 258-259. (a továbbiakban: Sarlós 1987.)

⁶⁹ Péter László: Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon. In: Túlélők. Eliterek és társadalmi változások az újkori Európában Budapest, 1993. 191-241.

⁷⁰ Sarlós 1976. 179-181.

egyetértésre volt szükség, de ezzel kivédhetővé vált a kormány ellen irányuló bizalmatlanság és felelősségre vonási szándék. A király erősebb pozícióját az is szemlélteti, hogy lehetséges volt imparlamentáris kormány kinevezésére. Persze az alkotmányos konfliktusok kiküszöböléséért igyekezett többségi kormányt kinevezni, s amikor a kormány elvesztette a törvényhozás bizalmát általában fel is mentette a lemondott minisztereket.

Az 1867. március 17-i titkos minisztertanácsi rendelet bevezette az előszentesítési jogot, azaz a kormány törvénytervezeteit, az országgyűlési határozatokat, s az előbbiket helyettesítő rendeleteket előzetes királyi jóváhagyáshoz kötötte. Ezzel a kormány tevékenysége erős uralkodói kontroll alá került. Az előszentesítéssel az uralkodó ellensúlyozni tudta a miniszteri ellenjegyzést.⁷¹ 1867 után tehát a király túlsúlyra tett szert a parlamenttel szemben, s ezt a pozícióját végig megtartotta, s nem alakult ki klasszikus értelemben vett parlamentarizmus Magyarországon.

A közigazgatás

Schvarcz elismerte a megyék alkotmányvédő szerepét, s a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvény vitájában a parlamentarizmus legfontosabb biztosítékaként emlegette azokat, egyúttal elutasította azt a nézetet, hogy a törvényhatósági rendszer a parlamenti kormányzattal nem egyeztethető össze.⁷² Később tiltakozott a megyei autonómia mitizálása ellen, mert szerinte az nem felelt meg a korszerű önkormányzat követelményeinek, még az 1870. évi XLII. törvény és a Tisza Kálmán-féle reformok után sem. Az önkormányzat feltételének tekintette a megyékben is a kellő számú értelmiségi elemet és az anyagi függetlenséget. A szakértelem biztosítása miatt nem értett egyet a tisztviselők választásával, helyett a központi kormánytól várta, hogy az országban aránytalanul szétszórt szakemberekből mindenhol juttat. A tisztviselők előléptetése is feltételezte a kinevezési rendszert. Schvarcz nem a megyét hagyományosan igazgató dzsentri, hanem az állam érdekét helyezte előtérbe, azaz nem a nemesi előjogok védelmét, hanem a jogegyenlőségre épülő művelődési és jogállam igényeit tartotta fontosnak.⁷³

Olyan állami közigazgatást akart bevezetni, amit a megyék és a községek ellenőriznek. A megye élére a főispán kerülne mint a központi igazgatás felügyelője. A főispáni tisztség arisztokratikus jellegű hivatalból korszerű köztisztviselői állássá alakulna át.⁷⁴ A szakigazgatást a feladatok szerint szerveződő szakosztályok látnák el. A szakosztályok élére a miniszter az osztályfőnököket a főispán meghallgatásával nevezné ki, míg az osztályfőnökök a magyar nyelvtudáshoz, erkölcsi fedhetetlenséghez és felsőbb tanfolyam végzéséhez kötött hivatali állásokat szintén a főispán megkérdezésével tölténék be. Az osztályfőnökök politikai felelősséggel tartoznának a megyei képviselőtestületnek. A közjogi sérelmet okozó tisztségviselők-

⁷¹ Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914-1918. Összeállította: Iványi Emma. Budapest, 1960. 531-537.; Az előszentesítési jognak nagy jelentőséget tulajdonít Sarlós Béla. Vö. Sarlós 1987. 182-188.

⁷² Képviselőházi napló 1869-1872. 9. kötet 400-407., 10. kötet Pest, 1870. 174.; Már a kiegyezés idején többeket foglalkoztatott az a probléma, hogy miként lehet az új alkotmányos kormányrendszert összehangolni a megyei autonómiával. A kiegyezés létrehozói a törvényhatóságok jogkörének szűkítése mellett érveltek, mondván az alkotmányos kormányzás mint önkormányzat átvállalja a megyék alkotmányvédő szerepének jelentős részét, ugyanakkor a kormány nem vállalhat felelősséget olyan ügyekben, amit tőle független közegek intéznek. Ez az érvelés nem volt egészen pontos. A kormány és a törvényhozás autonómiája az uralkodó fenntartott jogai által szűkült. Így minden lépés, amit a kormány az alsóbb fokú önkormányzatok rovására tett, egyben egy külső érdeknek is utat nyitott. Az is ismert volt, hogy a kormány nem azért vállalt felelősséget, hogy az ügyek saját akaratára szerint intéződjének, hanem hogy a végrehajtás törvényszerű legyen. Vö. Sarlós 1976. 13-23.

⁷³ Schvarcz 1879. 338-350.

⁷⁴ Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet 284.

kel szemben az államtörvényszék járna el, magánjogi jogsértés esetében pedig a rendes bíróságokon szervezett közigazgatási bíróságok, de fellebbviteli fóruma azoknak is az államtörvényszék lenne. A tisztviselők megemelt fizetését kompenzálná a szervezeti egyszerűsítésből következő létszámcsökkenés és a megyék számának csökkentése.⁷⁵

A képviselőtestület 60 tagjából 40-et a közigazgatási adminisztrációnak megfelelő szakosztályokba választanák az országos választójoggal rendelkezők közül azok, akiknek valamilyen szakmai gyakorlatból vagy képzettségből fakadóan köziük van az illető szakosztály profiljához. A választhatóság feltétele felsőfokú tanfolyam elvégzése, tisztviselői vagy önkormányzati testületi múlt lenne. A szakértelem és politikai rátermettség követelményének túlhangsúlyozásával Schvarcz mind a választók, mind a választhatók körét rendkívül leszűkítette, lényegében a magasabb képzettségű értelmiség és a közigazgatási, politikai apparátusból kikerülők iránt volt csak bizalommal. Ezen lényegesen az sem változtatott volna, hogy a további 20 tagot a 40 tagú testülettel választatná meg. A tervzet szerint a tagok napidíjat kapnak, s az ügyeket a szakosztályokban döntenek el, a plénum elé csak politikai természetű és személyi kérdések kerülnek. Épp ezért csak negyedévente ülészik az egész testület. Schvarcz tehát a tisztségviselők ellenőrzésére hivatott testületet is igazgatási feladatok ellátására igyekezett rászorítani. A megyei igazgatást a szakminisztériumból kiküldött szakbiztossal akarta ellenőriztetni.⁷⁶

Az összevont megyéket 10-15 járásra osztaná, ahol a főszolgabíró vezetése mellett leképeznék a megyei igazgatás szakosztályait. A 30 fős járási képviselőtestületet az országos választójoggal rendelkezők választanák, de fele részben a felső iskolát végzett földbirtokosok közül, fele részben az összes választójogosult közül. A megfelelő anyagi és műveltségi erővel rendelkező városok önkormányzatot kapnának. De ez az önkormányzat kétes értékű lenne, hisz a megyei képviselőtestület ellenőrizné. Önkormányzati joggal Schvarcz csak 20 várost ruházna fel, a többi járási kötelekbe utalná, tekintet nélkül szabad királyi, illetve törvényhatósági múltjukra, igaz, a nagyobbak ezek közül önmaguk alkotnának egy járást.⁷⁷

Schvarcz bírálta az 1876. évi területrendezést. Ő nagyobb megyéket, mintegy 28-at alakított volna ki azért, hogy biztosítsa a megfelelő számú szakember meglétét. Már 1872-es programjában is javasolta az önkormányzatra képtelen kisebb törvényhatóságok összevonását. Abban is bízott, hogy a nagyobb megyék gazdaságilag is önállóbbak lesznek, s megszűnik az önkormányzatiság szempontjából az az anomália, hogy a megyék a központi költségvetésre szorulnak. Budapestet külön megyeként közvetlenül a kormány ellenőrzése alá kívánta helyezni. Tisza reformjai közül a közigazgatási bizottság alapeszméjével egyetértett, mivel a nagy létszámú és ritkán ülésző közgyűlés ellenőrző tevékenységében csak az önkormányzat illúzióját látta, s szükségesnek találta az állami közigazgatás és a törvényhatósági rendszer szerves kapcsolatának megteremtését. Azonban úgy vélte, hogy a törvény kidolgozásába már hibák csúsztak, és így az nem vált alkalmassá sem az állami, sem a törvényhatósági közigazgatás, sem pedig az önkormányzati ellenőrzés hátrányainak felszámolására.⁷⁸

A virilizmus ellen többször is élesen kifakadt. Az intézményt már az 1870. évi XLII. törvény keletkezésékor élesen támadta, s székesfehérvári kerületében még petíciós mozgalmat is szervezett ellene. Cáfolta a tervzet védelmezőinek azt az álláspontját, hogy a vagonfok

⁷⁵ Képviselőházi napló 1875-1878. 14. kötet 87-88.; Schvarcz 1879. 331-333., 350-356., 403., 416-420.

⁷⁶ Schvarcz 1879. 356-361.; A törvényhatósági törvény 1870. évi vitájában Schvarcz magát az általános választójog hívének vallva, a községenkénti titkos szavazás megvalósulása esetén, sem a választók sem a választhatók tekintetében nem tartott szükségesnek semmilyen különös kvalifikációt, csak az írni és olvasni tudást, s az addigi jogélvezők jogait sem akarta elvonni. Már akkor felvetette a szakértelmiség biztosítása érdekében, hogy az általános választójog alapján megválasztott bizottság maga egészítse ki sorait. Képviselőházi napló 1869-1872. 10. kötet 173-174.

⁷⁷ Schvarcz 1879. 362-365.

⁷⁸ Schvarcz 1872. 11.; Schvarcz 1879. 263., 332., 365-375.

egyben a műveltségre is garancia, s kimutatta, hogy törvényhatóságoként milyen eltérő adóösszeg szükséges a bizottsági hely megszerzéséhez. Az erkölcsi szempontokat mellőző, nyersen vagyoni képesítvényeket preferáló virilizmus politikai hatásait kártékonynak tartotta.⁷⁹

A törvényhatósági törvényhez (1870. XLII. tc.) hasonlóan a községek rendezését tartalmazó 1871. évi XVIII. törvényt is bírálta, elsősorban azért, mert az egyes településfajták tisztviselőitől nem minden esetben követelte meg a szakképesítést. Azzal sem értett egyet, hogy a törvény a helységek hierarchiába sorolásakor és az önkormányzat megadásakor nem kötött ki semmiféle a polgárosultság fokára utaló feltételt. Schvarcz a községek osztályozásánál a lélekszámot és a hagyományos jogot nem tekintette meghatározó szempontnak. A nagyobb lélekszám szerint csak az értelmes és tehető személyek nagyobb számának esélyét növeli. Mivel a főváros lakóinak értelmi, erkölcsi és anyagi erejében biztosítékot látott a helyhatósági ügyek önálló intézésére, Budapestnek adta volna meg a legnagyobb fokú, külön törvényben szabályozott, közvetlenül a kormány felügyelete alatt álló önkormányzatot. Azok a városok, amelyek a törvényben meghatározott feltételeknek megfelelő szervezetet tudnának működtetni és képesek lennének közművelődési és közjótékonyági intézményeket felállítani, a fővárosnál szerényebb mértékű, szintén külön törvényben szabályozott önkormányzatot nyernének. Ezek közé Schvarcz a már korábban említett nagyobb vidéki városokat sorolta. A községek harmadik fokozatát a vidéki községek alkotnák.⁸⁰

A főváros élén a belügyminiszter által előterjesztett kormányzó állna, az akkori főpolgármester jogosítványai közül csak a tisztviselői állásokat nem tölthetné be. A képviselőtestület 60 tagját ugyanúgy választanák, mint a megyékben. Elnökét azonban közvetlenül a főváros országos választójoggal rendelkező polgárai választanák a testület 5 jelöltje közül 6 évre. Érdekes eltérés viszont a megyéktől, hogy a főváros tisztségviselőit nem a kormány nevezné ki, hanem a képviselőtestület szakosztályai választanák, természetesen országos szakpályázat alapján, bár később itt is megjelenne az előléptetés. Még az alacsonyabb tisztviselői állásokhoz is felsőfokú tanfolyam elvégzésére lenne szükség, a tisztségviselőket azonban szolgálati idejük után nyugdíj illetné meg. A szakosztályok felett a fővárosi önkormányzat vezetőjeként a képviselőtestület 7 jelöltjéből az összes választópolgár által választott főpolgármester állna. A főváros pénzügyeit az államtörvényszék által kinevezett tagokból álló számvevőszék ellenőrizné.⁸¹

A járásba nem sorolt városok nem rendelkeznének a teljes helyhatósági önkormányzattal, de ellenőrizhetnék a közigazgatást. Itt is szakosztályokba tömörülők, kinevezett állami tisztviselők végeznék az igazgatást, igaz, tisztán helyhatósági ügyeket választott tisztségviselőkre is bíznanak. A képviselőtestület, amely a város vagyonát kezelné, mind a kinevezett, mind pedig a választott hivatalnokokat ellenőrizné. Az összes többi helység a járások kötelékébe kerülne, ahol megismétlődne a megyék szakigazgatási szervezete. A nagyobb városok önmaguk alkotnának egy-egy járást, a többi járás viszont 9-10, esetleg 10-20 addigi községet egyesítene közigazgatási szempontból, azaz Schvarcz elképzelése szerint a járás mintegy egyesített község jelenne meg. Ezzel a tanulatlan falusi bíróktól és esküdtektől akarta elvonni az igazgatási teendőket és átadni azt a szakrendszerben működő tisztviselőknek.⁸² Schvarcz már oktatáspolitikai javaslatában is azzal kívánta szankcionálni a községi iskolaállítást, hogy

⁷⁹ Schvarcz 1872. 11-12.; Képviselőházi napló 1869-1872. 8. kötet 360., 9. kötet 17., 400-407., 10. kötet 170-176.; Schvarcz 1879. 375-377.

⁸⁰ Schvarcz 1879. 318-319., 378-392.

⁸¹ Schvarcz 1879. 392-397.; Schvarcz már a Reformpárt 1872-es felirati javaslatában szorgalmazta Buda és Pest egyesítését, majd a főváros rendezésére tervezetet is készített. A képviselők felét az összes polgárral akarta megválasztatni, de másik felét, további csoportokra osztva a képesítvények és választások rendkívül bonyolult, a gyakorlatban szinte kivihetetlen rendszerével kívánta mandátumhoz juttatni. Korunk, 1872. 150., 187. sz.

⁸² Schvarcz 1879. 397-402.

megvonja tőlük az önkormányzati jogot, ha nem tesznek eleget kötelezettségüknek. 1872-es programjában is úgy látta, hogy az apró települések nagy része képtelen az önkormányzattal járó teendők ellátására, ezért javasolta, hogy ezeket vonják össze.⁸³

Mivel az államnak jelentős szerepet szánt a polgárosodás és modernizáció előmozdításában, elsősorban arra keresett biztosítékot, hogy a beavatkozást végző adminisztráció egységesen és szakszerűen működjön. A szakszerűsége garanciát a központi, állami kinevezéssel hivatalhoz juttatott, előléptetéssel, magas fizetéssel és nyugdíjjogosultsággal érdekeltté tett hivatalnoki apparátusban látott. Ezen csak ott lazított, ahol bízott benne, hogy a választás is biztosítja a megfelelő szakértelmet. Nagyobb bizalma volt a városok lakóival szemben, de a falusi népesség önkormányzati hajlamait, spontán demokratizmusát alulértékelt. A választás redukálása, sőt a szakszerűség követelményeinek átplántálása az ellenőrzésre hivatott választott testületekre, mindenképp csökkentette az önkormányzatok erejét. Schvarcz hangsúlyozta ugyan az önkormányzatiság fontosságát, de ezt, úgy tűnik, a közigazgatásban nem a legoptimálisabban tudta egyeztetni a szakszerűség követelményével. Felfogását jól szemlélteti az a kijelentése, amelyben vitázott azzal az „óliberálisoknak” tulajdonított tétellel, miszerint az önkormányzat teszi alkalmassá a tömeget a politikai szabadságra – szerinte ehhez elsősorban műveltségre lenne szükség.⁸⁴

A dualizmuskori közigazgatás kiépítését nagyban meghatározta az, hogy a kormánynak a hatalmi struktúrában elfoglalt helyzetéből következően nemcsak a törvényhozást kellett irányítani, hanem a végrehajtást is uralnia. Ezáltal a törvényhatóságok feletti felügyeleti jogának nem a törvényességi kontroll erősítésével, hanem a közvetlen befolyás biztosításával szerzett érvényt. A kormány akaratát a törvényhatóság élére kinevezett főispán érvényesítette, aki fokozatosan befolyása alá vonta nemcsak a törvényhatósági, hanem az állami közigazgatás közegeit is. Kiszélesedett diszkrecionális hatalma, mert az eljárás gyakori szabályozatlansága miatt kifogásolhatta a tisztségviselő működését és maga vehette kézbe az ügyintézkést. A közigazgatás államosítására, a kinevezési rendszer bevezetésére Szapáry tett kísérletet, de az ellenzék obstrukciója miatt csak a tervezet elvi rendelkezése vált törvénnyé (1891. XXXIII. tc. „lex Szapáryana”).

A kormánybefolyás növekedésével arányosan csökkent a törvényhatóságok autonómiája. A kormány nem biztosíthatott több önállóságot a törvényhatóságoknak, mint amennyivel maga rendelkezett az uralkodóval szemben. A megyék anyagi önállósága sem valósult meg. Tovább gyengítette a törvényhatósági önkormányzatot az állami és törvényhatósági tisztviselők közül, valamint a törvényhatósági bizottság delegáltjaiból álló közigazgatási bizottság (1876. VI. tc.). Ezután a miniszterek saját belátásuk szerint küldhették rendeleteiket a közigazgatási bizottsághoz vagy a törvényhatósági bizottsághoz. A törvényhatósági bizottság tagjai már az első törvényhatósági törvény (1870. XLII. tc.) értelmében fele részben a leg több egyenes adót fizetők közül kerültek ki. A virilizmus intézményét a községi képviselőtestületekben is bevezették (1871. XVIII. tc.), az újabb községi törvény (1886. XXII. tc.) pedig kiterjesztette azt, a jogosultságot az adózó személyek helyett az adó alapját képező vagyonhoz kötve („tárgyasult” virilizmus). A törvényhatóságok önkormányzatának csökkenésével csorbult alkotmányvédő szerepük is.

A közigazgatási törvények regionális tekintetben különböző mértékben szűkítették az autonómiákat. Különösen nagy eltérés alakult ki a főváros és a vidéki törvényhatóságok közt. Már a Pestet, Budát és Óbudát egyesítő 1872. XXXVI. törvény is több jogot biztosított a fővárosnak. A főváros jelentős anyagi erőforrások felett rendelkezett, s a második törvényhatósági törvény (1886. XXI. tc.) jogfosztó rendelkezései nem terjesztették ki rá. A városi törvényhatóságok nagyobb önállósággal rendelkeztek, mint a megyeiek. A rendezett tanácsú városok is önállóbbak voltak a kis- és nagyközségeknél.

⁸³ Schvarcz 1872. 11-12.

⁸⁴ Schvarcz 1879. 380.

A pénzügyi közigazgatási bíróság (1883. XLIII. tc.) felállítása után a közigazgatási bíróságot csak 1896-ban szervezték meg (XXVI. tc.). Bírái kinevezettek voltak, s hatásköre sem volt teljes, mégis csökkentette a kormány közvetlen intézkedési körét, megállította a törvényhatósági autonómia zsugorodását, korlátozta a főispánt, s ezzel fontos jogállami intézménnyé vált. A törvényhatóságok által benyújtható ún. „garanciális panasz” jogorvoslatával a közigazgatási bíróság jogköre bővült (1907. LX. tc.), s ekkor jött létre a kúria és a közigazgatási bíróság tagjaiból a hatásköri bíróság (1907. LXI. tc.), amely a kormánytól elvonta a bíróságok és közigazgatási hatóságok közti hatásköri összeütközések elbírálását. A kormányrendeletek bírói felülvizsgálatának bevezetésével az egész közigazgatási eljárás törvényes kontroll alá került, s csökkent a diszkrécionális beavatkozás lehetősége. Schvarcz 1872-es programjában sürgette a kivételes állapotok fölötti intézkedések alkotmányos rendezését is. A háború esetére szóló kivételes intézkedéseket biztosító törvény előkészítésére a koalíciós kormány vállalkozott, de elfogadása csak a munkapárti parlamentben történt meg (1912. LXIII. tc.).⁸⁵

Az igazságszolgáltatás

Schvarcz 1872-es programjában a közérkölség és a közgazdaság állapotának javítása érdekében igényelt gyors, pontos és olcsó igazságszolgáltatást, aminek feltételeit korszerű törvénykönyvek, polgári, kereskedelmi és büntető kódexek elkészítésében, az eljárásnak a szöbeliség, nyilvánosság és közvetlenség elvén nyugvó reformjában és a bírói függetlenség erősítésében jelölte meg. A közjegyzői intézmény korszerűsítése mellett szigorú ügyvédi rendtartást, a rendőrség szervezetének fejlesztését és eljárásának szabályozását, valamint a börtönrendszer gyökeres reformját igényelte.⁸⁶

1879-es munkájában és 1877 végén az országgyűlés előtt részletesen kifejtette, hogy a közjogi, alkotmányjogi, tehát politikai természetű ügyeket egy független, életfogytig kinevezett bíróból alakult államtörvényszékre kellene bízni. Ez az egységes közjogi bíróság döntene a miniszterek jogi felelősségéről, az állampolgárok egyéni alapjogait ért sérelmekről, a közigazgatásban adódó közjogi természetű jogvitákról, s fellebbviteli fóruma lenne a rendes törvényszékek közigazgatási osztályainak, ahova a közigazgatás okozta magánjogi sérelmekkel lehetne fordulni.⁸⁷

Schvarcz a rendes bíróságok szervezetét az új közigazgatási területbeosztáshoz akarta igazítani. Minden járási székhelyen és önálló városban tervezett egy-egy járásbíróságot, minden törvényhatóság székhelyén pedig egy-egy első foyamodású bíróságot. A királyhágón inneni országrészben 7-8 második foyamodású törvényszéket állított volna fel, amelyek közül egy Budapesten lett volna illetékes. A bírósági hierarchia csúcsszervét Schvarcznál a legfőbb ítélőszék képezte. Az esküdtszékéről azt tartotta, hogy az „*valódi védje a politikai szabadságnak*”, s csak a politikai ügyekre akarta illetékességét kiterjeszteni, becsületsértési és büntető perekre nem.

Schvarcz a jogbiztonság lényeges feltételeként kezelte a bírák függetlenségét és persze szakértelmét. Ez alapján sem a közönség vagy politikai testületek bíróválasztását, sem pedig a kormánykinevezést nem tekintette jó megoldásnak, hanem a szakmai szempontú előléptetést pártfogolta. A járásbíróságoknál és az első foyamodású bíróságoknál az összes bírói

⁸⁵ Schvarcz 1872. 12.; A dualizmuskori közigazgatáshoz Bibó 1990. 44-60.; Sarlós 1976.; Ruszoly 1980. 47-48.; Sarlós Béla: A közigazgatás polgári jellegéről. In: Pölöskei – Ránki 1981. 275-303.; Pölöskei Ferenc: A dualista Magyarország államrendszere és továbbélése. Előadások a Történettudományi Intézetben 5. Budapest, 1987. 3-15. (a továbbiakban: Pölöskei 1987.); Sipta István: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Budapest, 1995.

⁸⁶ Schvarcz 1872. 12.; Vö. Korunk, 1872. 150. sz.

⁸⁷ Schvarcz 1879. 403-420.

állást országos nyílt pályázat útján akarta betöltetni. Elképzelése szerint a pályázatról erkölcsi és szakmai szempontok alapján a második folyamodású törvényszék elnöke döntene az igazságügy miniszter, az első folyamodású törvényszék elnökének és annak a törvényhatóságnak a képviselőtestületi elnökének a véleménye alapján, ahol a pályázó addig működött. Az első folyamodású bíróság tagjai közül a másodikfolyamodású törvényszékhez történő kinevezést, az ügyvédi kamara véleményét is meghallgatva a fórum elnöke kezdeményezné. A második folyamodású törvényszék elnökét és a legfőbb ítélőszék bírját az ügyvédi kamarák meghallgatása mellett a legfőbb ítélőszék jelölné ki. A legfőbb ítélőszék elnökét a fórum rangidős bírái közül az államtörvényszék meghallgatásával az igazságügy miniszter előterjesztésére a király nevezné ki. A bírák elmozdítása fegyelmi úton, a felsőbb bíróságok ítéletével történne. Schvarcz a kinevezéses rendszer kritikáján túl hiányolta a polgári perrendtartást, a polgári törvénykönyvet és a rendőrségi törvényt is. Az igazságszolgáltatás ingyenességét egyelőre eszménynek tartotta, de azt megvalósíthatónak vélte, hogy a perköltségeket a peres felek évi jövedelemadója alapján állapítsák meg.⁸⁸

Schvarcz a közigazgatáshoz hasonlóan az igazságszolgáltatást is depolitizált, szakszerűségi elvek mentén működő rendszerre próbálta formálni. Horváth Boldizsár igazságügyi miniszter működése alatt a jogszolgáltatás szervezete számos intézménnyel bővült, amelyek hozzájárultak a jogrend stabilizálásához. Utódai folytatták a szervezeti bővítést. A liberális jogalkotás jelentős teljesítménye volt a Csemegi Károly nevéhez fűződő büntetőtörvénykönyv (1878. V. tc.), majd ezt követte a kihágásokról szóló kódex (1879. XL. tc.), ugyanakkor a magánjog kodifikálása nem történt meg. A bünvádi perrendtartás 1896-ban nyert elfogadást (XXXIII. tc.), a korszerű polgári perrendtartást pedig még később, csak 1911-ben iktatták törvénybe, s 1915-ben lépett életbe. Azt megelőzően kidolgozták a sommás eljárás reformját (1893. XVIII. tc.). A sajtóvétségeken és a budapesti kisajátítási ügyeken (1868. LIV. tc.) kívül hiányzott az esküdttbíráskodás. Az 1897. XXXIII. törvény rendelte el a büntető hatáskörrel rendelkező törvényszékek mellé az esküdtszékek felállítását. A törvény csak 1900-ban lépett életbe, s az 1913. XXXIV. tc. már szűkítette az esküdtszékek jogkörét, az 1914. XIII. törvény pedig lényegétől fosztotta meg az intézményt. A Schvarcz által is javasolt alkotmánybíróság az egész korszak folyamán nem valósult meg.⁸⁹

Schvarcz az államintézmények reformjával a jogállam és a művelődési állam megteremtésére törekedett: „*Demokrat-állam, de nem fejszámszerinti tömeguralom, hanem tisztán közművelődési és erkölcsi képestervények alapján, tehát jogállam közművelődési alapon*” – foglalta össze célját.⁹⁰ Államelméleti, történeti műveiben az állam és a társadalom kapcsolatáról szólva kijelentette, hogy az államnak a társadalmat kell szolgálnia.⁹¹ A hatalmi viszonyok és az intéz-

⁸⁸ Schvarcz 1879. 320-321., 420-426.; A bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény általános vitájában 1869. június 26-án elmondott beszédében azért ellenezte a bírák kormány általi kinevezését, mert a kormányt nem tekintette Bécsből teljesen függetlennek. Ellenzékiként Schvarcz a bírák választása mellett érvelt, de azzal a feltétellel, hogy a megválasztandó bírákat egy szakképzettségi bizottmány jelölje ki, a választásnál a kisebbségi szavazatok is képviselőttséghez jussanak, a jelöltek egy-egy állásra az egész országból kerüljenek ki, s a megválasztott bírák elmozdíthatatlanok legyenek. Képviselőházi napló 1869-1872. 2. kötet 120-126.; 1875. április 22-én elhangzott parlamenti beszédében a miniszternek a bírák nyugdíjazására és áthelyezésére vonatkozó hatáskörét felsőbb bírósági szakvélemények korlátai közé akarta szorítani. Ennek hiányában hajlott a miniszter áthelyezési jogának elismerésére, hogy a szakmailag gyengébb bírák elmozdíthatók legyenek. Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdett országgyűlés képviselőházának naplója, 16. kötet, Buda, 1875. 249-251.

⁸⁹ Máthé Gábor: A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867-1875. Budapest, 1982.; Magyar állam- és jogtörténet. Szerkesztette Csizmadia Andor. Budapest, 1995. 352-354., 356-360., 376-469.; Pölöskei 1987. 8-15.

⁹⁰ Schvarcz 1879. 498.

⁹¹ Schvarcz Gyula: Gondolatszabadság és ódon tömeguralom. Budapest, 1886. 63-64.; Az Akadémia II. osztályához Die Demokratie című műve első kötetének magyar nyelvű kiadása érdekében 1886. októ-

mények struktúrájának, működésének pontos jogi meghatározását azért sürgette, mert állama célja a polgárosodás szempontjából fontos feladatok megvalósítását tűzte ki. A közművelődés, közoktatás fejlesztése mellett szorgalmazta a szociális gondoskodást, kisdédóvók, árva- és dologházak létesítését, a közegészségügyi viszonyok és a munkások életkörülményeinek javítását, valamint a szegényügy felkarolását. Ezen a területen Schvarcz kezdeményezési úttörő jellegűek voltak.⁹²

A gazdaságban is aktív beavatkozásra ösztönözte az államot, elsősorban ott, ahol az egyéni kezdeményezésre nem lehetett számítani. Ugyanis Schvarcz az állami beavatkozás mértékét az egyéni és magántársulási kezdeményezésnél vonta meg. Az államtól elvárta, hogy tudja, hol kell serkentőleg fellépnie, de ugyanakkor a magánvállalkozásokat ne akadályozza. Szorgalmazta az állami kezdeményezést a folyók szabályozási munkálatainál, a vasutak és a közlekedési utak tervszerű kiépítésénél, a mezőgazdaság, az ipar és kereskedelem támogatásában, nemzeti bank létesítésében. Tisztában volt vele, hogy ezek a beruházások és tervezett reformjai jelentős terhet rónak az amúgy is gondokkal küszködő államháztartásra. Ezért a költségvetési politika átalakítását is felvetette. Takarékoskodást javasolt a „meddő” kiadások terén, főként a katonai kiadások csökkentését javasolta, ugyanakkor a bevételek növelésére új adópolitikát sürgetett. Mérsékelni akarta a mindenkit érintő fogyasztási adókat, a jövedelmeket progresszíven kívánta adóztatni, a nagy vagyonokra pedig fényűzési adót javasolt kivetni. Nagyobb fizetési fegyelmet igényelt, s szerette volna az elit-kolt jövedelmeket megadóztatni. Tervezett adópolitikája demokratikus célokat szolgált ugyan, de a költségvetés szempontjából nem tűnt a legracionálisabb megoldásnak.⁹³

Schvarcz Gyula a 67-es alkotmány továbbfejlesztését, korrekcióját azért szorgalmazta, mert észrevette, hogy a politikai rendszer születésekor keletkezett joghézagok kezdenek strukturális tényezővé válni, s utat nyitnak az önelvű hatalomgyakorlásnak, ami behatol az alkotmányosság repedéseibe, s elindítja annak erózióját, s végső soron a politika társadalomorientált működését gátolja. Sokszor túlzásokba eső tervezgetése ellenére is olyan intézmények felállítását, korszerűsítését javasolta, amelyek egyáltalán nem vagy csak késve, de akkor is többször jogi hiányosságokkal tarkítva jelentek meg a dualista politikai struktúrában. Ennek következtében a jogállam kiépítése nem tartott lépést az állam hatalmának, beavatkozási köreinek gyors növekedésével, s ez a társadalom civil jellegének kifejlődését is hátrányosan érintette.⁹⁴

Schvarcz nem elégedett meg az érvényesülés feltételeit kialakító állam elképzelésével, hanem a társadalmi egyenlőség, a fejlődés érdekében beavatkozó demokrata állam híve volt. Az államnak modernizátor, civilizációterjesztő szerepet szánt, de beavatkozását és annak mértékét kizárólag a társadalom felkészültségének hiányaival indokolta. Véleménye szerint az államnak minden lépésével a társadalom anyagi, erkölcsi és szellemi fejlődését kellett előmozdítania azért, hogy idővel a társadalom mind több funkciót vehessen vissza tőle. Arról, hogy az állam ne tévessze szem elől ilyen irányú kötelességeit, a demokratikus ellenőrzés eszközeivel akart gondoskodni.

ber 27-én írt levelében könyvével kapcsolatban azt fejtegette, hogy az államintézmények mennyire hatnak a szellemi műveltségre, közérkölciségre és anyagi viszonyokra, míg ezek a társadalmi mozzanatok az államintézmények átalakulására gyakorolnak befolyást. MTA Régi Akadémiai Levéltár 934/1886.

⁹² Képviselőházi napló 1869-1872. 1. kötet 430., 4. kötet 82., 5. kötet 243.; Schvarcz 1872. 12-13.; Schvarcz 1879. 471-474.; A dualizmus korabeli állami szociálpolitikára lásd Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon. Előadások a történettudomány műhelyeiből 4. Budapest, 1994.

⁹³ Schvarcz 1872. 13-16.; Schvarcz 1879. 480-483.

⁹⁴ Péter 1989. 87.

GYÖRGY MIRU

*Experiment around the State: The Reform Plans of Gyula Schvarcz for
Constitutional Development in the Monarchy*

In the mid-1860s, Gyula Schvarcz (1838-1900) believed Western social development could be successfully adapted in Hungary, too. Seeing that the load-bearing capacity of society was lower, he expected the state, the political sphere dominated by state institutions to have the initiative.

He meant to eliminate the legal gaps built into the political system of the Austro-Hungarian Monarchy with his constitutional reform. He thought that the rights of the monarch should be clearly defined and the relationship between the two houses of the Parliament cleared up, although he questioned the necessity of a second chamber. He urged that the anomalies of the election system be removed, and the electorate broadened by making literacy the condition of the right to vote. He wanted an act to be passed on the modern responsibility of ministers, and would have had clerical offices filled with professionals. He rejected the institution of virilism, whereby the wealthiest held most of the elective offices, and wanted participation in local government to depend on the level of one's education. He deemed it necessary to precisely regulate administrative procedures, and administrative justice to be meted out by independent courts. He wanted justice to be administered by a judiciary dependent on laws only, which required the making of detailed laws and codes. His attention covering other areas of institutions under the rule of law, Schvarcz proposed the reform of the state audit office as well as the establishment of a state court (constitutional court) to direct conflicts between the branches of government into legal channels. He wanted to guarantee the rights of citizens in the constitution, and he did not wish to hinder the educational and economic efforts of the national minorities either.

Schvarcz hoped that the state would have a modernizing role, one that would help bourgeois development, but he thought this interference was necessary only because of the weakness of society. He wanted to find guarantees that the state would, with its every move, promote the material, moral, and intellectual development of society so that in time the latter would be able to take over an increasing number of functions. Unlike a growing number of his contemporaries, Schvarcz insisted that the state should serve society and not the other way round.

KŐSZEGHY MIKLÓS

Jaj neked, Asszíría!

Náhum: egy tipikus próféta a kivételesek között

I. Előjáróban

Amikor Náhum könyvét vizsgáljuk, akkor egy olyan tükörbe tudunk bepillantani, amely hasonlatos Jan van Eyck tüköréhez az *Arnolfini házaspár* című képen. A férj és a feleség szemben állnak velünk, de a mögöttük ábrázolt falitükörben a hátukat is látjuk. Náhum – nevezük egyelőre így az alább feldolgozandó orákulumok szerzőjét, esetleg szerzőit – egyfajta görbe tükröt tart elénk. Szenvedélyes hangon sorolja elő Asszíría bűncit, de közben felmutatja az újasszír birodalomszervezés legfontosabb kontúrjait is. Mindenek előtt czekek a kissé kusza kontúrokat szeretném kisimítani, hogy azután valamivel többet tudjunk meg a gyűlölettől áthatott próféta mondásokról is. Meggyőződésem ugyanis, hogy czekek a névtelen próféták, természetesen nem lehet kizárni, hogy egyiküket csakugyan Náhumnak hívták,¹ az ókori Kelet viszonylatában a tipikust testesítik meg, és csak az Ótestamentum speciális nézőpontjának következtében tűnnek el olyan nagy formátumú személyiségek árnyékában, mint Proto-Ézsaiás, Jeremiás vagy Ezekiel. Pedig ők, „Náhumék” voltak a típus, nem pedig a jeremiási nagy, tradíciót szétfeszítő, autonóm személyiségek. Vagy talán helyesebb, ha azt mondjuk: mindkét lehetőség benne van abban a fogalomban, amelyet magyarul/görögül, és persze távolról sem tökéletesen a „próféta” szóval szoktunk körülírni.²

II. Forrásaink

1. A szövegek és datálásuk

Ha szövegeinket vizsgáljuk, amelyek elszórtan helyezkednek el a könyv 2. és 3. fejezetében, akkor legalább néhány szót kellene szólnunk magáról a könyvről is. Klaus Seybold kommentárja³ talán az egyik legújabb a Náhum könyvéhez írt magyarázatok közül, és ez

¹ Az újabban talált felírt anyag nem meggyőző, ha a történeti Náhum után kutatunk. Ilyen név – különösen akkor, ha a vele rokon נְהֻמַּיִם – formát is figyelembe vesszük – elég gyakori a felírtak több műfajában is (pecsétnyomatok, osztrakonok stb.). Éppen ezért egyikről sem állíthatjuk, hogy a bibliai prófétaként ismert Náhumra bármilyen módon is utalna. Lásd ehhez: Seybold, K.: *Prophane Prophecy. Studien zum Buch Nahum*, SBS 135, (1989.) 54. kül. 4. jegyzet. (a továbbiakban: Seybold 1989.); Renz, J. –Röllig, W.: *Handbuch der althebräischen Epigraphik*. Band II/1. Darmstadt, 1995. 76.

² Nem szeretnénk belemenni azon problémák elemzésébe, amelyek az izraeli prófétaág mibenlétét érintik, és amelyek közül még egyetlen egy sem tekinthető megoldottnak. Csak röviden kívánok utalni két szerzőre, akik egyként óvatosak a végső szó kimondásában: Karasszon István: *Az óizraeli vallás*. Budapest, 1994. Karasszon rámutat, hogy a nabi olyan terminus technicus, amely egyszerre jelölhet habitust és hivatalt (95 sk.), ugyanakkor a deuteronomiumi reformot követően számos tevékenység a fennmaradás érdekében prófétaágnak próbálta álcázni saját magát (97. o.). Mindez oda vezetett, hogy a terminus mögött igen gazdag, néha már-már kibogozhatatlan jelentéstartalom gyűlt össze. Hogenhaven, J.: *Prophecy and Propaganda. Aspects of Political and Religious Reasoning in Israel and the Ancient Near East*, SJOT, 1989. 125-141. Hogenhaven hasonló jellegű óvatosságra int: „... in the prophetic books of the Old Testament, as they now stand, the »oppositional« element is extraordinarily prominent.” (141. o.)

³ Seybold, K.: *Nahum, Habakkuk, Zephania*. ZBK 24,2, TVZ Zürich, 1991. (a továbbiakban: Seybold 1991.)

még akkor is alkalmassá teszi arra, hogy áttekintésünk kiindulópontja legyen, ha a sorozat jellege eleve határok közé szorította a szerzőt. Scybold szerint a könyv kialakulását kronológiaiul úgy kell elképzelni, hogy legelőször éppen azok a részek keletkeztek, amelyek ma a könyv végén találhatóak.⁴ Ugyanakkor ezen az anyagon belül is érdemes egy további határvonalat meghúzni: a harmadik fejezet Ninive ellen mondott orákulumai későbbieknek tűnnek, mint a második fejezet hasonló témájú prófétai mondásai. A régebbi anyag datálásában kulcsszerepet játszik Théba = No-Ammon elestének említése. Ez a tény Aššur-ban-apli feliratainak⁵ tanúbizonysága szerint Kr. e. 663-ban történt, így ez a dátum a Náh 3 esetében terminus post quem-ként jöhet szóba.⁶ A Ninive bukását hírül adó passzusok, megint csak az ékírásos forrásanyag⁷ alapján a város pusztulásának idejére, azaz Kr. e. 612 környékére datálhatók. E két réteg között nyilvánvalóan időbeli különbség van, de a mi elemzésünk szempontjából ennek nincs különösebb jelentősége. Mindkét szövegcsoporthoz szerzője, esetleg szerzői személyes tapasztalatakból ismerték Asszíriát, az asszír hatalmi gyakorlatot. Azaz: a görbe tükrök, amelybe bele szeretnénk nézni, nem tökéletes ugyan, de legalább kortársinak tűnik, és ezt a körülményt aligha lehet túlbecsülni.⁸

Egy apró bizonytalanság azért marad. Amíg új forrás nem kerül elő, addig reménytelennek látszik annak eldöntése, hogy a szóban forgó orákulumok szerzői (vagy ha úgy tetszik: a történeti Náhúm) Manasse, Ammon vagy Jósias király idejében éltek. Az is elképzelhető természetesen, hogy az elszört orákulumok keletkezési idejeként mindhárom király uralkodása szóba jöhet, bár erre Jósias esetében van a legkevesebb remény. Valószínűnek látszik ugyanis, hogy a Ninive elleni orákulumok nagy része egy olyan periódusban keletkezett, amikor Asszír!ia még erceje teljében volt.⁹

2. A szerzőség

A datálás kérdésétől elválaszthatatlan a szerzőség problematikája. Sőt: manapság talán ez a kérdés okozza a legnagyobb nehézségeket nemcsak Náhúm esetében, hanem a teljes, kisprófétai gyűjteménnyel kapcsolatban is.

⁴ „Eine Rekonstruktion der Entstehung des Buches ergibt, dass das Werk sozusagen von hinten nach vorne gewachsen ist.” Scybold 1991. 11. A nemzetközi szakirodalom legfontosabb tételeinek ismertetését bárki kényelmesen megtalálhatja: Rózsa H.: Az Ószövetség keletkezése. Szent István Társulat, Budapest, 1986. 384-389.

⁵ A szöveget lásd Rassam-cylinder I. 87. skk., kiadása: M. Streck: Assurbanipal und die letzten assyrischen Könige. Leipzig, 1916. II, 2-91. Magyar fordítása: Komoróczy Géza munkája: Ókori Keleti Történeti Chrestomati. Szerkesztette: Harmatta János. Budapest, 1965. 196-213.

⁶ Ugyanígy vélekedik: Scybold 1991. 11.

⁷ Az ékírásos források közül természetesen első helyen kell említenünk a Babylóni Krónikát. Wiseman, D. J.: Chronicles of the Chaldaean Kings (626-556) in the British Museum. London, 1956. A Ninive elestéről szóló rész az ún. Gadd-krónikából származik: Gadd, C. J.: The Fall of Nineveh. The newly discovered Babylonian Chronicle No. 21901 in the British Museum. London, 1923. hátlap (= Wiseman 54-65.)

⁸ W. Dietrich nem kívánja ezt a belső határvonalat meghúzni a Ninive-orákulumok között. Inkább beéri annyival, hogy az egész komplexumot Kr. e. 663 és 612 közé datálja. In: Nahum/Nahumbuch, TRE 23, de Gruyter, Berlin – New York, 1994. 737-742. különösen 740. (a továbbiakban: Dietrich) Ugyanakkor sejtet, hogy Manasse hosszú uralkodási idejét (Kr. e. 696-641) tartja az orákulumok legvalószínűbb keletkezési idejének. Hasonló utat jár be Keller, C. A.: Die theologische Bewältigung der geschichtlichen Wirklichkeit in der Prophetie Nahums, VT 22, 1972. 399-419., kül. 407 sk. (a továbbiakban: Keller)

⁹ Keller 409. Joggal jegyzi meg, hogy az Aššur-ban-apli halála utáni Asszír!ia már nem jelentett veszélyt a függetlenség álmát kergető Jósias, illetve országa számára. Egy olyan orákulum-gyűjtemény, mint amilyen a Náh 2-3-ban előtűnik áll, ilyen körülmények közt egyszerűen nem volt aktuális többé.

Erich Bosshard-Nepustil disszertációjában¹⁰ felveti azon áthallások, áttűnések kérdését, amelyek a Dodekapropheton és Proto-Ézsaiás szövege között fennállnak. A szerző elgondolása szerint a tizenkét kispóféta szövegtörzse a fogság idején jelentős redakciókon ment keresztül. Nemcsak a deuteronomiumi iskola, hanem egyébként, a Cion-theológiához közeli, nacionalista beállítottságú redaktorok is felelevenítették, aktualizálták a gyűjtemény eredetileg Asszíria ellen irányuló szövegeit. E redakciónak köszönhetően például azokat a passzusokat, amelyek Babilon ellen irányulnak Proto-Ézsaiásnál,¹¹ de a mozgás természetesen fordított irányban is elképzelhető. Azaz az ézsaiási anyag is „átcsúsztatott” a kispóféta gyűjtemény darabjai közé.

Még újabb álláspontnak számít Aaron Scharth habilitációs dolgozata.¹² Szerinte a kispóféta neve alatt összefoglalt gyűjtemény kiindulópontját olyan rövid mondások képezték, amelyeket eredetileg szerzőjük nevével együtt vagy anélkül hagyományoztak. E „kikristályosodási pontok” jelenthették a mai gyűjtemény könyvnyi egységének kiindulópontját, de ezeken kívül számos redakcionális réteg is elkülöníthető a szövegsoporton belül.¹³

E két kiragadott példa alapján helyesebbnek látom, ha nem foglalkozom azzal a problémával, milyen helyet foglal el Náhüm könyve a Dodekapropheton gyűjteményén belül. Céltom inkább az, hogy a Náhüm 2-3 orákulumait önmagukban szemléljem, és így próbáljam egyfelől szóra bírni őket Asszíriát illetően, másfelől pedig elhelyezni őket a Kr. e. 7-6. századi, politikai próféciák nagyszámú szövegei között.

Csaknem teljes körű egyetértés uralkodik a Náhümmel foglalkozó kutatók között abban, hogy a Ninivével foglalkozó orákulumok gyűjteménye mindenképpen elválasztandó a könyv himnikus jellegű bevezetésétől.¹⁴ Dietrich¹⁵ a következő módon osztja fel a bennünket érdeklő részt: 2,4-11: csatajelentet; 2,12-14: oroszlánvadászati; 3,1-7: jaj a vérontó városnak; 3,8-9: a főváros pusztulása. Keller¹⁶ viszonylag egyszerűen úgy tekinti, mintha a Ninivével foglalkozó szövegek egy bevezetéssel ellátott nyolc strófából álló költeményt alkotnának. Az újabb felosztási kísérletek között feltétlenül meg kell említeni Seybold javaslatát.¹⁷ Ő egy három strófából álló költeményt rekonstruál, amely azonban szerinte csak az előttünk álló Textus Masoreticus alig több, mint felét tartalmazza. E jelentős szövegtávolság után egy olyan költemény jön létre, amely valóban tökéletesen (talán túlságosan is!) szimmetrikus, hibátlan parallelizmusok és hibátlan metrikájú sorok összessége. Hogy mégsem követem ezt a verziót, annak két fő oka van. Egyfelől Seybold eljárása több helyen is elég szubjektívnek tűnik,¹⁸ amikor pedig nem az, akkor stilisztikai és metrikai indokokat vonultat fel. E két utóbbi, egyébként igen fontos vizsgálati módszer azonban egyelőre nem elég kiérlelt, így legfeljebb kiegészítő érveként lehetne használni. Még nagyobb gond természetesen az, hogy az így nyert variánst semmilyen kéziratos anyag („Vorlage”) nem támogatja.

Mindent összevetve Dietrich felosztása tűnik a legelfogadhatóbbnak, ezért a továbbiakban ezt követem.

¹⁰ Bosshard-Nepustil, E.: Rezeptionen von Jesaja 1-39 im Zwölfprophetenbuch. OBO 154, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1997. (a továbbiakban: Bosshard-Nepustil)

¹¹ Bosshard-Nepustil 180 sk.

¹² Scharth, A.: Die Entstehung des Zwölfprophetenbuchs. BZAW 260, de Gruyter, Berlin – New York, 1998.

¹³ Scharth egy deuteronomiumi, egy himnusz-rétegről beszél, valamint fontos szerepet tulajdonít olyan szövegtárvételeknek, amelyek során például Ámosz-szövegek helyet kaphattak a Joel-Obadja-korpuszban.

¹⁴ Seybold 1991. 17 sk.

¹⁵ Dietrich 737.

¹⁶ Keller 407.

¹⁷ Seybold 1989. 35 skk.

¹⁸ Lásd például a „stört den Kontext”-típusú („zavarja a kontextust”) indoklásokat egy szövegrész kivágásának indokaként!

3. A szövegek

Jelen vizsgálatunkat mindössze néhány versre szeretnénk kiterjeszteni, mert úgy tűnik, hogy mondanivalónk szempontjából ezek a passzusok jelentősek igazán. A verseket – egyelőre még nem tekintve, hogy esetleg egymástól eredetileg független orákulumok darabjai – két csoportra oszthatjuk. Az első csoportba tartoznak azok, amelyek Ninivével foglalkoznak, és amelyek a van Eyck-féle tükörhöz hasonló funkciót tölthetnek be: 3,1.4.16-18. A másik típus darabjai témájukat tekintve mintegy kiegészítik az előbb említetteket: mind a Ninivére váró kegyetlen pusztulást írják le, amely az Örökkévaló beavatkozása miatt vár a világmindenség büszke és hatalmas fővárosára: 3,13.15.19. Feleslegesnek tartom e helyütt valamennyi vers klasszikus szövegkritikai vizsgálatát; az adott vers tárgyalása kapcsán az ilyen jellegű problémákat is érinteni kívánom.

3.1. Az Asszíría elleni orákulumok

Ha a Ninive ellen mondott orákulumokat tekintjük, akkor nyomban feltűnik, melyek azok a központi gondolatok, amelyek köré e prófétai mondások Ninive-ellenessége csoportosul. Ninive, azaz pars pro toto az egész birodalom vérontó szervezete, amelynek minden zuga telve van hamissággal, rablással, prédaszerzéssel. Kalmárjai mint megszámlálhatatlan sáskaraj, rendőrci mindenütt ott vannak, királyai pásztorként vigyáznak mindenre. Természetesen ezeket a hasonlatokat, képi megfogalmazásokat le kell fordítanunk a történettudomány nyelvére, hogy teljes mélységükben értelmezhesük őket.

Náhum 3,1 – a zsákmány

Ninive egyik első bűne az, hogy tele van rablással, zsákmányolással. A versben található kifejezések egyike, a נָשָׂא bizonyos értelemben hapax legomenonnak tekinthető, hiszen ilyen jelentésében a Náh 3,1 az egyetlen előfordulása.¹⁹ Ez azonban nem okoz fordítási nehézséget, mert a parallelismus membrorum fcszes alkalmazásával dolgozó költeményben a másik tag megfelelő helyen álló szinonimája, a הֶרְבֵּה elég gyakran előfordul az Ótestamentumban.²⁰ Az orákulum e tényről a mélységes morális elítélés hangján szól, de talán ennél higgadtabban is szemléltetnénk a kérdést.

Minden birodalmi rendszer leírható egy centrum és a periféria egyenlőtlen viszonyrendszereként. A rendszer lényegéhez tartozik, hogy a centrum, a neki megfelelő cserearányok²¹ következtében jelentős vagyont halmoz fel a periféria kárára.²² Az egyenlőtlen csere motorját a centrum elitjének politikai, katonai, vagy a presztízsjavakra vonatkozó igényei határozzák meg.²³ Döntő jelentőségű az a pillanat, és ezen Asszíría a Kr. e. 7. századra már régen túljutott, amikor a perifériától olcsón megszerzett javak beépülnek a centrum gazdasági rend-

¹⁹ A נָשָׂא -ról lásd HAL 915-916. Az igei jelentésből („lösen/entfernen”) a „Stück/Abschnitt”-jelentés mint nomen még elfogadható, de ugyanez a Náh 3,1-hez írt adatról („die in Sicherheit gebrachte Beute”) már nem mondható el minden további nélkül.

²⁰ A הֶרְבֵּה -ről lásd HAL 363-364. Érdekes, hogy a főnév az esetek döntő többségében oroszánál kapcsolatokban fordul elő. Kivételt csak a Zsolt 76,5 nehezen érthető második fele, illetve a Zsolt 124,6 (itt ember zsákmányáról van szó), valamint az Ez 22,27 jelent. Csábító volna itt egyfajta kapcsolator feltételezni e szó jelenléte, illetve az oroszánvadászatnak az újasszír királyideológiában, és az udvari művészetben betöltött szerepe között, de egy ilyen párhuzam e halvány szemantikai megfigyelés túlfeszítését jelentené.

²¹ Lásd erről: Engholm, K. – Friedman, J.: „Capital” Imperialism and Exploitation in Ancient World Systems. In: M. T. Larssen (ed.): Power and Propaganda, Mesopotamia 7. Kopenhagen, 1979. 41-58. különösen 42 sk. (a továbbiakban: Engholm – Friedman)

²² Természetesen nem csak a meghódított területek számítanak perifériának. Ide kell sorolnunk a birodalom közvetlen szomszédait, a hódítási folyamat során következő állomásait is.

²³ Engholm – Friedman 48 sk.

szerebc.²⁴ A zsákmány kimaradása az egész gazdaságot ellehetetlenítené, így végső soron az egész birodalmi rendszer működését veszélyeztetné. A zsákmány tehát egy idő után a centrum számára a fennmaradás nélkülözhetetlen eszközévé válik.²⁵ Mindez a periférián azzal jár, hogy a helyi elit – kimondva vagy kimondatlanul, de asszír nyomásra – fokozza a lakosságra nehezedő terheket.²⁶ Természetesen hiba volna azt hinni, hogy a centrum lakossága valamit is érzett volna a lakóhelyére áradó gazdagságból; ezek a javak megmaradtak a centrum hatalmi elitjének a kezében.²⁷ Hogy jobban megértsük, milyen mélyreható problémát érint itt a bibliai vers, elegendő lesz, ha egyetlen példát hozunk csupán. Amint az Mallowan könyve²⁸ óta ismert, AsszírIA leggazdagabb cefántcsont faragvány lelőhelye Nimrud, ahol nemcsak a palotanegyedben, hanem még magánházakban is nagy mennyiségű anyag került elő. A faragványok túlnyomó többsége bizonyosan nem asszírIAI munka, hanem külföldről került Nimrudba. Valószínű, hogy az anyag zsákmány, adó, „önkéntes adomány”, vagy valamilyen hasonló formában jutott el Föníciából, illetve Észak-Szíriából a birodalmi fővárosba.²⁹ A hatalmas anyagból mindössze 250 olyan faragvány különíthető el, amely az ún. asszír stílus³⁰ jegyeit viseli magán, ezek feltételezhetően AsszírIAban készültek. A faragványok nagy többsége olyan, főként észak-szíriai lelőhelyeken készült, mint Bit-Bahiani (fővárosa: Tell-Halaf/Guzana), Sam'al, a Ja'udi királyság fővárosa, illetve Sakce Gözü.³¹ Egész iparágak alakultak át az asszírIAI megrendelők igényeit figyelembe véve, és ez jól mutatja, milyen mélyen gyökerezett a centrumnak a periféria felett gyakorolt gazdasági hatalma, vagy, miként Náhúm mondja: Ninive (hiszen Ninive ugyanúgy birodalmi főváros, mint Nimrud a Kr.e. 9-8. században, amikor az említett faragványok nagy része készült) telve van rablással, prédálással.

Náhúm 3,1 – a hazugsággal és bűbájjal telt város

Náhúm szerint Ninive telve van hazugsággal. A héber szöveg a שׁוֹרֵר szót használja, amelynek egy kissé pontosabb vizsgálatára nem árt némi időt szánnunk. A שׁוֹרֵר piélben érdekes kettős jelentést hordoz: valamit tagadni, nem létezőnek állítani, illetve másfelől eltitkolni.³² A gyök előfordulásait vizsgálva Klopfenstein arra a következtetésre jut,³³ hogy az szignifikáns módon csak Hóscás könyvében gyakori, így az előfordulási gyakoriság vizsgálatával nem jutunk közelebb a Náh 3,1-hez. Sajnos minden további pontosítás nélkül³⁴ Klopfenstein a Náh 3,1-ben közpolitikai értelemben fordítja le a szót: „Verschlagenheit in

²⁴ Engholm – Friedman 47.

²⁵ A periféria juttatásainak az újasszír korban betöltött szerepéről lásd Bär, J.: Der assyrische Tribut und seine Darstellung. AOAT 243, Neukirchen, 1996. kül. 7-28.

²⁶ Vö. Lamprichs, R.: Die Westexpansion des neuassyrischen Reiches. AOAT 239, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1995. 217. (a továbbiakban: Lamprichs)

²⁷ Lamprichs 218.

²⁸ Mallowan, M. E. L.: Nimrud and its Remains. I-II. Aberdeen – New York, 1966.

²⁹ Lamprichs 355 sk. nem tartja kizártnak, bár bizonyíthatónak sem, hogy Nimrudban föníciai vagy szíriai származású mesterek dolgozhattak.

³⁰ A stílusirányzatokról alapos összefoglalást és további szakirodalmi tájékoztatót találhatunk: Lamprichs 342-355.

³¹ Vö. Lamprichs 355 sk.

³² Lásd Klopfenstein, M. A.: Art. שׁוֹרֵר. In: Jenni, E. – Westermann, C.: Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament (THAT). Chr. Kaiser, München, 1978. Sp. 825-828, kül. 825. (a továbbiakban: Klopfenstein) Lásd még Klopfenstein monográfiáját: Die Lüge im Alten Testament. Zürich – Frankfurt am Main, 1964. 297-306. Klopfenstein a 4-6. vers mondanivalóját mintegy elővételezve itt is ugyanígy fordítja a szót: „Verschlagenheit”, 295-296.

³³ Klopfenstein 826.

³⁴ Csak sejtethjük, hogy Klopfenstein döntését a szó Náh 3,1-ben való lefordításakor az abszolút mértékben politikai kontextus befolyásolta.

Handels und Aussenpolitik.³⁵ Ez az értelmezés akkor válik igazán elfogadhatóvá, amikor a Náh 3,4-re tekintünk. A vers kulcsfogalmai ugyanis (גזל = prostituált, יָד = szépség, attraktivitás, נִשְׁבָּע = bűbájosság) a Náh 3,1-ben olvasható hazugsággal (שָׁרָר) együtt az asszír birodalmi ideológia egyik olyan fogalmához vezetnek el, amelynek politikai jelentősége vitathatatlan. A centrum a gazdagság ígéretével csábítja a periféria helyi politikai elitjének tagjait. Nemcsak Asszíriában árad el a gazdagság Aššur-ban-apli trónra léptével,³⁶ hanem még a birodalom határvidékén fekvő olyan kisebb államokban, mint a Sam'al-i királyság is lecsapódik belőle valami.³⁷ Pont ez a veszélyes Rab-šaqa szavaiban: van bennük igazság.³⁸ Nehéz nemet mondani, csaknem lehetetlen. És nemcsak azért, mert a brutalitás helyett itt most a bűbáj lép előtérbe, hanem azért is, mert adott esetben a periféria elitje számára csakugyan anyagi hasznot jelenthetett az Asszíriával való együttműködés. No és persze a túlélés egyetlen esélyét is.

Náh 3,16-18 - a birodalmi apparátus

Náhum könyvének harmadik fejezete itt, természetesen minden átgondolt rendszer nélkül megnevez néhány olyan tisztségviselőt, akik az asszír hatalmi apparátust reprezentálták egy olyan, formailag még független, de szabad mozgástérrel gyakorlatilag már nem rendelkező államban, mint Júda a Kr.e. 7. század közepe táján.

A 16. vers kalmárai (גלל) félreérthetetlenül jelzik a már-már közhelyé vált megfigyelést: a gazdasági behatolás mindig a politikai, a katonai alávetést közvetlenül megelőző fázis.³⁹ A 17. vers azonban már minden különösebb kertezés nélkül rendőroket említ, ráadásul akkád jövevényszóval.⁴⁰ Ugyancsak akkád jövevényszó ugyanebben a versben a נַפְטָר is, eredete a t/tupšarru, azaz írnok, illetve talán kissé tágabban: a civil igazgatásban dolgozó személy.⁴¹ Nem kell túlfeszítenünk a megfigyeléseket ahhoz, hogy lássuk: szinte mindenki előfordul itt, aki az asszír hatalmi apparátus tagjaként felbukkanhatott a formailag még nem alávetett Júdában. A jövevényszavak átvételének szociológiai-történeti kontextusa tehát világos: Júda mint Asszíriával szomszédos állam, mint a hódítás következő állomása ismerte a birodalom számos tisztségviselőjét, ráadásul akkád, úgy is mondhatnánk: hivatalos nevük sem volt ismeretlen.⁴²

³⁵ Klopfenstein 826. Meg kell jegyeznünk, hogy Klopfenstein itt nem egyedülálló véleményt közöl. Lásd például Rudolph, W.: Micha-Nahum-Habakuk-Zephanja. KAT XIII,1. Gütersloh, 1975. von. hely. egyértelműen a „politika” szó szinonimájának tekinti a kifejezést. Fordítási javaslatai: „Trug, Falschheit”. Komoróczy is ilyen értelemben interpretálja a szót, és másokkal együtt ő is az Ézs 36-ra, valamint Rab-šaqa-ra gondol. Arany fej, agyaglábú szobron. In: Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Osiris, Budapest, 1992. 132-134. (a továbbiakban: Komoróczy)

³⁶ Rassam-cylinder I/53 sk. E helyütt csak jelezni szeretnénk, hogy a király és a termékenység összekapcsolódása igen-igen ősi gondolat, amely természetesen nem Asszíriában jelentkezik először. Vö. legújabbban: Hutter, M.: Religionen in der Umwelt des Alten Testaments I. Stuttgart, 1996. 103-105., további bibliográfiái utalásokkal.

³⁷ Legáltalában erre gondolunk, ha hihetünk Panamuwa feliratának (3-8. sor) a Kr. e. 8. századból. A szöveget lásd in: Donner, H. –Röllig, W.: Kanaanäische und aramäische Inschriften (KAI) I-III, I, 4. Aufl. 1979.; II, 3. Aufl.; III, 3. Aufl. 1976. 214-223.

³⁸ Lásd erről: Komoróczy 133 sk.

³⁹ Ezt hangoztatja Komoróczy 127.

⁴⁰ A héber מַנְרִיךְ kifejezés mögött minden bizonnyal az akkád massaru / manzaru szót kell keresnünk. Vö. HAL 568 (מַנְרִיךְ), illetve AHw 621/a = massaru.

⁴¹ Lásd AHw 1395 sk. = t/tupšarru

⁴² Arról természetesen szó sincs, hogy e megfigyelésnek bármiféle jelentősége volna akár a szerzőség, akár a keletkezés helye szempontjából. Pontosan azért nincs, mert könnyen és meggyőzően rekonstruálhatók az átvétel körülményei.

Összegzés

Náhum tükre talán nem is olyan görbe, mint ahogyan első pillantásra tűnik. Jól látszik benne a nagyhatalom perifériáján élő júdai királyság minden kiszolgáltatottsága. Megelevenednek előttünk az asszír hódítást előkészítő tisztviselők, sőt bizonyos esetekben még az asszír hódítási technika bizonyos elemei is felfedezhetők az egyes mondasokban.

Természetesen a tacitusi *sine ira et studio* még halvány nyomokban sem található meg a Náhumnak tulajdonított mondasok között. De talán hiba is volna, ha olyasféle mértéktartást várnánk tőle, amellyel kortársai közül senki sem rendelkezett. S ha a kisprófétával foglalkozó írásban megemlíthetünk egy „nagy” prófétát, Ézsaiást, akkor talán elegendő az Ézs 14,4b-21-ben olvasható gúnydalra gondolnunk. Itt ugyanis a próféta metsző gúnyral sirat el egy zsarnok uralkodót, akiben minden bizonytalanság. Szarrukint kell látnunk.⁴³

3.2. Az Asszíria bukásáról szóló orákulumok

Náhum könyvének soron következő versei a bűnös Ninive, azaz az Asszír birodalom bukása utáni mindent letaroló pusztítást festik le élénk színekkel, itt-ott csaknem expresszionista lendülettel. Számunkra azonban nem ezért fontosak. Eddigi vizsgálataink Náhum és Asszíria viszonyát próbálták meg vázolni, most az a célunk, hogy elhelyezzük a Ninive pusztulásáról szóló orákulumok szerzőjét saját kollégái között. Náhum sorsa talán éppen e tekintetben a legsanyarúbb. Talán ez volt az a terület, ahol a legtöbben a fejére olvasták: más, mint egy Ézsaiás, mint egy Jeremiás. És e megállapítás az esetek döntő többségében értéktelent is volt: Náhum a próféta gyengébb minőségét, alacsonyabb színvonalát jelenti, mint híresebb társai.⁴⁴ A mai kutatás sokkal visszafogottabb, amikor Náhum ilyetén megítéléséről van szó, és a kétségtelenül meglevő különbségeket nem akarja Náhum elmarasztalására felhasználni.⁴⁵

Náhum – az egyszerűség kedvéért nevezzük így orákulumaink szerzőjét, szerzőit – első pillantásra egészen egyedül élénkséggel festi le a hamarosan elpusztuló Ninive, azaz *pars pro toto* a megsemmisülő Asszír birodalom látványát. Stílusa itt-ott expresszionizmusba hajló mozgalmasságot mutat,⁴⁶ képei pedig olykor a vadságot sem nélkülözik.⁴⁷ Ha azonban kissé közelebbről vizsgáljuk meg ezt a képvilágot, akkor nemcsak arra jöhetünk rá, hogy a metaforák távolról sem olyan eredetiek, mint amilyeneknek tűnnek, hanem még egy közös tradícióvonalat is kirajzolódik előttünk, amely az ilyesféle képek háttérként értelmezhető.

⁴³ A szöveghez lásd szerény kísérletemet: *Hybris und Prophetie. Erwägungen zum geschichtlichen Hintergrund von Jes 14,4b-21, VT 54, 1994.*

⁴⁴ E nézetekről összefoglalóan, ám jó bibliográfiai tájékoztatóval lásd Dietrich 741 sk.

⁴⁵ Jó példa erre Seybold, aki így ír: „Das Ziel Nahums war von bescheidener Art. Er wollte einen Freiraum schaffen; füllen mit Glauben und Theologie wollte er ihn nicht.” (Seybold 1989. 53.)

⁴⁶ Lásd például 3,2-3, ahol a Ninive elpusztítására készülő sereg félelmetes hadmozdulatairól olvashatunk csakugyan mozgalmassá, rövid, pattogó mondatokban.

⁴⁷ A legjobb példa erre a Ninivét prostituáltként ábrázoló szöveg, amelynek Komoróczy a megszokottnál jóval drasztikusabb, de talán éppen ezért hűségesebb fordítását adja (Komoróczy 132 sk.). A drasztikum előtérbe állításának magyarázatát azonban nem Komoróczynál, hanem Seyboldnál találjuk meg, aki e verset egy katonadal mintájára megírt költemény részének tekinti (Seybold 45-46.). Seybold éppen e távolról sem prófétai műfaj briliáns kiaknázásáért említi együtt Náhumot Ámossal sőt Ézsaiással: „Tatsächlich stellt ihn (sc. Nahum) diese dichtende Anpassung an das Soldatenlied neben einen Jesaja ... oder neben Amos.” (Seybold 52.) A. S. van der Woude a prostituált-hasonlat mögött Istárt véli felfedezni, sőt szerinte Náhum az asszírok által elhurcolt, az északi törzsek tagjaiból kikerülő góla fiaként működött és írt. Mivel tézisé ezen kívül más, komolyabb és főként közvetlen bizonyíték nem támasztja alá, egyelőre nem feltétlenül kell meggyőzőnek tekintenünk. A tanulmányt lásd *The Book of Nahum: A Letter Written in Exile. OTS 20, 1977. 108-126, küll. 111 sk.*

2.4.2.2. – A pusztulás képvilága

A Náh 3,3-ban arról olvashatunk, hogy az elpusztított Ninivében rengeteg hulla hever szerte mindenfelé. Nyilvánvaló, hogy a megjegyzés nemcsak a veszteség miatt fontos, hanem azért is, mert ezek a hullák nem részesülhettek rendes temetésben, éppen ezért a túlvilági élet is zárva volt előttük.⁴⁸ A temetetlen holtak mint a pusztulás képei azonban éppenséggel nem eredetiek az ókori keleti irodalomban. Ha csak futólag vizsgáljuk is, akkor is feltűnik egy sor bibliai hely, ahol ugyanez a kép ugyanebben a kontextusban merül fel: Ézs 13,5; 14,19-20, Jer 50,30; 51,4.47.49. stb. Természetesen nem véletlen, hogy az imént említett locusok egyike sem származik a történeti Ézsaiástól, illetve Jeremiástól; Náhumhoz hasonló zsánerű próféták mondásainak kell tartanunk valamennyi orákulumot.

Ez a kép mint a tökéletes pusztulás szimbóluma eléggé elterjedt az ókori kelet irodalmi emlékeiben, így reménytelen és egyben felesleges is tételesen felsorolni valamennyi szöveget, ahol felbukkan.⁴⁹ Az azonban már most valószínűnek látszik, hogy a Náh 3,3 szerzője rendelkezett egyfajta kitekintéssel saját hazájának határain túlra is. Vagy megfordítva: Júda semmilyen tekintetben, még a szitkok tekintetében sem szemlélhető környezetétől elszigetelve élő államnak.

A Náh 3,13 szerint a sorsdöntő pillanatban Asszíría harcosai olyanok lesznek, mint az asszonyok, azaz harcra képtelennek bizonyulnak majd.⁵⁰ Ugyanez a kép merül fel Babylónnal kapcsolatban is, az Ézs 13,8, a Jer 50,37.43, illetve a Jer 51,30 olvasásakor. Ráadásul nemcsak azt kell látnunk, hogy ez a kép az Ószövetségben nem különösebben eredeti, hanem az egyéb, főként ékírásos előfordulásokról sem szabad megfeledkeznünk. A legjobb példa talán Aššur-nirari ade szerződése, amelyben a másik szerződő félre esküszegés csetén ugyanez a büntetés vár.⁵¹

A Náh 3,15 szerint az elpusztuló Asszíriát hamar megemészti a tűz, de ugyanezt olvashatjuk Babylónról, ha felüjtjük a Jer 51,25 vagy az 51,30 szövegét. Babylón az első bibliai hely tanúsága szerint égő hegyként végzi (הר שרפה), a másodikból pedig megtudhatjuk: a város házait és zárait egyaránt elhamvasztja a tűz.

A Náh 3,19 végül maró gúnnyal „bánkódik”, amiért Asszíría sebe gyógyíthatatlan. E képnek ótestamentumi párhuzamai igen számosak; elég, ha csak a következő helyeket tekintjük: Ézs 1,5sk.; 10,19, Ez30,21, Hós5,13, Mi1,9, Jer51,8sk. stb. Az ékírásos előfordulások közül elegendő, ha a helyen ismét csak Aššur-ahu-iddina nagy ade szerződésére utalunk.⁵²

A fenti megállapításokból számos következtetés adódik.

Először is sajnálattal bár, de el kell ismernünk, hogy Náhum könyve az irodalmi kifejezés minőségét és eszközeit tekintve távolról sem párhuzamok nélküli. Éppen ellenkezőleg: belesimul egy olyan kifejezőmódba, amely az ítéletes prófécia egy csoportjára kifejezetten jellemző. Másodszor látnunk kell, hogy a párhuzamként említett prófétai mondások túlnyomó többsége olyan ítéletes prófécia, amely idegen népek ellen irányul. Ráadásul olyan idegen népek ellen, amelyek nagyobbak és erősebbek is, mint Izráel, illetve Júda.⁵³ M. Weinfeld⁵⁴

⁴⁸ Régi, de mindmáig a téma legátfogóbb feldolgozásának számít: Spronk, K.: *Beatific Afterlife in Ancient Israel and in the Near East*. Neukirchen, 1988.; lásd még: Welten, P.: *Art. Bestattung*. TRE 5, 734-738.

⁴⁹ Talán az egyik legszebb példa, Aššur-ahu-iddina ade szerződésének szövege mégis megérdemli, hogy megadjuk legújabb kiadását: Parpola, S. – Watanabe, K.: *Neo Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*. State Archives of Assyria, Helsinki, 1988. kül. 426 skk. és 438 skk., 46. 49. (a továbbiakban: Parpola – Watanabe)

⁵⁰ A kép ószövetségi előfordulásait alaposan feldolgozza: Hillers, D. R.: *Treaty-Curses and Old Testament Prophets*. BiOr 16, 1964. 68ff. (a továbbiakban: Hillers)

⁵¹ Csak egy példa a sok közül: Assur-nirari ade szerződése, hátlap V,9. A szöveget lásd Parpola – Watanabe 12.

⁵² Parpola – Watanabe 57. Lásd még: Hillers 64-66.

⁵³ Kivételt csak a Hós 5,13 és a Mi 1,9 jelent.

külön műfajt posztulál e mondások elhelyezésére, külön prófétaí irányzatot rekonstruál, amely szerinte kifejezetten a nagyhatalmi törekvések kritikáját tartotta fő feladatának. „Imperializmus ellenes” prófétaírágról beszél, és bármilyen furcsa is e megjelölés, látnunk kell: alapjában véve elfogadható. A kérdés legfeljebb az, miként hatottak az ilyen prófétaírási mondások, amelyeket az érintett természetesen nem hallott. Sőt: aki kimondta, annak létező volt, hogy szavai csak egy szűk kör tagjaihoz jussanak el. Ne feledjük: a Náh 3,17 szerint Asszíria rendőrei mindenütt ott voltak! A prófétaírási szókonkrétsága, amely pedig a műfaj lényegéhez tartozik, és amely a próféta és a mondás címzettje között közeli kapcsolatot tételez fel, e mondások esetében bizony nehezen képzeltető.

E nehézséget sokan és sokféle módon próbálták meg feloldani. A Bentzen,⁵⁵ K. Sethe kutatásai⁵⁶ alapján egyfajta mágikus hatásmechanizmusra gondolt, amely az egyiptomi átokszövegekhez⁵⁷ hasonlóan működhetett. Amint a fáraó szétörte az ellenséges népet, város vagy uralkodó nevét tartalmazó cserépedényt, úgy dőlt el csek sorsa a mágia szintjén. A baj csak az, hogy az Ótestamentum egyetlen szöveget sem tartalmaz, ami alapján teljes vagy akár csak valamelyes bizonyossággal is rekonstruálni lehetne egy, az egyiptomihoz hasonló izráeli, vagy júdai átok-ceremóniát.⁵⁸

A Malamat⁵⁹ W. L. Moranhhoz⁶⁰ hasonlóan a mári szövegek, tágabb értelemben az ókori keleti prófétaírásban keresi e bibliai műfaj „Sitz im Leben”-jét. Am teljesen kizárt, hogy például a Mári-korpusz és Náhúm között közvetlen irodalmi összefüggés állna fent.⁶¹ J. H. Hayes⁶² az ilyen prófétaírási orákulumok keletkezési helyének a Davididák jeruzsálemi udvarát tartja, de úgy véli, nem lehet kizárni bizonyos egyiptomi, esetleg mezopotámiai hatásokat a stílus tekintetében. Hasonlóan vélekedik R. E. Clements⁶³ is, aki szerint csek a mondások az izráeli/júdai politikai elit gondolatait tükrözik vissza.

Magam inkább az utóbb említett néhány vélemény felé hajlok. Náhúm e mondásai egy olyan politikuscsoport véleményét tárják elénk, amely nem volt érdekelt az Asszíriával történő együttműködésben. Ennek okát egyelőre csak igen óvatos feltételezés formájában lehet megfogalmazni. Nem elképzelhetetlen, hogy e körök kimaradtak az Asszíriával való kollaborálás haszonélvezői közül,⁶⁴ de akár erőteljesen nacionalista beállítottságra is gondolhatunk. A cél mindenképpen az lehetett, hogy az embereket meggyőzzék: a mindenkit fenyegető birodalom napjai meg vannak számlálva, sorsa eldöntött.⁶⁵ Végző soron tehát orákulumaink igazi hatásterülete a politikai propaganda volt. Mindenképp meg kellett győzni a helyi poli-

⁵⁴ Lásd *Der Protest gegen den Imperialismus in der altisraelitischen Prophetie*. In: Eisenstadt, S. N.: *Kulturen der Achsenzeit*. Frankfurt a. M., 1987. 240ff.

⁵⁵ *The Ritual Background of Amos 1,2-2,1b*, OTS 8, London, 1950. 91 skk.

⁵⁶ *Die Achtung feindlicher Fürsten, Völker und Dinge auf ägyptischen Tongefäßen des Mittleren Reiches*. In: *Abh. d. Preuss. Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Klasse 5*, Berlin, 1926.

⁵⁷ Lásd erről bővebben: Helck, W.: *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jt.v.Chr.* ÄEA 5, Wiesbaden, 1962. 49-67.

⁵⁸ Már H. W. Wolff is ezért utasítja vissza Bentzen téziséét in: *Joel, Amos (Dodekapropheten)*. BK XIV/2, Neukirchen, 5. kiadás, 1975. 175-179.

⁵⁹ *Prophetic revelations in New Documents from Mari*. SVT 15, Leiden, 1966. 207-227.

⁶⁰ *New Evidence from Mari on the History of Prophecy*. Bib 50, 1970. 15-56.

⁶¹ Ugyanez igaz, ha más ókori keleti műfajok, nevezetesen a kuduru-feliratok vagy a vazallusi szerződés-ek és a jelen ószövetségi szövegeink képviselői közötti kétségtelen hasonlóságot vizsgáljuk. Túl messze vezetne e kérdéskör tárgyalása, így hát egyelőre mindenkit 1999 nyarán, a Peter Lang kiadónál megjelenő disszertációhoz utalok, amelynek munkacíme: *Babel im Spiegel alttestamentlicher Prophetensprüche*.

⁶² *The Usage of Oracles against Foreign Nations*. JBL 87, 1968. 81-92.

⁶³ *Prophecy and Tradition. Growing Points in Theology*. Blackwell, 1975. 72.

⁶⁴ Lásd a 37. lábjegyzetet.

⁶⁵ Ugyanígy értékeli a jelenség hatását Scybold. In: *Der Prophet Jeremia. Leben und Werk*. UTB 416, Stuttgart, 1993. 120 skk.

tikai elit, de akár a nép tagjait is, hogy az ellenállás nem reménytelen, sőt: küszöbön a szabaddulás. Hogy e cél eléréséhez próféta műfajokat is igénybe vettek, azon nincs semmi csodálni való. A próféta mint kora értelmiségének tagja természetesen véleményt alkotott a körülötte érzékelhető világ minden rezdüléséről. Ezért lehetne Náhum orákulumainak szellemi háttérét a politikai prófécia kifejezés segítségével leírni.

A cél eléréséhez használt eszközök, amint azt fentebb láthattuk, erősen hasonlítottak az ún. kultikus próféták nyelvi kifejezési formáihoz.⁶⁶ Ezzel a besorolással nincs is semmi baj, ha nem társul mellé egyfajta értékítélet. Hiba volna ezeket a prófétákat minőségi szempontból az úgynevezett nagyok mögé sorolni. Még nagyobb baj volna, ha Náhumot gyengének, színvonalatlannak minősítenénk csak azért, mert stílári rokonságot mutat azokkal a nacionalista beállítottságú kultikus vagy más néven udvari prófétákkal, akiket a nemzetközi teológiai irodalom gyakran hamis prófétáknak nevez. Nem szabad elfelednünk azonban, hogy a „*hamis próféta*” kifejezéssel több baj is van.

Egyfelől még olyan kiélezett esetekben, mint Hananja és Jeremiás párviadala⁶⁷ sem tapasztaljuk, hogy az általunk vagy a tudományos közmegegyezés által igaznak tartott próféta (például Jeremiás) alapvetően megkérdőjelezné templomi vagy udvari alkalmazásban álló kollégájának legitimitását. Másfelől azt is tanácsos szem előtt tartanunk, hogy a teológiai irodalom kevés kérdésben bizonyul oly látványosan tanácstalannak, mint a hamis versus igazi próféta elkülönítésére szolgáló kritériumok tekintetében.⁶⁸ Ezért véleményem szerint kerülni kellene a terminusokat, és helyettük eltérő politikai meggyőződésről, esetleg más jellegű Isten-képről kellene beszélni. E kérdésben szívesen követem D. L. Smith véleményét, aki a Hananja-Jeremiás konfliktusban hamisság vagy igazság helyett két túlélési stratégiáról beszél.⁶⁹

⁶⁶ A kérdéskör mindmáig legnagyobb ívű feldolgozása: Jeremias, J.: Kultprophetic und Gerichtsverkündigung in der späten Königszeit Israels. WMANT 35, Neukirchen, 1970.

⁶⁷ Lásd Jer 27-29.

⁶⁸ A teljesség teljesíthetetlen igénye nélkül csak a második világháború utáni irodalom legfontosabb tételeiből említek néhányat: Az 1945 előtti munkák értékelő összefoglalását lásd Osswald, E.: Falsche Prophetie im Alten Testament. Tübingen, 1962.; Buber, M.: Falsche Propheten. In: Wandlung 2, 1946-1947. 277-283., a próféta helyes politikai ítéletét teszi alapvető kritériummá. Quell, G.: Wahre und falsche Prophetie. Versuch einer Interpretation. BFChT 46,1, Gütersloh, 1952., a morális hozzáállásában látja a döntő tényezőt. Fohrer, G.: Ezechiel, HAT I,13, Tübingen, 1955. szerint a próféta megélhetése és igehirdetése közti viszony számít elsősorban. Overholt, Th. W.: The Threat of Falseness: A Study of the Book of Jeremiah. SBT 2/15, Naperville(IL) Buberhez hasonlóan a kor nagy kérdéseire adott válasz helyességét tekinti perdöntőnek. Hossfeld, F. L. -Meyer, I.: Prophet gegen Prophet. Eine Analyse der alttestamentlichen Texte zum Thema: Wahre und Falsche Prophetie? BB9, Fribourg, 1973., arra figyelmeztet, hogy a híres beteljesedés/nem beteljesedés kritérium deuteronómiai, tehát késci gondolat. Crenshaw, J. L.: Prophetic Conflict: Its Effect Upon Israelite Religion. BZAW 124, Berlin, 1971. szerint a hamis próféta biztos ismertetőjele az, hogy feltételek nélkül számít YHWH segítségére. Sanders, J. A.: Hermeneutics in True and False Prophecy. In: Canon and Authority: Essays in Old Testament religion and Theology. ed. B. O. Long et al. Philadelphia, 1977. 21-44. szerint a legfontosabb kritérium a monoteizmus mint az igaz próféta centruma. Preuss, H. D.: Theologie des Alten Testaments I-II. Kohlhammer, Stuttgart, 1991-92., véleménye szerint a hamis próféta ismertetőjegye a nacionalista gyökerű üdv-váradalom. Seybold, K.: Jeremia. Leben und Werk. UTB 416, Stuttgart, Kohlhammer, 1993., a valódi próféta jelét abban látja, hogy az a mindenható Istent nem téveszti össze a hic et nunc segítő istenséggel. Huwylar, B.: Jeremia und die Völker. ThZ 52, 1996., igen helyesen nem beszél hamis, vagy igaz prófétákról, hanem csak eltérő politikai álláspontokat említ.

⁶⁹ The Religion of Landless: The Social Context of the Babylonian Exile. Bloomington, IN, 1989. 127. 136 sk.

4. Összegzés

Náhum talán akkor érthető meg a legkönnyebben, ha mindezeket figyelembe véve szemléljük. Olyan politikai körök reprezentánsa volt, amelyek élesen szemben álltak Asszíriával és egyben a realpolitikai okokból behódoló jeruzsálemi udvarral is. Szilárdan hitte, hogy az Örökkévaló minden körülmények közt megvédi Júdát, Jeruzsálemet, saját szentélyét. Éppen e politikai vélemény miatt valószínű, hogy nem a palota, hanem a templom szolgálatában állt. De talán akkor sem tévedünk nagyot, ha egy olyan udvari kör reprezentánsának tekintjük, amely kör – éppen engesztelhetetlen asszír-ellenessége miatt – átmenetileg kiszorult a kormányzásból.

Mint udvari vagy templomi alkalmazott természetesen nem rendelkezett Illés vagy Jeremiás egzisztenciális és egyben politikai függetlenségével. De ókori keleti értelmiségiként erre valószínűleg nem is vágyott különösebben.⁷⁰ Am e helyzetével tökéletesen belesimult kora átlagába. Más, többet várni tőle igazságtalanság volna, és helytelen értékítéletre ragadna. Teljesítményét megítélni nem könnyű. Mégis úgy tűnik, furesza játékot űzött vele a történelem. A gyűlölt nagyhatalom közeli végét hirdető próféciái (akár ő írta őket, akár nem) legalább annyira hozzájárultak Júda fennmaradásához e vészterhes korszakban, mint az indirekt módon, de annál hevesebben kritizált királyi udvar opportunistáé politikája.

MIKLÓS KŐSZEGHY

Woe to thee, Assyria (Nahum: a regular prophet among the exceptional)

The Book of Nahum holds up a distorting mirror to Assyria. It is impossible to identify with absolute certainty the author of the book, but the oracles can be traced back to a number of prophets. Precise dating is similarly problematic, but it would seem certain that the parts of the oracles against Assyria we are concerned with are contemporary. Thus, since our texts from the seventh century B.C. coincide chronologically with the flourishing of the Assyrian empire, they should be regarded as valuable sources.

The first group of the oracles under discussion (Nah 3,1.4.16-18) exposes some elements of Assyrian administration and techniques of using power, naturally, from the perspective of a small state. Despite the passionate and often moralizing tone of the texts it is clear that the authors of the oracles knew well this technique of using power.

The prophetic sayings of the other group (Nah 3,13.15.19) use powerful strokes to draw a picture of the destroyed Nineveh. These latter oracles relate the text under discussion to several pieces of a familiar prophetic genre (i.e. oracle against strange peoples). The purpose of such oracles was probably not to magically curse the enemy (although this view is still held far and wide in Old Testament studies), but to convince the local political elite, in this case that of Judah. Nahum – and why should we not call the author of the oracles in question by that name? – was probably a member of a political circle in Judah that had, for the time being, fallen out of power during Kings Manasseh and Amon precisely because these rulers avoided conflicts. The members of this circle, and thus the authors of the oracles in question firmly relied on the direct, fast, and unconditional help of YHWH in realizing their political goals.

⁷⁰ Az alkalmazásra törekvő ókori keleti értelmiségiről magyarul lásd Komoróczy Géza: Nabú-zuqup-kéna, Adad-sum-uszur, Már-Istár. Az értelmiség helyzete és lehetőségei a birodalmi Asszíriában. In: *Bezárkózás ...* 90-107.

MARÓTI EGON

Bajnok dinasztiák az ókori sportéletben

Quasi cursores című dolgozatomban néhány példával illusztrálva röviden foglalkoztam az antik görög sportélet egy figyelemre méltó jelenségével, nevezetesen azzal, hogy egy családon belül két generáció képviselői, apák és fiúk értek el kiemelkedő sikereket, győzelmeket a legjelentősebb versenyeken, így az olimpiai játékokon is rövidtávfutó számokban.¹ A dolgozom magyarázata kézenfekvő: a gyorsaság, fürgeség alapvetően genetikusan meghatározott, örökletes tulajdonság. *Mutatis mutandis* hasonló a helyzet az úgynevezett nehézatlétikai, „verekedő” versenyszámok esetében is, mint amilyen a birkózás, az ökölvívás és a pankration volt. Az örökletes tulajdonságok, adottságok kifejllesztéséhez természetesen mindkét esetben „külső” segítség – családi háttér, anyagi támogatás, kedvező társadalmi környezet – is szükséges volt. Az ifjak felnevelése, gondtalan fiatalságuk, felkészítésük a versenyzői pályafutásra, a nem egyszer távoli versenyekre való elutazás költségei megfelelő családi áldozatkészséget, ráfordítást igényeltek.

Jelen dolgozatomban ezúttal a nehézatlétika területén sikeres két, esetleg három generációval képviselt családok győztescível kívánok foglalkozni.²

1. A spártai Hippostenés és fia, Hetoimoklés egy sor győzelmet arattak birkózásban az olimpiai játékokon. *Hippostenés* első olimpiai győzelmét 652-ben aratta, a 37. olimpián a fiatalok (paides) számára akkor első ízben megrendezett versenyen.³ Utóbb a felnőttek között sorozatban öt alkalommal szerzett koszorút⁴ a 39–43. játékokon, 624 és 608 között.⁵

Hippostenés tehát összesen hat olimpiai győzelmet aratott, akárcsak később a legendás Milón, aki azonban hatszoros *periodos*-győztes⁶ volt. Igaz, Hippostenésnek erre még nem is nyílhatott lehetősége, hiszen a *periodos* másik három versenyét, a Pythiát, a Nemeát és Isthmiát csak később, 582-t követően alapították meg.⁷

A fiú, *Hetoimoklés* öt alkalommal szerzett koszorút Olympiában a birkózó küzdelmek során; nevezetesen 604 és 588 között, a 44–48. játékokon.⁸ Az első győzelmét ő is, mint apja,

¹ Lásd *Studia Varia*. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szeged, 1998. 103–106.

² Áttekintésemhez felhasználtam korábbi gyűjtésem anyagát, amely eredetileg A delphoi Pythia sportversenyei című könyvem II. részeként készült el, s a játékok 194 győztesének pályafutását, a győzelmekre vonatkozó adatokat mutatta (volna) be. Azonban az Akadémiai Kiadó „kerethiány” címén e terjedelmesebb és fontosabb II. rész kiadását mellőzte, így az anyag lényegében azóta is kéziratban van. Budapest, 1995. – A problémához lásd Decker, W.: Sport in der griechischen Antike. Vom minoi-schen Wettkampf bis zu den Olympischen Spielen. München 1995. 209. 42. jz. (a továbbiakban: Decker)

³ Paus. V 8,9. Afr. Vö. Förster, G. H.: Die Sieger in den olympischen Spielen. Zwickau, 1891. 60. sz. (a továbbiakban: Förster); Moretti, L.: Olimpionikai. I vincitori negli antichi olimpici. Roma, 1957. 61. sz. (a továbbiakban: Moretti 1957.)

⁴ Különben első ízben a 7. Olympián, 752-ben jutalmazták olajkoszorúval a győzteseket (Phleg. fg. 1. Jac.). Az első ilyen Daiklés, a stadionfutás győztese volt: Dion. Hal. I 71. Afr. ad 1.

⁵ Paus. uo. Afr. Vö. Förster 64., 66., 68., 71. és 73. sz.; Moretti 1957. 66., 68., 70., 73. és 75. sz.

⁶ A fogalomra vonatkozóan lásd Maróti E.: Periodonikés. Megjegyzések a pánhellén versenyek periodosgyőztes fogalmához. AntTan 32 (1985–86) 1–17. (a továbbiakban: Maróti 1985–86.)

⁷ A Pythiát illetően lásd Maróti E.: Delphoi és a Pythia sportversenyei. Budapest, 1995. 40–44. (a továbbiakban: Maróti 1995.)

⁸ Vö. Krause, J. H.: Olympia oder Darstellung der grossen olympischen Spiele... Wien, 1838. 297. (a továbbiakban: Krause 1838.); Förster 86–90.; Poralla, P.: Prosopographie der Lakedaimonier bis auf die

még a fiatalokúak között aratta.⁹ Tehát apa és fia abból a szempontból is nevezetesek, hogy mindkét olimpiai korcsoportban, a fiatalokúak és a felnőtt férfiak (*andres*) kategóriájában is győzni tudtak. Fentmaradt forrásadataink szerint ők az elsőek, akiknek ez sikerült.¹⁰

2. Említést érdemel az aiginai ökölvívó Praxidamas és családja, amelynek tagjai különböző nehéztöltéikai küzdőszámokban számos győzelmet arattak. A Bassidák előkelő családjába tartozó *Praxidamas*, Sokleidés (vagy Soklés) fia az 59. Olympián, 554-ben győzött ökölvívásban.¹¹ Versenyzőink ezen kívül még ötször aratott győzelmet az Isthmián¹² és háromszor a Nemeán.¹³ A család sikeres versenyzői közül Praxidamas két unokája esetében állapítható meg biztosan, hogy milyen versenyszámban és melyik versenyen szereztek koszorút és hozzávetőlegesen mikor. Így *Alkimidas* a fiatalokúak birkózását nyerte meg a Nemeán; ennek megörökítésére írta Pindaros a hatodik nemeai epinikionját.¹⁴ *Kallias* pedig, nagyapja nyomdokain járva ökölvívásban szerzett koszorút a Pythián. Erről Pindaros az említett győzelmi óda 34-37. sorában tesz említést. Kallias győzelmének datálása bizonytalan, az egyetlen fix támpont, a *terminus ante quem* 463. ti. Pindaros ekkor írta a költeményt.¹⁵

Az előkelő család tagjainak a koszorús versenyeken elért említett győzelmi is jelzik annak a korábban elterjedt, ma már mind gyakrabban cáfolt téves nézetnek a tarthatatlanságát, amely szerint a nehéztöltéikai anyagi érdekből, megélhetésük, esetleg meggazdagodásuk céljából verekedtek. A családi-társadalmi háttérrel feltáró vizsgálatok inkább arra mutatnak, hogy a cél a vetélkedés-virtuskodás, a homéroszi férfias kiválóság bizonyítása volt.¹⁶

3. A heraiai *Damaretos* és leszármazottai már a könnyűtöltéikkel foglalkozó dolgozatomban (lásd 8. jegyzet) is említést érdemeltek volna. Ugyanis Damarétos két egymást követő alkalommal is győzelmet aratott az Olympián, első ízben 520-ban, a 65. játékokon bevezetett fegyveres futásban. Versenyzőnk tehát ekkor, majd 516-ban szerzett koszorút a két-diaulos távon megvívott küzdelemben.¹⁷

Damaretos fia, *Theopompos* pedig pentatlonban győzött, két alkalommal is, mégpedig a 74. és 75. Olympián, 484-ben és 480-ban.¹⁸

Vizont azonos nevű fia, *Theopompos*, tehát Damarétos unokája, birkózásban lett olimpiai győztes, mégpedig – ebben mintegy folytatva a családi hagyományt – szintén két esetben, 440-ben és 436-ban, a 85. és 86. Olympián.¹⁹ A datálás persze ebben az esetben is következtetett.

Zeit Alexanders des Großen. Breslau, 1913. (Repr. 1966.) 285. sz. (a továbbiakban: Poralla); Moretti 1957. 82-86. sz.

⁹ Így S. Iulii Africani Olympiadón Anagraphé. Rec. I. Rutgers. Lugduni Batavorum, 1862. 109.; Förster 86. sz.; Poralla 285. sz.; Moretti 1957. 82-86.

¹⁰ A kérdéshez lásd Maróti E: Aristotelés felfogása a fiatalkori versenysportról... Actas, 1996/4. 5-19. (a továbbiakban: Martóti 1996.) A két versenyzőről részletesebben vö. Maróti 1996. 1-2. sz. 8-9.

¹¹ Pind. Nem. VI 28-. Paus. V 18,7. Vö. Moretti 1957. 112. sz.

¹² Lásd Klec, Th.: Zur Geschichte der gymnischen Agone an griechischen Festen. Leipzig-Berlin, 1918. (Repr. Chicago, 1980.) 2-6. sz. 88., szerinte 552-544 körül. (a továbbiakban: Klec)

¹³ Klec szerint (4-6. sz. 99.) 549-545 körül.

¹⁴ Alkimidas győzelmét Klec (102.) 473-ra teszi.

¹⁵ Kalliasról lásd Krause, J. H.: Die Pythien, Nemeen, Isthmien. Leipzig, 1841. 1971.² 94. (a továbbiakban: Krause 1841.); Klec 43. sz. 79.; Puech, A.: Pindare III. Némécnes.³ 1958. 76-77. (a továbbiakban: Puech) Különbösen a Bassidákra vonatkozóan lásd Puech 73-74.

¹⁶ Vö. Maróti E.: Az ókori olimpiizmus társadalmi háttéréhez. In: Sport és életmód II. Országos Sporttudományos Kongresszus I. Budapest, 1994. 309-314., ahol az utolsó, 40. jegyzet – amely éppen az újabb nézeteket összegezte – lemaradt (a továbbiakban: Maróti 1994.); ehhez kiegészítésül vö. Maróti 1995. 121. 289. jz.

¹⁷ Vö. Förster 135. és 140. sz.; Moretti 1957. 132. és 138. sz. a források részletes felsorolásával.

¹⁸ Vö. Förster 168. 169. sz.; Moretti 1957. 189. és 200. sz.

¹⁹ Vö. Förster 216. 217. sz.; Moretti 1957. 313. és 317. sz.

4. Szinte külön fejezetet jelent témánk szempontjából, de általában az antik versenysport történetében az előkelő származású rhodosi Diagoras és családjának páratlan sikersorozata. Maga Diagoras, valamint három fia és két unokája összesen kilenc olympiai koszorút szereztek meg a különböző nehéztárlétkai versenyszámokban, és négy periodosgyőzelmet arattak, nem említve más versenyeken elért számos diadalukat.

Diagoras, Damagétos fia, ökölvívásban elért győzelmi sorozatát Pindaros a VII. olympiai epinikionjában énekelte meg.

Eszerint 1-1 győzelmet aratott az olympiai és a pythoi versenyeken (15-17. sor); megemlíti az Isthmián elért 4 és a Nemeán aratott 2 győzelmét (81-82.). Utána (82-87.) felsorolja az Athénban, Argosban, Aiginában, Pellénében és Megarában stb. elért győzelmét.

A rhodosi Gorgón szerint Pindaros költeményét a helyi Athéné Lindia templomában arany betűkkel írták fél.²⁰

A fentiek szerint Diagoras periodosgyőztes volt.²¹ Olympiai győzelmét 469-ben, a 79. játékokon aratta. Olympiai győztes-szobrát a megarai Kalliklés készítette el. A szobornak csak a talpzata maradt ránk, ezzel a felirattal: Diagoras Damagétos fia rhodosi (I. 01. 151. sz.).

Diagoras alakját több neves sportoló társához hasonlóan számos anekdota, hiedelem övezte. Hatalmas erejét Hermés istentől való származása bizonyosságának tekintették, és mintegy második Héraklésnek tartották.²² Pausanias elmeséli, hogy Diagoras elment két idősebbik fiával a 448. évi 83. olympiai játékokra, amikor azok porondra léptek. Emlékezetes jelenet lehetett, amikor fiai, a pankrationban győztes Damagétos és az ökölvívásban győztes Agésilaos örömeikben vállukon hordták körül idős apjukat a stadion ujjongó nézői előtt, azok pedig virágokkal halmozták el és magasztalták őt.²³ Az, hogy túláradó örömeiben Diagoras szívszélhűdést kapott és a helyszínen meghalt, miként azt Gellius (III 15,3) előadja, végképpen nem hihető, s alighanem arra a vélekedésre vezethető vissza, hogy ennél nagyobb dicsőséget, boldogságot földi halandó már meg nem érhet, hát jobb, ha meghal – valahogy úgy, ahogy Cicero tudomása szerint (Tusc. I 111) egy jelenlevő spártai férfi mondta: *Morere, Diagora; non enim in caelum ascensus es*²⁴ – azaz: „Halj meg Diagoras, hiszen az égbe úgysem fogsz feljutni...”.

A nagyapja nevét viselő *Damagétos*, Diagoras legidősebb fia két alkalommal győzött az Olympián, 452-ben és 448-ban, tehát a 82. és 83. játékokon, pankrationban.²⁵ A második alkalom volt az öccsével, *Agésilaossal* egyazon napon aratott győzelme. Győztes szobrának szintén csak a talpzata maradt fenn e szavakkal: Damagétos Diagoras fia rhodosi (I. 01. 152. sz.).

²⁰ Gorgón, fr. 18. FGH 515. sz. (III B. 490. Jac.)

²¹ Diagorasról lásd Krause 1841. 89.; Krause 1838. 269.; Förster 220. sz.; Kirchner, J.: RE V. 1903. 309-310.; Klec 47.; Knab, R.: Die Periodoniken. Ein Beitrag zur Geschichte der gymnischen Agone an den 4 griechischen Hauptfesten. Diss. Giessen, 1934. 9. sz. (a továbbiakban: Knab); Mező F.: Az olympiai játékok története. Budapest, 1929. 1978.² 108-110. (a továbbiakban: Mező); Moretti 1957. 252. sz. 94-95.; Bengtson, H.: Die Olympischen Spiele in der Antike. Zürich und Stuttgart, 1971. 70. 75-76. (a továbbiakban: Bengtson); Poliakov, M. B.: Combat Sports in the Ancient World. New-Haven – London, 1987. 119-121. (a továbbiakban: Poliakov); Maróti 1985-86.; Maróti E.: Antik Tanulmányok 36. 1992. 20. (a továbbiakban: Maróti 1992.); Maróti 1994. 313.; Decker 136-138.

²² Schol. Pind. Ol. VII, inscr. 9. (1913,97. Dr.)

²³ Vö. Paus. VI 17,3. Schol. Pind. Ol. VII, prooem (198 Dr.). Lásd még Mező 109.; Maróti 1994. 313.

²⁴ Vö. Plut. Pelop. 34. Lásd még Maróti 1995. 86-87.

²⁵ Lásd Pap. Oxy. 222. II. col. 17. és 30. sor.; Paus. VI 7,1. 7.; Schol. Pind. Ol. VII, 196 (Dr.). Lásd még Krause 1838. 262.; Hitzig-Bluemner: Pausaniae Graeciae Descriptio, II/2. 566. (a továbbiakban: Hitzig-Bluemner); Moretti 1957. 287. 300. sz.; Poliakov 120.

Agésilaos (Akusilaos), a középső fiú szorosán apjuk nyomdokain haladt: ő is ökölvívásban szerzett koszorút.²⁶ A Pindaros epinikionjához írt scholion²⁷ elmondja, hogy szobrán a bal öklének a szíjbandázsa (*himanta pyktika*) jelezte versenyszámát.

A család legsikeresebb sportoló tagja – akárcsak a népmesében – a legkisebb fiú volt, *Doricus*, aki 432-424 között három egymást követő Olympián (87-89.) pankrationban szerzett koszorút, s háromszoros periodosgyőztes volt.²⁸ Delphoiban felállított, elveszett szobrának töredékes felirata szerint háromszor győzött az Olympián, négyszer a Pythián, nyolcszor (?) az Isthmián és hétszer a Nemeán. A Panathcián és Epidaurusban 4-4, Argosban és Arkadiában 3-3 győzelmet aratott.²⁹ A Pythián, feltehetően a negyedik alkalommal ellenfél nélkül győzött (vö. Paus. VI 7,4), bizonyára azért, mert korábbi sikerei hatására senki sem mert kiállni ellene.

Doricus sikeres versenyzői pályafutása másfél évtizedet ölelhetett fel. Amikor felhagyott a versenyzéssel – kb. 35 éves korában –, a politika porondja felé fordult. Itt már kevésbé volt sikeres: élére állt a rhodosiak Athén elleni szervezkedésének, függetlenségi törekvéseinek, emiatt az athéniak halálra ítélték. A büntetést úgy tudta elkerülni, hogy az itáliai Thorioiba (Thuri) menekült, és itt polgárjogot kapott (Xen. *Hell.* I 5,19). Később spártai szövetségben részt vett egy Athén elleni hajósvállalkozásban. Ennek során azonban fogságba került, majd szabadon engedték (Paus. VI 7,4-5), Xenophón (i. h.) és Diodóros (XIII 45) közlése szerint korábbi impozáns sportsikerei iránti tiszteletből. Ez azonban, bármilyen szépen hangzik is, nem feltétlenül igaz. Valószínűleg kötelezettséget kellett vállalnia, hogy nem vesz részt többé Athén-ellenes akciókban.³⁰ Doricus idős korában hunyt el szülőföldjén, Rhodoson.

Diagoras idősebb unokája, Kallipateira nevű lányának fia, *Euklés*, ugyancsak az ökölvívást választotta, és sportágában a felnőttek között olympiai győztes lett. A győzelem datálása bizonytalan, a 94. Olympiára, 404-re tehető, de meglehetősen valószínű, hogy egy évtizeddel korábbra. Szobrát a család többi sikeres tagjának szoborcsoportjában állították fel, de ennek szintén csak a talapzata maradt fenn, a szokásos néhány szavas felirattal.³¹

Euklés unokatestvére, *Peisir(r)odas*, Diagoras Phereniké nevű lányától született. Ő is ökölvívásban szerzett koszorút az Olympián, azonban a fiatalokorúak kategóriájában. Moretti (1957, 356. sz.) szerint körülbelül Euklésszel egy időben. Számos forrás fenntartotta – kisebb-nagyobb eltérésekkel – azt a regényes történetet, hogy a fiatal bokszoló anyja, Phereniké edzőnek öltözve, férfinak álcázva magát, elkísérte fiát a versenyre, de leleplezték. Am tekintettel apja és fivéréi legendás sikereire, a versenybírák kivételesen megengedték, hogy nő léteire maradjon és jelen lehessen fia diadalánál.³²

²⁶ Pap. Oxy. 222. II. col. 29. sz.; Paus. VI 7,3. Vö. Moretti 1957. 229. sz.; lásd még Hitzig-Bluemner l.h.; Poliakoff 70. 120.

²⁷ Schol. Pind. Ol. prooemion c. 198. (Dr.)

²⁸ Sportpályafutásához lásd Krause 1838. 275.; Förster 258. sz.; Swoboda, H.: Doricus RE III. 1905. nr. 4. 1560. col. (a továbbiakban: Swoboda); Hitzig-Bluemner II/2. 565-566.; Knab 13. sz. 28-29.; Moretti 1957. 322., 326., 330. sz.; Moretti, L.: Iscrizioni agonistiche greche. Roma, 1953. 57-60. (a továbbiakban: Moretti 1953.); Harris, J. A.: Greek Athletes and Athletics. Indiana, 1964. (= 1967.) 123., 124.; Göhler, J.: Olympioniken als Krieger und Politiker. Die Leibesübungen 14. 1970. 183.; Poliakoff 120.; Sève, M.: Les concours d'Épidaure. REG 106. 1993. 327. 14. sz. (a továbbiakban: Sève); Maróti 1985-86. 5. és 28. jz.; Maróti 1992. 21.; Maróti 1994. 313.

²⁹ Lásd Dittenberger, Syll.³ 82. sz.; Moretti 1953. 23.; Vö. Paus. VI 7,1. 4-5., továbbá Thukyd. III 8,1. Arist. Rhet. I 2 (1357 a., fr. 569. /R/).

³⁰ Politikai pályafutásához lásd Swoboda RE III 1560-61. col.; Hiller von Gacringen, RE Suppl. V 1931. 762. 772-773.; Hitzig-Bluemner 568-569.; Maróti 1994. 313.

³¹ I. 01. 159. lásd még Paus. VI 6,2. 7,2.; Moretti 1957. 354. sz.

³² A forrásokban számos bizonytalanság van, például az anya nevét illetően is; vö. Paus. V 6,7. 7,2,4.; Schol. Pind. Ol. p. 198 (Dr.); Ailian. var. hist. X 1. Plin. n.h. VII 133. Philostr. 148, 10.; Vö. Kroll, W.: Phereniké. RE XIX (1938) 2033.

Mellesleg aligha szorul bizonyításra, hogy Diagorasék, a rhodosi arisztokrácia egyik legelőkelőbb, gazdag családjának tagjai nem megélhetési gondok miatt, anyagi érdekből vállalták a kemény, férfias viaskodást, hanem virtusból, tekintélyük gyarapítása érdekében.

5. Az ökölvívó lepreóni *Alkainetos*, Theantos fia két szempontból is nevezetes. Először azért, mert két korcsoportban is győzelmet aratott az Olympián, másodszer azért, mert két fia is győzött az élisi versenyeken, mégpedig a fiatalkorúak ökölvívásában.

Alkainetos a *paides* korcsoportban a 81. Olympián (456-ban) szerzett koszorút; a felnőttek között pedig, úgy látszik, a szokásostól valamivel nagyobb intervallummal, mégpedig 444-ben, a 84. játékokon.³³

A két fiú egymást követően aratta sikereit, mégpedig *Hellaniikos* a 89., a nagyapa nevét viselő *Theantos* pedig a 90. Olympián, 424-ben, illetve 420-ban.³⁴ Későbbi versenyzői pályafutásukról, mint sok más fiatalkori győztes esetében, nincsenek adataink. Vagy felhagytak a versenyzéssel, vagy nem értek el kimagasló eredményeket, sem az ok, sem a tény nem ismeretes.³⁵ Egyetlen esetleges támpontunk van, nevezetesen az, hogy Lepreón időközben elvesztette önállóságát, s lehetséges, hogy ez áll a háttérben.

6. Következő példánkban ugyan apa és fia mindketten olympiai győztesek voltak, azonban sikereiket eltérő, nem azonos jellegű versenyszámban érték el.

Az argosi *Cheimón* birkózásban szerzett koszorút a 83. olympiai versenyen, 448-ban.³⁶ Olympiai győzteszobrát földíje, Naukidés készítette el; egy másik alkotását pedig Argosban állították fel; ezt Nero Rómába vitette, utóbb Vespasianus a Pax templomában helyeztette el. Cheimón fia, *Aristeus* viszont dolichosban aratott győzelmet a 90. Olympián, 420-ban.³⁷

7. Nagy Sándor keleti hódításai nyomán a hellénizmus korától hatalmas újabb területek kapcsolódtak be a sportversengésbe. Minden magára valamit is adó polisz épített stadiont, rendezett sorozatos versenyeket.³⁸ Jellemző Harris összcállítása, amely a római korban több mint másfél száz ilyen színhelyet tüntet fel.³⁹

A sportélet új központjai jöttek létre. Ilyen volt például Alexandria, amelynek versenyzői különösen rövidtávfutásban, illetőleg a nehézatlétkiai küzdőszámokban, elsősorban pankrationban tűntek ki. Jellemző, hogy a Kr. u. 2. században 14 alexandriai stadionfutó olympiai győzelméről van tudomásunk.⁴⁰ Ezzel mintegy megismételték a krotóni futók korábbi sikereit.⁴¹ Hasonlóan kiválóan szerepeltek versenyzőik pankrationban is. S amennyiben megállapítható, ez utóbbiak jobbára a polgárság előkelőbb, gazdagabb családjainak a tagjai voltak. Kissé paradox jelenség, hogy a tárgyalt családi összefüggésekre vonatkozó adataink ezekből a későbbi időkől gyérebbek. Ennek hátterében vagy a tények vagy a hagyományozás hézagossága állhat. Ismeretes, hogy Pausanias tudósításai 180-nál nem mennek tovább; Africanus pedig csak a 249. Olympiáig, 217-ig regisztrálta a győztesek főbb adatait. Ezt követően jobbára már csak a – szerencsére folyamatosan szaporodó – feliratleletekre támaszkodhatunk. Ezek a primér, lényegében hiteles források igen becsesek, de jobbára töredékesek, nem adnak folyamatos eseménysort, s csak tényközlésre, esetleg a győztesek méltatására szorítkoznak.

³³ Vö. Pausan. V 7. 8.; Lásd még Krause 1938. 240.; Kirchner RE I 1894. 1490.; Förster 241. 246.; Moretti 1957. 276. 309. sz.; Maróti 1996. 10. 5. sz.

³⁴ Vö. Moretti 1957. 331. 338. sz.

³⁵ A kérdéshez általában lásd Maróti 1996. 6-7.

³⁶ Paus. VI 9,3. A már többször hivatkozott nevezetes 222. sz. oxyrhynchosi papirusz Kimón alakot ad meg.

³⁷ A két győztes versenyzőre vonatkozóan lásd Moretti, 1957. 298., illetve 335. sz.

³⁸ Vö. Maróti 1995. 100-105.

³⁹ Harris, H. A.: Greek athletics and athletics. Indiana – London, 1964. (= 1967.) 4. sz. térkép.

⁴⁰ Vö. Bengtson 89.; Maróti 1994. 311.

⁴¹ Lásd Hönle, A.: Olympia in der Politik der griechischen Staatenwelt. Diss. Tübingen, 1968. 81.

Mindenesetre rendelkezünk néhány szempontunkból említést érdemlő adattal. Ilyen például – időben nagyot ugorva – két smyrnai nehéztatléta, *Claudius Apollonius* és fia, *Claudius Rufus* (akit szintén hívtak Apolloniusnak is), az egykori pankrationgyőztes Ti. Claudius Rufus leszármazottai. Nem tudjuk pontosan, melyik versenyszámban viaskodtak,⁴² de azt igen, hogy eredményesen: az apa egyszeres, a fiú kétszeres periodosgyőztes volt. Pályafutásuk datálása problematikus; minden valószínűség szerint a Kr. u. 2. század vége felé, illetve a 3. század első felében aratták sikereiket. Az apa körülbelül 189-ben, a 242. Olympián lett bajnok, a fia pedig a 252., 253. játékokon aratta győzelmeit, 229-ben, illetve 233-ban; s mindketten a megfelelő olympiai ciklusban voltak periodosgyőztesek.⁴³

Rufus a Héraklés eszmei védelme alatt álló atlétaszervezet előjárója volt; a tiszteletére felállított szobrát a szervezet római székházának tanácstermében helyezték el.

8. S ha már az alexandriai nehéztatléták, nevezetesen a pankrationgyőztesek szóba kerültek, akkor lássuk a következő bajnokpárt: *M. Aurelius Démétrios* és fiát, *Aurelius Asklepiadés*. Démétrios pankrationban periodosgyőztes volt, egyben sikeres birkózó is, aki egy ránk maradt felirat szerint az utóbbi számban veretlenül fejezte be pályafutását.⁴⁴ Rómában fia állított neki szobrot, aki maga is periodosgyőztes volt pankrationban. Démétrios olympiai győzelmét a kutatók eltérően datálják; a feltételezések alapja fiának pontosabban ismert adatai. Förster (682. sz.) 121-re, a 225. Olympiára teszi, ami kissé korainak tűnik, Démétrios ugyanis 144-ben még feltétlenül élt, mert tudjuk, hogy ekkor ő volt a római Héraklés atlétaszervezet főpapja. Moretti szerint olympiai győzelme 153-ra, a 233. játékokra tehető.⁴⁵

A fiú, *M. Aurelius Asklepiadés* – akit Hermodórosnak is neveztek –, pályafutását részletesebben ismerjük. A római San Pietro in Vincoli templom kertjében feltártak egy 41 soros prózai feliratot, amelyből kiderül, hogy periodosgyőztes volt, közelebbről egy-egy olympiai és pythoi, két-két nemei és isthmosi koszorút szerzett. Olympiai győzelmét a 240. versenyjátékokon érte el, 181-ben. A felirat 20-35. sora részletesen ismerteti további versenyeken elért 35 elsőségét. Így egyebek között győzött a római Capitolián, a nápolyi Sebastán, az Aktián, a Panathenaián stb. Több városnak (Athén, Puteoli, Neapolis stb.) tiszteletbeli polgára és tanácstagja volt. Több tisztséget viselt az általános (oikumenikus) atlétaszervezetben is, főpapja és haláláig elnöke volt. Nagyszámú győzelmét rövid idő alatt érte el, s 182-ben fiatalon, mintegy 25 éves korában abbahagyta a versenyzést. Ezt követően már csak egyetlen ünnepi alkalommal állt ki a küzdőtérre, nevezetesen 196-ban, 40 éves korában a Marcus Aurelius császár által alapított alexandriai „isolympia” (olympiai jellegű) versenyen.⁴⁶

Figyelmet érdemel a két alexandriai atléta *M. Aurelius* neve. Ez arra utal, hogy római polgárjogot nyertek, mégpedig magától Marcus Aureliustól. Elgondolkodtató, hogy míg több finnyás antik író, filozófus elmarasztalóan nyilatkozik a görög sportról, sportolókról (akárcsak némelyik mai filológus), akkor egyetlen császár sem volt, aki annyira nyitott lett volna ebben a vonatkozásban, aki annyi görög, illetve hellénizált keleti területről származó versenygyőztesnek adományozta a legmagasabb hivatalos kitüntetést, a római polgárjogot, mint éppen a filozófus Marcus Aurelius. Az is tény, hogy közel húsz *M. Aurelius* nevű, eredeti görög neve alapján szembetűnően új polgárt ismerünk a sikeres versenyzők között.⁴⁷

Ilyen új polgárok leszármazottja lehet az az utolsó családi győztespár is, akiket a Kr. u. 4. század derekáról ismerünk a híres, 1994-ben feltárt olympiai bronztabláról. Nevezetesen:

⁴² Förster 747., 748-49. szerint valószínűleg birkózók voltak.

⁴³ Pályafutásukhoz lásd Moretti 1957. 890., illetve 924. és 927. sz.

⁴⁴ IG XIV 1104 = IGR I 152. Moretti 1953. 230.; Moretti 1957. 685. sz.; lásd még Frisch, P.: *Zehn agonistische Papyri*. Opladen, 1986. nr. 6 (98-), 55., 58-59. sor és 122. o.

⁴⁵ Erre vonatkozóan lásd Pap. London III 1178,78-.

⁴⁶ Pályafutásához lásd Krause 1841. 88.; Krause 1838. 287-288.; Förster 219. sz.; Knab 43-44., 51. sz.; Moretti 1953. 228-235. 79. sz.; Moretti 1957. 884. sz.; Maróti 1985-86. 7-8. és 42. jz.; Sève 9. sz.

⁴⁷ Lásd Moretti 1957. 187. 137-153. sz.

M. Aur(élios) Héliodóros, aki a felnőttek között győzött pankrationban. Majd őt követően a thespiaiabeli *Markos Aur(élios) Héliodóros*, Héliodóros (tehát bizonyára az előző győztes) fia, aki a fiatalkorúak pankrationjában szerzett olympiai koszorút.⁴⁸

EGON MARÓTI

Champion dynasties in ancient sports

A number of families can be identified in ancient Greek sports whose members were winners in the Olympic games or at other competitions of the Olympic cycle (periodos) through two or three generations. The author has already discussed this phenomenon in connection with short distance runners. This time he mentions cases from heavy athletics, particularly from fighting sports (wrestling, boxing, pankration) in which subsequent generations of certain families were successful in identical or similar branches of competition.

⁴⁸ A felirat faksimiléjét és átírását közli: Ebert, J. (Zur neuen Bronzplatte mit Siegerinschriften): *Nikephoros* 10. 1997. 218-219.; Vö. Maróti: Marcus Aurelius és a görög versenysport. In: *Belvedere Meridionale* 10. 1998. (s. a.)

MACIEJ JANOWSKI

Kecskék és tokhalak*

A közép-kelet-európai liberalizmus sajátosságai a francia forradalom és az első világháború között

Bolesław Prus, aki amellet, hogy kiváló szépirodó volt, a társadalom életét figyelemmel kísérod közíróként is maradandót alkotott. Negyven éven keresztül jelentette meg Varsóban heti tárcáit, a *Kronikákat*, amelyekben konkrét megfigyelésein kívül a legkülönbözöb témákkal kapcsolatos véleményét is kifejtette. Ezek egyikében szerepelt a következő történet: modern gondolkodású emberek Darwin tanaitól fellelkesülve azt találták mondani egy pásztornak, hogy mivel a fajok az evolúció során átalakulnak, az ő kecskéje is könnyűszerrel tokhallá változtatható. Megkopasztották hát a kecskét, szarvát kitepték, víz alá nyomták, és nekiláttak, hogy lábát levágják. Amikor az állat már majdnem kiszervedett, a pásztor véget vetett a további kísérletezésnek, a következő mélyen szántó tanulságot vonva le az esetből: úgy látszik, akárhogy igyekszünk is, ebből a kecskéből, nem csinálunk tokhalat.¹

A kecske persze a lengyel társadalmat jelképezi itt, a tanmese pedig a radikálisokat gúnyolja ki a fontolva haladás nevében. A szervecs fejlődés és a radikális változások között azonban nem csak a modernizáció lengyel híveinek kellett választaniuk, a kecskepásztoréhoz hasonló dilemmával sokan szembesültek akkoriban. Mindkét opciónak voltak előnyei és hátrányai, úgyhogy a tanulmány vége fele visszatérünk még e történethez. Lengyel eszmetörténészek egyre gyakrabban vizsgálják a lengyel liberalizmus körvonalainak és definíciójának kérdését.² Egyedül a szomszédos országokkal való összevetés segíthet megmagyarázni az angol vagy francia liberalizmus felől közelítve értelmezhetetlen problémákat. A komparatív vizsgálat hozzájárulhat annak a ma már szerencsére visszaszorulóban levő lengyel gyakorlatnak végleges felszámolásához is, amely a lengyel politikai elméleteket más országokban nem használatos címkékkel látja el (behódolás, lojalizmus, függetlenség mozgalom) helyett, hogy olyan fogalmakkal élne osztályozásukkor, mint konzervativizmus, liberalizmus, szocializmus, nacionalizmus. Ez a minden mélyebb elemzést lehetetlenné tevő gyakorlat már egy jó évtizede visszaszorulóban van (ebben fontos szerepet játszott R. Ludwikowski munkája,³ de a 19. századdal foglalkozó lengyel eszmetörténet-írás még távolról sem tért át teljes egészében az Európában elterjedt fogalmak használatára).

Nincs szükség itt Közép-Kelet-Európa fogalmának részletes meghatározására; e tanulmány szempontjából elegendő annyit mondani, hogy a Habsburg-uralom alatti területeket értem alatta, valamint azokat, amelyek valamely történelmi időszakban a lengyel, illetve a len-

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: „Kozy i jesioty”. In: Roczniki Dziejów. Społecznych i Gospodarczych. Bd. 56-57. (1996/1997) 69-92.

¹ Prus, B.: Kronika, Kurier Warszawski, 1878. III. 13. Prus, B.: Kroniki. Warszawa, 1953-, 3. kötet. 300-302.

² Vö. Sympozjum historyczne: tradycje liberalne w Polsce. Szerkesztette: Kołodziejczyk, R. – Benedykciuk, R. Warszawa, 1993. (Friedrich Naumann Stiftung. Materiały i rozprawy do teorii dziejów i współczesności liberalizmu.) Magyarul lásd: Janowski, M.: Lengyel liberalizmus a 19. században. In: Szabadság és nemzet. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Budapest, 1993. 213-248. (a továbbiakban: Janowski)

³ Ludwikowski, R. R.: Główne nurty polskiej myśli politycznej 1815-1890. Warszawa, 1982.

gyel-litván államhoz tartoztak,⁴ e határokat mindazonáltal nem kezelem merevem, hiszen a jelenség felvázolására, nem pedig adatok sorolására törekszem.

A politikai gondolkodás története szempontjából Európa ezen részén a vizsgált időszakban a liberalizmus három világosan elkülönülő szakaszra osztható. Nagyjából a múlt század harmincas éveinek közepéig tart a liberalizmus kibontakozásának időszaka, a liberálisok ekkor még csupán a társadalom által értetlenül szemlélt kisebbséget alkották. A következő időszak egészen az 1880-as évekig tart, erre a fél évszázadra csak a liberalizmus diadalmenete. Noha első pillantásra kérdésesnek tűnik, lehet-e egyáltalán diadalmenetet emlegetni, hiszen a politikai szabadságjogok kiterjesztése mind Poroszországban, mind Ausztriában következtelenül és lassú ütemben haladt, az orosz fennhatóság alatti területeken pedig gyakorlatilag nem is került rá sor, mégis diadalról van szó. A liberális eszmék még a liberalizmus politikai ellenfeleinek képzeletét is hatalmukba kerítették – a liberalizmus elleni támadásokkal nem hagynak ugyan fel, de ezek már nemigen meggyőzőek. A kiváló magyar szabadelvű gondolkodó, báró Eötvös József 1854-ben úgy vélekedett, hogy 1848 tavaszán azért engedtek oly könnyen az osztrák, német, francia és olasz konzervatív kormányok a nép követeléseinek, mert titkon maguk is biztosak voltak benne, hogy a liberalizmus a jövő.⁵

Egyes országokban egész nemzedékek politikai tevékenysége a liberalizmuson belüli áramlatok vitájából állt. Egyaránt liberálisok voltak az ifjú- és ócskek, a kiegyezés magyar hívei és negyvennyolcas ellenzékiük. Hasonlóan kedvező helyzetben nem voltak a szabadelvűek sem annak előtte, sem annak utána.

Végül az 1880-as évektől elkezdődik a liberalizmus több évtizedes válsága. 1918 a politikai környezet alapvető átrendeződését vonja magával, de nem töri meg ezt a folyamatot. Miként korábban általános volt a liberalizmus felívelésébe vetett hit, úgy ekkorra nyilvánulóvá vált hanyatlása. A liberális eszmények is átalakulnak, demokratizálódnak és ekkorra szocialista elemekkel is bővülnek.

Érdemes figyelni arra, hogy a romantika-pozitivizmus korszakhatár a liberalizmus alakulásában nem játszik fontos szerepet. A harmincas évektől az ötvenesekig a romantikus filozófia a liberális gondolkodás világnézeti alapja lehetett, később viszont ezt a szerepet a pozitivizmus töltötte be, a liberális eszmerendszer tartalmára azonban mindez nemigen volt hatással.

2. Nemesség és bürokrácia

Két évszázada folyik a vita, hogy az európai liberalizmus a rendi szabadságjogokból vagy az abszolutizmus modernizációs törekvéseiből nőtt-e ki. Valószínű azonban, hogy az igazság – legalábbis Közép-Kelet-Európa esetében – valahol középiütt keresendő: a liberalizmus kialakulásához a kettő együttes jelenléte kellett. A rendi szabadságjogok az abszolutizmus teremtette modern állami struktúrák hiányában a rendszer mély válságához vezettek (mint például a lengyel nemzeti köztársaság esetében), a rendi autonómiát nélkülöző abszolutizmus viszont (amint ezt Oroszország példáján láthatjuk) nem liberalizmust, hanem despotizmust szül. A kérdés tehát az, hogy e két tényező milyen aránya vezet a liberalizmus kialakulásához.

A dolog alapján világosnak látszik: a porosz és osztrák liberalizmus egyenesen Nagy Frigyes, illetve II. József reformjai örökségének tekinthető, a lengyel és magyar liberalizmus

⁴ Közép-Kelet-Európa fogalmával kapcsolatos elképzeléseimről (valamint arról, hogy miért találok ezt a meghatározást találóbbnak, a Közép-Európa elnevezésnél) bővebben lásd: Janowski, M.: Pitfalls and opportunities. The Concept of East-Central Europe as a Tool of Historical Analysis. *European Review of History*. vol 6. 1991. 1. 91-101.

⁵ Eötvös J.: A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra. Eötvös József összes munkái XIII. kötet. 7. Ugyancsak vallja (anélkül, hogy Eötvösre hivatkozna) Namier, L.: 1848: The Revolution of Intellectuals. London, 1946. 7.

viszont gazdagon merített a rendi szabadságjogok hagyományából. A cseh liberalizmus mindkét forrásból táplálkozik ugyan, de megteremti – sokkal inkább, mint a térség többi szabadelvű mozgalma – saját polgári-értelmiségi hagyományát (a cseh historiográfia a cseh liberalizmus történetét 1848-cal kezdi, kitérve ezáltal a kezdetek megjelölése elől).⁶ Létrejön tehát egyrészt a nemesi liberalizmus, másrészt pedig (elsősorban német nyelvterületen) a hivatalnoki liberalizmus (Beamtenliberalismus). Az első definiálása azonban sok gondot okoz.

A nemesi liberalizmus koncepciójának kifejtésében a magyar szakirodalom járt elől.⁷ Ennek értelmében Magyarországon a 19. század első felében a középnemesség ugyanazt a szerepet töltötte be, mint Nyugaton a középosztály: a liberális elvek fő képviselője volt. Ez a számos változatban (többek közt marxista változatban is) kifejtett elmélet nem csupán magyarországi jelenségek magyarázatát segíthetné, csakhogy számos kételyt ébreszt.

Mert mit is jelent a középosztályi szerep betöltése? Hiszen minden bizonynyal nemcsak azt kell ezalatt érteni, hogy a leggazdagabbak és a legszegényebbek közt foglal helyet a társadalomban, hanem jelenti az a középosztályt jellemző tulajdonságok, viselkedés- és gondolkodásformák összességét. Ezzel szemben a középosztályt általában éppen a polgári mentalitás jellemzi. Mondhatjuk ugyan, hogy a társadalmi hierarchiában elfoglalt köztes hely analóg vonások kialakulásához vezet még olyannyira különböző csoportok esetében is, mint a lengyel, illetve magyar nemesség az egyik oldalról, és a francia kispolgárság a másik oldalról. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a nemesség és a polgárság egészenek gondolkodás- és viselkedésmódja közti különbségek nagyobbak, mint a középnemesség és a középpolgárság közti esetleges hasonlóságok. Így hát mielőtt elfogadnánk a nemesség és középosztály analógiájáról szóló tételt, részletesen össze kellene hasonlítani a két csoport politikai nézeteit, értékrendjét stb.

Ez a tétel nem foglalkozik azonban az arisztokrácia abszolutizmusellenességével. A cseh rendek II. Józseffel szembeni ellenállásának eszmei gyökerei nagyban hasonlítanak a magyar nemesi ellenálláséhoz, azzal a különbséggel, hogy míg a magyarországi Habsburg-ellenesség fő erejét a kis- és középnemesség adta, a cseheknél a középosztálynak egyáltalán nem megféleltethető főnemesség játszotta a meghatározó szerepet. Am elegendő különbség-e ez ahhoz, hogy e két párhuzamos mozgalmat teljesen eltérően ítéljük meg, az egyikben a konzervativizmus,⁸ a másikban pedig a liberalizmus megnyilvánulását látva?⁹

Azt is pontosan meg kellene határoznunk, miben különbözik az abszolutizmussal szembeni régi rendi ellenállás a modern liberálistól. Ez a kérdés már több ízben felmerült,¹⁰ de a világos válasz mindaddig várat magára. A nemesi ellenállás nem minden formáját tekinthetjük a liberalizmus megnyilvánulásának, és a jelenség megítélése szempontjából nem az a döntő, hogy az adott mozgalom vezető ereje a középvagy a főnemesség volt-e. A politi-

⁶ Vö. Urban, O.: Český liberalismus a 19. století. In: Český liberalismus. Texty a osobnosti (a továbbiakban: Český liberalismus). Szerkesztette: Znoj, M – Havráněk, J.– Sekera, M. Praha, 1995. 15-27.

⁷ A problémakör szintetikus áttekintését adja: Szabó M.: A magyar nemesi liberalizmus, 1825-1910. In: Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Budapest, 1993. 150-181. (a továbbiakban: Szabó)

⁸ Így tesz Beránek, Jiří: Absolutismus a konstitucionalismus v Čechách doby Velké francouzské revoluce. K otázcce „české politiky” Leopolda II. Praha, 1989. passim. (a továbbiakban: Beránek)

⁹ Természetesen kérdéses a liberalizmus fogalmát a 18. sz. végével kapcsolatban alkalmazni; Fritz Valjevaco követem itt, aki az 1770-1815 közötti német politikai áramlatokkal foglalkozva kifejti, hogy az olyan fogalmak, mint liberalizmus, konzervativizmus, demokrácia, noha csak a francia forradalom után terjedtek el, már a 18. század második felére is alkalmazhatók. Úgy vélem, hogy kellő óvatossággal a Németországtól keletre eső országok esetében is követhető ez a gyakorlat. Vö.: Valjevacc, F.: Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770-1815. München, 1951. 3-5. (a továbbiakban: Valjevacc)

¹⁰ Szabó 150.; Dénes Iván Zoltán: L'horizon intellectuel et le système des valeurs des libéraux hongrois, 1830-1848. In: European Intellectual Trends and Hungary. Szerkesztette: Glatz F. Budapest, 1990. 84. (a továbbiakban: Dénes I. Z.)

kai követelések kevésbé eredeti tartalma sem igazán mérvadó, az az érdekes inkább, hogy azok a társadalom mekkora részére vonatkoznak (csak a nemesség vagy más társadalmi csoportok nevében lépnek fel), a legfontosabbnak azonban mégis a követelések indoklása, a szerzők szóhasználata tűnik, valamint az, hogy kire hivatkoznak.

Horst Haselsteiner ilyen szempontból vizsgálta meg a józsefi központosító törekvésekkel szembeni magyar nemesi ellenállást. A megyei határozatokban a felvilágosodás és a magyar rendiség olyan hagyományai keverednek, mint például II. Endre Aranybullája és Werbőczy 1514-es Tripartituma. Az egyik megye a Magyar Korona jogainak védelmében Montesquieu-re hivatkozik (testimonium Montesquii extranei disinteressati scriptoris),¹¹ egy másik pedig amiatti aggodalmának ad hangot, hogy az uralkodó rossz tanácsadói „*germanizare vellent, ut una sit Lingua, una Natio, et non Regnum Hungariae, set una et sibi ubique similis Monarchia Austriaca*”,¹² nehéz itt másra gondolni, mint hogy az archaikus latinság ez esetben modern politikai tartalmak kifejezését szolgálja, annál is inkább, mert a nemesi ellenállás szervezői közül sokan német egyetemeken végzett értelmiségiek, nemritkán szabadkőművesek voltak.¹³

Amikor azonban Fejtő Ferenc (sajnos a forrás megjelölése nélkül) azzal a szinte groteszk példával hozakodik elő, hogy a francia forradalomért lelkesedő magyar nemesek latinra ültették át a Marscillaise-t és a Ça ira-t,¹⁴ könnyen rájöhethetünk, hogy a divatos jelszavak itt a csoportérdekek védelmét szolgálják. Hasonlóképpen vegyülnek a nemesi hagyományok és a francia forradalom eszméi a konzervatív lengyel nemesi ellenállás vezetője, Seweryn Rzewuski lelkes szavaiban, amikor az abszolutizmus gyűlöletes jelképe, a Bastille lerombolását üdvözli.¹⁵ A morva rendek pedig a jobbágyság testi fenyegetésének visszaállítását követelve¹⁶ nem igazán kötődnek a liberalizmus hagyományához, inkább Žeromski *Hamvak* című regényének egyik jelenetét juttatják eszünkbe, melyben egy lengyel nemesember, akinek az osztrák hivatalnok megtiltja a parasztok verését, függetlenségét kimutatandó, az egész falu személtárára botoztatja meg nyakas jobbágyságát.

1815 után az abszolutizmus egyre konzervatívabbá válásával a helyzet gyökeresen átalakul. Ekkor a nemesi liberalizmus valóban leválik a régi rendies politizálásról. A régió valamennyi országában megjelennek a társadalom és a gazdaság megújítását szorgalmazó modern arisztokraták. Széchenyi István tevékenysége példaértékű, ám szót kell itt ejteni a csehországi Leo Thunról¹⁷ és az 1840-es években a Lengyel Királyságban működő Andrzej Zamoykskiról. Ez az inkább a gazdaságra, mint a politikára összpontosító főúri liberalizmus előbb vagy utóbb felvilágosult, liberális clemeket is hordozó konzervativizmussá alakult át.

A nemesi politizálásban a liberális eszmék szintén erősebben vannak jelen, mint korábban. 1818-ban a Lengyel Királyság szemjében liberális ellenzéki kör alakul, a Benjamin Constant eszméit valló ún. kaliszi ellenzék (az első magát liberálisnak valló politikai csoportosulás Közép-Kelet-Európában).¹⁸ Ugyanebben az időben Magyarországon felerősödik a metternichi abszolutizmussal szembeni rendi ellenállás, ennek következményeként egyezik bele Bécs 1825-ben az országgyűlés összehívásába, amely az 1825-től 1848-ig tartó magyar

¹¹ Sáros megye felirata, 1789 XI. 23. Idézi Haselsteiner, H.: Joseph II und die Komitäte Ungarns. Herrschaft und ständischer Konstitutionalismus. Wien-Köln-Graz, 1983. 176. (a továbbiakban: Haselsteiner)

¹² Bihar megye felirata, 1790. Haselsteiner 207.

¹³ Haselsteiner 92-107.

¹⁴ Fejtő F.: II. József. Budapest, 1997. 377.

¹⁵ Rzewuski, S.: O sukcesji tronu w Polsce rzecz krótka. (1789. XII. 1. után) passim.

¹⁶ Beránek 76. (217. jegyzet).

¹⁷ Vö. Thienen-Adlerflycht, C.: Graf Leo Thun in Vormärz. Grundlagen der Böhmischen Konservatismus im Kaisertum Österreich. Graz-Wien-Köln, 1967.

¹⁸ Vö. Thackeray, F. W.: Antecedents of Revolution. Alexander I. and the Polish Kingdom 1815-1825. Boulder, 1980. 72-76.

reformkor nyitányává lesz. Minden ilyen mozgalom vizsgálata során érdemes megfigyelni, milyen módon toboroz híveket az a megyékben, miként zajlanak a megyegyűlések – ezekben a kérdésekben talán jobban megmutatkozik a rendi alkotmányossághoz való kötődés, mint az ideológia területén.

A hivatalnoki liberalizmust könnyebb jellemezni. A monarchia hivatalnoki rétege 1848 előtt erősen ellenzéki meggyőződésű,¹⁹ Robert Evans pedig nemrégiben kimutatta, hogy milyen nagy hatással voltak a liberális eszmék az 1850-es évek osztrák neoabszolutizmusára.²⁰ Nem szabad elfelejtenünk, hogy a liberális nemesi ellenállás olyan országokban is megjelent, ahol ennek látszólag nem volt hagyománya: Poroszországban a junkerliberalizmus a negyvenes évek elején kapott erőre,²¹ Bécsben pedig a '48-as forradalom az alsó-ausztriai rendi gyűlés hatására tört ki, ugyanúgy, mint ahogy a francia forradalom. Másfelől pedig a hivatalnoki liberalizmus elemei ott is megfigyelhetők – mint például Lengyelországban és Magyarországon –, ahol a hazai abszolutizmus hagyománya egyáltalán nem volt számottevő.

Létezik ugyanis folytonosság a francia forradalom 18. század végi hívei és az 1815 utáni liberálisok között. Fritz Valjavec a Rajna-vidékről (tehát az érdeklődésünkön kívül eső területről) hoz példát arra, hogy a napóleoni centralizáció és közigazgatás korábbi hívei később ugyanolyan lelkesedéssel fogadták a Bécsi Kongresszust követő liberális alkotmányosságot.²² Hasonló fejlődésen ment keresztül a lengyel radikálisok egy része is, akik pályájuk kezdetén a Nagy Szejm jakobinusai voltak, majd a Varsói Nagyhercegség bürokratikus rendjéért lelkesedtek, mert az gyorsabb és radikálisabb modernizációval kecsegtetett, mint a felosztások előtti reformok, a Kongresszusi Királyság létrejöttét követően viszont az új hangzású liberalizmus szót tartották a nézeteiket leginkább kifejezőnek. Magyarországon is találhatunk párhuzamokat, a történészek Martinovics Ignácnak, a magyar jakobinusok vezetőjének programjában liberális elemeket véltek felfedezni.²³ Ez a nemesi liberalizmussal szembenálló áramlat központosító és modernizációs törekvéseket tűz zászlajára, de inkább a francia forradalom, nem pedig a német felvilágosult abszolutizmus hagyományából merít.

3. Központosítás: gyógyír az elmaradottságra

Közép-Kélet-Európában a liberalizmus elsősorban az elmaradottság élményéből táplálkozik.²⁴ A liberálisoknak céljaik eléréséhez milliók nézeteinek, értékrendjének, viselkedésének megváltoztatására kellett vállalkozniuk. A lengyel liberalizmus történetében a legérdekesebb munka e tárgykörben Stanisław Szczepanowski *Galícia nyomora számokban kifejezve* című könyve (1888), a kérdés összetettségét mégis talán Széchenyi István híres könyve, a *Hitel* (1830) tükrözi legjobban, mely a 19. századi iparosítás legnagyobb tartott akadályával foglalkozik, a hitel hiányával. Számos munka keresett megoldást erre a bajra, olcsó be-

¹⁹ Heindl, W.: *Gehorsame Rebellen. Burokratie und Beamte in Österreich 1770 bis 1848*. Wien-Köln-Graz, 1990. 207. (a továbbiakban: Heindl); a jelenség német párhuzamaival kapcsolatban vö. Lange-wiesche, D.: *Liberalismus in Deutschland*. Frankfurt am Main, 1988. 15-20.

²⁰ Evans, R. J. W.: *From Confederation to Compromise: The Austrian Experiment 1849-1867*. *Proceedings of the British Academy* 87. 1995. 135-167.

²¹ Hintze, O.: *Die Hohenzollern und ihr Werk. Fünfhundert Jahre vaterländischer Geschichte*. Berlin, 1915. 521.; Niedzielska, M.: *Liberalna szlachta prowincji pruskiej w okresie przedmarcowym*. In: *Toruń i Pomorze pod władzą pruską. Materiały z konferencji z 10-11 Grudnia 1993 w Toruniu*. Szerkesztette: Wierzosławski, S. Toruń, 1995. 89-107.

²² Valjavec 350-361.

²³ Csáky, M.: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studium zum Frühliberalismus in Ungarn*. Wien, 1981. 74-79.

²⁴ Kiváltképpen János A. C. hangsúlyozza ezt: *Politics of Backwardness in Hungary 1825-1945*. Princeton, 1983. passim.

ruházási hitelrendszer kialakítását ajánlva (mint például August Cieszkowski hasonló című írása, a *Sur le Crédit et Circulation*). Széchenyi azonban a hitelfelvétel nehézségeit tágabb probléma részének tekinti, az emberek egymás iránti bizalmatlanságát, valamint az üzleti életben elengedhetetlen megbízhatóság hiányát okolja mindezzért. Oly érzékletesen mutatja be olvasóinak a magyarság elmaradottságát a Nyugattal szemben, hogy érdemes itt szavait felidézni: „*Olasz énekes jobban fog énekelni, mint földünk (...). Az angol telivér kifutja lovunkat (...). Dido Párisi betűinél nyomtatóink szebbet nem állítanak elő (...). Éjszak-amerikai tengerész biztosan túltesz Pest 's Budai csónakáson. Como 's Bellagio vidéke sokkal kiesb, mint Somlyó vagy Badacsony tájéka. A' földművelés Angliában 's Belgiumban a mienket határtalanul fölülhaladja. Madeira, Sheri borok tiz esztendeig is elvannak jól a hajó fenekén, a Hegyaljai pedig sokszor pincében is elromlik (...). Telelni minden kétség kívül kellemesebb Nápolyban vagy Páriszban, mint Szabadkán vagy Esztergomban*”.²⁵ Ebből a látelctből nem a tehetetlen csüggedés szól, és nem hatja át a konzervatívok gyakori meggyőződése, hogy a hazait kell szeretni, még ha az idegen jobb is. A szerző szerint nem szükséges okvetlenül saját megoldások keresését erőltetni, a Nyugatot kell utánozni, és a nyugati eszményeket kell az itthoni viszonyokhoz idomítani. Ez az elképzelés végigkíséri a 19. századi liberális gondolkodást Közép-Kelet-Európában.

A gazdasági felemelkedésnek a liberálisok szerint meg kellett oldania a társadalmi problémákat. A 19. századi liberálisok nem tartották a gazdaságot nyertesek és vesztesek játéknak, és ezt meg is fogalmazták expressis verbis: „*Sok azt gondolja, hogy a földesur jobbágya ellenében úgy áll, mint két kártyás egymás ellen, kiknek egyedül egyike nyer, ' éppen csak annyit nyerhet, mennyit a másika vesz. Józanabb ezen halvéleményt letenni, mert talpigazság, hogy a természethez közelebb járó rendelkezések által mind birtokos, mind szántóvető határtalanul jobban bírhatná magát*”.²⁶ Széchenyi a mezőgazdaságról írta ezt, de ugyanígy vélekedtek a gazdaság más területeiről is.

Milyen gyógyírt kínáltak az elmaradottságra? Az érintett régióban a gazdasági elméletek a 18-19. század fordulójának kamerális intervencionalizmusától, a 19. század első felének lelkes liberalizmusán át, a század második felétől egyre erősödő intervencionalista elképzelésekig fejlődtek. A fejlődés nem volt lineáris, a negyvenes években Friedrich List és a francia utópista szocialisták munkássága iránti érdeklődés következtében eltávolodtak a gazdasági liberalizmustól, negyvennyolc után azonban ismét felülkerekedik a gazdasági liberalizmus, majd pedig a nyolcvanas évektől kezdve átadja helyét az intervencionalizmus különböző formáinak.

A gazdasági elmaradottság önmagában, noha a fejlett országoknál nagyobb aktivitásra sarkallta az államot, nem indokolná a liberálisok olyannyira elszánt központosító törekvéseit. Elszántságuk megértéséhez tudatosítanunk kell magunkban, milyen gyenge és törekény vívmánynak tűnhetett még a múlt század derekán a modern állam, mennyire átjárták a társadalmakat a több évszázada fennálló rendi intézmények, melyeknek részleges és lassú lebontása csak a felvilágosodás korában kezdődött meg. Az elmaradottság nemcsak a gazdaság és a mentalitás szférájában volt jelen, hanem a politika és a jog terén is. Otto Brunner és Joseph Redlich az osztrák állam történetének jeles kutatói azt hangsúlyozzák, hogy 1848-ig jogi szempontból az osztrák államról nem lehet beszélni: a császár minden tartományban külön uralkodóként gyakorolta a hatalmat, és az Ausztria császára cím nem kötődött semmiféle territóriumhoz és nem számolta fel a tartományok közötti különbségeket.²⁷

²⁵ Széchenyi István: Hitel. Gróf Széchenyi István összes munkái 2. kötet. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1930. 323. (a továbbiakban: Széchenyi)

²⁶ Széchenyi 352.

²⁷ Brunner idézi Heindl 65.; Redlich, J.: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches. I. kötet: Der Dynastische Reichsgedanke und die Entfaltung des Problems bis zur Verkündigung der Reichsverfassung von 1861, Darstellung. Leipzig, 1920. 55. (a továbbiakban: Redlich) Arról,

Arról, hogy a magyar nemesség tudatában (amelynek politikai ideológiáját a nemesi liberalizmus jelentette) milyen mélyen gyökeret vert a régi, koraiújkori hatalomfelfogás, amely a szuverenitás letéteményesének a megyegyűléseket, nem pedig a központi intézményeket tartotta, egy jellemző eset árulkodik. Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés előkészítése idején a hevesi megyegyűlés küldöttei határozatba foglalták, hogy a központi kormányzat valamennyi rendelkezését a megyegyűlésnek jóvá kell ahhoz hagynia, hogy azok Heves Vármegye területén is törvényerőre emelkedjenek.²⁸ Természetesen ez a határozat nem lépett hatályba, ám a hevesi nemesség eljárása egy a lengyel nemesi köztársaságban is létezett gyakorlatot idéz.²⁹

Még a politikai elit tagjainak gondolkodásmódja sem állt mindig összhangban a modern egységes állam eszméjével. Péter László meggyőzően bizonyítja, hogy az 1860-as években a Bécs és a Deák vezette magyar ellenzék között folytatott tárgyalásokat mindkét fél a király és a rendek közti tárgyalásoknak tekintette. Csak a 19. század vége felé kezdtek alkotmányjogban jártas tudósok azon töprengeni, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia egy állam-e vagy kettő, hogy az unió reális avagy perszonális, a kiegyezés létrehozóinak gondolatvilágában mindezekre a kérdésekre nem volt válasz.³⁰

Úgy látszik, hogy a történettudomány, mely inkább új eszmék születésével, mint a tanult emberek jellemző jogi tudatával foglalkozik, nem tulajdonít elég nagy jelentőséget a régi beidegződéseknek. Ki tudja, hogy az általunk vizsgált térség jellemző politikai konfliktusai vizsgálatához a 19. század legnagyobb részében a rendiséget kutatók (mint például Otto Brunner vagy Otto Hintze, akikre Péter László hivatkozik) munkáinak ismerete nem fontosabb-e, mint a központosított állammal foglalkozó korabeli teoretikusok műveit, Bodintól Hobbesig, melyek csak nagyon lassan épültek be a közgondolkodásba.

Ha tehát a hatalomra, szuverenítésra, államra és jogra vonatkozó új elméletek még ilyen gyöngye lábakon álltak, akkor nem lehet csodálkozni, hogy a liberálisok számára a modern állam, melynek élén egy uralkodó áll, és amely garantálja az egyének számára a negatív szabadságot, bármilyen liberális politikai program megvalósításának elengedhetetlen feltétele volt. Ha figyelembe vesszük a felvilágosodott abszolutizmus hagyományát, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy miért volt az osztrák és német liberálisok szemében a központosítás egyenlő a haladással, és miért tekintették a föderalizmus mindennemű megnyilvánulását a nemesség részéről a helyi struktúrákban gyökerező feudális hatalmuk megtartására tett kísérletnek. Legalábbis Közép-Kelet-Európa számos liberális gondolkodója szemében – szemben az angol liberalizmus felfogásával – az egyéni szabadságra leselkedő legfőbb veszélyt nem az önkényeskedő kormány, hanem a feudalizmus maradványai jelentették, a kormány pedig az egyének szövetségese lehetett a rendi állam zsarnoksága alóli felszabadulásért folytatott harcban. A 19. századi liberálisok vonzalma a központosító politika iránt nem a liberális ideálok megtagadását jelentette, amivel pedig gyakorta vádolták őket, hanem éppen azok logikus következménye volt. A nemzeti konfliktus elemei természetesen megjelennek a központosító törekvésekben, de véleményem szerint csak másodlagos szerepet játszanak.

A központosító elképzelések nagymértékben hatottak a kisebb nemzetek liberálisaira. Így például a szlovákok 1861-től szlovák autonóm terület létrehozására törekedtek, de ellenez-

hogy az Ausztria császára cím semmit sem változtatott az egyes Habsburg tartományok közjogi helyzetén vö. Balzer, O.: *Historia Austrii w zarysyc*, 2. kiadás, Lemberg, 1908. 392.

²⁸ Gratz, G.: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867-1918*. 1-2. Budapest, 1992. (az 1934-es kiadás reprintje, I. kötet 49.

²⁹ Vö: Kutrzeba, S.: *Historia Ustroju Polski w zarysyc*. 1. kötet. Korona. 7. kiadás Kraków, 1931. 277.

³⁰ Péter, L.: *The Dualist Character of the 1867 Hungarian Settlement*. In: *Hungarian History – World History*. Szerkesztette: Ránki György. Budapest, 85-164.

ték, hogy ennek keretében az ott lakó magyarok és németek is autonómiát élvezzenek, vagyis tulajdonképpen a magyarok velük kapcsolatos politikáját utánozták le.³¹

Arra számíthatnánk, hogy két fejlődési elképzelés kerül itt egymással szembe, és hogy a kis nemzetek liberálisai az adminisztráció centralizálása nélkül végbemenő modernizációt állítanak szembe a bécsi liberálisok elképzeléseivel. Ám nem ez a helyzet. Ez az akkori középkelet-európai liberalizmus előtt áll talán legnagyobb szellemi kihívás nemcsak megválaszolatlan, hanem egyszerűen észrevétlen maradt. Ritkán figyeltek fel arra az ellentétre, amely a modernizáció szempontjából szükséges központosítás és a nemzeti érdekek diktálta autonómiatörekvések között feszült, a centralizáció jó oldalait ismerte fel František Palacký,³² a nagy cseh történetíró és politikus, Adolf Fischhof pedig, a legélelsoőbb osztrák-német liberális, a dilemma feloldására azt vallotta, hogy a központosítás Mária Terézia és II. József alatt megteremtette már áldásos gyümölcseit, úgyhogy most ideje utat nyitni a nemzetek szabadságát biztosító decentralizációnak.³³ Szükségesen kedvezőtlen helyzetben kínált e dilemmára egyfajta megoldást a hetvenes-nyolcvanas években a varsói pozitivisták által meghirdetett szerves munka elmélete. A modernizációnak e felfogás szerint alulról jövő társadalmi kezdeményezések révén kell megvalósulnia, a pozitivista tanok népszerűsége pedig helyettesítheti az államhatalmat a modernizációt elősegítő magatartásformák propagálásában. A varsói pozitivisták idegenkedése az államtól nagymértékben kényszer szülte, és arra vezethető vissza, hogy az 1863-as felkelés leverése után a cári hatalom erőszakos oroszító politikát folytatott, szertefosztatva minden reményt, hogy a lengyel modernizációs törekvések bármilyen állami támogatásban részesülhetnek. 1905 után, amikor viszont lehetővé vált az államot a haladás szolgálatába állítani, a varsói szabadelvűiek a térség többi liberálisához hasonlóan etatista koncepciók kidolgozásába fogtak.

A modernizáció és központosítás összefüggéseinek feltárására tehát nem került sor. Általában a nem német liberálisok a központosítással szemben kettős álláspontot képviseltek. Ellenezték a központosítást, ha a felsőbb hatalommal kerültek szembe, de kiálltak mellette, ha saját hatalmuk megerősítéséről volt szó. Szükség szerint érveltek mellette avagy ellene, és nemigen törekedtek egységes doktrína kialakítására.

A liberálisokat felvilágosult gondolkodásmódjuk vakká tette a kulturális sokszínűség áldásaival szemben. A romantikus személyiség a nyelvjárások, a népszokások, hiedelmek, építészeti stílusok vidékenként váltakozó sokaságában elragadtatással fedezte fel az emberi szellem kimeríthetetlen sokszínűségét. A liberális mindezeket – éppen ellenkezőleg – csak az elmaradottság sajnálatos megnyilvánulásainak tekintette, amelyeket felszámol majd a modernizáció egységesítő lendülete. A romantikus indíttatású liberálisok is csak akkor éreztek rokonszenvet a népi kultúra iránt, ha biztosak voltak abban, hogy a benne megnyilvánuló regionális sajátosságok nem akadályozzák a nemzetépítés folyamatát.

Érdekes itt két idézet segítségével összehasonlítani a liberális és a konzervatív álláspontot. Az első Szécsen Antalnak, a magyar konzervatív politikusnak a Reichsratban 1860-ban elmondott beszédéből való: „Az osztrák monarchia igazi és valóságos lényege abban áll, hogy a szó modern értelmében nem egységes állam [...], hanem számos elemből jött létre és a legkülönbözőbb tartományokból és nemzetekből áll össze”.³⁴ A második szövegrészlet a már említett, 1860-ban készült szlovák memorandumból való: „annyi századon át alkotmányos hazánkban egy kún és jász kerület, 6 hajdu város, a lánzsások 10 községe, 16 szepesi város s 44 vármegye, helyi

³¹ A Memorandumot közreadja: Mikó I.: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Az 1944-ben Kolozsvárott a Mincerva által kiadott mű reprintje. 257-262. (a továbbiakban: Mikó), elsősorban az a passzus figyelemre méltó (259. o.) amely kimondja, hogy a szlovák földön élő magyarok elmagyarosodott szlovákok, akiknek vissza kell térniük eredeti nemzetiségükhöz.

³² Palacký, F.: *Idea statu rakouskeho* (1865). Český liberalismus. 48-66. (a központosításról: 49.)

³³ Fischhof, A.: *Oesterreich und Burschaften seines Bestandes*. Wien, 1869. 104-106. (a továbbiakban: Fischhof)

³⁴ Idézi Redlich J. kötet, I. rész 530.

*s fekvési nehézségek ellenére, mint külön municipális szerkezettel ellátott testületek, minden nehézség nélkül, valósággal fennállhattak*³⁵ – hangzott az egyik érv, amellyel a szlovákok alátámasztották autonómiaköveteléseiket. Elegendő czeket az idézeteket egymás mellé tenni és összevetni mondjuk Pulszky Ferenc nyilatkozataival (erről a későbbiekben szólunk) és megértjük, miért volt könnyebb a kis nemzetek politikusaiknak szót érteniük a konzervatívokkal, mint a liberálisokkal. Ez az oka a liberalizmus gyengeségének az ún. nem történelmi nemzeteknél.

A központosítás nem csak más nemzetek ellen irányult. Magyarországon a 19. század első felében a Habsburg-ellenes politika fő crejét a megyék adták. Ebben az időszakban a liberális politikusok (a centralistákat kivéve) csak elismerően szóltak a megyei politizálásról, még egy olyan koncepciót is kidolgoztak, melynek értelmében a megyegyűlés Rousseau társadalmi szerződéséhez hasonlatosan minden hatalom alapját képezte volna.³⁶ A helyzet gyökeresen megváltozott, amikor Magyarország a '67-es kiegyezés révén belső autonómiát kapott. Ugyanazok a liberálisok (nemcsak mint politikai tömörülés, hanem személy szerint is), akik korábban a megyékért lelkesedtek, hozzáfogtak a megyegyűlés mint a modern központosított hatalomgyakorlást akadályozó intézmény jogainak korlátozásához.³⁷

A központosítás az egyház pozíciójának meggyengüléséhez is vezetett. Az egyház állam volt az államban, amelynek crejét meg kellett törni, miként a főnemességét, és ahogy a regionális különbségeket fel kellett számolni. A liberális doktrína nem lépett fel magával a valósággal szemben, valójában azonban a konfliktus, amely igen nagy indulatokat szabadított el, nemcsak az egyház szerepét firtatta az államban, hanem világnézeti kérdéseket is feszegetett. A liberális antiklerikalizmus a francia felvilágosodásból és az osztrák felvilágosult abszolutizmus hagyományából merített, a liberálisoknak tehát két út közül kellett választaniuk. A francia hagyomány az egyházi személyeket el akarta tiltani minden közhivatal viselésétől és helyükbe állami tisztviselőket ültetni, miközben a jozefinista hagyomány szellemében a haladás egyházon belüli híveit szívesen látták tanári, köztisztviselői, betegápolói szerepben vagy a technika vívmányait és a nemzeti műveltséget terjesztő oktatóként. Közép-Kelet-Európában ez a második változat sokkal népszerűbb volt. Az egyház komoly tapasztalatokra tett szert a szervezés és a társadalom megnyerése terén, amelyet átadhatott azoknak, akik a modern állam létrehozásán munkálkodtak. A jozefinusz gyakorlat megnyilvánulásai tehát ott is megfigyelhetők, ahol az osztrák abszolutizmus hagyományának hatása elenyészőnek mondható, így például a varsói pozitivistáknál (persze csak elméletben, hiszen a gyakorlati politika alakítására nem lehettek hatással).³⁸ Az egyház nem élt a felkínált lehetőséggel, a konfliktus rendszerint olyankor éleződött ki, amikor az állam törvények révén rendezte a vitatott kérdéseket (elsősorban a vegyes házasságok és a felekezeteknek a katolikusokéval egyenlő jogállás biztosítása kapcsán).³⁹

4. A liberalizmus és a nemzetek

A 19. század folyamán a liberálisok mindvégig a nemzeti eszme természetes védelmezőinek tekintették magukat. Külön jelképekkel, hagyományokkal és azonosságtudattal rendelkező rendekre tagolt társadalom helyett egységes, közös jelképekkel és közös (többé vagy kevésbé mesterségesen létrehozott) múltképpel bíró társadalmat akartak teremteni. Számukra a romantikusokkal ellentétben, a nemzeti eszme nem a lokális kultúrák sokszínűségének megőrzését, hanem az egységcsítés és a modernizáció eszközt jelentette.

³⁵ Mikó 129.

³⁶ Dénes I. Z. 89.

³⁷ Gratz I. kötet. 89.

³⁸ Vö. Praca u podstaw (V) Parafia. Przegląd Tygodniowy nr 16, 1873. IV. 8. (20) 121-123.; lásd: Janowski 231-234.

³⁹ A magyar eszmetérdekes elemzi: Péter László: Hungarian liberals and the Church-State Relations (1867-1900). In: Hungary and European Civilisation. Ed. G. Ranki. Budapest, 1989. 79-138.

A nemzeti értékek azonban soha nem jelentettek öncélt, Palacký őszintén megvallotta 1848-ban, hogy az ő szemében a humanitárius eszme elsőbbséget élvez a nemzettel szemben.⁴⁰ A meggyőződés, hogy az egész emberi nem közös jegyei fontosabbak, mint a nemzeti jellemből fakadó különbségek, a felvilágosodásból kinőtt liberális univerzalizmus sarkkövét képezi. A liberális és a romantikus univerzalizmus, noha eredetét tekintve különbözik, abban azonos állásponton van, hogy az egyéni szabadság, az emberi haladás és a nemzeti szabadság ügye nem állhatnak szemben egymással. A láthatatlan kéz egyaránt összehangolja az egyéni és csoportérdekeket.

Az első kétfélek viszonylag korán merültek fel. 1842-ben a liberális beállítottságú cseh-országi arisztokrata, Leo Thun Pulszky Ferenchez, a magyar liberális politikushoz írott levelében, a népi kultúra iránti romantikus lelkesedéssel áll ki a szlovák nemzeti mozgalom mellett. Pulszky válaszából nem nehéz kiérezni az iróniát, amelyet alig palástol jólneveltség. „Levelében Ön azt feltételezi, mindkettőnk közös célja szellemi és erkölcsi újjászülötésükért munkálkodva a népek javát szolgálni. E feltételezéssel túl elhamarkodottan tulajdonítja nekem, Gróf Úr, saját nagylelkű filantróp nézeteit. Én ugyanis büszkén vallom magam hazafinak, nem pedig kozmopolitának, és politikai pályámon fő vezérével az, hogy hazám érdekét soha nem rendelem alá általános filantróp eszméknek.”⁴¹ Pulszky szavai a legtalányosabbak közé számítanak Közép-Kelet-Európa 19. századi történetében, nem volt szokás így írni a romantika korában, amikor patriotizmust és kozmopolitizmust egymást kiegészítő jelenségeknek tekintették. Pulszky szavai úgy csengenek, mintha vagy fél évszázaddal megelőzték volna korukat. A magyarok a nemzeti kérdésben általában élesebben fogalmaztak, mint más nemzetek liberálisai.⁴² A mérsékelt álláspontot valló Wessclényi Miklós báró *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című híres könyvében azt írja, hogy a hazaszeretet egyedül a nemzeti közösségerzétből táplálkozhat (az etnikai-nyelvi közösséget értve ezalatt): minden egyéb kapocs, mint például az alkotmányhoz és a jogrendhez való kötődés, csak kiegészítheti azt.⁴³

A magyar nemzeti eszme fejlődési útjében rejtélyeket tartogat számunkra. Azt váránánk ugyanis, hogy a nemesi liberalizmus a nemzeti kérdésben egyfajta, a középkori területfoglalásból kiinduló *Landespatrisztizmust* képvisel, amely az ország territóriumát politikai-történeti egységnek tekinti, és legfőbb vonásának jogi különállását tartja. E koncepció jegyében az országhoz tartozás érzése erősebb kell legyen, mint a nemzeti érzés. Joseph Matthias Thun gróf mondását – „*dass ich weder ein Tscheche noch ein Deutscher, sondern nur ein Boehme bin*” – sokszor szokás az ilyen *Landespatrisztizmus* példaként emlegetni.⁴⁴ Pulszkyknál, Wessclényinél pedig már ugyanebben az időben modern etnikai nacionalizmus jelenik meg.

Úgy tűnik, a magyarok esetében az a körülmény, hogy a germán, román és szláv népektől egyaránt különböztek, hozzájárult a fenyegetettség érzésének felerősödéséhez, és ami ennek velejárója, az agresszív megnyilvánulások megjelenéséhez. A protonacionalista elemek ezért előbb jelennek meg a magyar politikai gondolkodásban, mint a térség más nemzeteinél.

Mindazonáltal csek az elemek egészen a 19. század végéig nem álltak össze modern nacionalista ideológiává. Wessclényi idézett művében a Magyar Korona országait lakó szlávoknak sajátos alkut kínált: az egyéni szabadságjogok fejében, amelyekért a liberálisok síkra szállnak, le kellene mondaniuk a kollektív jogokról (vagyis arról, hogy önálló nemzetiségnek ismerjék el őket), és el kell fogadniuk a magyar nyelv egycuduralmát a közügyekben, a nem

⁴⁰ Palacký, F.: Psani do Frankfurtu, Praha 11 IV 1848. In: Český liberalismus 35-40.

⁴¹ Thun, L.: Die Stellung der Slowaken in Ungarn. Prag, 1843. 23-24.

⁴² Részletesen tárgyalja Varga, J.: A Hungarian Quo Vadis. Political Trends and Theories of the Early 1840s. Budapest, 1993. (II. fejezet: The Hungarian National Movement and the Country's Other Nationalities).

⁴³ Wessclényi, M.: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Budapest, 1992. 45-46. (a továbbiakban: Wessclényi)

⁴⁴ Thun, J. M.: Der Slavismus in Böhmen. Prag, 1845. 17.

magyar nyelveknek csak a magánszférában lehetne létjogosultságuk.⁴⁵ A vizsgált korszakban a magyar politikusok mindvégig kitartottak ezen álláspont mellett. Az 1868-as magyar nemzetiségi törvény, mely engedélyezte a nem magyar nyelvek használatát az oktatásban és a helyi közigazgatásban, de a magyar politikai nemzetet proklamálta, jelentette a magyar liberálisok által nyújtott engedmények csúcsát – és azt is csak elméletben, a gyakorlatban ugyanis nem tartották be.

A liberálisok nézeteinek további alakulása a nemzeti kérdéssel kapcsolatban a különböző nemzeti érdekek és szabadságformák összebékíthetőségéről vallott romantikus-liberális eszmék leértékelődésének folyamata. 1848-ban még lehetséges volt a kompromisszum: heves viták mellett ugyan, de az osztrák parlamentnek sikerült kidolgoznia az ország egységének megőrzése mellett széleskörű nemzetiségi jogokat biztosító alkotmánytervezetet. Az alkotmány nem lépett életbe, mert Bécs feloszlatta a parlamentet, a liberálisok későbbi integrációs kísérletei pedig, többek közt Fischhoffé a hetvenes évek végén, eredménytelenek maradtak.⁴⁶ A legtisztességesebb osztrák kompromisszumtervezet, amely nemzetiségi kérdésben valaha született, a bécsi liberális Fischhof *Oesterreich und Burschaften seines Bestandes* című munkája, amelyet egy galíciai liberális napilap azzal fogadott, hogy Fischhof a nemzetek egyenjogúságát hangoztatja ugyan, de nyakig ül az értelmetlen német előítéletekben.⁴⁷ Joseph Redlich az 1848-49-es kremsieri alkotmánytervezetről írva helyesen jegyzi meg, hogy a liberális eszmék oly mértékben köztiszteletnek örvendtek akkoriban, hogy kikényszerítették a kompromisszumokat.⁴⁸ Másrészt viszont néha úgy tűnik, hogy a liberális elvek magától értetődő volta nemegyszer megnehezítette a liberálisok nemzeti különbségeken felülemelkedő együttműködését, mivel úgy vélekedtek, ezen elvek közös tisztelete még nem elegendő az együttműködéshez. A különböző nemzetiségű liberálisokat sok dolog kapcsolta össze, ám ők maguk, mint Fischhof munkájának idézett galíciai fogadtatása is mutatja, elsősorban a különbségekre figyelték. Az új etnikai nacionalizmus csak a századfordulón diadalmaskodott. Hangsúlyozni kell itt a liberális és nacionalista nemzetfelfogás közötti alapvető különbséget. A liberálisok számára a nemzetalkotás folyamata összekapcsolódott a modernizációval, a különböző rendek egy nemzettestbe oladásával. A nacionalisták eleinte elfogadták ezt a víziót, ám hamarosan alapjaiban alakították át, elfogadva a faji alapú antiszemitizmust és ennek velejárójaként a zsidó lakossággal szembeni kirekesztő magatartást. Ez a felfogás a zsidók asszimilációjára törekvő liberálisok számára visszatérést jelentett a rendi társadalomhoz, utat nyitott a korporációs koncepciók előtt, amelyeknek semmi közük sem volt a nemzetben a modernizáció letéteményesét látó elképzelésekhez.

Mindazonáltal a nacionalizmus sok mindent átvett a liberális patriotizmustól. A nacionalizmus szinte mindenütt a liberalizmusból nőtt ki, a két vízió sarkítva bemutatott szembenállása első pillantásra nem feltétlenül volt nyilvánvaló. A nacionalisták átvették a liberálisok politikai táborát, a kis- és középpolgárságot, sőt politikai nyelvzetüket, szóhasználatukat, jelszavaikat, fogalomkészletüket is megtartották. Az új jelentés, amellyel ezeket felruházták, csak nagyon lassan bontakozott ki. Kiválóan példázzák ezt azok a közművelődési és sportkörök, melyeket a liberálisok tömegesen alakítottak a 19. század második felében és a 20. század elején. Azok a nemzeti tudat ébresztését, valamint a társadalmi integrációt szolgálták a liberális összetartozás jegyében, de a 20. század elején mindenütt a nacionalisták irányítása alá kerültek. A régi elemek lassan új képbe kezdtek rendeződni.

Álljon itt egy véletlenszerűen kiválasztott példa. Az Erdélyi Magyar Kulturális Egyesület (EMKE) fennállásának 25. évfordulójára impozáns kötet készült. Egyik illusztrációja egy hegyek közt fekvő kisvárost ábrázol éjszaka. A templomtoronyból kiáradó fénysugár reflektorként világít meg két szemét takargató baglyot, amelyek egy omladozó épület tetején ül-

⁴⁵ Wessclényi 211-216.

⁴⁶ Urban, O.: *Česka společnost 1848-1918*. Praha, 1982. 323-325.

⁴⁷ Przegład Polityczny. In: *Kraj*. Kraków 233, 1869 XII. 8. 3.

⁴⁸ Redlich I. kötet. 1. rész. 234-237.

nek. A fénynyalábon az EMKE felirat látszik, miközben az egyik bagoly így szól társához: „*Gyerünk innen pajtás, nem jó világ kezd itt lenni, nagyon világosodik!*”⁴⁹ Az ábrázolás módja, ahogy a fény eloszlatja a sötétséget, a liberális retorikát idézi, csak hogy az egyik bagolyra az van írva: román, a másikra meg, hogy szász, ez pedig alapvetően megváltoztatja a kép üzenetét: A magyar kultúra fénye kiúzi Erdélyből a nem magyar nemzetiségűket.

A politikai frazológia területén nagyon jó példa a jelentésváltozásra a darwinizmus vezető jelszavának, a létért való harcnak a jelentésváltozása. A liberálisok szemében a létharc mindig a természet vad erőivel való harcot, a nyomor, a tudatlanság, a betegségek leküzdését jelentette. Minden új iskola, vasútvonal, gyár győzelem volt, a civilizáció diadala a természet fölött. A nacionalisták számára viszont a létharc más emberek ellen irányult, és az egyik fél győzelmé egyszerűságra a másik vereségét jelentette. A kölcsönös haszon lehetőségébe vetett hitet, amely oly szépen bontakozott ki Széchenyi idézett szövegéből, a nacionalisták elvetették.⁵⁰ A liberalizmus átalakulását a nacionalizmus irányában kiválóan nyomon lehet követni az osztrák-német liberálisok egy-egy nyilatkozata segítségével. Az említett Adolf Fischhof még negyvennyolcasnak számított, élete végéig hitt a negyvennyolcas idealokban, a romantikus patriotizmusban és a népek testvériségében. Fischhof svájci alkotmányos megoldásokat akart átvenni, amelyek Ausztria számára hatalma megőrzését és valamennyi nemzetiség egyenjogúságát biztosították volna.⁵¹ A következő nemzedékhez tartozott viszont Ernest von Plener báró, aki a bécsi liberálisok vezéralakja volt a múlt század utolsó negyedében, és fellépése már egy következő szakaszt fémjeléz. A német nyelv államnyelvvé nyilvánítását szorgalmazza Ausztriában, ellenzi a svájci minták átvételét (anélkül, hogy Fischhof nevét említene). Plener szakít tehát a népek feltétlen egyenjogúságának eszméjével, de nézeteinek alátámasztására a liberalizmus fegyvertárából hoz érveket. Nem a nemzeti egoizmusra apellál, hanem a német felvilágosodás szellemében azt hangoztatja, hogy a német a nagy kultúrnyelvek közé tartozik, ezért előtérbe állítása az egyetemes emberi kultúrát gazdagítja. Nyomatékosan kijelenti, hogy koncepciója nem veszélyezteti a törvény előtti egyenlőséget, hiszen az állam a nyelvek egyikét, ahogy az egyes állampolgárokat (például állami hivatalnokokat), külön jogszabályokkal is védheti anélkül, hogy az egyenlőség elve csorbát szenvedne.⁵²

Végül a következő nemzedék lezárja a folyamatot, elvetik az egyetemes értékek hirdetését, és nemzeti egoizmussal váltják azt fel, amely alkalmasabb a nacionalista tartalmak védelmére. Ezt a lépést Bécsben német sovíniszták teszik meg Georg Schoenerer vezetésével. Az, hogy Schoenerer politikai pályáját liberális képviselőként kezdte, nem véletlen, hanem a korszak szellemi fejlődéséből következik. Hasonló változást indított el a 20. század elején Lengyelországban Roman Dmowski *Egy modern lengyel gondolatái* című könyvének kiadása, amely a modern ideológiai nacionalizmus vezető szövegévé vált. Dmowski a modern nacionalizmus ellenségeként említi többek között a „régí típusú hazafiakat”, akiknek az a meggyőződése, hogy a lengyel ügy a haladás, a szabadság és az emberiség ügye. A modern nacionalizmus, átvéve a régi liberális patriotizmus szóhasználatának nagyobb részét, tudatosan szakított annak alapvető eszményeivel, a nemzetet emelte arra a magaslatra, ahol korábban univerzális értékek álltak.

Amikor a nacionalisták programjaikba iktatják az antiszemitizmust, a liberálisok kiesnek a játékból, nem licitálhatnak rá azok nemzeti buzgóságára, mert az asszimilált zsidóság támogatásának elvesztése teljesen kiszorítaná őket a politikai életből. Így hát világnézeti rivalizáció és bizonyos eszmei folytonosság jellemzi a liberális gondolkodás kapcsolatát a modern nacionalizmussal.

⁴⁹ Sándor J.: Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése 1885-1910. Kolozsvár, 1910. 497.

⁵⁰ Jól példázza a létharc nacionalista felfogásának liberális bírálatát Hatscher, B.: Darwins 100. Geburtstag. Von Universitätensprofessor..., Neue Freie Presse 15 977. 1909. II. 12. (Morgenblatt) 2-3.

⁵¹ Fischhof 99 skk.

⁵² E. von Plener beszéde az osztrák parlament alsóházában 1884. I. 28-án. In: Plener, E von: Reden. Wien, 1911. 272-303.

5. A történelmi jogoktól a természetjogig

Az egyetemes emberi érdekek közösségének gondolata tehát válságba jut, ám egy hasonló területen, a hatalom legitimálásának területén is gyökeres fordulat állt be. Közép-Kelet-Európa liberálisai nagyrészt a történelmi jogok hívei voltak. Furcsának tűnhet ez, hiszen a liberalizmus természetjogi érveket használ és ezekre építi az egyéni szabadság koncepcióját. E jelenség magyarázatához szélesebb összehasonlításra volna szükség, tény azonban, hogy a közép-kelet-európai liberális gondolkodásban a nemzetek önrendelkezési jogát a történelmi jog szabta meg. A saját államiság hagyományával nem rendelkező nemzetek a nyolcvanas évekig uralkodó felfogás szerint csak autonómiára és nemzeti különállásuk elismerésére, de nem önálló állami létre formálhattak jogot.

A német liberálisok a 19. század első felében meg voltak győződve arról, hogy a német államnak magában kell foglalnia a Német-Római Császárság területét; a lengyelek 1862-ben azt írták a cárnak, hogy Lengyelországnak azon határok közt kell léteznie, amelyeket Isten jelölt ki és a történelem hagyományozott számára,⁵³ vagyis az 1772-es első felosztás előtti határok között. Ez a felfogás a magyar közgondolkodásban maradt meg, hiszen Magyarország, legalábbis formálisan, megőrizte önálló államiságát. A közjogi különállásért folytatott harc a hatvanas években éppen történelmi érvekre támaszkodott. Ezen érv súlyát mutatja, hogy Bécs soha nem vonta ezeket kétségbe, hanem arra hivatkozott, hogy törvényes uralkodója ellen lázadva a magyarság ezt a jogát eljátszotta (Verwirkungstheorie).

1865-ben Deák több mint kétszáz oldal terjedelmű könyvet adott ki (először magyarul, majd német fordításban) a Magyar Korona történelmi jogainak védelmében. Az érvelés jogi természetű, egész oldalt szentel annak, hogy a Pragmatica Sanctioban az *indivisiibiliter ac inseparabiliter* megfogalmazás a *regnandára* avagy a *possidendára* vonatkozik-e. Ebben az első esetben jogos a Habsburgok törekvése az önálló magyar intézmények megszüntetésére (mert eszerint Magyarországot a Monarchia többi országával együtt nemcsak birtokolnia, hanem igazgatnia is kell), a másik esetben viszont ez a törekvés jogtalan.⁵⁴

Európa történetében azonban ezek voltak az utolsó pillanatok, amikor egy barokk dokumentumba foglalt latin szerkezetek finomságainak értelmezése politikai vitákat dönthetett el. 1876-ban az Ifjú Csehok pártjának vezetője, Eduard Grégr támadást intézett a cseh politika dogmája, a cseh államjog elve ellen. Eddig a cseh politikusok minden erejüket arra összpontosították, hogy Magyarország példáját követve kiharcolják az uralkodóházzal való kiegyezést, az uralkodó cseh királlyá koronázását és a Cseh Korona államjogi különállását. Grégr viszont a következőket írja: a cseh államjog anélkül, hogy tényleges erő társulna hozzá, nem ér egy lyukas garast sem,⁵⁵ és az új cseh politika természetjogi alapokra helyezését javasolja, mert ez esetben a csehok az államiság hagyományával nem rendelkező nemzetek együttműködésére is számíthatnak. Grégr fellépését az ócsehok irreális politikája elleni tiltakozásnak szánta; ám itt nemcsak politikai realitásokról van szó, hanem a politikai törekvések legitimálásának megváltozásáról, a történelmi jogi érvelés visszaszorulásáról a természetjoggal szemben.

Úgy tűnhetett hát, hogy ez a váltás a liberalizmus erejét növeli, hiszen ezzel a liberálisok sokat hangoztatott posztulátuma teljesült, hogy az egyéni szabadság mellett a nemzeti szabadság analóg eszményéért is síkra szálljanak. Ennek ellenére a közép-kelet-európai helyzet ilyenén megváltozása, amelynek hátterében inkább társadalmi, mint ideológiai okok húzódnak

⁵³ A Lengyel Királyság nemcesi által a cárhoz intézett petíció szövege 1862 szeptemberéből. Ez a megfogalmazás a fehérek koncepcióját tükrözi. Idézi Ruprecht, Karol: *Zadanie obecnej chwili*. Paryż, 1862. 47.

⁵⁴ Deák F. Adalékok a magyar közjoghoz. Pest, 1865.

⁵⁵ Grégr, E: *Naše politika*. *Otveřený list panu dr. Fr. L. Riegerovi* (1876) In: *Český liberalismus 191-200*. Vö. Urban 308-309.

nak meg, hozzájárult a liberális gondolat és mozgalmak meggyengüléséhez a térségben. A természetjogi érvelés felülkerekedése ugyanis természetes módon erősítette a pontatlanul „nem történelminek” nevezett nemzetek helyzetét. Ezen nemzetek súlya határozottan megnövekedett, minthogy a „történelmi nemzetekkel” való egyenlő jogokra törekedhettek. Mivel ezen nemzetek körében a liberalizmus gyengébb volt, mint a „történelmiekénél”, befolyásuk megerősödése a liberalizmust gyengítette. Mi több, kiderült, hogy a „haladás” híveinek meggyőződése ellenére a nemzetiségi konfliktusok a tömegtársadalomban nemcsak hogy nem hunynak ki, hanem még elvakultabbá válnak. Megkövetelve minden egyéntől nemzeti hovatartozásának egyértelmű meghatározását, a nemzetek önrendelkezésének természetjogi felfogása határozottan hozzájárul a konfliktus tömegessé válásához.

6. Az ún. nem történelmi nemzetek jellemzői

Beszélhetünk-e a „nem történelmi” népek esetében liberalizmusról? Létezett-e a 19. században ukrán, szlovák vagy szlovén liberalizmus? A „történelmi” és „nem történelmi” nemzetekre való felosztásnak nincs létjogosultsága a nemzetké válás folyamatának vizsgálata során – minden modern nemzet 19. századi, nem történelmi konstrukció. Társadalom- és eszmetörténeti szempontból azonban van bizonyos értelme a megkülönböztetésnek: a „nem történelmi” nemzetek ugyanis elsősorban a parasztságból alakultak, és nem rendelkeztek valós vagy fiktív állami hagyományokkal. E nemzetek vezetői nem engedhették meg maguknak azt a luxust, hogy politikai nézeteiket megválasszák, és liberálisok, konzervatívok vagy egyebek legyenek – nekik a nemzet ébresztése volt feladatuk. Az alvó etnikum nemzeti létre ébresztése pontosabban meg nem határozott módon, úgy vélték, megoldja a gazdaság, kultúra és társadalomszerkezet elmaradottságából adódó valamennyi problémát. A liberális eszmék kisugárzása a harmincas-negyvenes évektől fogva azonban oly erős volt, hogy a nemzeti újjászületési mozgalmak vezetői liberálisok voltak, nemegyszer anélkül, hogy ezt tudatosították volna magukban, és formálódó mozgalmukat szintén liberális vonásokkal ruházták fel.

Nehéz nem észrevenni a liberalizmus hatását L'udevít Štúrra 1848 előtt.⁵⁶ Először sötét színekkel festi hazája állapotát, majd a gazdag, művelt, szabad és boldog Nyugat idealizált képét állítja vele szembe, végül pedig megjelöli az utat, melyen hazája elérheti e kívánatos állapotokat: a jobbágyfelszabadítás és a népművelés útját, így fest leegyszerűsítve Štúr programja. Nem nehéz felismerni benne az akkori közép-kelet-európai liberálisok tipikus programját, a régió bármely nemzetének liberálisa szinte ugyanígy leírhatta volna e programot.

A galíciai fiatal ukrán értelmiség is 1848 előtt a liberális eszmék hatása alatt állt. Ivan L. Rudnytsky érdekes, noha vitatható tanulmányában úgy látja, hogy Mihail Dragomanov mély és eredeti föderalista elképzelései elsősorban a liberalizmusból nőttek ki.⁵⁷ Így tehát a történelmi nemzetek kritikája, miszerint az új nemzeti mozgalmak reakciós jellegűek, nagymértékben megalapozatlan. Még 1848-ban a nemzetiségek által Bécsnek juttatott támogatás sem jelentette okvetlenül a liberális elvek megtagadását.

Még a hatvanas években is a kis nemzetek mozgalmait liberalizmus jellemezte, a szlovák nemzet 1861-es Memoranduma szlovák önkormányzatot követelve Magyarország területén azt hirdeti: „*Jelszavunk: egy szabad, alkotmányos haza, s abban nemzetek szabadsága, egyenlősége és testvérisége*”.⁵⁸ A helyzet azonban hamarosan megváltozik. A liberalizmus túlságosan gyen-

⁵⁶ Vö. például: Kde leží naša bieda? (1847) In: Štúr, L.: Kde leží naša bieda? Politické články a řeči - na uhorském sneme. Jún 1846-Marec 1848. Turč. sv. Martin, 1948. 82-112.

⁵⁷ Kozik, J.: The Ukrainian national movement in Galicia 1815-1849. Edmonton, 1986. 29., 207, 348 és passim. Dragomanov liberális nézeteivel kapcsolatban: Rudnytsky, I. L.: Dragomanov as a Political Theorist. In: Essays in modern Ukrainian History. Edmonton, 1987. 203-255.

⁵⁸ Mikó 133.

ge ideológiának bizonyul az egyre radikalizálódó nemzeti mozgalmak legitimizálásához, ráadásul pedig a hetvenes évektől fokozatosan elveszíti vonzerejét és megszűnik egyetlen kétségbevonhatatlan és természetesen politikai ideológia lenni. A túrócszentmártoni Národne Noviny, amelyet a Memorandum egykori megfogalmazói jelentettek meg, sok ízben bírálta a magyar liberalizmust mint a szlovákokkal szembeni repressziók kiváltóját. Szembesítették ugyan a valódi, például a svájci liberalizmussal,⁵⁹ de a kritika zöld utat nyitott a mindennemű liberalizmussal szembehelyezkedő áramlatoknak. A liberalizmusnak ez a viszonylagos gyengesége azonban a „nem történelmi” nemzetek esetében a századfordulón, amikor a liberális mozgalmak válsága elmélyült, már nem játszott szerepet. Ezek a nemzetek ugyanolyan felkészültek voltak az új politikai eszmék befogadására, mint a „történelmiék”. Azt lehet mondani, hogy az eszmetörténetben ez esetben egy a gazdaságtörténetből ismert jelenség figyelhető meg, az elmaradottságból fakadó előny, mert a később versenybe szállók korszerűbb technológiát, vagyis esetünkben korszerűbb ideológiát vehetnek át, megelőzve ezzel a már korábban versenyben lévőket.

7. A liberalizmus válsága a századfordulón

A liberalizmus mint politikai mozgalom és mint ideológia egyaránt válságba jutott a múlt század nyolcvanas éveitől.⁶⁰ Ez a válság több szinten jelentkezett, összekapcsolódik a pozitivistá világnézet háttérbe szorulásával a filozófiában és az irracionalizmus előretörésével az európai kultúrában. A képzőművészetben egybecsik a szecesszió térhódításával, amelyet a liberálisok nem igazán tudtak elfogadni. A társadalmi átalakulás terén a modern tömegtársadalom, a tömegpártok létrejöttével és az új politikai stílus térhódításával csik egybe, amire a liberálisok nem tudtak alkalmazkodni. A politikai gondolkodásban a liberalizmus nem tudta felvenni a versenyt az integráns nacionalizmussal, a szocialista mozgalommal és más születőben levő politikai irányzatokkal. A társadalom- és gazdaságtörténetben az individualizmus egyre kevésbé volt divatos, a szabad versenyen alapuló rend eszménye helyébe a társadalom életébe való növekvő beavatkozása lépett.

A régi liberalizmus örökbe lépő mozgalom a 20. század elején haladó radikálisnak vagy reformernek mondta magát (maga a liberális jelző szűgyellni való volt). Ezek a mozgalmak igyekeztek minden fent felsorolt változáshoz alkalmazkodni, elvetették az individualizmust, foglalkoztak a szociális problémákkal, szorgalmazták a politika és társadalom demokratizálását és az állam szerepének növelését. Egyre nem voltak képesek, nem tudták átvenni és a maguk javára fordítani a modernizmus kultúráját.

Ez volt kudarcuk oka. A liberálisoknak nemcsak hogy nem sikerült schol a térségben modern tömegpártot létrehozniuk, hanem korábbi pozíciójukat sem tudták megőrizni. A kis- és középpolgárság a nacionalista mozgalmakba áramlott, s ráadásul a liberálisoknak az értelmiség támogatását sem sikerült megtartaniuk, akármennyire is átvették a modern eszméket, lelkükben azért racionalisták maradtak. Azt tartották, hogy az indulatokat az értelem ellenőrzése alatt kell tartani, és jóllehet a spontancitás és önkifejezés új áramlatok által meghirdetett kultusza ezt a meggyőződést megingatta, teljesen megszüntetni nem tudta. A liberálisok nem tudták felhasználni sem propagandájukban, sem ideológiájukban a modernizmus esztétikáját. Valószínűleg ez a körülmény jobban eltávolította az értelmiséget a liberális politikától, mint a tartalmi megfontolások.

⁵⁹ Vö. Mišik, S: Madziarski liberalizmus. Narodne Noviny V. évf., 111. 1874 IX. 9. 1., Polnansky: O liberalizme. Narodne Noviny V. évf., 113 sz. 1874 X. 24. 1-2.

⁶⁰ A liberalizmus válságával a szecesszió időszakában részletesen foglalkozom (különös tekintettel Galiciára, de a közép-európai háttér figyelembevételével) Inteligencja wobec wyzwania nowoczesności. Dylematy idcowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889-1914. Warszawa, passim (ott további irodalom is szerepel).

8. Összegzés

A közép-kelet-európai liberalizmus önálló arculatát az oroszországi és németországi liberalizmussal való összehasonlítás révén szemléltethetjük. Az elmaradottságból és a nyugati eszmék átvételéből adódó párhuzamok nyilvánvalóak, de a különbségek legalább ilyen fontosak. Az orosz liberalizmus folyamatosan az önkényuralom körülményei között létezett (1905-ig), tehát gyakorlatilag apolitikus volt (valamelyest a varsói pozitívizmusra hasonlított ebben). Még fontosabb, hogy az orosz hagyományban nagyon gyengén van jelen az államnak és polgárainak tevékenységét szabályozó tényező gyanánt a jog. Az orosz liberálisok így mindenekelőtt a jogszerűség fogalmát igyekeztek kialakítani és ápolni.⁶¹ Közép-Kelet-Európában viszont még az abszolutista kormányok is (legalább elvileg) a törvényesség betartásával működtek.

A német liberalizmussal való szembeállítás nehezebb, mert annak kisugárzása Közép-Kelet-Európára mindig igen jelentős volt. Eltérő felfogást képviselt a német liberalizmus a nemzeti kérdésben, hiszen nem néhány nagy államalakulat keretében létező kis nemzet problémáját kellett megoldania, hanem sok kis államban szétszórta, egyre inkább közös nemzeti kötelékekre vágyó népességét. A másik különbséget még nehezebb megindokolni. Németországban – talán mert a liberálisok a német egységet pártolták – a liberalizmus még szorosabban összefonódott az állammal, mint az általunk bemutatott térségben. Különösen gazdasági téren szembeötlő ez – Friedrich Naumannéhoz hasonló etatista gazdasági koncepciót⁶² valószínűleg egyetlen közép-kelet-európai liberális sem hozott volna létre.

Tisztában vagyok azzal, hogy a tanulmány számos kérdésre nem tér ki. A liberálisok nemzetkonceptióját vizsgálva (miközben a zsidókérdést csak futólag tárgyalom) kevés figyelmet szenteltem a liberálisok gazdasági elképzeléseinek. Más olyan fontos kérdéseket sem tárgyalok, mint például a politikai rendszer demokratizálása, hiszen ezekben a térség liberálisai nem nagyon különböznek a nyugat-európaiaktól. Az egyházzal való konfliktus bemutatásakor nem beszéltem az ún. keresztény liberalizmusról (figyelemre méltóak itt Deák és Eötvös nézetei, valamint Josip Strossmayer püspök személye, aki horvát politikus volt és az első vatikáni zsinaton kisebbségben levő liberálisokhoz tartozott).

Érdemes volna foglalkozni a liberális mozgalmak fejlődésében tapasztalható fáziskülönbségekkel az egyes országokban – elgondolkodtató a radikálisan nacionalista nézetek korai megjelenése Magyarországon, valamint a pozitívizmus viszonylag korai térhódítása a magyar szellemi életben.⁶³ A külső hatások elemzésének, valamint az angol, illetve a francia befolyás versengése bemutatásának elmulasztása szintén hiányossága a munkának. Nagyon lényeges a nemzeti múlt és a saját liberális hagyomány képezésének alakítása a különböző liberális mozgalmak esetében. És érdemes volna még ..., de hát nehéz szelektálni, s néhány probléma részletes körüljárása érdekében másokat mellőzni kell.

Bizonyos következtetéseket azonban a részleges vizsgálat alapján is levonhatunk. Már maga kísérlet arra, hogy a közép-kelet-európai liberalizmust mint egészet mutassuk be, és a régió különböző országaiból származó példákat állítsunk egymás mellé – függetlenül attól, hogy mennyire mondható a kísérlet sikeresnek –, megmutathatja az eszmetörténeti kérdések nemzeti kereteken túlmutató elemzésének lehetőségét. Egy ilyen kutatási irány valamennyi nemzeti történetírás szempontjából hasznosnak bizonyulna.

⁶¹ Vö. Walicki, A.: *Legal Philosophy of Russian Liberalism*. University of Notre Dame, 1992.

⁶² Naumann, F.: *Mitteleuropa*. Berlin, 1915. IV. fejezet: *Das Mitteleuropäische Wirtschaftsvolk* 102-134. A könyv ugyan már a háború alatt született és a már militarizált német hadigazdaságra hivatkozik, hasonló tendenciák már 1914 előtt jelentkeztek.

⁶³ Teljesen pozitivistá szellemben írta Eötvös a 19. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra című művét. Vö. Várkonyi, A.: *Die positivistische Geschichtsanschauung in der ungarischen Geschichtsschreibung*. *European Intellectual Trends*. 101-110.

A konkrét tanulságok közül a legfontosabb az, hogy az anyagi, közjogi, oktatási téren tapasztalható elmaradottság a liberálisokat radikális modernizáció megvalósítására készítette. Eközben gyakran háttérbe szorultak az egyéni szabadságjogok, főként a nemzetiségi jogok területén. Filozófiai felfogásuk tekintetében a liberálisok általában (de nem mindig) individualisták voltak, viszont ami gyakorlati politizálásukat illeti, ha ez nem paradoxon, sajátos liberális kollektívizmusról beszélhetünk,⁶⁴ amely a társadalom egészének fejlődését és nyugatiasodását elébe helyezi az egyéni szabadság maradéktalan megvalósításának. A konzervatívok, akiknek nem volt célja a modernizáció, több megértést tanúsítottak a kulturális különbségek iránt, megkockáztathatjuk talán azt a megállapítást: hogy az a tény, hogy a Monarchia osztrák felében oly nagy eredmények mutatkoztak a nemzetiségi jogok biztosításának területén, az osztrák liberalizmus gyengességét, nem pedig erejét mutatja.

Ha ez a jellemzés találó, akkor elosztatja kételyeinket, hogy a varsói pozitivistákat a galíciai demokratákat vagy a szerves munka korai híveit Poznańban liberálisoknak mondhatjuk-e.⁶⁵ Természetesen igen, és az egyéni, illetve a gazdasági szabadság kérdésének gyengébb exponálása nem szól ez ellen. Hiszen az ifjúcshek, a magyar vagy osztrák liberálisok sem helyeztek erre nagyobb nyomatókat, s a történészek mégsem vonják kétségbe, hogy liberálisok voltak.

Visszakanyarodtunk tehát a címben szereplő kecskékhez és tokhalakhoz. Közép-Kellet-Európában a liberalizmus nem jelenthetett arany középutat a forradalom és a reakció szélsőségei között. *A laissez faire* belcegyezés lett volna a helybenmaradásba, az akárcsak mérsékelt változások szorgalmazása pedig a radikalizmus irányába sodort. Így hát a liberálisok, még a mérsékelték is – Bolesław Prusra is igaz ez – akarva-akaratlanul a kecskéből tokhalat csinálók, vagyis a modernizációt felülről, adminisztratív eszközökkel megvalósítók tábora felé sodródtak, mert középút nemigen létezett.

Fordította: Kertész Noémi

⁶⁴ Az individualizmus hiányát hangsúlyozza a lengyel liberális gondolkodásban Jedlicki, J.: *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują*. Warszawa, 1988. 299., angolul: *The Suburbs of Europe. Nineteenth-century Polish Approaches to western civilisation*. CEU Press, Budapest, 1999.

⁶⁵ Kétkedésének adott hangot Jaskólski, kifejtve, hogy a varsói pozitivisták liberalizmusa „szinte kizárólag gazdasági kérdésekre korlátozódott, és azokra is csak erős megszorításokkal” (Jaskólski, M.: *Konserwatyzm – nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914*. Kraków, 1989. 46). Véleményem szerint ez a nézet a közép-kelet-európai liberalizmus sajátosságainak figyelmen kívül hagyásából adódó félreértés.

JÁNOSKA ANTAL

A magyar kártya története, ikonográfiája, készítői*

Kártyatörténeti tanulmányok címmel indítom útjára azt a sorozatot, melynek szándéka Magyarország játékkártyáinak és kártyajátékainak tudományos szintű vizsgálata és ismertetése. Az elődök – Zolnay Vilmos, Csatkay Endre, Nagy Lajos, Kolb Jenő, Zsoldos Benő és mások – inkább csak meséltek a kártyák világáról, és bár számtalan adalékkal szolgáltak a kártyatörténeti kutatásokhoz, a téma teljes körű feltárására nem vállalkoztak. A játékkártyák közelmúltban újra felfedezett ipar- és szépművészeti értékei, kiállítások sora, a londoni székhelyű Nemzetközi Játékkártya Társaság 1996-ban Kecskeméten megrendezett konferenciája és a játékkártyák történetével foglalkozó publikációk jelezték, hogy ideje „rendet” tenni a kártyák körül, hiszen számtalan tévhit, hamis adat kering nemcsak a köztudatban, hanem szakmai körökben is. Másfél évtizedes munkával felderítve a hazai és külföldi köz- és magán-gyűjtemények magyar vonatkozású tárgyi és írott emlékeit, a „rendcsinálás” első fejezeteként a „magyar” kártya történetével, ikonográfiájával és készítőivel teljes körűen foglalkozó tanulmányt adunk az érdeklődő kezébe. Közép-Európa – hozzávetőlegesen a korabeli Osztrák-Magyar Monarchia – területének napjainkban is népszerű játékeszköze a „magyar” kártya, vagy amint a szakirodalom meghatározásai nevezik, a *Tell-kártya*. Ez a német sorozatjelű, regionális képtípus a 19. század közepétől honosodott meg és szorította ki elődjét, a *soproni-képet*. Hazai eseményekre összpontosítva figyelmünket készítettük el az *„adatlapot”*, hiszen másfél évszázadon át elsősorban itt gyártották és használták több rucatnyi társas szórakozás eszközeként. Tanulmányunkban nem vállalkozunk a keletkezéssel és ábrázolással kapcsolatos újabb hipotézisek megalkotására; ismereteink összefoglalására törekedtünk a témával szívesen foglalkozók tájékoztatására.

A *Kártyatörténeti tanulmányok* tervezett további témái:

- Régi magyar játékkártyák: a soproni-kép – soproni és kőszegi kártyafestők;
- Magyarország története játékkártyákon;
- Az Első Magyar Kártyagyár Részvénytársulat 1868-1896;
- Város- és tájképek a magyarországi játékkártyákon;
- Kártyázó magyarok.

A Tell Vilmos Magyarországon

Friedrich Schiller (1759-1805) 1803-1804-ben írta *Tell Vilmos* című drámáját. Februárban fejezte be a munkát, a bemutatóra márciusban Weimarban került sor. Politikai okok miatt az ötödik felvonást akkor nem adták elő. A premiert egy hónappal később Berlinben ismételték meg, és a dráma 1804-ben Stuttgartban könyv alakban is megjelent. A bécsi közönség csak 1810-ben láthatta a darabot az „An der Wienben”.¹ A Tell Vilmos magyarországi története igen rövid. Talán az 1827. évi újabb bécsi bemutató irányította a magyar színházi élet figyelmét Schiller drámájára. Mindenesetre feljegyezték, hogy Kolozsváron ebben az esztendőben adtak elő Tell Vilmos címmel egy énekes darabot, melynek cselekménye

* A szerző hálóját fejezi ki mindazoknak, akik kártyatörténeti kutatásait segítették. Értékes segítségéért külön köszönetet mond Horváth Ferencnek és Zsigri Gyulának. Továbbá szívesen látja az újabb információkat és észrevételeket, melyek teljesebbé tehetik ismereteinket a „magyar” kártyáról.

¹ Wilhelm Tell. Franklin Társulat, Budapest, 1911. Kiadta és magyarázta: Heinrich Gusztáv.

a drámára épülhetett. Nagybányán 1833-ban Mátéfy József fordításában feltehetően már a Schiller-művet adták elő. A pesti Nemzeti Színházban 1848-ban játszották, majd új szereposztással 1849-ben is színre került. Közel száz csztendős szünet után 1940-ben ismét a Nemzeti Színház tűzte műsorára.² A Tell Vilmos csak 1869-ben, röviddel a kiegyezést követően kerülhetett magyar nyelven könyv alakban az olvasók kezébe.³

*A Tell Vilmos szereposztása*⁴ A kártyaképeken is ábrázolt személyeket *-gal jelöltük meg.

Hermann Gessler, Schwyz és Uri birodalmi helytartója*

Werner von Attinghausen, zászlósúr

Ulrik von Rudenz, Attinghausen unokaöccse*

Schwyziek:

Werner Stauffacher*

Kunz von Gersau

Konrad Hunn

Jenni, halászfű

Itel Reding*

Seppi, pásztorfiú

Hans auf der Maur

Gertrud, Stauffacher felesége

Jörg im Hofe

Hedvig, Tell Vilmos hitvese

Ulrik, a kovács

Berta von Brunneck, gazdag örököső

Jost von Weiler

Armgard

Uribeliek:

Fürst Walter, Tell Vilmos apósa*

Mechthild

Tell Vilmos*

Elsbeth

Rösselmann, a plébános

Hildegard

Petermann, a sekrestyés

Walter, Tell Vilmos fia

Kuoni, a pásztor*

Vilmos, Tell Vilmos fia

Werni, a vadász

Fricshart, zsoldos katona

Ruodi, a halász

Leuthold, zsoldos katona

Unterwaldeniek:

Arnold von Melchtal*

Rudolf Harras, Gessler főlovásza*

Konrad Baumgarten

² Schiller válogatott művei II. Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1955. (a továbbiakban: Schiller 1955.)

³ Tell Vilmos. Rudnyánszky Béla, Pest, 1869. (a továbbiakban: Rudnyánszky)

⁴ Schiller 1955.

Johannes Parracida, sváb hereceg
 Meier von Sarnen
 Stüssi, csósz*
 Struth von Winkelried
 Uri Bikája, kürtös
 Klaus von der Flüe
 Birodalmi követ
 Burkhart am Bühel
 Robotos ispán
 Arnold von Sewa
 Kőfaragó mester, legényei és téglahordói, kikiáltók, irgalmas barátok
 Pfeifer von Luzern
 Gessler és Landenberg lovasai, parasztek és parasztasszonyok az erdci falvakból.

A Tell Vilmost magyar nyelvre fordította a már említett Mátéfy József, továbbá Gondol Dániel, Tomor Ferenc, Palmer Kálmán, később Váradi Antal, Harsányi Zsolt és Vas István is.

Gioacchino Rossini (1792-1868) a Schiller-drámát felhasználva 1829-ben fejezte *be Tell Vilmos* című operáját. A premiert augusztus 13-án tartották Párizsban. A zenedráma Budapesten csak 1856-ban kerülhetett színpadra a Nemzeti Színházban.⁵

Schiller drámája a Habsburg-ellenesség jelképévé vált már a 19. század elején. A mű témája a svájci szabad őskantonok – Schwyz, Uri és Unterwalden – felkelése Habsburg Albert helytartói ellen. A szereplők portréi és a dráma eseményeit idéző motívumok kerültek a „magyar” kártya lapjaira. Az új játék elsődleges használati helyévé a korabeli Osztrák-Magyar Monarchia területei váltak, azaz a mai Magyarország, Ausztria, s emellett Szlovákia, Horvátország, Szerbia, Románia és Nyugat-Ukrajna magyar- és németajkú lakosainak régiói.

A magyar kártya története

A kártyázás a negyvenes évekre a 19. századi Magyarország polgárvilágának legjelentősebb szabadidős tevékenységévé vált. Ezt jelzi a kártyakészítők számának ugrásszerű növekedése és a kártyajátszás szenvedélyéről egyre gyakrabban olvasható hírlapi- és irodalmi megemlékezések is. Ennek ellenére zavarba ejtően kevés konkrét adattal rendelkezünk a játékokra vonatkozóan. Legfeljebb nevüket ismerjük, és magyar nyelvű szabályismertetéssel csak 1883-ban találkozunk.⁶ Egyedül a whist 1824-ben megjelent leírása a kivétel.⁷ Nem sokkal jobb a helyzet a kártyajátékok eszközeivel kapcsolatban sem. A hazai- és külföldi köz- és magángyűjteményekben őrzött kártyák száma kevés, a néhány, csak nevről ismert kártyafestő műhely termékeiről pedig nem tudunk semmit. Ami bizonyos az az, hogy a kétnyelvű Magyarország korai kártyajátékai és játékkártyái Bécsből átvett minták voltak, és elsősorban az arisztokrácia, a polgárság, katonák, diákok, céhlegények és korhelyek szórakozását szolgálták. A kártyázás csak a 19. század második felében válhatott a tömegek játékává. A korai időszak standard-képes játékeszközei német sorozatjelű *soproni-* és *magyar-képes-*, a francia sorozatjelű *bécsi-képes* kártyák és a szintén francia sorozatjelű *tarokk* kártyák voltak, ezeket készítették elsősorban. A kártyafestő műhelyek választékában azonban találunk alkalmi jelleggel kiadott ún. luxus kártyákat is. Az ilyen ritkaságok rövid ideig és alacsony példányszámban voltak forgalomban.

A *soproni-kép* – akkoriban ezt különböztették meg „magyar” kártyaként más típusoktól – a játék során egyalakossága miatt nehezen kezelhető volt. Sok időt vett el a lapok rendezge-

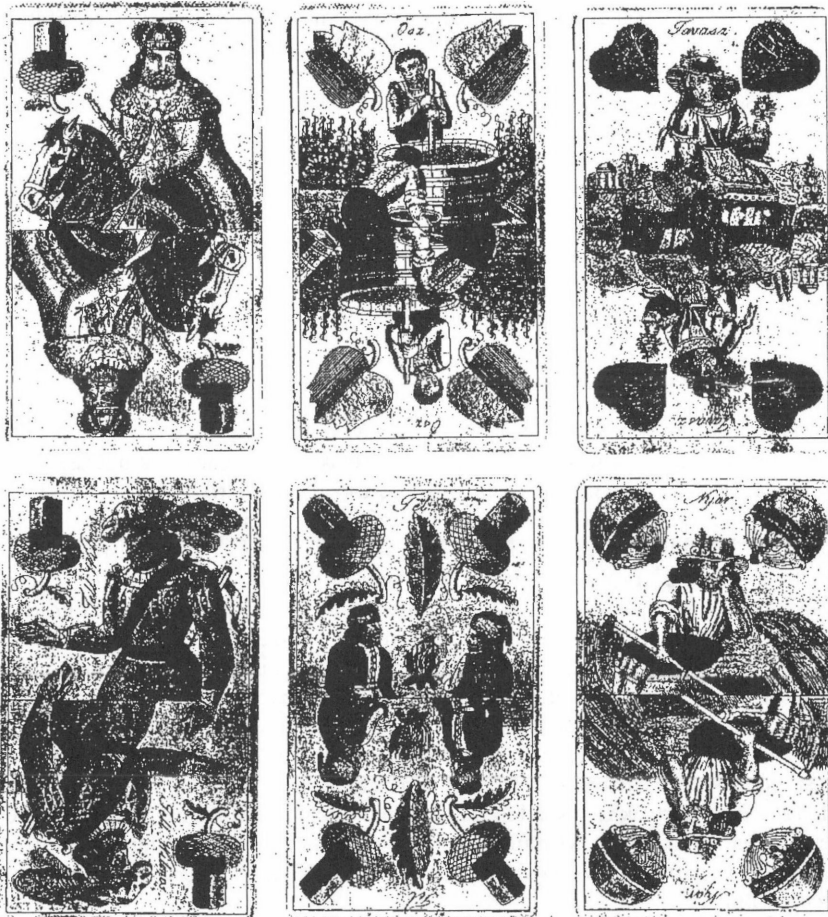
⁵ Színházi kalauz. Gondolat, Budapest, 1981. 389.

⁶ Magyar Lexikon. Wilkens és Waidl, Budapest, 1881-1883.

⁷ A Whyst, vagyis Csitt Játék. Wéber Simon Péter és Fia, „Po'son”, 1824.

tése, forgatása. Schneider József és Chwalowsky Ödön pesti kártyafestők – az elsőjük nem dönthető el – új, tükörképes kártyával lepték meg a játékosokat. A szakirodalom – Miss Sylvia Mann, angol gyűjtő és szakíró állásfoglalása alapján – Schneider Józsefet tekinti a Tell-kártya „feltalálójának”.⁸ Emellett szólnak a kártyalapok német nyelvű feliratairól is. Schneider kártyájának jelzése: „Zu finden bey – Joseph Schneider in Pesth”.⁹ Schneider József 1820-ban lett pesti polgár és Kiskereszt utcai műhelyében közel három évtizedig készített játékkártyákat. Életéről tulajdonképpen semmit sem tudunk. Csupán címtári adatok és néhány kártyaemlék tudósít életéről, művészetéről. Hogy kártyalapjaira miért választotta német drámaíró Svájc történelmének eseményeit feldolgozó művének alakjait, csupán hipotézisek állnak rendelkezésre.

A Tell-kártya alsó és felső lapjain Schiller Tell Vilmosának hőseit ábrázolták tükörképesen, az ászokra pedig az évszakok allegóriáit festették. Egyik megoldás sem volt forradalmi újítás, hiszen nyugat-európai és magyarországi kártyakészítők francia- és német sorozatiell

I. A KORAI TELL-KÁRTYA LAPJAI

(Salamon Antal, Kecskemét, 1855 körül. Szórákaténusz Játékmúzeum, Kecskemét)

⁸ Zsoldos Benő: A játékkártya és története. Gondolat, Budapest, 1980. 114. (a továbbiakban: Zsoldos)

⁹ Mann, S.: Alle Karten auf der Tisch – All Cards on the Table. DSM-Jonas, Leinfelden-Echterdingen und Marburg, 1990. 1/267.

kártyákon korábban már használtak tükörcképeket, és Tell Vilmos témáját 1805-1830 között többször is feldolgozták játékkártyákon. Első alkalommal Bécsben J. H. Löschenkohl botanikai kártyáján látjuk Tell Vilmost és fiát.¹⁰ 1820-ban C. H. Zoelcke Lipcseben több Schiller-dráma szereplőjét rajzolta kártyalapokra. Az „I” jelű tarokkon Tell Vilmos, a pikk lovason Gessler szerepel.¹¹ C. L. Wüst 1830-ban német sorozatjelű „Schiller-Spiel”-jének zöld felső lapján jelenik meg Tell Vilmos alakja.¹² 1821-ben a lipcsei Industrie Comptoir tarokklapjain látjuk a dráma szereplőit. A kártya neve is „Wilhelm Tell-Tarock”.¹³

Az ász lapok évszakokat idéző allegóriái sem újdonságok. Bécsben 1832-ben Max Uffenheimer egy biedermeier kártyát adott ki. A képek metszeteit Mathias Loder készítette még 1824-ben. Az ászokon látható életképek lehettek a Tell-kártya ász lapjainál is felhasználható, hasonló rajzok forrásai.¹⁴ A pesti találmány grafikája és magyarországi újdonsága igazi siker lett. Nem tudjuk megállapítani, hogy a kártyalapokra festett Schiller-téma milyen mértékben járult hozzá ehhez a népszerűséghez. Néhány, még a közelmúltban is hangoztatott vélemény a Habsburg-ellenesség szerepét hangsúlyozta a kártya elterjedésében, ám aligha tételezhetjük fel, hogy a kártyás ember a játékasztalnál is politizálni akart, hiszen ennél fontosabb volt számára a szórakozás és a nyereség. Sokkal inkább a tükörcképességnek tulajdoníthatjuk a Tell-kártya sikerét. A keverésnél, osztásnál és a lejátzásnál bárhogy is keveredtek a kártyalapok, kézbe véve és legyczöszszerűen kinyitva azokat, minden egyes lap hamar felismerhetővé vált. Pesten 1835 körül kezdték gyártani a Tell-kártyát, majd Kecskeméten, Debrecenben és Bécsben is megjelent a kártyagyártók választékában. A korai példányokon a lapok felirata német nyelvű. A három ismert Chwalowszky-kártya között érdekes különbségeket fedezhetünk fel. Az első magyar nyelvű feliratokat is az ő Tell-kártyáján találjuk 1845 körül. A két korábbi példányon – 1840 előtt és után – nála is német nyelven jelentek meg a lapok feliratai. A három metszetet összehasonlítva csak apró eltéréseket találunk. A kártyák jelzései:

- „Feine Schweitzer Deutsche – fabricirt von Edm: Chwalowsky – Ungergasse N: 468 in Pesth”.¹⁵
- „Feine Schweitzer Deutsche – fabricirt von Edm. Chwalowsky – Ungergasse No: 538 in Pesth”.¹⁶
- „Legfinomabb Helvet Német Kettős Kártya – Chwalowsky Ed: Gyárából Pesten – Magyar utza 538”.¹⁷

Chwalowsky Ödön 1835-ben költözött Prágából Pestre, átvette Nitsch Mihály kártyafestő műhelyét és működtette azt kb. 1850-ig.¹⁸ Utóda Giergl János lett, aki már cégjelzése mellé a Magyar utca 17. címet írta. (Tell-kártyájáról később még szólunk.) Chwalowsky a fenti jelzésű kártyáit tehát az 1835-1850 közötti időszakban készíthette. A pesti magisztrátus ugyanis 1840-ben számoztatta át a városi telkeket. 1840-ig Chwalowsky műhelyének a helyrajzi száma 468 volt, ezt követően 538.¹⁹ Az első és második kártyán német nyelvűek

¹⁰ Hoffmann, D. – Dietrich, M.: Geschichte auf Spielkarten 1789-1871. DSM, Stuttgart, 1987. 58. (a továbbiakban: Hoffmann – Dietrich)

¹¹ Hoffmann, D.: Die Welt der Spielkarten. Edition Leipzig, Leipzig, 1972, 62/a illusztráció.

¹² Bube, Dame, König. (T. Kohlmann, S. Radau, S. Schledé). Museum für Deutsche Volkskunde, Berlin, 1982. 106. (a továbbiakban: Bube, Dame, König)

¹³ Hoffmann, D. – Dietrich, M.: Tarocke mit französische Farben. DSM, Leinfelden, 1984. 68-69.

¹⁴ Witzmann, R.: Von Lebensglück und Narretey. Piatnik Edition, Wien, 1987. reprodukció.

¹⁵ BTM Kiscelli Múzeum gyűjteménye, Nr. 12.538

¹⁶ Deutsches Spielkarten Museum, Leinfelden gyűjteménye, Nr. A-1576

¹⁷ Spielkarten. Katalog des Bayerische Nationalmuseum. Deutscher Kunstverlag, München/Berlin, 1991. 150-151. (a továbbiakban: Spielkarten)

¹⁸ Jánoska A.: Card-Makers in Hungary 18-20th Century. International Playig-Card Society, London, 1992. 16.

¹⁹ Pest város topográfiai mutatója I. Budapest Főváros Levéltára kiadványa. Budapest, 1975. 52.

a feliratok – a kártyalapok nevei is. A 19. század negyvenes éveiben a magyar függetlenségi törekvések részeként vált hivatalossá a köznapi és hivatalos érintkezésben is a magyar nyelv használata. Így a harmadik kártyát helyezhetjük időben az utolsó helyre.

A Tell-kártya népszerűségének biztos jeleként értékelhetjük a dráma első magyar nyelvű kiadásának bevezetőjében leírtakat: „Hőseit nagy részt ismerik olvasóim azon kártyajátékokról, melylyel harmincegyezni, preferáncozni, ferblizni, stb. szoktak vagy láttak.”²⁰ 1870-1900 között elsősorban a pesti Első Magyar Kártyagyár Rt. és a bécsi Piatnik Nándor Kártyagyár (később Piatnik Nándor és Fiai Játékkártyagyár) gyártotta ezt a típust nagy számban és honosította meg Monarchia-szerte. Az utolsó soproni-képes kártyát Budapesten készítették 1890 körül. Múzeumi fiókokba vonulva végleg átadta helyét az utódnak.

Az új, regionális típusú vált Tell-kártyának korai képeiből már a 19. század második felében két változat alakult ki. A legjelentősebb grafikai és tartalmi eltérést az ász lapokon figyelhetjük meg, a számozott és alakos kártyákon az ábrázolás módjában találunk különbözőségeket. A Tell Vilmos európai népszerűségét jelzi, hogy 1848-ban Párizsban, 1859-ben Frankfurtban is került forgalomba olyan játékkártya, melyeken a Schiller-dráma hőseit ábrázolták.²¹

A „magyar” kártyává lett játékeszköz elnevezése régióként változik. A magyarok területén korábban „svájci-német”, „svájci-magyar” vagy „helvét” volt a kártya neve, a kártyacsomagolásokon is ez olvasható. Csak a 20. század elejétől kezdték a „magyar” jelzőt önállóan használni. Meg kell erősítenünk Zsoldos Benő 1980-ban leírt véleményét, miszerint a Tell-kártyát Svájcban soha nem készítették és nem is használták.²² Minden erre vonatkozó állítást tévedésként kell kezelnünk!

Hiányos ismereteink miatt nem tudunk válaszolni a felmerülő kérdésekre: miért az ábrázolt személyek kerültek az alsó és felső lapokra? Időközben miért változtattak a lapok rajzolatán? Hogyan kapcsolódtak a Tell drámához az évszakok allegóriái? Minden lehetséges választunk csupán részízgagságokat is hordozó találgatás lehet. Az alkotói szándékot talán soha nem fogjuk megismerni.

A Tell-kártyák három típusát különböztethetjük meg. Az első a korai típus (Schneider, Chwalowsky, Salamon, Burján, Giergl, Walbacher), illetve „A” jelzéssel a Bécsben gyártott és „B” jelzéssel a Pesten készített típusok.

A történeti háttér megismerése után vizsgáljuk meg a Tell-kártya „adatlapját”.

Adatlap

A kártya neve: „Tell”, „négy évszak”, „magyar”, „svájci-magyar”, „helvét”, „helvét-magyar”, „snapszli”, „Schnaps”, „Doppeldeutsche”, „Neue Schweizer-Deutsche”, „Dvoulhavlé Hráci Karty”, „Klabrawe”

Színjele: német, azok megnevezése:

Magyar	piros	rök	zöld	makk
Német	Herz, Rot	Schellen	Laub, Grün	Eicheln
Cseh	červené	kule	zelené	žaludy
Szlovák	červená	gul'a, holba, zvon	zelená	zalud'
Román	roșu	duba	verde	ghindă
Olasz	cupre	quadri	verde, foglia	fiori
Angol	hearts	bells	leaves	acorns

²⁰ Rudnyánszky bevezető.

²¹ Hoffmann – Dietrich 41. és 270.

²² Zsoldos 114.

A kártyalapok száma:

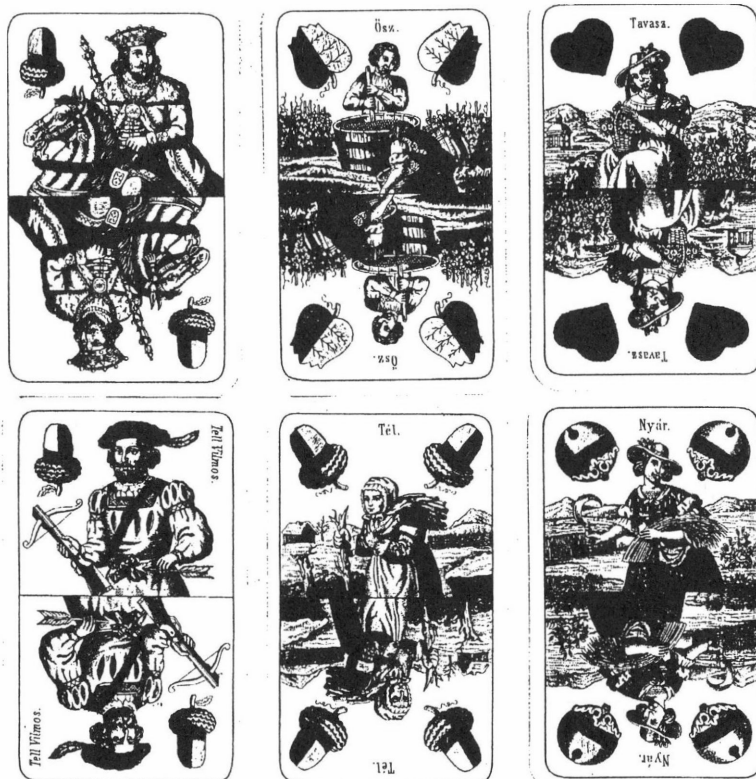
- 24, színjelenként IX, X, alsó, felső, király, ász (4 x 6 lap)
 32, színjelenként VII, VIII, IX, X, alsó, felső, király, ász (4 x 8 lap)
 33, azonos a 32 lapos kártyával + VI - „WELP” - jelzésű lap (4 x 8 + 1 lap)
 36, színjelenként VI, VII, VIII, IX, X, alsó, felső, király, ász (4 x 9 lap)

Egyes gyártmányok pótlappal egészülnek ki. Ez a kártya a játék közben megsérült vagy elveszett lapot hivatott pótolni.

A kártyalapok méretei:

1. 2,9 cm x 4,5 cm
2. 4,4 cm x 6,8 cm
3. 6,3 cm x 9,9 cm
4. 7,3 cm x 11,4 cm
5. 7,7 cm x 11,8 cm
6. 9,8 cm x 15,8 cm
7. 12,2 cm x 18,5 cm

A leírtaktól néhány mm eltérés lehetséges.

2. „A” VAGY OSZTRÁK TÍPUS
 (Ferdinand Piatnik, Wien, 1880 körül. A szerző gyűjteménye)

Az 1, 6 és 7 jelzésű méreteket többnyire reklám céllal, esetleg különleges funkciók betöltésére készítették (búváskellék, színpadi- és televízió-műsor, stb.).

Az *ász* lapokon az évszakok allegóriái:

		piros	tök	zöld	makk
magyar	ász	tavaszi	nyár	ősz	tél
német	Daus	Frühling	Sommer	Herbst	Winter
cseh	csó	jaro	léto	jesen, podzin	zima
szlovák	csó, túz	jar	leto	jeseň	zima
román	as	primôvarâ	varâ	toamnă	larna
olasz	asso	primavera	estate	autunno	inverno
angol	deuce	spring	summer	autumn	winter

A kártyaképek sarkaiban két-két nagy alakú színjel, laponként összesen négy található.

A *király* lapokon korabeli standard kártyaminták változatai: lovon ülő, a hatalom jelképeit – koronát és jogart – viselő uralkodók. A kártyaképek bal oldali, felső sarokrészén egy-egy nagy alakú színjel, laponként összesen kettő. A rajzok a korabeli bajor-képes és magyar-képes kártyákból kerülhettek a Tell-kártyára.

Az alsó, felső és király lapok nevei:

magyar	alsó	felső (filkó)	király
német	Unter	Ober	König
cseh	spadek	svršek, filek	král
szlovák	dolnik	hornik	kráľ
román	doi	trei	rege
olasz	fante	cavaliere	re
angol	Under-knave	Over-knave	King

Az *alsó* és *felső* lapokon Friedrich Schiller Tell Vilmos című drámájának szereplői és az ábrázolt személyek nevei:

	piros	tök	zöld	makk
Alsó:	Kuoni pásztor (Kuoni d. Hirt) vagy Werner Stauffacher	Reding Itel (Itell Reding)	Fürst Walter (Walter Fürst)	Harras Rudolf (Rudolf Harras)
Felső:	Gessler Hermann (Hermann Gessler)	Stüsi vadász (Stüssi d. Flurschütz) vagy Arnold v. Melchtal	Rudenz Ulrich (Ulrich Rudenz)	Tell Vilmos (Wilhelm Tell)

A kártyaképek bal oldali sarokrészén – alsókon a lapfelezőhöz közel, felsőkon a kép kereténél – egy-egy nagy alakú színjel, laponként összesen kettő. Néhány gyártó az alsó és felső kártyákon elhagyta az ábrázolt személyek neveit.

Talán magyarázat lehet a képek és nevek megváltoztatására, hogy Kuoni pásztor és Stüsi vadász mellékszereplők helyére a schwyzi felkelők vezetője, Stauffacher, illetve az unterwaldeniek vezére, Melchtal került. Az uribeli Fürst már a korai kártyákon is helyet kapott.

A számozott lapokat a sorozatjelek uralják az értékjelzésnek megfelelő számban megfestve. Az értékjelzések a kártyaképek felső szegélyénél – közepén vagy a bal felső sarokrészen – római számokkal szerepelnek. A piros és tők színjelzésű kártyákon a Schiller-dráma eseményeit, helyszíneit idéző rajzok, a zöld és makk színjelzésű lapokon várak, épületek és egyszerű tájbrázolás látható. (Az egyes gyártóknál kisebb eltérésekkel.) A kezdetektől kb. 1915-ig szokás volt a piros színjeleket egy kártyalapon belül is két különböző színnyalattal megfesteni. Ez a jellegzetesség a századfordulótól kezdődően fokozatosan megszűnt.

VI jelzésű lapok:

Csak a Schneider-kártya töredékéből következtethetünk arra, hogy a Tell-kártya korai – esetleg első – példánya/i 36 lappal készült/ek, azaz VI jelzésű kártyákkal kezdődtek a sorozatok. Schneider játékában a piros VI-on a dráma legendás epizódja szerepel: Tell Vilmos fegyverével a Walter fia fejére helyezett almát veszi célba. A zöld VI-on látható kép címe „anya gyermekével” lehetne (Hedvig és Walter). A tők VI és a makk VI hiányzik. Az ismeretlen kártyafestő által 1845 körül készített töredékben viszont szerepel tők VI jelzésű kártya. Ezen botjára támaszkodó férfi alakját – talán Arnold von Melchtal megvakított apját – látjuk.²³ Feltehetően a készítő alkalmazkodott a korai időszakban használt motívumokhoz. Így csupán a korai Tell-kártyák makk VI jelzésű lapja marad ismeretlen számunkra.

Chwalowsky Ödön Tell-kártyájának három – már említett – példányát ismerjük. Mindhárom 32 lapból áll. Nem szerepel a sorozatokban VI jelzésű lap.

A 19. és a 20. században néhány kártyagyártó Ausztriában (például Joseph Schneider Junior) ismét 36 lappal készített Tell-kártyát. A piros VI-on a tők IX-ről ismert karóra tűzött kalapot látjuk. A kép előterében Tell rejtőzködik a helytartóra várva. A zöld VI-on tájkép, a makk VI-on ház folyóval. A tők VI a „WELI” feliratot viseli a sorozatjelekkel.

Az osztrák kártyacsomagok jellegzetes lapja lett a „WELI” felirattal jelzett kártya. A kártyalap története Tirolban gyökerezik, ahol 1855 körül – tirolai nemzeti kártyajátékokból – ismerjük ezt a feliratot, ott még „WELLI” alakban jelenik meg. A szó magyarázatának egyik lehetősége az, hogy a „WELI” az ótörök nyelvben síremléket jelent és így került a kártyalapra, a másik az, hogy sem a kártyához, sem a játékhöz nem köthető, sokkal inkább az olasz „il bello” (a szép) szóból eredeztethető.²⁴ A képen koszorúba fonva vagy más formában a német színjelek kaptak helyet. Az említett bécsi Schneider-kártyán a színjelek és a felirat látható a tők VI lapon. A „WELI” más kártyatípusoknál – salzburgi-kép, tirolai-kép, mór-német-kép – is megtaláljuk. Feltehetően ezekből került át a Tell-kártyát kiegészítő lapként.

VII jelzésű lapok:

Piros: Színjelek. Nyílvesszővel eltalált lovas férfi. (Gessler helytartó halála.) A korai típuson a kép háttérben Tell Vilmos rejtőzködik. Ezt a motívumot a készítők a századfordulóra többnyire elhagyták, ám még századunk harmincas éveiben is találkozhattunk vele bécsi kártyagyártók termékein.

Tők: Sorozatjelek, cégjelzés és védjegy. A bécsi változatokon nyílpuska rajza is látható. Kb. 1865-től a tők VII a kártyabélyegzés helye is. A korai Tell-kártyákon Gessler hajóját látjuk, a fedélzeten katona, kinyújtott kezében kard, mellyel talán a hajóról megszökött Tell Vilmos után vág. 1865 körül ez a rajz eltűnik a tők VII lapokról. Helyére a cégjelzés és

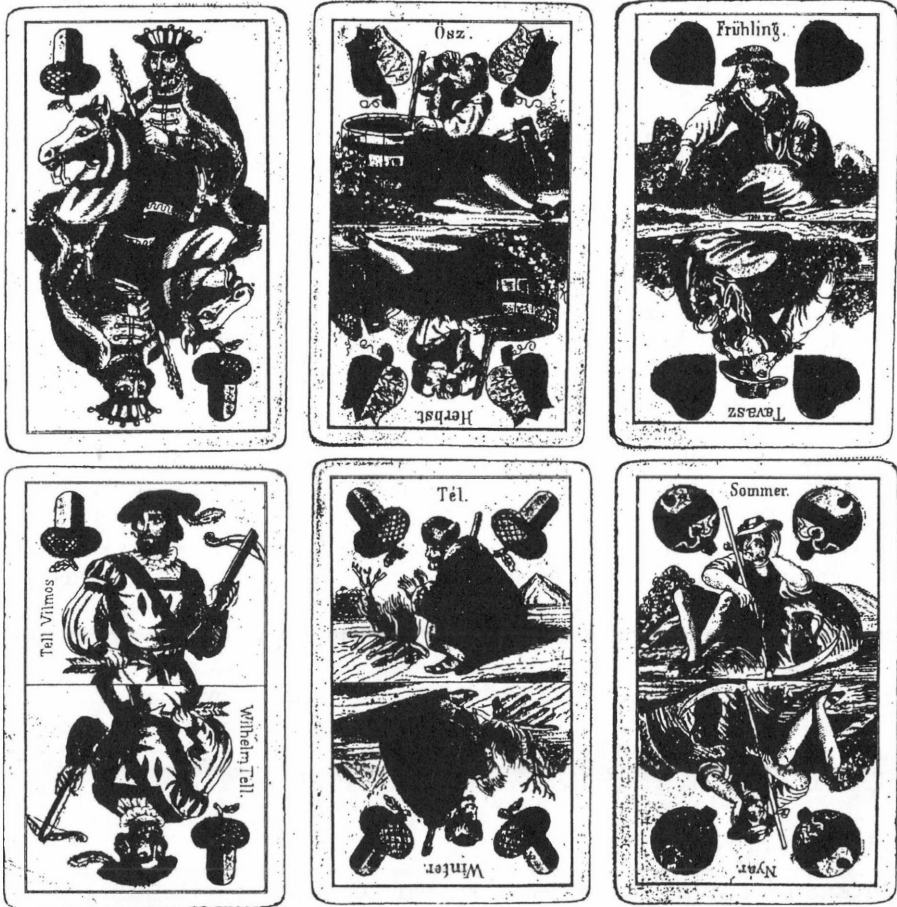
²³ Horváth Ferenc (Budapest) gyűjteménye

²⁴ Blaas, P.: Kartenspielen in Alt-Tirol. Tirol, Innsbruck, 1992. 55.

a kártyabélyegzés, az „A” típusoknál nyílpuska rajza kerül. A kártyabélyegzési kötelezettségek megszűnése után (Ausztria 1939, Magyarország 1950) cégjelzések, logók és a nyílpuska marad a kártyalapon. 1960 után nagy számban kerültek forgalomba – elsősorban Magyarországon – jelzés nélküli játékkártyák. Ezek tők VII lapján csak a sorozatjelek és a számjelzés látható, ritkán „Cikkszám”, illetve a kártya árát jelző feliratokkal. Giergl János már 1855 körül a tők VII jelzésű kártyát használta cégjelzésre.

Zöld: Színjelek. Tájkép házzal és folyóval, a háttérben dombok.

Makk: Színjelek. Tájkép házzal. A korai kártyákon a típus megnevezése és a cégjelzés volt feltüntetve a makk VII lapokon. Ezt 1865 körül szüntették meg, és a feliratok helyére egyszerű tájbrázolás került.

3. „B” VAGY MAGYAR TÍPUS

(Ludwig Giergl, Bécs, 1885 körül. A szerző gyűjteménye. A kétnyelvű feliratok különösen figyelemre méltók)

VIII jelzésű lapok:

Piros: Színjelek. Csónakban evező férfi (Tell Vilmos). A korai példányokon a csónak orránál sziklaszirt is látható. A drámában Tell Vilmos hajósként kétszer is sikeresen küzd meg a Vierwaldstadi-tó viharos hullámaival. Először Arnold von Melchtalt menekíti el Gessler csatlósai elől, majd a helytartó hajóját kormányozza a viharban. A partra érést szökésre használja fel. (Lásd korábban a tők VII leírásánál.)

Tök: Színjelck. A Tell-család. Vilmos, Hedvig és Walter fiuk. A Tell-kártya minden változatán egységesen alkalmazott motívum.

Zöld: Színjelck. Erőd rajza.

Makk: Színjelck. Tájékp toronnyal és folyóval, illetve házakkal. Az egyes gyártóknál kisebb változtatásokkal.

IX jelzésű lapok:

Piros: Színjelck és vár rajza. Az egyes gyártóknál kisebb változtatásokkal.

Tök: Színjelck. Mező Altdorf mellett a karóra tűzött kalappal.

Zöld: Színjelck. 24 lapos kártyáknál a cégjelzés és a kártyabélyegzés helye.

Makk: Színjelck.

X jelzésű lapok:

Piros: Színjelck. Erődítmény rajza. Az egyes gyártóknál kisebb változtatásokkal.

Tök: Színjelck. Templom rajza, illetve házikó a hegytetőn. Chwalowsky kártyáján híd, mögötte kereszt.

Zöld: Színjelck.

Makk: Színjelck.

Alsók:

Piros: Kuoni pásztor (Kuoni d. Hirt). Jobb keze kissé előre nyújtva, baljában pásztorbot, nyakába akasztva kürt. A bécsi változatokon jobb kezét állá elé emeli, balját öve fölé helyezi. 1870 körül a bécsi kártyagyárak a „Kuoni pásztor” név helyett a „Werner Stauffacher” feliratot kezdték használni és a kártyaképen is változtattak. Az új név az „A” és „B” típus piros alsó lapjain is megjelenik. A „B” típus érdekessége, hogy az új képet átvették ugyan a magyarországi gyártók is, ám a felirat továbbra is a „Kuoni pásztor” maradt. Egyes kártyákon Stauffacher esküre emeli jobbát, másik kezében papírtekerceset tart. Giergl János kártyájában a piros alsón Reding Itel szerepel. A Kuoni pásztor a tök alsón találjuk meg.

Tök: Itel Reding (Reding Itel). Kardjára támaszkodó férfi. Több helyen „Itel” alakban feliratozva. Giergl János kártyájában a tök alsó lapra Kuoni pásztor került, Itel Reding alakját pedig a piros alsón találjuk meg.

Zöld: Fürst Walter (Walter Fürst). Jobb kezét behajlítva maga elé tartja, illetve ujjait maga előtt összefonja. Tell Vilmos apósát a kártyakészítők – kisebb eltérésektől eltekintve – hasonlóan ábrázolták. Néhány változatnál a sapka tolldíszé elmaradt.

Makk: Harras Rudolf (Rudolf Harras). Gessler helytartó főlovászát is egységesen ábrázolták a rajzolók. A páncélba öltözött férfi jobbát kardjára támasztja, bal kezét övéhez emeli. Több helyen „Harras Rezső” felirat jelenik meg. A Rezső keresztnévet a magyar nyelvújítók alkották meg a 19. század közepén a „Rézső”, „Résző” családnévből és a Rudolf név magyar változatának tekintették.²⁵ Így kerülhetett a makk alsó felirataként nem csak a magyar kártyagyártók termékeire körülbelül 1880-tól.

Felsők:

Piros: Gessler Hermann (H.), (Hermann Gessler). Jobb kézfején vadászsólyom ül. (Schiller drámájában is így jelenik meg a színen.) Több helyen „Gesler”, illetve „Herrmann” feliratot olvashatunk. Néhány változaton a sólyom elmaradt a kártyaképről.

²⁵ Ladó János: Magyar utónévkönyv. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 208.

Tök: Stüssi vadász (Stüssi d. Flurschütz) vagy Arnold v. Melchtal. Jobbjában bot, hátán íj, illetve jobbjában bot, bal karját esküre emeli. A korai kártyákon Stüssi vadász jobb kezében íjat tart. Körülbelül 1870-től bécsi kártyagyártók a „Stüssi d. Flurschütz” feliratot „Arnold v. Melchtalra” módosították, de a kártyaképen nem változtattak. Az új felirat az „A” és „B” típus tök felső lapjain is megjelenik. Több kártyán a magyaros „Stüsszi” felirat olvasható.

Zöld: Rudenz Ulrik (Ulrich Rudenz). Jobb karja előre nyújtva, balját kardjára helyezi. Több gyártónál „Rudenzi Ulrik” alakban feliratozva.

Makk: Tell Vilmos (Wilhelm Tell). Jobb kezében íj, baljában nyílvessző, illetve bal kezében íj, jobbjában nyílvessző. A korai kártyákon jobb karja előre nyújtva, balja a teste mellett, hátán íj.

Királyok:

Mind a négy király lapon korabeli kártyatípusokból átvett lovas alakok módosított rajzait látjuk. A különféle változatokon egységes az ábrázolás. Kisebb eltéréseket látunk az uralkodó öltözékén, koronáján és a paripán.

Ászok:

Piros: „Tavas” („Frühling”) felirattal. A réten virágokat szedgető hölgy.

Tök: „Nyár” („Sommer”) felirattal. Arató nő sarlóval és kévével, illetve kaszálás közben pihenő férfi rajza.

Zöld: „Ősz” („Herbst”) felirattal. Szüretelő férfiak, illetve szüreti kádból mustot kóstoló férfi. Az „A” típus kis módosítással megőrizte a korai kártya rajzát.

Makk: „Tél” („Winter”) felirattal. Idős asszony rőzsével a hátán. A rajz első alkalommal 1855 körül Giergl János kártyáján jelenik meg. A szakirodalomban „B” típusnak jelzett kártyák makk ászain tűznél melegező férfi alakja, a háttérben téli táj. Körülbelül 1870-től találjuk meg ezt a grafikát a makk ász lapokon. A korai kártyákon két férfi melegszik a tábor-tűznél.

A magyar kártya egyéb jellegzetességei:

Tükörkép. A kártyalapokat megfelelve mindkét oldalon ugyanazt a képet látjuk.

Cégjelzés:

Cégjelzés a korai játékkártyákon a makk VII-en, 1865 után általában a tök VII-en található. A cég neve mellett többnyire megtaláljuk a gyártó védjegyét is. A 20. század második felében Közép-Európa-szerte nagy számban jelentek meg cégjelzés nélküli játékkártyák.

Kártyabélyegzés:

24 lapos kártyákon a zöld IX, más lapszámnál a tök VII. A kártyabélyegzések alapján a kártya készítésének ideje meghatározható. Ritkán ettől eltérő a bélyegzés helye – például Salamon Antal, Zsíros István, Walbacher Károly kártyájánál – a piros alsó. Magyarországon 1850-1949 között voltak a játékkártyák bélyegkötelesek.²⁶ Ausztriában 1762-1939 között bélyegczték a játékkártyákat.²⁷

²⁶ Kártyalexikon. Szerkesztette: Berend M. és Jánoska A. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 187-189. (a továbbiakban: Kártyalexikon)

²⁷ Reisinger, K.: Der oesterreichische Spielkarten-Steuerstempel und andere Mitteilungen. Wien, 1990.

Kártyacsomagolás:

1960 előtt jellemzően papírburkolat, ritkán kartondoboz. A csomagolásokon a gyártó általában feltüntette a kártya nevét (típusát) és gyártási számát, a lapok számát, a készítő nevét és címét. A burkolaton kör alakú nyílást hagytak a kártyabélyegzésnek. 1882-1949 között Magyarországon a hazai kereskedelmi forgalomba kerülő játékkártyák papírcsomagolását zárjeggyel kellett ellátni.²⁸ 1960 után csökkent a papírcsomagolás szerepe, helyét a cellofán vette át. 1980 után ismét növekedett a kartondoboz csomagolás gyakorúsága.

A magyar kártya változatai:

Alkalmi kiadások rajzolói általában alkalmazkodtak a hagyományos képekhez, éppen ezért stílusukban sem nagyon változatosak a különböző gyártmányok rajzai. A „B” típus megőrizte a korai Tell-kártyák ász lapjainak jellegzetességeit. Az „A” típus ász lapjain jelentősebb változást tapasztalunk. Az alsó, felső és király lapokon csak két rajz és a nevek felíratára változott meg. A korai kártyák alakos lapjainak motívumait a „B” típus őrizte meg.

A kártyák gyártóinak felsorolása előtt emlékezzünk meg néhány, grafikailag is érdekes Tell-kártya változatról:

- *Giergl János* 1855 körül új, festmény hatású képekkel adott ki Tell-kártyát magyar nyelvű feliratokkal.²⁹
- *Giergl István* 1860 körül „Neueste Schweizer Deutsche” néven újíttotta meg a Tell-kártyát. Az alsó, felső és király lapokon alig változtatott, az ászokon viszont új, egy alakos képeket látunk. A kártyacsomagból csak 18 lap maradt meg.³⁰ Ezek különlegessége, hogy 12 kártya metszete teljes egészében látható, és 6 lapra átlós felezéssel két kártyakép rajza került. A lapokat kártyatrükkökhöz preparálták. Kolb Jenő ugyan közli a tők ász és a piros ász képeit, azonban teljes azonosságot csak a piros ászok között fedezhetünk fel. Cégjelzés nincs a lapokon. Giergl István szerzőségére két körülmény enged következtetni: 1.) a piros VII lapon olvasható szövegtöredék „k 1 ső kiz. szab. enged. gyarabol Pesten”. Giergl István több kártyáját ismerjük hasonló felíratral. 2.) Kolb a Nemzeti Múzeumban feltehetően látta a teljes kártyacsomagot, könyvében két lap képét is közölte.³¹ E sorok írója 1985-ben már nem találta meg az 1939-ben feljegyzett tulajdonosnál.
- *Wilner József* a korai típus készítése mellett 1860 körül gyermekkártyaként, patience méretben adta ki a Tell-motívumokat. Néhány lapon megváltoztatta a kártyaképet: a számozott lapokon csak a sorozatjelek szerepelnek; az alsó, felső és ász lapok feliratai elmaradtak; az ászokon az alábbi rajzolatokat látjuk: piros: nő sarlóval; tők: nő virágfüzérrel; zöld: szüretelő nő gyermekével; makk: tűznél melegedő nő.³²
- A *Piatnik Kártyagyár* Bécsben az „A” és „B” típusokat egyaránt nagy számban készítette. Később más kártyagyártók is átvették a Piatnik képeket és napjainkig ezekkel készült a Tell-kártya. Az egyik korai Piatnik példányon „J. Sürch sc. Wien 1864” olvasható, s ez *Josef Sürch*, bécsi metsző munkája volt. 1875 körül a „B” típus jelzése „J. N.”, azaz *Josef Neumayr*. Ismereteink szerint ő rajzolta meg elsőként a „B” típus képeit.³³

²⁸ Kártyalexikon 432.

²⁹ Yale Egyetem Könyvtárának gyűjteménye. New Haven, Nr. HUN 5

³⁰ Bube, Dame, König 100.

³¹ Kolb Jenő: Régi játékkártyák. Hungária Könyvek, Budapest, 1939. 69.

³² BTM Kiscelli Múzeum gyűjteménye, Nr. 13515

³³ Spielkartenangebot XVI; MGM, München, 1991, Nr. 439 és 440.

- 1870 körül a bécsi *Josef Glanz* az „A” típust gyártotta magyar nyelvű feliratokkal.³⁴
- *Ludwig Gieryl* – talán a pesti kártyafestő leszármazottja – Bécsben nyitott kártyagyártó műhelyt. Termékei között Tell-kártya is szerepel magyar és német feliratokkal (B tip.).³⁵
- 1905 körül a bécsi *Ferdinand Piatnik und Söhne* luxus Tell-kártyát adott ki. Ezek a képek a budapesti gyárban is készültek körülbelül 1920-1940 között.³⁶
- a győri „*Szfinksz*” cég „kerti kártya” néven alumínium lapokra nyomtatott kártyacsomagot hozott forgalomba. Ezt a játékot csupán az anyaga miatt említjük meg a különlegességek között.³⁷
- *Losonci Sándor* 1949 körül Losoncon új rajzolattal adott ki Tell-kártyát.³⁸
- 1969-ben a budapesti *Játékkártyagyár és Nyomda* 100 éves fennállásának emléktárgyaként modern rajzolatú Tell-kártyát adott ki két méretben, aranyozott sarkokkal. A képeket Gönczi Gebhardt Tibor grafikusművész készítette.³⁹
- 1994-ben *Hentschel Antal*, mozgássérült művész rajzolta át a Tell-kártya képeit.⁴⁰
- 1996-ban a *Zwack* italgyár megbízásából *Schlitt Tamás* és *Jánoska Antal* készített kör alakú Tell-kártyát.⁴¹
- 1997-ben az egri *Kvíz Kft.* a magyar kártya alsó és felső lapjainak rajzait történelmi személyek portréjára, illetve pásztorok képével cserélte fel. Az ászokon megőrizték az évszakok allegóriáit.⁴² Nem újdonság ez a magyarországi kártyagyártásban, hiszen például 1875 körül Debrecenben, 1917-ben Budapesten politikusok és történelmi személyek portréját adták ki német színjelű kártyákon. Az új kártyaképeket *Ferencz Tamásné* festette.

Századunkban több grafikus is megpróbálta átrajzolni, megújítani a Tell-kártya képeit – kevés sikerrel. Valóban, szemet gyönyörködtető képsorozatok is voltak ezek között, de a kártyagyártók csak alkalmi kiadásként kezelték az újításokat. A játékos, aki nap mint nap megszokott színeket és rajzokat szorongat és gusztál, nem akarja új látványhoz szoktatni szemcét. Számára tökéletesek a „magyar” kártya képei, változtatni azokon nem is szabad.

A magyar-kártya gyártói

A hazai és külföldi köz- és magángyűjtemények „magyar” kártyáit vizsgálva megállapítható, hogy a korai példányok rajzait éppen úgy átvették egymástól a kártyakészítők, mint a 19. század második felében kialakult „A” és „B” típusokat. A nyomatokon apróbb eltérések, a figurák öltözetének változtatása jelenti a különbözőségeket. Az alapmotívumok ritkán és akkor is csak egy-két kártyalapon módosulnak. A gyártás és egyben a felhasználás helye elsősorban Közép-Európa, és csak a 20. században jelenik meg – feltehetően választékbővítés szándékával – a „hazájától” távolabbi vidékek gyártmányaként. Külön érdekességgel szolgálnak az ún. tábori kártyák. Ezeket – játékeszköz hiányában – ügyesebb kezű hadifoglyok, munkaszolgálatosok készítették bármilyen, éppen rendelkezésre álló anyagra.

³⁴ Spielkarten 186.

³⁵ A szerző gyűjteménye, Nr. 201

³⁶ A szerző gyűjteménye, Nr. 207

³⁷ A szerző gyűjteménye, Nr. 278

³⁸ A szerző gyűjteménye, Nr. 301

³⁹ A szerző gyűjteménye, Nr. 20

⁴⁰ A szerző gyűjteménye, Nr. 316

⁴¹ A szerző gyűjteménye, Nr. 437

⁴² A szerző gyűjteménye, Nr. 44

A „magyar” kártyát – ismereteink szerint – az alábbi kártyafestők és kártyagyártók készítették. (A különlegességek tulajdonosait zárójelben megemlítjük.) Az országok és helynevek területi hovatartozását az aktuális állapot szerint jelöltük.

Magyarország⁴³

Helynév	A gyártó neve és működési ideje	Az ismert kártyacmlék tulajdonosa
Pest–Budapest	„Burian János”, kb. 1848-1872	(Keclet-Szlovákiai Történeti Múzeum, Kassa)
	„Chwalowsky Ödön”, 1835- körül- belül 1850	(Budapest Történeti Múzeum, Bajor Nemzeti Múzeum, Deutsches Spielkarten Museum)
	„Chromo” (Magyar Ált. Papíripar Rt.), 1835-1839	(Budapesti magángyűjtemény)
	„Első Magyar Kártyagyár Rt.”, 1869-1896	(Több gyűjteményben megtalálható)
	„Fortuna Játékkártyagyár”, 1879-1895	(Budapesti magángyűjtemény)
	„Giergl István”, 1852-1869 és 1876-1892	(S. Radau gyűjteménye, Berlin)
	„Giergl János”, kb.1850-1860	(Yale Egyetem Könyvtára, New Haven)
	„Játékkártyagyár és Nyomda”, 1950-1975	
	„Ofszet és Játékkártya Nyomda”, 1975-1996	
	„Ofszet Nyomda Rt.”, 1996-	
	„Onix Kft.”, 1991	
	„Optima Kártyagyár” (Hamburger és Birkholz) 1927-1931	(Több gyűjteményben megtalálható)
	„Piatnik Nándor és Fiai”, 1896-1949	(Több gyűjteményben)
	„Schill és Tempel” Schill és Társa), 1862-1869 és 1876-1885	(Klaus Reisinger, Bécs; magángyűjtemény, Brüsszel)
	„Schneider József”, kb. 1820-1850	(Klaus Reisinger, Bécs; korábban Miss Sylvia Mann, Ryc)
	„Új Budapesti Kártyagyár” (Spitzer és Társa), 1878-1899	(Budapesti magángyűjtemény, Budapest)
	„Unio Kártyagyár” (Unio Spielkartenfabrik), 1903-1909	(a cég árjegyzékében szerepel Tell-kártya)

⁴³ A szerző archívuma (hazai és külföldi köz- és magángyűjtemények műtárgyait, címtárak és levéltárak adatait, árjegyzékek, hírlapi cikkek információit összesítő dokumentum. A felsorolt esetekben – más forrás hiányában – valószínűsíti az egyes gyártók működési idejét.)

	„Vannak Kártyagyár” (Váradi Rády János), 1901-1906	(Budapesti magángyűjtemény)
	„Walbacher Károly”, kb. 1859-1867	(Budapesti Történeti Múzeum)
	„Wilner József”, 1844-1869	(Budapesti Történeti Múzeum, Budapest)
	„Zsíros István”, kb. 1850-1869	(Magángyűjtemény, Brüsszel)
Debrecen	„Debreceni Kártyagyári Részvénytársulat” (Debrecener Spielkartenfabrik A. G.), 1871-1877	(Déri Múzeum, Debrecen)
Eger	„Tamási és Komlós Kft.” kb. 1990-1994	
	„Kvíz Kft.”, 1997	
Kecskemét	„Salamon Antal”, 1855 körül	(Szórakáténusz Játékmúzeum, Kecskemét)
Kerecsend	„Tamási és Komlós Kft.”, kb. 1994-	
Losonc (Lučencec)	„Losonci Sándor”, kb. 1938-1944	

Ausztria⁴⁴

Bécs (Wien)	„Adametz, Franz”, kb. 1925-1950 (?)
	„Dobler, J.”, 1891-1896
	„Edelbacher”, kb. 1985 (?)
	„Giergl, Ludwig”, 1877-1898
	„Glanz, Josef”, 1849-1912
	„Intern. Spielkartenfabriks A. G. vom. Aug. Denk u. Co.”, kb. 1920-1925 (?)
	„Jaeger, Ludwig”, 1875-1893
	„Nejedly, Johann”, 1862-1896
	„Österreichische Spielkarten-Fabrik Gesellschaft”, kb. 1885-1930 (?)
	„Piatnik, Ferdinand”, kb. 1860-1883
	„Ferd. Piatnik und Söhne”, 1884-
	„Schneider, Josef, junior”, kb. 1930-1950 (?)
	„Titze und Schinkay”, 1859-1898
Triest	„S. Modiano”, kb. 1890-1920
Lemberg (Lvov) ⁴⁵	„Karpalit S.A.”, kb. 1895-1910
	„NIL Játékkártyagyár” („NIL” Spielkartenfabrik) kb. 1885-1895

⁴⁴ Altfahrt, W.: Wiener Kartenmacher des 19. Jhs. Berlin, 1990. Studien zur Spielkarten 3.⁴⁵ A szerző archívuma

*Csehország és Szlovákia*⁴⁶

Prága	„Casino”, kb. 1925-1935 (?)
	„Klogner, Václav”, 19. század vége
	„Obchodny Tiskarny”, 1947- A kártyalapokról elmaradtak a személyek és évszakok nevei.
	„Piatnik F., Ritter u. Cic.” (F. Piatnik a Synové Jan Ritter a Spol), 1923 - kb. 1946
	„Jan Ritter a Spol” (Ritter Cic.), kb. 1906-1926
Bratislava (Po- zsony, Pressburg)	(„Česka Grafická Unie” Unie) kb. 1918-1945
	„Miracle”, 1925 körül
Teplitz-Schönau (Teplice)	„Brüder Willner”, kb. 1935-1940 (?)

*Németország*⁴⁷

Leinfelden	„Vereinigte Altenburger und Stralsunder Spielkarten-Fabriken AG (ASS, VASS), 1938-
Glogau	„Flemming u. Wiskott”, kb. 1935
Altenburg	„VASS”, 1935 körül
	„COEUR” Altenburger Spielkartenfabrik, 1990 körül

*Jugoszlávia*⁴⁸

	„Bonart”, kb. 1985
	„Grafika Zrenjanin”, kb. 1990

*Lengyelország*⁴⁹

Krakó (Krakow)	„Ferd. Piatnik i Synowie S. A.”, 1926-1946 (Krakowska Fabryka Kart do Gry)
----------------	--

*Belgium*⁵⁰

Turnhout	„Carta Mundi”, 1970-
----------	----------------------

*Olaszország*⁵¹

Tricszt	„S. D. Modiano”, 1920-
---------	------------------------

⁴⁶ A szerző archívuma⁴⁷ A szerző archívuma⁴⁸ A szerző archívuma⁴⁹ Buczek, J.: 70 Lat Krakowskiej Fabryki Kart Do Grye. Kraków, 1996. 31.⁵⁰ A szerző archívuma⁵¹ A szerző archívuma

Egyesült Államok⁵²

New York	„Dougherty, Andrew”, 1915 körül
	„Western Playing Card Co.”, 1950 körül

A magyar kártya bétköznapi

A kártyázás műszavai és kifejezései a 18. századtól társalgási nyelvünk részeként élnek. Egyetlen kivételtől eltekintve ezek nem kötődnek kártyalapokhoz. Témánk szempontjából egyedül a tők felső lap lehet érdekes. Erről Kertész Manó, a jeles könyvtáros és nyelvész így írt: „Hogy a tökfilkó (tök felső) mért lett az ostoba ember nevezete, arra rávezet bennünket Kassai Szókönyvének ez adata: A bolond szín: Tök-filkó (Tóthossan Tök-Kolop), »bolondszín« pedig azért, mert egy társas kártyajátékban azt mondják bolondnak, akinél a tökfelső egyedül marad.»⁵³ A Kertész által idézett mű 1833-1834-ben keletkezett.⁵⁴ Így tehát a „tök-

4. „LUXUS” TELL-KARTYA FESTIMÉNY HATÁSÚ LAPJAI
(Ferdinand Piatnik und Söhne, Wien, 1905 körül. A szerző gyűjteménye)

⁵² A szerző archívuma

⁵³ Kassai József: Származtató s gyökerésző magyardiák szókönyv 1-3. Pest, 1833-1834.

⁵⁴ Kertész Manó: Szokásmondások. Budapest, 1922. 43.

filkó” kifejezést a Tell-kártyát megelőző időkbén is használták. Mint már említettük, a 19. század közepéig a német színjelű soproni-képes kártyákat nevezték „magyarnak”.

Egy apró adalék lehet e témakörhöz: 1994-ben Nagyváradon jelent meg *Tökfilkó* néven magyar nyelvű rejtvényújság.

A Tell-kártya képeit leginkább az évszakokkal kapcsolatosan szokták felidézni. A Magyar Televízióban például a *Szeszélyes évszakok* című szórakoztató műsor főcíménél használják évek óta. Reklámként is inkább az ász, mint ütőlap, a legerősebb, a legjobb színönimájaként jelenik meg újsághirdetéseken, nyomtatványokon, üzletek kirakatában. Az ász lapok grafikáit a népszerűsített termék rajza, montázsa egészíti ki, nem ritkán hatalmas méretű kártyalappá alakítva. Az első ilyen, általunk felderített reklámképpel 1939-ben találkozhattunk. A rúznél melegebb makk ászt használták fel a tatai brikett reklámozásánál.⁵⁵ Később – és ez már a hatvanas évek – naptárakon, dísz tárgyakon tűnnek fel a magyar kártya motívumai. Szintén ettől az időtől színesítik a hazai reklámszakmát a magyar kártya képeire épülő propagandakártyák. A Meklar főtőtestei nemcsak a magyar kártya lapjain, hanem a francia színjelűeken is megjelentek 1960-1965 között. A VIDEOTON reklámkártyáján (1985 körül) a klasszikus kártyamotívumok mellett a cég termékeit látjuk. 1987-ben a nyomdászatot mint szakmát népszerűsítő rövid magyarázatok is a magyar kártya lapjaira kerültek.

Használati tárgyak – csésze, pohár, hamutartó, kártyatartó dobozok a legkülönbözőbb anyagokból, zsetontartó tálkák, gyufásdoboz, telefonkártya stb. – is készültek a magyar kártya különböző lapjaival díszítve elsősorban a 20. században. Ritkán ipari termékek is a kártyák világából nyercik fantázianevüket (például Ász kolbász, Ász szivarkák stb.).

Különleges terület a vendéglátóipar, pontosabban a vendéglátóhelyek elnevezése. Legtöbbször a Makk Hetes nevével találkozhatunk. Pesten már az 1840-es években működött ilyen nevű intézmény. A közelmúltban e sorok írója több magyar településen találkozott a Makk Hetes nevet viselő vendéglátóhellyel: többek között Budapesten a Hármashatár-hegyre autózva, Abonyban (Pest megye) és Székesfehérváron (Fejér megye). Négy Ász nevű vendéglőben is enyhítheti éhségét és szomját a megfáradt vándor Rohod község (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) közelében. A Piros Hetes étterem Újpesten működik.

Ha szerencsejáték, akkor kártya – gondolhatták a szervezők. 1990 után több alkalommal is találkozhattunk ún. „kaporós” sorjegyeken a magyar kártya képeivel, illetve német színjelűekkel. 1997-ben indult a Magyar Televízióban a *Huszonегyес* című játéksorozat, melynek nagy méretű kártyalapjait a bécsi Piatnik Kártyagyár készítette.

Képzőművészeti alkotások, karikatúrák is szívesen törődnek a kártyások világával. Gyakran dolgozzák fel a játék izgalmát, hangulatát, a résztvevők közötti konfliktusokat. Ám ezeken a játék és a játékos áll a középpontban, és csak ritkán emelkednek ki a játék eszközei, a kártyaképek. Ezek elsősorban kisgrafikai alkotások, karikatúrák, fotomontázások.

Érdekes színpoltja a közelmúlt „kártyás” eseményeinek, hogy Budapesten az egykori Schneider-ház helyén álló épület falára – ma Wichmann Tamás olimpiai bajnok kiskocsmája működik a Kazinczy u. 55. földszintjén – emléktáblát helyeztek el, így emlékezve a magyar kártya egyik első készítőjére. Az emléktáblát – felirata szerint – 1996-ban állította a Magyar Talon Alapítvány és a Pató Pál Párt. Az avatás alkalmából december 29-ét a „magyar kártya napjává” nevezték ki.

⁵⁵ Nagy Képcs Friss Naptár. Budapest, 1939. hátsó borító.

ANDERLE ÁDÁM

Spanyol külügyi instrukciók a bécsi követeknek (1809–1856)*

A történettudomány figyelmét az érintett országokban eddig nem keltette fel Európa két szélső birodalma, Spanyolország és Ausztria kapcsolatainak kérdésköre. Volt ugyan egy nagyívű kísérlet az 1960-as években, amikor az 1759-1808 közötti madridi osztrák követek bécsi levéltárban őrzött jelentéseit 18 kötetben kiadták,¹ ám a madridi levéltárak spanyol követségi anyagát már nem övezte hasonló figyelem, a későbbi korszakokat követő folytatásra pedig – néhány tanulmány kivételével² – nem került sor. Valójában a 18. század kapcsolatainak elmélyült elemzése is várat még magára. A hétéves háború után dinasztikus házassági kapcsolatok jelezhetik ugyan az egymás felé fordulás szándékát, s párhuzamok is megfigyelhetők III. Károly spanyol és II. József osztrák uralkodó reformpolitikájában (mindkettő igyekezett az európai diplomáciai kapcsolatokban stabil szövetségi rendszert kialakítani stb.), ám úgy véljük, néhány állandó tényező a spanyol-osztrák kapcsolatok és érdekek dinamikus erősödésének ellenében hatott. Mindenekelőtt az a tény, hogy Spanyolország III. Károly után nyilvánvalóan gyenge-gyengülő hatalommá vált gazdasági és politikai értelemben egyaránt, amely ugyan tartósan dédelgette az utrechti béke felszámolásának eszméjét, s ehhez igyekezett szövetségeseket keresni Anglia ellen, ebben azonban nem ért el sikereket. Másfelől, s ez tűnik a 19. századi kapcsolatokat is meghatározó fő tényezőnek: az Itália feletti dominanciáért való küzdelem Spanyolország és Ausztria viszonyában – mindenféle napi taktikai érdekazonosság mellett is – a rivalizálás elemét állandósította. A spanyol történetírás ugyanakkor elsősorban IV. Károly és Godoy diplomáciai hazárdjátékaira és tehetségtelenségére helyezi a hangsúlyt, s ebből vezeti le Spanyolország Napóleon általi megszállását is 1808-ban.³ Kétségteljesen van ebben igazság, hiszen e történet eredetileg úgy kezdődött, hogy Spanyolország és Napóleon paktumot kötött Portugália ellen (1807, Fontenailleau); IV. Károly reményei között portugál területek annektálása is szerepelt, ám 1808-ban a Portugália ellen induló francia csapatok, melyek Spanyolországon való áthaladásra kaptak csupán engedélyt, megszállták Hispániát. Foglyul ejtették IV. Károlyt és fiát, Ferdinándot, Napóleon aztán Bayonne-ban lemondatta őket a spanyol trónról, és öccséből, Józsefből kreált spanyol uralkodót.

A történet a későbbiekben azonban nem a napóleoni forгатókönyv szerint alakult: a felkelt spanyol tartományok juntáiból szervezett Legfelső Központi Junta a félsziget kormá-

* A tanulmány az OTKA által támogatott kutatás eredménye.

¹ Berichte der diplomatischen Vertreter des Wiener Hofes aus Spanien in der Regierungszeit Karls III. (1759-1788) I-XIV. kötet Madrid, 1970.; és Berichte ... in der Regierungszeit Karls IV. (1788-1808) I-IV. kötet. Madrid, 1970. Az okmányközlés kiadója Hans Juretschke, összeállítója Hans-Otto Kleinmann. Vö. még Voltes Bou, Pedro: Documentos de tema español existentes en el archivo de Estado de Viena. I-II. Barcelona, 1965.

² Oppl, Ferdinand – Rudolf, Karl: España y Austria. Madrid, 1997. Ed. Cátedra. E könyv irodalomjegyzéke tájékoztat az igen szűkös osztrák és spanyol szakirodalomról.

³ Pincdo, E. Fernández de – Novales, A. Gil – Dérozier, A.: Centralismo, ilustración y agonía del Antiguo Régimen (1715-1833). Tuñón de Lara (szerk.): Historia de España VII. kötet, Barcelona, 1980. 249-265. (a továbbiakban: Tuñón de Lara); Olivici, Fernando: La herencia de un imperio roto. Dos siglos de política exterior española. Madrid, 1992. 70-75. (a továbbiakban: Olivici); Percira, Juan Carlos: Introducción al estudio de la política exterior de España (siglos XIX y XX). Madrid, 1983. 103-107. (a továbbiakban: Percira)

nyaként háborút hirdetett a franciák ellen. A szövetségkeresés⁴ igényének jegyében fogalmazódott meg az az 1809 eleji instrukció (első dokumentumunk), melynek célja a Habsburgok támogatásának megszerzése volt. Ez azonban nem járt sikerrel: hosszú, hat éves függetlenségi háború kezdődött a félszigeten, melyet Spanyolország tulajdonképpen magányosan, némi angol támogatással, saját erejére támaszkodva folytatott Napóleon ellen.

*

A napóleoni háborúk idején Spanyolország kétségkívül a francia haderő hatalmas kontingenseit kötötte le. 1811 nyarán 350 000 francia katona tartózkodott a félszigeten, s még 1813 tavaszán is 100 000 körül volt számuk.⁵ A Napóleon veresége után visszatérő VII. Ferdinánd és udvara ezért abban bízott, hogy a háború utáni rendezés során egyrészt a győztes hatalmak egyikeként beleszólhat az európai rendezés részleteibe, s erőfeszítéseinek jutalmául jelentős anyagi kárpótlást várt veszteséget; ezen kívül vissza kívánta szerezni elvesztett itáliai birtokait, Amerikában pedig Louisianát.

Ezek a remények azonban alaptalannak bizonyultak. A spanyol történetírás által meglehetősen indulattal-kritikával illetett dilettantizmus jellemezte ugyanis VII. Ferdinánd diplomáciáját. Követei rendre lekésték a bécsi kongresszust előkészítő tanácskozásokat, felkészületlen és felkészítetlen megbízottak tárgyaltak Spanyolország nevében. Így, ellentétben a vesztes Franciaországgal, melyet az ügyes Talleyrand hozott „helyzetbe” a kongresszuson, Spanyolország, mely a Napóleon elleni háborúk egyik hőse volt, tulajdonképpen súlyos vereséggel felérő mérleget vonhatott meg a bécsi kongresszus után, amelynek dokumentumait nem is írta alá. Gazdasági-pénzügyi forrásokat nélkülöző, katonailag gyenge, másod-harmadrangú hatalomként lépett Hispánia a bécsi kongresszuson kialakult új Európába, ráadásul amerikai birtokaival is háborúban állt.⁶ Egyetlen európai hatalom sem volt érdekelt Spanyolország megerősítésében – kivéve talán az oroszokat –, Ausztria pedig – itáliai érdekei miatt – különösen nem. Európa hatalmai érzékeltették VII. Ferdinánddal: a spanyol társadalom, a spanyol régiók által szervezett függetlenségi háború ellenére a trónt az európai hatalmaktól kapta vissza 1813-14-ben.

A II. számú dokumentum tulajdonképpen az előbb elmondottakat illusztrálja. Meglehetősen naiv, kellő kimunkaltságot nélkülöző instrukcióval küldték ugyanis Perez de Castrot Bécsbe, hogy még a kongresszus megkezdése előtt kezdeményezze Ausztriával egy barátsági szerződés⁷ megkötését. Az instrukció alap gondolata tudniillik téves volt: Ausztriának ugyanis voltak Spanyolországgal ellentétes érdekei – éppen Itáliában. Feltűnő az is, hogy

⁴ A Legfelső Központi Junta Anglia mellett Oroszországgal, az Egyesült Államokkal, Dániával és Portugáliával kezdeményezett hasonló szerződést Ausztrián kívül. Ausztria ugyan elismerte az új kormányt, de nem kötött védelmi szerződést, ahogy Oroszország is elzárkózott ettől az USA-val és Dániával egyetemben. Anglia és Portugália azonban kötött ilyen megállapodást. Pereira 108-109.

⁵ Bahamonte, A. – Martínez, J. A.: *Historia de España, siglo XIX*. Második kiadás, Madrid, é. n. Ed. Cátedra, 39. (a továbbiakban: Bahamonte – Martínez). A Menéndez Pidal nevével fémjelzett *Historia de España* adatai szerint 1811-ben 355 000, 1812-ben 260 000, 1813 júliusában csaknem 100 000 francia katona tartózkodott Spanyolországban. XXXII. kötet, 265. (a továbbiakban: *Historia de España*) Magyarul lásd Jean Tulard: *Napóleon*. Budapest, 1997. 417-427. Tarle meglehetősen leegyszerűsíthető képet ad a spanyol függetlenségi háborúról, amikor „bandákba összeverődött spanyol parasztok” harcoként szemléli a spanyol függetlenségi háborút. Tarle: *Napóleon*. Budapest, 1972. 212-226. (a továbbiakban: Tarle)

⁶ Bahamonte – Martínez 91-93.; Aguado Bleye, P. – Alcázar Molina, C.: *Manual de Historia de España*. Madrid 1964. III. kötet, 579-582.; *Historia de España*. XXXII. kötet, 562-578; Olivici 147-149., Pereira 112-114. Magyarul a legfrissebb összefoglalás: Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, 1998. 22-31. (a továbbiakban: Ormos – Majoros)

⁷ VII. Ferdinándnak ugyan Poroszországgal és Angliával sikerült barátsági szerződést kötnie, de ezek sem befolyásolták a bécsi kongresszust. *Historia de España* XXXII. 564.

a bécsi kongresszusra küldött spanyol követtel, Gómez Carvallóval sem koordinálták ezt az akciót, ezért az a benyomásunk, hogy e megbízás valójában az osztrákok és Metternich álláspontjának előzetes kipuhatolására szolgált.

*

Az európai egyensúly és nyugalom fenntartásában érdekelt hatalmak – különösen a konzervatív monarchiák: Ausztria, Poroszország, Oroszország – VII. Ferdinánd abszolutista kormányának gyengeségét és Spanyolországot illető fenntartásai indokoltak tűnnek, ha arra gondolunk, hogy Spanyolországban 1820-1823 között liberális forradalomra és hatalomátvételre került sor. A cadizi liberális alkotmányhoz (1812) tértek vissza, elutasítva Ferdinánd korlátozott és indokolatlan abszolutista uralmát. 1823-ban aztán francia fegyverek ültették vissza a trónra VII. Ferdinándot, a francia csapatok pedig (45 000 fő) hosszú évekig ott is maradtak, hogy biztosítsák uralmát. Hispánia egyensúlyát vesztett, eladósodott országnak tűnt ebben az időben, melynek kiszámíthatatlansága az európai diplomácia egyik állandó tényezője lett. A harmadik dokumentum erre a helyzetre villant fényt. A liberális kormányzatot felváltó Régenstanács – Ferdinánd még nem tért vissza – Bécsben próbált támogatást szerezni, a „forradalmi eszmék” elleni közös harcra hivatkozva – erős angolellenességet is tükrözve: Anglia ugyanis érdekelt volt abban, hogy Spanyolországban a Szent Szövetség értékei felé orientálódó VII. Ferdinánd kormányzata liberálisabb, mérsékeltbb politikai vonalat alakítson ki. A Régenstanács magatartását és az instrukciót arra a feltételezésre építette, hogy a Szent Szövetség tagjaitól Madrid támogatást kaphat éppen elvesző amerikai gyarmatainak megtartásához – Angliával szemben. Ez azonban illúzióknak bizonyult. Egyedül Oroszország volt az, amely amerikai ambíciói miatt igyekezett Ferdinánddal szorosabb kapcsolatot kialakítani.⁸ Az instrukció másik témája Itáliára utal, konkrétan Nápolyra, s ez világgossá teszi a spanyol várakozásokban kitapintható illúziókat. Nápoly ugyanis a spanyol régensi tisztségre tört és a spanyol trón megszerzésével kacérkodott – Bécs erős ösztönzésével és támogatásával.

Mind az 1814-es, mind az 1823-as instrukció arra utal, hogy a madridi udvar igényei és kitűzött céljai nem voltak reálisak. Ez azzal is összefügghet, hogy Madridban ez időben nincs stabil és felkészült külügyi apparátus, a külügy vezetői is gyakran változtak. Spanyolország diplomáciája – 18. századi színvonalához képest – minőségi értelemben szembetűnően lezüllyött a 19. század első felében. Bár Spanyolország az 1820-as években több országgal kötött együttműködési megállapodást: Törökországgal (1827), Angliával (1828), Franciaországgal (1828) és Portugáliával (1829), tulajdonképpen elszigetelt, Európából kiesett ország benyomását kelti, amelynek rossz hírért a nagyszámú és színvonalas spanyol liberális emigráció terjesztette Londonból és Párizsból. A Napóleon elleni háború erkölcsi győzteseként tetszelgő, sértődött Spanyolország VII. Ferdinánd időszakában (1814-1833) nem tűnt vonzó és értékes szövetségesnek.

*

Ferdinánd halála után a trónöröklés körüli viták és a kirobbanó polgárháború tulajdonképpen összeurópai konfliktusként értékelhetők. A gyermek II. Izabella mögé álló Anglia, Franciaország, Hollandia és Portugália (a „négyes szövetség”) a spanyol liberális erőket támogatta; Ferdinánd testvéröccse, Don Carlos pedig, aki vitatta a lányörökösödés jogosságát, tartósan számolhatott a Szent Szövetség (Ausztria, Oroszország és Poroszország) poli-

⁸ Dodolev, M. A.: La alianza europea y las relaciones ruso-españolas en 1815-1820. In: España y el Mundo. Moszkva, 1990. Ed. Nauka, 90-108. Lásd még Saplin, A.: España y Rusia durante las guerras napoleónicas. Uo. 71-89. (a továbbiakban: Saplin); Saplin, A.: España en los planes de la política exterior de Alejandro I. és Dodolev, M. A.: Política exterior de España en el período de la Guerra de Independencia de 1808-1814. Mindkét tanulmány in: El contacto. España vista por los historiadores soviéticos y españoles. Moszkva, 1990. I. kötet, 138-181.

tikai és pénzügyi támogatásával. Így született a *carlismo* mozgalma és jelensége, a 19. században három hosszú polgárháborút robbantva ki a Pireneusi-félszigeten. Ezért az 1833-36 közötti bizonytalanság után Ausztria és Spanyolország között még a diplomáciai kapcsolat is megszűnt (1836-1848); Ausztria a carlisták menedékkévé vált,⁹ Spanyolország pedig Anglia és Franciaország kevéssé becsült csatlósává lett, amely az itáliai ügyekben azonban immár aktívabban lépett fel Ausztriával szemben. Diplomáciai nyitási szándéka elsősorban a függetlenné vált Latin-Amerika országaival jártak ez időben eredménnyel: Mexikó (1836), Ecuador (1841), Chile (1844), Venezuela (1845), Costa Rica és Nicaragua (1850), Dominikai Köztársaság (1855), Argentína (1859), Bolívia (1861).¹⁰

A spanyol diplomáciatörténet az angol-francia kormányok alárendelt függést, a dilettáns és „utópikus” külpolitikai lépéseket, a realizmus hiányát említi fő jellemzőként e korszakban.¹¹ A spanyol külügyi levéltár iratanyaga azonban lehetőséget ad arra, hogy a harmincas évek végétől a spanyol diplomácia óvatos kapcsolatkeresésének eddig ismeretlen kísérleteit is megismerhessük. II. Izabella kormányai ugyanis, éppen a nyomasztó és méltóságot sértő angol-francia befolyás enyhítése céljából Közép-Európa német államai, elsősorban Ausztria és Poroszország irányában tájékozódtak. Az első akciót Zea Bermudez nem hivatalos berlini és bécsi tárgyalásai jelentik. Zea VII. Ferdinánd volt miniszterelnökként nagy tekintélyű és ismert politikus, aki Frías herceg külügyi államtitkár biztatására tájékozódott 1839 elején Berlinben. Zea Madridba küldött jelentéseiben jelzi: a német közvélemény és a berlini udvar megítélése Spanyolországot illetően kedvezően változott; maga a porosz uralkodó is változtatott egyoldalú carlista-párti álláspontján. Vilmos trónörökösét pedig különösen hatékonyan sikerült meggyőznie arról, hogy Poroszországnak a carlisták helyett II. Izabella kormányával kellene felvennie a diplomáciai kapcsolatot. A német kereskedelmi érdekek ugyanezt igényelték. Zea Bermudez végül magának a porosz külügyminiszternek az ajánlólevelével folytatta útját Bécsbe. Kitérnek az is, hogy a puhatolózó terepfelmérés mellett, illetve ennek részeként Zea óvatosan tájékozódott arról is, hogy Bécsben milyen reagálás lenne várható egy Madridból érkező házassági tervet illetően.¹² Am Bécs ekkor elzárkózott e gondolatról.

1841-ben újabb spanyol tájékozódó lépésre került sor, s úgy tűnik, hogy a kezdeményező a berni osztrák követ volt. A dolgot megkönnyítette, hogy Metternichet 1841 őszére Svájcba várták,¹³ s a spanyol követnek – Madrid egyetértésével – itt volt módja hosszú beszélgetésre a nagy hatalmú herceggel.¹⁴ Közben a berni spanyol követnek „fontos személyiségek” jelezték azt is: a bécsi udvar el tudná képzelni, hogy II. Izabellának osztrák főherceget válasszanak férjül.¹⁵ Carnerero követ azonban ez irányú tájékozódása alapján azt is jelenti, hogy a német államokban inkább Izabella és Don Carlos egyik fia közötti házasságot látnák

⁹ Erről lásd Anderle Ádám: *El carlismo y la Corte de Viena*. Acta Hispanica, T. III. Szeged, 1998. 5-11. A tanulmány tájékoztatás ad a *carlismo* historiográfiájáról is.

¹⁰ Pereira 124.

¹¹ Olivé 169; különösen Jeronimo Bécker ostorozta könyveiben a 19. századi spanyol kormányokat rossz külpolitikájuk miatt. Lásd Becker, J.: *Alianzas españolas*. Madrid, 1903. 528-529; Becker, J.: *Historia de las relaciones exteriores de España durante el siglo XIX*. Madrid, 1924. I-II. kötet. Lásd különösen e mű előszavát; Becker, J.: *Causas de la esterilidad de la acción exterior de España*. Madrid, 1925. 19-21. (a továbbiakban: Becker 1925.)

¹² A spanyol külügyi levéltár – spanyol rövidítéssel: A(H)MAE – Sección Política részében a „Reconocimiento de Isabel II.” (II. Izabella elismerése) című köteggben (leg. 2838) található a „Correspondencia de oficio de Señor Zea con el Sr. duque de Frías (1839)” című csomó, mely tíz levelet tartalmaz e misszióról.

¹³ Bern, 1841. június 11-i (N°119) jelentésben Mariano Carnerero követ jelenti Madridnak: megtudta az osztrák követtől, hogy Metternichet Svájcba várják; jelzi, lehetősége lenne találkozni vele. A(H)MAE, leg. 2838.

¹⁴ A beszélgetésről 1841. október 3-án küldött hosszú jelentést (N°159) A(H)MAE, leg. 2838.

¹⁵ Bern, 1841. szeptember 30. (N°157). Uo. Carnerero azt feltételezi, hogy Habsburg Frigyes főhercegre gondolnak Bécsben.

szívesen, ami a békétlenségnek is véget vetne az országban. Metternich azonban e házassági ügyek érintését elkerülte a spanyol követtel történt találkozásán.

A titkos találkozó fontosságára utalhat, hogy a spanyol külügy a berni követ jelentéseiből összefoglalót készített a királyi palota, illetve a „Señor Regente del Reino”, azaz Espartero tábornok-régens számára.¹⁶ Az érdeklődés érthető: Metternich először volt hajlandó hivatalosan tárgyalni Spanyolország képviselőjével. Metternich a beszélgetés során tézisszerűen összefoglalta kormányának II. Izabella Spanyolországát illető fenntartásait. Egyfelől, jelentette ki, „Spanyolországban anarchia van: nem a tényeké, hanem az eszméké, lakói pedig mindaddig nem békülhetnek össze, amíg nem lesz valaki, aki azt mondhatja: én, a Király”. Alapvető eszmények sérülnek, ezért „nem ismertük el Ferdinánd végrendeletét – bárha nem is támadtuk azt”, mondja Metternich: „Politikánk következetes, világos és gyakorlatias volt. Ez azonban nem azt jelenti, hogy szükség esetén ne változtatnánk ezen a szigoron, elismerve ... a tényleges kormányt. Am ehhez stabilitás kellene, ez pedig Spanyolországban hiányzik: egyfelől a háború, másfelől a kormányok és kormányzók gyakori váltakozása miatt. Azután pedig Krisztina anyakirálynő és Espartero, a régens-gyám közötti ellentét miatt is.”

Metternich ezzel kapcsolatosan jelezte a követtnek, hogy Zea Bermudezzel is tárgyalt e kérdésről: „Zea beszélt nekem Krisztina sérthetlenségéről; ám, ha ezt tényleg elhinnénk, nagyot tévednénk”, tette hozzá, majd leszögezte: „Egyszóval, Spanyolorzágnak katonai kormánya van, de hogy ez stabil legyen, ahhoz hadseregbe lenne szüksége. Ehhez viszont pénz kellene, ez pedig nincs” Spanyolországban, zárta elemzését Metternich a spanyol helyzetről.

A spanyol követ tételesen válaszolt Metternich felvetésére, védve kormányát, uralkodóját és országát, majd a követi jelentés szerint Metternich vette vissza a szót: „ha Spanyolország garantálni tudná a belső békét, kapcsolataink egy éven belül helyreállhatnának”. Egy oldalvágást tett Franciaország felé is, amikor megjegyezte: „Spanyolország boldogságát kívánjuk, s ha határaink közösek lennének, nem engednénk meg, hogy a polgárháború tovább tartson”. A franciák nem folytatnak intelligens politikát, vélte a herceg.

A követ viszont figyelmezteti Metternichet: „ha Európa békéje szétörne, ami valószínű, Spanyolország túlságosan nagy ahhoz, hogy ne számoljanak szövetségével.”

Mind Zea, mind Carnerero jelentéseit olvasva figyelemre méltó a diszkrét-óvatos angol-ellenesség; s maga Frías herceg külügyi államtitkár is úgy véli Zeának írt bizalmas levelében, hogy „az angolokban nem lehet megbízni” – bár a londoni diplomácia mind Bécsben, mind Berlinben aktívan szorgalmazta ez időben Madrid és Izabella elismerését, amit – tudniillik az angol akciók – maga Zea Bermudez egyébként sértőnek tartott, és beavatkozásnak a spanyol ügyekbe.

A titkosnak szánt találkozó az összefoglaló szerint nagy helyet kapott a berni sajtóban, s különösen a francia követet riadóztatta a hír. A régens számára készített külügyi összefoglaló a következő tanulságokkal zárta az áttekintést:

„Ausztriának kedvére való a mi Franciaországtól való függetlenségünk ideája; ám (Ausztria) a politikában a német konföderációval, Poroszországgal és Angliával van egységben; Oroszországgal viszont nem. Ezért fontos szövetségünket ez utóbbival szorosabbra fűzni.” Ez a megállapítás arra utal, hogy a berni közlekedési-puhatólózási kísérlet Spanyolország számára nem járt eredménnyel, ezért Madrid ismét Oroszország felé fordult – egyébként kevés eredménnyel: Szentpétervár ugyanis a carlisták legszilárdabb (és bőkezű) támogatója maradt. A jelentés befejező mondata azonban igen realista: „A kérdést [ti. az elismerést. A. Á.] a maga idejében azonban Londonban és Bécsben kell majd megtárgyalni.”

¹⁶ Az összefoglalást az „első államtitkárság”, azaz a külügy állította össze 1841. október 17-én a berni követ jelentési alapján. Ebből tudjuk, a beszélgetésre szeptember 17-én került sor. A(H)MAE, leg. 2838.

Hogy a Metternich-találkozó nem volt sikeres, jelzi a berni spanyol követ szinte azonnali lemondása, amit az összefoglaló is megemlít: fáradt, beteg, jelenti haza Carnerero, ezért kéri felmentését.¹⁷

* * *

Az újabb – immár sikeres – spanyol lépéssorozatra 1848 elején került sor,¹⁸ s ismét a berni osztrák követtől indult ki a kezdeményezés. Az európai politikai környezet ugyanis időközben megváltozott. Ausztriának a Szárd Királysággal kirobbant konfliktusa miatt az itáliai államok közeledtek Spanyolország felé. A Párizsban kirobbant forradalom napjaiban vagyunk, miközben az ibériai-félsziget nyugodt maradt: Narvácz tábornok a Cortez felhatalmazásával valóságos diktátorként (1847-1851) tartotta fenn a rendet az országban. Arról azért még sincs szó – mint Pedro Aguado és Cayetano Alcázar Molina írják nagy összefoglalásukban –, hogy „sikerei [ti: Narváczé. A. Á.] emelték volna presztízsét és nem várt következménnyel jártak volna: Ausztria és Poroszország clismerték volna II. Izabellát mint Spanyolország uralkodóját.”¹⁹

A metternichi „normáknak” kétségkívül megfelelt Spanyolország kormánya 1848-ban. Túl vagyunk Izabella házasságán is (1846), mely a francia befolyás győzelmét jelentette, ám mire 1848 nyarán a diplomáciai kapcsolatok helyreálltak, már Metternich nélkül döntött a bécsi udvar.

A tárgyalások 1848. február-márciusában Bernben kezdődtek a két ország itteni követe között, akik hasonlóképpen angolellenes álláspontot foglaltak el. A spanyol nézet szerint e súlyos időkből a monarchiák szorosabb összefogására van szükség. A spanyol követ tájékoztatást adott a spanyol reformokról (1846-ban új alkotmányt fogadtak el, rendezték kapcsolataikat a Szentszékekkel, közigazgatási reformot hajtottak végre stb.).

Itt az ideje, hogy a spanyol szempontok végre meghallgatásra találjanak Bécsben, mondta Juan Antoine Zayas spanyol követ, s ennek kapcsán nyíltan és indulatosan bírálta Metternichet, akit Madridban mindig is a kapcsolatok fő akadályának tartottak, s aki valójában, Zayas szerint, igen tájékozatlan volt a spanyol ügyekben. Konzolidáltuk a trónt, véget vetettünk az anarchiának, mely Európát riasztotta, fejtette ki a spanyol követ.

„Miért nem megy Ön Bécsbe?” – tette fel ekkor a kérdést Kaiserfeld osztrák követ; „úgy vélem, hogy a pillanat alkalmas erre”, tette hozzá, s felajánlotta, ajánlólevelekkel segíti Zayas bécsi akcióját, s biztosította spanyol partnerét, hogy „Metternich tud váltani”.²⁰ A madridi külügy gyorsan engedélyt adott a bécsi útra, ám mire a követ odaérkezett, Metternich már lemondott. Ennek persze kimondottan örült Antoine Zayas, aki úgy vélte, Metternich akadályozta meg a poroszokkal való kapcsolatok normalizálását is.

Olvasva a jelentéseket, úgy tűnik, hogy sem Madrid, sem maga a követ nem riadt vissza a zavaros osztrák helyzettől – hozzászórtak ehhez Hispániában; a Habsburg-monarchia létét ugyanis egy pillanatig sem látják veszélyben. Zayas május 4-én indult Bécsbe, s ugyanígy Berlinben is megkezdődtek a tárgyalások az elismerésről.²¹ A császári udvar közben Innsbruckba költözött, de a tárgyalások jó lendülettel folytak tovább: közben a spanyol követ rendszeresen tudósított a Monarchia politikai helyzetéről, de a magyar ügyek ekkor még nem kaptak helyet jelentéseiben. Konklúziója azonban 1848. június végén pontos: „Széttartó érdekek, heves nemzeti mozgalmak, kényszerrel egyben tartott népek, akiket csak

¹⁷ 175. számú jelentés Bernből. A(H)MAE, leg. 2838.

¹⁸ Ez a csomó a „Negociación para el reconocimiento de la Reina por Austria” jelzetet kapta, a A(H)MAE, leg. 2838. számú köteggben található.

¹⁹ Aguado – Alcázar III. k. 675.

²⁰ Bern, 1848. február 28. (N°96) A(H)MAE, leg. 2838.

²¹ A tárgyalásokról küldött bécsi jelentések új számozással kezdődnek 1848. május 19-től (N°1), jelezve, hogy a bécsi spanyol követség *de facto* elkezdte munkáját.

a császár személye tart össze”, szolt a spanyol követ diagnózisa,²² aki a sikeres tárgyalások után 1848 júliusában adta át megbízólevelét a császárnak Innsbruckban. A Habsburg-udvar is kinevezi első madridi követét a galántai Eszterházy Sándor gróf személyében, aki liszaboni követ volt, s akit a spanyol követ külön jelentésben mutatott be a madridi udvar számára. Közben a német udvarokban is előrehaladt a kapcsolatfelvétel, ezért a spanyol követ nagy optimizmussal jelentette: Spanyolország számára „reményteljes jövő nyílt Európa közepén!”²³

*

1848 szeptemberétől 1849 januárjáig nem volt spanyol követ Bécsben. 1849-től 1857-ig viszont három követ is váltotta egymást. A nagy tekintélyű Gor hercege csupán rövid ideig tartózkodott (1849) Bécsben (vö. a 4. számú instrukciót), ahogy Colombi grófja is (1851). Luis López de la Torre Ayllon személyében viszont a spanyol diplomácia korábbi második számú vezetője, külügyi államtitkár-helyettes tevékenykedett 1852-1856 között Bécsben. E periódusban az állandóságot Cayo Quiñones de León követségi titkár jelentette, aki Bernből érkezett Bécsbe követével a kapcsolatfelvételt előkészítő tárgyalásokra, majd – vélhetően – ő szervezte meg a bécsi spanyol követséget. Eredményes munkáját Madrid követi tiszttel jutalmazta Frankfurtban (1857).²⁴

A közreadott három utolsó instrukció (1849-52) a spanyol diplomáciai célokat fogalmazta meg a Bécsbe érkező spanyol követek számára.²⁵ Közreadunk azonban – utolsó dokumentumként – egy 1857-ben készült követi jelentést is Ferenc József császárról. Vélhetően madridi kérésre készült ez a mini-biográfia, amely meglehetősen kiegyensúlyozott képet ad az ifjú uralkodóról – aki egyébként éppen egyidős a spanyol királynővel, II. Izabellával.²⁶

A spanyol-Habsburg kapcsolatokban 1849 után tehát új korszak kezdődött, s nem csak a hivatalos kapcsolatok kialakítása miatt. Spanyolország gazdasága az 1850-es években kezdett magához térni – a kereskedelmi kapcsolatok bővülését és ennek kölcsönös szándékát a konzulátusok számának növekedése jelzi mindkét országban. Az Angliával való viszony megromlását a közép-európai kapcsolatokkal (Ausztria, Poroszország, Bajorország, Szászor-

²² Bécs, 1848. június 14. (N°15). Ebben jelent először a spanyol követ a magyar cseményekről is. A(H)MAE, leg. 2838.

²³ Bécs, 1848. július 8. (N°42).

²⁴ Lásd a spanyol külügy *Guía de forasteros en Madrid* (Külföldiek jegyzéke Madridban) című évenkénti belső kiadványát, mely a madridi külföldi követségekről és spanyolországi konzulátusokról, illetve a külföldi spanyol missziókról közöl pontos adatokat. Az 1849-1859 közötti köteteket néztük át témánk szempontjából.

²⁵ Az A(H)MAE, leg. 1361-es számú kötegben megtalálható egy „Instrucción a Manuel Bermudez de Castro” című irat 1856. december 6-i keltezéssel. A magyar fordításban közölt instrukciók közé nem válogattuk be ezt a dokumentumot, mert tele van áthúzásokkal, kiegészítésekkel. Az instrukció megállapítja: Ausztria és Spanyolország között nincsenek vitás kérdések. A kapcsolatot jellemző fő témaköröket az instrukcióban viszont áthúzták. A követ feladatát Spanyolország „erkölcsi presztízisének” növelésében határozza meg az instrukció, a nemzetközi ügyekben pedig semleges, illetve közvetítő álláspontot tart szükségesnek. A német kérdésekben megfigyelő magatartást javasol, másrészt viszont konkrét feladatként egy osztrák-spanyol kereskedelmi szerződés előkészítését szorgalmazza. A dokumentum a carlismo ügyeit nem említi. Manuel Bermudez, aki L. López de la Torre Ayllont követte Bécsben, alig egy évig maradt követ, 1858-ban már Leopoldo Augusto Cuetót látjuk e tisztségben, akit 1859-től ismét López de la Torre Ayllon követett. *Guía de forasteros*, 1857 (80. o.), 1858 (104. o.), 1859 (126. o.). A spanyol diplomáciatörténet egyébként joggal említi bírálólágy a gyakori változásokat. Izabella időszakában, 1833-1874 között, tehát negyven év alatt 104 külügyminisztere volt az országnak; hasonlóan gyakran cserélődtek a követek, illetve a nagykövetek is. Angliában 1834-1864 között 17 nagykövet váltotta egymást, Franciaországban 20, Poroszországban 10, Portugáliában pedig 14. Ausztriában sem volt más helyzet 1849-1864 között, tehát 15 év alatt kilenc misszióvezető követte egymást. *Historia de España*. XXXIV. kötet, 827., 835.

²⁶ Izabella 1830. október 10-én, Ferenc József pedig 1830. augusztus 18-án született.

szág)²⁷ igyekezett Madrid ellensúlyozni. Javultak kapcsolatai a szomszédos Portugáliával is, a Vatikánnal pedig 1851-ben konkordátumban rendezték a vitás ügyeket, miközben Oroszországgal csak 1856-ban újította fel diplomáciai kapcsolatait. Ezekben az években Amerikában viszont az Egyesült Államokkal Kuba és a Karib-térség ügyeiben éles feszültségek alakultak ki.²⁸

Mindezzel együtt is, az 1850-es években Spanyolország külpolitikai magatartása több negatív elemet mutat. Egyfelől a spanyol nagyhatalmi ambíciók újjászületése a valóságérzék gyengességét jelezte, ahogy az is, hogy – s ez a spanyol történetírásban megfogalmazott kritika – az angoloktól és franciáktól való korábbi függésből levont tanulsággként az 1850-es években kifomálódott a spanyol semlegesség doktrínája, mely az európai ügyekben a szövetségkötéstől való irtózást hozta magával, s ezzel, véli a spanyol historiográfia,²⁹ Spanyolország rugalmatlan magatartást tanúsított, s krízishelyzetekben – mint amilyen a krími háború is volt – nem tudott a maga javára kedvezőbb helyzetet kialakítani az európai politikai crőtérben. Spanyolország másodosztályú európai hatalomként továbbra is periférikus helyzetben maradt.

I.

Instrukciók³⁰

Eusebio de Bardají y Azara úrnak, a bécsi követi megbízás alkalmából 1809. január 16-án

A cél, mellyel a Legfelső Központi Junta és a Királyság kormányszata kinevezte rendkívüli és meghatalmazott miniszterként Ausztria császára, Magyarország és Csehország királya mellé, az, hogy tájékoztassa ama uralkodót mindazokról a nagy jelentőségű eseményekről, amelyek Spanyolországban történtek attól kezdve, hogy Franciaország császára megkezdte végrehajtani ambiciózus tervét, hogy királyságainkat uralma alá vessen.

Őn tanúja volt az összes eseménynek és többségükben részt is vett, ezért szükségtelen, hogy minderről szót ejtsek; ezért a Legfelsőbb Junta azt akarja, hogy a franciák császáranak félhíborító magatartására, ahogy csalárd ügyeskedéssel csalta királyunkat, VII. Ferdinándot Bayonne-ba, s az egész királyi családdal együtt hatalma alá vetette, hogy Spanyolország koronájától megfosssa őket, mindennek előtt e durva tényre hívja fel Ausztria császáranak a figyelmét, amelyre nincs hasonló példa a civilizált nemzetek évkönyveiben.

Ha az ilyen jellegű merénylet büntetlen marad, le kellene mondanunk az emberek jogairól és a közbizalomról, állandó háborúban kellene élnünk.

²⁷ A Guía de forasteros szerint Poroszország (1849), Bajorország (1854), Szászország (1854), Törökország (1854) után Oroszország 1857-ben küldött követet Madridba.

²⁸ Historia de España XXXIV. kötet, 856-858; Olivé 190-191.

²⁹ Pereira 55.; Becker 1925. 19-21.

³⁰ A közlésre kerülő külügyi instrukciók a spanyol külügyi levéltár Correspondencia con embajadas y legaciones szekciójában találhatók, az 5. számú (Ausztria) részlegben, mely a bécsi spanyol követség levelezését tartalmazza, a leg. 1361. számú köteggben, amely egyébként az 1853-1855-ös évek iratanyagát őrzi (tehát az instrukciók nem a „helyükön” található). A Ferenc Józsefről írt jellemzés viszont a leg. 1362. számú köteggben (1856-1858) lelhető fel. Az A(H)MAE Ausztria-részlegének 1832-1918 közötti követségi iratanyagát a leg. 1360-1366, illetve a leg. 1370-1379. sz. kötegek tartalmazzák. A konzulátusok iratanyagát a leg. 1842 (Budapest) és a leg. 2093 (Bécs) őrzi. Az instrukciók feldolgozása során Müller Gabriella segítségét élvezhettem. Jelezni kívánjuk azt is, hogy a legtöbb instrukció aláírás nélküli, „minuta” szignóval, ami egyszerűen „feljegyzés” jelent a korabeli spanyol külügyi szótárban; s a lapok küllemét látva valószínűleg a követnek adott instrukció előzetes „piszkozatát” őrzi a kötegek.

Ebben a szellemben, amely nem igényel magyarázatot, kell önnek meggyőznie Ausztria császárat és kormányát, hogy hamarosan számolnia kell a francia kormány álnokságával, s akkor öcsászári felsége is átélheti ugyanazt a sorsot, amely szeretett királyunké, VII. Ferdinándé – ha Spanyolország szerencsétlenségére összeroppanna ebben a rettenetes harcban, amelyet most elkezdett.

Ön jól tudja, milyenek a Legfelső Junta érzelmei, mely számtalanszor megcsküdt, győzni fog vagy meghalni a királyért, a vallásért és a hazáért. Azt sem tagadhatja Excellenciád, hogy az egész nemzet hasonlóképpen gondolkodik, s hogy az akaratoknak ez az egysége szükségszerűen megakadályozza, hogy Spanyolországot legyőzzék. Ám mivel nem minden oldható meg csupán erővel, hasznos lenne, ha nem vesztené szem elől semmilyen eszközt, hogy meggyőzze az osztrák kormányt, lépjen hadba Franciaország ellen, mielőtt ezt még saját előnyükre a franciák megtennék, amint az az előző években történt.

Abból kiindulva, hogy a Legfelső Junta nem fog tárgyalni a franciák császárával, amíg nem helyezi vissza Spanyolország trónjára a legitim uralkodót, VII. Ferdinándot, és nem hagyja el a félszigetet úgy, hogy egy talpalatnyi területet se birtokoljon, a bécsi kormány biztonsággal számolhat azzal, hogy Franciaországnak hatalmas hadsereget kell fenntartania Spanyolország ellen, s könnyebben megtámadható, miután a Legfelső Junta elhatározta, hogy nagy hadsereg szervezéséhez lát. Ehhez Önnek hozzá kell fűznie, hogy Spanyolország szövetségese Anglia és Portugália, jók a kapcsolatai a gyarmatokkal, ahonnan mindazt a segítséget megkapja, amelyre szüksége van, amint ez már meg is kezdődött. Megfigyelhető, hogy a politika e korszaktól kezdve jelentősen megváltozott; megismervén igazi érdekeit, Spanyolország sosem lesz Franciaország szövetségese, még akkor sem, ha ez elősegítené VII. Ferdinánd trónra történő gyors visszahelyezését. Franciaország tehát nem számolhat Spanyolország segítségével és együttműködésével, melynek álláspontja teljesen megváltozott Európa más hatalmaival, de főképpen Ausztriával kapcsolatosan is. Egyszóval Ön olyan személy, aki ismeri azt az országot [ti. Ausztriát] és mozgatórugóit, amelyeket számításba kell venni, hogy udvarát rávegyük, vegyen részt e küzdelemben, amelyet jelenlegi helyzetünk igényel és ennek megfelel. Tevékenykedjen minden lehető módon ebben az irányban, ígérje meg, hogy a döntő pillanatban a Legfelső Junta azonnal kész támadó és védelmi szövetség megkötésére, és hogy azért munkálkodik, hogy ezt kiterjessze Angliára és Portugáliára is.

Tájékoztódnia kell ezen kívül az Ausztriai Ház és Poroszország felfogásáról és arról, hogy ez utóbbi hatalom meghallgatja-e a Franciaország elleni javaslatokat. Törekednie kell a kapcsolatok kiépítésére e hatalom bécsi követével és tájékoztatnia kell őt szándékainkról és a lehetőségéről, hogy mit nyújthatunk ahhoz, hogy visszahódítsák államaikat, miközben Franciaország figyelmét a nyugati Európa felé kell fordítsa. Figyelmét terjessze ki Szászország, Bajorország, Württemberg és Németország más fejedelemségei felé is.

Ami Poroszországot illeti, fontos, hogy Excellenciád kifejtse a bécsi kormány előtt ama hatalom rémséges tettet, amellyel Franciaország mellé állt, és hogy mily kevésbé lehet tartós egy olyan rendszer, mely Poroszország valódi érdekeivel ellentétes, s botrányos is a Császárra nézve – Bayonne durva tényei után.

Excellenciádnak ki kell fejtenie véleményét ezekben a kérdésekben, hogy eloszlassa Ausztria császárának fenntartásait, miután Poroszország aktívan lép fel ellene e háborúban, mégpedig úgy, hogy ily módon ne halogassa az állásfoglalást mellettünk.

Ugyanakkor Nagyságodnak beszélgetéseket kell kezdeményeznie a porosz követvel, aki a bécsi udvarban székkel, hogy bemutassa Franciaország császárának királyunké, a nemzet és a biztonság elleni szörnyű magatartását és hogy rámutasson: a császár ambíciói nem korlátozódnak a Spanyolország és Ausztria elleni invázióra és ezek elfoglalására; kiterjednek azok Poroszországra és az európai Törökországra is. Ugyanakkor a porosz nemzet érdeke, hogy szorosabbra fűzze kapcsolatait Spanyolországgal: a Legfelső Junta kész megadni egész Poroszországnak a legnagyobb kereskedelmi kedvezményeket, szándékai azonosak és állandóak szeretett VII. Ferdinándéival, és megerősíti a baráti kötelekeket, amelyek e két nemzetet

egyesítik. Excellenciád a legnagyobb pontossággal tájékozódjék a király minisztercineke és az Udvarban jelenlévő összes más külföldi megbízott politikai felfogásáról nemzetünk e jelenlegi válságának idején, s nekem, a Központi Legfelső Junta és a kormány számára adjon erről tájékoztatást.

Ettől függetlenül a Legfelső Junta azt kívánja, hogy Excellenciád teljes diszkrécióval köszön szerződést mindennemű fegyverről, amely megszerzhető, s törekedjék azt a leggyorsabbban Spanyolországba juttatni, miután hiányt szenvedünk ezekből, s ezért feltétlenül szükségünk van rá.

Végül felesleges Nagyságotat megkérni, hogy tevékenykedjen nagy aktivitással és rendszeresen tegyen jelentést vizsgálódásainak eredményeiről.

A Legfelső Junta pontos tájékoztatást igényel, hogy a megfelelő döntéseket meghozhassa és annak megfelelően alakítsa politikáját.

Öfelsege elvárja, hogy őszinte patriotizmus mozgassa Excellenciád aktivitását és tehetségét – melyről oly sok tanúbizonyságot tett ezen ügyek során, és hogy adjon meg minden információt számomra ...

1809. január 16.

Martin de Guray

II.

Instrukciók

Öfelsege bécsi ügyvivőjének, Evaristo Pérez de Castro úrnak

1814. március 6.

Miután Excellenciád ócsászári kormányának átadott megbízólevelével akkreditáltatott, pillanatnyi idővesztés nélkül törekedjék rávenni a Minisztériumot egy barátsági szerződés aláírására, mely ugyanazt tartalmazza, mint az, amelyet legutóbb Ausztria császárával kötöttünk Veliki Lougiban 1812. július 9-12-én,³¹ amelyben az osztrák kormány elismeri VII. Ferdinándot mint Spanyolország királyát és a spanyol monarchia politikai alkotmányát, melyet a rendkívüli általános cortes³² fogadott el. Az Önnek adott meghatalmazás e szerződés megvalósításának konkrét céljára korlátozódik és semmilyen más megbízást nem tartalmaz.

Ám, ha még e szerződés elfogadása előtt sor kerülne az Ausztria által szervezett általános békekongresszusra más hatalmakkal együtt, ez esetben Ön e megbízását elveszti.

Egyike a leginkább tekintetbe veendő ügyeknek, minden esetben leleplezni bármely hamis hírt, amelyet Spanyolország rendjének és jólétének ellenségei terjesztenek nemes érületű nemzetünk kormányának szándékairól vagy ennek új intézményeiről.

³¹ A szövegben meghagytuk a spanyol írást. Velikie Lukiban a spanyol Legfelső Junta az orosz cárral kötött együttműködési szerződést július 8-án. A szakirodalomban nem található utalás arra, hogy itt spanyol-osztrák szerződés is született. Ez annál érdekesebb, mert ez évben, 1812. március 4-én francia-osztrák szerződést írtak alá Párizsban, melyben Ausztria kötelezte magát, hogy 30 000 katonával részt vesz Napóleon oroszországi hadjáratában. Tarle 268. A Velikie Lukiról lásd Saplin 86. A spanyol képviselő Zea Bermudez volt. A Historia de España július 23-át említi. XXXII. kötet, 564. Olivieci viszont július 20-át. (Olivieci 81.)

³² Itt a cadizi cortesről van szó, mely a függetlenségi háború alatt ülésezett és egy liberális alkotmányt hozott létre (1812).

Lapszéli megjegyzés:

(Meggyőzően bizonyítsa, hogy sem a nemzet, sem az új intézmények, sem a kormány nem törekszik másra, minthogy megerősítse e nemzet függetlenségét, területi integritását, a politikai és polgári szabadságjogokat egy mérsékelt, örökletes monarchia alatt.)

Ahányszor csak lehetséges, Önnek érzékeltetnie kell, hogy jól felfogott érdekünk és a hatalmi megfontolások, valamint a megfelelő politika a legnagyobb harmóniát és a legtökéletesebb egységet teremti meg e két hatalom között, azon elvből kiindulva, hogy Spanyolországban nincsenek Ausztriával ellentétes céljai és érdekei.

Spanyolország politikai alapelveként kell ezt tekinteni – ami megfelel Ausztriának –, és ez irányítsa Excellenciád cselekvését a bécsi udvarban: minden másban a királyság régenstanácsa reméli, hogy az Ön buzgalma és Ófelsége szolgálatában töltött tevékenysége ösztönzi céltudatosságát és tehetségét, hogy az a király és a Nemzet szolgálatának megfelelően.

Királyi Palota, 1614. március 6.

III.

A régenstanács által adott instrukció Casa-Flores grófnak, bécsi követünknek 1823. július 17.

Az a kiváló teljesítmény, amely Excellenciádat mindig jellemezte az eddig kapott megbízásokban, biztosítékkal szolgál a Királyság régenstanácsa számára, hogy hasonló sikerrel teljesíti a bécsi követi megbízást, amelyet az Ön gondjaira bíznak.

Ófelsége, tapasztalatból ismerve az Excellenciádat jellemző diplomáciai tehetséget, arra utasított, hogy csupán néhány olyan dologról tájékoztassam, amelyekre figyelmenek főképpen irányulnia kell, mivel ezek azok, amelyek a jelenlegi Európa Spanyolországot érintő politikai kombinációiban a legnagyobb érdeklődésre tartanak számot.

Ha, szerencsétlenségünkre, az Ön bécsi udvarba érkezésekor szeretett uralkodónkat még a fájdalmas fogságban tartják, nem kell foglalkoznia Excellenciádnak e kérdéssel.

Jól ismert, hogy bár Spanyolország érdeke tűnik a legfontosabbnak, valójában nem kevésbé fontos más európai nemzeteké sem, hogy szétzúzzák a forradalmi szellemet, amely minden trónt és minden társadalmat fenyeget.

Ezért Excellenciád ne veszítse el szorgalmát, hogy ösztönözze ama udvar aktivitását mindabban, amivel hozzájárulhat e vállalkozás sikeréhez, elkötelezve magát más szövetséges hatalmakkal való együttműködés mellett; igyekezzék elhárítani azokat az akadályokat, amelyekkel az angol politika, melyet még a merev semlegesség jellemez, megakadályozza uralkodónk oly' annyira óhajtott szabadságát.

A másik kérdés, amelyet a Régenstanács³³ óhajának megfelelően a legnagyobb fontossággal kezeljen, Amerikával kapcsolatos.

Első pillantásra ez az ügy talán nem érinti az európai nemzetek érdekeit, de ha figyelmesen elemezzük e kérdést, csaknem lehetetlennek látszik, hogy e nemzetek mindegyikének sa-

³³ A függetlenségi háború idején először 1810. január 27-én alkották meg a régenesség intézményét VII. Ferdinánd távollétében. Ez év októberében három tagúvá vált az államfői testület (egy angol, Blake tábornok is tagja lett); 1812. január 22-től öt tagból állt. Ez egyébként nem fogadta el a Valençay-i szerződést (1813. december 11.), amelyben Napóleon VII. Ferdinándot a spanyol trónra visszahelyezte. Ferdinánd visszatértekor Infantado hercege volt a testület elnöke, majd Toledo érseke. Az 1823-as régenstanácsot március 20-án hozta létre a liberális cortes; ez összcütközött a királlyal a francia invázió ügyében, amely VII. Ferdinándot hozta vissza a spanyol trónra. E dokumentum tehát a „liberális három év” (trienio liberal) lezárásának terméke. Bahamonte –Martínez 149-152., Tuñón de Lara VII. kötet, 306.

játos politikai szándékai megvalósíthatók lennének, és az is, hogy e birtokok nem őrizhetők meg Spanyolország uralma alatt. Vagy függetlenné válnak a forradalmi eszmék alapján, ami igen veszélyes lenne Európa számára, vagy pedig, ha néhány hatalom ebből előnyt tudna kovácsolni, az mások számára hátránnyal járna.

Ezért Excellenciád mindenekelőtt okosan igyekezzék ama udvar felfogását, és ha lehetséges, más kormányok álláspontját kifürkészni azon diplomaták révén, akik ott tartózkodnak; és ahogy ezt megismerte, használjon fel minden eszközt, amelyet az ismeretei és gondossága szükségesnek tart, hogy előmozdítsa eszményeinket, amelyekre előbb utaltunk, és ösztönözzé ama Kormányt, hogy amennyiben ezt teheti, támogassa ezen erőfeszítéseket, hogy létrejöjjön a régi egység a tengerentúli tartományokkal.

Excellenciád szintén ismeri a nápolyi udvar szándékait³⁴ és a kötelekkeit, amelyek azt egyesítik Béccsel. Ezért fel kell hívnia e pontokra a figyelmet a lehető legpontosabb felfogásban, és nagy pontossággal tájékoztatnia kell, hogy e szándékokat kiderítse, mindig informálva a királyság Régenstanácsát, tapintattal és finoman kezelve e kérdést, nem tagadva, hogy az utóbbi napokban számos nehézség jelentkezett, bár bizonyos mértékig már megoldódtak.

Örömmre szolgál, hogy Excellenciád tájékoztatására én adhattam a Régenstanács megbízásából e néhány felvilágosítást, abban a mélységben, amely szükséges, s így nem kételkedem a szerencsés sikerben, amelynek érdekében Ófelsége számít az Ön ügyességére, intelligenciájára és aktivitására.

Isten óvja sok évig Excellenciádat.

Királyi Palota, 1823. július 17.

Az instrukcióhoz ugyanazzal a kézírással az alábbi kiegészítést csatolták:

A nápolyi udvar az utóbbi időben kifejezte érdekltségét a spanyolországi öröklés ügyében, s ennek megfelelően a régensségre is. A bécsi udvar támogatta e törekvést, s e körülmények bizonyos nehézségeket okoztak Ausztria követének érkezését illetően. Erről és ennek következményeiről Excellenciádnak konzultálnia kell párizsi útján Károly herceggel. Ezen információk alapján Excellenciád képes arra, hogy feltárja a berlini udvar álláspontját e kérdésben, és amint ügyesen és tapintattal eljárva tájékozódott, informáljon.

IV.

Instrukciók

**Gor herceg, Ófelsége rendkívüli követe és
meghatalmazott minisztere számára a bécsi udvarban
1849. január 28.**

Királyi Palota, 1849. január 28.
Excellenciás Uram!

Excellenciád rövidesen a bécsi udvarba megy, hogy Ófelségét rendkívüli követként és meghatalmazott miniszterként az Osztrák Császár mellett szolgálja. Úrnőnk, a Királynő felkért, hogy Excellenciáddal közöljem – és mint királyi rendeletet teljesítem ezt – a fő célokat, amelyeket e tiszteletreméltó megbízás alkalmával teljesítenie kell.

³⁴ A Nápolyal (és a Habsburgokkal) való konfliktust kívánta feloldani, hogy VII. Ferdinánd 1829-ben a nápolyi Mária Krisztinát vette feleségül. Tuñón de Lara 308.

Közismertek az indítékok, amiért 1833 és 1836 között a diplomáciai kapcsolatok Spanyolország és Ausztria között megszakadtak, ezért szükségesnek tartom, hogy erre emlékeztessem; elég erről csak annyit mondani, hogy a helyzet múlt év júliusáig tartott.

Miután visszaállt a teljes harmónia és a Császár elismerte II. Izabella királynőt, Ön lett megbízva, hogy Spanyolországot képviselje Bécsben. Ebben a minőségében, Excellenciádnak minden erejét arra kell fordítania, hogy a két királyság közötti baráti kötelékek, melyek a két Koronát egyesítik, egyre szorosabbak legyenek, s hogy Spanyolország a leghatékonyabban érvényesítse érdekeit és megvédje Őfelségének alattvalóit, akik ama hatalmas birodalom bármely tartományában is élnek.

A spanyol ipar és kereskedelem fejlődése, mely az utóbbi időben végbement, kötelezően igényli, hogy különös figyelemmel elemezze mindazokat a kereskedelmi kérdéseket, amelyek közvetlen vagy közvetett kapcsolatban vannak Spanyolországgal, illetve amelyek előnyös lehetőségeket nyújtanak mezőgazdasági cikkeink vagy a nemzeti ipar termékei számára, előnyben részesítve az elsőt, mert ezek azok a termékek, melyek földünk gazdaságát jelentik, és melyek különösen igénylik a védelmet és a támogatást.

Amikor Excellenciád bécsi értesülésekből és a különböző konzulok tájékoztatásából olyan információkat szerez, melyek kereskedelmi kapcsolatunk valóságos helyzetére vonatkoznak, tájékoztassa Excellenciád Őfelsége Kormányát ezen fontos ügyek helyzetéről: ugyanakkor jelezze azokat az eszközöket, amelyekkel a kapcsolat nélküli oly jóvátehető évek után gyógyíthatók az elszenvedett károk.

A német kérdést illetően, amely nap-nap után oly' hévvel jelenik meg Bécsben, Frankfurtban és Berlinben, Excellenciádnak a legnagyobb bölcsességgel kell eljárnia, mert Spanyolországnak különleges figyelemmel kell óhajtania olyan megoldásokat, melyek legmegfelelőbbek anyagi érdekeinek és politikájának. A közvetlen következményeket tekintve azonban semlegességet kell mutatnia, hogy ne köteleződjék el mindaddig, amíg Németország központi kormányának helyzete nem ígér stabilitást, vagy amíg az események nem érintik közvetlenül Spanyolországot – ami nem valószínű.

Viszállyok esetén egy baráti és szövetséges hatalom jóindulatú tanácsai kétségkívül elősegíthetik a béke fenntartását és a jó szándékot a különböző német államok között; hangsúlyoznia kell Excellenciádnak a haszon- és érdek nélküliség elvét, amely bennünket mozgat.

Az oly bonyolult és nehéz itáliai kérdés³⁵ rendkívül súlyos üggyé vált, ugyanakkor azt javasolom Excellenciádnak, hogy ne veszítse azt szem elől. A német ügyekben javasolt magatartás általában véve alkalmazható Itália esetében is, amíg az nem érinti Spanyolország vagy az uralkodó dinasztia érdekeit. Mindaddig, amíg véglegesen nem oldódik meg Lombardia ügye, és kiújulnak az ellenségeskedések Ausztria és Szardínia között, vagy amíg nem tisztázódik a bejelentett Kongresszus ügye Brüsszelben, amely rendezné Itália dolgait, vegye tekintetbe Excellenciád mindazt, amire felhívtam figyelmét, s maradjunk megfelelő kapcsolatban, hogy Őfelsége utasításairól tájékoztassam, várhatóan nemcsak a fentebb említett kérdésekben, hanem Szicíliával és Rómával kapcsolatosan is, mert mindkettőt illetően Őfelsége Kormányát a legfennköltebb érdekek és a legjogosabb elkötelezettség vezérli. Ezek a Szent-Atya és Nápoly királya számára kedvezően oldódtak meg – amint azt Excellenciád is láthatja ama kilenc csatolt dokumentumból,³⁶ amelyek Szicília és Róma ügyeire vonatkoznak, s amelyek az általam vezetett Minisztérium küldött Őfelsége párizsi, nápolyi, torinói, római, firenzei képviselőjének, s melyek tartalma az Ön számára is instrukcióként és kalauzként szolgáljon azokban az esetekben, amikor a közvéleményt befolyásolni kell, vagy amikor oly módon kell tevékenykedni, ahogy ezek az instrukciók előírják.

³⁵ Lásd erről Ormos – Majoros 94-97.

³⁶ E dokumentumok nincsenek a leg. 1361-es csomóban.

A király rendeletéről ezt kívánom elmondani Excellenciádnak – tájékoztatásul és felhasználásra adom ezeket Excellenciádnak, hogy növeljék tájékozottságát, és megfelelő eredményt érhessen el.

Isten óvja Excellenciádat!

Minuta (Aláírás nélkül)

V.

Miraflores márkai külügyminiszter instrukciói Luis López de la Torre Ayllon úrnak, Ófelsége meghatalmazott miniszterének Bécsben

Nagyméltóságú úr!

A diplomáciai pályán szerzett ismereteit és tapasztalatait hasznosítania kell ama fontos misszióban, amelyet Excellenciád gondosságára, hűségére és intelligenciájára bízott Úrnóknak, a Királynő; mindez felmenthet engem az alól, hogy Excellenciádat bármely írott instrukcióval lássam el. Ófelsége mindazonáltal utasított erre, és én, hogy teljesítsem parancsát, elegendőnek látom, hogy néhány felvilágosítással szolgáljak.

Excellenciád épp úgy tudja, mint én, hogy diplomáciai működésünk alapja az kell legyen, hogy ne veszítsük szem elől a nagy célt: Spanyolország számára visszaszerezni a nagy hatalmi státuszt, amellyel rendelkezett, s melyet őrizt a spanyol monarchia a nagyszzerű katolikus királyok általi egyesítésétől kezdve, V. Károly és II. Fülöp erőszakú uralkodása alatt, és bár később némiképpen gyengült az osztrák dinasztia utolsó királyáig, de ismét megerősödött V. Fülöp és a nagy király, III. Károly idején.

E nagy tekintélyű uralkodó 1788-as halálakor Spanyolország megőrizte nagy hatalmi helyzetét még IV. Károly király hanyatló uralkodása idején is, megtartva ezt egészen az 1814-es Bécsi Kongresszusig. És épp az abban az időben, amikor Spanyolország a függetlenségi háború idején történetének talán legszebb lapjait írta, – amely nélkül a nevezetes Bécsi Kongresszus sem biztos, hogy létre jöhetett volna –, vesztette ezt el Spanyolország, Poroszország mögé kerülve, amelynek oly annyira becsült és dicső története nem hasonlítható a spanyol monarchia történetéhez.

Nem lehet nem elismerni, hogy bármennyire jogosak és tisztességesek ezek az óhajok, az 1814-től máig tartó korszakban Spanyolorzágnak a legkisebb lehetősége sem volt a megerősödésre: zavargások, állandósult nyugtalanság, örökösödési háború, azon kívül egy kisebb politikai forradalma – olyan tényezők, melyek bármely nemzet fejlődését akadályozták volna.

Mind ezen viszontagságok között is Spanyolország erősen és szilárdan megőrizte társadalma régi épületének két nagy alapzatát, vallásának megmentő elvét és a monarchiát, Istent és Királyt; az oltár és a trón teljes fényével fennállott; a spanyol társadalom sérterlenül létezik, és még e viszontagságos körülmények között sem robbant ki olyan társadalmi forradalom, mint amely más államokat megrázott.

Ilyen helyzetben, prosperálva és gazdagabban, mint 1808-ban, aggodalom nélkül tűzheti ki Spanyolország a legfőbb célt, ismétlem, joggal aspirálhat arra, hogy régi nagy hatalmi állását visszaszerezze.

Ennek elérése Ófelsége kormányának állandó törekvése, vagy legalábbis számomra az, és az is marad mindaddig, amíg Királynőnk bizalmából a külügyek irányítása a feladatomban.

Az út, amelyet magamnak felvázoltam, egyszerű és világos, körütekintő és tisztességes, s szorgalmas óvatossággal megóv minden felesleges nagyozólástól, megőrzi a teljes semlegeséget, más országok kormányzatát vagy belső rendjét illető politikai kérdésben, és semmilyen vonatkozásban nem enged meg a mi dolgainkba való beavatkozást; anélkül, hogy int-

rikával élénk, akár akkor, amikor a kormányzás más formái már veszélyben vannak, vagy amikor azok nyugalmasan stabilak. Ismétlem, Őfelsége kormánya a be nem avatkozás elvét képviseli más kormányok belügyeit illetően, s csak abban az esetben tesz kivételt, ha fontos érdekei sérülnek. Akkor viszont minden eszközt felhasznál ezek megvédésére.

Összegezve, Őfelsége kormánya arra törekszik, hogy visszaszerezze azt a helyet, amelyet elveszített a körülmények szerencsétlen összejátszása folytán. Komoly, méltóságteljes magatartást kell mutatnia a világ előtt, erősíteni kell a királyság fontosságát, mely a dolgok lényegét adja: a Monarchiát, mely stabil, virágzó, s a befolyás materiális eszközeivel is rendelkezik – ami ezen előfeltételek eredménye –, erős hadsereggel, nem lebecsülhető hadiflottával és jó helyzetben lévő Kincstárral.

Szerencsére Spanyolország ma rendelkezik mindezekkel a feltételekkel, és nemcsak óhajtja, hanem hatalmában is áll, hogy elérje a kitűzött célt; a nehézség abban áll, hogy milyen gyakorlati eszközökkel valószínűleg meg mindez. Eszerint kezelhető az az általános zűrzavar is, melynek központja Franciaország.

Nehéz, ha nem lehetetlen előre látni ennek a nagy nemzetnek a politikai jövőjét; de minél nagyobbak zavarai és politikai nehézségei, annál könnyebb és szükségesebb lenne, hogy Európa ismét egy olyan általános kongresszust hívjon össze, mint amilyen a bécsi volt, ahol rögzítették a legfontosabb alapelveket, amelyeket aztán az idő megváltoztatott. Eljött az idő és szükség a megújulásra. Ez a kongresszus – melyet Excellenciádnak szorgalmaznia kell, és ha lehet, előmozdítani – lehet a legjobb pillanat Spanyolország számára, hogy visszaszerezze Bécsben elvesztett pozícióját.

Ezek a nagy eszmények, melyeket Excellenciádnak követnie kell e fontos udvarban, ahova Önt akkreditálták, rendkívül egyszerűek: Spanyolország nem akar belekeveredni annak belső ügyeibe, legkevésbé valamilyen politikai ügybe. Ausztria anyagi és erkölcsi jelentőségének elsődlegességet kell élveznie, miután Ausztria Európa sorsát nagyban befolyásolhatja, és kezdeményezheti ezen áhított kongresszus összehívását. Ezenkívül Excellenciádnak meg kell értenie, hogy Őfelsége kormánya semmilyen módon nem kezdeményezheti azon törvényes rendnek, még kevésbé a jelenlegi alkotmánynak, se a kormányzás formáinak a megváltoztatását, melyeket államszín³⁷ hozott létre. Elutasítja a mindig veszélyes erőfitogtatást is, anélkül, hogy lemondana ezen intézmények állandó tökéletesítésének szándékáról az alkotmányos monarchiánk által életre hívott, teljesen törvényes eszközök révén; mert Őfelségének az a törekvése, hogy megszilárdítsa a politikai intézményeket, a monarchikus és vallásos eszményeket.

Ez Őfelsége kormányának álláspontja, Excellenciás uram, s az is, hogy megőrizze a jó viszonyt és a szoros, baráti kapcsolatot a bécsi udvarral, bár sohasem engedhetjük meg, hogy Ausztria bármilyen befolyásra, még kevésbé, hogy szupremáciára tegyen szert Spanyolországban, csupán csak azt, hogy hasznos és természetes kapcsolat álljon fel, ami az Európa többi részével való nemzetközi kapcsolatok jellegéből következik. Őfelsége helyre kívánja állítani az összes német udvarral e kapcsolatokat, melyek még nincsenek teljes mértékben rendezve. Excellenciádat nem szükséges figyelmeztetni arra, hogy ez inkább számukra, mint számunkra fontos. Mindaz, amit Excellenciád ez irányban tesz, azt az elvet kell szem előtt tartsa, különösen a másod- és harmadrangú államok esetében, melyek még nem állították helyre velünk diplomáciai kapcsolataikat azon a szinten, amelyen 1833, azaz Őfelsége apjának halála előtt fennálltak.

Excellenciád ezek után megértheti, hogy a fentiek nincsenek kapcsolatban Poroszországgal elismerésével. Ám mivel a bécsi kormány őszinte hittel és a Spanyolország iránti legjobb akarattal telve, már néhány spontán lépést tett annak érdekében, hogy Poroszország császárárt rávegye Őfelsége kormányának elismerésére, – hiszen a nagyhatalmak közül ez az egyetlen

³⁷ L. Bonaparte 1851. december 2-i államszínjére utal.

len, mely ezt még nem tette meg –, valamit még hozzá kell fűznöm e fontos ponthoz, hogy Excellenciád ebben az irányban tett lépéseit irányítsam.

Úgy gondolom, hogy határozott elismerésünk Poroszország részéről kétségkívül haszonnal járna Spanyolország jól felfogott érdekei számára, még ha ez nem is lenne más, mint csupán a carlista párt reményeinek végleges kudarca, amely ábrándjai között megőrizte ezt az illúziót is,³⁸ de még kevésbé lehet kételkedni abban, hogy Ófelsége kormányának méltósága nem enged meg olyan direkt lépéseket, vagy nyilatkozatokat, amelyek e tekintélyt csökkentenék.

A szentpétervári kormány különös politikája ebben a kérdésben nem magyarázható mással, csak személyes elkötelezettségekkel, s nem az én tisztem minősíteni ezt; de nem kerülhető el az összevetés Poroszország nem kevésbé offenzív magatartásával, amely előbb ismerte el a francia Köztársaságot, mint Ófelsége kormányát.

Excellenciád kiemelkedő ismeretei e kérdésekben feleslegessé tesznek terjedelmesebb kifejtést s nem kételkedem abban, hogy tapasztalatai alapján minden esetben olyan magatartást fog tanúsítani, mely a nemzeti méltóságot összekapcsolja a nemzet legfontosabb érdekeivel.

Isten óvja Excellenciádat.

Madrid, 1851. december 16.

Minuta

1852. január 11-én ezen instrukciók másolatát megkapta de Asturias úr, londoni követünk és Benalva márkí úr, berlini követünk is.

VI.

Instrukciók

Luis López de la Torre Ayllon úrnak, Ófelsége meghatalmazott miniszterének Bécsben, azzal kapcsolatban, hogy Németország udvarai elismerték Ófelségét

– bár ezt még nem erősítették meg

Királyi Palota, 1852. január 1.

Lapszéli jegyzet az első és második oldalon:

(Kiszélesítve az Ayllon úrnak adott instrukciókat, közöljék vele, hogy Ófelsége kormánya kész arra, és a legjobb szándékok vezetik, hogy hivatalosan is helyreállítsák a régi és jó kapcsolatokat Németország udvaraival, és hogy ha ezen alkalom lehetőséget nyújt, kész arra is, hogy méltósággal tárgyaljon erről az ügyről – amellyel megbízunk; noha semmilyen meg nem felelő kapkodást nem mutathat ebben. A mi visszafogottságunk e kérdésben azon alapul, hogy kinyilvánítjuk: nem kérjük, ám nem is utasítjuk el ezt. Ebből az alkalomból készítsenek számára egy rövid összefoglalót a dolgok állásáról: hogyan állnak a tárgyalások Bajorország udvarával, hogy ez számára iránymutatásként szolgáljon.)

*

Azokban az instrukciókban, melyeket Úrnőnk, a Királynő utasítására Excellenciádnak az elmúlt év december 16-án adtam, megfogalmaztam azt a fő célt, melynek az Ön megbízását irányítani kell azon magas diplomáciai misszió teljesítésekor, melyet császári Úrnőnk az Ön tehetségére és hűségére bízott. Azokban érintettem Ófelsége elismerésének kérdését a különböző német udvarok által, s amit még hivatalosan nem erősítették meg.

³⁸ Tudniillik, hogy Poroszország támogatja a carlismót.

Excellenciád tájékoztatása végett nem lehet elhallgatni, hogy bár a hivatalos kapcsolatok azonnali elismerése ama udvarokkal nem nélkülözhetetlen szükség, az előnyöket és a magasabb politikát illetően kétségkívül léteznek igen figyelemreméltó megfontolások, amelyek miatt Ófelsége kormánya nem veszi el szemé elől ezt az ügyet, melynek rendezése kétségkívül előnyvel járhat. Az előzmények miatt joggal tarthatjuk ezt a nagy kérdések egyikének, amelyek Európát foglalkoztatják. Az a törekvésünk, hogy elkerüljük, hogy bármely jelentős esemény sértse kormányunk mint a bécsi szerződés egyik aláírójának jogait és érdekeit.

Ófelsége kormánya ezért kész a legjobb szándékkal feléleszteni a régi és baráti kapcsolatokat Németország különböző udvaraival, s Úrnónk, a Királynő megbízza Excellenciádat, hogy használjon ki minden adódó lehetőséget, hogy tárgyalásokat kezdjen ebben az értelemben méltó körülmények között, amit jogunk van követelni, tekintetbe véve előnyös helyzetünket és ama kormányok irántunk érzett elismerését.

Lapszéli megjegyzés:

(A jó kapcsolatok helyreállításának késleltetése semmiképpen nem tekinthető Spanyolország számára provokációként. Ófelsége azt kívánja, hogy mindaz, ami ezt illetően történik, ne hagyjon nyitva olyan kérdéseket, amelyek csökkenthetik méltóságunkat és tekintélyünket, mert az, hogy Ófelsége minden jó kapcsolatot helyre kíván állítani, ismétlem Excellenciádnak, semmiképpen nem jelentheti azt, hogy ezért könyöröggünk.)

Excellenciád tapasztalata és különleges ismeretei az ilyenfajta súlyos kérdésekben, amelyek Németországot izgatják, és amelyeket Bécsben szellőztetnek meg például a fő személyiségek, akik a német diplomáciai körökben szerepet játszanak, felmentenek az alól, hogy részletekbe bocsátkozzam.

Szükségtelennek látszik ugyanakkor emlékeztetni Excellenciádat Ófelsége kormányának politikai irányára, amelyet kívánatos fenntartani, a Német Konföderáció újjászervezését és azon eseményeket illetően, melyek e kérdésből erednek. Egyfajta megfigyelői álláspont kívánatos, melyet tartalmaznak azok az instrukciók, melyeket Excellenciád bécsi elődjének küldtünk, és amelyekről Excellenciádat is tájékoztattuk.

Ezért arra korlátozodom, hogy tájékoztassam Excellenciádat azokról a tárgyalásokról, amelyek Ófelsége berlini képviselője és von Koenneritz báró, Szászország képviselője között a fővárosban zajlottak, s amelyeken éppen most történt megegyezés diplomáciai kapcsolataink helyreállításáról a drezdai udvarral, amit rövidesen hivatalosan is jóváhagynak mind a két fél számára megfelelő feltételekkel.

Ami a bajor udvart illeti, az 1848 körüli ügyek következtében Ófelsége párizsi képviselője és München képviselője a fővárosban tárgyal. A kormány még ebben az évben felhatalmazta de Arnau urat, hogy kijelentse Viendland úrnak, hogy Spanyolország kész megújítani a régi kapcsolatokat Bajorországgal, mindkét országban egyszerre nevezve ki képviselőket. Am semmilyen lépés nem történt akkor ebben az ügyben, és Excellenciád megértheti, hogy Ófelsége kormánya nem tett lépésket, hogy előmozdítsa a kapcsolatfelvételt, mert nem tartotta ezt összegegyeztethetőnek sem méltóságával, sem sajátos érdekeivel.

Összegezve: az a politika, amelyet fő szabályként javasolunk folytatni Németország azon udvarait illetően, amelyek még nem ismerték el Úrnónket, a Királynőt, abban foglalható össze, hogy a spanyol kormány tartózkodik bármilyen közvetlen kezdeményezés megtételétől és nem mutat semmilyen elkötelezettséget, hogy elérje, e kormányok hagyjanak fel óvatosságukkal, amely Spanyolországgal kapcsolatosan megfigyelhető. Ugyanakkor nem akarunk károsodni, illetve ellenkezőleg, baráti előzékenységgel akarunk támogatni bármilyen hivatalos kezdeményezést, bármely megegyezésre irányuló javaslatot, melyet ezek az udvarok tesznek jó szándékuk és ama óhajuk bizonyítékeként, hogy újjászervezik kapcsolataikat velünk.

Excellenciád Ófelsége kormányának szándékairól oly mélységig tájékozódott, ami megbízásához szükséges, s fel van hatalmazva, hogy éljen e megbízásával, amelyet Úrnőnk, a Királynő adományozott Önnek, akkor és úgy, ahogy azt az ügyek leginkább igénylik. Bizonyos vagyok abban, hogy Excellenciád ebben az irányban tevékenykedik, az Ófelsége által meghatározottaknak megfelelően.

Madrid, 1852. január 1.

Minuta (fogalmazvány)

Ui.: 1852. január 12-én átadtuk ezeknek az instrukcióknak a másolatát de Asturias úrnak, londoni és Benalva márkai úrnak, berlini követünknek.

VII.

Néhány információ I. Ferenc József császár személyes értékeiről és jelleméről, valamint kormányzati terveiről

Első államtitkár Úr excellenciájának

Igen tisztelt Uram! Néhány korábbi jelentésemben bátorkodtam képet adni Excellenciádnak a Birodalom néhány fő tartományának állapotáról. Semmit sem kívánok jobban, mint hogy átfogó, teljes képet adják a Monarchia politikai és társadalmi helyzetéről. Nem ismeretlen nagyméltóságod előtt, hogy mily igen nehéz ez a feladat egy olyan ország esetében, mely oly sok és oly különböző Nemzetsből áll, melyeknek semmilyen közös vonásuk nincs, kivéve azt, hogy ugyanaz az uralkodó kormányozza őket, és ahol a régiók különbözősége, a nyelvek sokfélesége növeli a természetes elkülönülést az Osztrák Birodalmat alkotó különböző fajok közt.

Másrészt csak időigényes, erős állhatatossággal lehet megismerni az igazi közvéleményt egy olyan országban, ahol bár látszólag sajtószabadság van, igen szigorúak a kormányzati hatalom módszerei ahhoz, hogy senki se merészeljen írni, csak olyan formában, amely nem kockázatos; ahol az újságok nem bírnak jelentőséggel, és végül, ahol nem léteznek olyan intézmények, ahol alkalom lenne vitatkozni, vagy amelyek ösztönöznék az alattvalókat, hogy többé-kevésbé aktívan részt vegyenek a közügyekben (bár jogukban áll), illetve amelyek arra szolgálnának, hogy feltárják és elmélyítsék a kormányzottaknak a kormány politikai és adminisztratív tevékenységébe vetett bizalmát.

Itt nem létezik más hatalom, csak a Koronác. A kül- és belpolitika, a béke vagy háború, a pénzügy minden bonyolult részletével, a közigazgatás a legfelső szinttől a legfinomabb részletig, a hadsereg, a haditengerészet, a közmunkák, mindaz, ami a kormány célját alkotja ebben a kiterjedt birodalomban, kizárólag az uralkodóra tartozik, aki konzultál és meghallgatja tanácsosait vagy titkárait, amikor azt szükségesnek tartja, de egyedül az ő akaratja és kezdeményezése érvényesül minden döntésben. Ez az oka annak nagyméltóságú uram, hogy időszerűnek tartom tájékoztatni Önt azon Uralkodó jelleméről és kvalitásairól, akire a Gondviselés rábízta ennek a hatalmas és régi Monarchiának a sorsát.

Az uralkodó, I. Ferenc József alig 27 éves, és már 8 éve Mária Terézia trónjára emelkedett nagybátyja, Ferdinánd császár, és apja, Ferenc főherceg lemondása révén, ami anyja, Zsófia főhercegnéasszony fáradozásának köszönhető. Ő az egyetlen tagja az uralkodói családnak, aki jellemének minden energiájával világosan megértette, hogy a birodalom összeomlása elkerülhetetlen, ha a hatalom nem kerül más, Ferdinánd császár vagy férje, a korona közvetlen örököse, Ferenc Károly főherceg kezébe, hanem a trónra kerül.

I. Ferenc József uralkodó közepes vagy inkább magas termetű, karesú, jó alakú, magabiztos és katonás, különösen lovon, csapatai előtt; arcvonásai nem annyira szépek, de kedvesek a családtól öröklött lecsüngő ajkai ellenére is. Megjelenése komoly, talán túlságosan is, bár nem hiányzik belőle a kedvesség és a jóindulat sem, amikor mosolyog. Minden testgyakorlatban ügyes, makkegészséges, igen aktív is, általában 9-kor reggel már több órás vadászat után tér vissza a palotába. Bár katonaeletre nevelték, kitűnő képzést kapott, és nemcsak számos külföldi nyelvet ismer, hanem a magyart és más nyelveket is azok közül, melyeket országaiban beszélnek.

Amint elfoglalta a trónt, szakított a Palota kényelmével és Magyarországon harcoló csapatai élére állt, ahol kitűnt vakmerőségével és bátorságával a harcokban,³⁹ ahogy ezt már igazolta Itáliában Radetzki marsall parancsnoksága alatt; és nem engedte kitűntetni magát, még az orosz Szent József hadikereszttel sem, melyet Miklós cár adományozott neki.

1854-ben házasodott össze egy bajor hercegnővel, példás házasetlet él, családi környezetben általában szívélyes és gyengéd, szokásaiban egyszerű; gyakran látni sétálni egyetlen szárnysegéd társaságában, minden más külső jel nélkül, ami megkülönböztetné a többi szolgálatban lévő tábornoctól, akiknek egyenruháját ő is állandóan viseli; vagy a császárné társaságában jelenik meg, mindketten lóháton, négy libériás inas vagy lovász társaságában. Szokásai, intellektusa, személyes méltósága révén I. Ferenc József császár olyan uralkodó, akit a becsületére, tisztességére és az illemszabályokra érzékeny nemzete kíván.

Egy nagy államot kormányzó uralkodó lévén indokolatlan és abszurd lenne nem elismerni, hogy rendelkezik a vezetés képességével. Szilárd és energikus, különleges jellem, nem hátrál meg a veszély órájában, nem félemlítik meg a forradalmak fenyegetései sem. Dolgos és szorgalmas, a közügyeket lelkiismeretesen intézi, különösen akkor, ha azok a hadsereggel vagy annak szervezetével kapcsolatosak; céljai elérésében kitartó, nem hagyja, hogy az intrikák eltereljék elhatározásaitól, melyek eltéríthetnék kidolgozott terveitől. Hatalmára féltékenyen vigyáz, és senkivel sem osztja meg azt.

Beszélik, hogy anyja, Zsófia főhercegnő egy időben szeretne volna a Birodalom kormányzását befolyásolni, talán fiának fiatalága miatt vagy abból a megfontolásból, hogy ehhez bizonyos mértékű joga van férje lemondása után; ám gyorsan csalódnia kellett. E szándékát nem tudta érvényesíteni, mert a császár minden tisztelete és elismerése mellett sem volt hajlandó megosztani irányítói hatalmát még vele sem. Van, akit meglep, hogy a főhercegnő oly könnyen lemondott jogairól; ám az bizonyos, hogy a nyilvános rendezvényekről, melyeken a Császárné is megjelenik, általában ő távol marad, beletörődve, hogy csak a második helyet foglalja el.

A császár és minisztereinek kapcsolata olyan, mint egy Uralkodó és titkárainak kapcsolata. Figyelemmel hallgatja őket saját ügyosztályuk dolgairól, de azonnal témát vált, ha a kormány vagy a politika más területéről mernek szólni. Ugyanígy viselkedik Udvarának más tisztségviselőivel is. Így például, amikor Hess báró, az egyik legtekintélyesebb katonai vezető a beszélgetést civil ügyekre próbálta terelni, vagy bizonyos rosszindulatú célzást tett a belügyminiszterre, a császár úgy tett, mintha nem értené és a katonai dolgokról kezdte kérdezni, ezzel adva értésére, hogy nem tűr észrevételeket politikájával kapcsolatban.

E tulajdonságok ellenére, melyek túlzásba vitele talán az egyetlen hibája, a Császár nem népszerű egyetlen társadalmi osztály körében sem. A középosztály és a nép túlzott komolyságát a jóakarát és figyelmesség hiányaként értelmezi és felpanaszolja, hogy egyszer sem akart civil ruhába öltözni Bécsben, miközben ez volt szokásos öltözete az olasz tartományokban; s azt mondják, ha valaki elismerést vagy javadalmakat vár, jobb, ha az ellenszenvtől való félelem, mintsem a hűségért járó bizalom reménye inspirálja.

³⁹ Ez a motívum Gor hercegének egy 1849-ben a magyar szabadságharcról szóló jelentéséből kerülhetett c feljegyzésbe.

A felsőbb osztályok sem elégedettek; a nemesség úgy érzi, mint ahogy ez igaz is, hogy sokat veszített ősi előjogaiból, és teljes erejéből utálja a forradalmi minisztert, ahogy Bach bárót nevezik, aki központosította az adminisztrációt és egyenlőséget vezetett be a társadalmi osztályok között az adózásban.

A katonai arisztokrácia rémülettel nézi a civil hatalom erejét és attól fél, hogy idővel csökkenhet befolyása, mellyel korábban rendelkezett ebben a Monarchiában.

Mégis kevesen vannak, akik nyilvánosan bírálni merik a hatalom tetteit és terveit, akár félelemből, akár a tekintély és az engedelmség régi megszokásából, bár adódnak alkalmak, amikor meg lehet ismerni az ország néhány legfontosabb személyiségének gondolkodásmódját és véleményét.

Igy például az elmúlt napokban alkalmam volt szót váltani egy személlyel, aki Metternich herceggel bensőséges kapcsolatban áll, és akinek szavai az idős kancellár és hívei visszhangjának foghatók fel. Kérdéscímre felelve elmondta, a Császár nem népszerű, mind túlzott komolysága miatt, mind pedig azért, mert nélkülözi az igazi tehetséget; önhitt, konok, csökönös maradt, aki, bár mindent meg akar érteni, ám nem ért meg semmit, nem hallgat a tapasztalt emberek tanácsaira. Ezt tények bizonyítják, mondja. Bach báró központosítása súlyos elégedetlenséget keltett Magyarországon és más tartományokban; ezáltal megháromszorozódott a tisztviselők száma, mely elérte a 60 vagy 70 ezret; az adók elviselhetetlenek, a kincstár állapota pedig nem is lehetne riasztóbb. Más oldalról – tette hozzá –, milyen politika, milyen ügyeskedés az, amelynek eredménye minden szövetséges elvesztése, az elszigeteltség, emberek tömegeinek és tengernyi pénznek a feláldozása egy háború folyamán. Mindenkiel rossz viszonyban van, s már Piemonttól is vereséget szenved.

Elmondhatjuk, ezek súlyos szavak, vádak Ferenc József császár ellen, de Excellenciád legalább láthatja, hogy egyes dolgok kétségtelenül igazak, bár igazságtalan mindenért az uralkodót felelőssé tenni.

Az 1815-től igazából uralkodó Metternich herceg nagy tehetsége és tapasztalata ellenére nem értette meg, hogy tennie kellett volna valamit annak érdekében, hogy megakadályozza a birodalmat alkotó különböző nemzeteket összefogó kötelékek fellazulását. Könnyű volt harminchárom békés éven át kormányozni, ami 1848-ig tartott; de oly gyenge volt műve, melyet ezalatt a békés, hosszú időszak alatt felépített, hogy alig érintette meg azt a forradalom szele, a földdel tette egyenlővé a nagy monarchia egész építményét. Annyira vak és önhitt volt a herceg, hogy amikor már a fejét követelték, még mindig nem akarta elhinni, hogy forradalom tört ki.

A császár akkor emelkedett a trónra, mikor Lombardia és Magyarország kikiáltotta függetlenségét és teljesen elkülönült Ausztriától. Az orosz seregek beavatkozása nélkül örökre eltűnt volna a birodalom egysége.

A rossz orvoslása, újrakeletkezésének elhárítása és elkerülése érdekében szükség volt a politika és az adminisztráció központosítására, ami annyira ütközött a szokásokkal, az ősi nemesség érdekeivel és az egyházzal. Ez az oka annak az ádáz harcnak, melyet titokban folytatnak a Császár és belügyminiszterének politikája ellen.

Véleményem szerint ennek a rendszernek a sebezhetősége megvalósíthatatlanságában, illetve a kivitelezéséből származó veszélyekben áll. Nem jó elsietni és eltúlozni a központosítást oly mértékben, hogy egyetlen nyelvvel akarjanak irányítani egy olyan országot, mint Magyarország; nem ésszerű kiváltani az arisztokrácia elégedetlenségét, eltörölve előjogait és a jobbágyok munkájához való jogát, miközben megcsértjük őket, lerombolva ősi intézményeiket, megterhelve őket súlyos adókkal is.

Szintén nem a jelenlegi uralkodó bűne, hogy hiányzik a birodalom tartományai közt az összetartó erő, következképpen nem tehető felelőssé a keleti háború alatti politikáért sem. Az Oroszország elleni háború hálátlanság és politikailag értelmetlen lett volna. A nyugati hatalmak elleni háború olasz birtokainak elvesztését okozta volna; a harc meghosszabbítása aláásta volna pénzügyeit és Piemont megerősödését eredményezte volna. Ezt a kényszer-

helyzetet, ami szerintem a politikában megjelenik, azok bírálják erősen, akik nem látnak vagy nem akarnak mást látni, csak a puszta tényeket, anélkül, hogy bármilyen más megfontolást számba vennének, miközben elfelejtik, hogy talán elszalasztották az alkalmat, amellyel oly sok kellemetlenséget elháríthattak volna, melyek így ma a kormányt meghatározott irány követésére kényszerítik.

Azért időztem ezeknél a részleteknél, hogy a tőlem telhető legpontosabb képet adhassam méltóságodnak a császár jelleméről és azokról a nehézségekről, melyek ellen küzdenie kell egy olyan Birodalom kormányzásakor, melynek tökéletlen szervezete nagyon régi, és melynek hibái sok-sok éven keresztül halmozódtak fel. Ám elfogadva a kormányzat formáját, valamint a birodalom természetét és helyzetét, biztossággal elmondható, hogy a neki tulajdonított hibák ellenére – amelyek szerintem nem léteznek, csupán személyes tulajdonságainak eltúlzását jelentik – I. Ferenc József császár az uralkodás minden szükséges feltételével rendelkezik, minden szempontból népének megbecsülésére, tiszteletére és szeretetére méltó uralkodója.

Isten önnel Excellenciás uram,

Bécs, 1857. április 24.

az Ön hűséges szolgálója,
Manuel Bermudez de Castro

GÁNGÓ GÁBOR

Trefort Ágoston tervezete az osztrák birodalom megszervezésére 1850 novemberében

Trefort Ágoston pannonhalmi kéziratgyűjteményének feltárása során bukkant elő az alábbiakban közreadott, a maga korában kiadásra nem került kézirat.¹ Trefort Ágoston eme 1850 végéről származó rendezési tervéről az ún. „tízkötetes” *Magyarország története* említést tesz ugyan, ám sem kiadása, sem ismertetése mindmáig nem történt meg.²

Az [*Abhandlung*] *übe[r die Mittel, die Revolution] in der österreichischen Monarchie und in Ungarn zum Schluß zu führen* címet viselő német nyelvű röpirat nem autográf. Idegen kéz által letisztázott kéziratpéldányról van szó, melynek hitellességéért azonban Trefort saját kezű javításai-kiegészítései szavatolnak: a szöveg lejegyzője ugyanis hadilábon állt mind a német ortográfiával, mind pedig a Trefort által használt jogi szaknyelvvél. Mindazonáltal a kézirat, állapotja alapján, lehetett azon példány is, melyet Trefort engedélyeztetés végett a katonai hatóságok elé terjesztett. Geringer és Appel bárónak, a magyarországi polgári és pesti igazgatási szervek előljáróinak a benyújtott röpiratra vonatkozó levélváltásából, melyet Deák Ágnes azonosított, az elutasítás ténye nem derül ki egyértelműen: egyelőre nem ismeretes, az irat végül is miért nem jelent meg.

Trefort jelen munkájából részletesen és egyértelműen megismerhetjük az ő, illetve sógorának és barátjának, Eötvös József bárónak a forradalom utáni politikai nézeteit. Eötvös és Trefort mint ismeretes, együtt töltötték bajorországi emigrációjukban az 1848 ősztől 1850 őszéig (azaz éppen a szóban forgó kézirat elkészültéig) terjedő időszakot – a röpirat hátterében minden bizonnyal ott kell látnunk azt az Eötvöst, aki 1850 tavaszán *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* írott broszúrájával, ugyanezen év őszén pedig az augsburgi *Allgemeine Zeitung*-ba írott cikkével maga is kifejtette, jóllehet más tematikus hangsúlyokkal, elképzeléseit az osztrák birodalom forradalom utáni rendezési lehetőségeiről, illetve a rendezés érzelmi és közjogi előfeltételéről.

A tanulmány elhelyezését a korszak politikai irodalmában problémák sora nehezíti. A forradalmak leverése és a nyílt, új abszolutizmus bevezetése közötti rövid időszak alkotmány-, közigazgatás- és hivataltörténeti, nemkülönben eszmetörténeti vonatkozásaival a Habsburg Birodalom utódállamaiban a kutatás éppen napjainkban kezdett újfent élni

¹ Trefort-Gyűjtemény, Főpátsági Könyvtár Kézirtattára, Pannonhalma, 10a H 1/2. A gyűjtemény kutatását az A.1454/IV./98. sz. OKTK-pályázat keretében végzem. A Trefort-hagyaték feltárásához nyújtott segítségét ezúton köszönöm Ásványi Ilonának, R. Várkonyi Ágnesnek és Várszegi Asztriknak.

² Vö. Szabad György: Kijózanítás és illúziókeltés. In: Magyarország története 1848-1890. 6. I-II. Második, javított kiadás. Főszerkesztő Kovács Endre. Szerkesztette: Katus László. (Magyarország története tíz kötetben. Szerk. biz. Pach Zsigmond Pál, Andics Erzsébet, Berend T. Iván etc.) Budapest, Akadémiai, 1987. I. 494. Szabad György adata minden bizonnyal Csengery Antalnak atyjához, id. Csengery Antalhoz írott, 1851. március 9-i, Pesten kelt levelének következő sorain alapul: „[...] Treforttól [...] elkoboztak egy kis röpiratot: »Mint lehet bevégezni a forradalmakat«. Jó tanácsok Ausztriának és a rendezés körül szól. Értem a birodalmi ügyet. Sok jó volt benne, de nem radical. És mégis birtalták. Bécsben kísért Trefort szerencsét.» Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bev. tan. Br. Wlassics Gyula, közzétette Dr. Csengery Lóránt. (Fontes historiae Hungariae aevi recentioris. Hivatalos iratok és levelek.), Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1928, 437-438. Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy az adatra felhívta a figyelmet.

foglalkozni. E rövid bevezető keretében e szerteágazó kérdéskör érdemi elemzése lehetetlennek tünik. Mivel a Trefort írásnak azon sajátosságairól, melyek a bajorországi emigránsoknak a forradalom utáni Európa konzervatív köreibz való viszonyának vizsgálatára ösztönözhetnek bennünket, másutt már szót ejtettem,³ ezért itt a röpiratnak Franz Hartig gróf *Genesis der Revolution in Österreich im Jahre 1848* című nagyszabású visszatekintéséhez fűződő kapcsolatának ismertetésére szorítokozom.

Trefort, éles elméjűen és szellemesen, egy lehetséges új olvasatot ad Hartig művének. Amint a röpirat első részének bőséges, szó szerinti Hartig-idézetéből is kítűnik, Trefort a *Genesis...* szövegének fő megállapításait olyan premisszáknak tekinti, melyből nemcsak a forradalom okaira következtethetünk, hanem levonhatunk érvényes konklúziókat a forradalom utáni berendezkedés mikéntjére nézve is. Trefort e vállalkozásával Hartig gróf könyvének kevésbé kidolgozott részére mutat rá: a *Genesis...* ugyanis a forradalomhoz vezető okok feltérképezése mellett kevesebb figyelmet szentelt a kibontakozási lehetőségek vizsgálatának. A Hartig által formulázott feladat-meghatározás Ausztria jövőjét illetően az oktrojált alkotmányba vetett naiv vagy naivnak látszó hiten alapul. „Biztosítani kell – mondja Hartig – a birodalom egységét, minden egyes koronaország és minden egyes állampolgár jogait, de magának a koronának a jogait is. És biztosítani kell minden egyes néptörzs nemzetiségét az oktrojált alkotmány szellemében minden támadás ellen, akár fentről, akár lentől, akár oldalról érkezze.”⁴ (Más lapra tartozik, hogy 1850-es álláspontjának tarthatatlanságát Hartig egy év múlva belátta.⁵) A forradalom befejezésének lehetőségét taglaló röpirat e továbbgondolásra vállalkozó, párbeszédet kezdeményező jellegét erősíti a vállalt mottó is. Az „Iliacos intra muros peccatur et extra” Vergiliustól kölcsönzött, zord hartigi mottójával szemben Trefort Horatius *Ars poeticájából* vett jelmondata a romokból való újjászületés motívumát hangsúlyozza.

A röpirat önálló gondolatmenetét a szerző a címben feltett, első látásra furcsának tünő, ám François Guizot-nak a francia forradalomról alkotott felfogásának ismeretében érthető kérdés megválaszolásának szenteli. Eötvös József 1850-ben írott műveiben a birodalom lakói egyéni szabadságjogainak biztosítása, a tartományi szerkezet megőrzése, illetve az oszromállapot megszüntetése mellett érvelt. Trefort írása e három feltétel teljesülése mellett gondolja végig a tartományoknak adható autonómia határainak kérdését.

Trefort itt előterjesztett javaslata valamiféle kompromisszum megteremtésére törekszik a szuverenitásjogok csorbítatlan egy kézben tartása és a tartományi kormányzati-közigazgatási decentralizáció között. Tervezetének figyelemre méltó eleme a „magyar megoldás” kiterjesztésének szándéka a birodalom többi tartományára is, így remélvén megteremthetni a szolidaritást Ausztria nemrég még egymással szemben álló népei között. A javaslat újszerűsége mellett azonban a terv gyenge pontja is első pillantásra szemünkbe tünik. Ez nem más, mint a jogalap megteremtésére tett gondolat kísérlet: a Pragmatica Sanctiónak, az (1790:10. tc. folyamánjának igen, de hatályon kívül helyezttnnek korántsem tekintett) 1848 áprilisi törvényeknek és az 1849. március 4-i oktrojált alkotmánynak az összebékítésére tett erőfeszítés ekkoriban még gyenge érvt jelentett a jogeljátszás-elmélettel szemben. E kísérlet mindazonáltal hozzájárult annak a problémának az ébren tartásához, amelynek újrafelvétele majd a kiegyezés alapját képezte: Trefort Ágoston röpirata is azt hangsúlyozza, Ausztria és Magyarország viszonyának rendezéséhez a közjogi anomáliák feloldásán keresztül vezetnet majd az út.

³ Gárgó Gábor: Metternich konzervatív Európája és a magyar liberálisok 1848 után: Eötvös József, Trefort Ágoston és Franz Hartig párbeszéde – Palackýról, Palacký ürügyén. In: František Palacký kétszáz éve (1798-1998). Szerkesztette: Fried István, Hódosy Annamária. Szeged, 1998. 69-78. (a továbbiakban: Fried – Hódosy)

⁴ [Hartig, Franz] *Genesis der Revolution in Österreich im Jahre 1848*. Leipzig, Ferdinand Fleischer, 1850. 387.

⁵ Hartig, Franz: *Genesis der Revolution in Österreich im Jahre 1848*. Dritte, mit vielen Zusätzen vermehrte Auflage. Leipzig, Ferdinand Fleischer, 1851. 319-320.

TREFORT ÁGOSTON

Értekezés az eszközökről, melyekkel a forradalom befejezhető az osztrák birodalomban és Magyarországon¹

Non ex fulgore fumum sed ex fumo lucem.²

Nem a nézeteim csálhatatlanságába vetett hit, nem a viszontvádaskodás szándéka, hanem az a törekvés készítetett az értekezés megírására és közzétételére,³ hogy szerény vizsgálódásom is hozzájáruljon az osztrák-magyar kérdés megoldásához. Ha sok minden nincs eléggé megindokolva és kidolgozva, akkor ez annak köszönhető, hogy mindenekelőtt rövidségre törekedtem.

Pest, 1850. november 22.⁴

A Szerző.

Jóllehet az anyagi erő minden forradalomnak döntő tényezője, de azért a hatóokok, melyek ezt az erőt s egyáltalán a forradalmakat előidézik, szellemi természetűek. Vannak eszmék az állam életében, melyek megvalósulni, érzések, melyek kielégülni akarnak: ezt bizonyítja minden forradalom története. Éppen ezért a forradalmakat anyagi erővel csak leverni lehet. Befejezni, azaz az előidéző okokat megszüntetni, a forradalmak mozgatóerőiként szolgáló eszmék és érzések káros hatásait ártalmatlanná tenni csak szellemi úton lehet, mégpedig úgy, hogy a régi alapokon olyan új jogállapotot hívunk életre, amely lecsillapítja a kedélyeket, és tartósságra számíthat.

Forradalmakat, úgymond Guizot, csak azon eszközökkel lehet befejezni, amelyek az államot is fenntartják.⁵ Bátorkodom a mondatot úgy módosítani, hogy a forradalmakat azon eszközökkel kell befejezni, melyek révén megakadályozhatók lettek volna.

¹ A címlap csonka. Az eredeti német nyelvű cím rekonstrukciója: „[Abhandlung] übe[r die Mittel, die Revolution] in der österreichischen Monarchie und in Ungarn zum Schluß zu führen”. A szögletes zárójeltek közé foglalt kiegészítés alapja Trefort szóhasználata. Lásd a szerzői előszót, a bevezető bekezdéseket, illetve passim.

² „Non fumum ex fulgore, sed ex fumo dare lucem” Horatius, *Ars poetica* (Epist. II 3, 143). Muraközy Gyula fordításában: „Nem hal füstbe a láng, de a füstből szít ragyogást [...]”.

³ A kézirat végül nem jelent meg, sorsáról a magyarországi katonai és polgári hatóságok irodáiban lásd Fried – Hódosy 69-71. Deák Ágnesnek ezúton is köszönöm a vonatkozó levéltári források másolatainak szíves átengedését.

⁴ Trefort két hónappal az emigrációból való hazaérkezése után fejezte be röpiratát, azaz tájékozottnak kellett lennie a magyarországi viszonyokról. Eötvös és Trefort 1850 végi politikai tervciről lásd Deák Ágnes: Eötvös József levele Trefort Ágostonhoz. *Századok*, 130. 1996/1. 119-128.

⁵ „A forradalom eszméje egyaránt vést hozó az általa fölemelt és a lerontott jelentőségeknek [aux grandeurs]. Azon politica, mely fentartja a státusokat, egyszersmind azon egyedüli, mely a forradalmakat is befejezi és megalapítja.” François Guizot: *Értekezés az angol forradalomnak története felett. Előszóval ellátva fordította Somssich Pál. Pesten, Kilián György, 1851. 128.* Guizot művének (Pourquoi la révolution d'Angleterre a-t-elle réusé? Discours sur l'histoire de la Révolution d'Angleterre. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1850.), melynek Trefort az utolsó mondatát idézi, Trefort possesszori bejegyzésével, illetve margójelölésekkel ellátott példánya Eötvös József könyvtárában fennmaradt. In:

Ha hitelt adunk e nézetnek, s az eszközöket kutatjuk, melyekkel egy bizonyos forradalom befejezhető, akkor azokat az eszközöket is keresnünk kell, melyek révén ez a forradalom elkerülhető lett volna.

E tekintetben elsősorban a *Genesis der Revolution in Österreich*⁶ szerzőjének nyomdokán fogok haladni, aki mindamellert, hogy megértéssel tekint az új eszmékre, mégiscsak a múlt embere, és éppen nem vádolható forradalmi hajlamokkal, amint azt az 1848 előtti időszak⁷ ellenzéki és reformerferfiúinak sokszor a szeméire vetik.

I. Hogyan előzhettük volna meg a forradalmat az osztrák birodalomban?

Az ausztriai forradalom megelőzésének leghatékonyabb eszközeként a *Genesis...* szerzője nyomán elsősorban a következőket említhetjük:

a) *Egy erős, tevékeny kormány*, amelynek erőfeszítéseket kellett volna tennie, hogy megfeleljen a józan korkívánatoknak. Ilyen kormány nem létezett, és nemcsak azok fogyatékos képességei miatt, akik a legfőbb állami hivatalokat viselték, hanem azért is, mert az ausztriai államgépzet minden efféle kormányt lehetetlenné tett. Ez az államgépzet végül oda vezetett, hogy az osztrák kormány még azon javítások tekintetében is elmaradt a korkívánatok mögött, melyek nem sérthették meg az abszolutizmus elvét. Igazságtalanul vádolják a császárt és minisztereit azzal, hogy meggyőződésből voltak maradiak. Az ember csak akkor marad egyhelyben, ha nem tudja eldönteni, melyik lábával induljon meg. Bármilyen legyen is az oka, a helyben maradás következménye ugyanaz marad, és fájdalmas volt, mert aláásta a népeknek a kormány érületébe vagy képességébe vetett bizalmát, s ezáltal megbénította a népek erkölcsi erejét és ellenálló képességét a rejtőzve tevékenykedő felforgató párttal szemben.⁸

A *G[enesis...]* szerzője úgy véli, Ferenc császár halála után „az új kormány első dolga az kellett volna legyen, hogy az apró-cseprő ügyek tömegét, melyeknek igazgatásába az egykori császár beleveszett, elvegyék a tróntól, és felelős miniszterekre bízzák.”⁹ Csak így lehetett volna megfelelően cselekedni, kielégíteni a józan korkívánatokat, és hathatósan ellenállni ama tendenciáknak, melyek minden fennálló dolog megrázkódtatásához és az osztrák birodalom felbomlásához vezettek. Így nem alakult volna át az osztrák államgépzet a maga udvari hivatalaival, melyeknek tekintélye és befolyása egyre csökkent, valódi minisztériumokból kézbesítő feladatokat ellátó közigazgatási hatóságokká.

Az udvari hivatalok vezetői eredetileg az államtitkárok vagy miniszterek hatáskörével rendelkeztek.¹⁰ Az uralkodó konferenciákra hívta őket, és Mária Terézia császárnő uralkodá-

Eötvös József könyvtára – Die Bibliothek von Joseph Eötvös. Szerkesztette, bev. tan., mutatók: Gángó Gábor. Budapest, Argumentum, 1995. 344. sz. tétel.

⁶ Hartig, Franz gróf: *Genesis der Revolution in Österreich im Jahre 1848* (Leipzig, Ferdinand Fleischer, 1850) című művéről van szó. (a továbbiakban: Hartig)

⁷ Itt és a továbbiakban ez a „vormärzliche Zeit” kifejezés fordítása.

⁸ „[...] daß die österreichische Regierung sogar in jenen Verbesserungen hinter der Forderungen der Zeit zurückblieb, welche das Prinzip des Absolutismus nicht verletzen konnten. Mit Unrecht klagt man den Kaiser und seine Minister an, aus *Maxime* stationär geblieben zu seyn; man blieb nur stehen, weil man zu keinem Entschlusse kommen konnte, mit welchem Fuße man vorwärts schreiten sollte. – Die Wirkung des Stehenbleibens war allerdings dieselbe, was es immer für einen Grund haben mochte, und sie war eine betrübende, denn sie untergrub das Vertrauen der Völker in die Gesinnung oder die Fähigkeit der Regierung, und lähmte dadurch ihre moralische Kraft und Widerstandsfähigkeit gegen die im Verborgenen thätige Umsturzparthei.” Hartig 19-20.

⁹ „Die erste Sorge der neuen Regierung hätte demnach sein sollen, die Masse der Detailgeschäfte, in deren Behandlung der verstorbene Kaiser sich gefallen hatte, vom Throne wegzuleiten, und *verantwortlichen Ministern zuzuweisen.*” Hartig 25.

¹⁰ „Ursprünglich hatten die Chefs der Hofstellen den Wirkungskreis von Staatssecretären oder Ministern im wahren Sinne des Wortes [...]” Hartig 27.

sának utolsó éveiig nem volt testület, mely az udvari hivatalok által hozott ajánlások ellenőrzésében és megítélésében illetékes lett volna, a fontosabb államügyeket a konferenciákon, az uralkodó elnöklelte alatt döntötték el.¹¹

Amíg az udvari hivatalok eredeti jegycikket megőrizték, addig az őszminisztérium hiánya nem volt észrevehető. Az idő előrehaladtával azonban a jegyek elvesztek.¹² A hivatalok korábbi összeköttetése egymással megszűnt. A kollegiális¹³ ügykezelés révén valamennyi tárgyat késedelmesen intézték el, és létrejött a minden felelősséget nélkülöző referensuralom.

Az államgépezet működésével szembeni – korántsem jogosulatlan – elégedetlenség alapja azonban nem az egyes alkatrészek alkalmatlanságában keresendő, hanem sokkal inkább azok összeállításában, amely a többszörös súrlódások miatt a mozgást megnehezítette, leginkább pedig a mozgató erő elégtelenségében. Ez az erő cnyedt volt, és inkább az egyes részekre, mint a mechanizmus egészére hatott: egyszóval igazgatták az államot, de nem kormányozták. A kormányzások útján tárgyalásra kerülő ügyeket megoldották ugyan, ellenben mindaz, amit természeténél fogva nem ezen az úton, alulról fölfelé, hanem fordítva, felülről lefelé kellett volna megoldani, nevezetesen az elavultnak nyugodt, a kornak megfelelő átalakítása, az állam intézményeinek egy az állam egészét átfogó vezéreszme szerinti előrehaladása elmaradt, már amennyiben a kormányzattal arra nem hivatott rétegei mintegy elébe nem vágta a kormány működésének, s ez utóbbiak, akiknek az élen kellett volna járniuk, az előbbiek uszályába nem szegődtek.¹⁴

Mindezen hiányosságokon a kormányzat minisztériumokba szervezése segíthetett volna, s mivel a hiányosságok váltak a forradalom egyik fő forrásává, bizvást megállapíthatjuk, hogy a kormány minisztériumokba való szervezése lett volna a leghathatósabb eszköz, mellyel 1848 viharai megelőzhetőek lettek volna.

b) A kormányzati rendszer fokozatos elkenyeredése a fő alapelvtől: „a szuverenitásjogok csorbíthatatlan fenntartása és tagadása a népek ezen jogokban való részesedésre támasztott igényének.”¹⁵ Mely irányban történt volna mindez: ezt is részben a *Genesis*... megállapításai nyomán kívánjuk kifejteni.

¹¹ „Sie wurden vom Monarchen zu Conferenzen berufen, und es bestand bis zu den letzten Regierungsjahren der Kaiserin Maria Theresia keine Körperschaft, welcher die Prüfung und Beurtheilung der von den Hoffstellen erstatteten Anträge zugewiesen worden wäre, sondern die wichtigsten Staatsangelegenheiten wurden in den Conferenzen unter dem Vorsitze des Monarchen [...] berathen und folglich entschieden.” Hartig 28.

¹² „In so lange der ursprüngliche Charakter der Hoffstellen und des Staatsrathes sich fort erhielt, konnte der Mangel eines Gesamtministeriums in Oesterreich nicht fühlbar werden. Allein im Laufe der Zeit ging dieser Charakter allmählig verloren.” Hartig 29.

¹³ A Mária Terézia uralkodásának második felében felállított államtanácsról és az állami konferenciáról van szó.

¹⁴ Der Grund aller nicht ungerechten Unzufriedenheit, welche sich über den Gang der Staatsmaschine hörbar machte, darf aber nicht in der Untauglichkeit ihrer einzelnen Bestandtheile gesucht werden, sondern vielmehr in ihrer Zusammensetzung, welche durch vervielfältigte Reibung die Bewegung erschwerte, am meisten aber in der Insufficienz der bewegenden Kraft. Diese Kraft war erschlaft, und wirkte mehr auf einzelne Theile als auf das Ganze des Mechanismus, d. h. der Staat wurde administriert, aber nicht regirt. Die im Dikasterialwege zur Verhandlung kommenden Alltagsgeschäfte erhielten ihre Erledigung [...]; dasjenige aber, was seiner Natur gemäß nicht auf diesem Wege von unten hinauf, sondern umgekehrt von oben hinab in Ausführung zu bringen war, nämlich die ruhige, zeitgemäße Umgestaltung des Veralteten; das besonnene, nach einer die Gesamtheit des Staates umfassenden leitenden Idee, geregelte Fortschreiten in den Staatsinstitutionen unterblieb, insoferne nicht etwa aus irgend einer dazu nicht berufenen Schichte der Regierten dem Wirken der Regierung darin vorgegriffen, und diese letztere, welche hätte vorangehen sollen, von dem Ersteren an das Schleppeil genommen wurde.” Hartig 44-45.

¹⁵ „[...] ungeschmälerte Aufrechterhaltung der Souverainetätsrechte, und Verneinung eines jeden Anspruches der Völker auf Theilnahme an jenen Rechten” Hartig 50.

Ferdinánd császár trónra lépésével korszerű reformok iránti elvárások kötődtek össze. Ebből mindinkább terjedő és emelkedő mozgalmak támadtak a birodalom minden részében, melyek a társadalom felső és középosztályaiból indultak ki, ám a néptömegeknél is visszhangra találtak, mégpedig az adó szorítása, illetve két pénzügyi rendelkezés, nevezetesen a fogyasztási adó és az 1840-ben megjelenő homályos, a gazdagoknak kedvező bélyegtörvény miatt.

E mozgalmak két csoportba oszthatók. Egyfelől azokra, melyek tényleges célja a császári államtól való elszakadás volt, és azokra, melyeknek célja a kormányzásban való részecsedés ki szélesítése vagy visszaszerzése volt. Közös törekvése mindkét csoportnak a nemzetiség érvényre juttatása.¹⁶

Ahelyett azonban, hogy az elszakadási mozgalmakat korszerű engedményekkel hatástalanították volna, és ezáltal inkább az elszakadni kívánó népelemeknek a birodalmon kívül élő törzsi rokonait vonzották volna magukhoz, a többiket pedig hatalmukba kerítették és saját előnyük érdekében irányították volna, s így békés úton cszkozölték volna ki Ausztria átalakítását, az osztrák kormány szilárdságának sajnálatos túlértékeléséből kifolyóan olyannyira elfogult volt a belső támadásokkal szemben, hogy tekintetét kizárólag a kívülről fenyegető veszély felé irányozta.

A pénzügyek állása hasonlóképpen kétségesnek tűnt fel a közvélemény szemében. Kübeck báró éles pillantását nem kerülte el e visszás állapot következménye, amely első sorban a vezetésére bízott ágazatot érintette. Ezért azt javasolta, hogy „össztartományi gyűléseket hívjanak egybe, s ezek kebeléből követeket küldjenek Bécsbe, hogy ott teljes, adatokkal alátámasztott felvilágosítást kapjanak a pénzügyek állásáról, és a pénzügyi igazgatással megtanácskozzák azon utakat-módokat, melyek elvezethetnek az állam bevételeinek és kiadásainak egyensúlyához”. E lépés felmérhetetlen horderejű lett volna, és megnyitotta volna az utat a birodalom alkotmányos átalakítása előtt. A kérelmet a császár nem utasította el, hanem inkább egészében támogatta. Amint azonban a kivitelezés részletkérdései kerültek szóba, ismét felülkerekedett a kétség és a habozás, s így esett, hogy beütött március 13-a, még mielőtt az ügyben bármi fejlemény történt volna. Ha a kormány nem szalasztja el e lehetőséget, nagyobb erkölcsi erővel szállhatott volna szembe a kibontakozó forradalommal; nem vehették volna a szemécre, hogy el akarta cseszteni füle mellett a népképviselők szerepét magukra vállaló rendek kívánatait. Így az átmenet az abszolút monarchiából az alkotmányos monarchiába kevésbé lett volna gyors és viharos: „Az átmenetet azonban e lépéssel sem lehetett volna elérni”.¹⁷

¹⁶ „An die Thronbesteigung des Kaisers Ferdinand hatten sich Erwartungen von zeitgemäßen Reformen geknüpft. Ihr Ausbleiben vermehrte die bereits vorhandene Mißstimmung. [...] Daraus entstanden bald leise sich verbreitende und allmählich sich steigemde Bewegungen in allen Theilen der Monarchie, welche von den höheren und mittleren Schichten der Gesellschaft ausgingen, bei den Massen des Volkes aber durch den Druck der Steuern, und besonders zweier Finanzmaaßregeln, nämlich der Verzehrungssteuer, und des im Jahre 1840 erschienenen unklaren, den Reichen begünstigenden Stempelgesetzes Anklang fanden. Diese Bewegungen lassen sich in zwei Hauptkategorien theilen, nämlich in jene, deren eigentliches Ziel die Losreißung vom Kaiserstaate war, und in jene, welche die Erweiterung oder Revindicierung der Theilnahme an der Regierung zum Zwecke hatten. Das Streben nach Geltendmachung der Nationalität war beiden gemein.” Hartig 71-72.

¹⁷ „Dem Scharfblicke des Baron Kübeck entging die den seiner Leitung anvertrauten Zweig [...] berührende Folge dieses beklagenswerten Zustandes nicht. [...] Er schlug daher vor, sämtliche Provinzialstände aufzufordern, aus ihrer Mitte Deputirte nach Wien zu senden, um dort über den Zustand der Finanzen die vollständigste documentirte Aufklärung zu erhalten, und mit der Finanzverwaltung Mittel und Wege zu berathen, welche zur Herstellung des Gleichgewichts zwischen den Einnahmen und Ausgaben des Staates führen dürften. Dieser Schritt wäre von unberechenbarer Tragweite gewesen, und hätte den Weg zu einer constitutionellen Einrichtung der Monarchie anbahnen können. Der Antrag wurde vom Kaiser nicht zurückgewiesen, sondern vielmehr der Maxime nach genehmigt. Als es sich aber um die Einzelheiten der Ausführung handelte, trat das Zweifeln und Zaudern auch hier

Egyszóval szükségessé lett volna a későbbi felfordulások elkerüléséhez a birodalmi rendek összehívása a pénzügyek s ezzel összefüggésben az egész birodalmat érintő tárgyak vonatkozásában!

Arról a kérdésről, hogy miképpen kellett volna megalakulnia egy efféle birodalmi gyűlésnek, a *Genesis...* szerzője ezt mondja:

Az osztrák birodalom berendezkedésére vetett figyelmes pillantással a kérdés megoldható. A birodalom 1848 márciusában oly részekből állt, melyek már rendelkeztek az uralkodó által esküvel erősített ősi alkotmánnyal¹⁸ – Magyarországból és Erdélyből –, továbbá olyanokból, melyeket abszolút módon kormányoztak, ám amelyekben mindazonáltal léteztek rendi testületek, melyek részt vettek az egyes tartományoknak nem annyira a kormányzásában, mint inkább az igazgatásában, mégpedig bizonyos, az uralkodó által biztosított előjogok révén. Egy olyan alkotmány kihirdetése, amely csak az egyik részre vonatkozott, s egyszerűen a másikkal nem, szükségképpen veszélyeztette a birodalom egységét, és előkészítette az utat az elkülönült alkotmányos államokra való szétesés előtt.¹⁹ Ezen államok a közös uralkodó által talán megőrizhették még egy kis ideig az egység látszatát, ám csak úgy, s csak addig, míg a közös fő végrehajtó hatalmát a különérdekek közötti konfliktus vagy a népképviselők közötti vetélkedés nem állítja az egymástól különválasztott törvényhozó hatalmak egymással ellentétes követelési közé, elkerülhetetlenné téve czáltal a nyílt szakítást.²⁰ A kész alkotmánnyal való előrukkolás helyett össze kellett volna gyűjteni a trón köré az egyes tartományok képviselőit, s arra kellett volna törekedni, hogy az össz állam alkotmányossá alakítását tanácsaikkal, s amennyire lehetséges, a magyar és az erdélyi rendek egyetértésével valósítsák meg. Kérdéses, miképpen kellett volna ezt az alkotmányos egységet megteremteni.²¹ A *Genesis...* szerzője igen helyesen úgy véli, „*hogy e cél elérésére nem az újkor szokásos módszerével,*²² *hanem a tartományi viszonyok alapján*”^{22,3} kellett volna törekedni.

Mindazok elfogulatlan ítélete számára, akik jól ismerik annak a konglomerátumnak a természetét, melyből az osztrák birodalom áll, a javasolt megoldás tűnik a legtanácsosabbnak.

wieder ein, und so geschah es, daß der 13. März hereinbrach, noch ehe in der Sache etwas eingeleitet worden war. Ohne dieses Versäumniß hätte die Regierung der sich erhebenden Revolution mit größerer moralischer Macht entgegen treten können, denn es hätte sie nicht mehr der Vorwurf getroffen, ihr Ohr den Wünschen der, die Rolle von Volksvertretern sich aneignenden Stände verschließen zu wollen, und der Uebergang von der absoluten zur constitutionellen Monarchie wäre minder rasch und erschütternd erfolgt; *vermieden* hätte er aber auch durch jenen Schritt nicht mehr werden können.” Hartig 127-128.

¹⁸ „Altergraue Constitution” – Hartignál és Trefornál egyaránt.

¹⁹ Az 1848. április 25-i ún. pillersdorfi alkotmányról van szó.

²⁰ Ein aufmerksamer Blick auf die Gestaltung der österreichischen Monarchie [...] dürfte die Frage lösen. – Sie bestand damals aus Theilen, welche bereits eine vom Souveraine beschworene altergraue Constitution hatten (Ungarn und Siebenbürgen) dann aus anderen, die nach absoluter Form regirt wurden, in welchen es aber demungeachtet ständische Körperschaften gab, welche nicht sowohl an der Regierung, als vielmehr an einzelnen Zweigen der Verwaltung kraft besonderer, gleichfalls vom Landesherrn bestätigter Privilegien Theil nahmen. [...] Durch Proclamirung einer *für einige Theile allein und nicht auch zugleich für die anderen geltenden Constitution* mußte die Einheit der österreichischen Monarchie gefährdet und ihr Zerreißen in abgesonderte constitutionelle Staaten angebahnt werden, welche Staaten vielleicht noch für einige Zeit durch ihr gemeinschaftliches Oberhaupt den Schein eines Ganzen behalten konnten, dies jedoch nur, in so lange kein Conflict zwischen ihren Sonderinteressen, oder eine Rivalität unter ihren Volksrepräsentanten die Executivgewalt des gemeinsamen Oberhauptes zwischen entgegengesetzte Forderungen der getrennten legislativen Gewalten gestellt, und dadurch einen offenen Bruch unvermeidlich gemacht haben würde. Hartig 189-190.

²¹ Hartig 190-191. Szabad idézet.

²² Azaz nem az egységes nemzetállam megteremtésével.

²³ „[...] daß die Erreichung dieses Zwecks auf andere, als die *stereotype Weise* der Neuzcit, nämlich *auf der Grundlage der Provincialverhältnisse* [...]” Hartig 194.

Azaz: birodalmi törvényhozás az egyes országok legitim jogainak – és autonómiájának – megőrzése mellett.

Ha feltesszük, hogy az ausztriai forradalom elkerülhető lett volna a felelős miniszteri kormányzásnak, illetve a birodalmi rendeknek avagy egy birodalmi gyűlésnek a tartományi autonómia megőrzése melletti fokozatos kiépítésével, akkor már meg is választottuk a kérdést: miképpen kerülhetők volna el a forradalmat Magyarországon és a háborút Ausztriával? 1848 márciusában számunkra is engedélyezhették volna a belső ügyek miniszteriális kormányzását, országgyűlésünk megtartását az alkotmányos király minden jogainak megszeméno megőrzése mellett a fennálló törvények, különösen az 1791:10. tc. alapján. A közélet azon ágait illetően, melyek egysége nélkül a birodalom nem állhat fenn, egybe kellett volna hívni minket az általános birodalmi rendekkel, mégpedig a magyar és az erdélyi rendekkel kötött szerződés útján.

c) Mármost ha a felelős miniszteri kormány kiépítésével és a birodalmi rendek felállításával a forradalmat el akarták volna kerülni, akkor azokba a reformokba is bele kellett volna egyezni, amelyek mindezzel szükségképpen összekötöttségben álltak.

A kormányzati felelősség és a törvényhozó birodalmi gyűlés megléte előfeltételezi azon feudális intézmények megszüntetését, melyek összecsigyztethetetlenek a modern jogállammal. A modern, alkotmányos állammal nem férnek össze sem a parasztság egykori viszonyai, sem az úriszék, s még kevésbé a nemesi adómentesség és a kizárólagos nemesi közigazgatás a vármegyékben.

d) Mivel nemzeti törekvések keveredtek minden politikai mozgalomba, ezért a nemzeti konfliktusok elkerülése egyszersmind a forradalom elkerülésének eszközévé válhatott volna. Teljesíteni kellett volna a méltányos nemzetiségi követeléseket mindaddig, amíg nem veszélyeztetik a birodalomnak és az egyes, hosszas történeti folyamat során önálló egyéniségekké fejlődött országoknak a fennállását. Biztosítani kellett volna mindegyiket a többi túlkapasáival szemben, és nem kellett volna új reményeket kelteni, be nem tartható ígéretek tenni.

II. Az eszközökről, melyekkel eddig az osztrák birodalomban a forradalom befejezését megkíséreltek

Nézzük, milyen eszközöket alkalmaztak eddig, és miképpen, a forradalom befejezésének érdekében.

Az elmúlt két év eseményei elsöpörték az útból a kollegiális udvari hivatalokat. Az osztrák birodalomnak jelenleg miniszteri szervezete van, ami lehetővé teszi az erős, egységes kormányzást. Ám az osztrák minisztérium a mai napig sem alkotmányos, sem nem működik valamely alkotmánynak megfelelően. Felelősnek sem mondható, hiszen még nem létezik testület, amely a felelősség fogalmát valóságossá tenné. Továbbá a minisztérium túl sok olyan részletkérdéssel terheli magát, amelyeket egészen a tartományi kormányok hatáskörébe utalhatna. Sőt, olyan feladatköröket tulajdonított magának, melyeket az osztrák állam természetéből adódóan a tartományi kormányoknak kellene átengedni, melyek nem igényelnek egységes igazgatást, melyeket a nemzetiségi és tartományi szükségletek sokféleségének megfelelően kellene kezelni, és amelyek eltérő kialakítása egyáltalán nem fenyegeti a birodalom integritását és egységét.

A birodalmi minisztérium a zavar és a gyengeség kiapadhatatlan forrását nyitotta meg azért, hogy elvette a birodalom egyes országaitól az igazságügy, az iskolaügy, a rendőrség és a közigazgatás irányítását – olyan ügyekét, amelyek visszakövetelésével sem Magyarország, sem a többi ország nem fog soha felhagyni.

A március 4-i oktrojált alkotmány kétségkívül kilátásba helyezi számunkra a birodalmi gyűlést,²⁴ mivel azonban e kilátás folyvást a távoli jövőbe tolódik ki, senkinek sem akaródnak hinni az oktrojált alkotmány életbe léptetésében. Egyébként ha meg is engedjük, hogy az oktrojált alkotmány életbe fog lépni, akkor is kérdéses marad, vajon megfelel-e az osztrák birodalom szükségleteinek. Az oktrojált alkotmányban a tartományi felosztás szükségességét²⁵ elismerték ugyan, azonban az elvet, elismerése mellett, semmivé tették azáltal, hogy azon tárgyakat is a birodalmi gyűléshez utalták, melyek tartományi természetűek, és amennyiben létezniük kell tartományi gyűléseknek, akkor ezeknek kell e tárgyakban intézkedni. Az oktrojált alkotmány azonban csupán egyetlen fontos funkciót szán a tartományi gyűléseknek: a felsőház tagjainak választására gondolok.²⁶ Messzemenően szerencsétlen utánzása ez az amerikai alkotmánynak.²⁷ Ezáltal a birodalmi gyűlés összehívását a tartományi gyűlésektől tették függővé, ami oly időszakban, amikor több országban ostromállapot uralkodik, kényelmes kifogás lehet arra nézvést, miért mellőzik a birodalmi gyűlés összehívását, ám ez kritikus pillanatokban, amikor nem szabad késlekedni a birodalmi gyűlés egybehívásával, a legrosszabb következményekkel járhat.

Ahelyett, hogy a tartományi érdekek számára megfelelő küzdőteret biztosítottak volna az egyes tartományi gyűlésekben, a felsőháznak a tartományi gyűlésekből való részecsedése révén e küzdőteret a birodalmi gyűlés felsőházába helyezték át.

Továbbá megfosztották attól az arisztokráciát – amely Angliát leszámítva sehol nem rendelkezik egy majdani Pairie²⁸ ilyen sok összetevőjével –, hogy egyfajta Lordok Háza létrehozásával tér nyíljon számára az alkotmányos tevékenységhez. Az arisztokráciát így az alkotmányos rendszer ellenzékebe kényszerítették.

A tartományi gyűlések természetes hatáskörének korlátozásánál sokkal inkább semmivé tették a tartományi összetevőt az újonnan létrehozott közigazgatási rendszer és bírósági szervezet. Nem érték be a nagy ügyek központosításával és így egy erős kormány létrehozásával, hanem mechanikus egyenlősítősdibe kezdtek, és a közigazgatást és az igazságszolgáltatást is központosították.

A kioroszakolt közigazgatási és igazságügyi központosítás azonban sehol nem talált kedvező visszhangra. Fennállhat-e huzamosan egy olyan rendszer, amelyet nemcsak mi, magyarok nem akarunk, de a csehek, a lengyelek, a délszlávok és az olaszok sem? Talán olyan közigazgatási rendszerrel fogják a birodalmat alkotmányosan kormányozni, aminek ellene munkálkodnak a birodalom legjelentősebb népei, és ki akarnak bújni alóla? Vajon nem ütközik mindez viharos ellenállásba, ha egyszer egybehívják a birodalmi gyűlést vagy a tartományi gyűléseket?

Mindennek legalább elvi következményekkel kellett volna járnia, de úgy tettek, mintha meg akarnák tartani a tartományi felosztást, másfelől viszont olyan közigazgatási körzetekre osztották fel a tartományokat, amelyek közvetlenül a belügyminisztériumtól függnek. Mire

²⁴ A törvényhozó gyűlésről szóló VII. fejezetben (38. §, a részletes rendelkezések: 39-68. §§): „A’ törvényhozó hatalom a’ birodalmi ügyekre nézve a’ Császár által a’ birodalmi országgyűléssel egygyütt; a’ tartományi ügyekre nézve pedig a’ császár [!] által a’ tartománygyűlésekkel egygyütt gyakorolatik.” Gyűjteménye a’ Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifestumok és Szózatoknak, valamint a’ cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott hirdetményeknek, Budán, az egyetemi nyomdából, 1849. I. füzet, 53. (a továbbiakban: Gyűjteménye ...)

²⁵ A IX. fejezet (70-83. §) rendelkezik erről; a tartományi ügyekhez a 35. § a földművelést, a középítkezéseket, a jórtekyony intézetekeket és a tartományi költségvetést sorolja. Gyűjteménye ... I. füzet, 54.

²⁶ A 40. § mondja ki. Gyűjteménye ... I. füzet, 54.

²⁷ A harmadik cikkely 1. §-a értelmében „Az egyesült statusok tanácsa állani fog a tartományi törvényhozás által mindegyik statusban választandó két szenatorból; minden szenator egy szavazattal birand”. Mészáros Károly: Europa legujabb alkotmányai. Különös tekintettel Europa társadalmi állására. Pesten, Magyar Mihál, 1848. 15.

²⁸ A Restauráció korabeli francia parlament felsőháza.

valók akkor a helytartók és a helytartótanácsok, ha a helytartók megkerülésével közvetlenül Bécsből akarnak igazgatni? Ha a birodalmat francia mintára *département*-okra²⁹ akarják osztani – mi végre költenek akkor helytartókra és helytartótanácsokra?

Ugyancz vonatkozik az igazságszolgáltatás központosítására is. Ez még feleslegesebb, mint a közigazgatás. Valóban veszélyeztette a birodalom integritását és egységét, hogy Magyarországon hétszemélyes tábla működött? Talán a magyarországi forradalmat ez a bíróság, s az itáliai felkelést a veronai szenátus idézte elő? Miféle elfogadható okok indokolják ezen olyannyira heterogén elemek egységsítését a jogszolgáltatás területén?

Az oktrojált alkotmány ennél fogva egészen ellentmond az osztrák birodalom természetének: nem tud megfelelni szükségleteinek, és nem fejezi be a forradalmat, mert nem szabályozza újra az egyes részek viszonyát a birodalomhoz, és a birodalomét az egyes részekhez.

A feudális viszonyokat és a nemesi előjogokat megszüntették ugyan, s nincs remény arra, hogy bármiféle legitimista párt azokat újra életbe tudná léptetni. Mit állítottak azonban a helyébe? A bürokrácia igáját rakták a nyakunkba, és megajándékoztak bennünket egy jól kifejlett rendőrállammal – azzal a rendőrállammal, amely egész Európában rég elvesztette minden hitelét, és emellett a polgárok országra is a legaggasztóbb módon igényt tart. Egy efféle rendőrállam bevezetésével akarják befejezni az 1848-as forradalmat? Igen csalódnak azok, akik abból, hogy a népek elutasították a feudális nemesi államot, arra következtetnek, hogy a rendőrállamot óhajtják. Az alkotmányos, önkormányzati állam, mint Anglia vagy Belgium, éppen félúton van a kettő között.

Ha kifejezetten Magyarországra tekintünk, nem sajnálhatjuk eléggé, hogy a forradalom befejezésének érdekében mennyire célszerűtlen eljárásról folyamodtak, és milyen csekély eredményt értek el vele.

Lehet, hogy kívánatosabb lett volna, ha a maga idejében a törvény útján megegyeznek a magyar korona országainak törvényhozásával, és ezen az úton bevonják az országokat a birodalmi ügyekre nézve a birodalmi gyűlésbe: el akarunk most tekinteni ettől, és a március 4-i alkotmány oktrojálását bevezetett ténynek fogjuk fel, jóllehet a formális jog minden megsértését fájjaljuk. A kezdetben elvi okokból választott út azért volt kevésbé helytelen, mert a formális jog minden megsértése csak precedenst szolgáltat a felforgató párt számára.

Azonban a március 4-i charta szavatolja számunkra az ország integritását, a nemzetiséget és az alkotmányt.³⁰ Hogyan tartották be ezeket az engedményeket? Már 1849-ben megjelent a pátens, amely elszakítja a leggazdagabb megyéket³¹ – és milyen joggal? És milyen célt értek el vele? Ami a nemzetiséget illeti, a legfájóbb sérelmek egész sorát vezethetünk elő. Egyáltalán minden, ami mindmáig történt, a legkevesebb ellentétben van az oktrojált alkotmány 70. §-ával.³²

²⁹ 1790-ben megszervezett közigazgatási egységek Franciaországban.

³⁰ A 71. § szól erről: „A magyarországi királyság alkotmánya annyiban tartatik fén, hogy azon szabályok, melynek ezen birodalmi alkotmánnyal nincsenek összhangzásban, erejüket elvesztik, és hogy minden nemzetiségek 's a' tartományban divatozó nyelvek egyenjogúsága a' nyilvános és polgári élet minden viszonyaiban czélzerű intézmények által biztosittatik. Különös szabály rendezendi ezen viszonyokat.” Gyűjteménye ... 1. füzet, 58.

³¹ A császár 1849. november 18-i pátense rendeli el, „miserint az eddigi Bács-Bodrogh, Torontál, Temes és Krassó megyék, 's Szerém megyének rumai és illoki járása együttvéve ideiglenesen külön közigazgatási területet [»]szerb vajdaság és temesi bánát« nevezet alatt képezzenek, 's igazgatása saját, magyarországtól [!] független, közvetlen a' ministeriumnak alárendelt tartományi hatóságok által vitssek.” Haynau tábornagynagy hirdetménye. Gyűjteménye ... 2. füzet, 243.

³² Eszerint „Az 1. §-ban megnevezett tartományok azon ügyekben, melyeket a' birodalmi alkotmány, vagy a' birodalmi törvények tartományi ügynek jelölnek ki, a' tartományi gyűlések által képviseltetnek.” Gyűjteménye ... 1. füzet, 57-58.

Mivel az oktrojált charta biztosította alkotmányunkat, ezalatt nyilvánvalóan az áprilisi törvényeket³³ kellett érteniük, azon intézmények korlátozásával természetesen, melyek minden jel szerint a bécsi forradalomhoz és a birodalommal vívott vészterhes háborúhoz vezettek. Ezek a közélet azon ágaihoz tartozó minisztériumok, melyektől a birodalom integritása függ, és azok az ominózus paragrafusok,³⁴ melyek a koronát megbénították, és lehetetlenné tették a kiegyezést a formális jog megsértése nélkül. A többinek az oktrojált charta értelmében sértetlenül kell maradnia; vagyis igazán megszervezhető lett volna a megyei igazgatás alkotmányunk szellemében is, és így az alkotmányos élet fokozatosan, alulról kezdve felépülhetett volna.

Mi történt helyett a magyarországi forradalom befejezésének érdekében? Meghódított tartományként kezelnek bennünket: nemcsak ostromállapotban tartanak, hanem Bécsből is igazgatják az országot. Ahelyett hogy a megfelelő módon valamiféle önkormányzatot engedélyeztek volna, mindenféle elkoptatott bürokratikus formákat vezetnek be, országos ügyeinket idegen nyelvről, idegen hivatalnokokra bízják, elveszik legfelsőbb törvényszékünket – és azt hiszik, ezzel befejezték a forradalmat.

A nemzetiégi követeléseket illetően nem negatívra jártak el, azaz nem szüntették meg mindama nyomást, amely a nemzetségeket saját szabad fejlődésükben akadályozta, nem úgy cselekedtek, mint az egyházak és vallások vonatkozásában, azaz nem teremtettek egyenlőséget és szabadságot valamennyi számára, és nem vonatkoztattak el teljesen a politikai szerveződések vonatkozásában a nemzetiégi megfontolásoktól. Ehelyett közénk vetették a nemzetségek egyenjogúsításának üszkét, egy olyan cizmét, amelyet senki nem képes formulázni, hiszen az egyenjogúsítás egy olyan szó, amelyhez az állam vezetői más fogalmakat kapcsolnak, mint azok, akiknek kedvéért a szót kimondták.

Palacký kétségkívül a leginkább következetesen fogta fel és formulázta a dolgot.³⁵ Fel fogásának azonban van egy gyenge oldala – nevezetesen, hogy az osztrák birodalom fennállását lehetetlenné teszi. Nézeteim e kérdésben teljességgel meggyeznek az *Über die Gleichberechtigung der Nationalität[en] in Öst[er]reich* című röpirat szerzőjével.³⁶

³³ Az eredetiben, itt és a továbbiakban: „die Märzgesetz”. Trefort szóhasználat (amely egyébként a korban nem egyedülálló) egyrészt az 1848 márciusi eseményekhez köti a magyar áprilisi törvényeket, másrészt el akar kerülni minden utalást az 1849 áprilisi fejleményekre.

³⁴ Elsősorban az önálló pénzügyi, hadügyi, kereskedelemügyi, oktatásügyi és igazságügyi osztályokat felállító 14. §.

³⁵ František Palacký rendezési tervei közül az 1849 januári képviseli legmarkánsabban a birodalom nyelvi-etnikai régiók szerint való felosztásának elvét. A nyolc országcsoporthoz az osztrák birodalmat: „Az osztrák csoporthoz a három tiszta osztrák tartomány mellett Stájerország, Karintia, Tirol, Csehország, Morvaország és Szilézia német területeit[; a] cseh csoporthoz a három cseh tartomány cseh részén kívül a felső-magyarországi szlovák régiót, [a] lengyel csoporthoz a három lengyel többségű tartományon kívül a magyarországi Ruténföldet jelölte ki. Az illír csoporthoz Stájerország és Karintia szláv részei mellett Krajna és a Tengermelléke tartozott volna. Az olasz csoportot Tirol olasz rész, valamint Lombardia és Velence, [a] délszláv tartománygyűrttest Dalmácia, Horvátország, Szlavónia és a szerb Vajdaság alkotta. A magyar rész a történeti Magyarország és Erdély magyar többségű régióiból állt volna. S végül a tervezett román csoportot Erdély, valamint a történeti Magyarország és Bukovina román részei jelentették.” Palacký tervét a szakirodalom alapján a szavakkal összefoglalja: Szarka László: František Palacký 1848-49. évi föderációs alkotmánytervezetei. Fried – Hódosy 55.

³⁶ Trefort Eötvös József bárónak *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich* (Ausztia nemzetségeinek egyenjogúsításáról. Pest, Hartleben, 1850.) című röpiratára utal. A nyelvi alapú föderációs tervek kritikáját a VII. fejezet tartalmazza.

III. A restaurációs politika

Kétség nem fér hozzá, hogy létezik restaurációs párt Ausztriában,³⁷ azt azonban nem hiszem, hogy egység uralkodna e párton belül: a párt a mértéket és a célokat illetően megosztott. Aligha feltehető, hogy léteznék olyan párt, amely mindent a március előtti alapokra óhajtana visszahelyezni. S ha létezne is, ez bizonyosan nem az a mód, amellyel döntő befolyást gyakorolhatna az államügyek menetére. Jelentősebb az a frakció, amelyik az abszolutizmus bevezetésére törekszik anélkül, hogy az 1848 előtti formákhoz kötődne. Nem kevésbé meglepő, hogy e párt szenvedélyesen küzd a jelenlegi kormányrendszer ellen, hiszen a jelenlegi kormány vitathatatlanul abszolutisztikus rendszer így, birodalmi gyűlés és tartományi gyűlések nélkül, ostromállapottal a birodalom legjelentősebb országaiban. Úgy tűnik, e párt csak a diszharmoniót nehezményezi az alkotmány elvei és azon mód között, ahogyan a kormány a számukra érvényt szerez. Azt akarja, hogy elvileg is kinyilatkoztassák azt, ami ténylegesen fennáll. Ha azonban utána számolunk a következményeknek, melyeket e párt döntő győzelme magával vonna, akkor megállapíthatjuk, hogy ennél még a látszatalkotmányosságot is inkább előnyben részesítjük, bármi kevésbé rokonszenvezünk is vele. Ebből az állapotból ugyanis könnyebben megvalósítható az átmenet a ténylegesen alkotmányos rendszerbe, mint az elvszerű abszolutizmusból, ahonnan a szabadabb állapotok felé nincsen más átmenet, mint a forradalom hídjá.

Kérdéses, hogy e párt győzelme lehetséges-e, s hogy e győzellel a forradalom befejezhető-e.

Ha azt tekintjük, hogy a reakció Németországban kibontott vitorlával halad az abszolutizmus felé, és hogy e pártnak minő hatalmas támaszai vannak, akkor e tendenciák diadalának lehetőségét nem vonhatjuk kétségbe. De ez távolról sem fejezné be a forradalmat – a mozgalom csupán új, veszélyes stádiumba jutna.

Az osztrák birodalomban többé senki nem hisz az abszolutizmus jogszerűségében: anyagi erővel elültethetnék e hitet az emberekben? Ha pedig az emberek nem hisznek egy intézmény jogszerűségében, akkor félelem nélkül minden eszközzel ellene sorakoznak fel. Hol a példa arra, hogy valamely intézmény tartósan fennállt, melynek tekintélye az emberek tudatában semmivé lett? Ahogy a birodalomnak nincs szilárdabb támasza és hívebb pártfogója, mint az alkotmányos párt, úgy nincs veszélyesebb ellensége az abszolutizmus híveinél: ők szolgáltatják ki a népeket a köztársaságnak.

Ha az abszolutizmus restaurációja sikerülne, úgy az európai népek néhány év leforgása alatt republikánussá válnának. Gyerekjáték volna a republikánus bujtogatóknak tényekre támaszkodva nyilvánvaló bizonyítékot szolgáltatni arra, hogy a szabadság nem egyeztethető össze a monarchiával, hogy agyrém az alkotmányos monarchia. S miképp hihetik azt, hogy a hadseregeket úgy elszigetelhetik, hogy érintetlenek maradjanak az efféle nézetektől? Az 1848/1849. évek mozgalmait a legvilágosabb bizonyítékot szolgáltatották arra, hogy a kormányok nem hagyatkozhatnak egyedül a fegyveres erőre. Az abszolutizmus szükségszerűen forradalomhoz vezetne – már csak ezért sem győzhet.

Létezik azonban még egy frakció, amely lényegét tekintve abszolutisztikus, az abszolutizmust azonban mérsékelni kívánja tartományi gyűlések révén, melyeket a birodalom minden országában engedélyeznének. Nézzük, így befejezhető-e a forradalom. Elemezzük kissé e rendszert. Mármost úgy vélik ezek az urak, hogy ami birodalmi ügy, azt minden ellenőrzés nélkül a központi kormány hatáskörébe kell utalni. A birodalmat illetik: a külügyek, a hadügy, a pénzügy, a kereskedelem és a közlekedés – olyan ostobának gondolják Ausztria né-

³⁷ Az itt és az alábbiakban említett irányzatok lehetséges képviselőinek azonosításához lásd, a korábbi irodalom kritikai méltatásával együtt Deák Ágnes tanulmányát: *A Habsburg Birodalom a nacionalizmus kihívásai között. Tervek és koncepciók a birodalom újjáalakítására (1848-1849)*. Actas, 1997/4., 5-44., különösen: 20-29.

pcit, hogy értéket tulajdonítanak bármiféle alkotmányos jogosítványnak, ha nincs befolyásuk a külügyekre, a hadügyre, a pénzügyekre, a kereskedelemre és a közlekedésre? Vagyis közvetlenül és közvetve adóztatnának bennünket megkérdezésünk és a számla benyújtása nélkül. Minden más vonatkozástól eltekintve is a pénzügyek semmissé teszik e rendszert; mert hiszen olyan természetűek-e az osztrák birodalom pénzügyi prioritásai, hogy kizárhatók volnának Ausztria népei az azokra gyakorolható befolyásból? A tartományi gyűléseknek csupán az a hasznuk lehetne, hogy a kormány elleni harc színterül használnák őket a birodalmi gyűlés egybehívásának, vagy ami még valószínűbb, azon állás elérésének érdekében, amelyet Magyarország az 1848-as törvények következtében elfoglalt.

Amennyiben e nézettel szemben valaki az 1848 előtti magyar országgyűlésre hivatkozik, és azt állítaná, hogy egy efféle országgyűlés Magyarország és a többi ország számára még értékesebb volna, mint amit én javasolok, annak már most válaszolok az ellenvetésére. Mégpedig: 1848 előtt efféle országgyűlés csak Magyarországon létezett, a birodalom többi országaiban pedig nem. Másodsor: ezen országgyűlés törekvése mindig annak az autonómiának az elérésére irányult, amelyet 1848 márciusában Magyarország számára kivívott. Harmadsor: a magyar országgyűlés nemesi gyűlés volt, és a nemesség nem fizetett adót, nem volt hadköteles, és a saját érdekeinek megfelelően igazgatta az országot; ennél fogva könnyűszerrel nélkülözhetette a költségvetést és a kormányzati felelősséget. Képzeliünk azonban egy képviseleti országgyűlést! Az országot úgy adóztatják, mint most, és a közigazgatás a bürokrácia kezében van – így lesz-e ilyen körülmények között az országgyűlésnek, hogy kirekesztik a becszlásból a kormány legfontosabb ágaiba? Nem fognak-e szükségképpen összeütközések támadni, melyek lehetnének teszik az efféle országgyűlések megtartását? És állhatja-e a folytonos harcot a központi kormány nyolc-tíz örökké ellenzéki országgyűléssel szemben? Akarna-e bármelyik országgyűlés is a számára engedélyezett tárgyra szorítkozni? Márpedig ha az országgyűlések ilyen eredménnyel járnak, akkor vagy át kell térni az egyszerű abszolútizmusra, vagy engedni kell, mégpedig vagy az egység vagy a különös nemzetiség tekintetében.

Másfelől pedig békülékeny álláspontot fog-e a megtört birodalmi gyűlés a kormánnyal szemben elfoglalni? Könnyebb lesz-e egy efféle gyűléssel kormányozni, mint ha kezdettől fogva az alkotmányos úton maradtak volna? Az 1848/1849. évek tapasztalataival a háta mögött nem fog-e a birodalmi gyűlés újabb és újabb biztosítékokat követelni, míg nem a kormány teljességgel eljelentéktelenedik? S azután nem ismétlődnének meg 1848 jelenei?

S ha arra kényszerülnének, hogy a nemzetiség tekintetében engedjenek a forradalmi követeléseknek? Hogyan fog akkor alakulni a birodalom egysége és integritása? Ha biztosítani kellene nekünk azt, amit egyszer már biztosítottak? Ha a cskek és lengyelek ugyanilyen követeléseket támasztanak? Nem fog-e ez az 1848. év mintájára egy második polgárháborúhoz vezetni?

Léteznek azonban a restaurációnak különös magyar hívei, akik a birodalom többi országával nem törődve, Magyarország számára az 1848 előtti állást próbálják visszakövetelni. Am e politika épp olyan tarthatatlan, mint az abszolútizmus híveié vagy a rendeké: éppen nem járulna hozzá a forradalom befejezéséhez. Úgy tűnik, e párt különösképpen három dolgot kíván: a) magyar országgyűlést az 1848 előtti hatáskörrel; b) helytartótanácsot; c) kancellárt Bécsben, miniszteri rangban. Ha e párt ezenkívül a nemzetiség biztosítását – az ország integritását és az önkormányzatot – követeli, akkor ezek nem saját kívánatai: ezt kívánja az egész ország, és e tekintetben minden elem kéz a kézben fog megindulni a közös cél eléréséért.

Mi is óhajtuk a magyar országgyűlést; de – eltekintve attól, hogy ennek képviseleti országgyűlésnek kell lennie – úgy hisszük, hogy jelenleg Magyarországon egy 1848 előtti értelemben vett országgyűlés nem lehetséges. Nézetünk szerint most a magyar országgyűlésnek vagy mindazon jogosítványokat birtokolnia kell, melyeket számára az áprilisi törvények biztosítottak, vagy pedig léteznie kell egy másik törvényhozásnak – birodalmi parlamentnek,

birodalmi gyűlésnek vagy birodalmi szenátusnak, bárhog is nevezzük – a közélet azon ágaihoz, melyekben a magyar országgyűlés nem illetékes, és amelyek közösek az egész birodalom számára, s amelyből Magyarország is kivieszi a neki juttatott részét. Harmadik megoldás nem lehetséges. Tétélezziük fel, hogy van harmadik megoldás, és engedjük meg, hogy összehívják a magyar országgyűlést anélkül, hogy kilátás volna az összbirodalmi gyűlésre. A pénzügyekkel és a pénznemmel kellene a magyar országgyűlésnek a legelső között foglalkoznia. Mármost Magyarországnak nincs önálló pénzügye és saját pénze, ezért az országgyűlés vagy olyan birodalmi ügy tárgyalásába bocsátkoznék bele, amelyre nem akarják, hogy befolyása legyen, vagy pedig a pénzügyek elválasztásáért folyamodna, minnek következtében Magyarország számára bizonyos, a birodalmi vagyonból leválasztandó összeget állapítanának meg, amelyet az ország maga osztana fel, és maga forgatna.

Van-e kilátás arra, kérdem én, hogy az egyiket vagy a másikat engedélyezzék? Nem osztatnák-e fel az ehhez hasonló követelések miatt az országgyűlést, hogy azután ne hívják össze többé? Eltűrnék-e, hogy a magyar országgyűlés belcártsa magát a birodalmi pénzügyekbe, ha a monarchia többi országait abszolutisztikusan kormányozná? Avagy megnyitnák az utat az egyik birodalmi ügy szétválasztása előtt, és finánciális előjogokat biztosítanának Magyarországnak? Megengedi-e mindezt az osztrák pénzügyek állása és az 1848. áprilisi törvények tapasztalatai?

Ami a helytartótanácsot illeti: ezt kívánatosnak tartom, de nem abban a Bécstől függő formában, mint az egykori, mert hiszen Magyarországot végső soron a régi rendszerben is Bécsből kormányozták.

Ami a kancellárt illeti: az igazat megvallva, ha már léteznie kell, akkor inkább miniszteri rangban tartjuk kívánatosnak, semmint, egy hatalom nélküli udvari hivatal elnökeként, mint annak idején. Az is elképzelhető, hogy amennyiben a birodalmat teljességgel Bécsből igazgatják a központosított rendszer szerint, akkor magyar ügyek minisztere vagy államtitkára működhetne a belügyminiszter mellett, ahogyan az angol közigazgatási rendszerben saját államtitkára van az ír ügyeknek, s ez nem válik a brit birodalom egységének kárára.

Tervünkben nem szerepel e követelés, jóllehet a jelenlegi közigazgatási módszerrel szemben természetesen elsőbbséget adnánk e berendezkedésnek.

[IV.] Az osztrák birodalom és Magyarország végleges megszervezésének lehetőségéről

Az osztrák birodalom tartós megszervezésének érdekében gondoskodni kell arról,

a) Hogy egységet teremtsenek az államélet azon ágaiban, melyektől az állam léte külső irányban függ, és amelyek nélkül állam huzamos ideig nem maradhat fenn.

b) Hogy ezen egységet összecgycztessék a népek alkotmányos igényeivel.

c) Hogy teljes autonómiát biztosítsanak azon országoknak, melyek hagyományaik, nemzetiségük, történeti jogaik értelmében nemcsak belső viszonyaik miatt tartanak igényt autonómiára, hanem az autonómia megtagadásakor szükségképpen szembehelyekednének a birodalom egységével.

Kérdéses, hogy egyenlíthetők ki e követelések? Nem kételkedem abban, hogy a kiegyenlítés lehetséges. Az építómesterhez hasonlóan, akinek a ház építését az alappal kell kezdenie, én is alulról, a harmadik követeléssel akarom kezdeni az állami szervezet felépítését, és Magyarországot akarom kiindulópontként választani. Remélem, senki nem veszi rossz néven, hogy külön hazámat³⁸ viselem leginkább szívemen.

Nem kivételezett helyzetet kívánok Magyarországnak; nem kívánok Magyarország számára több jogot és kevesebb terhet, mint amennyivel az osztrák birodalom bármely országa rendelkezni, s amennyit viselni fog. Egyenlő jogok, egyenlő köteleességek – ez benne rejlik az

³⁸ „Mein specielles Vaterland”: megkülönböztetve a közös hazától, azaz Ausztriától.

alkotmányos állam természetében! Nem biztosíthatnak számunkra semmit, amit nem kellene biztosítani a birodalom más népeinek is. Amit a birodalom más népeitől megtagadnak, azt tőlünk is meg kell tagadni. *Meg kell barátkozni e gondolatral* – azonban ha az ember lemond előjogairól, akkor annál nagyobb nyomatékkal harcolhat olyan jogokért, amelyeket másoknak is engedélyezni akarnak. Én azonban Magyarország számára olyan célszerű alkotmányos intézményeket követelek, hogy azok a birodalom más országaira is átvihetők legyenek, és pedig nem mechanikusan, hanem a helyi viszonyoknak megfelelően.

Magyarország nemcsak az osztrák birodalom legnagyobb országa, hanem azon ország is, amelynek fennmaradásától Ausztriának mint nagyhatalomnak léte függ: mert hiszen az osztrák birodalom mint nagyhatalom igenis elképzelhető Itália, sőt talán Galfícia nélkül is, de mivé lenne az osztrák birodalom Magyarország nélkül? A Magyarország nélküli Ausztria minden bizonnyal feloldódna Németországban, s így megszűnnék: ezért tehát talán nem szerénytelen a követelés, hogy a végleges megszervezésnél Magyarországot vegyüik kiindulási pontnak, az épület alapjának. S ahogy Ausztria abszolutisztikus államférfiúi mindig azután törekedtek, *ut Hungaria ad normam reliquarum provinciarum gubernetur*,³⁹ amittől Magyarországon mindig is féltek, s nem ok nélkül – úgy Magyarország alkotmányos férfainak most arra kell törekedniük, hogy Magyarországot akképpen rendezzék be, *ut reliquae provinciae ad normam Hungariae gubernentur*.⁴⁰ Így Magyarország megtartható volna jogaiban anélkül, hogy számára kivételezett állást igényelnének, anélkül, hogy külön irányt vinnének Ausztria újjáépítésébe.⁴¹ Kérdés mármost, hogyan volna mindez fogantatosítható?

Magyarország az 1791. évi törvény 10. §-a és az erre alapozott áprilisi törvények értelmében követel teljes autonómiát a belső ügyek tekintetében. Ezzel szemben a birodalom azt követelheti Magyarországtól, hogy rekesszen ki mindent e törvényekből, ami a birodalmi ügyekhez tartozik, illetve az említett törvények azon paragrafusait, melyet sértik a korona alkotmányos jogait. Magyarország azonban ezen igényekkel együtt azt is akarja, hogy a birodalom többi országainak is hasonló jogokat biztosítsanak.

E posztulátumból következik:

1) Egy helytartó felállítása, aki, közvetlenül a koronától függvén, a magyar közigazgatás feje volna; aki ellenjegyezné a korona minden parancsát, valamennyi kinevezést és a magyar országgyűlés törvényeit. A helytartó mellett közigazgatási hatóságnak kellene lennie, mégpedig a következő szekciókra osztva:

- a) a közigazgatás és a rendőrség részére
- b) az oktatás és a vallási ügyek részére
- c) az igazságügy részére.

E szekciók főnökei felelősek kelleneék hogy legyenek a magyar országgyűlés előtt a feladatkörükhöz tartozó ügyekért.

2) Legfelsőbb bíróság felállítása Pesten.

3) A kor szükségleteinek megfelelő megyei berendezkedés a képviseleti rendszer alapján, s az önkormányzat azon mértékével, amely a felelős kormányzással összecsgeyztethető, valamint egy ehhez hasonló községi szabályozás.

³⁹ „Hogy Magyarországot a többi tartomány mintájára kormányozzák” (lat.). Az 1791:10. tc. tagadó parafrazisa.

⁴⁰ „Hogy a többi tartományt kormányozzák Magyarország mintájára (lat.). Lásd az előző jegyzetet.

⁴¹ „Ohne cine divergirende Richtung in den Neubau Oestreichs zu bringen”: szójáték az épület-metaforával. A szövegfördítésben szereplő értelemben Trefort a kormánynak üzeni, hogy Magyarországnak nem áll szándékában módosítani Ausztria épületének tervén. Ha azonban a ’Richtung’ szót ’Richtfest’ (’bokrétáünnep’) mellékjelentésében vesszük, akkor a mellékmondat értelme a következő: „anélkül hogy külön ünnepelnék az új épület főfalainak felhúzását”. Ez a kifejezés üzenet a többi nemzetiség számára: ne tartsanak attól, hogy Magyarországnak hátsó szándékai volnának a közösen épített Ausztria rendeltetésével kapcsolatban.

4) Kétkamarás országgyűlés az áprilisi törvények szellemében, amely törvényeket hoz minden belső ügyben: ezeket a helytartó felterjeszti Ófelsége elé szentesítés végett.

Ha e szervezet Magyarország számára célszerű, akkor alkalmazható volna a birodalom minden országában. Ez az egyetlen mód, hogy megfélemljenek a birodalom népei vissza nem utasítható szükségleteinek és kívánatainak. E népek nem semmisülnek meg, és nem akarják, hogy Bécsből igazgassák őket. Adjanak hasonló szervezetet a Lombard-Velencei Királyságnak, Galiciának és Csehországnak, adjanak Österreich örökös tartományának, Tirolnak, Krajnának, Karintiának és Stájerországnak, s a birodalom egységesebb és erősebb lesz, mint valaha. Mert hiszen az államéletben a természetszerű organikus egység erősebb, mint a mechanikusan kikényszerített.

Kérdés mármost, miképpen valósuljon meg a korona és az egyes országok helytartói között az ügyviteli összeköttetés, illetve hogy a birodalom egyes részecinek e vezetői milyen viszonyban álljanak a koronával és a központi kormánnyal (azaz az összállam minisztériumával) annak érdekében, hogy e tartományi autonómia se az alkotmányos kormányzást, se a birodalom integritását ne veszélyeztesse?

Abszolút államban a dolog nem volna nehéz. Minden tartomány helytartója írásban benyújtaná azon fontosabb ügyeket, melyeket a korona elé kell terjeszteni. Az uralkodónak kabinetje vagy kancelláriája volna, amelynek vezetője megtartatná a szükséges referátumokat, és az uralkodó döntése után a dolgokat aláírásra előterjesztetné, és a hivatali személyzetten keresztül a további intézkedésekről gondoskodna.

Alkotmányos államban mindez nem eshet meg: ott nem engedhetik meg, hogy a végső döntésre egy nem felelős kancellár vagy kabinetfőnök ilyen fontos befolyást gyakoroljon – e személynek felelős miniszternek kell lennie. Amint a magyar áprilisi törvények minisztert állítottak a király személye mellé, úgy az általam javasolt szervezetben is szükséges egy miniszter a király személye körül, hogy elintézzze mindazon ügyeket, amelyeket a helytartók a korona elé terjesztettek. Referálna ezekről az ügyekről Ófelségének, és ellenjegyezné valamennyi rendelkezést, azokat is beleértve, melyek érvényességéhez még az illető helytartó ellenjegyzése is szükséges volna.

Hogy azonban ne történjék ebben vagy abban az országban valami, ami veszélyeztetné a birodalom integritását; hogy elkerülhetők legyenek a konfliktusok az országok kormányai és a birodalmi kormány között; nehogy valamiképp szeparatiztikus célzatú tartományi törvények szülessenek – azért a kabinetminiszternek vagy tartományi ügyek miniszterének (de Ófelsége személye körüli miniszternek is nevezhetjük) a birodalmi minisztérium tagjának kell lennie, és kétséges esetben tartományi ügyekről is tanácskoznia kell a birodalmi minisztériummal.

Fő követelmény egy nagy állam esetében az államélet azon ágainak egysége, melyektől állása külső irányban függ: itt semmiféle szétszabdaltság, decentralizáció nem lehetséges. Ide tartoznak:

1) A külügyek: erre az egys országgyűlések semmiféle befolyást nem gyakorolhatnak, ez a birodalmi minisztérium és a birodalmi gyűlés dolga.

2) A hadügy: *egyetlen* hadsereg és a hadügy *egységes* igazgatása. Ennek felosztása vezetett az 1849. év sajnálatos eseményeihez, s újra ahhoz vezetne, ha még egyszer megkísértenék.

3) Kereskedelem és közlekedés. Ahogy nem létezhet egy államban két hadsereg és két különböző külpolitika, úgy két különböző kereskedelmi és vámrendszer sem lehetséges: ez is csak polgárháborúhoz és forradalomhoz vezetne. A kereskedelmi és vámügyhöz kapcsolódnak a szállítási eszközök, melyekről szintén a birodalomnak kell gondoskodnia.

4) A fenti minisztériumok kiadásaira gondolva, s egyáltalán, törvényes és gazdasági megfontolások miatt nem létezhet több pénzügyi rendszer egy államban, hanem csak egy pénzügyi vezetés, egy pénzügyminisztérium.

A birodalmi minisztérium ezért öt tagból állna: a külügy-, a hadügy-, a pénzügy-, a kereskedelmi és közlekedési, illetve az országos vagy tartományi ügyi miniszterből, elhagyva

a jelenlegi minisztériumból a belügyet, az igazságügyet és a vallás- és közoktatásügyet, melyek irányításához szükségtelen az egyöntetűség, és melyek egysége korántsem feltétele az osztrák állam integrálásának.

A közigazgatási decentralizációra vonatkozó követeléselem a birodalmi ügyek lehető legnagyobb egységének követeléséhez kapcsolódik. S az alkotmányos megfontolásoktól eltekintve, az egységes kormány szempontjából kívánok általános birodalmi gyűlést, mert csak egy, a szó legszorosabb értelmében vett birodalmi ügyek érdekében létező általános birodalmi gyűlés képes eljéti venni az országgyűlések szeparatiztikus tendenciáinak. Ha nincs általános birodalmi gyűlés, akkor minden országgyűlés bele akarja magát ártani a birodalmi ügyekbe, alkotmányos jogosítványokat akar majd követelni magának, ami szükségképpen a birodalmi ügyek elaprózódásához és az ebből következő felfordulásokhoz vezetne.

Sokszor és sokféle ellenvetést hallottam már a *Reichstag* avagy általános birodalmi gyűlés avagy birodalmi szenátus (a név most mellékes) eszméje ellen. A birodalom valamennyi országának képviselőiből álló törvényhozó gyűléstről van itt szó, amely törvényeket hoz az államélet azon területein, amelyek valamennyiük számára közősek, s emellett találkozási pontként is szolgálna, ahol valamennyi ország és nemzetiség érintkezne és megtanulná belátni, hogy nem a viszály és a háború az érdekük, hanem a békés együttélés. Az általános birodalmi gyűlésnél nincs jobb eszköz arra, hogy lehetetlenné tegyék a jövőben a testvér- és népharcot s a visszatérést az abszolútizmushoz. A fő kifogások a következők:

- a) Ez az olyannyira különböző nemzeti elemekből álló birodalmi gyűlés a nemzetiségi harc színterévé fog zülleni.
- b) Az osztrák birodalom nem kormányozható birodalmi gyűlés által.
- c) A nyelvek különfélesége lehetetlenné teszi az általános birodalmi gyűlést.
- d) Anomáliát okoz, ha törvényhozás fölé törvényhozást rendelünk: az országgyűlések összecyegyztetetlenné a birodalmi gyűléssel.

Ami az első kifogást illeti, ez a jelenlegi központosító rendszer mellett teljességgel helyénvaló. De hiszem, hogy az egyes országok és nemzetiségek megbékélt nemzeti érzésekkel jelennének meg a birodalmi gyűlésben, amennyiben minden országnak, ahogy óhajtom, megadják a jogait, és átengedik neki, hogy gondoskodjék belügyeiről. A birodalmi gyűlésnek egyébként olyan fontos létkérdéseket kell majd tárgyalnia, hogy tagjai, bármely nemzetiséghez tartozzanak is, nemzetiségi velleitások miatt ezen kérdéseket nem hagyhatják figyelmen kívül. Az álláspont és a politikai nézetek közös volta vonzzák és taszítják az embereket, és a pártok, mint minden törvényhozó gyűlésnél, elvek, politikai nézetek avagy anyagi érdekek szerint fognak alakulni, nem pedig pusztán nemzetiségek szerint.

Kormányozható-e birodalmi gyűléssel Ausztria? Készséggel elismerjük, hogy birodalmi gyűléssel nehezebb kormányozni, mint ostromállapottal; kérdéses viszont, vajon meddig kormányozhatnak birodalmi gyűlés nélkül, vajon nem újabb forradalomhoz vezet-e a birodalmat az abszolutisztikus kormányzási mód? Vajon a birodalom pénzügyei nem kényszerítik-e rá a kormányt, hogy egybehívja a birodalmi gyűlést? Abból, hogy a jelenlegi minisztérium nem volt képes birodalmi gyűléssel kormányozni, nem szabad arra következtetnünk, hogy egy másik minisztérium sem kormányozhatja birodalmi gyűléssel az osztrák birodalmat.

A nyelvi nehézséget a gyakorlat szüntetheti meg, csupán kényszerrel nem szabad alkalmazni nyelvügyben; ne hozzanak rendeletet, hogy ezt vagy azt a nyelvet kell beszélni. Nem kell tartani attól, hogy a birodalmi gyűlés tagjai nem fogják egymást kölcsönösen megérteni, és hogy nem akarják magukat a közvéleménnyel megértetni. Nem lehet kétséges, hogy a birodalom német fővárosában, az osztrák birodalomban, ahol Itália kivételével a német nyelvet minden országban valamennyi művelt ember beszéli, s még Itáliában is sokan akadnak, akik értik és beszélnek a németet, az ügyeket német nyelven fogják tárgyalni. Mivel feltehető, hogy a birodalmi gyűlés nem minden tagja rendelkezik a német nyelv megfelelő készségével és gyakorlatával, azért engedélyezhetik az írásbeli referátumokat is, mint a francia törvény-

hozásban. A legcsekélyebb mértékben sem fogja veszélyeztetni az osztrák birodalom érdekeit, ha magyar vagy olasz akcentussal fognak német beszédeket tartani; de a nemzetiségek szellemi fejlődését sem veszélyezteti ez, hiszen otthon, saját országgyűléseinkben, saját tartományi kormányukban mindent saját nyelvükön tárgyalnának.

Az utolsó ellenvetés skolasztikus természetű, melyet már régen megcáfolt a politikai gyakorlat: Svájc és Amerika legyen előttünk a példa.

Kissé közelebből is szemügyre akarjuk venni egyébként a kérdést. Az ellenvetést a következők motiválják:

Amennyiben az uralkodó egy történetileg kialakult határokkal rendelkező, politikailag önálló ország népképviselőinek körében magát törvényhozó hatalomként konstituálja, akkor együtt van az alkotmányos országokban elgondolható egész államhatalom, amely államhatalomból a hatalom egy része sem vehető el magának az államnak a megzavarása nélkül, s amely fölött józan észrel nem képzelhető el egy még magasabb hatalom. E hatalom minden korlátozása az állam veszeülteit őseréjébe rabolná el, és megfosztaná az élettől; minden arra vonatkozó kísérlet, hogy a hatalom egy részét átruházással továbbadják, az állam határain kívülre vezetne, s következésképpen idegen földre, idegen személyek körébe, akiknek az államhoz nincs közük.

A dolgok ezen szemlélete egészen helyes volna, ha Franciaországra vagy Spanyolországra tekintünk, ám sem Magyarország, sem Csehország, sem az osztrák birodalom bármely alkotórésze nem önálló állam, és következésképpen ha az uralkodó ezen országok egyikének népképviselői körében magát törvényhozó hatalomként konstituálta, akkor még nincs együtt az egész államhatalom. Mivel ezek az országok a Pragmatica Sanctio által összekötetésben vannak, külső irányban egészen képeznek és közös érdekekkel rendelkeznek, melyekről közösen is kell gondoskodniuk, ezért a dolog természetében rejlik, hogy korlátozzák az egyes országok törvényhozó hatalmát, és hogy a hatalom azon mennyiségét, melyre ez a korlátozás kiterjed, átruházzák az egyes országok képviselőiből álló gyűlésre. Ez az átruházás azonban sem idegen földön, sem idegen személyek révén, akiknek az államhoz nincs közük, nem lehet végbe, hiszen sem a hely, ahol Csehország, Magyarország és Galícia királya lakik, nem lehet idegen ezen országoknak, sem pedig azok a népek nem tekinthetik egymást idegennek, melyeknek nemcsak közös uralkodójuk van, hanem közös hadseregük, közös pénzügyük és közös kereskedelmi törvényhozásuk is.

Óriási tévedés azt hinni, hogy a tanácsozási tárgyak gondos rétegzése és elvlasztása lépcsőfokul szolgálna ahhoz, hogy egy államtól szépszerével megvonjuk természetes és veszeülteit jogait, hogy egy idegen testületnek szolgáltatjuk ki. Mert hiszen még a fenntartásokkal elvlasztott tárgyak sem vihetők az állam természetes határán túlra, és minden, amit az országoktól és képviselőitől távol tartanak, nem helyezhető egyebüvé – mint magának az uralkodónak a kezébe. Az uralkodó ezeket sem ajándékozással, sem meghatalmazással tovább nem adhatja azon szándékkal, hogy ezáltal elérje az eredeti államnak egy idegen és képzeletbeli törvényhozásnak való alárendelését. Ha azonban mindent, amit megvonnak a birodalom egyes országainak törvényhozó gyűléseitől (értve ezen a pénzügyet, a hadügyet, a kereskedelmet, a közlekedést és a külügyet), átengedhetnek az uralkodónak, aki nem ezen országok mindegyikében, következésképpen (a dolgok e szemlélete szerint) idegen földön székel, akkor miért ne ruházhatnák rá mindezt egy – mindezen országokhoz közösen tartozó törvényhozásra?!

Továbbá azzal érvelnek: Ahogy kétszer nem lehet egy állam területét birtokba venni, mert a fennálló tényleges birtoklás valamennyi másikat kizárja: így törvényhozási lehetetlenség a lépcsőzetesen elrendezett kettős képviselet.

E lehetetlenség azonban lehetőségként tűnik szemünkbe Svájcban és Amerikában.

Az egész érvelés során – melyet nem óhajtunk tovább követni – abból az előfeltevésből indulnak ki, hogy az osztrák birodalom valamennyi országa önálló állam. A Pragmatica

Sanctio értelmében viszont a birodalom egyes országai nem önálló államok, és ennél fogva az érvelés alapja éppúgy hamis, mint amennyire pusztá doktriner fikció a reá alapozott építmény.

Még arra az ellenvetésre akarok e helyütt egy pillantást vetni, amely szerint az általam javasolt szervezet két külön államot hozna létre.

A jelenlegi központosító rendszer hívei szememre vethetnék, hogy hiábavaló dolog kiemelni a birodalmi minisztérium hatásköréből a belügyet, az igazságügyet és a kultuszminisztériumot, ha a legfontosabb dolgokat ezekben az ágakban továbbra is a korona dönti el Bécsben egy kabinetminiszter közreműködésével, aki egyúttal a birodalmi minisztérium tagja kellene legyen. Úgy gondolják, a kabinetminiszter minden valószínűség szerint három, a jelenlegi három minisztériumnak megfelelő szekcióra osztja majd minisztériumát: a belügyre, az igazságügyre, illetve a közoktatás- és vallásügyre, és ezért sokkal egyszerűbb megtartani a jelenlegi minisztériumokat és a jelenlegi eljárásmodot.

A hasonlóság azonban csak látszólagos a jelenlegi és az általam javasolt szervezet között, mert a helytartók, javaslatom értelmében, csak olyan ügyeket terjesztenének a korona elé, mint amelyeket a valóban alkotmányos államok miniszterei. Azokban az ügyekben, melyekben maguk a miniszterek szoktak dönteni, maguk a helytartók döntenének.

A helytartóknak, nézetem szerint, kezdeményező szerepük volna tartományi ügyekben; és e tárgyokban a korona rendelkezése is az illetékes helytartó ellenjegyzésével válna hatályossá. A kabinetminiszter befolyása így mintegy a mechanikus segítségre korlátozódna, melyet a koronának kellene nyújtania, illetve annak ellenőrzésére, nehogy valami történjék az egyes országokban, ami ellenkezne a birodalom érdekeivel.

A föderalizmus szószólói azt szeggezhetnék szembe nézetemmel, hogy miután a legfontosabb dolgok mégiscsak Bécsben dőlnék el, így hát éppen mindegy, mely formában történik ez. Ám ez nagy tévedés, mert épp itt minden a formán múlik. Mármost vannak egyszer országos ügyek, melyek alkotmányos monarchiában nem dönthetők el az uralkodó közvetlen közreműködése nélkül; mivel az uralkodó nem székelhet tíz tartományban, ezért e dolgoknak valóban Bécsben kell eldőlniük. A magyar kancellár is Bécsben volt megtalálható 1848 előtt, és – az áprilisi törvények értelmében – a király személye körül miniszter is. Kérdés, miért nem állíthatnak magyar minisztert a magyar ügyekhez. E posztulátumot nem találjuk egészen megengedhetőnek, hiszen ekkor az olasz ügyekhez olasz, a lengyelhez lengyel, a csehhez cseh, azaz minden tartományhoz saját minisztert kellene állítani. Így szakadás, nehézkesség támadna az ügyekben, ami csak rendetlenséghez vezet, s épp ezért tarthatatlan volna. Továbbá nem volna lehetséges megteremteni a szükséges kapcsolatot az országos kormányok és a birodalmi minisztérium között, ha a király személye körül ilyen sok miniszter működne.

Az osztrák birodalom sajátos természetéből következik, hogy amennyire minden egyes rész a centralizáció ellen berzenkedik, és már ezáltal is lehetetlen a teljes centralizáció, annyira lehetetlen a teljes föderalizmus is. A tökéletes föderalizmus előfeltételezi az egyes részek abszolút elkülönülését a belügyek tekintetében, amint azt Svájcban és az Amerikai Egyesült Államokban látjuk. Ez azonban csak köztársasági kormányzatnál valósítható meg. Monarchiában az államfőnek – az uralkodónak – nemcsak azon ügyekre kell befolyást gyakorolnia, amelyek az összállamot érintik, hanem az egyes országok ügyére is. Ezért már az egyes országoknak is érintkezniük kell az uralkodó személyében belügyük tekintetében, mint ahogy azon hivatalban is érintkezniük kell, amelyet az uralkodó mellé állítanak fel a korona elé terjesztett országos ügyek elintézésé érdekében. Az osztrák birodalom ezért olyan szervezetet követel meg, amely éppoly messze van a centralizációtól, mint amennyire a föderációtól. A centralizáció elnyomja a nemzetiségeket és az egyes országok történetileg önálló létezését, melyek túl mély gyökeret eresztettek, sokkal inkább összenőtték a népek szemlélet- és érzésmódjával annál, mintsem hogy feladják őket. A föderalizmus viszont kizárná, hogy

a korona az egyes országok belügyeire bármi hatást gyakoroljon, minél fogva szükségképpen aláásná a birodalmat, és minden valószínűség szerint az egyes részeknek az egésztől való elszakadását vonná maga után.

V. A végleges megszervezés útja

Nem tételezzük fel a kormányról, hogy egy csapásra visszavonna mindent, ami 1849. március 4-én és azóta történt, és új alkotmányt, új kormányzati és közigazgatási szervezetet oktrojálna ránk. Sem lehetetlen dolgokat, sem forradalmi rendszabályokat nem követelünk, jöjjenek akár alulról vagy felülről. Ellenben az egykori és a fennálló intézmények kiegyenlítését óhajtjuk; óhajtjuk, hogy ráleljenek arra az útra, amelyen elérkeznek a dolgok végleges elrendezésével a forradalom befejezéséhez, a jog alapjához. Magyarország és a birodalom viszonyának jogalapja a Pragmatica Sanctio. Ez még mindig áll, az elmúlt két év minden eseménye ellenére. All továbbá, *de jure* a korábbival megegyező teljes törvényrövel, az 1791. évi 10. tc., hiszen 1848-as magyar országgyűlés csak ráépült erre az alapra, és nem szüntette meg azt. Az 1848. évi törvények, melyeket a magyar birodalom rendjei öfclsége a császár és király szentesítésével hoztak, *de jure* szintén érvényben vannak – csak éppen az 1848. és 1849. év eseményei miatt nincsenek szokásban.

A március 4-i oktrojált alkotmány is elismerte a magyar alkotmányt, amin semmi egyéb nem érthető, mint az 1848. évi alkotmány, már amennyiben az csupán a belügyekre vonatkozik.

Később mindazonáltal szervező rendeletek jelentek meg, melyek teljességgel figyelmen kívül hagyták az oktrojált charta ígéreteit; bevezették a bürokratikus kormányzást, elvették tőlünk a legfelsőbb bíróságot, létrehozták a Vajdaságot, és olyan dolgokat hívtak életre, melyekbe Magyarországon soha nem egyeznek bele. Mindezen rendelkezések azonban csak átmenetiek, és minden jogalapot nélkülöznek. Kérdéses, miképp tehetünk szert jogalapra. Nem hisszük, hogy ez az egykori viszonyok egyszerű restaurációja révén megtörténhet – mert akkor az áprilisi törvényeket a maguk teljességében kellene helyreállítani. *Magyarország történeti joga: az áprilisi törvények – Magyarország legitím jogait e törvények foglalják magukba.* Mivel azonban aligha feltételezhető az áprilisi törvények teljes helyreállítása, melyek az áprilisi intézmények következményeként jöttek létre, így a Pragmatica Sanctiónak, az áprilisi törvényeknek és a március 4-i chartának valamiféle kiegyenlítésén kell gondolkodnunk. E kiegyenlítésnek új szerződés kell legyen az eredmény, amely jogalapját fogja képezni az oszt-rák birodalomnak és Magyarországnak a birodalom összekötetésének: ez Ausztria újjáépítésének legbiztosabb alapja.

Hol és miképp valósulhat meg e kiegyenlítés, és köthető meg e szerződés?

E feladatot csak egy általános birodalmi gyűlés oldhatja meg, mert csak a birodalom valamennyi országának képviselői jogosultak erre. Csak ők juthatnak új megegyezésre az uralkodóval a tekintetben, milyen állást foglaljanak el az egyes országok az összbirodalomhoz képest, illetve hogyan szerveződjék meg a birodalom. Miután mindez megtörtént, csak akkor válik lehetővé, hogy az egyes országgyűlések országaikat véglegesen megszervezzék. Hiszen az egyes országok belső szerveződése, különösen pedig Magyarorszáé alapjában függ az összbirodalom megszervezésétől. Csak így kerülhetjük el az áldatlan harcot, melyek akkor törnének ki az egyes országgyűléseken, ha ezek a birodalmi gyűlésnél előbb szerveződnének meg. Csak így előzhető meg az országgyűlések eredménytelensége.

Az oktrojált alkotmány elköveti mindkét nagy hibát: hogy ti. még a birodalmi gyűlés felsőházának megválasztását is a tartományi gyűlésekre bízza, és hogy ezért a tartományi gyűlések megelőzik a birodalmi gyűlést. Mivel azonban az oktrojált alkotmány mindaddig nem valósult meg, sőt mivel a legfontosabb szervezési területeken eltértek tőle, ezért e pont

tekintetében is eltérhetnének tőle, és egy ideiglenes *Pairie*-t vezethetnének be. Ezzel felszámolnák a nehézséget, és egybehívhatnák az általános birodalmi gyűlést anélkül, hogy az országgyűlést előrcengednék.

Engedtessék meg, hogy a vezérgondolattal zárjam értekezéscsémét. Nevezetesen: ahogy megelőzhető lett volna a forradalom Ausztriában a felelős miniszteri kormányzási mód bevezetésével, a birodalmi gyűlés egybehívásával s az ezekhez szükségképpen kapcsolódó reformokkal, úgy most is kizárólag a birodalmi gyűlés egybehívásával, amely megállapítja a birodalom egyes országainak a birodalomhoz való állását, és *új jogalapot lépesít a régi elveken*, illetve csakis valódi, nem pedig látszat-alkotmányos kormányzási móddal fejezhető be a forradalom.

Sajtó alá rendezte, fordította és a jegyzeteket írta: **Gángó Gábor**

URBÁN ALADÁR

Az osztrák kormány jegyzékei és nyilatkozata a magyar–osztrák viszonyról 1848 nyarán

Dokumentumok az 1848. május 10–augusztus 8. közötti időszakból

A párizsi és bécsi forradalmak által felbátorított és a pesti forradalmi megmozdulástól támogatott pozsonyi országgyűlés kiharcolta – többek között – a magyar önállóságot biztosító 1848:3. törvénycikket. A kényszerű engedményeket az egymást váltó osztrák kormányok az első pillanattól nem nézték jó szemmel, és igyekeztek minél többet megőrizni Bécs központi szerepéből. Az április törvények kezdeti osztrák értelmezésétől, a horvát szeparatista mozgalmakkal szemben elnéző („semleges”) magatartástól a fenyegetésig, majd a pozsonyi törvények királyi szentesítésének nyílt megtagadásáig több fázison keresztül fejlődött – romlott – az 1848. évi osztrák–magyar viszony. Ez a folyamat mindvégig elsődlegesen nem a Bécsben vagy Pest-Budán történetektől, hanem egyéb tényezőktől függött. Mindenekelőtt Radetzky lombardiai győzelmétől, a párizsi júniusi munkásfelkelést követő francia diplomáciai inaktivitástól (ti. hogy nem avatkoznak be Észak-Itáliában), az angol külpolitikának az erős osztrák állam létét támogató magatartásától és a cári Oroszországnak az első pillanattól megnyilvánuló készségétől, amellyel kinyilvánította hajlandóságát a forradalmat ellenző erővel való együttműködésre. Ezeknek a tényezőknek az együttes hatása 1848 augusztusára kedvező cselekvési feltételt biztosított a bécsi centralizációs törekvéseknek. Mind ezen túl ekkoriban már az is világossá vált, hogy a német egységen munkálkodó frankfurti nemzetgyűlés nem fogja érdemben befolyásolni az osztrák birodalmi politikát, jóllehet Bécsben számolni kellett a radikálisokkal, akik a német egység hívei voltak.

A két főváros között az eltérő érdekek miatt hamar kibontakozott a sajtóvita, mindenekelőtt az osztrák államadósság kamatai egy részének el nem vállalása miatt. A *Pesti Hírlap* pedig április végén miniszterelnöki hivatalos közleményben hozta nyilvánosságra, hogy a bécsi kormánykörök nincsenek tekintettel az új törvényekre, s változatlanul rendelkeznek a hazánkban állomásozó katonasággal. A magyar kormány ekkor még nem tette publikussá a Horvátországgal kialakult feszültséget. Batthyány Lajos azonban május 2-án azért utazott Bécsbe, hogy egyrészt kieszközölje azt a királyi leiratot, amely az országban állomásozó sor-katonaságot a magyar hadügyminiszter alá rendeli, másrészt pedig hogy a magyar kormány iránti engedelmessegre utasítsa Jellasics horvát bánt. Ismeretes, hogy az uralkodó ezeket a rendeleteket május 6-án és 7-én aláírta. Az utóbbi, a magyar hadügyminiszter illetékességéről intézkedő irat fontosságát növeli, hogy a király állásfoglalása az áprilisi törvények (a 3. tc. 6.§-a) magyar értelmezésének elfogadását jelentette. Az osztrák minisztertanács ugyanis még április végén úgy foglalt állást, hogy az új magyar törvények nem érintik a hadsereg központi irányítását, azokból nem következik, hogy az országban állomásozó katonaság a magyar kormánynak tartozik engedelmeskedni.¹

¹ Lásd Urbán Aladár: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Budapest, 1986. 340-359. (a továbbiakban: Urbán)

Batthyány bécsi útja és annak sikere vezetett ahhoz, hogy az osztrák kormány sietve megfogalmazta első, a magyar minisztériumhoz intézett jegyzékét (emlékiratát) azzal a céllal, hogy létrehozza a birodalom két fele között „a szabályozott köteléket”.² Ez a bécsi minisztérium tagjai által aláírt jegyzék (lásd az 1. dokumentumot) az alkotmányos átalakulás következtében létrejött azonos kormányzati formára és az ebből fakadó politikai érdekazonosságra hivatkozva javasolja az együttműködést. A cél Ausztriának mint nagyhatalomnak a fenntartása, a pénzügyek, a haderő és a külpolitika kérdéseinek mint közös érdekű feladatoknak az összehangolása, a kereskedelmi és ipari egységnek a külfölddel szembeni biztosítása, a közös államfő civillistájának közös megegyezés alapján történő meghatározása. A május 10-én kelt jegyzék az elősoroltak alapján öt kérdéskört jelölt meg, amelyekben tárgyalást javasolt, s reményét fejezte ki, hogy az érintettek testvéri szövetségben lépnek fel a külső és belső fenyegetések ellen.

Az együttműködési készséget nyomatékosan kifejező bécsi jegyzékre a Batthyány-kormány nem válaszolt. Ennek több oka is lehet. Mindenképp az, hogy május 10-én este Budán Lederer lovassági tábornok, a magyarországi katonai főparancsnok lakása előtt a tüntetőket a katonaság véresen szétszórta. Az ezt követő izgalom (a katonaság és a nemzetőrség fegyveres összecsúszásának veszélye, Lederer elmenekülése, a történetek nyilvános kivizsgálása) elvonták a kormány figyelmét a jegyzéktől. Május 15-én Szerbiából érkező fegyveresek beszivárgásáról érkezett hír, ami miatt a kormány elrendelte a déli várak háborús készenlétét. Május 19-én pedig megérkezett a tudósítás, hogy az uralkodó a forrongó Bécsből Innsbruckba menekült, s a minisztertanács ebben a helyzetben az országgyűlést azonnali összehívásáról kellett foglalkoztatni. Pest-Budán egyébként az együttműködést igénylő jegyzék kívánatait is fenntartással kezelték, hiszen azok a birodalmi igények hangsúlyozásával nem tűnhettek megnyugtatónak az önállóságát megőrizni – sőt azt növelni – kívánó magyar félnek. Mindezen túl a május 10-i katonai vérengzésért a bécsi kormánykörök is felelősnek tűntek, hiszen a tüntetők előtt ismert volt már az országban állomásozó katonaságot érintő királyi döntés, de az erről szóló hivatalos értesítés csak május 10-e után napokkal később érkezett meg. Így Lederer segédtisztjei fölényes magabiztossággal utasíthatták el a magyar belügyminisztérium rendőrségi osztályának vezetőjét és tanácsosát, akik a főparancsnokkal akartak tárgyalni, hogy a katonai készületek ismeretében megelőzzék a vérontást. Vagyis a közeli fegyvertár udvarán készenlétebe helyezett lovasságot tisztjei az eredeti parancsnak megfelelően vezényelhették „a katonai becsület védelmében” kivont karddal a fegyvertelen tüntetők ellen.

Az, hogy a magyar kormány erre a jegyzékre tételesen nem válaszolt, nem jelenti azt, hogy nem reagált a kezdeményezésre. A válasz azonban a kormány törekvéseinek megfelelően nem a kapcsolatok szorosabbá tételére, hanem azok lazítására irányult. Ez pedig azt tette kívánatosná, hogy a különböző anyagi természetű ügyeket ún. likvidációs eljárás során rendezzék. A szükséges tárgyalásokon való részvétellel Kossuth Lajos május 20-án a pénzügyminisztériumból czeekben a napokban a bécsi magyar külügyminisztériumba áthelyezett Pulszky Ferenc államtitkárt bízta meg.³ Az ezt követő eljárás meglehetősen akadozott. Ugyanakkor megindult a két érintett fél szakminisztériumai között is a többnyire eltérő nézeteket nyilvánvalóvá tevő „egyeztetés” is, amely a bécsi magyar külügyminisztérium közvetítésével zajlott. Ennek során a pénzügy a nemesérc- és pénzforgalmat, a hadügy a tábornoki és törzstiszti kinevezések módját, a Bécs által közösnek tekintett katonai intézmények (óbudai ruharaktár, méntelepek, tűzértségi készletek) feletti rendelkezést, a kereskedelmi minisztérium pedig a vámkérdéseket igyekezett rendezni.

² Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867. Abteilung I. Die Ministerien des Revolutionsjahres 1848. Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Klečeka. Wien, 1996. 192–193. (a továbbiakban: Die Protokolle)

³ Kossuth Lajos Összes Munkái (a továbbiakban: KLÖM) XII. Kossuth Lajos az első felelős minisztériumban. S. a. r. Sinkovics István. Budapest, 1957. 160-161.

A szakminisztériumok szintjén folyó nézetegyeztetések – amelyeket a szakirodalom eddig csak részben dolgozott fel – nem tették feleslegessé a két kormány közötti közvetlen kapcsolattartást. A kezdeményezés ismét a bécsi kabinettől indult ki június végén. Ezt azonban megelőzte János főherceg felkérése, hogy közvetítőként vegyen részt a horvát-magyar vitában. Míg Batthyány Innsbruckban járt és június 10-én kiharcolta, hogy Jellasicsot függesszék fel minden tisztségéből (és elérte az erdélyi unióról szóló törvény jóváhagyását is), addig kormánya – a távollévő miniszterelnököt helyettesítő Széchenyi István és a nádor kezdeményezésére – ugyancsak június 10-én kérte az uralkodót, hogy János főherceget bízva meg a horvát határőrök megnyugtatásával. Erre reagálva Esterházy Pál külügyminiszter már június 15-én jelentette Innsbruckból, hogy János főherceg hajlandó elfogadni a megbízást, ha a felék Innsbruckba küldik megbízottaikat.⁴ Másnap, június 16-án a császár a fővárosból való távolléténck idejére alter-egojának nevezte ki János főherceget, aki ezt követően június 24-én érkezett meg Bécsbe.

Közben június 19-én a császár fogadta a Batthyány elutazása után Innsbruckba megérkezett Jellasicsot és a horvát küldöttséget. A hivatalos fogadás hűvösségét ellensúlyozta a trónörökös Ferenc Károly és felesége, Zsófia főhercegnő magatartása, akik valósággal ünnepltek a június 10-i királyi manifesztummal hivatalától megfosztott Jellasicsot. (Akit erről a kényszerű lépésről állítólag Innsbruckban nem tájékoztattak.) Az említett manifesztumot (valójában két dokumentumról van szó: az egyik a határőrökhöz, a másik a horvát-szlavón lakossághoz szólt) a *Közlöny* június 18-án, a *Wiener Zeitung* június 19-én közzétette, ami Zágrábban óriási felháborodást okozott. A király tilalma ellenére összehívott zágrábi tartományi gyűlés szenvedélyes hangulatáról Dahlen vezérőrnagy tudósította Latour hadügyminisztert, aki erről a június 25-i minisztertanácsi ülésen számolt be. Eszerint a tartományi gyűlés a manifesztum miatt összehívott rendkívüli ülésén olyan javaslatok is elhangzottak, hogy a magyarok elleni védekezés érdekében vissza kell hívni az Itáliában harcoló határőr-czredeket és segítségül kell hívni a szerbeket, a bosnyákokat és a montenegróiakat. A minisztertanács igen komolynak minősítette a helyzetet, amely polgárháborúval fenyegetett, s ezért minden rendelkezésére álló eszközzel meg kívánta akadályozni, hogy a hadsereg egységei két táborra szakadva, ellenségként kerüljenek egymással szembe. A miniszterek ebben a helyzetben úgy döntöttek, hogy János főherceghez fordulnak és neki tesznek előterjesztést. Másnap, június 26-án a minisztertanács első napirendi pontjaként Doblhoff (ekkor még kereskedelmi miniszter) előterjesztette a horvát-magyar ügyben a magyar kormányhoz intézendő jegyzék tervezetét. A szöveg mindenekelőtt azt tette szóvá, hogy az osztrák kabinet nem kapott választ május 10-i jegyzékére. Ezt követően felsorolta az erdélyi, a horvát és a szlavóniai helyzet komolyságát, az utóbbiak kitéréssel fenyegető állapotát, amely befolyással lehet a birodalom többi szláv népcire és fenyegeti az összmonarchia létét. Jellasics Innsbruckban történt megjelenése és a vele való tárgyalás után a június 10-i manifesztum (amely a bánht hivatalából felmentette) publikálása megváltoztatta a helyzetet. Ezért szükséges a magyar minisztérium megkeresése, hogy az megtegye azokat az intézkedéseket, amelyekkel a horvát izgatottság lecsendesíthető, hogy János főherceg Bécsben véghezvihesse közvetítő feladatát. Krausz pénzügyminiszter ugyanakkor megfogalmazta azokat a szempontokat, amelyekről a közvetítő főhercegnck a magyar kormányt, István nádort és Jellasicsot is értesítenie kell. Eszerint a közvetítést Bécsben kell folytatni, s a tárgyalás idején mindkét fél tartózkodjék az ellenséges cselekedetektől. Az értekezlet döntött arról, hogy az elfogadott előterjesztést megismertetik János főherceggel és elkészítik a nádorhoz, a bánhoz és magyar minisztériumhoz intézendő kabinettiratot. A következő napon, június 27-én arról döntöttek, hogy az ügy sürgőssége miatt nem várják meg a nádor visszatértét (aki ugyanis ekkor Innsbruckban volt az udvarnál), hanem elküldik a magyar minisztériumnak szánt jegyzéket.⁵ Így

⁴ A nádor és Széchenyi felterjesztését lásd OL Az 1848-49-es minisztériumok levéltára. H 2 Miniszterelnök elnöki iratai (Meln) 1848:478; Esterházy június 15-i jelentése: Meln 1848:512.

⁵ A június 25-27-i ülésekre lásd Die Protokolle 477-492.

született János főherceg mint császári alter-ego június 27-i dátummal István nádorhoz intézett levele (*lásd a 2. dokumentumot*), amely mindenekelőtt bejelentette, hogy az uralkodó június 19-én bízta meg, hogy közvetítsen „Magyarország és társországai” között. Közölte, hogy az érintett királyságok megbízottaival Bécsben kívánja a tárgyalást megtartani, s kifejezte kívánságát, hogy a tárgyalások idejére mindkét fél állítson le minden ellenségeskedést és készülődést.⁶ Két nap múlva, június 29-én kelt az osztrák minisztérium jegyzéke (*lásd a 3. dokumentumot*), amely mindenekelőtt azt tette szóvá, hogy mind ez ideig hiába várta a választ a magyar kormányhoz május 10-én intézett iratára. Fő mondanivalója azonban az volt, hogy a Horvátország és Magyarország között robbanással fenyegető testvérháború komoly veszélyt jelent a császári állam fennállására. Ezért – folytatódik az óvatos fogalmazás – az csendékes rendkívüli intézkedések kapcsán sor kerülhet „az előírt semlegesség” felmondására.

Pest-Budán mindkét irat kellemetlen meglepetést okozott. János főherceg levele azzal, hogy a találkozó színhelyéül a „semleges” Bécsset jelölte meg. A magyar kormány ugyanis azt szerette volna, ha a főherceg Zágrábra utazik a kedélyek lecsendesítésére. A Batthyány-kormány Esterházy külügyminiszter értesítésére, hogy a főherceg vállalja a közvetítést, már a június 18-i minisztertanácson foglalkozott a kérdéssel. Leszögezte, hogy a király engedélye nélkül összehívott zágrábi tartományi gyűlés kimondta az elszakadást Magyarországtól, így nem látja értelmét, hogy a kérdések megvitatására meghatalmazottakat küldjön. (Éz Esterházy június 15-én kelt levelére volt válasz, amely még arról értesítette a magyar kormányt, hogy a főherceg Innsbruckba kívánja hívni a tárgyalófeleket.) Ezért János főhercegtől várja, hogy a helyszínre utazva csendesítse le a háborgó politikai közvéleményt. A június 21-i minisztertanácson ismét foglalkoztak a kérdéssel és kijelentették: a kormány nem óhajt „alkudozásokat” kezdeni a bánnal és a horvátokkal, hanem azt várja, hogy János főherceg Horvátországba menjen és ott cáfolja meg azokat a híreket, hogy a fejedelmet kényszerítették volna az április törvények jóváhagyására, s hogy nem igaz az sem, hogy az uralkodó ezért helyeselné mindazt, amit a bán cselekszik.⁷

Ami a június 29-i osztrák kabinettiratot illeti, a semlegesség esetleges felmondására a minisztertanács nevében Batthyány július 4-én válaszolt. Iratát azonban nem az osztrák minisztériumnak címezte, hanem a bécsi magyar külügyminisztériumnak. Ezt a szöveget azután Pulszky Bécsben átalakította, s mint minisztertanácsi jegyzőkönyvi kivonatot továbbította az osztrák kormányhoz.⁸

Időközben újabb fejlemények adódtak, amelyek a horvát kérdés miatt tovább fokozták az osztrák-magyar ellentéteket. Jellasics ugyanis június 30-án a bécsi hadügyminisztériumhoz fordult pénzügyi támogatásért, mivel a magyar hadügyminisztérium megtagadta a bánnak mint a horvát-szlavón főhadparancsnokság vezénylő tábornokának a parancsnoksága alatti csapatok pénzügyi ellátását. Az osztrák minisztertanács július 3-án úgy döntött, hogy futár útján 150 ezer guldent küldenek Zágrábnak, mert nem hagyhatják a császári csapatokat ellátmány nélkül. Másnap azután elkészült annak a leiratnak a tervezete, amelyben János főherceg tájékoztatta István nádort a történetekről és javasolta, hogy a zágrábi hadipénztárnak a szükségleteiről a magyar pénzügyminisztérium gondoskodjék.⁹ A levél (*lásd a 4. dokumentumot*) a nádorhoz intézett előző, június 27-én kelt leiratban kifejtette, a horvát-magyar megbékélésre irányuló szándékra hivatkozik, amelynek jelét viszont – hangsúlyozza János

⁶ János főhercegnek ugyanekkor Jellasicshoz intézett levelének fordítását közölte a Pesti Hírlap 1848. július 13-i száma.

⁷ A július 18. és 21-i minisztertanácsi ülésekre lásd KLÖM XII. 186., 298., továbbá: Az 1848-1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. S. a. r. F. Kiss Erzsébet. Budapest, 1989. 55-58.

⁸ KLÖM XII. 374-376. A kormány ugyancsak július 4-én a horvát kérdéssel terjedelmes emlékiratot nyújtott át a nádornak, ami János főhercegnek a nádorhoz intézett és a minisztériumhoz továbbított levelére adott válasz; lásd KLÖM XII. 365-373. A semlegesség felmondását kilátásba helyező osztrák jegyzékkel július 4-én a Kossuth Hírlapja is foglalkozott; lásd KLÖM XII. 380-381.

⁹ Lásd Die Protokolle 518-521. Kossuth reagálását lásd KLÖM XII. 398-399.

főherceg – magyar részről nem látja. Ugyanakkor utal a főherceg a bán június 29-én kelt jelentésére, amely szerint a magyar csapatok gyarapodása miatt a határőrvidék lakosságát csak a békeközvetítés lehetőségére hivatkozva sikerült az erőszakos lépésektől visszatartania. Ezt követően ismerteti a Jellasicsnak küldött pénzsegély tényét és indokait, majd figyelmeztet arra, hogy a határőrvidéki katonaság anyagi dotációjának megvonása „kihívó ellenségeskedésnek” minősül. Ezért kéri a nádort, hogy hasson oda, miszerint a két érintett minisztérium rendezze a kérdést. Egyben sürgeti, hogy a magyar fél tegye meg azokat a lépéseket, amelyek nélkül a reá bízott közvetítés nem járhat sikerrel.

János főherceg levelét követte az osztrák hadügyminisztérium irata, amely egyrészt a Zágrábnak küldött összeg megtérítését sürgette, valamint azt, hogy a magyar pénzügyminisztérium intézkedjék az érintett hadipénztár további ellátmányáról. Ezt a levelet a bécsi magyar külügyminisztérium július 5-én továbbította Pest-Budára. Kossuth már július 7-én tájékoztatta Pulszky külügyi államtitkárt, hogy a levélben kívántak teljesítéséről szó sem lehet addig, amíg Horvátország megtagadja a törvényes engedelmességet. Majd az osztrák hadügyminiszter újabb megkeresésére Kossuth július 29-én még egyszer kifejtette elutasító álláspontját, de ekkor már az osztrák minisztériumot is felelőssé tette a horvát lázadás támogatásáért.¹⁰

János főherceg második, a nádorhoz intézett levele egy napon kelt a Batthyány által az osztrák minisztérium június 29-i jegyzékére adott válasszal. Erre a július 4-én kelt tiltakozásra a viszontválasz dátumszerűen két hetet késett. Ennek oka mindenekelőtt az, hogy János főherceg mint a császár alter-egoja július 8-án leváltotta a népszerűtlen Pillersdorf-minisztériumot, s Doblhoffot, az addigi kereskedelmi minisztert bízta meg kormányalakítással. Az új osztrák kormány jóváhagyására azonban csak tíz nap múlva került sor. Július elején ugyanis megérkezett a hivatalos értesítés Frankfurttól, hogy az ottani alkotmányozó gyűlés János főherceget ideiglenes államfőnek (Reichsverwesernek) választotta, aki ezért beiktatására július 8-án odautazott. A főherceg július 17-én tért vissza Bécsbe, s ezt követően hagyta jóvá az új kormány névsorát, amelynek elnöke Wessenberg lett, aki május vége óta töltötte be az előző kabinetben a külügyminiszteri tiszteket. Minden bizonnyal ezek a személyi változások játszottak szerepet abban, hogy a Pulszky által már július 7-én megküldött tiltakozással az osztrák minisztertanács csak július 18-án foglalkozott. A helyzetet Latour és Doblhoff előterjesztése alapján vitatták meg, s úgy döntöttek, hogy az előterjesztett választ megküldik a magyar kormánynak, figyelmeztetve abban a fenyegető horvát-magyar polgárháború veszélyére.¹¹ A július 18-i dátummal megküldött jegyzéket a minisztertanács döntése értelmében egyedül Doblhoff írta alá. *(Lásd az 5. dokumentumot.)*

Az utóbbi osztrák jegyzék tehát már az új, a Frankfurttól visszatért János főherceg által kinevezett minisztérium nézetét tükrözte. A főherceg azonban nemcsak az új minisztérium beiktatása, hanem a Reichstag megnyitása miatt is visszatért a császárvárosba. Mivel a hó végén végleg Frankfurtba kívánt távozni, ezek a napok kínálták az egyedüli lehetőséget arra, hogy eleget tegyen vállalt közvetítő szerepének a horvát-magyar viszályban. Zsedényi Ede, a bécsi magyar külügyminisztérium tanácsosa július 19-én kelt levelében értesítette Batthyányt, hogy aznap tárgyalt János főherceggel. Eszerint a főherceg ekkor kelt levelében Jellasicsot Bécsbe rendelte, s egyben a magyar fél képviselőit (Batthyányt és két vagy három minisztertársát) ugyancsak oda várja, hogy a kibékítés munkáját megkezdje.¹² Batthyány július 21-én közölte Zsedényivel, hogy az országgyűlésen elkövetkező válaszfelirati vita miatt valószínűleg csak 24-én vagy 25-én tud Bécsbe utazni, de minisztertársai elfoglaltsága miatt

¹⁰ KLÖM XII. 398-399., 636-638.

¹¹ Lásd Die Protokolle 543.

¹² OI. H 21 Kossuth miniszteri iratai 213. sz. A levél arról is tudósít, hogy a főherceg csak tíz napig kíván Bécsben maradni, azt követően visszatér Frankfurtba.

egyedül fog menni.¹³ Július 24-i kelettel a főherceg személyesen is meghívta Batthyányt,¹⁴ aki azonban – a felirati vitának a vártnál gyorsabb befejezése miatt – már július 23-án este Bécsbe indult.

Ismeretes, hogy Batthyány és Jellasics Bécsben július 29-én János főherceg jelenlétében tárgyalt, minden számottevő eredménnyel nélkül.¹⁵ A Kossuth Hírlapja tudósításából tudjuk, hogy az előző napon Batthyány Esterházy külügyminiszter kíséretében a belügyi tárcát átvett Doblhoff miniszterrel is tárgyalt az osztrák-magyar, illetve a horvát-magyar viszonyról. A megbeszélés nem lehetett megnyugtató, ezért Batthyány úgy döntött, hogy clutazása előtt levélben kéri Doblhofftól az osztrák kabinet állásfoglalását a Pragmatica Sanctióra, vagyis a közös védelmi kötelezettségekkel kapcsolatban. A megbeszélésen Doblhoff álláspontja nyilvánvalóan az új minisztériumnak a magyar átalakulással szemben az eddiginél keményebb álláspontját tükrözte. Ezért írhatta Batthyány befejezésül, hogy ha kérése teljesítetlenül maradna, úgy felhatalmazva érzi magát, hogy az osztrák fél álláspontjának a szóbeli tárgyalásokon elhangzottakat tekintse mérvadónak, s ennek megfelelően tájékoztassa minisztertársait. (Lásd a 6. dokumentumot.) Doblhoff válasza még másnap, július 31-én megszületett. (Lásd a 7. dokumentumot.) A nyilatkozat két kérdésre kívánt válaszolni. Egyrészt kijelentette, hogy érvényesnek tartja a Pragmatica Sanctiót az osztrák örökös tartományok és a magyar korona országai között. A másik kérdésre, hogy a jelenlegi horvát-magyar viszályban támogatni kívánja-e a magyar korona országait, kitérő választ adott. A levél szerint a horvátok is azt állítják, hogy a Pragmatica Sanctio alapján állnak és nem kívánnak elszakadni. Így az osztrák minisztérium „jelenleg nincs abban a helyzetben”, hogy a második kérdésre kellő biztonszággal választ adjon. A válasz abban összegezi az osztrák kabinet politikáját, hogy a birodalom részét képező mindkét ország közötti viszály igazságos kiegyenlítésre törekszik, és mindent meg kíván tenni a polgárháború elkerülésére.

Batthyány az említett levélben jelzett időpont előtt, július 31-én hagyta el Bécsset, s augusztus 1-jén délután már az országgyűlés zárt ülésén számolt be bécsi útjáról. Ennek fontos eleme volt, hogy a kormánynak és az országgyűlésnek meg kell várnia a Bécsben augusztus 6-án csendes fejleményeket, amikor a katonaszág – a frankfurti nemzetgyűlés határozatának következtében – felveszi a „birodalmi színeket”. (Ti. ennek megfelelően kell lefolytatni az eszedékes hadügyi vitát, s az újoncozási törvényt alakítani.) A bécsi radikális klubok tagjai között igen nagy számmal voltak hívei a német egységnek, így a Frankfurtnak tett gesztus kapcsán újabb megmozdulásokra lehetett számítani a császárvárosban. Ez a meggondolás állott Batthyány beszámolója mögött, s lehetséges demonstrációk és az azt követő zavarok az osztrák kormánynak is gondot okoztak. Az esemény azonban végül formális gesztusként zajlott le, minden nagyobb izgalom nélkül. A díszszemlére felvonult alakulatok zászlóira felkötötték a fekete-piros-arany szalagot, majd a laktanyákba visszatérve levették. Az ezt követő megnyugvás is szerepet játszott abban, hogy Doblhoff érkezettnek tartotta az időt: a sajtó egyre erősödő magyarellenes támadásai mellett hangot adjon a kormány álláspontjának is. Ez annál inkább magától értetődő volt, hiszen Radetzky július 25-én Custozánál aratott győzelmé után s néhány nappal az Innsbruckba menekült császár visszatérése előtt a stabilizáló új kormánynak a „magyar kérdésben” határozottságot kellett mutatnia. Így került sor arra, hogy augusztus 8-án egy erre nyilvánvalóan előre felkért képviselő interpellálta a belügyminisztert Batthyány bécsi tárgyalásairól és a két kormány viszonyáról. Doblhoff hosszú válaszában (lásd a 8. dokumentumot) egyrészt azt állította, hogy az osztrák minisztériumot nem tájékoztatták a János főherceg közvetítésével Batthyány és Jellasics között lefolyt megbeszélésről. Másrészt megismételte azokat az észrevételeket, amelyeket a Batthyányhoz intézett válaszában megfogalmazott. Majd egy Kossuth beszédre tett utalás és azon vád ellen vé-

¹³ Mcln 1848:424.

¹⁴ Mcln 1848:480.

¹⁵ Lásd Urbán 429-435.

dekezve, mintha elárulnák a német egységet, kijelentette: a minisztérium egy államirat megfogalmazásán dolgozik, amely „minden Ausztria és Magyarország közötti függő kérdést felölel, alaposan taglal és megmagyaráz”. Ez – ismerve a fejleményeket – annak nyilvánosságra hozatalát jelentette, hogy az osztrák kabinet el van szánva az áprilisi törvények által létrehozott magyar önállóság elleni határozott fellépésre.¹⁶ Valóban, a legközelebbi osztrák állásfoglalás a két minisztérium viszonyát illetően a hírhedt Staatschrift volt, amelyet az uralkodó augusztus 31-én küldött meg István főherceg nádornak.¹⁷

*

Az eredetileg német nyelvű dokumentumok lelőhelye:

1. Országos Levéltár (OL) Az 1848-49-es minisztériumok levéltára. H 2 Miniszterelnök elnöki iratai (Meln) 1848:405.
2. Meln 1848:477.
3. Meln 1848:499.
4. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Kabinettsarchiv, Ministerrat-Vortrag 1350/1848.
5. Allgemeines Verwaltungsarchiv, Nachlass Bach, Karton 38.
6. OL H 21 Kossuth miniszteri iratai 166. sz. (fogalmazvány).
7. Kossuth miniszteri iratai 166. sz. (eredeti).
8. Verhandlungen des österreichischen Reichstages nach der stenographischen Aufnahme. Wien, 1849. (Reprint) Bd. 1. 416–417.

A bécsi levéltárakból származó dokumentumok szövegét Hermann Róbertnek és Fazekas Istvánnak köszönhetem. A szövegeket Lenkefi Ferenc fordította.

I.

Bécs, 1848. május 10.

Az osztrák kormány jegyzéke a magyar kormányhoz

A Magyar Korona tekintetes minisztériumának.

Ausztria és Magyarország évszázadok óta egy korona alatt egyesítve együtt halad az anyagi fejlődés és a szellemi kultúra útján. A politikai intézmények különbözősége a továbbiakban a Magyar Korona és a többi ausztriai ország között végül is elvben áthidalhatatlan szakadékot képezett. Miután azonban a legszélesebb alapokra fektetett alkotmány ezen országok számára is megadatott, és Magyarország alkotmányának reformja a nép általános – egész Európában szintén érvényre jutó – igényeinek hasonló módon meg akar felelni, a két birodalom között a politikai irányzat eltérése megszüntetett, és bizonyára mindkettőnek érdeke, hogy a belső kormányzat önállóságának legcsekélyebb csorbitása nélkül a lehetőségek szerint összhangban cselekedjen, és valamennyi, mindkét birodalmat érintő kérdésben meg egyezsre jusson és megbékéljen.

¹⁶ Az interpelláció szövegének ismeretében a Kossuth Hírlapja arra augusztus 13-án reagált; lásd KLÖM XII. 716-720. Ugyanezen a napon a Pesti Hírlap vezércikkében Kemény Zsigmond ismertette Doblhoff választát.

¹⁷ A Staatschrift terjedelmes szövegét ismertnek kell tételeznünk. Fordítását közölte a Pesti Hírlap 1848. szeptember 15-17. és 19. számában, a Kossuth Hírlapja 1848. szeptember 16-17. és 20. számában. Szövegét (a mellékletekkel együtt) közli: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez. 1848-1849. S. a. r. Pap Dénes. Pest, 1868. I. 403-418.

Ezentúl valamennyi Ausztriához tartozó ország és tartomány az alkotmányos monarchia talaján áll, a szigorú politikai érdekek tehát azonosak, a nemzetiségek egyenjogúnak fognak elismertetni. Magyarország önállósága megvalósult, bizonyosan a legnagyobb jelentőséggel bíró parancs azonban az, hogy azt az alkotmányos minisztériumok Pesten és Bécsben kölcsönösen alátámasszák és megerősítsék az összes törvényhozó és szervezeti rendszabályok közlésével, melyeket ezeknek egyike javaslatba hozni vagy foganatosítani gondol.

Ausztria fenntartása nagyhatalomként olyan cél, melyet mindkét minisztériumnak mint szükségcsert szem előtt kell tartania azon nemzetek boldogulása érdekében, melyek élén állnak. Ausztria élettere a Duna és a dunai országok lakossága, s amennyiben azok e törzshöz kívánnak tartozni, fejlődésüknek egyetlen iránya lehetséges, melyhez minden erejükkel ragaszkodniuk kell. A két birodalom legfőbb érdekeit szolgáló összes kiadás biztosítása, a haderő mozgósítása és vezénylése, Ausztria külképviselete a külső hatalmaknál; ezeket a közös érdekek figyelembevételével és egyetértésben fontolóra kell venni, egyhangúlag elhatározni, és határozottan végrehajtani.

Szükség van a két birodalom kereskedelmi és ipari egységének előmozdítására, kereskedelmi érdekeiket a külfölddel szemben meg kell védelmezni. Ezen a téren is csak a minisztériumok együttes működése vezethet az anyagi jólét felvirágozásához.

Végül a két birodalom közös államfővel rendelkezik, akinek civillistáját a minisztériumok egyetértésével kell indítványozni.

E szempontokból kiindulva, s azon élénk kívánságtól lelkesítve, hogy az összállamot erőteljesen fenntartsa és jólétét valamennyi részében elősegítse, az osztrák összminisztérium kész a Magyar Korona minisztériumával megegyezést és egyezségkötést kezdeményezni:

1. a civillistáról,
2. a külpolitikáról a kereskedelempolitika bevonásával,
3. a mindkét birodalmat érintő pénzügyekről,
4. a haderőről,
5. a Magyarország és Ausztria közötti összeköttetésről.

Az osztrák minisztérium ezentúl a legkészségesebben közölni fogja a magyarral valamennyi törvényhozást és szervezést érintő rendeletét, és felszólítja ez utóbbit mindcnekelőtt azon módokat megvitatására, melyek keretei között a közös tanácskozás a két birodalmat érintő állami ügyekről a jövőben megvalósítható lesz.

Az osztrák minisztérium a legmélyebben érzi annak szükségességét, hogy a két birodalmat kívülről és belülről egyaránt fenyegető veszélyek sikeres leküzdésére megteremtse a németek és a magyarok mint egymás mellett élő testvérek szoros szövetségét, és reméli, hogy a magyar minisztériumot is hasonló nézetekből látja majd kiindulni. Az általános európai politikai nyugtalanság, a nemzeti féltékenység és széttagoztság időszaka, mely az igazi szabadság vívmányait, akár csak valamennyi nem egy nemzet által lakott állam fennállását a legnagyobb mértékben fenyegeti, minden egységes és szoros együttműködésre irányuló kezdeményezést felettébb elgondolkoztatóvá, a közös tanácskozások gyors megkezdését sürgetően szükségessé teszi.

Aláírások: Pillersdorf, Sommaruga, Krauss, Gf. Latour FZM, A. Baumgartner, Doblhoff.

2.

Bécs, 1848. június 27.

János főherceg levele István nádorhoz közvetítő szerepéről

Kedves Öcsém-uram, Főherceg Nádor! A június 19-én kelt legfelsőbb kézirattal tiszteletre méltó Kedveltséged és a királyi magyar minisztérium megkeresésére Ófelsége felkért arra, hogy vegyem át a közvetítést a Magyarország és társországi közötti viszályok békés kiegyenlítése érdekében, és azért, hogy a kölcsönös kívánatokat, melyek teljesítése a nevezett országok között századok óta fennálló szövetség erősítéséhez hozzájárulna, meghallgassam, hogy ennek megfelelően a kölcsönös megegyezést létrehozzam.

Kétszercsen is kötelezve érzem magam arra, hogy osztatlan figyelmemet a közvetítő tiszteletre méltó hivatalának szenteljem, mivel igazolni kívánom császárom legkegyesebb bizalmát, és mert e két nemes szívű nemzet közötti megzavart béke és egyetértés helyreállítását életem egyik legszebb feladatának tekintem. Ezt előrebocsátva és a nagy nyugtalanságot fontolóra véve, amely a legcsekélyebb indítékkal is véres polgárháborút lobbantana fel, s egyúttal a német örökös tartományokra a legsajnálatosabb visszahatást gyakorolhatná, mindenképp rám ruházott közvetítői megbízatás teljesítésének lehető meggyorsítását és valamennyi, ennek megfelelő lépés előkészítését kell sürgetnem.

Az utóbbiak vonatkozásában elengedhetetlennek tartom, hogy az előbb említett királyságok egyeztetésre felhatalmazott küldöttai Bécsbe jöjjenek, hogy velem a megegyezés módjáról és feltételciről tárgyaljanak, miközben Horvátország bánjához felhívást intézek, hogy azonnal jöjjön ide, egyúttal felkérem tiszteletre méltó Kedveltségedet, hogy a magyar korona minisztériumát szólítsa fel arra, köréből, amilyen hamar csak lehet, küldje ide képviselőit.

Ezen összejövetel helyszínéül Bécsset határoztam meg, mivel bizonyos tekintetben semleges területként a legalkalmasabbnak vélem, s mert más irányú kötelezettségeim mellett ezt a várost hosszabb időre nem egykönnyen hagyhatom el.

Egy tartós megegyezés elháríthatatlan feltételének pedig végül minden ellenségeskedés és minden erre ingerlő készülődés teljes leállítását tartom a tárgyalások idején, ezért mindkét fél azon munkálkodjon, hogy bármely összetűzést gondosan elkerüljön.

Ha ahogy remélem, egyik vagy másik oldalról abból a feltételvezésből indulnak ki, hogy megegyezésről van szó, melyben a dolog természete elnéző lemondást követel a legvégső kívánások és igények terén, valamint barátságos találkozót a jog és igazságosság által megszabott középúton, úgy nem kételkedem, hogy a megbékélés munkáját együttesen szívesen véghezvisszük.

3.

Bécs, 1848. június 29.

Az osztrák kormány jegyzéke, amely a horvát-magyar viszályban lehetségesnek tartja a semlegesség felmondását

A Magyar Korona nagytekintetű minisztériumának.

Azok a nézetek, melyeket az osztrák minisztérium a Magyar Korona minisztériumához fűződő saját helyzetéről a közös érdekek előmozdítása és kétoldali erősítése céljából kifejtett, ez év május 10-i iratában nyíltan kimondattak.

Az emlékirat jóindulatú megválaszolására várva az osztrák minisztérium mindaddig távol tartotta magát mindazon beavatkozástól, melyekre az időközben felmerült vitás kérdések-

ben, Erdély egyesítése és Horvátország, ill. Szlavónia feltétlen bekebelezése ügyében különféle formákban, sokféle próbálkozás és felszólítás kíséretében lehetősége kínálkozott.

Tanácsosnak és kívánatosnak tűnt számára e tartózkodás a formális jog meglévő korlátozásai, valamint a magyar minisztérium egyes tagjainak ismétlődő biztosításai alapján, melyek szerint a következő országgyűlésen remélhető a nemzetközi érdekek üdvös egyeztetése és azon követelések igazságos kiegyenlítése, melyeket az osztrák minisztérium szükségesnek ítél megfogalmazni azon terhek kényszerű átvétele következtében, melyeknek fedezetét a Pragmatica Sanctio alapján Ausztria császáranak vonatkozásaiban mint Magyarország királya biztosította.

Az osztrák minisztérium, nem nézve a pénzügyi szükség és megszorítások fokozódását, az események által megkívánt valamennyi rendelkezésében változatlan bizalommal várna a biztosítékok megvalósítására, és tartózkodna minden beavatkozástól az Ausztria határára képződő hatalmas Magyarország kialakulásának folyamatában, ha az utóbbi, a Horvátország és Magyarország közötti testvérháborút kiobbantó eseményekben nem kellene olyan vesztélyre felfigyelnie, amely komolyan fenyegeti az osztrák császári állam fennállását. A Magyar Korona minisztériuma nem fogja félreírni, hogy az önálló állami létfeltételek kérdésének oly fontos vizsgálata összekuszálódik, s hogy ily esetben a rendkívüli intézkedéseknek, akár az előírt semlegesség felmondásáig, teljes jóváhagyással kell találkozniuk.

Az osztrák minisztérium a Horvátországból és Szlavóniából érkező legújabb hírek alapján úgy látja, hogy bekeveredik e sajnálatos helyzetbe, mert nem kétséges immár, hogy amennyiben a már megindult ellenségeskedések komolyabb jelleget öltenek, a határőr zászlóaljok, melyek az itáliai hadsereg nélkülözhetetlen kontingensét képezik, haza fognak sietni, hogy részt vegyenek otthonuk védelmében, s osztozzanak hazájuk sorsában.

A határőrök váratlan eltávozásának következményei, még ha nem vezetnének is közlelbbi konfliktushoz, oly veszedelmes természetűek, hogy egyetlen csöközt sem szabad kipróbálatlanul hagyni, azok minél tovább tartó megakadályozása érdekében. Nem kevésbé tűnik veszélyesnek és kimondhatatlan zavarok előidézője lehet az a szemlélet, amely lehetővé teszi, hogy a szláv lakosság egy részét Morvaországban és Illíriában nem tartják vissza a horvát törzsrókonaik melletti harcban való részvételtől.

Az osztrák minisztérium ezért sürgősen kénytelen minden olyan rendszabályt kipróbálni, amely a felizgatott és testvérháborúra felfegyverzett pártokat Horvátországban és Szlavóniában gyorsan megnyugtathatja és kibékítheti, s kénytelen szembefordulni azokkal a vesztélyekkel, amelyek erőszakosan megzavarták az osztrák minisztérium eddigi politikáját.

Aláírások: Pillersdorf, Sommaruga, Krauss, Gf. Latour FZM, Doblhoff, A. Baumgartner, Wessenberg.

4.

Bécs, 1848. július 4.

János főherceg újabb levele István nádorhoz a horvát-magyar viszály rendezéséről

Kedves Unokaöcsém-uram, Főherceg Nádor! 1848. június 27-én kelt levelemmel a Magyarország és a horvát-szlavón társországok között uralkodó nézeteltérések kiegyenlítésének ügyét Kedveltséged számára mint az Ön különös gondoskodását érdemlő tárgyat jellemeztem, és utaltam azokra az intézkedésekre, amelyek egy tartós megbékélés előkészítéséhez és annak meggyorsításához kiváltképpen hozzájárulhatnak. A magyar miniszterek mielőbbi megjelenését Bécsben és még inkább a minden további agresszív vagy fenyegető lépéstől

való tartózkodást szükséges előkészületnek kell nyilvánítanom a mindkét fél s szintúgy a Monarchia számára kívánatos megegyezés és békés kiegyenlítés céljának eléréshez.

Mindazonáltal elvárásom idáig nem teljesült, a bán, báró Jellasics altábornagy több alkalommal, s 1848. június 29-én kelt, éppen most vett kérésével tudomásomra hozta, hogy neki csak nehezen és a küszöbön álló békés közvetítésre vonatkozó kizárólagos utalással sikerülne a társországek és a határőrvidék lakosságát az erőszakos lépésektől távol tartani, amelyekre őket a Magyarország és társországai határán az új csapattestek magyarországi kiképzésével és felállításával folytonosan növekvő csapatgyarapítás ingerli.

A bán a maga részéről azt állítja, hogy egy zászlóalj határórt visszavont a Dráva-vidékről és mindent elkövetett a nekikeseredett kedélyek lecsillapítására. A feszültség eme állapota és a polgárháborúhoz könnyen indítékul szolgáló ingerültség gyors eljárását és békejobb haladéktalan nyújtását követeli.

Erre a magyar minisztérium, úgy tűnik, semmiféle előkészületet nem tett, sőt ezzel szemben rendszabályt fogatosított, amely Kedveltségdet az általam kinyilvánított várakozásokkal szembeállíthatja.

Bécsben lévő hadügyminiszterem, Latour gróf éppen most vette a bán igen sürgető előterjesztését pénzbeli segítségért, melynek gyors elküldése híján a legnagyobb zavar támadna, s a megbékélés egyengetése helyett egy pusztító polgárháborúhoz vezetne. E jelentés szerint a bán alatt álló határőrezredek pénztárai képtelenek a katonák zsoldját az elkövetkező napokra és hetekre fizetni. A magyar minisztérium a katonai szükségletek megkívánt javadalmazását elmulasztotta, s ezzel a mulasztással más célt szándékozik elérni. A hadügyminiszter nem vállalhatta a felelősséget azért, hogy a Monarchia hadseregének egy részét, noha annak ellátása és fizetése a magyar királyi államkincstárra tartozik, nyilvánvaló szükségnek és a fegyelem ezzel együtt járó felbomlása veszélynek kitegye. Nevezett hadügyminiszter ezért a minisztertanáccsal egyetértésben úgy rendelkezett, hogy a bánnak legalább a csapatok legsürgetőbb szükségleteire előlegképpen pénzösszeget utal ki, abban a biztos reményben, hogy a magyar minisztérium ezt az előleget megtéríti és a jövőbeni viszonyokra nézve rendezi, nehogy Ófelsége csapatainak egy része az őket megillető zsoldot nélkülözze. A hadügyminiszter e vonatkozásban ismételtén felszólította a magyar minisztériumot arra, hogy a korábbi íratokat végre alaposan vegye fontolóra és kielégítően válaszolja meg.

Kedveltségged figyelmét bizonyára nem kerülte el, hogy a határőrvidéki pénztárak támogatásának eme mellőzése kihívó ellenségeskedésnek minősül, és a status quo megzavarásának kell tekinteni; így ez az eljárás abban az esetben, ha állandósulna, új és heves ellenintézkedésekhez vezetne; ezalatt az összmonarchia nehéz helyzetét a külső ellenségek minden oldalról kihatásználnák, s elsősorban Itália lenne nagy veszélynek kitéve.

Ezért azzal a felszólítással zárom, hogy kedveltségged erőteljesen hasson oda, hogy a magyar minisztérium egyrészt a nézetkülönbséghez vezető legújabb indítók megszüntetésével lépjen érintkezésbe az osztrák német minisztériummal és egyezzen meg, másrészt pedig mielőbb tegye meg azokat a lépéseket, melyek nélkül a rám bízott közvetítői tiszt üdvös kimenetelhez nem vezethet.

5.

Bécs, 1848. július 18.

Az osztrák minisztertanács válasza a magyar kormány július 4-i jegyzékére

A minisztertanács Budán, 1848. júl. 4-én kelt jegyzőkönyvi kivonatának tartalma egészen téves felfogását adja az itteni, 1848. jún. 29-én kelt összefoglaló jegyzéknek.

Ez a szó szorosabb értelmében sem kinyilatkoztatás, s a legkevésbé sem ellenséges érintető nyilatkozat, hanem pusztán az ügyre vonatkozó igen aggasztó helyzet leplezetlen, szí-

gorú bemutatása volt a tárgya, amelybe az osztrák minisztérium a Horvátország elleni intézkedések révén és az ott küszöbön álló polgárháború miatt került.

A jegyzéknek továbbá az volt a szándéka, hogy határozottan meggyőzzön arról, hogy a magyar minisztérium részéről elengedhetetlenek a gyors és hatékony intézkedések, hogy a horvátországi és szlavóniai feleket csak valamelyest megnyugtassák és kibékiítsék, amennyiben az osztrák államokat nem akarják azon veszélyeknek kitenni, amelyek belső tartásukat és biztonságukat kifelé kérdéssé teszik, és amelyek a bármincmű részvételtől való eddigi tarózkodó magatartást lehetetlenné tennék.

Egyedül ezen nézőpontból indult ki az osztrák minisztérium, amikor a Horvátországból befutott hírekről és nehézségektől, amelyek János főherceg közvetítésével szemben támadtak, aggasztva, a folyó év jún. 29-i jegyzék kiadásához fogott. Ez teljes összefüggésben nyugalommal és mérséklettel fontoltatott meg, nem eltérve a tulajdonképpeni kérdéstől, nem egyes szavak értelmezésébe bonyolódva, s nem más viszonyokat feltételezve, mint amelyek fennállnak.

Az osztrák minisztérium a tárgyalások eme módjában elegendő alkalmat találta a magyar minisztertanácsi jegyzőkönyv egyes clemcihez megjegyzéseket főzni, de csak azokat szándékozik érinteni, amelyek megjegyzéshez és nem új félreértésekhez vezetnek, ezért csupán ahhoz a megszabott elvéhez ragaszkodik, miszerint Magyarország és Ausztria között, ameddig a Pragmatica Sanctiót nem bontják fel, az uralkodó egységtől függő szövetség áll fenn.

Az osztrák minisztérium ezt az elvet nem szavak láncolataként, hanem egy szilárd ország összes közös érdekének tényszerű kifejezésésként kezeli abban a reményben, hogy az egy évszázad óta fennálló, az összehatalmat erősítő belső szövetség nem rendül meg alapjaiban.

A maga részéről kezdt nyújtott ahhoz, hogy a szétoldódás és az elszigetelődés elemi ellenében hassanak, csak azonban mostanáig a tények által, amelyeknek egy külön tárgyalás van fenntartva, ahhoz a sajnálatos észrevételhez vezettek, hogy őszinte szándéka nem talált támogatásra, s egy üdvös megjegyzés céljára egyre nagyobb nehézségek gördülnek.

Az osztrák minisztériumnak tehát azon feltételezések ellen is tiltakoznia kell, amelyek álláspontjának félreismeréséből fakadnak, s különösen a megjegyzésre irányuló felfogását minden olyan kérdésben kétségbe vonják, amelyek Magyarország és Ausztria közös érdekeinek egy jogos és tartós alapot biztosítanak.

Bécs, 1848. július 18-án.

Az osztrák minisztertanács részéről
Doblhoff

[A jegyzéknek nincsen megszólítása.]

6.

Bécs, 1848. július 30.

Batthyány Doblhoff belügyminiszter állásfoglalását kéri a két kormány viszonyát illetően

Hivatkozva arra a szóbeli tanácskozásra, melyet szerencsém volt a tekintetes osztrák minisztériummal arról a kérdéstről folytatni, vajon tervezi-e, hogy egyrészt a magyar koronához, másrészt az osztrák államkancelláriához tartozó országok megóvandó integritása érdekében a Pragmatica Sanctiónak érvényt szerezzen, melyet Magyarország a magyar segélycsapatoknak egy Itáliában kötendő dicsőséges béke céljához történő legújabb felajánlásával újfént megerősített – veszem a bátorságot, hogy önagyságán keresztül felkérjem a tekintetes osszminisztériumot határozott írásbeli nyilatkozatra, vajon a Magyarország és Horvátország

közötti jelenlegi viszályban a Pragmatica Sanctióhoz szilárdan ragaszkodva támogatni fogja-e a magyar korona jogait – és miközben a magyar minisztérium Horvátország nemzetiségét a (jogok) legszélesebb kiterjesztésével meg akarja őrizni, és ehhez Ausztriától csupán ugyanolyan feltételek mellett kér segítséget, melyek mellett Magyarország utóbb a sajátjainak kínálta – akar-e világosan és nyíltan hozzájárulni a két ország közötti törvényes szövetség fenntartására irányuló magyar fáradozásokhoz?

A magyar minisztérium alulírott elnöke annál inkább kénytelen ilyen határozott nyilatkozatra törekedni, minthogy a méltóságos osztrák minisztérium eddigi eljárása különböző feltevésekre adott lehetőséget, melyek a két minisztérium közötti jelenlegi feszültséget kiáltották, s a magyar minisztérium e tekintetben végre világosan akarja látni azt az álláspontot, amelyet a tekintetes osztrák minisztérium a magyarországi szláv mozgalmakkal szemben határozottan, ingadozás nélkül elfoglalni gondol. Miközben kénytelen vagyok holnapután elutazni, megkérem önagyságát, hogy a fenti nyilatkozatot a lehető legnagyobb gyorsasággal és késedelem nélkül a legkegyesebben küldje meg nekem, mert e hivatalos ügyirat elmaradása esetén felhatalmazva fogom magam érezni, hogy a tekintetes minisztériummal folytatott szóbeli tárgyalást tekintsem mérvadónak érzületeire vonatkozóan, és a magyar minisztériumnak ennek megfelelően tegyek előterjesztést.

[Fogalmazvány.]

7.

Bécs, 1848. július 31.

Doblhoff belügyminiszter válasza Batthyány előző napon feltett kérdéseire

A magyar korona miniszterelnökének
Gróf Batthyány Lajos őexcellenciájának

Tegnap becses levelében ő Excellenciája két kérdést szíveskedett feltenni az osztrák minisztériumnak:

Vajon érvényre kívánja-e juttatni az a Pragmatica Sanctiót az egyrészt a magyar koronához, másrészt az osztrák országcsoporthoz tartozó országok integritásának megőrzésére.

Vajon a Pragmatica Sanctióhoz való szilárd ragaszkodás alapján támogatni fogja-e a magyar korona jogait a Magyarország és Horvátország közötti jelenlegi viszályban.

Van szerencsém e két kérdésre a következőt felelni, mégpedig:

Az elsőre az osztrák minisztertanács kinyilatkoztatja, hogy a Pragmatica Sanctio jogi kötelezettségeit egyetlen ebben érintett ország irányában sem vonhatja kétségbe, és el van szánva, hogy annak minden irányban teljes érvényt szerezzen.

A második kérdésre vonatkozóan azonban az osztrák minisztérium kénytelen megjegyezni, hogy amennyire a horvátok igényeiből chelyütt ismertté vált, az utóbbiak kinyilvánítják, hogy a magyar koronától nem akarnak elszakadni, és hogy ők is a Pragmatica Sanctióból vezetik le követeléseiket.

Egy határozat azonban, amely a Pragmatica Sanctio meghatározásait mindkét részről helyesen értelmezné, és amely annak tökéletesen megfelelné abban, amit követelnek, a két ország közötti államjogi viszony alapos magyarázata lenne és tartalmazná azokat az indító-okokat, amelyek azt érvényre juttatják, azután azokat a követeléseket, amelyek arra támaszkodnak.

Ilyen magyarázattal azonban egyik rész sem szolgált; és amennyiben ő Excellenciája is szíveskedett volna a szóbeli tárgyalásokon néhány felvilágosítással szolgálni, azok mégsem tennék nélkülözhetővé az ügyek előzetes tökéletes megvilágítását és egy hasonló vitát Horvátország képviselői részéről, ami eddig még nem történt meg.

Az osztrák minisztérium sajnálatára jelenleg még nincs abban a helyzetben, hogy a második kérdést azzal a biztonsággal válaszolja meg, amint azt kívánta volna. A tisztelt írásban sincs világosan kifejezve, milyen természetű lenne az a támogatás, amelyet innen nyújtani lehetne.

Mindkét fél ideiglenes hozzájárulása nélkül az osztrák minisztérium nem vállalhatja magára, hogy egyik vagy másik féllel szemben jogainak köréről nyilatkozzon. Ez a minisztérium azonban kénytelen ragaszkodni a döntéshez, mindent megpróbálni a bekövetkezett sajnálatos viszály igazságos kiegyenlítésére, a két ország – melyek mégiscsak az összmonarchia részei – közötti ellenségeskedések, s ezáltal a polgárháború kitörését megakadályozni, és megakadályozni azokat a lépéseket, melyek a monarchia összességének jelenét és biztonságát fenyegetnék. A belső béke megőrzése, a lelkek egyesítése a Pragmatica Sanctiónak az összes rész számára egyformán jótékony védelme alatt és valamennyi nemzetiség egyenjogúságának elismerése az a cél, melynek elérésére az ausztriai minisztérium törekszik.

Más nézetek minden felvetését határozottan el kell utasítani.

Dobblhoff

8.

Bécs, 1848. augusztus 8.

Dobblhoff osztrák belügyminiszter válasza a Reichsratban elhangzott interpellációra Batthyány bécsi tárgyalásairól és a két kormány viszonyáról

Sturm követ. Engedtessek meg afelől érdeklődnöm a belügyminiszter Úrtól, milyen eredménnyel járt János főherceg próbálkozása a Magyarország és Horvátország közötti békeltetésre. Továbbá, milyen álláspontot szándékozik a minisztérium Magyarországgal és Horvátországgal szemben elfoglalni. Továbbá, milyen intézkedéseket tett a minisztérium, hogy a jövőben a Horvátországba és Szlavóniába irányuló stájerországi áruküldeményeket a magyar elkobzástól megvédjék.

Dobblhoff belügyminiszter. Szeretném először azt a kérdést megtárgyalni, amely különösen érinti Stájerországot és annak ipari érdekeit, nevezetesen azon két hajó elfoglalását a Dráván, melyek vasárukkal voltak megrakodva, melyeket kellőképpen megvámoztak, és utána a következő állomáson feltartóztatottak. E feltartóztatásról a múlt hónap utolsó napjaiban a stájerországi gubernium tájékoztatta a belügyminisztériumot, s még az előző hónapban a minisztérium nyomban a magyar minisztériumhoz fordult, minden akkori körülmény feltárásával, ama megkereséssel, hogy a feltartóztatott hajókat engedjék szabadon, és kerüljenek sor olyan intézkedésekre, amelyek elősegítik, hogy hasonló események többé ne következzenek be. A továbbiakban sokkal fontosabb, mindannyiunkat érintő kérdés, nevezetesen a Magyarország és Horvátország képviselői között Bécsben végbement tárgyalások eredménye, valamint öcsászári Fensége János főherceg közvetítői tevékenysége, amelyről valamelyest bővebben kell beszélnem. Nem sokkal ezelőtt volt alkalmam közölni a tisztelt gyűléssel, hogy éppen János főherceg, jelenlegi birodalmi kormányzó vállalta a feladatot, hogy ama viszályokat, amelyek Magyarország és Horvátország között kirobantak, békés úton közvetítse, s hogy e célból mind Batthyány gróf, mind Jellasics báró Bécsbe érkezett, és az e jellegű tárgyalások megkezdődtek. Eme tárgyalások eredményéről az osztrák minisztériumot egyáltalán nem tájékoztatták. Mégis, mielőtt gróf Batthyány miniszterelnök Bécsből eltávozott, egy feljegyzést hagyott hátra az osztrák minisztériumnak, melyben a következő kérdéseket fogalmazta meg: 1. Kíván-e az osztrák minisztérium a Pragmatica Sanctiónak az integritásra vonatkozóan, valamennyi abban foglalt ország részére teljes érvényt szerezni? 2. Tekintettel a Pragmatica Sanctio rendelkezésire, a Magyarország és Horvátország közötti je-

lenlegi viszályban az osztrák minisztérium támogatja-e a magyar korona jogait? Erre az átiratra az osztrák minisztérium rövid kivonatban a következőt válaszolta: „A Pragmatica Sanctiót annak teljes egészében az osztrák minisztérium soha nem kérdőjelezheti meg, s elhatározta, hogy annak érvényét minden irányban fenntartja.” A második kérdés vonatkozásában az osztrák minisztérium kénytelen volt néhány megjegyzésre szorítkozni, mégpedig, amennyire a horvátok igényei ismeretesek, hogy a magyar koronától semmi esetre sem szándékoznak elszakadni, s éppen a horvátok, nem kevésbé, mint a magyar minisztérium, követeléseik tekintetében a Pragmatica Sanctióra és annak határozmányaira hivatkoznak. Annak megvizsgálása, hogy a két fél közül melyik fogja fel helyesen a Pragmatica Sanctiót, alapos megvitatást követel az államjogi viszonyok és azon tények kérdésében, amelyek a viszályokban már eddig is fölmerültek. Az osztrák minisztérium eddig nem került abba a helyzetbe, hogy ilyen alapos megtárgyalást kezdeményezzen, s azóta sem áll módjában, hogy e kérdésben azzal a határozottsággal foglaljon állást, mint az kívánatos. Az osztrák minisztérium a jelenlegi viszonyok között csupán azon kívánságának adhat hangot, hogy e zavarokat békésen egyenlíti ki, hogy mindent megtesznek a polgárháború elkerülésére, s főként, hogy megakadályozzák azokat a lépéseket, amelyek az összm monarchiát veszélyeztethetik. Az osztrák minisztérium mindenképp abból az alapelvből indul ki, hogy a belső béke megőrzését, a kedélyek kiegyenlítését és minden nemzetiség egyenjogúságát a Pragmatica Sanctio szellemében biztosítani kell.

Erre a feleletre az osztrák minisztérium mindeddig választ nem kapott, hacsak a magyar pénzügyminiszter képviselőházban tartott beszédét,¹⁸ mely tegnapelőtt az újságokból vált itt ismertté, ilyen válasznak nem tekinthetnénk. Ne várják uraim, hogy a kesztyűt, melyet a magyar pénzügyminiszter Buda-Pesten élénk dobott, felvegyük. Ebben ugyanis nem lovasias küzdelemre szóló felhívást látunk, kétélű kardot akarnak a kezünkbe adni, mellyel először magunkat sebezniük halálra, mielőtt az ellenségre támadhatnánk. Csupán azon vádak és gyanúsítgatások ellen kell tiltakoznunk, amelyeket e beszédben az osztrák minisztériumnak szegeztek. Mindenképp reakcióval vádolnak, reakcióval, mellyel az ausztriai népeket az önkényuralom, az abszolutizmus karjaiba akarjuk vetni.

Uraim, ha Önök közül e kérdést illetően bárkiben is legcsekélyebb aggály felmerülne, úgy készek vagyunk e helyről ebben a szempillantásban visszalépni. (Nagy tetszés, kiáltás: nem, nem!)

Továbbá szemünkre vetették, hogy tervezetlenül, jellegtelenül, politika nélkül cselekszünk. Nem akarok azon ellentmondásról nyilatkozni, amely ebben, összevetve az első kérdéssel, megmutatkozik. Ha belemennék ama ellentmondásokba, amelyeket e beszéd általában tartalmaz, estig nem jutnék a végére. Csupán röviden annak a véleményünknek és meggyőződésünknek kell hangot adnunk, hogy napjainkban a politikát nem a miniszteri székben, nem a szónoki emelvényen alakítják. A politika magasabb nézőpontra helyezkedett, a világszellem alakítja a politikát. (Tetszés.) Ez felhívja a népeket: Legyetek szabadok! Kerüljete ismét született jogaitok birtokába! (Nagy tetszés.) Ragaszkodjatok hozzájuk, ha nem akarjátok, hogy megsemmisüljenek! (Tetszés.)

A csinált politika nem fog messzire vezetni, az a politika különösen nem, amely szövetségeseit a távolban keresi, s a legközelebbieket, a természeteseket elhagyja, az a politika, amely egyoldalú, önző, amely hálátlanul jár el, nem tarthat sokáig (nagy tetszés), magában hordja a halál csíráját. (Tetszés.)

Végül azzal akarnak gyanúsítani, hogy eláruljuk a német ügyet. Uraim, ezt a gyanúsítást, vádat, ezt a nézetet hazugságnak kell nyilvánítanunk; németek vagyunk. (Tetszés.) Mindennestül németek vagyunk, mert nem pusztán németek, hanem mert becsületesek és igazságosak is vagyunk. (Tetszés.) Igazságosak vagyunk, mert minden nép született jogait becsüljük (tetszés), mert semmiféle előnyt, semmi felsőbbrendűséget nem igénylünk. (Tetszés.) Egy

¹⁸ Kossuth augusztus 3-i beszédét lásd KLÖM XII. 670-675.

célra törünk, amely minden ausztriai nép egyesítése, nem törekszünk erőszakkal kikényszerített egyenlőségre, hanem a történelem, a szükség és az érzelem által kínált testvéricségre. Amíg ez a testvéricség ebben a házban fennáll, ameddig a Visztula követe az Adria-tenger követével kezét fog, addig uraim, rendületlenül fogunk állani, addig nem fogunk félni a viharfelhőktől, amelyek nyugaton és keleten ellenünk tornyosulnak, s ránk villámokat szórnak. (Tetszés.)

Uraim, ebben a szellemben, hitünk szerint a legjobban szolgálhatjuk a német ügyet is.

Engedjék meg uraim, hogy végezetül azt közöljem Önökkel, hogy a minisztérium egy államirat megalkotásával foglalkozik, amely minden Ausztria és Magyarország közötti függő kérdést felölel, alaposan taglal és megmagyaráz, s amelyet Önök terjesztenek, hogy e viszonyt tökéletesen rendezhessék. (Nagy, tartós tetszés.)

NÓTÁRI TAMÁS

Studiorum atque artium contentio (Cic. Mur. 22-30.)

I.

Cicerónak a 63-as év végén – épp a Catilina-összecsüvés idején – igen kényes feladatot kellett magára vállalnia: a *res publica* stabilitásának megőrzése érdekében barátjával, S. *Sulpicius Rufusszal*, a kor kiváló jogászával szemben kellett megvédenie L. *Licinius Murenát*, akit *Sulpicius* választási vesztegetéssel (*ambitus*) vádolt. Be kellett bizonyítania, hogy *Murena*, aki megnyerte a választást, valóban méltóbb s alkalmasabb a *consuli* tisztségre, mint *Sulpicius*. Ugyanakkor nem intézhetett nyílt támadást *Sulpicius* ellen, hiszen nem kívánta magától elidegeníteni egyébként kedves barátját, akinek kiváló tehetségével és felkészültségével maga is tisztában volt. A következő taktikát választotta: a két fél személye helyett azok hivatását hasonlította össze (*studiorum atque artium contentio*), vagyis a jogtudósi pályát a hadvezérel, illetve a szónokival. A mérleg természetesen – amint ezt a helyzet is megkívánta – az utóbbi javára billent. Mennyiben tekinthetők azonban *Cicero* ezen kijelentései személyes véleménynek? Ezt vizsgálván előbb röviden vázoljuk a történeti helyzetet, a beszéd felépítését, a felek életútját, a vádat valamint a *Corpus Ciceronianum*-ban található, a *res militarisra* és *iurisprudentiára* vonatkozó gondolatokat (II/1-7.). Ezt a *pro Murena* vonatkozó részének (22-30.) kommentárral ellátott fordítása (III.), majd rövid összefoglalás (IV.) követi.

II.

1. Kr. e. 63-ban a 62-es évről *Lucius Licinius Murenát* és *Decimus Iunius Silanust* választották meg *consulnak*, rajtuk kívül azonban még L. *Sergius Catilina* és *Servius Sulpicius Rufus*, korának legkiválóbb jogtudósa pályázott e tisztségre. M. *Porcius Cato* a választás előtt nyilvánosan esküt tett, hogy sógorát, *Silanust* kivéve bárki nyerje is meg a választást, *ambitus* miatt vádat fog emelni ellene,¹ amely – a későbbiekben beváltott – fenyegetés elsősorban az összecsüvést szító *Catilina* ellen irányult,² ám a *Silanusszal* együtt megválasztott *Murenát* szintén érintette; a vesztes *Sulpicius* pedig már a választás előtt, a kampány során elkezdett bizonyítékokat gyűjteni riválisainak törvénybe ütköző üzérkedésire vonatkozóan.³ Rómában egyáltalán nem számított ritkaságnak, hogy a megválasztott *magistratus* *ambitus*-szal vádolták; 66-ban mindkét *consul designatus*, P. *Cornelius Sullát* és P. *Antonius Paetust* is elítélték, 54-ben pedig a négy pályázó egyike sem kerülhette el az *ambitus* miatti eljárást.⁴ A *consul designatus* elítélése természetesen nem csekély mértékben megingathatta a *res publica* stabilitását,⁵ azt viszont, hogy a *Sulpicius* és *Cato* által emelt vád messze túllépte a *res publica* számára magában rejtett veszélynek „szokásos” mértékét, a 63-as év cseményei indokolták: a választások júliusban zajlottak le, október 21-én az etruriai fegyverkezés miatt hatályba lépett a *Senatus Consultum Ultimum*, november 8-án *Cicero* *consul*-ként megtartotta a *senatusban* *Catilina* elleni első beszédét, amit november 9-én a nép előtt elmondott második *Catilinaria*

¹ Plut. Cato min. 21.3.

² Mur. 51.

³ Mur. 43-46.

⁴ Adamietz: Marcus Tullius Cicero – Pro Murena. Mit einem Kommentar herausgegeben von J. Adamietz. Darmstadt, 1989. 1. (a továbbiakban: Adamietz)

⁵ Mur. 79.82.

követett. November közepén *Catilinát hostis patria*nek nyilvánították, december 3-án Rómában letartóztatták *Catilina* cinkosait, ekkor hangzott el a nép előtt a harmadik, majd december 5-én a *senatus*ban a negyedik *Catilinaria*.⁶ Az *ambitus* miatt lefolytatott pert s így a *pro Murena* elhangzását november utolsó napjaira datálhatjuk, ugyanis az utalások világossá teszik, hogy a beszéd idején még nem tartóztatták le Rómában az összcsekkülvöket, s *Cato* még nem kezdte meg néprövidületi működését (december 10.), viszont *Catilina* már eltávozott Rómából (november 8.).

A perben négy vádlóval (*Servius Sulpicius Rufus*, *M. Porcius Cato*, az ifjabb *S. Sulpicius Rufus* és egy bizonyos közelebbről nem ismert *C. Postumius*) és három védővel találkozunk (*Q. Hortensius Hortalus*, *M. Licinius Crassus* és *Cicero*), az eljárás *Murena* felmentésével zárult.⁷

2. A beszéd szerkezetét a következőképpen vázolhatjuk.⁸

1-10 *prooemium*. *Cicero* azon vádak alól tisztázza magát, amelyeket ellenfelei a szemére vetettek, mivel elvállalta *Murena* védelmét, 11-83 *dispositio*, 11-14 a *Murena* életvitelére vonatkozó vádakot utasítja vissza, 15-53 a többi pályázó választási sikerének csélyeit tárgyalja, 15-17 *Murena* és *Sulpicius* származása és hírnevének tisztasága jóformán azonos, 18-42 *Murena* azonban eddigi tetteivel megelőzi *Sulpiciust*, (19)-22-30 *studiorum atque artium contentio*: a jogászai és a katonai, illetve a szónoki pálya összevetése, 31-42 *Murena praetorként* és *propaetorként* szerzett érdemei, 43-52 az ellenfél taktikájának bírálata, amely azokat, akik nem szimpatizáltak *Catilinával*, szélsőségszerűen *Murena* táborába űzte, 54-83 a tényleges vádpontok cáfolata, 61-66 *Cato* fellépésének az élet kívánja elvenni: *Cato* csupán túlságba vitt erénye miatt vált *Murena* vádlójává, 67-77 az egyéb vádpontok rövid cáfolata. 78-83 a reálpolitikus szemszögből a per fonák voltát hangsúlyozza: aki azt akarja, hogy a 62-es évben csak egy *consul* kezdje meg hivatali működését, az akaratlanul is *Catilinát* s a *res publica* elpusztítására szövetkezőket támogatja. 83-90 *epilogus*: felhívja a bírakat, hogy ítéletükben a köz javát tartsák szem előtt.

3. A *Ciceróval* nagyjából egykorú⁹ *Servius Sulpicius Rufus* patriciusi nemzetségből származott,¹⁰ s ifjúkorától kezdve *Ciceróhoz* hasonló tanulmányokat folytatott; 78-ban – vagy vele vagy csupán ugyanakkor, mint *Cicero* – *Rhodosra* menvén *Molonál* tanult, majd Rómába visszatérve a jogi pálya felé fordult.¹¹ 75-ben *Ostia*ban volt *quaestor*,¹² majd 65-ben *praetor*,¹³ s a *quaestio peculatus* elnöke, *magistratura* után nem fogadott el provinciát, s amint tudjuk, 63-ban hiába pályázott a 62-es év *consulatus*ára, e tisztséget csak 51-ben nyerhette el jelentős tőkét kovácsolva maga számára elismertségéből, amit *iurisconsultusként* szerzett,¹⁴ s az ellen-

⁶ A *Catilina* összcsekküvéshez bővebben lásd Drexler, H.: *Die Catilinarische Verschwörung*. Darmstadt, 1976.

⁷ Flacc. 98. dom. 134.

⁸ Fuhrmann: *Marcus Tullius Cicero. Sämtliche Reden*, Bd. 2. Eingeleitet, übersetzt und herausgegeben von M. Fuhrmann. Zürich-Stuttgart, 1970. 295. A *pro Murena* szerkezetének bővebb elemzéséhez lásd Classen, J.: *Die geleugnete Wählerwerbung – Die Rede für Murena*, in *Recht – Rhetorik – Politik. Untersuchungen zu Ciceros rhetorischer Strategie*. Darmstadt, 1985. 120 és köv. (a továbbiakban: Classen)

⁹ Brut. 150. *Actates nihil aut non fere multum differunt.*

¹⁰ Mur. 16. *Pater fuit equestri loco, avus nulla industrior laude celebratus.*

¹¹ Brut. 151. *Postea una Rhodum ille etiam profectus est, quo melior esset et doctior; at inde ut rediit, videtur mihi in secunda arte primus esse maluisse quam in prima secundus.*

¹² Mur. 18.

¹³ Mur. 35.42.; Kübler: *Sulpicius Rufus*. RE II. 7. 1938. 51.

¹⁴ *Servius Sulpicius Rufus* jogászai pályája credményciként a következők emelhető ki: teljességgel szakított a múlt pontifikális tradícióival, a *ius civile* mellett a *ius praetorium*ot is tudományos igényű művelte, széles körben felhasználta a dialektika módszerét, *Seacvola* kazuisztikája helyett a teóriára helyezte a fő hangsúlyt; ő teremtette meg az első valószínű jogi iskolát, ezzel és 180 könyvből álló életművével igen

fele, *Cato* felé irányuló általános ellenszenvből.¹⁵ Megjegyzendő, hogy az 51-es év forrásaiból ugyanolyan kevésbé energikus, s ugyanolyan határozatlan ember képe tárul elénk *S. Sulpicius Rufus*ról,¹⁶ mint amelyet *Cicero* róla a *pro Murená*-ban festett. Halála után *Cicero* ünnepélyes temetést követelt több helyüitt méltott¹⁷ barátja számára, s szobrának a rostra előtti felállítását.¹⁸ Mindkét kívánsága teljesült.¹⁹

Mely okokra vezethető vissza *Sulpicius* 63-ban elszenvedett veresége? Minthogy nagyapja nem jutott el a *curcus honorum* csúcsára, s apja nem volt tagja a *senatus*-nak, nem örökölhetett olyan társadalmi kapcsolatokat, amelyekre az érvényesüléshez szüksége lett volna, sem olyan hivatalt nem viselt, amely ezen kapcsolatok megszerzését jelentősen elősegíthette volna.²⁰ Vereségének oka azonban részint személyiségében keresendő; ellenfelei kezdeti sikereit látván túl korán visszavonult, s ahelyett, hogy saját győzelmén munkálkodott volna, a győztes elleni vád előkészítésének szentelte magát.²¹

4. *Lucius Licinius Murena*²² 105-ben született, s apjának fővezérsége alatt 83 és 81 között Kis-Ázsiában teljesített hadiszolgálatot, akinek *triumphus*-ain is részt vett.²³ 75-ben *Sulpicius*-szal együtt töltötte be a *quaesturát*,²⁴ majd 74-ben *L. Lucullus consullal* visszatért az időközben újra fellángolt *mithridatesi* háborúba.²⁵ 65-ben ismét *Sulpicius collegája* volt, s *praetor urbanusként* bőven volt alkalma arra, hogy a fényűzően megrendezett *Ludi Apollinares*-szel nem csekély népszerűsége tegyen szert,²⁶ *propraetorként* 64-ben *Gallia Narbonensist* kapta osztályul. A vádlók nemzetségének új voltát²⁷ vetették szemére, azonban *Murena* nem volt a szó hagyományos értelmében vett *homo novus*, hiszen a generációk sorában ő volt a negyedik, aki elérte a *praetori* tisztséget, s e megjelölést általában azokra vonatkoztatva használták, akiknek családtagjai nem érték el a *ius imaginum*-mal járó *curulisi* hivatalok egyikét sem.²⁸ Sikeresnek egyik alapja erős anyagi háttere volt, amit már az általa *praetorként* rendezett játékok is bizonyítottak, s amelyen galliai *propraetorsága* csak javított; ugyanakkor az aktuálpolitikai helyzet is az ő malmára hajtotta a vizet, hiszen a *Catilina* részéről fenyegető veszéllyel szemben jól szervezett, ütőképes hadseregre volt szükség, amivel a pályázók közül egyedül *Murena* rendelkezett.²⁹ *Consulatusa* után jelentősebb tetteiről nem tudunk,³⁰ az adott politikai helyzettől s a választás eredményétől függetlenül jól mutatja *Servius Sulpicius Rufus* intellektuális fölényét – az általa hátrahagyott 180 könyvből álló életmű³¹ – az egyéniségét tekintve inkább jellegtelen *Murena* felett.

jelentős hatást fejtett ki az utókorra. Pólay E.: Publius Mucius et Brutus... fundaverunt ius civile. AUSz, 1962. 45.

¹⁵ Plut. *Cato* min. 49.2., Dio Cass. 40.58.3.

¹⁶ 51-ben *Caelius* így ír *Sulpicius*ról egy *Cicero*-nak küldött levelében: Fam. 8.10.3., Nosti Marcellum, quam tardus et parum efficax sit, itemque *Servius* quam cunctator.

¹⁷ Phil. 9,10. Omnes ex omni aetate, qui in hac civitate intelligentiam iuris habuerunt, si unum in locum conferantur cum Ser. Sulpicio non sint comparandi. Nec enim ille magis iuris consultus quam iustitiae fuit.

¹⁸ Phil. 9,15-17.

¹⁹ Pomponius D. 1.2.2.43.; Münzer: *Licinius Murena*. RE I. 25. 1926. 857. (a továbbiakban: Münzer)

²⁰ Adamietz 5.

²¹ Mur. 43.

²² *Lucius Licinius Murenáról* bővebben lásd Münzer 446-449.

²³ Münzer 446., Mur. 11.

²⁴ Mur. 18.

²⁵ Mur. 20.89.

²⁶ Mur. 35-41.53.

²⁷ Mur. 17. generis novitas

²⁸ Adamietz 15.

²⁹ Adamietz 18.

³⁰ Münzer 449.

³¹ Adamietz 19.

5. *L. Licinius Murena* ellen a vád – amint említettük – *ambitus*, választási vesztegetés volt. Az *ambitus* kezdetben csupán azon tevékenységet jelölte, amikor az adott hivatalra pályázó körbejárta a választókat, hogy ezzel szavazataikat a maga számára biztosítsa.³² Első törvényi szabályozása azonban meglehetősen korai időre, 432-re datálódik, amikor is a néptribunusok olyan *plebiscitumot* vittek keresztül, amely megtiltotta, hogy a pályázók mesterségesen fehérített, ragyogóvá tett ruhával hívják fel magukra a figyelmet, így gyűjtve maguknak voksokat.³³ *C. Poetelius tribunus plebis* nevéhez fűződik azon 358-as *pleciscitum*, amely megtiltotta a pályázóknak, hogy piacokon és falvakban járják körül a választókat,³⁴ ami nyilvánvalóan a Rómán kívüli etikátlan szavazatszerzésnek kívánt gátat szabni. A törvényhozás csak az *ambitus* szankcionálta, az *ambitio* sohasem volt törvénybe ütköző,³⁵ gyakran egyszerűen *petitio* értelemben szerepelt,³⁶ olykor a becsvágyat jelölte – pejoratív értelemben – ám soha nem lett belőle jogi terminus, illetve tényállásszerű cselekményt jelentő fogalom.³⁷ A Kr. e. 2. század első feléből származó két *ambitust* szankcionáló törvénynek, a 181-es *lex Cornelia Baebiana*nak,³⁸ s egy 159-ből származó *lex*nek³⁹ csupán létezéséről tudunk, tartalmukat nem ismerjük.⁴⁰ A *C. Gracchus* és *Sulla* közötti korban már létezett a *quaestiones perpetuae* rendszere, amelynek *quaestio ambitus* is részét képezte⁴¹ – ugyanebből az időből (116-ból) értesülünk az első kimondottan *ambitusra* irányuló vád alapján lefolytatott perrel is.⁴² *Sulla*, miként a büntetőeljárás egész rendszerét újjászervezte, új alapokra helyezte a *quaestio ambitus* működését is, s a kiszabandó büntetést a közhivatalra való pályázástól való tíz éves eltiltásban határozta meg.⁴³ A *lex Corneliát* 67-ben a *lex Calpurnia* követte,⁴⁴ amely szankcióját tekintve jelentős szigorodást hozott a korábbi törvényekhez képest: akit ezen törvény alapján ítélték el, kizárták a *senatusból*,⁴⁵ egész életére eltiltották a közhivatalok viselésétől,⁴⁶ s igen jelentős pénzbüntetést is kellett fizetnie.⁴⁷ 63-ban látott napvilágot a 62-es év *consulatusára* pályázók helyeslésétől kísérve a *Lex Tullia de ambitu*,⁴⁸ amely a korábbi szankciókat a Rómából és Itáliából való 10 éves száműzetéssel toldotta meg,⁴⁹ ezen törvény meg akarta akadályozni, hogy a pályázók a választóknak közvetlenül pénz fizessenek, s korlátozni kívánta azon sereglet nagyságát, amely a jelöltet Rómába való bevonulásakor kísérte a pályázó biztos győzelmének érzetét súlykolván a választókba – ezen utóbbi rendelkezés mind a törvénytelen befolyásolás mértékének csökkenését, mind pedig a rendfenntartó közegekben szűkölködő Róma közbiztonságának javulását volt hivatva elősegíteni.⁵⁰ Az *ambitus*-törvények mind-

³² Fest. 5.16. circumeundo supplicandoque; Varro ling. 5.28. qui populum candidatus circumit, amit.

³³ Liv.4.25. ne cui album in vestimentum addere petitionis liceret causa. Megjegyzendő viszont, hogy ezen ragyogóvá tett ruha viselőjének megnevezése [candidatus] jelenti ma is jónéhány nyelven a hivatalra pályázó nevét [candidate, Kandidat, le candidat].

³⁴ Liv.17.15. nundinas et conciliabula adire

³⁵ Plaut. Trin. 1033. ambitio iam more sancta est, libera est a legibus

³⁶ Sull. 4.11.

³⁷ Mommsen, Th.: Römisches Strafrecht. Leipzig, 1899. 866. (a továbbiakban: Mommsen)

³⁸ Liv. 40.19.11. Legem de ambitu consules ex auctoritate senatus ad populum tulerunt.

³⁹ Liv. perioch. 47. lex de ambitu lata

⁴⁰ Mommsen 867.

⁴¹ Kunkel, W.: Quaestio. In: Kleine Schriften. Weimar, 1974. 75. (a továbbiakban: Kunkel)

⁴² 116-ban a 115-ös év egyik consulatusi tisztségét M. Aemilius Scaurus nyerte el, mire őt a vesztés P. Rutilius Rufus *ambitus*sal vádolta. Ezt követően Aemilius Scaurus is így járt el Rutilius Rufusszal szemben – az ügy mindkettőjük számára felmentő ítélettel ért véget. Bővebben ehhez lásd Gruen, E. S.: Roman Politics and the Criminal Courts 149-78 B. C., Cambridge, 1968. 120-122.

⁴³ Kunkel 62.

⁴⁴ Mur. 46.67., Dio Cass. 36.38.

⁴⁵ Dio Cass. 36-38.

⁴⁶ Sull. 22.63.

⁴⁷ Dio Cass. 36-38.

⁴⁸ Mur. 3.

⁴⁹ Dio Cass. 37.29.

végig igen csekély eredményességet mutattak, hiszen amint *Adamietz* találó szellemességgel megjegyzi: az *ambitus* tényleges határait végeredményben csak a jelöltek anyagi lehetőségük korlátai szabták meg.⁵¹

6. A rómaiak a háborút köztudottan az élet természetes velejárójának tartották, s teljességgel tisztában voltak azzal, hogy *imperiumukat* is katonai erényüknek, a *virtus militaris*nak köszönhetik; így tehát a tudatukban a háború mestersége-művészete, a *res militaris* megelőzött minden más tevékenységet, amelyek gyakorlásának feltételcseit a *res militaris* segítségével kivívott/kikényszerített béke teremtette meg. A *Corpus Ciceronianum* azonban egyáltalában nem bővelkedik olyan helyekben, amelyek ezen véleménynek adnának hangot: elismeri ugyan, hogy az ősök által a római népre hagyományozott dicsőség igen sok dologban áll, sőt jóformán mindenben fennáll, ám leginkább a hadügyben,⁵² ugyanakkor *Cn. Pompeius* államférfiúi előrelátását és kiváló szónoki képességeit magasztalván kiemeli, hogy éppen ezen tulajdonságok képezik a hadvezér méltóságának lényegét.⁵³ A *res militaris* primátusát hirdető tradicionálisan római nézetet a *De officiis*-ben tovább finomítja: igaz ugyan – mondja –, hogy egy ifjú ember számára a dicsőséghez az a legjobb ajánlás, amit hadi érdemével szerez,⁵⁴ ám mindenképpen felülvizsgálatra szorul s cáfolandó azon, igen sokak által képviselt vélemény, mely szerint a háborús tettek nagyobbak s dicsőbbek volnának a béke tetteinél – hangzik figyelmeztetése,⁵⁵ majd levonván a következtetést azon álláspontra helyezkedik, hogy ha helyesen kívánunk ítélni, el kell ismernünk, hogy a békés polgári élet igen sok tette nagyobbak és kiválóbbnak mutatkozott a háborús tetteknél.⁵⁶ Meggyőződéssel s meggyőzően idézi azon szentenciát, melyet némely gonoszok s irigyek nem áttallanak támadni: „Térjenek ki a tóga előtt a fegyverek, s hajoljon meg a dics előtt a babér!”⁵⁷ – igazolván, hogy a békés polgári lét bátor cselekedetei semmivel sem csekélyebb fontosságúak, mint a háborús tettek, sőt az előbbieknek több igyekezetet s fáradságot kell szentelnünk, mint az utóbbiaknak.⁵⁸

7. *Cicero* és a jogtudomány kapcsolatának rövid vázolója során a *Cicero iurisconsultus* témakör már-már az áttekinthetetlenül gyarapodott irodalmának ismertetésétől eltekintve⁵⁹ helyesebben látszik a források tükrében feleletet keresni azon kérdésre, hogy milyen szerepet szánt *Cicero* a jogi ismereteknek, a *iurisprudentiának* saját működésében, a szónoki képésben s a *res publica* hajójának kormányzásában. *Iurisconsultus* barátaihoz írott leveleiben

⁵⁰ *Adamietz* 26.

⁵¹ *Adamietz* 27. Letztlich fand der ambitus eine wirkliche Grenze nur in den beschränkten finanziellen Möglichkeiten der Kandidaten.

⁵² imp. *Cn. Pomp.* 6. gloria, quae vobis a maioribus magna in omnibus rebus, tum summa in re militari tradita est

⁵³ imp. *Cn. Pomp.* 42. Iam quantum consilio, quantum dicendi gravitate et copia valeat, in quo ipso inest quaedam dignitas imperatoria, vos, Quirites, hoc ipso ex loco saepe cognovistis.

⁵⁴ off. 2.45. prima est igitur adulescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest

⁵⁵ off. 1.74. sed cum plerique arbitrentur res bellicas maiores esse quam urbanas, minuenda est haec opinio

⁵⁶ off. 1.74. vere autem si volumus iudicare, multae res extiterunt urbanae maiores clarioresque quam bellicae

⁵⁷ off. 1.77. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio: Cedant arma togae concedant laurea laudi!

⁵⁸ off. 1.78. Sunt igitur domesticae fortitudines non inferiores militaribus; in quibus plus etiam quam in his operae studiique ponendum est.

⁵⁹ Az irodalomban fellelhető főbb nézetek áttekintését lásd *Hamza G.*: *Cicero és a jogtudomány kapcsolatának kérdései*. In: *Jogtörténeti Tanulmányok V.* 1983. 59. (a továbbiakban: *Hamza 1983.*), a *Corpus Ciceronianum* máig legjobb jogi feldolgozása: *Costa, E.*: *Cicerone giureconsulto I-II.* Bologna, 1927.

a *iurisprudentia* technikai elemeivel példálózván a *vos soletis*⁶⁰ és *in vestris libris*⁶¹ kifejezéseket használja, amellyel világosan elhatárolja magát a mesterség gyakorlati művelőitől, s okkal tulajdoníthatunk hasonló jelentést a *Trebatius*-nak ajánlott, őt megörvendeztetni hivatott⁶² *Topicában* az *in vestris actionibus*⁶³, valamint a *pro Murenában* olvasható *in vestro artificio*⁶⁴ és *vestrae exercitationi*⁶⁵ fordulatoknak.⁶⁶ Hasonlóképpen némi büszkeséggel idézi *Gallus*-nak azon kijelentését, mely szerint az adott tárgy nem a jog, hanem *Cicero* területére tartozik.⁶⁷ *A Corpus Iuris Civilis*-ben többször történik utalás, illetve hivatkozás *Cicero*-ra: *Pomponius Enchiridionjának* fragmentumaiban *Cicero*-t elsősorban mint *exemplumot* idézi,⁶⁸ s szentenciái inkább a retorikai-politikai, semmint a jogi *actoritas* súlyával esnek latba⁶⁹ – a *Digestában* nem egy helyen található nem jogi szerzőktől származó citátumok,⁷⁰ így például *Marcianus*-nál,⁷¹ *Gaius*-nál⁷² és *Pomponius*-nál,⁷³ az *Enchiridiontól* eltekintve *Cicero*-t a *Digestában* négy helyen idézik⁷⁴ – mindegyik jogeset kapcsán az előbb említett szellemben. Ezen hivatkozások tehát – miként *Hamza* is megjegyzi⁷⁵ – nem bizonyítják azt, hogy a klasszikus *iurisconsultusok* *Cicero*-t *stricto sensu* kollegának tekintették volna. Mindez azonban nem indokolja, hogy *Cicero*-t a jogtudományban idegen testként kezeljük, vagy a *iurisprudentiát* *Cicero*-tól alapvetően távol álló területnek tekintsük, hiszen a „*Nihil hoc ad ius; ad Ciceronem*”-vélemény valóban csupán a *stricto sensu iurisconsultusok* nézete volt, s csupán *Cicero*-nak a jog gyakorlati, technikai művelésétől való idegenségét hangsúlyozza – a *iurisprudentiának* a jogi gyakorlat azonban csupán egyik ága, amelynek a mindennapokban megjelenő hasznossága még nem szolgáltat bizonyítékot annak abszolút értelemben vett fontosságára, primátusára.

Tény azonban, hogy *Cicero* egész életében igen szoros kapcsolatban állott a *iurisprudentia* gyakorlati művelőivel: mesterei között tartotta számon a két *Scaevolát*, az *augur* és a *pontifexet*, s a *Laelius de amicitia*-ban maga számol be arról, hogy miután felöltötte a *toga virilist*, atyja elvitte *Mucius Scaevolához*, az *augurhoz*, akinek oldalától ettől fogva nem távozott, majd pedig ennek halála után a *pontifex Scaevolához* ment, akit a római állam egyik legkiválóbb tehetségű és szorgalmú férfiújának nevez.⁷⁶ s nagy elismeréssel említi életének feddhetetlenségét.⁷⁷ *Familiarisai* közé sorolhatjuk *Visellius Aculeót*,⁷⁸ *C. Aquilius Gallust*⁷⁹ s a hozzá talán legközelebb álló *Servius Sulpicius Rufust*.

⁶⁰ Fam. 13.21.1.

⁶¹ Fam. 7.17.3.

⁶² Top. 1.

⁶³ Top. 64.

⁶⁴ Mur. 25.

⁶⁵ Mur. 29.

⁶⁶ Hamza 1983. 60.

⁶⁷ Top. 51. „Nihil hoc ad ius; ad Ciceronem” inquit Gallus noster.

⁶⁸ Nörr. 50.

⁶⁹ Hamza: Cicero és a római jog. Antik Tanulmányok, 1981. 149. (a továbbiakban: Hamza 1981.)

⁷⁰ Nörr. 50.

⁷¹ D. 32.65.4.

⁷² D. 50.16.223.2.

⁷³ D. 1.2.2.38.

⁷⁴ D. 42.4.7.4., D. 48.4.8., D.48.19.39., D. 50.16.96.pr.

⁷⁵ Hamza 1981. 150.

⁷⁶ Lael. lásd Ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem... quo mortuo me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et industria praestantissimum audeo dicere.

⁷⁷ Verr. 3.27.

⁷⁸ prov. 40.

⁷⁹ off. 3.60.

Cicero értékrendjében az ékesszólás határozottan maga mögé utasítja a *iurisprudentiát*, amire mi sem jellemzőbb, mint az a megállapítás, amit *S. Sulpicius Rufus*ra vonatkozóan tesz, nevezetesen, hogy inkább akart a második tudományban első lenni, mint az elsőben második,⁸⁰ s ezért választotta az *eloquentia* helyett a *iurisprudentiát*. A jogtudomány tere szűkebb, mint az ékesszólásé, s az ékesszólás természetéből adódóan jóval összetettebb annál, hiszen egy *iurisconsultus* működhet igen eredményesen az *ars oratoria* ismerete nélkül, az *orator* azonban nem lehet híjával bizonyos jogi ismereteknek. A szónoki képzés tehát nem nélkülözheti a jogi *studiumot*, miként az *orator* – s különösképp a *De oratore*ban és az *Orator*ban definiált *perfectus orator*⁸¹ – nem vehet meg egyetlen tudományt sem, hiszen azok mind társai s szolgálói a szónoki beszédnek. Cicero e konklúzió megfogalmazását a *De oratore*ben mesterének, a dialógus egyik főszereplőjének, *Crassus*nak adja szájába.⁸² A jogi ismeretek hasznosságát a beszélgetés folytatásában még határozottabban hangsúlyozza, nevezetesen azzal, hogy még akkor is fel kellene vállalniuk az embereknek a tanulással járó fáradságot, ha a jog megismerése nagy és nehéz feladat volna, mégpedig azon haszon nagysága miatt, amelyre elsajátításával szert tehetnek, ám, – s ezt *Scaevola* jelenlétében nem merné kimondani, ha maga a mester ezt nem maga szokta volna mondogatni – szerinte nincsen a *iurisprudentiánál* könnyebben megismerhető tudomány.⁸³ A *Brutus*ban Cicero talán egyetlen méltó – akkor már halott – ellenfelének, pályatársának *Hortensius*nak méltatásában kiemeli annak jogi ismereteit,⁸⁴ a *pro L. Valerio Flacco*ban pedig maró gúny céltáblájává teszi jogban járatlan ellenfelét.⁸⁵

Cicerót a *iurisprudentia* területén szerzett elmélyült ismeretei tehát feljogosították s képessé tették arra, hogy a jog clavult formalizmusát, a szó- és nem értelem szerinti jogértelmezést és jogalkalmazást, valamint a nála szűkebb látókörű jogászokat – jogászok közt csak nála szűkebb látókörűeket ismerünk – a tőle megszokott könnyedséggel nevetségessé tegye; ám ironiája soha nem kérdőjelezte meg, s még csak nem is érintette a jognak, a társalmi együttélés ezen igen fontos szabályozójának alapjait, támadását a felszín, a kiüresedett formák ellen intézte, s éppen ezáltal tette az építmény talpkövét még szilárdabbá.

Az ironia azonban, amellyel a *iurisprudentia* egyes elemeit Cicero kikezdi, sohasem irányul barátja, *Sulpicius* ellen, minden esetben világosan elkülöníti az embert, s a barátot az általa művelt tudomány fonákságaitól. Azon felettlébb kényes helyzetnek, melyben reálpolitikai megfontolásoknál fogva *Murenát* kell védenie barátja, *Servius Sulpicius* vádjaival szemben, anélkül azonban, hogy azt megsebezne vagy magától elidegenítené, fölényes eleganciával húzza ki méregfogát.

⁸⁰ Brut. 151. videtur mihi in secunda arte primus esse maluisse quam in prima secundus, vö. Mur. 29.

⁸¹ a perfectus oratorhoz bővebben lásd Barwick, K.: Das rednerische Bildungsideal Ciceros. Berlin, 1963.

⁸² De orat. 1.75. Tua autem oratio fuit eius modi, non ut ullam artem doctrinamve contemneres, sed ut omnis comites ac ministraces orationis esse diceres.

⁸³ De orat. 1.185. Nam si esset ista cognitio iuris magna atque difficilis, tamen utilitatis magnitudo deberet homines ad suscipiendum discendi laborem impellere: sed... non dicerem hoc audiente Scaevola, nisi ipse dicere soleret nullius artis sibi faciliorem cognitionem videri.

⁸⁴ Brut. 322.

⁸⁵ Flacc. 35.

III.

Cicero: *pro Murena* 22-30. – fordítás:⁸⁶

(22) Ám hogy ezt félretéve visszatérjünk életűjük és hivatásuk összecvetéséhez, hogyan kételkedhetsz abban, hogy a *consulatus* elnyeréséhez sokkal nagyobb tekintélyt kölcsönöz a katonai rang, mint a polgári jogi pálya méltósága? Te már *virradatkor ébren vagy*,⁸⁷ hogy a hozzád fordulóknak jogi tanácsot adj, ő, hogy már korán reggel elérkezék hadseregével oda, ahová akar; *téged a kakasok, őt a trombiták szava költi fel*,⁸⁸ te keresetet indítasz, ő a hadi rendet állítja fel,⁸⁹ te arra ügyelsz, hogy ügyfeleidet be ne csapják, ő, hogy a városokat, s a tábornak meg ne támadják,⁹⁰ ő azt tudja, hogy az ellenséges seregeket, te pedig hogy az esővizet hogyan kell

⁸⁶ A magyarázatok elkészítésénél és a szöveghelyek összeállításánál elsősorban Adamietz, Bürge, Classen és Koch – Landgraf munkáit használtuk fel. Bürge, A.: *Die Juristenkomik in Ciceros Rede Pro Murena*. Zürich, 1974. (a továbbiakban: Bürge); Koch – Landgraf: *Ciceros Rede für L. Murena*, erklárt von H. A. Koch-G. Langraf, Leipzig, 1885.

⁸⁷ *vigilas tu de nocte*; a szellemi tevékenység, tanulás ideje már az ókorban is gyakran az éjszaka volt: Brut. 308 at vero ego hoc tempore omni noctes et dies in omnium doctrinarum meditatione versabar; Phil. 2,20 et tamen omni genere monumentorum meorum perfecisse operis subsicivis, ut meae vigiliae meaeque litterae et iuventutis utilitatis et nomini Romano laudis aliquid adferrent; Cicero Demosthenes példáját is említi: Tusc. 4,44 cui non sunt auditae Demosthenis vigiliae? qui dolere se aiebat, si quando opificum antelucana victus esset industria. A jogászhoz hasonlóan a patronusnak is korán kellett kelnie a cliensek salutatója miatt, Cicero érezhetően nem rajongott e szokásért; Att. 1,18,1 itaque cum bene completa domus est tempore matutino, cum ad forum stipati gregibus amicorum descendimus, reperire ex magna turba neminem possumus quocum aut iocari libere aut suspirare familiariter possumus; a *vigilatio iurisconsultorum*ról a jogi források is hírt adnak: Cod.Th. 6,35,7 quique inter agentes in rebus plenum vigiliarum munus exercent; Cod. 3,35, pr. *observatio testamentorum est multitis vigiliis excogitata*.

⁸⁸ *te gallorum, illum bucinarum cantus exsuscitat*; az advocatus köztudottan az első kakasszóra kel: Hor. sat. 1,1,9 agricolam laudat iuris legumque peritus, sub galli cantum consultor ubi ostia pulsat; Hor. epist. 2,1,10 Romae dulce diu fuit et sollemne reclusa mane domo vigilare, clienti promere iura; Mart. 4,8,1 prima salutantes atque altera conterit hora, exercet raucos tertia caudicidos; – Cicero tehát példáit a hallgatóság számára is jól ismert területről, Róma mindennapi életéből veszi. A bucina megfúvása nem csupán a támadás megkezdésének (Serv.Aen. 11,474 bucina insonans sollicitudinem ad bella denuntiat... proclium autem tubae indicant), hanem a napszakok s általában az idő múlásának a jelzésére is szolgált a katonai életben: Liv. 7,35,1 ubi secundae vigiliae bucina datum signum esset; Petron. 74,2 gallus gallinaceus cantavit 'non sine causa' inquit 'hic bucina signum dedit.'

⁸⁹ *tu actionem instituis, ille aciem instruit* az *actionem* instituere jogi terminus vö. Gai. D. 9,4,1 Noxales actiones appellantur, quae non ex contractu, sed ex noxa atque maleficio servorum adversus nos instituuntur. Paul. D. 11,1,12,1 Exceptionibus, quae 'instituitis in iudicio contra reos actionibus' opponuntur – az *actionem* inférre ill. *actionem* intendere szinonimája. Az *aciem* instruere katonai kifejezés: Caes. Gall. 2,8,3 loco ad aciem instuendam natura opportuno.

⁹⁰ *tu caves ne tui consultores, ille ne urbes aut castra capiantur*; a preklasszikus jogtudomány korára a jogtudósi tevékenység négy iránya elkülönült: cavere, agere, consulere, respondere – ezek közül Cicero hármát említi: de or. 1.48.212. Sin autem quaereretur, quisnam iuris consultus vere nominaretur, cum dicerem, qui legum et consuetudinis eius, qua privati in civitate uterentur, et ad respondendum et ad agendum et ad cavendum peritus esset. A cavere tevékenységi körben a jogtudós kioktatta a feleket az alkalmazandó formulák tekintetében. (Brósz – Pólay – Földi – Hamza: A római jog története és institúciói. Budapest, 1996. 86., e jogtudósi tevékenységhez bővebben lásd Pólay E.: A római jogászok gondolkodásmódja. Budapest, 1988. 68. és köv. (a továbbiakban: Pólay 1988.)). A cavere terminust Cicero a jogászokkal folytatott tréfálkozásban többször használja: fam. 3,1,3 L. Valerium iureconsultum valde tibi commendo, sed ita etiam, si non est iure consultus; melius enim ei cavere volo quam ipse aliis solet; fam. 7,6,2 (Trebatiusnak írja) tu, qui ceteris cavere didicisti, in Britannia ne ab essedariis decipiaris caveto. A capere törvény előtti csalást, becsapást is jelent decipere értelemben vö. Plaut. Capt. 255 qui cavet ne decipiatur vix cavet quom etiam cavet; etiam quom cavisse ratus est saepe is cautor captus est; off. 3,70 UTI NE PROPTER TE FIDEMVE TUAM CAPTUS FRAUDATUSVE SIM. (Cicero itt egy régi formulát idéz.)

távol tartani,⁹¹ ő az államhatárok kiterjesztésében, te a birtokhatárok kiigazításában szereztél gyakorlatot.⁹² S kétség kívül – ki kell ugyanis mondanom, amit gondolok – felülmúl a katonai erény minden mást. Ez szerzett a római nép számára hírnevet, városunknak örök dicsőséget, ez kényszerítette a földkerekséget, hogy hatalmunknak meghajoljon – minden civil ügylet, minden kiváló ténykedésünk, fórumi dicsőségünk és igyekezetünk a harci erény oltalmazó védelme alatt áll. Ám amint zendülés zaja hallik, a mi tudományaink mind rögvést elhallgatnak.

(23) S minthogy nekem úgy tűnik, hogy a jogtudományt mintegy *leánykádtként*⁹³ öleled kebledre, nem tűrhetem, hogy oly súlyos tévedésben élj, hogy azt, amit oly nagy fáradsággal tanultál ki, *valami nem is tudom*,⁹⁴ *mily kiváló dolognak*⁹⁵ tartsd. *Egyéb erényeid, így ömuralmad, méltóságod, igazságosságod, hűséged s összes többi erényed miatt mindég kiváltképp méltónak tartotalak a consuli s minden egyéb méltóságra is.*⁹⁶ Jogi tanulmányaidról nem azt mondom, hogy

⁹¹ *ille tenet et scit ut hostium copiae, tu ut aquae pluviae arceantur*; a tenere itt a scire megerősítő értelmű szinonimája lásd Hoffmann, J. B. – Szantyr, A.: *Latcinische Syntax und Stilistik*. München, 1965. 787. Handbuch der Altertumswissenschaft II. 2. 2. (a továbbiakban: Hoffmann – Szantyr): Plaut. Capt. 697 nunc ego tenco, nunc scio, quid hoc sit negotii. Az aquam pluviam arcere az actio aquae pluviae arcendae utal, amellyel a szomszédnak az esővíz természetes lefolyását gátló létesítményi, épületi ellen lehetett védekezni, ennek alapján in integrum restitutio, kártérítés és cautio volt követelhető (Brósz – Pólay – Földi – Hamza 348., bővebben lásd D.39.3., és Sargenti, M.: *L'actio aquae pluviae arcendae*, Milano, 1940.)

⁹² *ille exercitatus est in propagandis finibus tuque in regendis*; utalás az actio finium regundorumra, az osztási keresetek egyikére; ugyanis a telkeket eredetileg öt lábnyi confinium választotta el egymástól, amennyiben ezt illetően vita merült fel (controversiae de fine), úgy ezen actiót vették igénybe (e jogintézményre már a XII táblás törvény is utal – VII.2.) Cicero másutt mint a jelentéktelen tyúkpör iskolapéldáját említi: Caccin. 36 qui de fossis, de cloacis, de minimis aquarum itinerumque controversiis interdicat, is repente obmutescit, in atrocissima re quid faciat non habebit? Cicero eddigi példái igen kézenfekvőek s a bírák számára ismertek, kettőt a mindennapi római életből, kettőt a törvénytudományi nyelvből, kettőt pedig az ismert actiók köréből említ, megadván ezzel a keretet, amelyben a bírakkal és a hallgatósággal a továbbiakban az ügyet láttatni kívánja (Bürge 91.).

⁹³ *filiolam*; Cicero Serviusnak és a jogtudománynak a kapcsolatával már-már családi idillt fest – az iróniát természetesen világosan ki lehet hallani, ezen deminutivum a leveleken kívül csupán egyetlen helyen lelhető fel az egész Corpusban: div. 1,103 L. Paulus ... ut ... domum ad vesperum rediit, filiolum suam Tertiam, quae tum erat admodum parva, osculans animum advertit tristiculam. 'quid est' inquit mea Tertia, quid tristis es?' 'mi pater' inquit 'Persa perit.' (Persa – a kutya neve.)

⁹⁴ *istud nescio quid*; köznyelvi kifejezés, amelyet a későbbiekben a költői nyelv is átvett: Hor. carm. 3,24,64 tamen curtae nescio quid semper abest rei. A megvetést mind az istud, mind pedig a iurisprudentiához némiképp méltatlan nescio quid is érzékelteti, vö. Tull. 49 non visum esse maioribus nostris tam indignum istuc nescio quid quam tu putas, hominem occidi.

⁹⁵ *praeclearum aliquid*; a praeclearum iróniát rejt magában, ugyanis a substantivum előtt áll, tehát szubjektív ítéletet fejez ki – ha csupán objektíven kívánna tényt megállapítani, az adiectivum az aliquid után állna (Hoffmann – Szantyr 406. Dices Stellungsgesetz galt in der Volkssprache von Anfang an und ist im späteren Vulgärlatein und Romanischen streng durchgeführt.), vö. Balb. 20 o praeclearum interpretem iuris, auctorem antiquitatis; Tusc. 1,49 praeclearum autem nescio quid adepti sunt, quod didicerunt se, cum tempus mortis venisset, totos esse perituros. quod utita sit ... quid habet ista res aut lactabile aut gloriosum? Arch. 15 cum ad naturam eximiam et inlustrem accesserit ratio quaedam conformatioque doctrinae, tum illud nescio quid praeclearum ac singulare solere existere.

⁹⁶ *alii ego te virtutibus, continentiae, gravitatis, iustitiae, fidei, ceteris omnibus, consulatu et omni honore semper dignissimum iudicavi*; a hosszú felsorolásban nem lelhető fel az irónia nyoma, barátjának – perbeli ellenfelének – erényeit öszintén elismeri és magasztatja – ezen eljárásához vö. de orat. 2,182: valet igitur multum ad vincendum probari mores et instituta et facta et vitam eorum, qui agent causas, et eorum, pro quibus, et item improbari adversariorum, animosque eorum, apud quos agatur, conciliari quam maxime ad benevolentiam cum erga oratorem tum erga illum, pro quo dicit orator. conciliantur autem animi dignitate hominis, rebus gestis, existimatione vitae; ... itaque eadem sunt in adversarios ex contrario conferenda; Caccin. 28, senator populi Romani splendor ordinis, decus atque ornamentum iudiciorum, exemplar antiquae religionis, Fidiculanus Falcula. Felsorolja a rómaiak számára fontos erényeket: continentia (Verr. 3,4; Q.fr. 1,1,8); gravitas (Att. 1,16,8; Cacl. 28; 40); s amelyek a jogtudós számára kiváltképp fontosak: iustitia és fides (Heinze, R., Fides, Hermes 64. és köv., uő.

„*élvezetgetett fáradtság*”,⁹⁷ hanem azt, hogy *azon tudománytól semmiképp sem vezet biztos út a consulatushoz*.⁹⁸ Mindazon tevékenységeknek, amelyeknek az a feladata, hogy megnyerjék számunkra a római nép kegyét, *mind kimagasló tekintéllyel, mind pedig jeles hasznossággal kell bírniok*.⁹⁹

(24) *A legnagyobb tekintély azokat illeti meg, akik a katonai érdem révén tűnnek ki*,¹⁰⁰ ugyanis az az általános vélemény, hogy ők védik meg és biztosítják mindazt, ami a birodalommal és az állammal összefüggésben áll, ám az ő tevékenységüknek a legnagyobb a haszna is, mivel az általuk hozott döntéseknél és a magukra vállalt veszedelmeknél fogva élvezhetjük mind az állam, mind pedig a saját vagyonunk nyújtotta előnyöket. Hasonlóképpen *nagy fontossággal és tekintéllyel bír a szónoki tehetség is*,¹⁰¹ amelynek gyakorta igen nagy szerepe volt a consulválasztásnál azért, hogy tanácsuk és beszédük révén *mind a senatus, mind a nép, mind pedig a törvényt ülő bírák véleményeit irányították*.¹⁰² Olyan consula van szükség, aki oly-

140., Vom Geist des Römertums, hsg. von E. Burck, Stuttgart, 1960. 59. és köv., Schulz, F.: Prinzipien des römischen Rechts. München-Leipzig, 1934. 151 és köv. (a továbbiakban: Schulz)).

⁹⁷ *operam perdidisti*; sententia, amellyel Plautusnál gyakorta találkozunk (Poen. 332.), Cicero többször él leveleiben is az *operam et oleum perdere* fordulattal (fam. 7,1,3; Att. 2,17,1); vö. de orat. 1,234 *veritus es, nisi istam artem oratione exaggerasses, ne operam perdidisses*.

⁹⁸ *nullam esse in illa disciplina munitionem ad consulatum viam*; ezen kijelentést egyértelműen s kizárólag az adott helyzet indokolta, ugyanis Cicero szeme előtt is jónéhány ellenpélda lebeghetett, így például a két Scaevoláé, Manius Maniliusé és Aelius Sextusé, akik mind neves jogtudósok voltak és a consuli tisztséget is betöltötték. Ugyanakkor igaz az, hogy Cicero korában, illetve később egyre kevesebb jogász akarta és tudta a consuli méltóságot elérni. (Kunkel, W.: Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen. Köln – Graz – Wien, 1967. 50.)

⁹⁹ *et admirabilem dignitatem et pergratam utilitatem debent habere*; a rómaiak számára a dignitasnak különböző fokai voltak: Cluent. 150 *deinde quis unquam hoc senator recusavit ne, cum altiore gradum dignitatis beneficio populi Romani esset consecutus, eo se putaret durioribus legum conditionibus uti oportere? ... convertit nunc ad equestrem ordinem atque in ceteros ordines eadem conditiones; ... putant enim minus sibi laqueos legum et condicionum ac iudiciorum propositos esse oportere qui summum locum civitatis aut non potuerunt ascendere aut non petiverunt*; fam. 10,6,2: *crede igitur mihi, Plance, omnis, quos adhuc gradus dignitatis consecutus sis (es autem adeptus amplissimos), eos honorum vocabula habituros, non dignitatis insignia. A szónok számára is kívánatos, hogy az általa védett ügy vagy dignitással vagy utilitással bírjon, (vagy ha lehet mindkettővel); de orat. 2,207 *enitendum est, ut ostendas in ea re, quam defendas, aut dignitatem inesse aut utilitatem. Phil. 2.20. me nec rei publicae nec amicis unquam defuisse, et tamen omni genere monumentorum meorum perfecisse operis subsicivis ut meae vigiliae meaeque litterae et iuventuti utilitatis et nomini Romano laudis aliquid adferrent*.*

¹⁰⁰ *summa dignitas est in iis militari laude antecellunt*; amint láthatjuk, ezen kijelentés korántsem felel meg Cicero értékrendjének, ám feladata e perben a védelem s nem elsődlegesen saját véleményének hangsúlyozása – vö. de orat. 2,168 *si omnes, qui rei publicae consulunt, cari nobis esse debent, certe in primis imperatores, quorum consiliis, virtute, periculis retinemus et nostram salutem et imperii dignitatem*.

¹⁰¹ *gravis etiam illa est et plena dignitatis dicendi facultas*; itt hirtelen abbamarad a res militaris dícsérete, a továbbiakban a harcot az eloquentia teréről folytatja, itt több tapasztalattal és nagyobb hitellel tud szólni.

¹⁰² *et senatus et populi et eorum qui res indicant mentes permovere*; a docere, a delectare és a conciliare ill. permovere a szónok alapvető feladatai vö. Brut. 82 is (sc. Galba) *princeps ex Latinis illa oratorum propria et quasi legitima opera tractavit, ut egrederetur a proposito orandi causa, ut delectaret animos, ut permoveret, ut augeter rem ut miserationibus, ut communibus locis uteretur; 185 tria sunt enim ... quae sint efficienda dicendo: ut doceatur is, apud quem dicitur, ut delectetur, ut moveatur vehementius; orat. 69 erit igitur eloquens ... is qui in foro causisque civilibus ita dicit, ut probet, ut delectet, ut flectat. probare necessitatis est, delectare suavitatis, flectere victoriae; de orat. 2,121 *ducat oratio, ut et conciliantur animi et doceantur et moveantur; 310 et quoniam, quod saepe iam dixi, tribus rebus homines ad nostram sententiam perducimus, aut docendo, aut conciliando aut permovendo; opt. gen. 3 *optimus est enim orator, qui dicendo animos audientium et docet et delectat et permovet. docere debitum est, delectare honorarium, permovere necessarium. Hasonlóképpen megemlíti a három színteret, ahol a szónok tevékenykedik: a senatust, a népgyűlést és a törvényszéket.***

kor elfojtja a *tribunusok dühöngését*,¹⁰³ lecsillapítja a felhergelt népet és ellenáll a vesztegetésnek. Nem csoda, hogy e tehetség révén *gyakran nem nemesi származású férfiak is elnyerték a consuli méltóságot*,¹⁰⁴ különösképp mivel e képesség segítségével *igen jelentős befolyásra, felettebb erős baráti kapcsolatra és kiváltképp nagy támogatottságra tettek szert*.¹⁰⁵ Mindezek közül, Scrvius, a ti foglalkozásokban semmi sem leheto fel.

(25) Először is nincs érdemleges súlya egy ily *jelentéktelen tudománynak*,¹⁰⁶ hiszen *tárgyai csekély fontosságúak*,¹⁰⁷ jóformán az egyes betűkben s a szavak elválasztásában állnak. Másodszor pedig *még ha őseink szemében volt is valami tekintélye eme tevékenységnek*¹⁰⁸ – *titkaitokat fel-fedték*,¹⁰⁹ tudományotok mindenestül megvetetté és lealázottá vált. *Hogy lehet-e eljárást indí-*

¹⁰³ *tribunicios furores*; az optimáták nézetenek megfelelően jellemzi a néptribunusok tevékenykedését, vö. red. in sen. 11; Rab.perd. 22; Planc. 86; dom. 113; 123) Gelzer, M.: Die Nobilität der römischen Republik. In: Kleine Schriften Bd. 1. Wiesbaden, 1962. (a továbbiakban: Gelzer).

¹⁰⁴ *homines saepe etiam non nobiles consulatum consecuti sunt*; Cicero ismét Murena származását érinti, amit Scrvius – maga is homo novus – annak szeméret vetett. Saját pályáját, amelyet homo novusként be-futott, nem csekély büszkeséggel említi e beszédben is: 17 cum vero ego tanto intervallo claustra ista nobilitatis refrigissem, ut aditus ad consulatum posthac sicut apud maiores nostros fuit. – Ezen kar-rier, noha nem példátlan, ám felettebb ritka volt, ugyanis a köztársaság utolsó három századának hat-száz consula között csupán tizenöt homo novus volt található (Gelzer 162.).

¹⁰⁵ *cum haec eadem res plurimas gratias, firmisimas amicitias, maxima studia pariat*; a gratia a római közélet sine qua nonja, ezzel a politikusnak feltétlenül rendelkeznie kellett hívei és a nép körében (Bürge 101.): inv. 2,161 gratia, in qua amicitiarum et officiorum alterius memoria et remunerandi voluntas continetur; off. 1,48 nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. – Nem nélkülözhető a gratia egy-egy tiszttség megszerzésénél sem: Planc. 9 non enim comitiis iudicat semper populus, sed movetur plerumque gratia; 47 ut ego doceo gratiosum esse in sua tribu Plancium. Noha a gratia meg-szerzéséhez használt módszereket ma olykor a korrupció körébe sorolnánk (Att. 1,16,12 neque gratia pugnat sed quibus Philippus omnia castella expugnari posse dicebat in quac modo asellus onustus auro posset ascendere.), feltétlenül különbséget kell tenni a római közéletben a gratia és a vesztegetés között (Bürge 103.). Ezen erős társadalmi összefonódás nélkül a római jogrend számos intézménye, így a mandatum, a negotiorum gestio, a mutuum, a commodatum stb. működésképtelenné vált volna (Schulz 106.), s ha a gratia és az amicitia nem kötötte volna össze a római vezető köröket, úgy a birodalom kormányzásához jóval nagyobb közigazgatási apparátusra lett volna szükség (Bürge 103.).

¹⁰⁶ *tenui scientia*; a iurisprudentia tenuitasa nem tekintélyből, hanem egyszerűen az egységes rendszert és rendező elveket nélkülözö kazuisztikából (a joganyag filozófiai elvek szerint történő rendszerezésére tett kísérletet Cicero De iure civili in artem redigendo című – azóta elveszett – művében), másrészt azon dolgok jelentéktelen voltából eredt, amivel e tárgy foglalkozott. A felölelt anyag csekély voltából következik, hogy igen könnyen megtanulható leg. 1,14 id (sc. ius civile) autem in cognitione tenue est, in usu necessarium.

¹⁰⁷ *res enim sunt parvae*; res, tehát mindaz, aminek a iurisprudentiához köze van, nemcsak a törvények, hanem az eszközök és a módszerek, amellyel a jogászok (Mur. 38. verborum interpretes) dolgoznak (Bürge 105.), vö. leg. 1,14 summos fuisse in civitate nostra viros, qui id (sc. ius civile) interpretari populo et responsitare soliti sint, sed eos magna professo in parvis esse versatos. quid enim est tantum quantum ius civitatis? quid autem tam exiguum quam est munus hoc corum qui consuluntur?

¹⁰⁸ *etiam si apud maiores nostros fuit in isto studio admirationis*; ezen véleményt még Antonius a De oratore azon szereplője is jóváhagyja, akinek igen csekély véleménye van a jogtudományról, illetve annak a szónok számára fennálló hasznosságáról: de orat. 1,235 sit sane (sc. iuris scientia) tanta quantam tu illam esse vis – ctenim sine controversia et magna est et late patet et ad multos pertinet et summo in honore semper fuit et clarissimi civis et studio etiam hodie praesunt. Apud maiores nostros – Cicero itt feltehetően a Fasti nyilvánosságra hozatala előtti időkről beszél.

¹⁰⁹ *enuntiatas vestris mysteris*; a köznyelvből merített tréfás fordulat vö. de orat. 1,206: illa dicendi mysteria enuntiat. Tusc. 4,55 ne rhetorum aperiamus mysteria; ac. 2,60 qua sunt tandem ista mysteria ...?; Att. 4,17,1 quae tantum habent mysteriorum ut eas ne librariis quidem fere committamus. A görög mysteris használata itt nem volna feltétlenül szükséges. A beszédekben a görög kifejezések gyakorta iróniát sugallnak vö. Cluent. 60 architectum sceleris; dom. 24 ipse archipirata cum grege praedonum impurissimo; Verr. 3,50 pseudothyros; Verr. 3,50 ut in curia Syracusis, quem locum illi „bulceterion” nomine appellat. A mysteris már az ezt követő csevegő-anekdótázó hangú elbeszéléshez képez átvezetést (Adamietz 136.). (Cicero „görögségéhez” bővebben lásd Tegye I: Cicero és a görög nyelv. In: Hereditas Ciceroniana. Debrecen, 1995.).

tani, azt hajdan csak kevesen tudták; ugyanis a nép körében nem ismerték még a törvénykezési napokat.¹¹⁰ Nagy volt akkor a jogtudók hatalma. Úgy kérdezték őket a megfelelő napok felől, mint a keleti csillagjósokat.¹¹¹ Akadt aztán egy írnok, bizonyos Cn. Flavius, aki kivájta a hollók szemét,¹¹² aki az egyes napokat megtanulván megismertette e napokat a néppel, s elrabolta bölcsességüket az óvatos jogtudóktól.¹¹³ Ezek tehát megdühödén,¹¹⁴ mivel attól tartottak – miután a napok rendje általánosan ismertté vált –, hogy az ő közreműködésük nélkül is lehet majd pert indítani, bizonyos mondókat állítottak össze,¹¹⁵ hogy minden ügyletnél jelen lehessenek.

¹¹⁰ *Posset agi lege necne pauci quondam sciebant; fastos enim volgo non habebant*; Cicero a Fasti nyilvánossá tétele előtti időszakról beszél. A következő elbeszélés négy rövid tömondata mintegy dokumentumszerű képet kíván nyújtani a Fasti nyilvánosságra hozataláról. Azon kijelentéssel, hogy a pontifexek ezen tudásanyagot saját befolyásuk növelése érdekében tartották titokban, általánosan elterjedt és elfogadott véleményt ismételt meg Cicero: de orat. 1.186. Quod quidem certis de causis a plerisque aliter existimatur: primum, quia veteres illi, qui huic scientiae praefuerunt, obtinendae atque augendae potentiae suae causa pervulgari artem suam noluerunt; deinde, postea quam est editum, expositis a Cn. Flavio primis actionibus, nulli fuerunt, qui illa artificiose digesta generatim componerent.; Att. 6.1.8. occultatam putant quodam tempore istam tabulam, ut dies agendi peterentur a paucis; nec vero pauci sunt auctores Cn. Flavium scribam fastos protulisse actionesque composuisse. Tehát Cicérót itt nem gyanúsíthatjuk elfogultsággal, illetve rosszindulattal.

¹¹¹ *a quibus etiam dies tamquam a Chaldaeis petebatur*; az Att. 6.1.8.-ban szereplő ut dies agendi peterentur a paucis-hoz hasonló szerkesztés, a lényegi különbség csupán annyi, hogy míg ott a paucis olvasható, itt a Chaldaeis. Köztudott, hogy Rómában a chaldaeusok nem örvendtek túl nagy megbecsülésnek vö. Cato agr. 5.4. (a vilicusról) haruspicem, augurem, hariolum, chaldaeum, neque consuluisse velit., sőt Kr. e. 139-ben egy SC alapján ki is üzték őket Rómából (Val. Max. 1.3.3.). Tevékenységükkel szemben Cicero is fenntartásokkal viseltetik: div. 2.99.: quam multa ego Pompcio quam multa huic ipsi Caesari a Chaldaeis dicta meminisse, neminem eorum nisi senectute nisi domi nisi cum claritate esse moniturum. Cicero tehát a paucis helyébe Chaldaeist téve a jogászokat egy rangsorba helyezi az asztrológusokkal.

¹¹² *inventus est scriba quidam Cn. Flavius, qui cornicum oculos confixerit*; a scriba Cn. Flavius „kivájta a hollók szemét”, azaz megfosztotta az éllesszerű madarakat látásuktól, tehát még a legravaszabbakat is be tudta csapni (Adamietz 137.). Ugyanezen sententia máshol is előfordul Cicéronál: Flacc. 46 hic hercule 'cornici oculum' ut dicitur, míg azonban ott jelzi, hogy közmondást fog idézni, addig itt minden átmenet nélkül beépíti az elbeszélés folyamába. vö. Phil. 13,27 illud tamen non verum in hoc Planco quod proverbii loco dici solet, perire cum non posse, nisi ei crura fracta essent; Quint. 55 meminisse; vetus est, 'de scurro multo facilius divitem quam patrem familias fieri posse'; S. Rosc. 37 id quod praeclare a sapientibus dicitur, voltu saepe laeditur pietas; 100 habeo etiam dicere quam contra morem maiorum minorem annis LX de ponte in Tiberim deiecerit. Leveleire jellemző, hogy átvezetés nélkül idézzen sentenciákat. Att. 4,2,5 sed non est id ... verum idem, mi T. Pomponi, idem inquam illi ... qui mihi pinna incidenter nolunt casdem renasci; 8,1, multa me in epistula tua delectarunt sed nihil magis quam patina tyrotarichi. A sentenciák és proverbiumok használatáról az urbanus stílusban vö. de orat. 2,258 in hoc genus (sc. ridiculi) coiciuntur etiam proverbia.

¹¹³ *ab ipsis cautis iuris consultis*; e szöveg helyi szövegkritikailag sem problémamentes, ám helyesebbnek tűnik a Madvigs-féle capsis iuris consultorum helyett a Beroaldo által javasolt cautis iuris consultis olvasatnál megmaradni (Adamietz 137.), annál is inkább, mert a cautus többször is előfordul Cicéronál mint a jogász jellegzetes tulajdonsága: fam. 7,13,2 sed ut ego quoque te aliud admoneam de vestris cautionibus, Treviros vites censeo; 18,1 itaque quoniam vestrae cautiones infirmae sunt, Graeculam tibi misi cautionem chirographi mei.

¹¹⁴ *itaque irati illi*; azon vádponttal, hogy a jogászok csupán azért tették szükségletlenül bonyolulttá és homályossá az eljárást, hogy saját befolyásukat növeljék, máshol is találkozunk: leg. 2,47 sed iuris consulti, sive erroris obiciundi causa, quo plura et difficiliora scire videantur, sive, quod similis veri est, ignorantia docendi ... saepe quod positum est in una cognitione, id in infinita disperituntur.

¹¹⁵ *verba quaedam composuerunt*; componere a jogi formulák és szövegek létrehozására, megszerkesztésére általánosan használt terminus technicus: fam. 3,8,4 Romae composui edictum; Pomp. D. 1,2,2,5 hoc ius, quod sine scripto venit compositum a prudentibus; 6 ex his legibus eodem tempore fere actiones compositae sunt. Bürge szerint azonban a verba componere kifejezés nem sajátja a jogi nyelvnek, s Cicero pontosan a jogi anyag fölünyes ismeretével és ennek mesteri kezelésével kelti a hallgatóságban azt a benyomást, mintha a iurisprudentiától és a iurisconsultusok fogásaitól meglehetősen távol állna (Bürge 112.).

(26) Noha a leghelyesebben így történnék: „A sabinumi telek az enyém.” „Nem, az enyém.” Aztán az eljárás – ezt még sem akarták. „A TELEK – így szól – AMELY AZON A FÖLDÖN VAN, AMIT SABINUMINAK NEVEZNEK.”¹¹⁶ *Elég terjedősen; nos hogyan hát*

¹¹⁶ *FUNDUS QUI EST IN AGRO QUI SABINUS VOCATUR. – EUM EGO EX IURE QUIRITUM MEUM ESSE AIO. – INDE IBI EGO TE EX IURE MANUM CONSERTUM VOVO. – UNDE TU ME EX IURE MANUM CONSERTUM VOCASTI, INDE IBI EGO TE REVOCO. – SUIS UTRISQUE SUPERSTITIIBUS PRAESENTIBUS ISTAM VIAM DICO; ITE VIAM. – REDITE VIAM. – QUANDO TE IN IURE CONSPICIO. – ANNE TU DICAS QUA EX CAUSA VINDICAVÉRIS?; Cicero itt a telek vindicációjának lefolyását adja vissza, amely az ősi római tulajdonvédelemnek, a legis actio sacramento in rem-nek része (c kérdéskör a szakirodalomban a leggyakrabban tárgyaltak közé tartozik, ezért az irodalmat lásd Kaser, M.: Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht. Köln, 1956. 224. (a továbbiakban: Kaser); Diósi Gy.: Ownership in ancient and preclassical Roman Law. Budapest, 1970. 196.; Thür, G.: Vindicatio und deductio im frühromischen Grundstücksrecht. SZ 94. 1977. 293. (a továbbiakban: Thür). Ennek leírását Gaiustól kapjuk meg: Gai. 4.16. Si in rem ageretur, mobilia quidem et moventia, quae modo in ius afferri adducere possent, in iure vindicabantur ad hunc modum: qui vindicabat, festucam tenebat; deinde ipsam rem apprehendebat, velut hominem, et ita dicebat: HUNC EGO HOMINEM EX IURE QUIRITUM MEUM ESSE AIO SECUNDUM SUAM CAUSAM; SICUT DIXI, ECCE TIBI, VINDICTAM IMPOSUI, et simul homini festucam imponebat, adversarius eadem similiter dicebat: MITTITE AMBO HOMINEM. illi mittebant. qui prior vindicaverat sic dicebat: POSTULO, ANNE DICAS, QUA EX CAUSA VINDICAVÉRIS? ille respondebat: IUS FECI, SICUT VINDICTAM IMPOSUI. deinde qui prior vindicaverat, dicebat: QUANDO TU INIURIA VINDICAVISTI D AERIS SACRAMENTO TE PROVOCO; adversarius quoque dicebat similiter: ET EGO TE; aut si res infra mille asses erat, scilicet L asses sacramentum nominabant. deinde eadem sequebantur, quae cum in personam ageretur. postea praetor secundum alterum eorum vindicias dicebat, id est interim aliquem possessorem constituerebat, cumque iubebat praedes adversario dare litis et vindiciarum, id est rei et fructuum; alios autem praedes ipse praetor ab utroque accipiebat sacramenti causa, quod id in publicum cedebat. festuca autem utebantur quasi hastae loco, signo quodam iusto domini, quando iusto dominio ea maxime sua esse credebant, quae ex hostibus cepissent; unde in centumviralibus iudiciis hasta proponitur. A későbbiekben, körülbelül a XII táblás törvény korában, amikor már a telek jogi védelme is szükségessé vált, a praetor a felekkel együtt a telekre ment, s itt történt meg a vindicatio. Ezen eljárással az absztrakciónak már igen jelentős fokát érték el, hiszen itt egy festuca-rátétellel, illetve megragadással fejezték ki jogos uralmukat a telek felett, tehát azt mintegy egészként ragadták meg (Kaser 225., Thür 296.). Erről Gellius tudósít, amikor is a manum conserere jelentését és eredetét kutatja: Gell. 20.10.7-9. Manum conserere. Nam de quare disceptatur in iure in re praesenti sive ager sive quid aliud est, cum adversario simul manu prendere et in ea re sollempnibus verbis vindicare, id est vindicia. Corruptio manus in re atque in loco praesenti apud praetorem ex duodecim tabulis fiebat, in quibus ita scriptum est: ~si qui in iure manum conserunt. Sed postquam praetores propagatis Italiae finibus datis iurisdictionibus negotiis occupati proficisci vindiciarum dicendarum causa ad longinquas res gravabantur, institutum est contra duodecim tabulas tacito consensu, ut litigantes non in iure apud praetorem manum consererent, sed 'ex iure manum consertum' vocarent, id est alter alterum ex iure ad conserendam manum in rem, de qua ageretur, vocaret atque profecti simul in agrum, de quo litigabatur, terrae aliquid ex eo, úti unam glebam, in ius in urbem ad praetorem deferrent et in ea gleba tamquam in toto agro vindicarent. Természetesen a praetor említése nem tudatos anakronizmus (Wacker, F.: Die XII Tafeln in ihrem Jahrhundert. In: Les origines de la république romaine. Entrepreneurs sur l'antiquité classique. Torino, 1967. 303. és köv.), itt egyszerűen a iurisdictiont gyakorló magistraturára kell gondolnunk. Gellius beszámolóját Alföldi kutatásai is megerősíteni látszanak: az ager Romanus antiquus nem terjedt túl azon a sávon, ami a pomeriumot a Tiberis bal partján 5-6 mérföldre körülvette, Fidenae elfoglalása után (426) ezen sáv 10 mérföldre szélesedett (Alföldi, A.: Early Rome and the Latins. 1965. 304. és köv.). Thür erre az időre teszi az ex iure vocare megjelenését (Thür 208.), a propagatis Italiae finibus természetesen ismételtelen csak anakronizmus. Gaius is említi a vindicatio alkalmazási körének kiterjesztését, a legfontosabb szerinte az volt, hogy a telek esetében is lehetett immáron használni: Gai. 4.17. Si qua res talis erat, ut sine incommodo non posset in ius afferri vel adduci, velut si columna aut navis aut grex alicuius pecoris esset, pars aliqua inde sumebatur eaque in ius afferrebat, deinde in eam partem quasi in totam rem praesentem fiebat vindicatio; itaque [vel] ex grege vel una ovis aut capra in ius adducebatur, vel etiam pilus inde sumebatur et in ius afferrebat; ex nave vero et columna aliqua pars defringebatur; similiter si de fundo vel de aedibus sive de hereditate*

tovább?¹¹⁷ „AZT ÉN A QUIRITES JOGÁNÁL FOGVA MAGAMÉNAK MONDOM.” Aztán? „EZÉRT ONNAN A TÖRVÉNY ELŐL ELHÍVLAK, HOGY A KÉZRÁTÉTEL JOGÁN TULAJDONJOGOMAT JELÖLJEM.” Hogy egy ilyen *locsgó*¹¹⁸ pörlekedőnek mit feleljen, nem tudta az alperes. Átvált *ugyanazon jogász*¹¹⁹ latin *fuvolás módjára*.¹²⁰ „MIVEL TE ENGEM A KÉZRÁTÉTEL JOGÁN A TÖRVÉNY ELŐL ELHÍVTÁL, AZÉRT ONNAN ÉN IS ELHÍVLAK TÉGED.” Eközben a praetor számára is, nehogy túl jól és kényelmesen érezze magát, és magától mondjon valamint, szintén *megalkottak egy mondókát*,¹²¹ amely mindenestül oktalan, ám különösképpen ebben: „MINTHOGY MINDKÉT FÉL TANÚI

controversia erat, pars aliqua inde sumebatur et in ius afferebatur, et in eam partem proinde atque in totam rem praesentem fiebat vindicatio, velut ex fundo gleba sumebatur et ex acedibus tegula, et si de hereditate controversia erat. Ó tehát azon állapotot ragadja meg, amikor a magistratus már nem ment ki a felekre, de a felek még *manum consortum* kimentek. Cicero jelen leírásában egy még későbbi változatot ad elő, amikor – látva, hogy a magistratus is egyszerűbbé tette saját dolgát – a per lefolyását meggyorsítandó a felek már magukkal hozták a rögöt in ius, és az *ITE VIAM – REDITE VIAM* már csupán színelvág volt. A per menete ettől fogva azonos volt a *mobilia* és *moventia* esetében folytatott perrel (Gai. 4.16.). A QUANDO TE IN IURE CONSPICIO – rész szemmel láthatóan elkülönül az előzőektől, tehát nem kell a perbe a bevezetés után beépíteni, hiszen Cicero csak azt kívánja mondani, hogy az eddigi formalizmus mára már értelmetlenné vált, ostobaság, ám lássátok a következőt, ez még nagyobb balgaság. Cicéronál még egy helyen találkozunk ezen mondattal: Caccin. 54. actio est in auctorem praesentem his verbis: QVANDOQVE TE IN IVRE CONSPICIO. A tulajdonvédelem kezdetben mindenütt a lopás, illetve a tolvaj üldözésével jár együtt; ha valaki saját dolgát másnál megálta, s ezt tőle vissza kívánta követelni, még a per előtt elhangzott a perből ismert mondat: HUNC EGO ILOMINEM EX IURE QUIRITUM MEUM ESSE AIO SECUNDUM SUAM CAUSAM; SICUT DIXI, ECCE TIBI, VINDICTAM IMPOSUI, ha az ellenfél ragaszkodott azon állításához, hogy a dolog az övé, ugyancz mondtam, hasonlóképpen még a per előtt. Erre a dolgot magának követelő felhívta azt, akitől ő a dolgot szerezte (vette, ajándékba kapta stb.), az auctort, hogy bizonyítsa a törvény előtt, hogy a dolog az övé: tehát a QUANDO itt temporális és nem condicionális értelemben szerepel. Mivel a mondatot összesen két forrásból ismerjük (Mur. 26., Caccin 54.), amelyek közül az egyikben meg is van magyarázva, nem valószínű, hogy ugyanazon szerző ugyanazon formulát idézve azt más értelemben használná. Ezen mondat tehát az ősi peres eljárás előkészítő szakaszából származik, ami Cicero korában még inkább értelmetlenné tűnt, mint a vindicatio fundi szertartása, s ezért említé ezt ott Cicero mint az elavult formalizmus csettentő példáját, s nem azért, mert a legis actio sacramento in rem-ben az előzőekben idézett mondatok után lett volna a helye.

¹¹⁷ *satis verbosè; cedo quid postea?*; feltehető erőszkontrasztot képez a legis actio bonyolult kifejezőmódjával szemben ezen köznapi nyelvből merített fordulat. A mondat mindegyik kifejezése Cicero könnyedebb hangjának sajátja, s ennek megfelelően igen ritkán fordul elő nála: rep. 1,58. cedo, num ... barbarorum Romulus rex fuit? Dciot. 19. quid postea? an Dciotarus ... continuo dimisit exercitum? Ver. 6,9. quid igitur? nulline motus ...?; Att. 1,13,3. quid multa?

¹¹⁸ *loquaciter*; bőbeszédű, fecsegő – általában pejoratív értelemben használt kifejezés: Flacc. 42. homo ineptus et loquax. Varro így definiálja: ling. 6,57. hinc dictus loquax, qui nimium loqueretur; hinc eloquens, qui copiose loquitur.

¹¹⁹ *idem iuris consultus*; a legis actiók perben a jogász mind a feleknek, mind pedig a magistratusnak rendelkezésére állott, (sőt, akár az ellenfélnek is adhatott responsumot vö. Mur. 9. si turpe existimas te advocato illum ipsium quem contra veneris causa cadere, noli tam esse iniustus ut, cum tui fontes vel inimici tuis pateant, nosros etiam amicis putes clausos esse oporteres) mivel akár csak egyetlen szó elvételére is a per elvesztéséhez vezetett (Gai. 4,11), a verba sollenia elmondása előtt ceket megbeszélte, „átvette” a felekkel.

¹²⁰ *tibicinis Latini modo*; a hasonlat nem csupán komikus, hanem dehonosztáló is, mivel Rómában mind a színészek, mind pedig a fuvolások igen csekély megbecsülésnek örvendtek, vö. Liv. 9,30,8 vino, cuius avidum ferme id genus (sc. tibicines) est, oneratos sopiunt.

¹²¹ *carmen compositum est*; noha Búrge ezt üres ismételtetésnek véli (Búrge 117.), megfontolandó, hogy – noha Cicero itt e kifejezést némiképp ironikus értelemben használja (vö. de orat. 1,236 cantor forum-larum) – mivel a legis actiókban szereplő mondatok verba solleniának számítanak, az ősi perrel kapcsolatos carmen alatt valószínűleg carmen magicum értendő, hiszen egyébként nem esett volna oly súlyosan latba egyetlen szó elvételére. (Gondoljunk például a dedicatiohoz kapcsolódó szigorú formái, elsősorban a kimondandó szavakhoz kötődő érvényességi előírásokra – Plin. NH.11.174. chhez bővebben lásd Köves-Zulauf, Th.: Reden und Schweigen. München, 1972. 72-80.

JELEN VANNAK, MEGMUTATOM AZ UTAT, MENJETEK AZ ÚTON.” Kéznél volt a jogtudó, akinek ki kellett tanítania őket a járandó útról. *„JÖJJEK VISSZA AZ ÚTON.”* Ugyanannak a vezetésével visszamentek. Mindez – úgy hiszem – már *ama szakállas ősök*¹²² számára is nevetséges volt; azon embereket, akik a megfelelő helyen megállottak, elküldeni csak azért, hogy rögtön vissza is térjenek ugyanoda, ahonnan elmentek. *Ugyanilyen ostobasággal lett minden bevonva.*¹²³ *„AMIKOR TEGED A TÖRVÉNY ELŐTT MEGPILLANT-LAK.”* és ez: *„MEGMONDANÁD-E, HOGY MELY OKBÓL KÖVETELED A DOLGOT MAGADNAK?”* *Amíg mindez titkos volt,*¹²⁴ szükségképpen azoktól kellett megkérdezni, akik tudták, később azonban, miután ismertté váltak és közkezen forogtak, megvizsgáltattak, s úgy találták, hogy híjával vannak minden bölcsességnek, ám telve vannak alnok ostobasággal.

(27) Ugyanis *noha számos dolgot igen kiválóan szabályoztak törvényekkel,*¹²⁵ a legtöbbet a jogászok zsenialitása tönkretette és kiforgatta. *Őseink azt akarták, hogy minden nő elhatározásának ingatag volta miatt gyám hatalma alatt álljon; a jogászok feltalálták hát a gyámságnak egy bizonyos fajtáját, hogy az a nők befolyása alatt álljon.*¹²⁶ *Az ősök nem akarták, hogy a házközösségi*

¹²² *apud illos barbaros*; a rómaiak ősciket említvén gyakran nevezik őket barbarinck, ugyanis a szakáll ápó-lása, illetve eltávolítása csak körülbelül Kr. e. 300-tól volt szokásban, vö. fin. 4,62 hoc vero te ferre non potuisse, quod antiqui illi quasi barbati, ut nos de nostris solemus dicere, crederint; Cacl. 33 aliquis mihi ab inferis excitandus est e barbatis illis; Hor. carm. 2,15,10 non ita Romuli praescriptum et in-tonsi Catonis auspiciis.

¹²³ *isdem ineptiis fucata sunt illa omnia*; amit Cicero eddig csak rövid közbevetésekkel érzékeltetett, most nyíltan kimondja – hasonlóan erős fordulat: Pis. frg. 16: simulata ista, ficta, fucata sunt omnia.

¹²⁴ *quae dum erant occulta*; ismételt utalás a jogi ismeretek titkosságára, azon beállítás, mely szerint a legis aktiók megalkotása a Fasti nyilvánosságra hozatala után s mintegy annak ellenlépéseként történt volna, meglehetősen történetetlen. A Corpus Ciceronianumban más nézet is található, így például Att. 6,1,8. nec vero pauci sunt auctores Cn. Flavius scribam fastos protulisse actionesque composuisse.

¹²⁵ *cum permulta praecelere legibus essent constituta*; Cicero ismételt hangsúlyozza, hogy nem kívánja ma-gukat a törvényeket, az állam talpköveit megingatni, kritikája csupán a jog művelőire és azoknak mód-szereire irányul, vö. leg. 1,14: quid enim est tantum quantum ius civitatis? quid autem tam exiguum quam est munus hoc corum qui consuluntur?

¹²⁶ *mulieres omnes propter infirmitatem consilii maiores in tutorum potestate esse voluerunt; hi invenerunt genera tutorum quae potestate mulierum continerentur*; az archaikus jogból ered azon szabály, mely szerint a nőknek, noha teljeskorúak, könnyelmű természetük miatt gyámság alatt állottak: Gai. 144 veteres enim voluerunt feminas, etiamsi perfectae actatis sint, propter animi levitatem in tutela esse Ulp. reg. 11,1 feminis (tutores consistuntur) ... et propter sexus infirmitatem et propter forensium rerum ignorantiam. Azonban maga Gaius sem tartja teljességgel helytállóknak ezen indoklást, hiszen tisztában van azzal, hogy a mindennapi életben a nők is saját maguk intézik ügyeiket: Gai. 1,190 nam quae vulgo creditur, quia levitate animi plerumque decipiuntur et acquum erat eas tutorum auctoritate regi, magis speciosa videtur quam vera. mulieres enim quae perfectae actatis sunt, ipsae sibi negotia tractant, et in quibusdam causis dicis gratia tutor interponit auctoritatem suam, saepe etiam invitus auctor fieri a praetore cogitur. A politika és a gazdaság ügyeiben tevékeny asszonyokkal Cicero műveiben is találkozunk, ilyenek például a S. Rosciusnak menedéket nyújtó Caccilia vö. S. Rosc. 27 in qua muliere ... quasi exempli causa vestigia antiqui officii remanent. Servilia, Brutus anyja vö. Att. 15,11,2 etenim Servilia pollicebatur se curaturum ut illa frumenti curatio de senatus consulto tolleretur. S maga Terentia is vö. Att. 11,24,3 de Terentia autem ... quid ad hoc addi potest? scripseras ut HS XII permutaret; tantum esse reliquum de argento. misit illa CCI³ mihi et adscripsit tantum esse reliquum. cum hoc parvum de parvo detraxerit, perspicis quid in maxima re fecerit. (A nők gyámságá-ról bővebben lásd Scarpini, N.: Studi sulla tutela mulierum. Torino, 1976.) Cicero itt a coemptio következő formáiról, illetve kelleikéről szól: coemptio tutelae evitandae causa, coemptio sacrorum in-terimendorum causa ill. a coemptio matrimonii causa egy alkatrészéről. A coemptio a házasságkötés-nek, illetve az ezzel összefüggő férfi hatalom (manus) megszerzésének az ősi időktől kezdve a confar-reatio mellett igen elterjedt formája volt. (Ehhez bővebben lásd Benedek F.: Die conventio in manum und die Förmlichkeiten der Eheschliessung im römischen Recht. PTE Dolg., Pécs, 1978. (a továbbiakban: Benedek)) A házasságkötés mancipatio, illetve színleges eladás (imaginaria venditio) útján tör-rént, chhez öt félnőrt római polgár tanúnak, egy mérlegartónak s maguknak a házasulandóknak a je-lenlétére volt szükség vö. Gai. 1.113. coemptione vero in manum conveniunt per mancipationem, id est per quandam imaginariam venditionem; nam adhibitis non minus quam V testibus civibus Ro-

kultusz kihaljon; a jogászok zsenialitása magános öreg férfiakat talált, hogy látszatra megkötött házasságokkal megszüntethessék a házközösségi kultuszt.¹²⁷ Végül pedig az egész civiljogból elhagyták a méltányosságot, magukat a szavakat pedig megtartották,¹²⁸ olyannyira, hogy – mivel egy könyvben példaként e nevet találták – úgy vélték, hogy minden nőt, aki nővélet útján kötött házasságot *Gaiának*¹²⁹ kell hívni. Már maga azon tény is különösnek tűnik számomra, hogy oly sok, s hozzá oly csúcs férfi oly sok év után még mostanra sem tudta eldönteni, hogy mit kell mondani: *a harmadik napon – vagy holnapután, a dolog – vagy per tárgya?*¹³⁰

manis puberibus, item libripende, emit vir mulierem, cuius in manum convenit. Szintén Gaius jóvoltából ismerjük a mancipatio rítusát és az ott elmondandó szavakat. (Gai. 1.119.). Azonban ugyanő jegyzi meg, hogy a jogszerző által a coemptio esetén elmondandó formula nem azonos a mancipatióval szokásossal, ugyanis míg a mancipiumba adott családtag rabszolgai státuszba kerül, addig a mancipatio formájában lezajlott coemptióval megszerzett feleség nem, vö. Gai. 1.123. Illa quidem, quae coemptionem fecit non deducitur in servilem conditionem; at a parentibus et coemptionatoribus mancipati mancipataeve servorum loco constituuntur... Sed differentiae ratio manifesta est, quam a parentibus et coemptionatoribus isdem verbis mancipatio accipiuntur, quibus servi, quod non similiter fit in coemptione. Cicero itt nem a coemptio eredeti fajtájáról, a coemptio matrimonii causáról szól, hanem annak egy pontificalis interpretációval létrehozott válfajáról, a coemptio tutelae evitandae causáról. A nő, aki, miként láthattuk, még szükségképpen gyámság alatt állott, a tutor auctoritásával valakivel coemptio fiduciariát kötött, aki az új gyámként kiválasztott személynek remancipációval adta át a nőt. Ezen utóbbi a hatalma alá került nőt manumissio vindictával felszabadította és ezzel a nő tutor fiduciarius lett (Benedek 19.).

¹²⁷ *sacra interire illi noluerunt horum ingenio senes ad coemptiones faciendas interimendorum sacrorum causa reperti sunt*; a coemptio sacrorum interimendorum causával az ösök kultikus tiszteletével összefüggő kötelezettségek kerültek a hatalom átruházás útján egy harmadik személyhez, általában egy olyan idős férfhez, akinek nem voltak lemenői, illetve örökösei. vö. Plaut. Bacch. 976 comptionalem senem. A coemptionalis senexet általában megfizették azért, hogy a sacra familiaet átvállalta, ha a senex örökös nélkül halt meg, a sacra't senkinek sem kellett folytatnia (Benedek 19.). Cicero hasonló esetek megelőzésére a de legibusban törvény megalkotását javasolta, vö. leg. 2.22. sacra privata perpetua manent.

¹²⁸ *in omni denique iure civili acquiritatem reliquerunt, verba ipsa tenuerunt*; az acquitas Cicéronál minden esetben mérlegelő igazságszót jelöl, az acquitas tehát a iustitiának a konkrét esetben való megvalósulása (Bürge 51.). Ily módon a ius és az acquitas szorosan együvé tartozik, egymásnak inkább szinonimái, semmint kiegészítői, ugyanakkor elméletben nem lehet őket egymástól precízén elválasztani, ehhez lásd Pringsheim, F.: Bonum et aequum. SZ 52. 1932., uő: Ius aequum und ius strictum. SZ 42. 1921. Együttes használatukhoz vö. de orat. 1.173. iudicia privata magnarum rerum obire, in quibus saepe non de facto, sed de acquitate ac iure certetur. Az acquitatem reliquerunt, verba ipsa tenuerunt gondolattal rokon a Cicero által is idézett Summum ius summa iniuria sententia: off. 1.33. Existunt etiam saepe iniuriae calumnia quadam et nimis callida, sed malitiose iuris interpretatione. ex quo illud „summum ius summa iniuria” factum est iam tritum sermone proverbium. Tehát nem a jogrendben rejlik a jogtalanság, hanem a nem megfelelő, rosszindulatú jogértelmezésben, amellyel a jog álarcá alatt jogtalanságot követnek el. A szó szerinti jogértelmezés ellentétes a jog általános alapelveivel, amint ezt Celsus is leszögezte vö. D. 1,3,17 scire leges non hoc est verba carum tenere, sed vim ac potestatem.

¹²⁹ *Gaius*; az ősi jog házasságkötési szertartásának egy elemére utal Cicero. Az auspiciumot és a coena nuptialist a domi deductio követte, amelynek megtörténte után a nőlegény a nyilvánosság előtt megkérdezte a menyasszonyt: Quenam vocaris? aki erre az „Ubi tu Gaius, ego Gaia.” feleletet adta, mintegy házasságkötési szándékuk megerősítéséért (Benedek 26.), vö. Quint Inst. or. 1.7.28. quia tam Gaius esse vocitatus quam Gaius etiam a nuptialibus sacris apparet. (vö. Plut. Quaest. Rom. 271. d.c.)

¹³⁰ *‘diem tertium’ an ‘perendinum’, ‘iudicem’ an ‘arbitrum’, ‘rem’ an ‘litem’*; a formulákban szereplő szinonimákat választja kétféle Cicero, a megkötőzéseket a jogászok határozatlanságának és döntésképtelenségének tulajdonítja vö. Prob. litt. sing. gramm. 4,271 fig. 4,9: I D T S P ’in diem tertium sive perendinum’. (A rómaiak az időtartamok számításánál mindig a kezdőnapot is beleszámították az adott időtartamba – vö. Hahn J.: Naptári rendszerek és időszámítás. Budapest, 1998. 62. és köv.) A iudex és az arbiter kezdetben határozatlan különböző fogalmakat takartak vö. Q. Rosc. 10: aliud est iudicium aliud est arbitrium. iudicium est pecuniae certae, arbitrium incertae; 13 ceteri cum ad iudicem causam labefactari animadvertunt, ad arbitrium confugiunt, hic ab arbitrio ad iudicem venire est ausus. Csak a későbbiekben váltak szinonimákká: Gai. 4.17a. QUANDO TU NEGAS, TE PRAETOR IUDICEM SIVE ARBITRUM POSTULO UTI DES. A res és a lis szinonimát Varro így magyarázza: Varro ling. 7,93 itaque quibus res erat in controversia, ea vocabatur lis: ideo in actionibus videmus dici

(28) Így tehát – amint mondtam – soha nem volt meg a consulatushoz szükséges méltóság e tudományban, mivel azt mindenestül kitalált és koholt dolgok teszik ki, a szükséges befolyás pedig még sokkal kevésbé. Ugyanis ami mindenki számára hozzáférhető, s egyaránt használható számomra s ellenfelem számára is, azzal semmiképp sem lehet befolyásra szert tenni. Ezzel tehát nem csupán azon reményt vesztettétek el, hogy tett szívességcieteket kamatoztassátok, hanem azon kérdést is, amelyet gyakorta feltettek nektek, hogy „SZABAD-E TANÁCSOT KÉRNI?”¹³¹ Senkit sem lehet bölcsnek tartani azon tudományban, amely Rómán kívül soha, Rómában pedig, amikor a törvénykezés szünetel, semmiféle jelentőséggel nem bír.¹³² Tapasztaltnak¹³³ sem lehet senkit nevezni, mivelhogy abban, amit mindenki tud, semmiképp sem állhat fenn nézetkülönbség. Nehéznek pedig nem ítélni, hogy e dolog, hiszen igen kevés és meglehetősen érthető írott forrásban van összefoglalva.¹³⁴ Ezért hát, ha engem feldühítetek, noha felettébb elfoglalt ember vagyok, megígérem, hogy három nap alatt jogtudóssá leszek.¹³⁵ Hiszen amiről írásban perelnek,¹³⁶ az mind írásba van foglalva, s még sincsen semmi oly precízen leírva, hogy ne tudnám hozzáfűzni „AMELY TÁRGYRÓL A PER FOLYIK”,¹³⁷ amiről pedig

‘quam rem sive litem dicere oportet’. Cicero tudatosan választja szét az összetartozó kifejezéseket tudván, hogy a felek nem választhattak a két kifejezés használata közt (Bürge 126.).

¹³¹ *LICET CONSULERE*; hasonlóképpen a mindennapi jogéletből származó, a consulere tevékenységhez kapcsolódó fordulat, vö. de orat. 1,239: cum adilitatem P. Crassus peteret ... accessisse ad Crassum consulendi causa quendam rusticum; qui cum Crassum seduxisset atque ad cum rettulisset responsumque ab eo verum magis, quam ad suam rem accommodatum abstulisset., Hor. Sat. 2,3,192 ‘ergo consulere et mox respondere licebit?’ ‘Consule’.

¹³² *neque extra Romanam usquam neque Romae rebus prolatis quicquam valet*; a Rómán kívüli alkalmazhatóság hiánya Cicero korára már megszűnt, hiszen a szövetséges háború után egész Itália megkapta a római polgárjogot. Azon tény pedig, hogy bizonyos időkben a törvénykezés Rómában szünetelt, természetesen nem jelentette azt, hogy a jog erre az időre hatályát veszítette volna.

¹³³ *peritus*; utalás a iuris peritus megnevezésre vö. leg. 2,52 iuris civilis estis peritissimus; off. 2,50 qui iuris civilis in primis peritus fuit. de orat. 1,242 in eo autem iure quod ambigitur inter peritissimos. fam. 7,10,1 (Trebatiusnak írja) quod si in Britanniam quoque profectus esses, profecto nemo in illa tanta insula peritior te fuisset., fam. 7,16,3 sed tamen est quod gaudeas; constat enim inter omnis neminem te uno Samarobriuae iuris peritorem esse.

¹³⁴ *per paucis et minime obscuris litteris continetur*; a res enim sunt parvae megjegyzéshez hasonlóan Cicero itt a jogtudomány csekély jelentőségére mutat rá, míg ott annak módszereire, itt annak tárgyára utal, vö. de orat. 1,192: omnia sunt enim posita ante oculos, conlocata in usu cotidiano, in congressione hominum atque in foro, neque ita multis litteris aut voluminibus magnis continentur, eadem enim clata sunt primum a pluribus; deinde paucis verbis commutatis etiam ab eisdem scriptoribus scripta sunt sapientius.

¹³⁵ *triduo me iuris consultum esse profitebor*; ugyanczen szellemben, ám ironikus villanat nélkül: de orat. 1,185 nam si esset ista cognitio iuris magna atque difficilis, tamen utilitatis magnitudo deberet homines ad suscipiendum discendi laborem impellere. sed, o di immortales, non dicere hoc, audiente Scaevola, nisi ipse dicere soleret nullius artis sibi faciliorem cognitionem videri. Cicero hosszabb kitérő után itt tér vissza az eloquentia és a iurisprudentia közti contentióhoz.

¹³⁶ *quae de scripto aguntur*; utalás a legis actiókat leváltó formuláris perre, amelyben immáron az írásbeliség is szerephez jutott, s minthogy a formula szavai nem voltak oly szigorúan meghatározva, mint a legis actióké, úgy azokat szükség szerint lehetett változtatni. Noha a későbbiekben a formuláris eljárás esetén a jogászok az agere per formulas, agere per concepta verba megjelöléseket használták (vö. Gai. 4,30 ut per concepta verba, id est per formulas, litigaremus), Cicero itt némiképp pontatlanul fogalmaz. Megjegyzendő, hogy a contentio egész szövegében ez az egyetlen terminológiai lazaság, amely Bürge szerint arra vezethető vissza, hogy Cicero célja itt nem a formula szavainak pontos visszaadása volt, s hogy a formuláris per fejlődésének kezdetén a terminológia még nem volt oly szilárdan meghatározott, mint Gaius korában. Felettébb hatásos a formuláris eljárásra vonatkozó megjegyzések elhelyezése, hiszen míg a legis actiók esetében Cicero azoknak túlságosan bonyolult szerkesztését emelte ki, addig a formuláris per bemutatásakor leginkább annak egyszerű voltára helyezi a hangsúlyt, jelelve ezzel, hogy az eljárás mindenki számára meglehetősen áttekinthető s felettébb könnyen megtanulható (Bürge 131.).

¹³⁷ *QUA DE RE AGITUR*; a formulában a bíró kinevezését és a felek megnevezését követi, a demonstratiohoz tartozik: Gai. 4,47 IUDEX ESTO QUOD A. AGERIUS APUD N. NEGIDIUM MEN-

szóban kérnek tanácsot, arra vonatkozóan a legkisebb kockázat nélkül lehet véleményt mondani. Ha az ember azt feleli, amit kell, *úgy fog tűnni, hogy ugyanazt felelte, amit Servius*,¹³⁸ ha más feleletet ad, úgy fog tűnni, hogy ismeri az ellentmondásos joganyagot, és foglalkozik vele.

(29) Éppen ezért nem csupán katonai érdemet kell formuláitok és kereseteitek fölé helyezni, hanem az ékesszólás művészetét is, amely tekintélyben messze és sokban felülmúlja a ti tevékenységeket. Így hát számomra úgy tűnik, hogy kezdetben a legtöbben inkább ezt (ti. a szónoki dicsőséget) akarták, később pedig, mivel ezt nem voltak képesek elérni, főképp ahhoz (ti. a jogtudományhoz) *szüllyedtek alá*.¹³⁹ Miként a görög művészekről mondják, hogy *azok lettek fuvolások, akik nem tudtak citerán játszani*,¹⁴⁰ akként mi is úgy véljük, hogy akik nem lehettek szónokká, azok fanyalodtak a jogi tanulmányokra. Nagy teher nehezedik a szónokra, nagy a feladata, nagy a tekintélye, ám a legnagyobb azon népszerűség, amely neki osztályrészül jut. Töltekek ugyanis államunk egyfajta jólétét várjuk, a szónokoktól viszont magát annak üdvét. Emellett véleményeiteket s döntéseiteket az ékesszólás gyakorta megdönti, s azok a szónok támogatása nélkül nem állhatnak meg. Ha abban eléggé messzire jutottam volna, takarékosabban bánnék a dicséretével; most nem szólok magamról semmit, csak azokról, akik az ékesszólásban kiemelkednek, vagy a múltban kiemelkedtek.

(30) E a két hivatás tehát az, amely az embereket a közméltóság legfőbb fokára emelheti: az egyik a hadvezéré, a másik a jó szónoké. Ez őrzi meg a béke intézményeit, az tartja távol a háború veszedelmét. Ám a többi crény, így az igazságosság, a megbízhatóság, az erkölcsös-ség, s a mértékletesség önmagában nagy értékkel bír; mindenki tudja, Servius, hogy ezekben kitűnsz. Most viszont azon tevékenységekről fogok szólni, amelyek hivatali méltósághoz juttatnak, nem pedig az egyes emberek személyes értékeiről. Mindezen foglalkozást kitépik kezüinkből, mihelyst valamely új nyugtalanság harci riadót jelez. Ugyanis, amint *a tehetséges költő*¹⁴¹ és igen megbízható tekintély mondja: mihelyst megkezdődik a háború, *„kiűzik körünkből”*¹⁴² nemcsak a ti fecsegő *áltudományotokat*,¹⁴³ hanem *a dolgok úrnőjét*¹⁴⁴ is, *„a bölcsé-*

SAM ARGENTEAM DEPOSITUM, QUA DE RE ID AGITUR. Cicero is gyakran használja e fordulatot, vö. Brut. 275 QUA DE RE AGITUR autem illud, quod multis locis in iuris consultorum includitur formulis, id ubi esset videbat, top. 95: quae ex statu contentio efficitur, eam Gracii „crinomenon” vocant, mihi placet id, quoniam quidem ad te (sc. Trebatium) scribo, QUA DE RE AGITUR vocari; fin. 2,3 omnis oratio praescribere debet ut quibusdam in formulis EA RES AGATUR.

¹³⁸ *idem videre respondisse quod Servius*; vö. fam. 7,17,3 'hoc', quemadmodum vos scribere soletis in vestris libris, 'idem Q. Cornelio videbatur'. (A respondere tevékenységhez bővebben lásd Pólay 1988. 47.)

¹³⁹ *delapsi*; Servius életéről írva Cicero a Brutusban is hasonló megjegyzést tesz: Brut. 151. et in isdem exercitationibus ineunte aetate fuimus et postea una Rhodum ille etiam profectus est, quo melior esset et doctior; et inde ut rediit, videtur mihi in secunda arte primus esse maluisse quam in prima secundus. vö. orat. 141: quis umquam dubitavit, quin in re publica nostra primas eloquentia tenuerit semper urbanis pacatisque rebus, secundas iuris scientia?

¹⁴⁰ *eos auocos esse qui citharoedi fieri non potuerint*; Cicero itt ismét egy sententiát idéz, és ezzel feltehetően utal a jogász-fuvolás hasonlatra (Mur. 26.). Az antik felfogás szerint a szabad emberhez jobban illett a húros hangszer, mint a fuvola, mivel az előbbihez játék mellett énekelni is lehetett, az utóbbi azonban játék közben még el is torzította az emberi arcot, vö. Apollón és Marsyas története lásd Graves, R.: A görög mítoszok. Budapest, 1981. I. 105. és köv.

¹⁴¹ *etenim, ut ait ingeniosus poeta*; Quintus Ennius (239-169), bővebben lásd Vahlen I.: Ennianae Poesis Reliquiae. Lipsiae, 1903.; Jocelyn H. D.: The Poems of Quintus Ennius. ANRW 1972. 1. 2. 987-1026., további irodalmat lásd Adamik T.: Római irodalom az archaikus korban. Budapest, 1993. 145. (a továbbiakban: Adamik)

¹⁴² *Pellitur e medio sapientia, vi geritur res; spernitur orator bonus, horridus miles amator./ haut doctis dictis certantes nec maledictis/ miscunt inter sese inimicitiam agitantes./ non ex iure manum concertum, sed magis ferro/ rem repetunt, regnumque petunt, vadunt solida vi.*; (Vahlen 268-73) Gellius e sorokat a manum concertum kifejezés miatt idézi (Gell. 20.10.4.) Ennius Annalesének nyolcadik könyvéből. Adamik fordításában: Innen a bölcsesség menekül, mindent csata intéz/ megvetik azt, aki jó szónok, szeretik csak a harcost./ Nem finom élcel küzdenek itt, nem a szellemes átkok/ röpködnek köztük amikor haretérre kiállnak./ Nem kézzel vesznek jogosan, hanem ostoba karddal/ vesznek el értéket, birodalmat: törnek előre. (Adamik 143.) Tótfalusi István fordításában: Megfut a bölcsesség a szivékéből, úr az

letet, erőszak irányítja a tetteket, megvetik a szónokot”, nem csupán az unalmas beszédűt, hanem „az ékesszavút, csak a szilaj katonát kedvelik”, a ti foglalkozásokat pedig mindenestül alulmarad. „Nem a törvény elől, fegyverrel követelik a vagyont.”

Ha tehát így áll a dolog, *Sulpicius, úgy vélem, térjen ki a fórum a hadi tábor, a béke a háború, a toll a kard, s az árny a napfény elől*,¹⁴³ államunkban azon dolog álljon az első helyen, amely által államunk maga is mindenképp között az első.

IV.

A „*studiorum atque artium contentio*” összefoglalásaként *Quintilianus* egy, az egész *pro Murenára* vonatkozó vélekedését idézhetjük, melyben elismerően szól *Cicerónak* azon eljárásáról, amellyel *Sulpicius*nak minden erényét elismerte, és dicsőítte ugyan, ám mégis eltanácsolta attól, hogy a *consulatusra* pályázzék: *Quint. Inst. or. 11.1.68 quam decenter tamen Sulpicio, cum omnes concessisset (sc. Cicero) virtutes, scientiam petendi consulatus ademit! quam molli autem articulo tractavit Catonem! Cicero* s az ironia fegyverével veszi el *Sulpicius* és *Cato* vádjainak az élet. Ennek során a jogászok ellen irányuló komikum hatását fokozandó többször használ: grécizmusokat, így például *mysteriis*; *Chaldaeis* (25); *auloedos ... citharoedi* (29); *proverbiumok* és *proverbium-szerű* fordulatokat – *operam perdidisti* (23); *qui coricum oculos confixerit* (25); *eos auloedos esse qui citharoedi fieri non potuerint* (29); jogászi zsargonból vett kifejezéseket – *actionem instituis; tu caves ne, tui consultores capiantur; ut aquae pluviae arceatur; in finibus regendis* (22); a különféle (*legis actio*s és *forularis*) perekből származó idézeteket, amelyekhez köznyelvi, csevegő hangú megjegyzéseket fűz – *bellissime; FUNDUS, QUI EST IN AGRO, QUI SABINUS VOCATUR. satis verbose, cedo, quid postea EUM EGO EX IURE QUIRITTIUM MEUM ESSE AIO. Quid tum? INDE IBI EGO TE EX IURE MANUM CONSERTUM VOCO., loquaciter, UNDE TU ME EX IURE MANUM CONSERTUM VOCASTI INDE IBI EGO TE REVOCO.; ne pulchrum se ac beatum putaret; carmen compositum est; cum ceteris rebus absurdum; SUIS UTRISQUE SUPER STITIBUS PRAESSENTIBUS ISTAM VIAM DICO, ITE VIAM, REDITE VIAM.; isdem ineptiis fucata sunt illa omnia; QUANDO TE IN IURE CONSPICIO; ANNE TU DICAS QUA EX CAUSA VINDICAVERIS? (26); diem tertium an perendium, iudicem an arbitrum, rem an litteram (27); LICET CONSULERE?; QUA DE RE AGITUR (28). Ezzel szemben amikor a *res militarisre*, illetve az *eloquentiára* tereli a szót, stílusa ünnepélyesen emelkedett lesz: *summa dignitas est in iis qui militari laude antecellunt; gravis etiam illa est et plena dignitatis dicendi facultas; et senatus, et populi et eorum qui res iudicant mentes permovere; cum haec eadem res plurimas gratias, firmissimas amicitias, maxima studia pariat (24); magnus dicendi labor, magna res magna dignitas, summa autem gloria (29); duae sint artes, quae possint locare homines in amplissimo gradu dignitatis, una imperatoris, altera oratoris boni (30).**

Világosan kitűnik azonban, hogy kijelentéseinek nem csekély része rétorikai *topos*, egy foglalkozási csoportot (jelen esetben a jogászokat) illető általánosan elterjedt kritikai vélekedések megismétlése – amelyek közül ugyanakkor nem egy a jogos bírálathangján szól. A di-

erőszak,/ jó szónok becse vész, csak a vad katonát szeretik már,/ nem szíves szóval, a vetekvők csűf szidalommal/ illetik egymást, visszavonásra dühöngve szívükbe,/ nem viszi perbe ügyét, ki-ki karddal dönti a dolgát,/ trónra mohón támad, dulakodván durva erővel. (In: Római költők antológiája. Budapest, 1963. 8.)

¹⁴³ *simulatio prudentiae*; ironikus utalás a iuris prudentia kifejezésre.

¹⁴⁴ *illa domina rerum*; a bölcsélet vö. leg. 1,58 ita fit ut mater omnium bonarum rerum sit sapientia. Tusc. 1,64 philosophia vero, omnium mater artium.

¹⁴⁵ *cedat, opinor, Sulpici, forum castris, otium militiae, stilus gladio, umbra sol*; mintegy békejebbot nyújt *Sulpicius*nak, akit itt név szerint meg is szólít, hiszen nem csupán a iuris prudentia, hanem az eloquentia is a fórumon kifejtett tevékenységek közé tartozik. (Némiképp ellentétes az adott helyzet diktálta kijelentés a korábban idézett, *Cedant arma togae concedat laurea laudi*. (off 1.77.) gondolatl.).

cséret mindig az adott személyhez, *Sulpicius*hoz szól, ám a gáncs csupán annak foglalkozását érinti. *Cicero* a *pro Murena*ban nem a jogtudománynak s a jognak mint normarendszernek általános jelentőségét, a köz s az állam életében betöltött szerepének fontosságát taglalja, hanem egy adott – s amint láttuk, meglehetősen kényes – politikai helyzetben tesz – sikeres – kísérletet arra, hogy kikerülje Murena elítélésének, s ezzel a *Catilina* összeesküvés fellángolásának *Scylláját*, s a kedves barátjától, *Sulpicius*tól való bántó elidegenedés *Charybdis*ét. Mindvégig óvakodik attól, hogy a jogrend alapjait megingassa, bírálata a felszínen marad; amely bírálata – miként a *res militaris* dicsérete is – nem feltétlenül *Cicero* saját meggyőződése, hanem csupán a szónoki helyzet diktálta szükségszerűség.¹⁴⁶

¹⁴⁶ Epitoma: Mense Iulii anno sexagesimo tertio ante hanc temporum rationem consules subsequentis anni Lucius Licinius Murena legatus olim Lucilli et Decimus Iunius Silanus affinis Catonis designati sunt. Candidati fuerunt quoque in comitiis Lucius Sergius Catilina et Servius Sulpicius Rufus iuris consultus eminentissimus suae aetatis, qui consules creati non sunt. Sulpicius se deceptum esse merito censuit, quia nobili genere natus anno septuagesimo quinto in Ostia quaestor, post decem annos praetor et multos per annos iudex et praeses perpetuus quaestionis de peculatu et amicus Ciceronis erat. Vir ingenio excellentissimus nobilisque – ut ipse Cicero concidit – eloquentia quoque eminuit, anno quadragesimo tertio legatus oratorque pacis mortem obiit. Quo defuncto Cicero statum ei ponendam proposuit. Non longe ante hanc orationem habitam Cicero consul legem Tulliam de ambitu tulit, quo crimen ambitus multo gravius intentiusque puniretur. Illo tempore Cicero in coniuratore Catilinam cum Catone conlaboravit. Cum divulgatio maxima facta esset, Cato praeter affinem Silanum unumquemque designatorum consulum de ambitu – iam nova severissima lege – se accusaturum esse promisit. Sulpicius, cum electio nondum facta esset, non consulatum sed indicia criminis aliorum praeparabat. Ea de causa cum Decimus Iunius Silanus et Lucius Licinius Murena consules creati essent, Servius et Cato – Servio Sulpicio minore et Postumio adiuvantibus – eos ambitus accusaverunt. Servius iniuriis acceptis, at Cato solum moribus severissimis ductus est. His condicionibus Cicero ad pessimum circum vitiosum devenit. Servius veterrimus amicus Cato conpugnator pro re publica tuenda fuit, ipse mox ante legem graviolem de ambitu tulit. Initio mensis Novembris coniuratio vehementer exarsit, et exacte eo tempore Cato – sicut Stoicorum est – promissum persolvens Murenam consulem arguit, ut ei magistratum abrogaret. Cicero periculum immensum vidit, quod in rem publicam intentum esset, si D. Iunius Silanus consul unus solus rei publicae tanto in discrimine praecisset. His rebus coactus est Cicero, ut Murenam de amico Sulpicio, socio Catone et lege a semet lata defenderet, ut eo defenso rem publicam de Catilinae coniurationem tueri posset. Hic argumentis, offensionibus et factis ita utendum erat, ut animos iudicum et populi ad Murenam verteret, at adversarios propter amicitiam et necessitatem temporum ne nimis vulneraret. Quintilianus elegantiam et temperantiam iocandi Ciceronis laudat: „quam decenter tamen Sulpicio, cum omnes concessit virtutes, scientiam petendi consulatus ademit! quam molli autem articulo tractavit Catonem!” Cicero quippe homo et amicus Servio, quippe consul et defensor Murenae adfuit. Qua de causa tamquam de hominibus iudicandum esse negligens numquam Catonem philosophum in ridiculum vertit, at superlatiões Stoicorum, et non Murenam imperatorem cum Sulpicio iuris consulto contendit, at militiam cum iurisprudencia. Offendere Sulpicium et Catonem nullo modo intendit, solum iudices et auditores exhilarare conatur. Perinde solum verba omnibus nota detrita et pervulgata iurisprudenciae deridet, at non ulla quidem ratione ordinem iuris civilis labefacit.

MISKOLCZY AMBRUS

Jules Michelet, a próféta és a tanár¹

Jules Michelet a 19. század egyik legnagyobb francia történetírója, ha nem ő a legnagyobb francia történetíró. „Rezzenéstelen hangon beszélni róla szentségtörés” volt még két évtizede is, hiszen „az új iskola minden egyes történésze szent patrónusnak, névadó hősnak tekintette”,² „zászlóvivőjét” tisztelte benne, mint ezt Georges Duby néhány éve hangsúlyozta, aki Michelet modernségére azt hozta fel példaként, hogy a 18. századdal foglalkozva nagyobb jelentőséget tulajdonított a kávénak, mint a háborúknak, és elkezdte azt művelni, amit ma emberföldrajznak neveznek. „A fiatal történészek számára gyógyírt jelentett a száraz, hűvös, szögletes egyetemi történelem-művelés ellenében, amely nélkülözötte Michelet életteljes lendületét. A történetíró, amikor a múlt emlékeivel került szembe, a hamvakkal – és ezeket életre kellett kelteni, életet kellett vinni a holt dolgokba –, csodálatosan járt el.”³ Mégis, aligha olvashatjuk őt úgy újra, mint Tocqueville-t, akinek Amerika-cselezése, demokrácia-kritikája és gyilkos iróniája sok vonatkozásban ma is aktuális, nem beszélve csípősen szellemes gonoszkodásairól. Jellemző, hogy amikor egyszer Fernand Braudel éppen azzal a Georges Lefebvre-vel társalgott, aki élete java részét a nagy forradalom kutatásának szentelte, akkor ez így ellensúlyozta Michelet dicséretét: „Igen, de ott van Tocqueville.”⁴ Kétségtelen, Michelet retorikája Tocqueville-lal szemben olykor naiv képzelgésnek tűnik, romantikus vallomásnak és alkotásnak, bár valósággal sodró erővel hat ma is az, ahogy megclevenítette, újraélte a múltat. Figuráit szinte élőknak érezzük, bár portré-művészetében tapasztít az, ahogy negatívnak ítélte hőseit torz vagy torznak rajzolt fizikai vonásaik kiemelésével próbálta – szó szerint – megsemmisíteni. Különösen a papokat. Hiszen ő, aki hajdan megszokta a keresztet, az 1840-es évek derekától kíméletlen harcot hirdetett az egyház, a katolikus egyház ellen, és lépten-nyomon ostromozta a katolikus egyházat és fejét, a pápát, és saját magánvallásának főpapjaként nyilatkozta ki, hogy mi az igaz és mi a jó. Mert Michelet története üdvtörténet. Legfőbb istene az Igazság volt. Ennek választott népe a francia. A Forradalom pedig a kinyilatkoztatás, amelynek lényege az, hogy a Szabadság, Egyenlőség eszménye csak a Testvériség, Szeretet, Barátság eszményének érvényesítésével valósítható meg. A partikularizmusnak egyetemessé tágítása, szabadság és szükségyszerűség társítása a romantikus nacionalizmus jellegzetes mozzanata, a maga ellentmondásaival és sajátosságaival.⁵ Mégis olyan történetíró, akinek – és ez csak a legnagyobbal történik meg – élete és műve ismételtelen előtérbe kerül. Minden kor felfedezi magának Michelet történetírását és személyiségét, azt keresvén benne, ami „örök”, illetve annak látszik. François Furet 1990. márciusában a Brit Akadémián tartott előadását, miután elhatározta magát a francia népet választott népként felmutató michelet-i (üdv)-történelemszemlélettől, és jelezte, hogy „mai történész nem tekinthet a hatalmas műre egyes politikai érzelmek nélkül”, Michelet jelentőségét a francia köztársasági eszme kialakításában látta. Ez az eszme éppen filozófiai bizonytalansága miatt lehetett a III. Köztársaság alapja. És eme eszme kultuszának köszönhető, hogy a köztársaság

¹ Dolgozatunk „A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai” című készülő nagyobb munka része. E munkánkat a nemzeti mitológiákkal foglalkozó OTKA pályázatunk keretében kezdtük, a Széchenyi Professzori Ösztöndíjbizottság támogatásával folytattuk.

² Nora, Pierre: *Le troisième homme? L' Arc*, 1972. 52. k. 54. (a továbbiakban: Nora)

³ *Entretien avec Georges Duby*. Szerkesztette: Gérard Khoury. Europe, 1998. május. 829. sz. 36-38.

⁴ Braudel, Fernand: *Préface*. In: Tocqueville, Alexis de: *Souvenirs*. Paris, 1964. 27. (a továbbiakban: Tocqueville)

⁵ Breuilly, John: *Nationalism and the State* Manchester, 1982.

– Németországtól eltérően – oly szorosan összefonódott a nemzeti gondolattal. Köszönhető mindez annak is, hogy Michelet egyben „a francia próza egyik óriása volt”, aki „a politikát irodalommal tette”. Ezért emelkedhetett kortársai fölé. „A 19. századi Franciaország, ahogyan az a forradalmi örökség ígézetében élt, nem termelt ki nagy politikusokat. Nem volt Disraelije és Gladstone-ja, senki, aki megtestesíthette volna a nemzet múltját és jövőjét. Volt azonban Michelet-je, aki országának visszaadta történelmét, amelyet egyetemessé és műalkotássá tett.”⁶

Michelet történelme ego-história is: saját énjének története is. 1834-ban naplójában saját eljárását „intim módszer”-ként jellemezte s így határozta meg: „egyszerűsíteni, életrajzzá tenni a történelmet, mint egy emberét, mint az énemét. Tacitus Romában nem látta csak magát, és ez mégis Róma volt.”⁷ Ahogy hallgatóinak vallotta: „Életem és tudományom azonosak.”⁸ Bármennyire is egyszerűen hangzik ez, csak költők vallottak az én és az emberiség ilyen szoros összefonódásáról, az átélt múlt, jelen, jövőndő azonosságáról. 1841. június 18-án így elemezte naplójában az elmúlt és általa életre keltett nemzedékekhez, népekhez való viszonyát: „A történelem: heves erkölcsi kémia, amelyben az én egyéni szenvedélyeim általánosságokba fordulnak, és általánosságaim szenvedéllyé válnak, amelyben népeim énemmé lesznek, énem visszafordul, hogy életre keltse a népeket.”⁹ Hiszen – írta ugyancsak naplójában 1842. január 30-án, gyakran emlegetett spiritualizmusa legszebb tanúságaként – a történésznek álmában megjelennek mindazok, akik eddig éltek: az emberiség, és ez a tömeg szóhoz akar jutni, *vátest* akarnak, addig nem nyughatnak, ezért: „Ödipuszra van szükségük, aki megmagyarázza rejtélyüket, melynek értelmét nem tudták, megmondja nekik, mit akartak mondani szavaik, tetteik, melyeket nem értettek. Prometheusra van szükségük, hogy az ellopott tűzben, a levegőben hánykódó dermedt szavak felengedjenek, s beszédként felhangozzanak.” A történészek „a történelem főpapjai”, akik „elmúlt idők értékes urnáját” viszik magukkal és adják tovább, olyan gonddal, mintha „apáik és fiaik hamvait vinnék”. „De vajon nem saját magukat?”¹⁰ Más szóval az egyén közössége életét is hordozza magában. Az álom az az állapot, amelyben az egyéni tudat az emberiség kollektív tudatával érintkezni tud. Olyan révület, amely a romantikus ember számára gyakran valóságosabb valóság, mint hétköznapi léte. Heinrich Heine, aki a legélesebb pamfletet írta „a romantikus iskola”, főleg annak középkor kultusza ellen, éppen ekkortájt, 1843-ban némi iróniával tette szóvá egyik párizsi tudósításában az énnék ezt az azonosulását és feloldódását. Azt a változatot idézzük, amelyet maga Michelet vitt el az egyik francia laphoz.¹¹ „Az én kiváló mesterem, néhai Hegel, egyszer ezt mondta: »Ha lejegyeznék az emberek álmait egy adott korszakban, ez a gyűjtemény a legigazabb képet adná arról a korról.« Michelet *Franciaország története* ilyen álmoskönyv. Beszéli az egész középkor tekint ránk mély szenvedéstről tanúskodó szemével, kísérteties mosolyával, és elrettent minket a forma és a szín némileg kiáltó igazsága. És valóban, e kor delejes álmatagságának bemutatására némileg – a német eredeti szerint a „némileg” helyett: „éppen”¹² – álmatag történész kellett”; „éppen olyan, mint Michelet” – olvashatjuk Heine leveleinek 1855-i francia kötetében.¹³

⁶ Furet, F.: Michelet. Proceedings of the British Academy, 1991. 72. (a továbbiakban: Furet)

⁷ Michelet, Jules: Journal. I. Szerkesztette: Paul Vialancix. Paris, 1959. 161. (a továbbiakban: Journal)

⁸ Michelet, Jules: Cours de Collège de France. 1838-1851. I. Szerkesztette: Paul Vialancix. Paris, 1995. (a továbbiakban: C. C. F.)

⁹ Journal. I. 362.

¹⁰ Journal. I. 378-379.

¹¹ Journal. I. 513., 857-858.

¹² Heine, Heinrich: Pariser Berichte 1840-1848. In: Heine, Heinrich: Säkularausgabe. 10. Berlin – Paris, 1979. 213.

¹³ Heine, Heinrich: Lutèce. In: Heine, Heinrich: Säkularausgabe. 19. Berlin – Paris, 1977. 202. (a továbbiakban: Lutèce)

Michelet – a történetírásban talán páratlan – romantikus szubjektivitása, énközpontúsága a szabadság kultuszával fonódott össze. A jobboldalról ezért szidalmazták, de életműve Franciaország megpróbáltatásai közepette vigaszt és még inkább biztatást jelentett. Példa rá a modern francia történetírás két alapító óriásának, Marc Bloch-nak és Lucien Febvre-nek a magatartása. Az előző, akit az ellenállásban való részvétele miatt kivégeztek, a francia összeomlás okait nyomozva azt vallotta, hogy nem érti Franciaország történelmét az, aki érzelmi rezdülés nélkül olvassa a forradalomkori federációs népiünnepekről szóló híradásokat¹⁴ – amelyekben Michelet új kor kezdetét látta. Az utóbbi pedig 1942-43-ban Michelet reneszánsz-felfogásáról tartotta egyetemi előadásait, tudva, hogy a nagy előd, aki egyébként a reneszánsz szót bevitte a köztudatba, saját belső lelki megújulását is rávetítette a történelemre. Ez azonban számára egyben amellet is szolgált, hogy több okkal – Michelet-vel egybehangzóan – írhasa: „A történelem az ember Tudománya. A Történelem az Ember műve.”¹⁵ Lucien Febvre, miután Franciaország mégis győztesen emelkedett ki az általa választott katasztrófából – hogy a nagy történész 1946-i keserű önkritikus megjegyzését idézzük („Franciaország választott. A katasztrófát választotta.”)¹⁶ –, a konszolidált viszonyok között nagy megkönnyebbüléssel mondhatta: „Oh! Michelet, az egy nagy *bonhomme*!”¹⁷ De az élet teljességének megragadására való törekvése a mai történetírás és embertudományok egyik alapító ősvé teszi. Nem véletlen, hogy Fernand Braudel utolsó nagy trilógiáját ezzel a vallomással kezdte: „Egyszer s mindenkorra kijelentem, ugyanolyan követelőző és bonyolult szenvedély-lyel szeretem Franciaországot, mint Jules Michelet.”¹⁸

Szinte mindegyik évtizednek megvan a maga Michelet-monográfiája, sőt az 1950-es években három is készült: ihlető eszméiről, vallásosságáról, népfelfogásáról.¹⁹ Aztán clóterbe került magánélete: a nőkhöz való viszonya²⁰ és pszichotóriája.²¹ Es ezek mellett, vagy talán ellenében, nagyszabású élettrajzi monográfia is készült róla, érdekes módon csak most, 1990-ben az első.²² Közben négy kötetben adták ki 1950-ig zárolt naplóit.²³ 1971-től 21 vaskos kötet jelent meg az összes műveinek szentelt sorozatban. Az 1850-es években írt *Észak demokratikus legendái* című műve pedig nemcsak az összes művek sorozatának darabjaként látott napvilágot, hanem önálló kötetként is, ugyancsak kritikai kiadásban.²⁴ Hogy mennyire él Michelet, mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a minap adták ki egyetemi kurzusait két kötetben,²⁵ közben pedig folyik levelezésének közzététele is, olyan lendülettel, hogy mire befejeztük Michelet levelezésének eredetiben való tanulmányozását, már meg is jelentek az újabb kötetek; és a vigaszunk csak az, hogy a kézírással való kapcsolat is tanulságos, és sok minden jobban a megérthető, ha látjuk az írás ductusát, az elírásokat, amelyeket a kritikai kiadások is olykor elégánsan helyesbítenek.

¹⁴ Bloch, Marc: *Étrange défaite*. Paris, 1957. 210.

¹⁵ Febvre, Lucien: *Pour une Histoire à part entière*. Paris, 1982. 229.

¹⁶ Febvre, Lucien: *Combats pour l'histoire*. Paris, 1992. 68.

¹⁷ O, Michelet c'est un grand bonhomme! – Oscar Haac szíves közlése, 1996. április 26.

¹⁸ Braudel, Fernand: *L'identité de la France*. I. Paris, 1986. 9.

¹⁹ Haac, Oscar: *Les principes inspirateurs de Michelet*. New Haven – Paris, 1951. (a továbbiakban: Haac); Cornuz, Jeanlouis: *Jules Michelet. Un aspect de la pensée religieuse au XIXe siècle*. Genève, 1955. (a továbbiakban: Cornuz); Viallancix, Paul: *La voie royale. Essai sur l'idée de peuple dans l'oeuvre de Michelet*. Paris, 1959. (a továbbiakban: Viallancix 1959.)

²⁰ Calo, Jeanne: *La création de la femme chez Michelet*. Paris, 1975.

²¹ Mitzman, Arthur: *Michelet, Historian. Rebirth and Romanticism in Nineteenth-Century France*. New Haven – London, 1990. (a továbbiakban: Mitzman)

²² Fauquet, Éric: *Michelet ou la gloire du professeur d'histoire*. Paris, 1990. (a továbbiakban: Fauquet)

²³ Journal. I.; Michelet, Jules: Journal. II. (1849-1860). Szerkesztette: Paul Viallancix. Paris, 1962.; Michelet, Jules: Journal. III. (1861-1867). Szerkesztette: Claude Digeon. Paris, 1976. Jules Michelet: Journal. VI. (1868-1874). Szerkesztette: Claude Digeon. Paris, 1976.

²⁴ Michelet, Jules: *Légendes démocratiques du Nord*. Szerkesztette: Michel Cadot. Paris, 1968.

²⁵ C. C. F. I-II.

1998-ben elkövetkezett születésének 200. évfordulója. Ezen alkalommal az *Europe* újabb különszámot szentelt Michelet-nek – hasonlóra először 1973-ban került sor. Most azonban már nem olyan odaadó átszellemültség és pátosz jellemzi a kötetet, mint negyedszázada. Jellemző, hogy a különszám bevezetője a 19. század ironikus, szkeptikus gondolkodóit (Flaubert, Baudelaire, Huysmans) többre értékeli a prófétáknál (Hugo, Michelet, Zola). Michelet jelentőségét abban látja, ahogy a 18. század nagy felfedezői, a Természet és az emberi én világát feltárja, „munkálja e feszültségeket, ellentétben a mi jelenlegi *laisser-aller* [hadd menjenek a dolgok a maguk útján] magatartásunkkal a kicsiny nárcizmusok és a mondializáció végzettségére vonzásában.”²⁶ Paul Vialancix, aki az összes művek kritikai kiadását irányítja, és aki mintegy harminc tanulmányt tett közzé hősről, kiadta második Michelet-monográfiáját.²⁷ És ha ez nem is állít elénk új Michelet-t, a nagy történetíró jogfelfogásának elemzése a történelem felelőségének örök kérdéséhez új hozzájárulás.²⁸ Jellemző, hogy míg 1990 táján a kelet- és közép-európai francia intézetek Tocqueville-szimpoziumokat szerveztek, a szkeptikus arisztokratát már-már újabb Marxként állítva elénk, Michelet, az a francia, akinak a legtöbb kapcsolata volt a mi világunkkal, nem kapta meg, ami neki járt volna. Nem nagyon tudunk mit kezdeni Michelet pátoszával „a kicsiny nárcizmusok” és a „mondializáció” feszültségében? Valószínű. Legfeljebb: „Ha tiszteljük is Michelet-t, az a tudományos proto-história egyik legnagyobb nevének szól. Nagy republikánust látunk benne, nagy író-t és nagy romantikust. Tiszteljük, de nem tekintjük modellnek.”²⁹

Ezért, vagy ennek ellenére önmagában is élmény és öröm egy-egy nagy alapító, kezdeményező óriás hagyatékába betekinteni.

Michelet prófétasága: transzkulturalitás, nacionalizmus, romantika

Az ember – ha akarja, ha nem – szerepet játszik. Jules Michelet szerepvállalásait többen is elemzték. A kortársak prófétaként tisztelték,³⁰ vagy kárhoztatták, az utókor is prófétaként tartja számon.³¹ A próféták magánélete is közélet lévén, kíváncsibbá teszi a külső szemlélőt. Michelet így lett a pszichohistória hőse és áldozata, amikor a freudi lélekelemzés módszereit is kipróbálták rajta, feltárva a történetírása mögött meghúzódó „önéletrajzi alstruktúrát” ösztönéleti összetevőivel.³² (Michelet egyébként azon történészek közé tartozik, akiknek érzelmi életét is jobban megismerhetjük a hátrahagyott források – naplók, levelek – gazdagsága miatt.) A michelet-i „morális kémia” azonban – természetesen – nem jellemezhető képletekkel vagy sémákkal.

Ha nagy történelmi személyiségek saját életútjukra visszatekintenek és értékelik, akkor ritkán vallanak igazán őszintén. Vagy ha igen, akkor nem bocsátják közre, amit írtak. Michelet is ezt tette, amikor 1869-ben „Franciaország történeté”-hez, illetve annak új kiadásához először írt, ifjúságára visszatekintve: „Az [akkori] idő nagyon zavaros, viharos volt. Utam állandóan két irányzat mellett halad, melyek nem minden vonzás nélkül hatottak a magam korabeli emberre. Az egyik a romantikus hullám, amely meg akarta újítani a művészetet. A másik az utópista iskoláké, amelynek nem kevésbé át akarták alakítani a világot. El-

²⁶ Delon, Michel: Nouveaux regards sur Michelet. Europe, 1998. május. 829. sz. 5.

²⁷ Vialancix Paul: Michelet, les travaux et les jours 1798–1874. Paris, 1998. (a továbbiakban: Vialancix 1998.)

²⁸ Remaud, Olivier: La Magistrature de l'histoire. Paris, 1998.

²⁹ Entretien avec Maurice Agulhon. Szerkesztette: Bernard Chambaz, Jean-Baptiste Para. Europe, 1998. május, 829. sz. 46.

³⁰ Fauquet 326.

³¹ Kohn, Hans: Propheten ihrer Völker. Bern, 1948.; Bénichou, Paul: Le temps des prophètes. Paris, 1977. (a továbbiakban: Bénichou)

³² Mitzman, Miskolczy Ambrus: Jules Michelet, a pszichohistória hőse vagy áldozata. Klió, 1997. 1. Sz. 89-98.

mentem mellettük. A szenvedély megőrzött a szenvedélytől. Az övék őszinte volt, de nem találtam meg benne eléggé a magamét, mely a morális szabadság élő és termékeny értelme, az én Vicóm, az én júliusom [mármint az 1830-i júliusi forradalom], a hősi princípium, mely megalkotta könyveimet és előadásaimat.³³

De hogyan jutott el Michelet addig, hogy hirdetni kezdje a morális szabadságot? Honnan merítette az erőt, hogy – mintegy harmincévesen és profétaként – szembeforduljon a romantikával és az utópistákkal?

1. Michelet eszmevilágának gyökérszete

Jules Michelet nem született forradalmárnak, bár egész életében meghatározó erővel hatott az, amit jakobinus atyja a forradalomról mesélt neki. A század morális betegsége, az életunalom sem gyötörte. Társadalmi helyzete óvta meg ettől, az, hogy a család szerény anyagi helyzete miatt – atyja ugyanis változó szerencsével működő nyomdász volt – meg kellett vívja mindennapi létharcát. Alfred de Musset, a „század gyermeke” találó diagnózist adott: „A leggazdagabbak libertinusok lettek, a közepes vagyonúak polgári foglalkozást választottak vagy katonai pályára mentek, a legszegényebbek belevetették magukat a lelkesedésbe, a nagy szavakba, a cél nélküli tettek borzalmas tengerébe.”³⁴ Michelet, aki antik auktorokon nevelkedett, valamiféle sztoikus visszafojtottsággal szemlélte a világot,³⁵ egyszerre próbált magának tisztes megélhetést biztosítani és egyben e „borzalmas tengeren” navigálni. A polgári szokásrendbe való beilleszkedés is vezethette, amikor 1816-ban, anyja halála után egy anyaszerepet játszó idős hölgy hatására megkeresztelkedett. Nem vett részt az 1820-as diákmozgalmakban, de bízott abban, hogy netán forradalomhoz vezetnek. Tanári pályán kereste boldogulását, miközben jó házból származó gyerekekkel még külön is foglalkozott, amire később is borzadva gondolt vissza. 1827-ben az École Normale Supérieure oktatója, majd egy év múlva a királyi hercegnő, X. Károly unokájának házi tanára is lett. És miután azzal a gondolattal játszott, hogy a kereszténység történetéről értekezik vagy megírja a görög irodalom történetét,³⁶ filozófiai tanulmányai során felfedezte magának Giambattista Vico munkásságát, megtanult olaszul, és 1826-ban lefordította *Az új tudományt*, még hozzá úgy, hogy olaszok is szívesebben olvasták ezt a francia változatot, mert az eredetnél világosabb lett.³⁷ Ugyanakkor akadtak, akik megtámadták Michelet-t, mert rövidítette, saját szájíze szerint írta át az eredetit. Nos, éppen ez magyarázza a sikert. A metafizikus, platonista Vico helyett romantikus, misztikus Vicot jelenített meg Michelet.³⁸ (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Michelet fordítását még nem vetették össze alaposan az eredetivel a nagy Michelet-monográfiák.)

Michelet természetesen önmagát kereste és találta meg Vicóban. 1827-ben írt bevezető tanulmányában „az új tudományt” úgy tárta az olvasók elé, mint valaminő „társadalmi teológiát”.³⁹ Márpedig a két gondolkodó nézetei korántsem fedték és fedhették egymást teljesen. Vico három korszakot különített el az emberiség történetében. Az isteni, a hősi és az emberi korszakot. Az első korszakban az ember tetteivel fejezte ki önmagát. „Eredetileg az isteni nyelven nem tudván csak tettekben beszélni, szinte minden tett konzakrállis volt; az

³³ Michelet, Jules: Oeuvres complètes. IV. Szerkesztette: Paul Viallancix. Paris, 1974. 40. (a továbbiakban: O. C. VI.)

³⁴ Musset, Alfred: La confession d'un enfant du siècle. Oeuvres complètes. Paris, [é. n.] La Renaissance du Livre, Jean Gillequin et Cie, 3.

³⁵ Fauquet 64.

³⁶ Monod, Gabriel: La vie et la pensée de Jules Michelet. I. Paris, 1923. 24-25. (a továbbiakban: Monod)

³⁷ Viallancix 1959. 230.

³⁸ Verri, Antonio: Vico e Herder nella Francia della Restaurazione. Ravenna, 1984. 75-103.

³⁹ Michelet, Jules: Discours sur le système et la vie de Vico. (a továbbiakban: Discours) In: Vico, J. B.: Principes de la Philosophie de l'histoire. I. Bcv. és ford. Jules Michelet. Bruxelles, 1835. 22. (a továbbiakban: Principes)

élet úgyszólván nem volt más, mint néma vallásos cselekedetek sora.” Amikor azonban az isteni kort felváltotta a hősi, akkor a tett-formulákat felváltották a szó-formulák. Még élt az isteni nyelv, Homérosz az istenek nyelvén beszélt. A költő alkotót jelentett. A nyelvek alapja a metafora. A tengert először úgy fejezték ki, hogy rámutattak, majd azt mondták: Neptunus. „Az etimológia azért fontos, mert jelzi: az eszmék menete megfelelt a dolgokénak. A civilizáció menete: erdők, kunyhók, falvak, városok vagy polgárok társadalma, akadémiák vagy tudósok társasága; az emberek először a hegyekben laktak, majd az alföldekre költöztek, végül a partvidékekre. Az eszmék és a nyelv tökéletesedése ezt a rendet kellett hogy kövesse.” A latin nyelv a „legheroikusabb”, minden szava egyszerű és vad tárgyak képéből származik.⁴⁰ Ebben a korban a családfeje pap, a család abszolút ura, az isteni hatalmak kívánságát tolmácsolta a nőknek és gyerekeknek. „Íme, ez az aranykor, amikor az istenek uralkodnak. E kor erénye barbár babona, amely arra szolgál, hogy kordában tartsa az embereket, brutalitásuk és vad gögjük ellenére.”⁴¹ Az erő joga érvényesült. A kimondott szó viszont szent, akár a vallás. De aztán az erősebb uralma zsarnoksággá fajult: uralkodni akart a nép is. Polgárháborúk robbantak ki. Végül a rend és a biztonság igénye életre hívta a monarchiát. Az uralkodó a természetes méltányosság alapján alázza a nagytársaikat és kedvezett a kicsiknek. Újra minden elfajul, jönnek a polgárháborúk, ám tisztító hatással. A Római Birodalom romjain az Isteni Gondviselés megújította az európai társadalmat. Újjászületett az isteni kor. Minden megismétlődik, amikor „végül a nemzetek önmagukat le akarják rombolni, szétszóratnak ... és a társadalom főnixre újjászületik hamvaiból”.⁴²

Míg Vico az emelkedés és hanyatlás könyörtelen ciklikusságát hangsúlyozta, Michelet az ember teremtőerejét emelte ki *Az új tudomány* alapelveként: „az emberek maguk hozták létre a társadalmi világot”, még akkor is, ha az credmény nem szándékaiknak megfelelően alakult. „*Az új tudomány* igéje ez: az emberiség önmaga műve. Isten nem rá, hanem általa hat” – írta 1835-ben.⁴³ „Vico: A nép alkotta a népet” – vallotta 1847-ben.⁴⁴ És Vico ihlette, amikor még 1869-ben is azt hirdette: „Az ember önmaga Prometheusa.” Egyén és közösség egyaránt. „A szellem hősiessége az a bátor elszántság, amellyel a fiatal embernek valamennyi tudományt és valamennyi kort magához kell ölelnie.” Ugyanakkor „hősi elv”-ként azt vallotta, hogy „az emberiség önmagát alkotja és valósítja meg. Élő erő az ember, aki tettekben, művekben, városokban és istenekben – kik szintén az ő művei – valósítja meg önmagát”.⁴⁵ Nem utólagos bölcsesség ez. 1837-ben hangsúlyozta először, amikor arról vallott, hogy az ember szimbólumokat teremtő szimbólum, és „olyan művészt hordoz magában, aki kívülről és belülről munkálja.”⁴⁶ 1842 márciusában pedig vejt, Alfred Dumcsnilt a következő szavakkal buzdította levéltári kutatásokra: „Íme, ez nekünk, modern embereknek a sorsa. Minden reggel Istent kell teremtenünk magunknak, hogy meglegyen mindennapi kenyerünk, ostyánk. A középkor készen kapta Istent.”⁴⁷

Az „új tudomány” az önmegvalósítás tudománya is. Ugyanakkor paradox módon ez kérdőjelezte meg Michelet számára is Descartes kinyilatkoztatásának érvényét, annak, hogy „gondolkodom, tehát vagyok”, és imigyen az egyéni megismerés lehetőségei korlátlanok. Vico szerint az egyéni tudat mellett létezik kollektív tudat is, amely szintén az egyén tudatában jut kifejezésre. „Milyen az egyén hatása? – tűnődött el Michelet 1826-ban – meddig lehet a mitikus embert, a kollektív embert, az egyes embert bizonyos civilizáció, bizonyos kor-

⁴⁰ Discours 29–32.

⁴¹ Discours 38.

⁴² Discours 52–53.

⁴³ Michelet, Jules: Oeuvres complètes. I. Szerkesztette: Paul Vialancix. Paris, 1971. 280. (a továbbiakban: O. C. I.)

⁴⁴ Journal. I. 680.

⁴⁵ O. C. IV. 13., 33., 41.

⁴⁶ O. C. III. 626.

⁴⁷ Journal I. 381.

szak kifejeződésének, szimbólumának tekinteni?” Erre Vico sem adhatott választ, annál is inkább, mert Michelet maga is a „Szimbolizmus”-t nemcsak „termékeny”, hanem „veszélyes elv”-nek is látta, és kifejezetten hangoztatta, hogy a két iskola – az általánosító szimbolikus és az antiszimbolikus iskola – küzdelme, egyensúlya szükséges a tudomány számára.⁴⁸

Vicotól születtem – írta Michelet 1872-ben.⁴⁹ De hogy Vicoban lelje fel a kinyilatkoztatásszerű útmutatást, ahhoz az 1830-i júliusi forradalomnak kellett jönnie. Ez a nagy politikai fordulat: a polgárkirályság vetett véget a „tízévi képmutatás”-nak.⁵⁰ Az új király, Lajos Fülöp lányát – feltehetően – már nagyobb lelkesedéssel tanította történelemre. Még egy állást is elnyert: a Nemzeti Levéltár osztályvezetője lett. 1838-ban pedig még a Collège de France professzora is lett, miután elhagyta az École Normale-t. Az, amit Michelet később Mesterének, Viconak tulajdonított, fokozatosan érlelődött benne az emberi teremtő erőt abszolutizáló formulákká és termékenyítő tapasztalattá, miközben el is szakadt a Mestertől. Hiszen a forradalom után a vicoi ciklikusság tanával szemben egyre inkább valamiféle üdvtörténeti perspektívában szemlélte a világot. A francia üdvtörténet egyetemes vonzerójének mámorában tevékenykedett. Első – 1831-ben kiadott – igazán eredeti műve, a *Bevezetés az egyetemes történelembe* így vezet be Michelet próféta programjába: „A világgal olyan háború kezdődött, amely vele, a világgal ér véget, és nem hamarább; az ember harca a természet ellen, a szellemé az anyaggal, a szabadságé a fatalizmussal. A történelem nem más, mint a végtelen harc elbeszélése.” Michelet – természetesen – a szabadság hordozója: „bármit is tegyek, olyasvalamit találok magamban, ami nem akar engedni, nem fogadja el sem az ember, sem a természet igáját.”⁵¹ A történelem a kereszténységen és annak változásain keresztül, és nekik köszönhetően „az én fokozatos győzelméhez” vezetett.⁵² Népek és országok különböző szerepeket játszva segítették ezt a fejlődést. Íme a németeké. Luther Róma zsarnoksága ellen lépett fel. Kant a következőket írta zászlajára: „*kritika és szabadság*”. Goethe a művészetet képviselte a formalizmus ellenében. „Akkor jött Fichte, a hajthatatlan sztoikus, lelkes hazafi. Az ember felszabadítására az egyetlen eszközhöz folyamodott: elnyomta a világot, mintha fel akarta volna szabadítani Németországot, elnyomva Franciaországot.”⁵³ A német gondolkodó szubjektív idealizmusa maradandó nyomot hagyott eszmevilágában. Pályája elején, deklarációján és végén, válságos időkben, amikor úgy érezte, megpróbáltatások várnak rá és hazájára, egyaránt hivatkozott rá. 1828-ban filozófiai előadásában külön hangsúlyozta, hogy Fichte szerint a külvilág nem más, mint az én alkotása.⁵⁴ 1846-ban a nemzetiségek eltűnését valló hajdani napóleoni és korabeli szocialista góggal állította szembe Fichte vereséget tagadó – említett – tanítását.⁵⁵ Amikor pedig 1872-ben Michelet elkezdte írni és újraélni a 19. század történelmét, úgy vélte, hogy a napóleoni zsarnokság elől a szabadság a német metafizika elméleteiben vert magának „fészket”. A német idealizmusban eltűnt a jelen nyomora. És mindez annak a Fichtenek köszönhető, akinek fejtegetéseit korábban olykor unta, cáfolta, ám felhasználta.⁵⁶ Most viszont – öregkorában – saját eszméi hullámvásolásának magyarázatoként arra a következtetésre jutott, hogy Fichte, mivel zavarónak találta a kanti tiszta és gyakorlati ész dualizmusát, „kiküszöbölte ezt a mindent megbénító megkülönböztetést, és nem ismert el csak egyetlen gyakorlati elvet, a *cselekedetet*, a személyes cselekedetet, a személyt vagy az *Ént*.”⁵⁷

⁴⁸ O. C. I. 279-280.

⁴⁹ O. C. I. 275.

⁵⁰ Viallancix 1998. 116.

⁵¹ O. C. II. 229.

⁵² O. C. II. 238.

⁵³ O. C. II. 241.

⁵⁴ Monod 131.

⁵⁵ C. C. F. II. 117.

⁵⁶ Viallancix 1959. 152, 289, 457.

⁵⁷ Michelet, Jules: *Oeuvres complètes*. XXI. Szerkesztette: Bernard Létuilliot. Paris, 1982.

Michelet életművében én-kultusz és szabadság-kultusz szoros összefüggésben bontakoztak ki. E kettő érvényesítése az a „hősi princípium”, amelynek kifejezését Vicotól vette át, de tartalmát az olasz és német olvasmányok élményanyaga és azok ötvözete erősen átszűrte. Ez pedig a transzkulturalitás: kultúrák, különböző nyelven kifejeződő kulturális irányzatok állandó kölcsönhatása. Mindig is létező jelenség, valósága annyira nyilvánvaló, mint az, hogy levegővel élünk. Csakhogy értékelését mindig is átszűrték a politikai szenvedélyek és az el-sőbbség bizonygatása, a nagyobb eredetiség felmutatásának igénye. Aki úgy érzi, hogy az ő nemzeti kultúrája jobb helyet foglal el az eszmék forgalmazásának hierarchiájában, hatásról beszél, és a hatás befogadását utánzásként képzei el. Ennek a terméké a német kultúrlejtő fogalma. Akik ebben a hierarchiában lejjebb helyezkednek el, azok a befogadás aktív alkotó jellegét emelik ki, hiszen a befogadó fél azt veszi át, amire szüksége van, és a befogadással valami új születik. A transzkulturalitás azért találó kifejezés, mert a nacionalista versengés és helyzetkedés szellemétől mentesen érzékelteti a kultúra globális jellegét, anélkül, hogy elvonatkoztatna világunk gazdasági, politikai és kulturális tagoltságának valóságától. Michelet életművének transzkulturalitása is ezt példázza, avagy példázhatja számunkra is.

Jules Michelet szellemi fejlődése, eszmevilágának alakulása nem külső hatások egymásra rakódása, hanem a más kultúrák felé való nyitottság igényéből fakadóan: különböző szellemi áramlatok befogadása. A születő új: az én-kultusz. Nem Michelet találta ki, tömegjelenség. De egyéni út vezetett hozzá. Stendhal egotizmusnak nevezte. Lucien Febvre Michelet reneszánsz felfogásáról szóló előadásaiban így jellemezte ezt a lelki állapotot az egoizmussal szemben: „Jean-Jacques Rousseau *Vallomásaival* éppen az egoisták zárt, elszigetelt és önmagára hajló világát nyitotta meg, zúzta szét és szabadította fel. Kétségtelen, hogy az egotista maga is belső lényét, Énjét teljes univerzummá teszi, mással összehasonlíthatatlan világgá, amelyet féltékenyen őv; de ő leírja ezt a világot; felfedi mások előtt, hogy felfedje magának; ismerteti másokkal, közre bocsátja. És nemsokára az a titkos, gyakran zavaros vágya támad, hogy felebarátját önmagában lelje fel, megossa vele legmélyebb és önmagának sem megvallott érzelmeit. Titkos vágy, titkos remény: úgy szeressék őt mások, amilyen mértékben belőle fellelnek valamit önmagukból. Ezzel gazdagítja őket tisztánlátásával, pszichológiai és erkölcsi merészségével. Ez vezeti őt, hogy feltárja nekik azt, ami benne tovább aludt volna. Bizalmas közléscivel az egotista visszhangokat akar kiváltani maga körül, melyek érzelmi remegést váltanak ki és hullámverésszerűen terjednek. Követelménye kettős: átadja magát másoknak, és azt akarja, hogy mások magukat adják át neki.”⁵⁸

Lucien Febvre Rousseau hatását látta döntőnek Michelet én-kultuszában. Érelődéséhez Rousseau biztosan hozzájárult, bár egyben fékezhetette is, ha arra gondolunk, hogy megkeresztelkedésében szerepet játszott az *Emil* és szerzőjének visszatérése a protestantizmus-hoz, hiszen akkor határozta el erre magát, amikor azt olvasta az említett műben: „Vedd fel atyáid vallását, és ne hagyd el többé.”⁵⁹ (Vallásos oktatásban sem részesült Michelet, sőt még többet hallott gyermekkorában Jupiterről, mint Istenről.⁶⁰ Utólag, 1846-ból visszatekintve, gyermekkori – és a romantikusok kedvenc – olvasmánya, az *Imitatio Christi* hatását tartotta meghatározónak, ez fedte fel neki „a haláltól való megszabadulást, a másvilágot, a reményt”.⁶¹)

Lucien Febvre eljárása is azt példázza, hogy a transzkulturalitás a legnyitottabb szellemekben is politikai érzelmeikkel párosul. Érthető, hogy a francia patrioták körében a német megszállás alatt a német-francia kulturális kölcsönhatások nem kerültek az érdeklődés homlokterébe, még akkor sem, ha nem egy német tiszt, vagy maga a német nagykövet a francia kultúra tisztelőjének vallotta magát.

⁵⁸ Febvre, Lucien: Michelet et la Renaissance. Paris, 1992. 49.

⁵⁹ Michelet, Jules: Ma jeunesse. Paris, 1884. 210. (a továbbiakban: Ma jeunesse)

⁶⁰ Ma jeunesse 27.

⁶¹ Michelet, Jules: Le Peuple. Szerkesztette: Paul Vialancix. Paris, 1974. 67. (a továbbiakban: Le Peuple)

Michelet transzkulturális gyökérzetű én-kultusza is összefonódott liberális nacionalizmusával. Franciaországot és a francia nemzetet is egyre inkább személyként, tehát énként jelentette meg. A globális transzkulturalitásban pedig a francia nacionalizmus, pontosabban: a nemzeti messianizmus alapját látta. Mindehhez azonban szükség volt az 1830-as párizsi forradalom „villámára”. Ennek fényénél ismerte fel Michelet Franciaország küldetését, korábbi gondolati elemeit eszméi és politikai konstrukcióvá rendezte.

Michelet eredetisége az egotizmus átpolitizálása. 18. századi elődei ezt nem teheték meg. Politikai szerepet nem vállalt, de én-kultuszának politikai szerepet szánt. A forradalom szolgálatába állította – mint jeleztük –, a Forradalom profétájaként lépve fel. (Közben a királyi család gyermekeit is oktatta a júliusi forradalom előtt és utána is. De míg előtte csak egzisztenciális gondjai miatt vállalta ezt a magántanárságot, utána még az alkotmányos királyság iránti politikai lojalitásból is, bár ezt az intézményt sohasem magasztalta, ahogy a „polgárkirályt”, Lajos Fülöpöt sem.) És míg ma éppen azért tartják „lehetetlen forradalom”-nak a júliusi forradalmat, mert a párizsi népmozgalmak vitorláiból úgy fogták ki a szelet, hogy a Bourbon család orléans-i ágának sarját ültették meglepetésszerűen a trónra, elejét véve a köztársasági törekvéseknek,⁶² Michelet – említett *Bevezetésében* valami egészen másban látta a forradalom korszaknyitó jellegét: „Ami a júliusi forradalomban sajátos, az az, hogy felmutatta a hősök, a nagy nevek nélküli forradalom modelljét; egyetlen olyan egyénnel sem találkozunk, akinek a dicsősége lett volna ez a forradalom. A társadalom maga csinált mindent. A 14. század forradalma az orléans-i szűzben vezetelt és benne jutott kifejezésre, ebben a tiszta és meghatározható áldozatban, aki a népet képviselte és őcette halt meg. Itt nincs egy név sem; senki sem készítette elő, senki sem vezette; senki sem homályosította el a többieket. A győzelem után keresték a hőst, és egy egész népet találtak – amelyet nem vezetett más, mint „a rend isteni eszméje”.⁶³

Michelet számára a júliusi forradalom egyszerre volt ok és alkalom, hogy Franciaországot a modern világ hierarchiájának élére helyezze. „Ha a társadalmi érzék óhatatlanul a valósághoz vezet vissza, az új kinyilatkoztatás orgánuma, Isten és ember tolmácsa a társadalmi nép kell hogy legyen. Az erkölcsi világ Igéje a kereszténységben, Judea és Görögország gyermekében szólalt meg; Franciaország a most szemünk előtt induló társadalmi világ Igéjét magyarázza majd el.” Michelet azt is kifejti, hogy miért Franciaország. De mi is az a Franciaország? „Franciaország egyáltalán nem faj, mint Németország, hanem nemzet.” Fajok keveredéséből született, „az egyén dicsőségét az egészben való önkéntes részvételben találja meg”, miközben a szabadság és az egyenlőség egymással harmonizálnak.⁶⁴

Michelet-nél a miérre adott válasz keveredik a hogyannal. „Európa számára minden társadalmi és szociális megoldás természetlen maradt, amíg Franciaország nem értelmelte, nem fordította le és nem népszerűsítette. A szász Luther reformját, amely Északot Rómával szembeni természetellenes ellenkezésébe állította vissza, Kálvin génusza demokratizálta. XIV. Lajos századának katolikus reakcióját Bossuet nagyszerű dogmatizmusa tárta a világ elé. Locke szenzualizmusa csak Voltaire és Montesquieu révén lett európai, aki a társadalmi fejlődést az éghajlatnak tulajdonította. A morális szabadságot Rousseau az érzelem, Kant az eszme nevében hirdette, de csupán a francia gondolkodó hatása lett európai.

Így a nemzetek egyes magányos gondolatait Franciaország nyilatkoztatta ki. Ő mondta ki Európa igéjét, miként Görögország Ázsia igéjét. Mivel érdemelte ki ezt a küldetést? Azzal, hogy benne, bármely más népnél gyorsabban fejlődik ki a társadalmi fejlődés érzése, elmélet és gyakorlat terén egyaránt.

⁶² Tudesq, André-Jean: *La France romantique et bourgeoise, 1815-1848. Histoire de la France. II.* Szerkesztette: Georges Duby. Paris, 1971. 375.

⁶³ O. C. II. 255.

⁶⁴ O. C. II. 254.

Amilyen mértékben ez az érzés más népeknél is kibontakozik, úgy szimpatizálnak a francia szellemmel, Franciaországgá válnak; neki ítélik, akár néma utánzással, az új civilizáció főpapságát.⁶⁵

Michelet Németországot alá rendelte Franciaországnak, legalábbis az általa teremtett virtuális térben. Egyrészt még élt a hajdan hegemón francia kultúra presztízse. Másrészt fölényérzettel tölthette el az a nagyobb szellemi mozgásszabadság, amely például a száműzött Heinét is Párizsba vonzotta, nem is beszélve arról, hogy – Németország széttagoltsága miatt – gyengébbnek tűnt. A század második felének dinamikus ipari fejlődését Michelet sem látta előre. Mindez nem jelenti, hogy a francia történész nem lelkesedett volna őszintén a német múltért is. 1832-ben olyan odaadással és lelkesedéssel vetette bele magát Jakob Grimm jogtörténeti forráskiadványába, hogy közben még azt sem vette észre, miként „tizedelte meg” Párizst a kolera.⁶⁶ Lekötötték az élet nagy fordulatait (születés, házasság, halál, végrendeletkezés, adás-vétel stb.) szabályozó jogi formulák. Délics, olaszos temperamentumát „megszelídítették, fellazították, elmélyítették a jó német lélek naivitásai”, és aztán más nemzetek „jogi költészetének” tanulmányozása után „más emberre” lett.⁶⁷ Így mélyült el totalitás igénye, mely őt a mai francia történetírás alapító ősvé emelte. A német kultúra iránti hűség egyik jellegzetes vonása Michelet eszmévilágának. Igaz, *Luther emlékiratai* című munkáján kívül nem írt tisztán német tárgyú könyvet. De korántsem Németországot becsülte le, hanem a német én-kultusz szellemiségét is élte, amikor 1842-ben németországi útja alkalmával a következőket jegyezte fel naplójába: „Mennyivel többet utaztam Jules Michelet-ben, mint Németországban.”⁶⁸

Anglia volt Michelet nagy ellenfél. „Anglia magyarázza Franciaországot, ellentétük révén” – írta a már idézett *Bevezetés*-ben. „Egy nemzetben megtestesült emberi gőg, ez Anglia.” Metafizikai okokra is hivatkozik: „Az Istent nem ismerő szabadság, az istentelen heroizmus, a sátáni irodalmi iskola, amely Görögországban Aizkühülosz Prometheusával kezdődött, és Hamlet keserű kételye folytat, Milton Sátánjában eszményíti önmagát.” Ez a gőg akadályozta és akadályozza meg „a fajok összecolvadását”, bár „kétségtelenül az angol szabadságnak kellett kezdenie a modern szabadságot.” Mert ez mindenütt az arisztokrácia műve, „gőgje ösztönzi”, hogy megindítsa „az emberi nem lázadását”, és „a dialektikus szellem” aztán „alászáll a tömegekhez, mindenkié lesz”. A heroizmus azonban még nem szabadság. „Anglia Európa heroikus népe, a szabad nép Franciaország.” Az angliai germán feudális elem a privilégiumok szabadságát képviseli. „A szabadság egyenlőség nélkül, az igazságtalan és istentelen szabadság nem más, mint a társadalmi életre való képtelenség magában a társadalomban. Franciaország az egyenlőségben akar szabadságot, és ez a társadalmi szellem. Franciaország szabadsága igazságos és szent. Franciaország megérdemli, hogy ő kezdje a világ szabadságát, és hogy először csoportosítsa maga köré valamennyi népet az értelem és akarat valóságos egységben.”⁶⁹

Anglia – Michelet számára – nemcsak az a világhatalom, amely Franciaországot bántotta, hanem az embert elidegenítő gépi világ megteremtője és kiterjesztője is. 1834-i nagy-britanniai utazása csak megerősítette ebben. „Valójában – összegezte benyomásait naplójában – nem az ember működteti a gépet, hanem a gép az embert. Ne mondjuk azt, hogy a valóságos motor a gyáros. Őt csak a többi ország versenye, valami növekvő végzetes erő ítéli e gyilkos termelés gyorsaságára. Így egyre gyorsabban forog a nagy ipari kerék, hajtja a tudomány és a kereskedelem, miközben maga alatt pozdorjává zúzza az embereket. A mezőgazdaság, amely egyszerre több emberi képességet vesz igénybe, sohasem fokozza le do-

⁶⁵ O. C. II. 257.

⁶⁶ Viallencix 1959. 224.

⁶⁷ O. C. IV. 19., 37-38.

⁶⁸ Journal I. 457.

⁶⁹ O. C. II. 252-253.

loggá az embert.⁷⁰ Dublinban Franciaországot is fenyegető veszedelem rémképe villant fel a francia utazó előtt. Hiszen látnia kellett, hogy „az utóbbi időkben Anglia a fegyvernél sokkal biztosabb eszközzel vetette alá Írországot”: iparosított, „ipara javadalmaiból részesítette”, mert olcsó a munkacső. Ha megdrágul, akkor a kapitalisták „manufaktúráikkal Franciaországot és a többi kontinentális országot gyarmatosítják”.⁷¹

Michelet Anglia-, illetve angolellenessége egész tevékenységének visszatérő motívuma, mély ideológiai és világszemléleti indulat fűti. Ezért kellett újra és újra átmagyaráznia az angol és a brit kultúra teljesítményei iránti elismerését. Szellemének szárnyalása újra és újra ellen-tétbe került ideologikus indulataival. Azt, hogy valamikor még Locke-ról értekezett latinul, talán hamar elfelejtette. A skót Dugald Stewart szenzualizmusa sem bizonyult maradandó élménynek, bár hozzájárult én-kultuszának kialakulásához, de mindenképp „megszabadította” a 18. századi francia materializmustól,⁷² vagy inkább racionalizmustól. Ugyanakkor Byront és Shakespeare-t – Racine, Michelangelo, Dante és Vergilius mellett – barátoknak, patronusnak, szellemi rokonnak tartotta.⁷³ A *Bevezetés*ben például Byron az ember természet elleni – pozitívan értékelt – lázadásának megtestesítője, hiszen „az ipari Angliát” elhagyta, hogy Itáliában éljen és Görögországban haljon meg; néhány oldallal később viszont már a sátáni irodalmi irányzat hordozójaként a szabadság vele „hull vissza a kétségbeesésbe”.⁷⁴ Ugyanakkor – Tacitus mellett – Byron az én és a külvilág egymást gazdagító kapcsolatának is a példája. Hogy az „intim módszer”-ről szóló naplóbejegyzést folytassuk: „Byron Svájcban csak saját magát látta, és fellelte Svájc igazi költészetét, amelyhez ez az ország nem tudott felemelkedni.”⁷⁵ 1842-ben aztán arról vall naplójának, hogy ő tanítványai számára „lehellet, hang ... mint Byron óhajtott”.⁷⁶ Öt év múlva pedig már Shakespeare Anglia „egyetlen embere”, aki azonban csak a kétséget tudta kifejezésre juttatni.⁷⁷ Korábban, 1843-ban még azt vallotta róla, hogy „a mi modern hagyományunk” egyik megalapítója, Erasmus, Luther, Molière, Voltaire és Rousseau mellett.⁷⁸ Végül 1850-ben az ellentmondásokat a francia messianizmus mágiájával oldotta fel: „A fixa idea harcosai, Milton angoljai nem értették, hogy az öreg Shakespeare-ből prófétai fény sugárzik át a puritanizmuson, amit csak mi értünk, a Forradalom emberei.”⁷⁹

2. Romantikaellenes romantika?

Jules Michelet forradalom-kultusza elválaszthatatlan a romantikától. Holott nemcsak a romantikától határolta el magát, hanem annak nem egy képviselőjétől is, az ilyen jellegű elhatárolódások logikájának megfelelően. Egyik 1833-as levelében – amelyet hajdani, század eleji monográfusa, Gabriel Monod nem is mert közölni⁸⁰ – a következőket írta: „Nem tudok olvasni ... más történelmet, csak az enyémet. Ez nevetséges, de igaz. Elöttem senki sem beszélt a földrajzról történészként. Senki sem próbálkozott a középkori művészettörténettel. Sem a németek, sem *A párizsi Notre-Dame* szerzője. Ez csak a műemlékek körül forgott. Én mutattam meg, hogy ez a kőből való növényzet miként csírázott ki és miként növekedett.”⁸¹

⁷⁰ Journal I. 126.

⁷¹ Journal I. 140-141.

⁷² Carré, Jean-Marie: Michelet et son temps. Paris, 1926. 150.

⁷³ Journal I. 380.

⁷⁴ O. C. II. 229., 252.

⁷⁵ Journal I. 161.

⁷⁶ Journal I. 416.

⁷⁷ Journal I. 670.

⁷⁸ Journal I. 528.

⁷⁹ Journal II. 126.

⁸⁰ Haac 175.

⁸¹ Michelet, Jules: Correspondance générale. II. Szerkesztette: Louis Le Guillou. Paris, 1994. 121.

És tette ezt nem is hatástalanul. A *Notre-Dame* szerzője, Victor Hugo Michelet-t szellemi rokonának: történésznek, költőnek, filozófusnak tekintette, és büszke volt arra, hogy gyakran találkoznak egy-egy probléma felvetésében.⁸² Van, aki Michelet történetírásában a hugói romantikus regény- és drámaalkotás módszereit fedezi fel.⁸³ Ugyanakkor Michelet Hugóra is gondolhatott, amikor 1846-ban romantikus kortársait így utasította el: „A romantikusok azt hitték, hogy a művészet főleg a rútban lelhető fel. Azt hitték, hogy a legerősebb művészi hatásokat az erkölcsi rútban találják meg. Költőibbnek látszott a kóbor szerelem, mint a család, a lopás, mint a munka, a bánya, mint a műhely.”⁸⁴ Mindez a *Nyomorultakra* emlékeztet, és a *Cromwell* című dráma előszavára, amelyben Hugo a romantika sajátosságát a groteszk és a szép összekapcsolásában is látta. Baudelaire, aki szerint „a romantika a szép legfrissebb, legaktuálisabb kifejezése”, Victor Hugo nem is romantikus, hanem ügyes munkás, a nagy romantikus Delacroix, a legköltőibb, a legnagyobb pedig Balzac.⁸⁵ Michelet-t sem szerette Baudelaire, mert „méltóságot nélkülöző aggastyán, izgága és feminin [...] kéjlesen hempereg az emberiség szennyesében.” A szeretetről szóló könyve „visszataszító”.⁸⁶ Mégis Flaubert szerint, aki ezt is éppen oly lelkesen olvasta, mint a többi⁸⁷ – és aki az 1831-es *A római köztársaság története* című művéből a *Salambó*hoz nyert ihletett –, az egyetlen „francia romantikus: Michelet atyánk”.⁸⁸ Mai monográfiusa, Paul Viallancix azt hangoztatta, hogy Michelet megújította a romantikát.⁸⁹ De melyik, pontosabban: milyen romantikát, hiszen már-már úgy látszik, annyiféle romantikáról beszélhetünk, ahány romantikusról? És hogyan újította meg a romantikát?

Michelet romantikája is példázza azt, ahogy M. H. Abrams a romantikához való viszonyunkat jellemezte: a romantika „undok szó, azon fogalmak közé tartozik, melyekkel a történészek éppen úgy nem tudnak meglegenni, mint nélkülük”.⁹⁰ Benedetto Croce, aki a szabadságcszme elkötelezett híve volt a fasiszta Olaszországban, két irányzatot különített el a romantikán belül: az elméletit és az érzelmit. Az elméleti és spekulatív romantika lázadás az irodalmi akadémizmus és a filozófiai intellektualizmus ellen. „Életre keltette az autentikus és a nagy költészetet, és megteremtette a fantázia új tudományának tudományát: az Esztétikát. Megértette a spontancitás, a szenvedély és az egyén szerepét, helyet adott nekik az Etikában. Felismerte és ismertté tette minden – térben és időben, a maga teljes változatosságában – létező és valóságos jelenség jogosultságát. Megteremtette a modern történetírást, nem vette meg és nem tartotta nevetségesnek a letűnt korokat, hanem a jelen és a jövő részének tekintette őket. A történelemből magából reintegrált és elevenített fel minden olyan mozzanatot, mint a társadalom- és politika-, valamint a vallástörténet, eszme- és művészettörténet. Határai közé szorította a természettudományokat és a matematikát, továbbá a nekik megfelelő gondolkodási formákat, kimutatva, hogy mivel saját területükön kívül nem tudják megoldani azokat az antinómiákat, amelyekkel gondolkodásunk szembe találja magát, meg kell maradniuk az absztrakciónál és szeparációnál. Megértette az életet a maga aktív és harcossá válásában, így fektette le a liberalizmus elméleti alapjait. Még irracionális fogalmai-ban, mint olykor a szenvedély és a misztikus elragadtatás elsőbbsége, indokolt polémia volt az absztrakt intellektualizmus ellen, az irracionális és átmeneti formában is ott rejlik a racio-

⁸² Hugo, Victor: *Correspondance*. II. Paris, 1950. 19., 340., 481.

⁸³ Monglond, André: *Pèlerinages romantiques*. Paris, 1968. 181. (a továbbiakban: Monglond)

⁸⁴ *Le Peuple* 63.

⁸⁵ Baudelaire, Charles: *Salon de 1848. Oeuvres complètes de Charles Baudelaire*. Szerkesztette: F.-F. Gautier. Paris, 1925. 84., 97., 187.

⁸⁶ Cabanis, José: *Michelet, le prêtre et la femme*. Paris, 1978. 227., 182.

⁸⁷ Flaubert, Gustave: *Correspondance*. III. Szerkesztette: Jean Brancon. Paris, 1991. 141.

⁸⁸ Pommier, Jean: *Michelet interprète de la figure humaine*. London, 1961. 57.

⁸⁹ Viallancix 1959. 475.

⁹⁰ Abrams M. H.: *Doing Things with Texts*. New York – London, 1989. 117. (a továbbiakban: Abrams)

nális igazság magva. Még téves törekvéseiben, mint a történelemfölötti történelemfilozófia és a természettudományok fölötti természetfilozófia, ama történelem igénye hatott, amely önmagában filozófia, hatott továbbá a változásként és történetiségként értelmezett természet igénye; és mindez fellelhető azokban az osztályozási kísérletekben és konvenciókban, amelyekkel és amelyekben maguknak a tudósoknak dolgozniuk kell.” A szentimentális és morális romantika ezzel szemben morbid és patológikus, „mint betegség, mint »a század ragálya«, nem bír sem a régi, sem az új hittel, sem a múlt hagyományos, sem a jelen racionális hitével, a velük járó gyakorlati és erkölcsi magatartásformákkal, és kifejezetten a hit hiánya jellemezte, és a szorongó igyekezett, hogy hitet gyártson; erre azonban képtelen, nem elégíti ki az, amit ismételtlen meghirdet, és nem tudja magát ezekhez, mint iránycsizmékhez és életelvekhez tartani, mert a hit spontán módon és szükségszerűen fakad abból az igazságból, mely tudatunk mélyén munkál, és nem érhető el, ha vágy és képzelet nyugtalan társításaival credüink nyomába.” A morális romantika önmagának állít bálványokat, majd sorra lerombolja őket. A lemondásban keresi a vallásos transzcendenciát, a megváltást a szerelemben. A múlt misztikájába menekül, „a nemzeti faj” kultuszába, „meghamisítva” a nemzetiséget és a vallásosságot.

Nem kétséges, Michelet milyen romantika hordozója volt. Némi túlzással: a crocci elméleti romantika fogalmát mintha az ő példájára tekintve alakították volna ki. A századforduló jobboldala viszont már – nem egy vonatkozásban – úgy jellemezte őt, hogy annak alapján a morális romantika képviselőjét láthatnók benne. *A stupid 19. század* című – stupid – műben Victor Hugóval együtt az irracionalizmus erkölcsstelen képviselőjeként ábrázolják.⁹¹ Charles Maurras, aki nem győzte eléggé kárhözvatni Rousseau „mocskos” én-kultuszát, Michelet-ben olyan moralistát látott, aki nem tudja, mi a ráció, politikusként pedig a valóságról nem vesz tudomást: „A sokaság jogainak teológusa”, akinck „legbevettebb szokása abban áll, hogy Isten rangjára emel minden olyan csmét, amely megtetszik neki”, mint például Élet, Ember, Szeretet, Nép, Forradalom.⁹² Akik így nyilatkoztak, nem ismerhették naplóját. Márpedig ebben tallózhattak volna. „A modern embernek – jegyezte fel például Michelet 1856-ban Byron *Manfredjén* tűnődve el – nem kell bünt elkövetnie ahhoz, hogy tragikus legyen. Így is az, az eléje toluó kérdések roppant tömege folytán.” E roppant nagyság – fejtegeti a naplóíró – csak egy gleccser áttetsző és rejtett boltíveihez hasonlítható. „Éz a mi emberi gleccserünk állandóan mozog, változnak rajta az ívek és a repedések. És minden mozgás nyomán emberek millióit tapossa el.” A következtetés mégis megnyugtató: „nincsenek gonosz hatalmak, érvényesül az egyetemes rend és a nagy akarat, érvényesül a szeretet, mely irányítja a világot, és csak azért öl, hogy életet sarjasszon”.⁹³ Úgy hajlik ez az okfajta a morális romantikába, hogy egyben vele vitatkozik. Igaz, Croce is jelzi a legnagyobbak – Chateaubriand, Byron, Shelley – sem mentesek ettől a betegségtől.⁹⁴ Michelet sem volt az, miközben ellenszerét kereste.

A romantikán belüli irányzatok egymásba játszanak. Nem véletlen, hogy van, aki a belső meghasonlásban látja a romantika egyetlen ismérvét.⁹⁵ Így viszont nemcsak az értékelés lehetőségé válik viszonylagossá, hanem a romantika fogalma is. Ugyanakkor szükség van valamiféle viszonyítási pontra, amely lehetőséget kínál a meghatározáshoz. Pontosabban: keressük a modellt, amely a maga valóságában nem létezik, de a hozzá való viszony segít a tájékozódásban. De mi legyen a központi magja, ha lehet? Van, aki a lázadás tényét állítja előtérbe;⁹⁶ van, aki ezt tagadja.⁹⁷ Meghatározó ismérvként élt a köztudatban és az irodalom-

⁹¹ Daudet, Léon: *Le stupide XIXe siècle*. Paris, 1927. 125.

⁹² Maurras Charles: *Romantisme et révolution*. Paris, 1925. 252.

⁹³ *Journal* II. 311.

⁹⁴ Croce, Benedetto: *Storia d'Europa nel secolo decimono*. Bari, 1965. 42-49. (a továbbiakban: Croce)

⁹⁵ Schenk, H. G.: *The Mind of the European Romantics*. New York, 1969. XXII.

⁹⁶ Pesch, Ludwig: *Die romantische Rebellion in der modernen Literatur und Kunst*. München, 1962.

⁹⁷ Cellier, Léon: *L'épopée humanitaire et les grands mythes romantiques*. Paris, 1971.

ban a romantika társadalmi alapja és ideológiai irányultsága. 1830-ban Párizsban a romantikát királypárti, katolikus, középkori magatartásnak tekintették,⁹⁸ bár ugyancsak akkor Victor Hugo – felhagyva királypártiságával – éppen azt hirdette, hogy a romantika nem más, mint a szabadság az irodalomban,⁹⁹ hogy aztán éppen Lukács Györgynek a romantikát „az ész trónfosztása”-nak minősítő, akkor éppen sommás és elmarasztaló ítéletével szemben lehessen hangsúlyozni: „Nekünk, franciáknak a romantika megőrizte burzsoáellenes jellegét”, az egyén és a társadalom ellentmondását fejze ki.¹⁰⁰ Ugyanakkor Lukács György áll a szellemi forrásvidékén annak a francia monográfiának, amely a következő meghatározással él: „a romantika a modernitás, azaz a modern kapitalista civilizáció kritikája, a (prekapitalista, premodern) múlt értékeinek és eszméinek jegyében. Elmondható, hogy a romantikát már kezdettől fogva a *lázadás* csillagának és »a *melankólia* fekete napjának« (Nerval) kettős fényre világítja meg.” A romantika pozitív értékei pedig két – egymásnak nem ellentmondó – pólus köré tömörülnek. Az egyik: az én-kultusz, az egyéni szubjektivitás gazdagítása. A másik: a közösségigény. Ezen mozzanatok ideológiai és politikai tartalommal telítődése teszi lehetővé aztán azt a tipológiát, amelynek alapján el lehetett különíteni a restitáló, konzervatív, fasiszta, rezignált, reform-, forradalmi és/vagy utópikus romantikát, ez utóbbin belül pedig a jakobinus-demokratikus, populista, szocialista utópista-humanista, szabados, marxista irányzatot. Michelet a reformromantikus minősítést kapta,¹⁰¹ és egyben az ő példája mutatja, hogy a tipologizálás könnyebben „megoldhatja” a romantika problémáját, mint a romantikusokét.

A közelebbről meg nem határozott modernitáshoz való viszonyítás abszolutizálása viszont kiiktatja azt a lényeges mozzanatot, amelyhez a romantikusok viszonyították magukat: az Abszolutumot, azaz Istent. Maurras idézett Michelet-jellemzését lehet „pittoreszk formula”-nak minősíteni,¹⁰² de valóság tartalma kétségtelen. Balzac is azért látta élecsében az ún. modernitás ellentmondásait, mert a monarchia és a katolikus egyház híveként gyűlölte a modernitást. Aligha véletlen, hogy a romantikáról szóló egyik legjobb monográfiát is romantika-ellenes gondolkodó írta: Carl Schmitt, 1918-ban. Ritkán említik, bár újabban angolul is kiadták művét, *A politikai romantikát*.¹⁰³ Ha említik is, akkor elfeledkeznek a mű központi kérdéséről,¹⁰⁴ vagy egyszerűen felületescnek minősítik, mint például paradox módon az előbb jelzett új-lukácsista monográfia, bár Lukács György dicséző recenziót írt róla.¹⁰⁵

Carl Schmitt modellszerű meghatározást is nyújt: a romantika Isten szekularizációja zseniális szubjektummá.¹⁰⁶ A Schmitt-féle séma jól érzékelteti a romantikus én – Bertrand Russell szerint törvényt nem ismerő: lawless Ego¹⁰⁷ – túltengését. Igaz, nem szabad szem elől tévesztetni, hogy Schmitt művének belső koherenciáját pamflet jellege biztosítja. A szerző a polgári demokrácia ellen írt, aztán a náciizmussal rokonszenvezett. Egyértelműen politikai töltése van annak, amikor azt fejtegeti, hogy a romantikát a polgári szabadság teszi lehetővé, az, hogy a közélet és a magánélet elváljék egymástól. A romantikus lélek pedig passzív. Metafizikai narcisszizmusban, az esztétikai élményben éli ki magát. Kierkegaard csábítója számára

⁹⁸ Dommanget, Maurice: Auguste Blanqui. Des origines à la révolution de 1848. Paris, 1969. 58.

⁹⁹ Mumford Jones, Howard: Revolution and Romanticism. Cambridge - London, 1974. 20.

¹⁰⁰ Lefebvre, Henri: Lukács 1955. Paris, 1986. 72-73.

¹⁰¹ Löwy, Michael – Sayre, Robert: Révolte et mélancolie. Le romantisme à contre-courant de la modernité. Paris, 1992. 30., 40-41., 101. (a továbbiakban: Löwy – Sayre)

¹⁰² Nora 56.

¹⁰³ Schmitt, Carl: Politische Romantik. München – Leipzig, 1925., Schmitt, Carl: Political Romanticism. Fordította: Guy Oakes. Cambridge (Mass) – London, 1986. (a továbbiakban: Schmitt)

¹⁰⁴ Riasanovsky, Nicholas V.: The Emergence of Romanticism. New York – Oxford, 1992. 71. (a továbbiakban: Riasanovsky)

¹⁰⁵ Löwy – Sayre 149.

¹⁰⁶ Schmitt 223.

¹⁰⁷ Russel, Bertrand: A History of Western Philosophy. New York, 1959. 684.

a csábítás esztétikai élmény. Schelling szerelmes Sophie-ba, de minden nő lehetne Sophie. Léte alkalom az esztétikai merengésre. Mert a romantika lényege az occasionalizmus. Az, hogy minden csak alkalom, alkalom a világ átpoetizálására, az esztétizálásra. Novalis szavaival: minden csak valami végtelen regény kiindulása. És az alkalmi és esztétizáló jellegből következően a halállal ér véget. Az etika emocionális. A politika pedig esztétizáló diskurzus, legyen szó forradalmárokról vagy reakciósookról. A romantika maga a passzivitás, még akkor is, ha a romantikus ember aktív, amikor önmaga papja, költője, királya, miközben saját személyisége katedrálisát építi. A romantikus irónia – mivel minden másképp is lehet a romantikus felfogásban – parttalan, csak egy valamit tart tiszteletben: a romantikus ént. (Nem véletlen, hogy a könyvfaló Giovanni Papini, éppen akkortájt az én-kultuszban látta a romantika lényegét,¹⁰⁸ mintha csak a Schmitt-féle jellemzés élő példája akart volna lenni, főleg miután saját énjé építésének kudarc-sikeréről számot adott mint „befeztett ember”, aki mégsem az, mert minden akar lenni.¹⁰⁹) Ugyanakkor Schmitt bravúrosan tudott élni azzal a lehetőséggel, hogy a nagy alkotókat nem lehet -izmusokba skatulyázni, mesterien villantotta fel a romantikus én drámáját: „Látni kell a három embert, akiknek eltorzult arca áttetszik a tarka romantikus fátyolon: Byront, Baudelaire-t és Nietzsche-t, e magánpapság három főpapját és harci áldozatát.”¹¹⁰ Michelet csak arra példa Schmittnél, hogy az egymásnak ellentmondó nézetek is jól megférnek a romantikában, hiszen van, aki idealizálja a középkort, más – mint Michelet – elmarasztalja, a francia forradalomban látva az emberiség hajnalát. Egyébként azt gondolhatnók, hogy könnyen besorolható volna a francia történetíró, hiszen a politikai romantika lehetőségei számosak. A politikai romantika mindig idomul az uralkodó politikai irányzathoz. Van restaurációs és forradalmi romantika, vannak romantikus konzervatívok, ultramontánok, szocialisták, fasiszták (Völkische), kommunisták ... De – tegyük hozzá: miután szintén egyik irányzatba sem illeszthető – van Michelet.

Schmitt jellemzése alapvetően a múlt századi német romantikára illik. Az volt a legjobb alkalom számára a saját kora ellen irányuló pamflet megírására. Modelljének nagy erénye viszont, hogy egyfajta választ ad az irodalom, a politika és az ideológia összefonódására. Előny, hogy alapvető és mindent összefogó mozzanatot tud kiemelni. A romantika más magyarázatai valamiféle dichotom modellbe illeszkednek, vagy pedig ismérveket sorolnak fel, olykor csak egy-egy részmozzanatot emelnek ki, és olyan stratégiát követnek, hogy a leegyszerűsítés kockázata nélkül nem lehet kiemelni belőlük a leírást meghatározó struktúrát vagy gondolati magot. Általában érezni lehet az elkötelezett ember indulatát az elemzésben, mivel a romantikával máig tartó gondolati folyamatok indultak el. Legalábbis azok járnak el így, akik úgy érzik, hogy a Jó és a Rossz harca dúl, és abban választaniuk kell. Aztán apologetikus és antiapologetikus értékeléseken keresztül érkeziük el a mai modellezési kísérletekig.

René Wellek, az irodalomkritika történetének megújítója már szenvedély nélkül kereste a romantika ismérveit. Az európai nagy irodalmakra tekintve a romantika egységét abban látta, hogy a költői képzeletben, az ember és a természet viszonyában, végül a költői stílus jelkép- és mítoszvilágában azonos elképzelések lelhetők fel. A képzlet alkotó és profétikus. A természet szerves, az emberi élet aktív részese, nem díszlet, hanem szimbólumokat nyújt, miközben az embert az alany és a tárgy kettőssége gyöttri, és azt meg akarja haladni.¹¹¹ A statikus jellegű ismérvek mellett a romantika feltárásában egy-egy dinamikus elem kiemelése is előtérbe került. M. H. Abrams a romantikát a bibliai modell szekularizációjaként taglalja. A reintegráció forgatókönyve szerint zajlik minden. A Biblia szerint a stációk: a paradicsom, a bukás, az üdvözülés és végül az elvesztett paradicsomba való visszatalálás. A neoplatonizmus felfogásában: az egységnek sokféleségre bomlása és aztán újra egységgé válása.¹¹² Ez

¹⁰⁸ Papini, Giovanni: *Crepuscolo dei filosofi*. Firenze, 1914. 44-52.

¹⁰⁹ Papini, Giovanni: *Un uomo finito*. Firenze, 1925..

¹¹⁰ Schmitt 27.

¹¹¹ Wellek, René: *Concepts of Criticism*. New Haven – London, 1963. 128-221.

¹¹² Abrams, M. H.: *Natural Supernaturalism*. New York, 1971.

nem más, mint a reintegráció, de olyan, amely nehezen foglalható sémába. Paul Cornca, amikor Abramsnak szeméret veti, hogy az angol irodalom alapján általánosít,¹¹³ elfeledkezik a gnoszticizmusról, amely a reintegráció igénye révén a modern íróknál is fellelhető elem.¹¹⁴ A reintegráció igénye pedig egyre bonyolultabb formában jut kifejezésre. A romantika Northrop Frye szerint éppen azáltal kínál új mitológiai konstrukciót, hogy a menny és pokol képzetét átértelmezte. Ezeknek az identitás és az elidegenedés felel meg. A romantikus képzeletvilágban a mozgások iránya nem „fel” és „le”, hanem inkább „be” és „ki”. A „bent” a természettel vagy Istennel való egyesülést jelenti. „A romantika tette nyilvánvalóvá a modern gondolatvilágban azt az érzést, hogy a társadalom csak önnön individualizációjával fejlődhet vagy haladhat, ha toleranciával és rugalmasságával lehetővé teszi az egyén számára saját identitása megtalálását, még akkor is, ha ennek folyamán elveti az adott társadalom hagyományos értékeit.” Így minden ideológia és minden szellemi irányzat kútfejénél ott találjuk a romantikus mitológiát, és a romantikus mozgalom lényegéből fakadó anarchia még velünk van.¹¹⁵ Az emberből, a belülről fakadó alkotó erő kultusza teszi forradalmivá a romantikát. A kreativitás kétarcú. A romantika átszövi a mai irodalmat és a mai gondolkodást. Mint a romantika egyik nagy ellenfele, Karl Barth hangsúlyozta: mind romantikusok vagyunk.¹¹⁶

De milyen romantikus volt Jules Michelet? Amennyire lapos, annyira igaz, hogy francia. Carl Schmitt elemzésében például elmosódik a francia és a német romantika közötti különbség abban a vonatkozásban is, hogy az 1830-as évektől a francia romantikát éppen a költészet és a filozófia költői filozófiává kapcsolása tette jellegzetessé. Németországban ezzel szemben irodalom és filozófia, mítosz és tudomány élesen elválnak – hangsúlyozza Peter Koslowski egyik újabb monográfiájában. A filozófiai eposz valóban francia vállalkozás. A francia romantikusok pedig Isten helyére sem egyedül csak az emberiséget ültetik, az emberek Isten mellett alakítói a történelemnek, mint erre ismét Koslowski hívta fel *újabban* a figyelmet.¹¹⁷ Újabban, hiszen a romantikus ember istenülése régi téma – a romantikában, annak kortárs kritikájában és a szakirodalomban is. Novalis, Wordsworth büszkén hangoztatták, hogy az ember isten.¹¹⁸ Kortársaik, a francia kis romantikusok magatartását az jellemezte, hogy istenné akartak lenni, de egyben a vállalkozás kudarcát is kívánták. „A romantikus extázis visszahull a szorongásba”, a spleen, a század ragálya, a melankólia.¹¹⁹ Az Istennel való társulás ettől megóvott. „Az ember a művészet révén társul Isten alkotó tevékenységéhez. A Tudománnyal behatol Istenbe, az Igazzal táplálkozik, magáévá teszi, és így mindig a legfelső Ész részese lesz. Az ember számára a fejlődés Istennel való egyesülés.”¹²⁰ Lamennais abbé, akit Róma megfosztott papságától, vallotta ezt. Michelet valamennyi nagy kortársa közül vele alakított ki igazán meghitt viszonyt.¹²¹ Magánvallásuk is hasonló. Michelet azonban az 1840-es évek derekától Istent is alárendelte a Justitiának, a Jognak. E hit és meggyőződés jegyében – ő, aki 1816-ban keresztelkedett meg és 1831-ben még megcsókolta a keresztet, 1835-ben közzétette *Luther emlékiratait*, elvetette a kereszténység tanításait az isteni kegyelemről, az isteni akarat emberi ésszel felfoghatatlan mivoltáról. Elvetette az credendó bűnről és a megváltásról szóló tanítást is. 1847-ben már azt hirdette: „Istenek vagytok. [...]

¹¹³ Cornca, Paul: Din nou despre romantismul românesc. Revista de istorie și teorie literară, 1992. 1-2. sz. 5.

¹¹⁴ Donovan, Josephine: Gnosticism in Modern Literature. New York – London, 1990.

¹¹⁵ Frye, Northrop: A Study of English Romanticism. Brighton, 1983. 46-48.

¹¹⁶ Tillich, Paul: La naissance de l'esprit moderne et la théologie protestante. Paris, 1972. 95.

¹¹⁷ Koslowski, Peter: Der Mythos der Moderne. Die dichterische Philosophie Ernst Jüngers. München, 1991. 24.

¹¹⁸ Riasanovsky 80.

¹¹⁹ Hoog, Armand: La révolte métaphysique et religieuse des petits romantiques. Les petits romantiques français. Szerkesztette: Francis Dumont. Paris, 1949. 28.

¹²⁰ Lamennais, F.: Esquisse d'une philosophie. III. Paris – Leipzig, 1840. 477.

¹²¹ Viallencix 1959. 475-478.

Legyünk Isten! A lehetetlen lehetségessé válik ... Kevés a világ felforgatása, új világot alkotunk.¹²² Egyik nyílt levelében 1869-ben is büszkén vallotta – és ezt a megnyilatkozását a román sajtó is közölte –, hogy „egyetlen mesterem Vico, aki emancipálta a történelmet, mély jogtudós volt. Ő világította meg számomra ama legfelső bíró, Justitia eszményét, akitől függ Isten és ember”.¹²³ Ugyanakkor a „Szavojai vikárius hitvallása”-ból is ezt olvasta ki, bár elmarasztalta annak szerzőjét amiatt, hogy *A társadalmi szerződés*-ben nem vallotta a Jog abszolút mivoltát, hanem más „előztes eszméből” vezette le.¹²⁴ Márpedig a jog vezet a szabadsághoz.¹²⁵

Milyen romantikus volt Michelet? „Bizonyos értelemben utópista romantikusnak kell tekinteni, mint Fourier-t vagy Cabet-t” – hangsúlyozta Paul Vialancix, miközben Michelet szociológiai érvelésének elemzését szorgalmazta.¹²⁶ De talán nem is annyira társadalomszemlélete okán mondható ez el, hanem a Jog és Igazság főistenébe vetett hite miatt, aki óhatatlanul a deisták és utópisták istenére emlékeztet. Úgy határozta el magát a romantikától és az utópistáktól, hogy egyszerre volt romantikus és utópista. A romantikus kor humanitárius irányzatához tartozott, ahhoz, amely az emberiséget abszolútizálta, azt istenítette.¹²⁷ Csakhogy mégsem bízott annak egészében. A félcsmet ellensúlyozta a hit, amely olyan szekularizált valláshoz kapcsolódott, amely nem tudott szabadulni a hivatalos vallás azon belső ellentmondásaitól, amelyek miatt vallásellenes volt. Választott nép, választott ember az emberiség eszményeinek kiteljesítője. Innen a mozgalom egysége és sokszínűsége, tagjainak szolidaritása és meghasonlása.

Michelet-t szabadságvágya vezette. Elvetette az egyéniséget elszűrítő ideológiai sémákat. Ideológiellenes volt, miközben kialakította saját ideológiáját. A teológiát laicizálta, miközben a laicitást átteologizálta. Occasionalizmusa és bizonyos jelenségek istenítése állandó azonosulásban jutott kifejezésre. Abban, ahogy – az én-kultusz technikáival élve – önmagát különböző jelenségekkel – haza, nép, nemzet, nő, gyermek stb. – azonosította, és így azok nevében nyilatkozhatott. Mint romantikus történetíró az emberi öntudatot és akaratot tartotta történelemalakító erőnek. „Egyéni öntudat és a társadalom öntudat nélküli világa, a természet konfliktusa alkotja az emberi vizsgálódás központi kérdését” – fejtegette Hayden V. White, aki szerint a romantikus negatív tényezőnek tekinti a társadalmi erőket és azok létének törvényszerű változásait.¹²⁸ Michelet számára is a törvények csak kisebb körökben ható mechanizmusok a nagy üdvtörténeti drámában, amelyben „két egymásnak ellentmondó eszmét kapcsolt össze: az emberi szabadságét és a történeti szükségszerűségét”.¹²⁹ Másként szólva: „Ilyen volt a romantikus kor egésze: a jövő számára a szabadság gyümölcse és egyben misztikus bizonyosság tárgya.”¹³⁰ Jules Michelet a maga prófétaságával ezt az ellentmondást próbálta feloldani. Ennek egyik műfaja: a legenda.

3. A próféta világa: ember és természet

Mi a legenda? Az *Észak demokratikus legendái* kritikai kiadása szerint „Michelet megtartja a szó: »legendák« [latin, csak többes számú: *legenda*] régi értelmét: »hasznos olvasandó dol-

¹²² Michelet, [Jules]: *Histoire de la Révolution française*. I. Szerkesztette: Gérard Walter. Paris, 1952. 58. (a továbbiakban: *Histoire de la Révolution française*)

¹²³ Bucur, Marin: *Jules Michelet și revoluționarii români*. București, 1982. 252.

¹²⁴ *Histoire de la Révolution française* 298.

¹²⁵ Remaud: *Michelet*, 34.

¹²⁶ *Michelet cent ans après*. Szerkesztette: Paul Vialancix. Grenoble, 1975. 35.

¹²⁷ Bénichou 569.

¹²⁸ White, Hayden V.: *Romanticism, Historicism, and Realism. The Uses of History*. Szerkesztette: Hayden V. White. Detroit, 1968. 51.

¹²⁹ *Furet* 65.

¹³⁰ Bénichou 384.

gok», ami különbözik a szó mai értelmétől, amelynek megfelelően a legenda »néprege«.¹³¹ A latin gerundium jövőbeni irányultsága kétségtelenül áttetszik Michelet szóhasználatán. Szó szerint ugyanis legenda olvasandó dolog, olvasnivaló, és ez Michelet-nek azért is megfelelt, mert ő gyermekkorában a legendákat – amint ez mottóként idézett vallomásából kiderül – könyvekből ismerte meg. Ő maga is olvasnivaló legendákat írt. Bár a legenda szó először isteni, transzcendens elemekben bővelkedő hitregéket jelölt, antiklerikalizmusa sem akadályozta, hogy éljen vele. Igaz, az ő korában már minden csodás, kitalált történetet legendának neveztek. Ugyanakkor a legenda szót olyan értelemben is használja, mint mi a mítoszt ma, hétköznapi szófordulatainkban, amikor például egy-egy ember vagy jelenség mítoszáról beszélünk, jó vagy rossz értelemben egyaránt. Michelet a mítosz kifejezést a régmúlt mitológiák vagy az általa halálra ítélte – úgymond – keresztény mitológia kapcsán emlegette, bár *Az emberiség bibliájában* azt is írta, hogy „a mítosz gyakran a lélek spontán gyümölcse”.¹³² Mivel a legenda szemantikai tartalma Michelet-nél attól függően is módosult, hogy milyen közegben nyilvánkozott meg, miként viszonyult a politikához, először azt kell szemügyre vennünk, mi indította el őt a politika útjain. Milyen igényeket próbált kielégíteni? Milyen egyéni stratégiába illeszkedik Michelet politikai próféatasága? Hogyan alakította ki saját mitológiáját?

Közhely az, hogy 1848 előtt Franciaország „unatkozott”. Lamartine találta ki, hogy Franciaország unatkozik,¹³³ Tocqueville is szóvá tette emlékirataiban, hogy a hatalmon levők unatkoznak, miközben mindketten érezték, hogy valami nagy megrázkódtatás közeleg.¹³⁴ De 1837-ben már Szemere Bertalan is tapasztalta a francia társadalmat feszítő ellentéteket, a nyugalom és az elégedetlenség együttesét. Meglepte, hogy milyen csendes világba került: „Azon lázongó mozgalmakról, mikkel a hírlapok Európát oly sűrűn rettentgetik Párizs népe semmit sem tud.” A júliusi forradalom bűvkörében élnek, „a francz nép mindig 1830-ról beszél, innen számítja életét”, mert „1830-ban adott a nemzet magának chartát, királyt és crót. Addiglan nem volt, mint azóta, fő a nemzet akarata, cél a nemzet boldogsága, intéző az ország érdeke. [...] Itt kezdődik a polgárualkodás; elvek mik alapjai a jelen állapotnak, szentek”. Ugyanakkor „A francz ifjúság legindulatosban óhajtja s követeli a respublicát s tőle legtávolabb van. Minden tudományt kívülről szív be, s azt inkább tudja semmint érti, inkább megtanulta semmint áthatotta, saját lelkét, hol az igazság s erkölcs él, nem fejt ki.” De aztán kiderül, hogy nem csak ez az ifjúság elégedetlenkedik, az elégedetlenség szelleme szélesebb körben él. „Franczország mozgalmainak mi egyik oka? A nép az abc után mindjárt philosophiát hall. Nagy hiány van itt népnevelésben, kezdet és vég egymást éri; ki olvasni megtanult egyenesen, közbeső, összekötő ismeretek nélkül népjog s országtudománnyal foglalkodik, miből az elveket kiválogatja tetszés szerint nem ítélet után.”¹³⁵ Ezt a helyzetjellemzést Michelet is fenntartás nélkül elfogadhatta volna. Részben még 1843 után is, amikor „belépett a történelembe. Nem a francia oktatás kis történelmébe vagy a történelem történelmébe, hanem az általános, politikai történelembe.”¹³⁶ Ekkor ugyanis a Collège de France professzora, aki addig lojális katolikusként látszott – mint jeleztük – lemondott a hercegkisasszonyok történelemtanárságáról, élesen szembefordult az egyházzal, amikor az az egyetemi élet irányítására tört. 1845-ben pedig szembefordult a kormánnyal, elítélte annak ún. *juste milieu* politikáját.¹³⁷

Michelet politikus-próféta szerepét a diákság körében, a Mester és a tanítványok viszonyát mindenki a maga benyomásai alapján ítélte meg. Szemere Bertalan helyzetjellemzése nyomán annak adnánk igazat, aki úgy vélte, hogy Michelet az egyre ellenzékibbé váló ifjúság

¹³¹ Cadot, Michel: Introduction. O. C. XVI. 99.

¹³² Michelet, J.: Bible de l'humanité. Paris, 1864. 110.

¹³³ Fauquet 292

¹³⁴ Tocqueville 45.

¹³⁵ Szemere Bertalan: Utazás Külföldön. I. Pest, 1845. 200-201., 206-207.

¹³⁶ Fauquet 225.

¹³⁷ Paul Viallancix: Préface. C. C. F. I. 24.

szóvivője lett.¹³⁸ Marie d'Agoult viszont elpuhult ifjúságról szólt, akit Michelet emlékeztetett a becsület, a hazafiság és a szabadság hagyományaira. A Collège de France három legnépszerűbb előadója Adam Mickiewicz, Edgar Quinet és Jules Michelet „nagy forradalmárok voltak, olyan korban és olyan hatalom alatt, amely csak a jólét nyugalmára törekedett. [...] Azt merték tanítani az új nemzedéknek, hogy gyűljön az igazságtalanságot, és fel merték kelteni benne az önállóság érzését, Istenről beszéltek neki, a hazáról, az igazságról: ez veszélyes apostolkodás volt, be kellett tiltani, oly kormány alatt, amelynek creje a nyers materializmusban rejlett.”¹³⁹

A Collège de France-t méltán tartják szimbolikus térnek, a hallgatók összetétele is szimbolikusnak látszik,¹⁴⁰ beleértve a kelet-európaiakat is. Szimbolikus mozzanat volt az is, ahogy Mester és a tanítványok egymásra találása áthidalta a nemzedéki ellentétet. Ezek ugyanis nem éreztették hatásukat olyan látványosan, mint a korabeli Németországban. A francia „gerantokrácia” elleni küzdelem valamiféle fiúi kegyelettel párosult.¹⁴¹ A lelkes diákok számára „Michelet kurzusai voltak a mi nagy csataterünk”¹⁴² természetesen az elmaradhatatlan spicikkel és provokátorokkal együtt,¹⁴³ akiknek jelenléte még emelte is az előadás-szertartás rangját. A Mester is olykor évődve utalt rájuk, a hallgatók is örömeiket lelték abban, hogy kitalálják, ki tartozhat a nem szeretett vendégek közé.

Így rajzolódik ki az ifjúságot vezető-nevelő agitátor Michelet képe, akinek szemére hányják, hogy a diákságot a társadalmi átalakulás lánzdájává akarta tenni.¹⁴⁴ A Mester a maga politikai credóját – 1861-ből visszatekintve, Svájcban, barátja, Quinet otthonában – minden utólagos értékelőjénél világosabban így fogalmazta meg: „...megmondtam, a fiatalok, az iskolák [mármint a Collège de France hallgatósága is] matracként kell szolgáljanak, hogy felfogják a két harcoló fél, a munkás osztályok és a gazdagok golyóit”.¹⁴⁵ (Jellemző, hogy 1857-ben, amikor a párizsi román fiatalok tisztelgő levélben köszöntötték őt és Quinet-t, maga Michelet húzta alá azt a kitétel, hogy a fiataloknak „a nagy nemzeti válságokban közvetítőkként kell szolgálniuk”.¹⁴⁶) Lchet ez utólagos bölcsesség is, de Michelet prófétasága mindig is reálpolitikai számítással társult. A júliusi forradalom után ő maga is hatalmas változásokon ment keresztül, akárcsak az 1831-ben kiadott *Bevezetés*ében kifejtett, hatalmassá terebélyesedő életmű programja.

1833-ban indította el Michelet nagy vállalkozását, a *Franciaország történetét*, melyet 1843-ban a VI. kötetnél – amely XI. Lajos korát mutatja be – megszakított. Ezután olyan aktuális társadalmi-politikai vagy inkább erkölcs-politikai könyveket tett közzé, mint a *Jezsuiták, a papról, a nőről és a családról, A Nép*. 1847-ben pedig elkezdte a *francia Forradalom történetének* összeállítását és kiadását. A történelem, amelyet Michelet megjelenített, egyben az ő ego-, illetve pszichohistóriája, hiszen történelem- és társadalomszemlélete szoros összefüggésben alakult a szüleihez való viszony: anya- és apa- imágója, természetfelfogása, nőképe változásaival. Ez a mítoszképzés technikáinak érzelmi hátterére világíthat rá.

*Bevezetés*ben az alany és a tárgy kínzó romantikus kettőssége az ember és a természet harcaként jelent meg. A természet nem csak maga a fatalizmus. Olykor kegyetlen mostoha, és

¹³⁸ Charle, Christophe: Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Paris, 1996. 112.

¹³⁹ Stern, Daniel [= Marie d'Agoult]: Histoire de la Révolution de 1848. I. Paris, 1862. 126-127.

¹⁴⁰ Durandin, Catherine: Révolution à la française ou à la russe. Paris, 1989. 22.; Caran, Jean-Claude: Générations romantiques. Les étudiants de Paris et le Quartier Latin (1814-1851). Paris, 1991. 124. (a továbbiakban: Caran)

¹⁴¹ Mitzman 5.

¹⁴² Vallès, Jules: Le Bachelier. Oeuvres. II. 1871-85. Paris, 1990. 485. (a továbbiakban: Vallès)

¹⁴³ Vallès II. 487.

¹⁴⁴ Caran

¹⁴⁵ Mme Quinet: Mémoires d'Exil. Bibliothèque Nationale, N. a. fr. 11826. 113.

¹⁴⁶ Bibliothèque historique de la ville de Paris, Correspondance, tome II. 212.

ezt nem egyszer „paranoid élel” hangsúlyozta.¹⁴⁷ Természetszemlélete anyjával és apjával kapcsolatos szorongásaihoz fűződött – mint ezt Arthur Mitzman feltárta. Anyja erő, uralkodásra hajlamos személyiség volt, ugyanakkor érzelmekitörési olyan „természetes szomorúság”-gal társultak, mely – a múltba tekintő Michelet szerint – megölte volna őt. Apja, szelídebb egyéniség, állandó anyagi gondokkal küzdő nyomdász, aki „Epiktetoszhoz méltó türelemmel” viselte felesége szemrehányásait, pörlekedését – amelybe olykor a gyermek Michelet is bekapcsolódott, és a családi viszály még jobban elmérgesedett.¹⁴⁸ Apját nemcsak a balszerencse üldözte vállalkozásaiban, egész addig, hogy megjárta még az adósok börtönét is, hanem jakobinus múltja és meggyőződése miatt is szenvednie kellett. Michelet apjával azonosult, és ezt még tovább erősítette az, hogy az iskolában társai elcélódásának célpontjává vált.¹⁴⁹ Meghatározó volt apja optimizmusa, és az, ahogy az apa fiában, annak tehetségében bízott. „Az ő hitéből emelkedtem fel” – vélte 1846-ban.¹⁵⁰

1815-ben elhalálozott anyjával és az anya imagóval szembeni magatartás kétértelműségét tükrözi a nőkhöz fűződő kapcsolata. Idősebb hölgyek társaságát kereste, első felesége, Pauline Rousseau is hat évvel idősebb volt nála. 1824-ben vette el, 1839-ben veszítette el az utolsó években iszákossá vált, majd tüdőbajba esett asszonyt. Okkal tett magának szemrehányásokat naplójában is. „Ezt a szerencsétlen ént, aki ma meghal, én tettem saját *érzéki* énemmé; ha egész lelkemmel kapcsolatba hoztam volna, boldog lett volna, élt volna...”¹⁵¹ Közben indulatai mintha saját fia és a természet ellen fordultak volna. Úgy érezte, anya és fia elszakadása „teljességgel természetellenes”. Mégis fia „értetlenül, hidegen, inkább döbbenet, mint meghatottan vált el” anyjától. „Ettől majd megszakadt a szívem. Nem vádoltam a gyermeket. De elsirattam az emberi természetet.”¹⁵² Fián és a természetet kérte számon saját büntudatát? Rájuk hártotta a felclósséget? A léleknek czekbe a zugaiba nem lehet bevilágítani, csak a sejtelmes homályban tapogatózni. Világos viszont a természet, vele azonosított felesége és önmaga iránti érzelmeinek kétértelműsége. A feleség „számomra maga volt a természet a maga élő spontancitásában, amelyet – természetet túli, természetellenes – egyéniségemnek szentelt...”¹⁵³

A természet eme kétértelmű megítélése lassú fejlődés eredménye. A júliusi forradalom konszolidációjának és német olvasmányainak nyomán Michelet a természetben egyre több pozitív vonást fedezett fel, de negatívokkal keverten. *Luther emlékirataiban* némi egyetértéssel fordíthatta *Az égi proféták elleni* pamfletből: „Neveztétek magatokat olyan embereknek, akik a természetet akarják követni és nem tűrik a rosszat”.¹⁵⁴ Naplójában – 1834-ben Fontainebleau-ban – úgy vallott a természetről, hogy „egyszerre anya és szerető, vérfertőző anya, ki létrehoz minket és csábításra készlet, örömet szerez nekünk, ölel és megöl [...] Oh, mostoha!” – idézte Byront.¹⁵⁵ *A francia jog kezdetei az egyetemes jog szimbólumaiban és formuláiban* című 1837-i könyvében, amelyhez anyagot és ihletet Jakob Grimm említett művéből nyert, a természetnek már több arca van. Alapvetően közömbös. De nemcsak negatív értelemben: az istenítéletben a fizikai világ nem részrehajló. A földműves frigrice lép a földdel, munkája: confarreatio (áldozatos összekelés), még ha ez a föld személytelen is. A természet „zord anya”, de védi gyakran a gyermeket. Az anyák keserveitől olykor „sírnak a kövek”, és „meghatódik az óccán”. Indiában a nő „a természet bájos szimbóluma, magába sűríti a természet szépségét”. De mint anya többet ér ezer apánál. Egyébként „emberben, természet-

¹⁴⁷ Mitzman 31.

¹⁴⁸ Ma jeunesse 29.

¹⁴⁹ Mitzman 19-26.

¹⁵⁰ Journal I. 656.

¹⁵¹ Journal I. 307.

¹⁵² Journal I. 306.

¹⁵³ Journal I. 318.

¹⁵⁴ O. C. III. 309.

¹⁵⁵ Journal I. 119.

ben, minden létezőben ott munkál valami végtelen fogoly”: az a bizonyos élő erő, amely szimbólumok alkotására készlet, és arra, hogy az ember önmaga Prometheusa legyen. Igaz, ezen élő erő viaskodása: az, hogy az eszme örökké ki akar törni a szimbólumból, és újra végtelenné akar lenni, „általános rosszkedv, a világ fennkölt szomorúsága”-nak forrása.¹⁵⁶

Michelet, aki elvetette a panteizmust, most mintha már közeledne hozzá. Mintha gondolatvilágában Schellingnek azok a nézeti törénének élő, amelyeket 1827-28-ban az École Normale tanáráként filozófia kurzusában ismertetett: ember és természet egyetlen egységet alkot. Az öntudat alszik az anyagban, álmodik az állatban és feltámad az emberben.¹⁵⁷ És valamennyien szolidárisak. Mintegy tíz hónappal felesége elvesztése után, amikor megismerte Madame Dumesnil, olyan új barátság-szerelm kerítette hatalmába, amely érzelmi és ideológiai áttörést hozott.

Madame Dumesnil, Michelet egyik tanítványának – Alfred Dumesnilnek – anyja egy évig hallgatta előadásait, mielőtt felkereste volna a Mestert. A nagy szerelm az újjászületés élményét hozta számára. Társra talált. A természetet már nem tekintette ellenségnek. Fontainebleau-ban, ahol 1834-ben még a természet mostohaságán tűnődött el, 1841-ben Dumesnilné természetet dicsérő szavaira így kiáltott fel: „Oh, természet, gyönyörű vagy, elragadó, termékeny, de csak akkor, ha eposzod nem szakítja meg az én drámámat. Mert én, magamnak külön természet vagyok, olyan világ, amelybe a világ és a természet nem avatkozhat be uralkodó módon...”¹⁵⁸ Profétai szavaknak bizonyultak ezek. Dumesnilné hirtelen megbetegedett és 1842-ben távozott az élők sorából. Mindezt még fájóbbá tette az, hogy bár Michelet-nél ápolták, barátját látni sem akarta, csak lányát engedte magához, Adèle-t, akire rábízta fiát, Alfredet.¹⁵⁹ S emellett még egyházi vigaszhoz is folyamodott. Az újjászületés élményét azonban mindez nem tehetette semmissé.

Hogyan tükröződnek Michelet történetírásában a magánélet megrázkódtatásai? Miután felesége elhalálozott, fájdalomából – naplója tanúsága szerint – „vad, majdnem frenetikus erő fakadt”. Így – vallja a naplóíró – az önmagát és témáját átható „vad érzékiség szenvedélyeit” elegyítette a 15. század elejének történetével.¹⁶⁰ *A Franciaország történetének ez a IV. kötet a Halál – naplójában és magában a művében is többször emlegetett – kinyilatkoztatásának jegyében fogant.¹⁶¹ És „történelmi extázisai”¹⁶² – hogy az egyik korabeli ismertetőt idézzük – hatalmas haláltánc megjelenítésével zárulnak, amely nemcsak fizikai halált jelképezett, hanem elsősorban „erkölcsi halál”-t; ez volt az „igazi”, ott lappangva „valamennyi szív mélyén”.¹⁶³ Az 1841-ben megjelent következő kötet viszont már az újjászületés apoteózisa. Jeanne d'Arckal újjászületett Franciaország. És ugyancsak ekkortájt született a michelet-i reneszánsz fogalma: „A Reneszánsz az a kor – jegyezte fel magának –, melyben a természet elkezd megbékélni a szellemmel, a termékenység, az anyaság kora, harmonikus kor, akkor kezdődik, amikor a Szűzanya az Orléans-i Szűzben valósággá válik, a művészetben lassan kiteljesedik az öreg fiát kézben tartó fiatal anya abszurd csodája.”¹⁶⁴ Okkal figyelmeztette Michelet Alfred Dumesnilt arra, ha elolvassa ezeket a kéziratokat, akkor láthatja, „módszerem és Franciaország történetem anyja éjszakájának történelmi pillanatával kezdődik”.¹⁶⁵ Miután 1843 végén befejezte a XI. Lajos korát tárgyaló részt, nem is folytatta Franciaország történetét, csak jó évtized múlva készült el a reneszánszszal foglalkozó kötet, bár 1840-41-ben*

¹⁵⁶ O. C. III. 610-612., 626-630., 655.

¹⁵⁷ Monod 131.

¹⁵⁸ Journal I. 366.

¹⁵⁹ BHVP, Papiers Dumesnil, Ms. 1599. 116. Alfred Dumesnil 1842-i naplófeljegyzésének másolata.

¹⁶⁰ J. I. 361.

¹⁶¹ Vialancix, Paul: Introduction à l'Histoire de France. O. C. V. 29.

¹⁶² Alfred Nettement. O. C. V. 676.

¹⁶³ O. C. V. 469.

¹⁶⁴ O. C. VII. 17.

¹⁶⁵ Mitzman 43.

c témakörben tartotta előadásait. Saját reneszánszát élte: „Két módszer van a világ elviselésére – vallotta naplójának – : elfogadni, helyeselni azt, mint a keresztények teszik, vagy újraalkotni, mint a művészek.”¹⁶⁶

Michelet művész-politikus volt. Átmeneti gyengélkedés után megindította harcát az egyház ellen, saját magánvallásának, szekularizált vallásának prófétájaként. A Collège de France-ra járó ifjúság számára most lett „Michelet kurzusa a mi csataterünk.”¹⁶⁷ Heine, aki a romantikus szimbolizmust maga is kárhoztatta,¹⁶⁸ idézett párizsi levelében arról is beszámolt, hogy Michelet-t Monsieur Symbole-ként emlegetik, „aki csak a romantika mesés erdeiben érzi jól magát, aki legszívesebben az érzelmek kék és misztikus hullámain ringatózik, és gyűlöl olyan gondolatokkal foglalkozni, amelyek nélkülözik a szimbolikus formát”.¹⁶⁹ Michelet olyan szimbolikus teret teremtett, amelyben megvalósult a Nietzsche-féle elv: a jelenségek magyarázatával egyben azokat hatalmunkba kerítjük.¹⁷⁰ A szimbólumok nemcsak jelentés hordoztak Michelet számára, hanem érzelmi töltéssel is rendelkeztek. A szimbólum-alkotás pozitív tartalmú művelet volt. A deszimbolizáció már nem, mert a felszín mögött meghúzódó – anyagi vagy egyéb természetű – negatív jellegű mozgató tényezők feltárását jelentette.¹⁷¹ Érezte is annak igényét, hogy negatív érzelmeit ellensúlyozza; fel is támadt benne – mint azt 1843 márciusában naplójának megvallotta – „a szeretet, azaz a szimbólum iránti szomj”.¹⁷² Nemcsak előadásait jellemzi a gyűlölet és szeretet váltakozása, hanem írói munkásságát is.

Michelet egyházellenes előadásait kifejtő, már említett könyvei (*A jezsuiták, A papról, a nőről és a családról*) a gyűlölet könyvei. Célpontjai a démonizált papok és maga az intézményszerű kereszténység, elsősorban a katolicizmus. A világnézeti indulaton olyannyira átsütött a személyes gyűlölködés, többek között Dumesnilné egyházhoz fordulása miatt is, hogy a fiatal papoktól minden hivatástudatot megtagadott, és úgy vélte, csak a női titkok kifürkészése végett öltöttek reverendát. Mire a korabeli kritika fő tekintélye, Sainte Beuve okkal kérdezhetette: vajon nem az ír így, aki nem használta ki ifjúságát?¹⁷³ Valójában inkább az vezette Michelet-t, hogy a papot, aki elsősorban a nőkre hatott, kirekessze a családból. Az antiklerikalizmus divatjának tulajdoníthatóan is olyan közönségsikert hoztak ezek az írások, amelyet történeti munkáival nem tudott elérni.¹⁷⁴ S miután a jezsuiták elleni előadását azzal zárta, hogy „szent kereszties hadjáratot kezdünk Istenért és a szabadságért”,¹⁷⁵ 1844 májusi előadásaiban a deszimbolizációnak is már pozitív tartalmat adott, szembefordulva a közép-kor addig általa oly annyit magasztalt szimbolizmusával. Hogy pontosan mit jelent a deszimbolizáció, nem határozza meg, hanem leírja, mindaz, amit a franciák a 18. században tettek, és aminek köszönhetően Franciaország a világ erkölcsi és társadalmi központja lett, nyelve pedig – világosságának köszönhetően – kiszorította a latint.¹⁷⁶ A deszimbolizáció tehát az univerzalizmus és partikularizmus viszonyának újrafogalmazása. A jel helyére a jelölt jelenséget állítja Michelet. Ennek hordereje rendkívüli. Michelet szerint a népet nem jelképezheti senki. Más szóval a deszimbolizáció révén emelkedik a nép az ő történelmének főhősévé. Egyetlen ember sem tekinthető Franciaország szimbólumának. Ez az alapja majdani Napóleon ellenességének is.

¹⁶⁶ Journal I. 353.

¹⁶⁷ Vallès II. 1990.

¹⁶⁸ Heine, H.: Die romantische Schule. Amsterdam, 1856. 13.

¹⁶⁹ Lutèce 201.

¹⁷⁰ Abrams 125.

¹⁷¹ Mitzman 62.

¹⁷² Journal I. 501.

¹⁷³ Monglond 178.

¹⁷⁴ Fauquet 288., 297.

¹⁷⁵ C. C. F. I. 644.

¹⁷⁶ C. C. F. I. 689-694.

Az 1846-ban *A Nép* című műve a szeretet vallomása, saját mitológiájának és mítoszképzésének összefoglalása; Michelet énjének legendája, prófétaságának elméleti alapvetése és legkiérleltebb tanúsága, mert „Ez a könyv több, mint egy könyv; ez én magam vagyok” – hangzik a mű első mondata.¹⁷⁷

Michelet, a történetíró énjé is a legendák varázsában született. A *Kék Könyvtár* családi kötetének legendái, történetei, amelyeket anyja is felolvasott neki, mindig az újdonság varázsával hatottak rá. Anyja történetei keltették fel benne a történelem iránti kedvet. Aztán fejlethetetlennek bizonyult az Ardennes egyik falujában töltött vakációja, s nemcsak a mesés táj varázsa bővölte el, hanem nagynénje történetei is, amint az „a border legendáiból” és Walter Scottból mesélt,¹⁷⁸ „rendkívüli szellemi tisztasággal és logikával”.¹⁷⁹ De később mintha elhalványult volna a gyermekkori legendák emléke és hatása. Vico fordításában és a Vicórol szóló írásában, valamint a jog forrásairól szóló elemzésében nem is bukkan fel a kifejezés. Márpedig a legendaképzésnek *Az új tudomány* is forrásvidéke. A mítoszok a legendák varázsával hatottak. Hiszen „a pogány nemzetek első emberei egyszerűek és ártatlanok lévén, akár a gyermekek, első meséikbe nem is foglalhattak semmi hamisat, szükségszerűen [...] igaz történetek voltak ezek”.¹⁸⁰ A *Franciaország története* 1869-es előszavában és az azzal együtt írt sokban hasonló – kéziratban maradt – vallomásában a legenda, ha nem is a szellem szinonimája, de rokon értelmű szó. Az elsőben, a megjelent szövegben a következőképpen szól: „A gótika iránti vak odaadásomban a kőből vért fakasztottam és az egyházat felvirágoztattam, felemeltem, mint a legendák virágát.” A kéziratban így vallott: „A gótika iránti vak odaadásomban – a *l'art pour l'art*-tól és hatalmas hatásától függetlenül – a kőből vért fakasztottam, és látni lehetett, amint az egyház felemelkedik, könnyedén és élénken, mint a szellem virága.” A kiadatlan vallomás pontosabb, mint az első. Az 1830-as évek derekán, a *Franciaország történetének* első kötetében érzelmi töltés nélkül jelezte a legendákat, bár írt „tisztá legendák”-ról is, de inkább csak kitekintésszerűen. A kételyről és a szorongásról szóló elmélkedését a következőképpen zárta:

„Krisztus maga is ismerte a kételynek eme szorongását, a lélek eme éjszakáját, amikor egyetlen csillag sem világlik a láthatáron. Ez a Passio utolsó állomása, a kereszt csúcsa.

Ilyen mélységben van a középkor gondolkodása. Ezt a kort a kereszténység foglalja magában, és ezt a Passio. Az irodalom, a művészet, az emberi szellem különböző megnyilvánulásai a 3. századtól a 15. századig mind ebben a titokban foglaltatnak.

Örök titok, mely a középkorban eszményét a Kálváriában leli fel, ma is tart. Igen, Krisztus még ma is a keresztben van, és nem fog leszállni. A Passio tart és tartani fog. A világnak megvan a magáé, és az emberiségnek is az ő hosszú történeti életében, és minden embernek, amíg ver a szíve. Mindenkinék megvan a maga keresztje és megvannak a maga stigmái.

Minden hősi lélek, ki nagy dolgot mert vállalni az emberi nem érdekében, megismerte e megpróbáltatásokat, többé-kevésbé mind közel kerültek a fájdalom emez eszményéhez. Ilyen pillanatban kiáltott fel Brutus: »Erény, nem létezel, csak a neved.« Akkor mondta VII. Gergely: »Az igazsághoz tartottam magamat, és kerültem az igazágtalanságot.«

De, ha Isten elhagy, magunkra hagy, saját erőnkre, a világ iránti kötelesség tudatára, ez a félelmetes nagyság. Ekkor tudható meg, hogy mit jelent igazában a szó: ember, ekkor ízelhető meg a tudás fájának keserű gyümölcse, amikor a világ eljén ez mondatott: »Megtudjátok, hogy istenek vagytok, és istenek lesztek.«

¹⁷⁷ Le Peuple

¹⁷⁸ Ma jeunesse 274., 279.

¹⁷⁹ Le Peuple 65.

¹⁸⁰ Principes I. 220.

Íme a középkor minden titka, az elapadhatatlan könnyké, és mély géniusza. Az értékes könnyek tiszta legendákba folytak, nagyszerű költeményekbe, és az ég felé tornyosulva, hatalmas katedrálisokká kristályosodtak, melyek fel akartak emelkedni az Úrhoz!¹⁸¹

Mégis ebben a virágzó középkorban az 1830-as évek Michelet-je nem talált olyan legendákra, amelyekkel azonosulhatott volna, amelyeket átélhetett volna. Ennek oka alighanem még természetellenes természetszemlélete volt. Attila, aki „bizonytalan mítosz”-ként jelent meg számára a hagyományokban, „olyan amorális, mint a természet”.¹⁸² Nem hatotta meg különösebben Szent Ferenc és a természet bensőséges kapcsolata sem, hiszen „holt természetet ölelt magához”.¹⁸³ Amikor azonban megváltozott Michelet természetszemlélete, és amikor ezzel párhuzamosan szembefordult az egyházzal, annak tanításaival, a középkort pedig átértékelte, és elmarasztalta éppen az egyház uralma és hatalma miatt, akkor bontakozott ki életművében a legenda-kultusza. Miután, első felesége elvesztését követően, megírta a 14. század haláltáncát, Dumesnilnével való új szerelmében-barátságában való újjászületése jegyében Jeanne d’Arc történetét vetette papírra. Jeanne d’Arcét, aki „élő legenda volt”, aki maga is „legendák, azaz a népi álmodozások közepette született”.¹⁸⁴

Előadásiban Michelet pozitívabban nyilatkozott a legendákról, mint könyveiben. 1838-ban még a később oly jellegzetes érzelmi töltés nélkül elemezte a párizsi szentek legendáinak 5-9. századi változásait, azok esetleges pogány alapjait. Azt például, hogy Szent Dénes kultusza a Dionüszosz kultusz folytatása. Ugyanakkor úgy vélte, hogy mindez nem vonhatja kétségbe a keresztény legenda hitelét. A démonokat úzó, betegeket gyógyító Szent Genovéváról pedig már az áhitat odaadásával szólt. Hiszen a barbárok is tisztelték, kérésére foglyaikat elengedték. Legendájában – hangoztatta Michelet – „van valami olyan nagyszerű jószág és emberség, ami nem jellemzi az 5. századi erkölcsöket”. Sőt „van benne jócskán csodálatos, de semmi valószínűtlen”, kevesebb valószínűtlen, mint az Orléans-i Szűz történetében, bár Szent Genovéva kétszer is megvédte Párizst.¹⁸⁵ 1840-ben a reneszánszról szóló előadásorozatában a legenda már nem egyszerű történet: „A nép legendája az, ami mindent szétzúz, észrevétlenül”.¹⁸⁶ A nép pedig hatalmas erőként jelentkezett: „Amikor az emberi nem úgy hiszi, hogy Isten magára hagyta, és nincsenek nagy emberei, az élet a tömegekben, a népben születik újjá”.¹⁸⁷ És miközben 1843 elején Michelet előadásiban először a Szent Lélekben próbálta meglátni és megláttatni azt, ami „a szabadság, a mozgalom, és a szeretet”, így érzékelte a legenda jelentőségét hallgatóinak: „A legenda a családban úgy növekedett, mint gyermek a gyermek mellett, és lassan a gyermek, és még az állat is, az egész falusi család belépett az egyházba. Az egyház úgy jelent meg, mint a család, a családi ház, ennek eredményeképpen a ház egyház lett. Mindebben ama elvből indultam ki, hogy az igazi keresztény korszak az egyszerű emberek győzelme, a kicsik és az alázatosak uralma, annál is alázatosabban és Isten szerint, hogy nem ismerik saját befolyásukat a fenti világra, amely azt hiszi, uralkodik”.¹⁸⁸ A természet pedig olyannyira szolidáris lett az emberrel, hogy brabanti Szent Genovévát már egy „ártatlan állat” óvta.¹⁸⁹ A legenda-képzés a jelen igényeihez igazodik, hiszen „ezek a szóbeli legendák maguk a történelem, méghozzá helytörténet”. A görög szentet – hangsúlyozza Michelet – gall ruhába öltöztetik. A tapasztalat hitelesíti ezt: „Lásd, amint a modern legendát a nagypapa, az öreg császári katona térden ülő unokájának magyarázza.” A családban állandóan módosul a történet, olyan, mint a madárdal – fejtegeti Michelet, pél-

¹⁸¹ O. C. IV. 593.

¹⁸² O. C. IV. 202.

¹⁸³ O. C. IV. 553.

¹⁸⁴ O. C. VI. 63-64.

¹⁸⁵ C. C. F. I. 118.

¹⁸⁶ C. C. F. I. 352.

¹⁸⁷ C. C. F. I. 366.

¹⁸⁸ Monod II. 120.

¹⁸⁹ C. C. F. I. 567.

dát is hozva arra, miként kérdezget a gyermek, hogyan győzi le egy-egy női szent a sárkányt. Isten akaratából – hangzik a válasz, és így Isten akaratából egy gyermek is legyőzheti „Franciaország ellenségét, az angolt”. „Íme, miután a legenda, ez a gyümölcsnélküli kis virág, félreveti az elbeszélést, megtermi a történelem gyümölcsét, a valóságot.”¹⁹⁰

Mi hát a legenda? A legenda mentalitás, gondolkodási forma. Nagy tettek forrása. A legenda azonban mindenekelőtt eszköz lett Michelet számára *A nép megalkotja a maga legendáit* című előadásában: „révészárka” (barque de passage). A legenda tehát nem egyszerűen az önnevelés és mások nevelésének eszköze. A révészárka az egyik partról a másikra való átkelés képzetét idézi. E bárkába szállva új és másik világba kerülhetünk, akár a mítoszban Káron ladikján. De ez „borzasztó átmenet”. A mítosztól a legendáig Krisztus vezet. Vele kezdődött „az üdvösséges átmenet” a Genezáreti tónál, és aztán Szent Kristóffal átfeledt ki. „És ez csak egy legenda volna? Nem, ez alapvetés. Mintha az óriás Kristóff átfeküdne a folyó fölött, mintha Krisztus bárkája a két part között állandóvá válna. A pontifex-testvérek, »a hídépítő papok«, hidat fognak készíteni nekünk.¹⁹¹ Ez a testvér azonban ő maga. E kurzusból nőtt ki – saját vallomása szerint – *A Nép*, az új és kívánatos világ látomása. Majd e könyvből a hatalmas mű *A francia Forradalom története*,¹⁹² amely már gyakorlati útmutatás az új világ megteremtésére.

4. Michelet katekizmus: „A Nép”

A Népet gyakran jellemzik kifejezetten romantikus utópiaként. Valóban, sok a romantikus és az utópisztikus vonás benne, mint Michelet egész életművében, de ez a mű is egyben az ellen szólt, amit ő romantikának tartott, és egyben az utópiák ellen irányult, miközben – mint látni fogjuk – utópisztikus voluntarizmus szövi át a társadalmi valóság hatalmas körképét. *A Nép* a társadalmi osztálybéke, a francia hazafiság és a demokrácia katekizmusának is tekinthető. Igaz, Michelet – ameddig lehetett – gondosan kerülte az egyházi életre, a keresztény vallásra emlékeztető kifejezéseket és fogalmakat, de művének érvelése, logikája mindenképpen ezeket idézi fel egykori és mai olvasójában. És ha Michelet nem is a Biblián és a katekizmusokon nőtt fel, közönségének javarésze viszont igen. A megváltás, a megigazulás logikájában találkozott az író és az olvasó, még akkor is, ha más nyelven. *A Népet* valamósos jellege tette hitelessé. Hiszen olyan ember hirdette a szegények és gazdagok békéjét, aki maga gyermekként, szegénysége miatt „minden gazdagot, minden embert rossznak” hitt.¹⁹³ De olyan utat járt be, amely „a költői legendától a logikához, és innen a hithez, a szívhez” vezetett.¹⁹⁴ Valójában ő teremtette meg a legendát. Jellemző, hogy amikor a könyv elején gyermekkorát idézte „a határvidék [= border] régi történeteiről” és nem legendákról írt.¹⁹⁵ A legendákhoz csak a mű vége felé érkezőnk, az egyik fejezet címével: *Az eszmei Franciaország mint dogma és mint legenda. Franciaország mint vallás* (La France supérieure comme dogme, et comme légende. La France comme religion).¹⁹⁶ A mű gondolati felépítéséből és célzatosságából következett ez. Nem is határozza meg a legendát. Pedig – láttuk – előadásai-iban ezt tette. És miközben *A Népen* dolgozott, hallgatónak azt hirdette: „Fejlesszünk két nagyon elhanyagolt dolgot: a nemzetiséget mint történelmet és a legendát mint múltat”.¹⁹⁷ Írásban némileg szokatlanul hatott volna e fogalmak ilyetén való társítása, és komikusan

¹⁹⁰ C. C. F. I. 559-560.

¹⁹¹ C. C. F. I. 562.

¹⁹² Le Peuple 20.

¹⁹³ Le Peuple 69.

¹⁹⁴ Le Peuple 246.

¹⁹⁵ Le Peuple 65.

¹⁹⁶ Le Peuple 227.

¹⁹⁷ Viallancix 1959. 387.

hatott volna a legenda „bárka”-ként való említése. Márpedig ez volt a szerepe: átvinni valamint és eljutni valami újhoz. A túl partra való átkelés képzetével a beavatás élményét teszi teljessé, amikor ennek eljön az ideje.

A *Népben* a michelet-i kinyilatkoztatás diszkurzív. A különböző társadalmi rétegek, osztályok, csoportok jellemzésével indul, bár ilyen kategóriákat általában nem használ szívesen. Típusokat állít elénk, az egyes fejezetek címe „a paraszt”, „a géptől függő munkás”, „a munkás”, „a gyáros”, „a kereskedő”, „a hivatalnok”, „a gazdag és a burzsoá”, „szolgai kötelezettségci”-ről szól *A szolgaságról és gyűlöletről* című első részben. Michelet írásművészete abban rejlik, hogy az érzelmi ráhatást és a logikai okfejtést össze tudta kapcsolni, miközben egyszerre szólt ahhoz, akiben élt a megváltás igénye, és ahhoz, akiben most keltette fel, valamennyiüket egyszerre vezetve a végső megigazulás felé. Ugyanakkor feszültséget keltett azal is, hogy miközben valakit vagy valamit dicsért, azonnal el is marasztalt. Pozitívumokat és negatívumokat úgy mutatott be, hogy még vonzóbbá tegye a megigazulás útját.

A piramisszerűen felépített társadalmi topológiában alighanem a paraszt állt a legközelebb Michelet szívéhez. Balzacnak – aki egyébként megvetette a parasztokat¹⁹⁸ – nem is bocsátotta meg azt, ahogy a paraszti világot olyan brutális mivoltában jelenítette meg. Ő maga még a paraszti lázongásokról is hallgatott, pedig tudhatott róluk.¹⁹⁹ Michelet parasztja egyszerre értelmiségi konstrukció és élő figura. Szereti a földet, a föld ezért terem.²⁰⁰ Míg Angliában már nincs is paraszt, 32 ezer személyből álló arisztokrácia dolgoztat a földön, Franciaországban 15-20 milliós a paraszti világ. „Nemes ez a nép”, míg „Európa közrendű”. Ezért is meg kell menteni. A paraszt „az uzsorás szolgája”. Nincs más: „Meg kell változtatni a törvényeket, alá kell vetni a jogot ennek a politikai és erkölcsi szükségletnek”.²⁰¹ Még akkor is, ha „ma csak a kapitalista és a gyáros uralkodik”.²⁰² A paraszt azonban nemcsak „a nemzet legnagyobb része”, hanem a leegészségesebb is, erkölcsileg és fizikailag. Ugyanakkor Michelet nem foglalkozott azzal, ahogy a paraszt önmagát megítélte, csak keserűen jelezte, hogy miután háziipari tevékenységétől is megfosztotta a gyárilpar versenye, irigykedve tekint a városi munkásra. A gyári munkás a gépek, a gépi világ áldozata és szolgája, fizikailag, erkölcsileg ugyan gyengébb a parasztnál, még boldog gyermekkorra sem volt, mint a falusi szegénynek, de „barátságosabb és jámborabb”, és ami reményt keltő: a munkásokban erős az egymást segítés igénye.²⁰³ A munkás világot néhány utazása során ismerte meg Michelet, talán ezért sikerült tipizálnia. A kézműves típusa azonban saját családi életének rajzává vált. Nemes a kézműves munkája, van műhelye, van otthona, de annyi megpróbáltatásnak van kitéve a mindennapi létharcban, hogy felesége más jövőt kíván fiának. A kézművesek közül emelkedtek ki a gyárosok – miután megjárták a háborúkat –, és olyan lendülettel törtek fel, hogy úgy látszott, „az iparban folytatják győzelmeinket és revansot vesznek a kudarchokért”.²⁰⁴ De a háborúból nem a becsület érzését éltették tovább, hanem a környortelenséget. Igaz, vannak, akik „nemes módon folytatták a háborút Anglia ellen”, és iparuk „győzött a művészetnek köszönhetően”, miközben a mindent meghamisító tömegtermelés állandó veszélyt jelent. A francia ipar alternatívája: „invenció vagy pusztulás”.²⁰⁵ Michelet topológiájában a legnegatívabb szereplő a kereskedő. A gyárostól és kézművestől eltérően nem alkotnak, és állandóan tetszeniük kell, ami családi életüket megkeseríti, vagy éppen tönkreteszi. A hivatalnok életének árka pedig az alacsony fizetés. Katona, bíró kevesebbet keres, mint egy

¹⁹⁸ Zeldin, Theodore: France 1848 - 1945. I. Oxford, 1973. 132. (a továbbiakban: Zeldin)

¹⁹⁹ Gaulmier, Jean: Note sur la réalité économique et sociale dans Le Peuple de Michelet. Michelet et „Le Peuple”. Actes du colloque tenu à l'Université de Nanterre le samedi 23 février 1975. Paris, 1977.12.

²⁰⁰ Le Peuple 80.

²⁰¹ Le Peuple 88.

²⁰² Le Peuple 89.

²⁰³ Le Peuple 104.

²⁰⁴ Le Peuple 114.

²⁰⁵ Le Peuple 119.

kézműves. De: „Szégyen! Gyalázat! ... Az a nép, amely a legkevésbé fizet annak, aki tanítja a népet [...], Franciaország.”²⁰⁶ A gazdag és a burzsoá az egyetlen típus, amelyből még pozitív egyéni példát sem említett Michelet. Ezt a réteget nevezte egyedül osztálynak, pontosabban, „uralkodó osztálynak, amely nagyon új és nagyon elhasználódott”.²⁰⁷ A Forradalom után született. Osztály szerett volna lenni, arisztokrácia, de hiába; ezen osztály határait nem lehet kijelölni, mert még a falusi napszámos is burzsoá, ha van valami tulajdona. Ugyanakkor Michelet még az előző gondolathoz, a burzsoázia osztályosodási törekvéseihez jegyzetben hozzáfűzte: „A régi Franciaországnak három osztálya volt. Az újnak csak kettő van: a nép és a burzsoázia.”²⁰⁸ Továbbá azt is hangsúlyozta, hogy az új burzsoázia a népből alakult ki. Ami neveltségessé teszi, az a félelem. A félelem a kommunizmustól, holott éppen Franciaország „a világon az utolsó ország, ahol el fogják törölni a tulajdont”.²⁰⁹ „Érthetetlen”, hogy a gazdag, aki tegnap még szegény volt, ennyire elfelejti, honnan jött. Ha ők nem is, gyermekük megérhetnek a néphez – ez Michelet reménye, és ez egyben felhívása – kimondatlanul, de félreérthetetlenül is – a diákokhoz.²¹⁰

Michelet társadalomszemlélete strukturalista. Annak ellenére, hogy elutasította vagy került az osztály fogalmát, és – ha rászorult, akkor – pejoratív értelemben használta. Az osztály nála rendre, kasztra emlékeztet, anélkül hogy ezt kimondaná. A munkamegosztásban, a vagyoni és a politikai hatalomban elfoglalt hely alapján határozta meg az egyes típusokat, ugyanakkor láttatva az egyéni élet szabadságát is.

Michelet realizmusának próbája az, hogy a francia fejlődést illető némileg ellentétes nézetek is viszonyra lennek benne. Az is, amely a gazdasági fejlődés lassúságában látta Franciaország jellegzetességét.²¹¹ És az is, amely az 1840-es éveket azért tartja meghatározónak, mert ekkor indult meg a gyors gazdasági növekedés. Hiszen *A Népből* megjelenik a konzervatív paraszt és az a munkás, aki már egy napi béréből pamutruhát vehet a feleségének, és ez forradalom.²¹²

A michelet-i realizmus azonban szelektív. Vasárnapi sétára hív a paraszti világban, mert így ismerhetjük meg. Azt állítja, hogy két óraker csak az asszony ment a misére; a férfi a hátrába szerettéhez/szeretőjéhez: a földhöz. Templom, pap – a falusi valóság központi eleme – nem zavarja a michelet-i harmóniát. Legfeljebb csak az előszóban, amikor Michelet megvallotta, hogy ő templomban született, ahol apja nyomdát rendezett be, nyomdát, amely a modern időben „szent hajó”, és aztán nem mulasztja el megemlíteni, hogy apját a papok tették tönkre.²¹³

Jellemző, hogy Michelet mennyire nem villantotta fel kora populáris kultúrájának teljességét. Nem írt az egyébként még élő és színpompás karneválról, a farsangról, az egyházi világhoz kötődő szokásokról.²¹⁴ Számára a könyv és a sajtó útján terjedő folklorizáció volt a fontos. Erről tudósított igazán lelkesen: Bérenger és Lamartine dalainak térhódításáról. Maurice Agulhon úgy véli, a fentről jövő kulturális hatásról ma sem lehet jobbat írni, mint ami „ezen remekmű”-ben, *A Népből* olvasható: „Azon bölcsesség előtt, amelyet a magas társadalomnak, a nemzeti és párizsi világnak tulajdonítunk, meghúzza magát a kis népi műza, szólni sem mer. Az előbbi uralja ezt a falusi műzsát, hallgatásra kényszeríti vagy saját

²⁰⁶ Le Peuple 128.

²⁰⁷ Le Peuple 131.

²⁰⁸ Le Peuple 132.

²⁰⁹ Le Peuple 135.

²¹⁰ Mitzman 91.

²¹¹ Mitzman 4.

²¹² Pinkney, David H.: *Decisive Years in France 1840-1847*. Princeton, 1986. 48.

²¹³ Le Peuple 65-66.

²¹⁴ Bezucha, Robert J.: *Masks of Revolution: A Study of Popular Culture during the Second French Republic. Revolution and Reaction. 1848 and the Second french Republic*. Szerkesztette: Roger Price. London – New York, 1975. 236-253.

dalaít énekelte velc. Így láthattuk, amint Bérenger a maga finom és nemcsen klasszikus formáival nemzeti énekesné válva, elárasztja a népet, a régi falusi nótákat, matrózaink antik melódiáit saját dalaival helyettesíti. Az utóbbi időben a munkás költők Lamartine ritmusait utánozták, és az olyannyira beléjük ivódott, hogy feláldozták a bennük rejlő népi eredetiség is.²¹⁵ Michelet tehát nem fájlalta a régi pusztulását, mert a városi kultúra térhódítása a nemzeti egységet erősítette és példázta. Ami ezt az egységet megkérdőjelezte, azt valóság-gal kilökte a semmibe.

Nem véletlen, hogy ebben a michelet-i világban a társadalmi tipológiából hiányzik a társadalmi hierarchia csúcsán elhelyezkedő király. Az járt el így, aki a júliusi forradalom előtt és után is királyi herceggkisasszonyokat nevelt, de aki *A francia forradalom történetében* lelkesen számolt be arról, hogy hajdan milyen érdeklődéssel hallgatta apja elbeszélését a királyi pár kivégzéséről, igaz, erről az cseményről 18 éves korában royalista verset próbált faragni.²¹⁶ És nemcsak a király hiányzik, hanem a királyság velejárója: az arisztokrácia, amely még a királyság bukása, 1848 előtt és után is a társadalmi valóság fontos eleme volt. Az „agrománia”, az új gazdálkodási módszerek és technikák bevezetésének és szorgalmazásának divatja nem csökkentette jelentőségüket. Sőt, igyekeztek élen járni a modernizációban.²¹⁷

Michelet arisztofóbiája arisztofiliával párosult, és ennek credményeként már csak egyet- len nemességet ismert el: a parasztságot, bár – mint látni fogjuk – a szellem arisztokráciájára is tett célzásokat. Egy fogalmat viszont nem határoz meg: a mű címét adó és mindenütt jelenlévő népet.

Mi a nép? A paraszt – láttuk – nép, de nem a Nép. Egyébként a 32 ezres angol földbirtokosság és a 15-20 milliós francia birtokos parasztság „mitikus számok”, Michelet maga találta ki őket.²¹⁸ Ahhoz kellett, hogy elmondhassa: a kistulajdonosok alkotják „a nép szívet”,²¹⁹ miközben ezek a parasztok egyben – ugyancsak Michelet szerint – burzsoák is. Mesteri kétértelműség: a kor Franciaországában a kiskapitalista farmerek száma emelkedett, az önellátó parasztoké pedig csökkent. Michelet okkal haragudott Balzacra, ez utóbbi igazabb képet nyújtott a paraszti valóságról.²²⁰

Az *Emberi komédia* szerzője nem is élt a metaforikus azonosítás lehetőségével. A francia társadalom titkáranak tartotta magát, megfigyelőnek. Az ember se nem jó, se nem rossz. A társadalom tökéletesíti: a vallás és a monarchia.²²¹ Ezzel szemben amikor Michelet arról írt, hogy őrizi a gyermekkor, a nehéz és szorgos élet emlékét, így vallott: „nép maradtam”.²²² És láttuk: Franciaország is nép. A nép tudati, erkölcsi állapot: az összetartozás és szolidaritás tudata. A nép eszmény, ezért nincs pontos meghatározása. Michelet, aki a kereszténységét az eredendő bűn és a bűnbeesettség tudatának fenntartása miatt ítélte el, maga is olyan társadalmi helyzetjellemezést adott, hogy annak alapján mindenki – több-kevésbb – bűntudattal tehette fel a kérdést: mi a teendő? Sőt, még eredendő bűnként nehezedett mindenkire a modern gépi világ (machinisme) árnyéka. Anglia ennek egyszerre szenvedője és haszonélvezője. Franciaország viszont a maga sajátosságaival egyetemes példa lehet. „A baj a szívben van. A gyógyírnak is ott kell lennie! [...] Ki kell tárnai a szívet, és ki kell tárnai a kart...” A Szent Ágoston-i *civitas Dei* = Isten állama (Isten városa – Pázmány Péternél) fogalmával élve mutat Michelet a megigazulás útjára: „A politikai város nem ismer önmagára, saját bajára és

²¹⁵ Agulhon, Maurice: 1848 ou l'apprentissage de la République 1848-1852. Paris, 1973. 482.

²¹⁶ Ma jeunesse 191.

²¹⁷ Histoire économique et sociale de la France. III. Szerkesztette: Fernand Braudel, Ernest Labrousse. Paris, 1976. 931-958.

²¹⁸ Zeldin 143, 148.

²¹⁹ Le Peuple 132.

²²⁰ McPhee, Peter: A Social History of France, 1780-1880. London – New York, 1993. 121-122., 153-155.

²²¹ Honoré de Balzac: La comédie humaine. I. 1877. 21-23.

²²² Le Peuple 72.

annak gyógyírjára, csak akkor, ha megjelenik a morális város tükrében.”²²³ A kettő találkozására lenne „Isten városa”: a Nép? Krisztus – laicizált – teste? Ezt nem mondja így ki Michelet, de sugallja. A Nép ugyanis – mint közösség – tagjai fizikai összességénél magasabb rendű valóságként jelenik meg.²²⁴ És a legnagyobb keresztény értéket tartja a megigazulás eszközeként: a szeretetet.

Felszabadulás a szeretet által – olvasható a következő két rész – a második és harmadik címében. Az alcímek jelölik a szeretet közegét. A második alcíme: *A természet*. A harmadiké: *A haza*. Az előző alcím a szeretet forrására is utal, a második annak céljára. Maga a fő formula a keresztény alaptételre emlékeztet: csak Isten kegyelméből üdvözülünk, igazulunk meg. A szeretet által viszont a magunk akaratából. És mi akadály lehet ennek? Lehet-e emberen kívüli akadály? Nem lévén keresztény Isten, csak a természetben lehetne. Csakhogy a természet-kultusz a jakobinus diktatúra miatt gyűlöletessé vált, részben ennek ideológiai primitivitása, részben brutális vérengzései miatt. Michelet nem is hangsúlyozta – talán nem is látta tanácsosnak –, hogy ő maga is „a rendkívül csiszolt” Rousseau nyomdokain halad. Inkább – udvariasan – elmarasztalta, mert a részletnek adta át magát, „nem rejtette el a művészetet”, és így az egészet kompromittálta.²²⁵ Michelet Rousseau téziseit vagy inkább a nagy elődöt foglalkoztató problémákat romantizálta. Egyén és közösség, egyéni szabadság és közösségi szuverenitás viszonyának, az általános akarat megállapításának kérdését úgy oldotta meg, hogy elkerülje azt a jogi és ideológiai formalizmust, amely a forradalmi terrorhoz vezetett és vezethetne. Úgy magasztalta a népi ösztönt, mint addig senki. Így akarta vonzóvá tenni a népi világot, meggyőzni a burzsoáziához tartozókat arról, hogy lehet és érdemes megtérni a néphez, pontosabban immár együtt népet alkotni.

Az ösztön kimondatlanul is ihlet, bölcsesség, tudás és életérő. Az ősi népek, a barbárok sajátja. De hol vannak ilyenek, rajta és barátain – „mi barbárok”, ahogy Quinet-nek írta az előszóban – kívül?²²⁶ A nagy tömeg valamiféle „köztes állapotban” van, nyomasztja a szegénység, kulturális alkotó képességét elvesztette. Nyomasztja „a nagy társadalom”, azaz a városi, a polgári, pontosabban a tudós kultúra. „Elfogadja mindazt, ami a fényes központból jön, saját elképzeléseinek többre tartja.” Béranger dalait éneklik a régiek helyett, a kézműves költők Lamartine-t utánozzák. „Nem a könyvek a népi génusz igazi termékei, hanem a bátor tettek, a szellemes szólások, az ihletett meleg szavak, melyekkel napról napra találkozom az utcán”. A romlás csak külső. „Az alap megvan”,²²⁷ és mértékadó. Hiszen ezek a „mi barbárok” – mint kiderül – olyan „művelt emberek”, akik „fecssegünk, vitatkozunk” és „nem cselekszünk”. De még „a józan és a helyes ítéletalkotás” szempontjából is „az öreg paraszt”-nál nincs józanabb és értelmesebb. Asszonyaik pedig egycsítik „a világ bölcsességét és Isten szellemét”.²²⁸ A spontancitás ellenvilága: Anglia. A francia és a lengyel katonanépvel szemben az angol nép burzsoá, mely „megvilágíthatja számunkra a burzsoáziák jövő csélyeit”. A burzsoázia „fattyú keverék”, és az eredmény: „az öszvér steril.”²²⁹

Mi lehet ezek után Franciaország csélye? Ki lehet az ösztön, a spontancitás hordozója? Az egyszerűek, akik „nagy népet alkotnak”.²³⁰ Nemcsak a parasztok, hanem a gyermekek. A gyermek „a nép tolmácsa”,²³¹ mivel „a gyermek, akár a bretagne-i vagy a pireneusokbeli paraszt, minden pillanatban a Biblia és az Iliász nyelvét beszéli.”²³² A gyermekség nemcsak

²²³ Lc Peuple 147.

²²⁴ Bénichou 544.

²²⁵ Lc Peuple 72.

²²⁶ Lc Peuple 72.

²²⁷ Lc Peuple 159.

²²⁸ Lc Peuple 161.

²²⁹ Lc Peuple 163..

²³⁰ Lc Peuple 165.

²³¹ Lc Peuple 166.

²³² Lc Peuple 167.

életkor, hanem „ártatlan nép”.²³³ A gyermek természetes ösztöne nem lehet perverz – hangsúlyozza Michelet. Korabeli romantikus regényírók, Victor Hugo és Charles Dickens gyermekhőseire, és főleg azok divatjára és a kor gyermekellenes gyermekszemléletére célzott. Korábban még élesebben nyilatkozott, amikor elhatárolta magát „a párizsi lurkó”-kultustól, „mesterséges termék”-nek tartva a tizenéves gyermeket, akinél csak „az Ördög legújabb szülőtte”: az iszákos, nőző, tolvaj „borzalmas londoni kisember” mesterségesebb.²³⁴

A gyermekkorban Michelet mindenütt jelenlevő és az egész nép társadalmi koherenciáját biztosító alakulatot tudott felmutatni. A gyermek pedig átvezetett a környező természetbe. Hiszen „a fiatal állat születésekor értelmesebb, mint később, még a gyermekhez hasonlít”. Az állat „az ember alacsonyabb rendű testvére”, kínzása ellen a természet tiltakozik, és vádolja „az előtt, aki mindkettőt megalkotta”.²³⁵ India például megőrizte „az egyetemes testvériséget”,²³⁶ és a természet ezt meg is hálálta a maga termékenységevel. „A gőg világa: a görög és római város megvetette a természetet”, a kereszténység pedig „régii judaista előítéletet” éleltetett a természet ellen.²³⁷ A gyermek az, aki az állatot megbékíti a családdal, és bevezeti oda.

A nagy kérdés azonban, amelyet meg kellett oldania Michelet-nek: népeszménye általános elfogadtatása. Hiszen a nép eszménye és valósága nem fedik egymást. „A nép, legmagasabb eszméjében, nehezen lelhető fel a népben. Amikor én itt és ott őt érzékelem, ez nem ő, ez ilyen vagy olyan osztály, a nép ilyen vagy olyan megváltozott és tisztavirág-életű formája. Teljes igazságában, teljes hatalmában csak a zseni az, benne lakik a nagy lélek...”²³⁸ A népeszmény elfogadtatása a zseni feladata lett. Mivel a zseni csoda, egyszerre lehet egyszerű ember, gyermek és nép. Sőt a zseni egyesíti magában „az egyszerűek ösztönét és a bölcsék elmélyülését”. Úgy állítja elénk Michelet a zsenit, mint valami androgént: „Ő valamiféleképpen férfi és nő, gyermek és érett ember, barbár és civilizált, nép és arisztokrácia.”²³⁹ Ezzel az androgén-modellel Michelet megoldotta a zseni-kultusz problémáját is. Mert bár még nem fordult élesen szembe a Napóleon-imádatával, felismerte az ember istenítésének veszélyeit. Azon igény kielégítésére, hogy a tömeg isteneket akar, külön hangsúlyozta, hogy a zseninek embernek kell maradnia. „Ne válasszátok el a gyermekektől, szegényektől és egyszerűektől, azért, hogy oltárra száműzzétek. Legyen azzal a tömeggel, amelynek ő a szelleme, merüljön alá a termékeny életben, éljen velünk, szenvedjen velünk; a mi szenvedéseink és gyengéink részeként olyan erőt merít, amelyet Isten oda elrejtett, és ez lesz az ő génusza.”²⁴⁰ De Michelet emellett még fel tudott mutatni valami közöset a zseni és embertársai között. És pedig azt a belső harcot, amely „minden emberben” dúl az ösztön és bölcsesség között. Igaz, a zseni ezt a harcot békévé tudja oldani. Hogy miként, az titok. „A művészet alapja, miként a társadalomé, ne feledjétek, az áldozat.”²⁴¹

„Különös misztika” – írta a szenvedés-kultusz láttán Michelet örökségének egyik elkötelezett ápolója, Jean Guéhenno, s némi iróniával tette szövé: „Úgy tűnik, hogy az általa clítelt kereszténység revansot vett rajta. Nemcsak állandóan misztikus formulákat kölcsönzött tőle Michelet, hanem az áldozat, amely életművét uralja, maga is keresztény fogalom.”²⁴² (Kereszténységellenességét a kereszténység iránti nosztalgia jellemezte.²⁴³ Paul Viallancix sugal-

²³³ Le Peuple 170..

²³⁴ Le Peuple 153.

²³⁵ Le Peuple 175.

²³⁶ Le Peuple 177.

²³⁷ Le Peuple 178.

²³⁸ Le Peuple 186.

²³⁹ Le Peuple 187.

²⁴⁰ Le Peuple 186.

²⁴¹ Le Peuple 191.

²⁴² Guéhenno, Jean: L'évangile éternel. Paris, 1927. 138.

²⁴³ Johnson, Mary-Elisabeth: Michelet et christianisme. Paris, 1951. 239.

lata szerint ugyanolyan vallásos nyelven beszél létünk kérdéseiről, mint mi,²⁴⁴ csak mélyebbre tekintő teológiai érzékkel.) De milyen áldozatot kér Michelet, miután imigyen bebizonyította a természet, illetve az ő részecnek harmóniáját, és következképpen azt, hogy nincs akadálya az emberi akarat érvényesülésének?

Mire irányuljon ez az emberi akarat? Erre ad választ a harmadik rész alcíme: *A haza*. A haza – Michelet látomásában – nem egyszerűen táj, hanem a közösséghez tartozás érzése: maga a barátság, a szeretet. „Szeretem Franciaországot, mert ő Franciaország, és mert azoknak az országa, akiket szeretek és szerettem.” Hogyan lehet ebbe a közösségbe integrálódni, és mi az egyetemes jelentősége a francia közösségnek?

Az ember – hangsúlyozza Michelet – „mielőtt még kinyitná szeméit, szereti a társaságot”. Hiszen maga is társaságot hagy el kilenc hónapos korában, és miután világra jöttével „a magányba kellett belépnie, tapogatózva kell keresnie, hogy fellelheti-e az árnyékát a drága egységnek, amelyet bírt, amelyet elvesztett”. A gyermek ragaszkodik a családhoz, dajkájához, anyjához, de ha hozzá hasonló pajtásra lel, akkor „az mindent elfeledtet”. „A barátság, bármit is mondanak, több a szerelemnél, a haladás eszköze.” Az iskola kelti fel az irigységet, ezt a szeretetnek kell ellensúlyoznia. „A demokrácia a szeretet az államban és beavatás.” Az antik és a feudális beavatási módszerek mesterségesek. „Vissza kell térniünk az ember változatlan és természetes viszonyaihoz.” Ez a barátság. A gyermekkor „földi paradicsom”, a szegény és a gazdag gyermek megértik egymást. Ha ez tovább élne, akkor a gazdag arra törekedne, hogy megossza vagyonát, a szegény pedig „vigasztalná őt”. Pedig a szegény is vigaszra szorul. „Az hiányzik neki, hogy felemelkedjen, lélegezzen, felnézzen az égre.” Aki segítheti, az a művelt ember. „A tudomány és a kultúra embere, aki ma absztrakciók és formulák szolgája, csak az ösztönemberrel való kapcsolatában nyeri vissza szabadságát. Távoli utazásokban próbálja megújítani ifjúságát és életét, pedig ez itt lehető fel mellette, a társadalmi ifjúságban: a népben.” Kapcsolatukban a nép is csak friss levegőhöz jutna. De ilyen kapcsolathoz mindkét félnek „igazi nagylelkűségre” volna szüksége. Ezért „heroizmusra hívom fel őket”. „Mely felhívás méltóbb az emberhez? ... mely felhívás természetesebb, mihelyt magához tér az ember és felemelkedik, Isten kegyelméből.” A szegény heroizmusa abban rejlik, hogy leküzdje az irigységet, a gazdagé pedig abban, hogy „a szegény jogait elismerve szereti őt, és odamegy hozzá”.²⁴⁵

A gyermekkor és a gyermekkor üzenetének jelzése után Michelet a szocializáció sejtjét, a családot vette nagyító alá. „Ebben van az erő, a szépség és a jövő.” A család lelke a nő. A burzsoáziát a jó családi élet mentheti meg. „Fiatalfaink későn házasodnak, már fáradtak és általában elcsatnyult nőt vesznek el, a gyermekek meghalnak vagy halódnak. Két vagy három nemzedék múlva a burzsoázia olyan csemevés lesz, mint nemescink a Forradalom előtt.”²⁴⁶ Oka ennek az erkölcsi hanyatlás is. Kivezető utat jelenthet az, hogy míg korábban a népből jött nők a nemességben áthághatatlan akadályt láttak, a gazdagokkal való szerelemben már nincs ilyen gát. Michelet sugallta is, hogy a társadalmi vegyes házasság újíthatja meg a családot.

De mi integrálja a családokat? Milyen közösség részei lehetnének? Michelet, aki büszkén említette, hogy sokáig foglalkozott a középkori társulásokkal, a legszebbet a tengerparti halászköznél látta Normandiában, ahol a hálók karbantartására és használatára fogtak össze. Csakhogy ő is tudta, a modern ipari fejlődés miatt ez már a múlté. Az egész kézműves világ fölötti ítéletet erősítette meg az a lyoni takács, aki maga is megvallotta, hogy „társulásra képtelenek vagyunk”. Új társulásra van szükség. Ennek érdekében áldozatot kell hozni. „Az áldozathoz Isten, oltár kell.” A középkori „Ige isten” nem bizonyult „összekötő kapcsoltnak”.

²⁴⁴ Viallaneix, Paul: Le discours religieux de Michelet dans „Le Peuple”. Michelet et „Le Peuple”. Actes du colloque tenu à l'Université de Nanterre le samedi 23 février 1975. Paris, 1977. 95.

²⁴⁵ Le Peuple 199-204.

²⁴⁶ Le Peuple 208.

„A középkor egyesülést ígért, és csak háborút hozott. Ezen Istennek újabb korszak kellett, hogy megjelenjen a földön, 89-i inkarnációjában. Akkor megadta a társulásnak a legrészletesebb és legigazabb formáját, amely egyelőre egyedül tud minket egyesíteni, és általunk megmenteni a világot.”²⁴⁷

A társulás igénye és követelménye vezet a hazához. Vajon a nemzetiségek eltűnnek? – kérdi Michelet. Válasza jelzi, hogy mit jelenthet a transzkulturalitás a nemzeti programban. Annál is inkább, mert aki kérdez – a transzkulturalitás hordozójaként –, látja, hogy a nemzeti ellenérzések csökkennek, a testvériség gondolata teret hódít, a nemzeti érdekek összemosódnak, a nemzetek „lemásolták egymás divatjait, egymás irodalmait”. Valójában – hangzik a válasz – csak „a különböző belső nemzetiségek” tűnnek el, olvadnak fel „az őket tartalmazó nagy nemzetiségben”: a francia tartományok, Skócia és Welsz. „Franciaország éppen akkor adta legmagasabb és legeredetibb kinyilatkoztatását, amikor felszívta a divergens Franciaországokat. Önmagára talált, és meghirdetvén a világ jövő közjogát, sokkal jobban kitűnt, mint valaha.” Angliát az ipara tette jellegzetessé, Németország Goethében, Schellingben, Beethovenben fedezte fel önmagát. A nemzetiségek személyiséggé válnak. Történelem és természet ellen szól a nemzetiségek elhalásának vélelmé. „Isten leghathatósabb eszköze a megkülönböztető eredetiség kialakítására és fokozására nem más, mint a világ megtartása harmonikus megosztottságban nagy és szép rendszerekre, melyeket nemzeteknek hívunk, melyek mindegyike – az embernek külön tevékenységi teret nyitva – élő nevelés.” A világrend tehát a nemzetek harmóniájára épül. „Semmi sem vész el, ebben biztos vagyok, sem az ember, sem a nép lelke, nagyon jó kezekben vagyunk.” „Kétségtelen, minden nagy nép fontos eszmét képvisel az emberi nem számára.”²⁴⁸ A kérdés az, ki tudja kifejtteni és megmagyarázni ezt az eszmét. A romantikus én azonosulási megnyilvánulásai és egyenletei révén (Én = nép; Én = tudós = ? burzsoázia; Én = Franciaország) maga Michelet, a próféta.

Michelet „a kozmopolita utópiák” ellenében fejtette ki nemzetiség-kultuszát. De mit tudunk meg tőle, mit képvisel Franciaország és egyáltalán mi is ez a Franciaország? Miért ő a népek megváltója? Ki mondhatja ezt meg? A valóság riasztó. Angliához képest – fejtegeti Michelet – Franciaország szegény, a németek is jogosan kérhetik számon a franciáktól, hol vannak a nagy gondolati rendszerek. Olyan, mint Jób ez az ország. „Már régóta vagyok én Franciaország, kétezer év óta élek vele napról napra. A legnehezebb napokat láttuk együtt, és ezen alkalommal meggyőződtem róla, hogy ez az ország maga a legyőzhetetlen remény. Isten kell hogy jobban megvilágítsa, mint más nemzetet, hiszen a sötét éjszakában akkor is lát, amikor már más nem; ebben a borzalmas sötétben, amely gyakran mindent elborított a középkorban és utána, senki sem látta az eget, csak Franciaország egyedül.”

Mi tehát Franciaország? Meghatározhatatlan, mint a hit. Pontosabban csak röviden lehet meghatározni: bizonyosság, legenda, vallás. A kereszténység – már említett – revansa ebben a fejezetben a legkegyetlenebb: a pápaellenes próféta szerint „Franciaország volt a felvilágosodás korának pápája”. Egyébként minden nemzet története „megcsontított, egyedül csak a miénk teljes”. Hiszen „Franciaország folytatta a római és a keresztény művet. A kereszténység ígért, Franciaország betartotta az ígéretet.” „E nemzetnek két erőssége van, melyet én másnál nem látok. Egyszerre van elve és legendája, a legtágabb és legemberibb eszméje, és ugyanakkor a legjobban követett hagyománya.” Cacsartól Napóleonig húzódik ez a – Michelet-i – hagyomány, és benne a világ erkölcsi eszménye Szent Lajostól Jeanne d’Arcig, és ettől a forradalom ifjú tábornokaiig. Franciaország befogadó ország, befogadja a menekülteket. „Ez a nemzet, amely így a világ menhelyének is tekinthető, több mint nemzet, maga az élő testvériség.” Michelet szerint az lesz a boldogság napja, amikor Franciaország Franciaországot mint „hitet és vallást” tanítja a világnak. „Az egyetlen, akinek joga van önmagát tanítani, mert ő az, aki saját érdekét és sorsát a leginkább összekötötte az emberiséggel.”

²⁴⁷ Le Peuple 211-217.

²⁴⁸ Le Peuple 217-222.

vel. Az egyetlen, aki ezt megtehetette, mert az ő nagy nemzeti legendája, és végül is emberi legendája, egyedül teljes és valamennyi közül azt követték a leginkább, mely történelmi folytonossága révén a legjobban megfelel az ész követelményeinek.”

Michelet úgy érezte, hogy ítélete hosszú stúdiumon alapul. „Könnyen bebizonyíthatom, hogy a többi nemzeteknek nincsenek csak sajátos legendái, amelyeket a világ nem fogadott el. Ezek a legendák, egyébként, gyakran elszigetelt jellegűek, egyéniek, nem kapcsolódnak egymáshoz, olyanok, mint egymástól távol eső fényes pontok. Franciaország nemzeti legendája hatalmas fény sugar, megszakítás nélküli, igazi tejút, melyre mindig figyelt a világ.” Az előző mondathoz Michelet olyan jegyzetet fűzött, amelynek végén saját helyzetét még jobban meghatározza:

„Hogy először a legendákban leggazdagabbnak tűnő legnagyobb népről, Németországról beszéljünk, melynek legendái a sebezhetetlen Siegfriedről, Barbarossa Frigycsről, vaskézű Goetról szólnak, költői álmok, az életet múltba fordítják, a lehetetlenbe és hiábavaló sajnálkozásokba. Luther, akit Németország fele elvetett és lehurrogott, nem tudott maga után legendát hagyni. Frigycs, aki kevésbé volt német személyiség, kifejezetten porosz (ami egészen más), inkább francia és filozófus, erő nyomát hagyta maga után, de semmit a szívben, semmit, ami költészet, nemzeti hit.

Anglia történelmi legendái, III. Eduárd és Erzsébet győzelmei inkább dicsőséges tettként, mintsem erkölcsi modellként jelennek meg. Hála Shakespeare-nek, egyetlen típus maradt meg és hatott erőteljesen az angol szellemben: III. Richárdé. – Érdekes megfigyelni, hogy mindezek hagyománya milyen könnyen szertefoszlott; háromszor is úgy tűnik, mintha három népet látnánk felbukkanni. Robin Hood és mások balladái, amelyekkel a középkor ringatta magát, Shakespeare-rel érnek véget; Shakespeare-t megölte a Biblia, Cromwell és Milton, ezek pedig eltűntek az iparosodás és az utóbbi idők felnagy emberci elől ... Hol van az ő teljes emberük, hol lehet legendát alapítani?”

Hogy hol születhet legenda, egyértelmű: Franciaországban. Kérdés az, ki lehet a „teljes ember”? A legendák hőse vagy a legendaíró. A romantikus azonosulás elve és gyakorlata szerint ez utóbbi (is). Hiszen a feladat és a tennivaló: a nevelés. Rómát, nyelvét, történelmét, jogát kell tanítani, a végső célt: Franciaországot szolgálva. És ki mondhatná meg, hogy miként kell nevelni, ha nem a legendaképzés mestere: Jules Michelet.²⁴⁹

A Forradalom kormánya volt az első, amely a népneveléssel foglalkozni kezdett. De a Forradalom következtelennek bizonyult, nem tudta hitét megőrizni, szellemét a nevelés révén nem tudta tovább éltetni. Márpedig „nincs nevelés hit nélkül”, hiszen „a hit az ihlet és a tett közös alapja”. Michelet a kereszténységet próbálta értelmezni. „Nem elég azt mondani, hogy Isten emberre vált”, mert ez nem elég „termékeny” gondolat. „Azt kell keresni, hogyan nyilvánult meg Isten minden egyes nemzet emberében, miként alkalmazkodik az atya gyermeki igényeihez a nemzeti szellemek változatosságában.” Az egység a különbözőségek harmóniája, és ennek jegyében „az ember szokja meg már gyermekkorától, hogy élő Istent ismerjen fel a Hazában”. De vajon – kérdi Michelet – miként hirdessen az ember hitet, akinek magának sincs elég? Sőhajtozzon és várakozzon rá, mint a középkori misztikus? Nem – hangzik a válasz –, mert hit és ész nem zárják ki egymást. Hiszen „az emberhez méltó hit, a szereteteli meggyőződés, amit igazol az ész. Tárnya nem alkalmi csoda, hanem a természet és a történelem állandó csodája.” A múltból lehet erőt meríteni. „A múlt dedukciójából fakad majd számotokra a jövő, Franciaország missziója; mert Franciaország teljes fényben jelenik meg nektek, hinni fogtok benne és szeretni fogjátok azt, hogy hisztek; a hit semmi más.”²⁵⁰

Paradox módon az utolsó fejezetben nincs semmi új, és nem is lehet, amit korábban ne fejtegetett volna. Hiszen a csúcsra értünk, és egész úton csak a csúcsról hallottunk. Innen

²⁴⁹ Le Peuple 223-231.

²⁵⁰ Le Peuple 232-239.

letekintve pedig már a bejárt utat láthatjuk. Nem lehet már tovább fokozni azt a gondolatot, legfeljebb csak szebb formába önteni, hogy „ha egyenlőtlenségnek kell lennie az emberek között”, akkor értsék meg és szeressék egymást. Azt sem, hogy a Forradalom törvényei miként neveljenek, „hogy az emberben lakó belső Isten meg tudjon nyilvánulni”, miután Isten az anya által megnyilatkozott a szeretetben és a természetben, az apa révén pedig a hazában és annak történetében. Csak ismételni lehetett: „A haza először mint dogma és elv. Aztán mint legenda: a mi két megváltásunk az Orléans-i Szűz, a forradalom által.” Önnön érdemeit is csak ismételhette: „Egy másik vallás, a filozófia humanitárius álma, amely azt hiszi, megmenti az egyént, ha lerombolja az állampolgárt, tagadja a nemzetet, elutasítja a hazát ... ezt az álmat megsemmisítettem. A haza, egyedül az én hazám mentheti meg a világot.” Michelet kulcsszavainak is inkább a gyakorisága növelte súlyát. Az utolsó mondatban már nem is igehirdető prófétaként, hanem valamiféle papként jelenik meg Michelet, annak ellenére, hogy a papokat gyűlölte, a jakobinusok deista kultuszától és annak ceremóniájától viszolygott: „Ami e világon van nekem, az én barátságaim, azokat felajánlom a hazának, és hogy megadjam a Hazának a szép nevet, melyet a régi Franciaország talált, e barátságokat leteszem arra az oltárra, melynek neve a nagy *Barátság*.” Közben azonban még ott csenghetett az olvasó fülében az egyik előző mondat halk moraja: „Íme, jön a küzdelmek ideje...”²⁵¹ Ezért is szakított – a harmónia, az egység igényének vonzásában – a Szentháromság értelmezésében korábban jelzett androgén-eszménnyel, az apa-anya elv kölcsönös érvényesülését vallva. A küzdelemre készülődés jegyében hatott a legendák varázsa is. „Nézzük akár a legszegényebb embert, aki rongyosan és éhesen [...] úgy fog nyilatkozni, hogy szülői örökség ama nagy dicsőségben, a világot foglalkoztató egyedüli legendában való részvétellel.”²⁵² Ez a legenda a napóleoni háborúk „nagy hősi ideje” – ahogy németre a – napóleoni legendát fordították,²⁵³ mintha e szó erejének a visszaadására a közös latin alak nem lett volna elég.

De a nagy kérdés az volt, milyen legyen ez a küzdelem. Miként készülünk rá? Michelet erre a kérdésre a forradalomról szóló művében és kollégiumi előadásiban keresett választ. Lássuk először a nyomtatásban megjelent művet.

5. A forradalom modellje és látomása

1846 elején jelent meg *A Nép*, májusban Michelet összcállította *A francia Forradalom története* vázlatát. 1847 elején pedig már kiadhatta az első, az év vége felé pedig a második kötetet. Divatos és aktuális témát választott. Barátja, Edgar Quinet már korábban írt a forradalomról, Lamartine, Louis Blanc pedig vele egy időben dolgoztak a maguk forradalom történetén. E művek sora volt az egy év múlva kirobbanó forradalom nyitánya. Mind didaktikus céllal készültek – Benedetto Croce kifejezésével – „a Terror terrorjától” (il terrore del Terrore),²⁵⁴ azaz a jakobinus diktatúrától való félclem jegyében. Quinet a maga költői ihletével például azt fejtette ki, hogy a forradalom a keresztény eszme kiteljesedéseként bontakozott ki, annak aztán az erkölcsi útról való letérés, a társadalmi-politikai jelleg előtérbe kerülése, végül a jakobinus diktatúra vetett véget. Buchez és Roux az evangélium kiteljesedését ünnepelték a forradalomban, miközben közzétették a forradalmi törvényhozás forrásait. Lamartine csak egy csoport, a girondisták történetét írta meg, a bűn és bűnhődés dinamikája érdekelt, ezzel akart okítani, kérve Istent, hogy vezérelje tollát. A romantikus keresztény szemlélettel szemben ott állt a liberális, pozitívista. Thiers és Guizot a forradalmat már befejezett tényként könyvelte el. Mignet és Tocqueville pedig úgy értékelték, hogy a forrada-

²⁵¹ Le Peuple 239-246.

²⁵² Le Peuple 242.

²⁵³ Michelet, J.: Das Volk. Mannheim, 1846. 373.

²⁵⁴ Croce 33.

lom csak már időközben ténylegesen lezajlott folyamatokat szentesített.²⁵⁵ Paradox módon Michelet műve – forrásbázisa folytán – nemcsak a legalaposabb, hanem a legszubjektívebb és legteologikusabb jellegű – ha teologikus jelleg alatt az érvelés logikáját és eszköztárát értjük –, és egyben élesen keresztényellenes. Michelet úgy értékelte, hogy neki a legitimisták, anglikánok, keresztények, köztársasági terroristák, kommunisták – egyszóval mindenki – ellen kellett állást foglalnia.²⁵⁶

Michelet a kereszténység fogalmait fordította a keresztény egyház tanítása ellen. „Meghatározom a forradalmat: a Törvény eljövetele, a Jog feltámadása, az Igazság visszahatása.”²⁵⁷ Ami viszont azt a sokat vitatott kérdést illeti, hogy a forradalom keresztény vagy keresztényellenes, Michelet így lépett ki a félreértések köréből: „A Forradalom folytatja a kereszténységet, és ellentmond neki. Egyszerre örököse és ellenfele.”²⁵⁸ Szekularizált teológiájának központi kérdése óhatatlanul az isteni kegyelem lett. Vad indulattal utasította el az egyház tanítását: a kegyelem ingyenes, nem nyerhető el cselekedetekkel, Isten földi halandó által befolyásolhatatlan akaratától függ. Elmarasztalta a kegyelem tanának megalapozóit: Szent Pált és Szent Ágostont. Indulatára jellemzően ez utóbbinak tulajdonította – hamisan – a „Hisztem, mert abszurd” mondást (még olyan parafrázisát is nyújtva, hogy „Hisztem, mert igazágtalan”), holott Tertullianus az, aki így – pontosabban csak hozzátévelegesen így – nyilatkozott, nem az abszurdba vetett hitét jutatta így kifejezésre, hanem azt, hogy hit nélkül a világ abszurd. Michelet gyorsan napirendre tért afölött, hogy ezt a tant a protestánsok fejtették ki újra és – mint írta – „keményen”, annál alaposabban hangsúlyozva, hogy a tridentinizmusnak, hogy kisajátította és osztogatta a kegyelmet: „A kegyelem vallása, amely részrehajló a kiválasztottak iránt, tökéletesen analóg a kegyelem kormányzatával, amely a kegyencek kezében van.”²⁵⁹ A protestánsok (és hallgatólagosan a janzenisták) elsősorban ellenfeleik miatt minősülnek pozitívnak – érezteti Michelet. De érveiket nem boncolgatta, hanem inkább a rájuk szórt katolikus rágalmakat sorolta fel. Nem foglalkozott a szabad akarat katolikus tézisével sem. Nem vett el olyan részletekben, mint Pascal, amikor ez a jezsuiták hatékony és elegendő kegyelemről szóló téziseit pellengérezte ki Isten mindenhatóságának hangoztatásával. Sőt – naplói, olvasmányai ismeretében – úgy látszik, Pascal nem is gyakorolt rá mélyebb hatást.²⁶⁰ Igaz, azt is hangsúlyozta, hogy a janzenizmus volt a kereszténység, üldözője pedig a pogányság: a hivatalos egyház, hiszen az igazi keresztény azt hiszi, hogy „csak Krisztus kegyelme üdvözíti az embert”.²⁶¹ A kegyelem kérdésre azzal tett pontot Michelet, hogy az üdvösséget (salut) negatív eszmének minősítette az Igazsággal szemben, hiszen igazság nélkül nem lehet üdvösség,²⁶² a közjó (salut public) pedig „elvesztette Franciaországot”.²⁶³ A Forradalom pedig maga az Ítélet napja.²⁶⁴ Eljövételéről azonban jövő időben szólt. Közben pedig kinyilatkoztatásként mutatta be és vallásnak minősítette.²⁶⁵ A forradalmárok hívők. De – kérdezzük – milyenek, ha győzelmeik ellenére kudarcot vallottak? Nem szállott rájuk kegyelem? És miért nem, amikor – Michelet szerint – még a természet is velük volt? Hiszen – vallotta többször is – a Föld szereti azt, aki megműveli, 1789-ben a tél

²⁵⁵ Viallancix, Paul: Michelet et la Révélation de 1789. Romantisme, 1985. 50. sz. 62.

²⁵⁶ Furet, François – Ozouf, Mona: Dictionnaire critique de la Révolution française. Paris, 1988. 1031.

²⁵⁷ Michelet, Jules: Histoire de la Révolution française. I. (a továbbiakban: H. R. I.) Szerkesztette: Gérard Walter. Paris, 1952. 21.

²⁵⁸ H. R. I. 25.

²⁵⁹ H. R. I. 63.

²⁶⁰ Cornuz

²⁶¹ H. R. I. 384.

²⁶² H. R. I. 299.

²⁶³ H. R. I. 544.

²⁶⁴ H. R. I. 33.

²⁶⁵ H. R. I. 394.

sem volt oly kegyetlen, mert „Isten megkönyörült Franciaországon.”²⁶⁶) Nem tudjuk, nincs rá válasz. Győzelmük ára áldozatuk volt? Hiszen végül is győzött a forradalom: a hazát megmentették. Akkor miért kellett bukniuk? Mert – szűrhetjük ki Michelet szavainak hatalmas áradatából – a keresztényekhez hasonlóan intézményesültek. A jakobinusok a papok „örökösei”, hiszen ők, „a régi rend fattyai” „hitetlen inkvizíció”-t hoztak létre, így „a Forradalom, mely tegnap vallás volt, rendőrség lett.”²⁶⁷ Az új papok „saját bölcsességüket imádták”, és így vélekedtek magukról: „Mi vagyunk a bölcsék, az erősek, a többiek mérsékelt idioták, gyermekek, vénasszonyok.”²⁶⁸ Egyetlen mentségük maradt az olvasó szemében: a Forradalom, vagy inkább az ellenforradalom. Mert ha az első királypárti szervezkedések láttán – a jakobinusok kezdeményezése nyomán – a forradalom „nem vált volna ismét agresszív, elveszett volna”.²⁶⁹

Alighanem a forradalom-(ellen)vallás a kereszténység legnagyobb „revansa” Michelet életművében. A kegyelem problémájának továbbélésében mintha Pascal és jezsuita ellenfelei vitáinak érveit ismernők fél. Megvan az elcsésges kegyelem a természet jó akaratában, de akkor ez miért nem hatékony? A cselekedetek miért nem számítanak? Hiszen ha számítottak volna, akkor győzött volna a forradalom, mely – Michelet szerint – jog, törvény, igazság. A Jog – kérdezhetjük – éppen olyan kiismerhetetlen lenne, mint a kegyelmet osztó keresztény Isten? A forradalom emberének netán éppen úgy félelem és remény között kellett keresnie a megigazulás útját, mint a kereszténynek? És vigasza is olyan, mint az eleven elrendeltetésben hívó protestánsnak, aki erős hittel küzdve, Isten kegyelmének jelét önnön tettei sikerében ismeri fel, miközben él benne a tudat: ellenfelei elkárhoznak? Ugyanakkor az ember szabad: önmaga Prometheusa – hangoztatta gyakran Michelet –, de – tegyük hozzá – ezért bűnhődni kell, mint Prometheusnak. Igaz, nincs Isten, csak a Jog. De akkor ez most azért sújt le – kívülről vagy belülről –, mert az ember nem ismeri fel, amit tennie kellene? Ez esetben az ember önmaga rabja, az áldozat pedig önnön vakságáért önmagára kirótt büntetés, mely megtisztulást is hozhat? Netán a Jog kinyilatkoztatása nem tökéletes? De ez miként lehet, amikor a Jog tökéletes? És ezzel megérkeztünk a gnosztikusok kérdéséhez: miként teremthetett a tökéletes Teremtő tökéletlen világot?

Michelet retorikája valósággal sodor magával. Nem hagyja az olvasót elidőzni szabadság és szükségyszerűség összekapcsolásának ellentmondásainál. Nincs ideje azon tűnődni, hogy miként lehet: az ember szabad, mikor ugyanakkor a történelem a maga útján halad. Michelet átéli a történelmet, és erre kényszeríti olvasóját, akinek aztán osztoznia kell a Mester mesianizmusában is: a Forradalom eszméje győzött, a jövő forradalmárainak győzniük kell, mert „a Forradalom elvét, az érdeknélküli igazságot, a méltányosságot magát nem győzték le. Ehhez kell megterni.”²⁷⁰

Amikor Michelet forradalmát elemzik, akkor a jelenségek és emberek bemutatásának hihetetlen összetettsége háttérbe szokott szorulni. Az elemzők egyrészt a sémákat rekonstruálják, lehetőleg minél egyénibb kategória-rendszerbe ágyazzák, aminek még szintén meg kell találni a kódját. Másrészt írói művészetéről szólnak, de a kettő: a séma és a stílus összefüggései nem tárulnak fel. A hangulat nem adható vissza. A forradalom kinyilatkoztatásként és vallásként való megjelenítése azt jelenti, hogy az olvasó valamiféle olyan korszakba kerül, amikor megváltozik az idő folyása. Michelet előadásában a tettek egyszerre szimbolikusak és valóságosak. Például a Bastille ostroma „hites cselekedet”; ésszerűtlen volt a túlerő miatt, de támadásra ösztönzött a hit.²⁷¹ Az emberek gyarlók, de átszellemülhetnek. Mirabeau ugyan

²⁶⁶ H. R. I. 49., 309.

²⁶⁷ H. R. I. 537-543.

²⁶⁸ H. R. I. 300-301.

²⁶⁹ H. R. I. 470.

²⁷⁰ H. R. I. 545.

²⁷¹ H. R. I. 145.

korrupt volt, de akadtak olyan alkalmak, amikor „az Isten költözött belé”.²⁷² Hőseink általában nem állnak a helyzet magaslatán, és nem is állhatnak, a jakobinus diktatúra is saját sírját ásta meg. Mintha valamiféle borzalmas mechanizmus áldozatai lennének, miközben úgy érezzük, hogy másképpen is cselekedhetnének, ha nem hatnának a régi rendből örökölt szenvedélyek: kéjvágy, pénzvágy, keserűség és gyűlölet.²⁷³ Így „a tért hódító Forradalom aktív középszerűségeket emelt hatalomra.”²⁷⁴ De név szerint is jelezte Michelet, hogy kiket tart felelősnek. Akit gyűlölt, azt valósággal démonizálta. De aki közel állt szívéhez, azt sem kímélte.

Történelem- és emberszemléletéből következőt Michelet ügyései és védő szerepe. Művészte abban rejlik, hogy egyszerre tudta belülről és kívülről megeleveníteni a kortársak drámáját, amely az ő drámája is volt, olyannyira, hogy a kettő elválaszthatatlannak is látszik. Ő, aki később úgy nyilatkozott, hogy legközelebb Dantont érezte magához, így írt róla és az annak barátjáról, Desmoulins-ról: „A Forradalom tragédiája és komédiája bennük lakozik, vagy senkiben.”²⁷⁵ Robespierre-t pedig azért marasztalta el, Rousseau fattyaként²⁷⁶ stb., mert nem a forradalomhoz méltón járt el, miközben – hangoztatta lépten-nyomon – messze föltötte állt azoknak, akik utána következtek. Míg Robespierre-t inkább sajnálta és kifigurázta Michelet, Marat-t „a betegek nélküli orvos”-t, „Rousseau majmát” egyenesen megvetette és undorodott tőle.²⁷⁷ Ahogy haladt a műben, a történelemben, úgy láttatta Rousseau-t is egyre negatívabbnak. Ő az Isten és Jog azonosságának prófétája. „Melegség, átható dallamosság, íme: ez Rousseau mágiája. Ereje, mint az az *Emil*ben és a *Társadalmi szerződés*ben megnyilatkozik vitatható, legyűrhető. De *Vallomásaival*, *Álmodásai*val, gyengeségével győzött, mindenki sírt.”²⁷⁸ És miután már Rousseau ellentmondásait is taglalta Michelet, Voltaire-t állította vele szembe. Voltaire ugyanis nevetésre ösztönöz. Ez a nevetés pedig lehet „szent nevetés, megmentő nevetés”, amely „legyőzte a félelmet és a halált”. Voltaire-rel megtörhetők „a szörnyszövetségek”, Rousseau-val nem, mert „amikor felforgatta a kereszténységnek mint rendszernak az alapjait, érzelmként elfogadta azt. Az ál-Rousseau-k nem mulasztják el kihasználni a kétértelműséget.”²⁷⁹

Michelet főhőse: a nép. A tömegek többet érnek az egyénnél: „Az egyén mindenképp előzni akar, a tömeg viszont sokkal magasabb érzelmekre képes.”²⁸⁰ Michelet felröpta a forradalmároknak, a jakobinusoknak is, hogy nem a népből származnak, és külön hangsúlyozta: „az a filozófus, aki nem tudakozza állandóan a nép ösztöneit, hiábavaló és száraz skolasztikában reked meg”; „ösztön és reflexió, ihlet és elmélkedés” nélkül nem lehet meg sem kormányzat, sem tudomány.²⁸¹ A történész feladata: „szorgos kutatásokkal feltárni a nemzeti hagyomány nagy tetteit” és „elmesélni azt, ami a nép szívében lakozott”. Ennek egyetlen eszköze „ugyanazzal a szívvel bírni”.²⁸² Más szóval: osztózni a tömegmozgalmak extázisában, azt életre kelteni, és megállítani a történelmet. Michelet ugyanis ezt tette. „A történelem idő” – hangoztatta.²⁸³ A mágus történész szerepéhez tartozott, hogy megállítsa az időt. Akkor állította meg, amikor a forradalom – számára – a csúcsra ért; amikor megalakultak a felderítők és szövetségre léptek.

²⁷² H. R. I. 347.

²⁷³ H. R. I. 533.

²⁷⁴ H. R. I. 553.

²⁷⁵ H. R. I. 179.

²⁷⁶ H. R. I. 864.

²⁷⁷ H. R. I. 497., 522.

²⁷⁸ H. R. I. 58-59.

²⁷⁹ H. R. I. 302.

²⁸⁰ H. R. I. 545.

²⁸¹ H. R. I. 300.

²⁸² H. R. I. 286-288.

²⁸³ H. R. I. 291.

A federációk a spontán helyi szövetezések a helyi problémák megoldására és a rend fenntartására, amelyek azonban nem akartak elszakadni Párizstól, hanem éppen köré tömörültek, irányadására figyeltek. 1790. július 14-én a párizsi Mars-mezőn hatalmas ünnepet rendeztek. „Íme, a szeretet ereje. Az egység érdekében nem ismertek akadályt, minden áldozatot meghoztak. Egyszerre elfelejtették azt, amiért a minap még életüket adták volna: a szülőföldet, a helyi hagyományt, a legendát ... Eltűnt az idő, eltűnt a tér, ez a két anyagi tényező, amelynek alá van vetve az élet ... Különös vita nouva kezdődött Franciaországban, kifejezetten szellemi, amely egész forradalmát valamiféle, hol elbűvölő, hol borzalmas álommá tette ... A Forradalom nem ismert tért és időt.”²⁸⁴ Aztán a Mars-mezőn „a színéváltozott Franciaország jelenik meg a júliusi fényben.”²⁸⁵ A színéváltozás tökéletes, mert „azon a napon, minden lehetséges volt. Minden megosztottságnak vége szakadt; nem volt sem nemesség, sem burzsoázia, sem nép. [!] A jövő lett a jelen ... Azaz megszűnt az idő ... Egy villanás és az örökkévalóság.”²⁸⁶ Néhány oldal után azonban vége a csodának. Emlékezés tárgya lesz a federációk története. „Senki Franciaországban (talán senki a földön) nem fogja ezt anélkül olvasni, hogy ne fakadna sírásra.”²⁸⁷

Valószínű azonban, hogy Michelet szarkasztikus jellemzése jobban megmaradnak az emlékezetben, mint a lelkesedéssel áthatott epizódok: a testvériség ünnepei. Hiszen a maró gúny nevetésre ösztönöz, míg az ünnepek fölötti sírás-rívás már inkább csak mosolygató. Az extázis vagy inkább az átszellemülés varázsa azonban még hathat.

Michelet forradalma vallásháború is. Hiszen az ellenforradalomnak nem volt más lehetősége, „hit ellen nincs más erő, csak a hit”. Természetesen hit és hit között van különbség: „A testvériség géniuszával csak a Szent Bertalan-éjszakáét lehetett szembeállítani.”²⁸⁸

Michelet, a próféta-politikus éppen ezt akarta elkerülni. Legendaképző tevékenysége is ezt példázza. A legenda – mint jelenség – mintha háttérbe szorulna *A francia Forradalom történetében*. Pontosabban, a legendák nem jelennek meg olyan történelemformáló erőként, mint korábban, és mint a mű írása közben tartott előadásában. Amikor írt, akkor jó és rossz legendákat említett, szólt a király és a rezignáció legendájáról egyaránt. Igaz második kötet elején külön hangsúlyozza: „A legenda másik történet, a nép szívének és képzeletének története.”²⁸⁹ A forradalom történetére és utóéletére fenyegető árnyékok vetültek. 1847 novemberében a második kötetet azzal az intéssel is zárta: „Ha be akarjuk zárni a jövő előtt az ajtót, el akarjuk fojtani a találmányosság erőt, hallgassuk a politikai és vallási kábítókat, akik egy része az életet Róma katakombáiban keresi, másika a jakobinus terrort javasolja a szabadság modelljeként. Egyaránt azt mondják: »Ne keressetek semmit, vannak istencitek, szentjeitek, kész legendátok«.” Michelet, aki forradalmának – azaz a forradalomról szóló művének – még elején arra buzdított: „Istenek vagytok”, „Legyünk Isten!”, most óvatosabb: „Az Istenhez vezető út akadályai az istenek.” A szabadság érdekében jól meg kell őket nézni az oltáron.²⁹⁰ Nyilvánvaló: a legendákra is gondolt. Annál is inkább, mert közben – 1847 tavaszán – a Collège de France előadótermében valósággal hadat üzent a legendáknak.

Ezen előadásában a francia forradalom egy-egy alakját akarta bemutatni, de miután Mirabeau-ról szóló előadását balról és jobbról egyaránt hevesen megtámadták, inkább saját módszeréről kezdett vallani. Előre menekült; nem a történelemről vitakozott, hiszen tudhatta, hogy azokat, akik Mirabeau-ban az alkotmányos monarchia odaadó hívét vagy a forradalmi nép jelképét látják, nem győzheti meg források felvonultatásával. És azt is tudhatta, akkor lehet meggyőző, ha saját erkölcsi hiteléről győzi meg hallgatóit. Közben amit a Mes-

²⁸⁴ H. R. I. 406.

²⁸⁵ H. R. I. 404.

²⁸⁶ H. R. I. 430.

²⁸⁷ H. R. I. 608.

²⁸⁸ H. R. I. 360.

²⁸⁹ H. R. I. 282.

²⁹⁰ H. R. I. 58., 609.

ter mondani akart, és még inkább, amit mondott, az már új forradalom látomása lett. Onnan tudjuk, mit akart mondani és mit mondott, hogy előadásainak maga kezével írt szövege és egyik – közelebből nem ismert – hallgatója jegyzete egyaránt rendelkezésünkre áll.²⁹¹

A mából visszatekintve, a fejlemények ismeretében láthatjuk, hogy az előadótérben Michelet jobban érzékelt saját kora történelmének felgyorsulását, mint otthon, a dolgozó szobában. „Még olyan időt élünk, mely lehetővé teszi az elmélkedést” – írta március 4-i előadásában.²⁹² Viszont közönségének arról szólt, hogy a „békeidő, talán már nem fog holnap tartani”.²⁹³ Írásban magát nagyobb párosszal emelte a közönség fölé: „De az embernek mind történelmet csinálnak; viszont egyetlen ember írja. Miként a középkorban a történelem a közgondolkodásban alakult, úgy a legenda is magától sarjadt ki, és aztán akadt egy szerzetes, aki le tudta írni. A szerzetes a történész? Nem, mindenki történész. Ha ez a szerzetes lett volna a történetíró, akkor a fiatal és friss legenda kihajtott volna a régi bizánci törzsön? Vagy akár itt. Én, aki belefáradtam a munkába és a korban is előhaladtam, nem csinállok történelmet. Én csak írom, és az önök fiatal szellemét viszem bele. A történelem a völgyben forrong; én a hegyen írom, a Forradalom templomának lábánál, Voltaire és Rousseau lábainál.” Szóban viszont a közönséget emelte fel: „Mi itt a történész: mind történelmet csinálunk, és hogy emlékeztessem önöket a régi leckékre, amelyeket már bizonyára elfelejtettek, azokban a régi időkben, amikor legenda született, amikor mindenki gondolata pezsgett, virágzott, kihajtott, egy valaki végül lejegyzte, végül találtak egy semmire sem való szerzetest, aki azonban tudott írni, és ez leírta, amit gondoltak. Ma sem mennek másként a dolgok, én vagyok ez a szerzetes (nevetés) ... Önök a történészek, én vagyok az írnok. Azon legyenek hát, hogy önökhöz méltó dolgokat írjak. (Helyeslés)”²⁹⁴

Ugyanakkor talán soha nem fordult történész olyan élesen szembe a múlttal, mint Michelet: „Uraim – mondta – meg kell szabadulniuk a történelemtől. Most a történelem olyan, mint egy előre nehezedő hulla, és aki él, az önök. Önök nem mozdulnak, mert önökön van a történelem. [...] Amíg önök így maradnak, nem fognak semmit sem tenni. Kell azonban ezen a világon olyan hely, amely független a történelemtől. Ez a történelem tanszék, ez itt, mert hála Istennek, a mi atyánk, a 18. századi történelem és erkölcs tanszéknek nevezte el ezt a tanszéket, és a történelem erkölce az, hogy függetlennek kell lenni a történelemtől, ki kell azt gúnyolni, és előre menni a jövőbe.”²⁹⁵ (Jellemző, mennyire elragadta a hév, otthon még kéziratosszerű előadásában a történelem gúnyolása helyett azt vetette papírra, hogy „meg kell őrizni a forradalmi szellemet, a haladás szellemét”.)²⁹⁶

Michelet március 11-i előadása – talán – egész kurzusának legfontosabb műve, mert nem csak azt fejtette ki, amit otthon eltervezett, naplójában a következőkben látva előadása lényegét: „Előre! szakadjunk el a legendától.”²⁹⁷ Nyilván ennek kifejtése lett volna a cél, de erősebb volt a legendák varázsa, hogysem az elszakadást didaktikus egyszerűséggel tudta volna érzékeltetni. Inkább a következőket hangsúlyozta:

„Miután már bemutattam az előadás tárgyát, a módszerre tértem, és elmondtam, melyek a történész függetlenségének a feltételei: ez a függetlenség az én jussom, csak ez kell nekem a világon, és amikor a történelemtől való függetlenségről szólok, akkor az önökről beszélek, mert mi együtt csináljuk a történelmet. Úgy van ez, mint a középkorban: önök csinálják a legendát, én leírom azt. Én vagyok az öreg írnok, a középkori agg szerzetes. Én írom a legendát, azzal a különbséggel, hogy nem az egészet írom.

²⁹¹ Jules Michelet: *Leçons an Collège de France*. 1847. Szerk. Miskolczy Ambrus, Patrick Quillier, Szabics Imre. Bp. 1999. (továbbiakban: L.)

²⁹² C. I. 205.

²⁹³ L. 20.

²⁹⁴ L. 28.

²⁹⁵ L. 29.

²⁹⁶ C. I. 206.

²⁹⁷ Journal I. 663.

Engedjék meg, hogy nyíltan szóljak önökhöz. Idősebb vagyok, mint a jelenlévők többsége, és valamennyiük barátja vagyok, függetlenül attól, hogy milyennek az önök nézetei. Talán magányos vagyok, mert nincs érdeklődés, mely arra ösztönöznék, hogy bárkinek is a barátja legyek. Engedjék meg, hogy nyíltan szóljak: önöknek mind van egy legendája, és nekem nincs, íme a különbség. Egyesek Napóleonhoz ragaszkodnak, mások a konventhez, Voltaire-hez, Rousseau-hoz, a 12. századi kereszténységhez, a kereszténységhez a maga tisztaságában, mely gyermekkorának kezdetén volt, s az evangélium néhány sorában jutott kifejezésre. Mindez együtt: maga a legenda.

Én megszabadultam minden legendától, és íme, ez az egyetlen dolog, ami önöktől elválaszt, következképpen egyedül ez ad jogot a tanításra. Mert ha egyik volnánk mindenkiben, akkor minék jönnék ide, semmire sem szolgálnék. Rokonszenvennek kell lenni köztünk, de különböznünk kell, mert különben a tanítás nem jelentene semmit. Önök egy legendát hordanak magukban, és ezt a múltból merítették, és önök utánzási és rutin elvet hordanak magukban, és én, aki a múlttal és a történelemmel többet foglalkozom, mint bárki, én kérttem önöket, hogy ne bízzanak a történelemben, bízzanak magukban.”

Aztán a könyvek ellen fordult Michelet, kárhozható, hogy a modern kor eltúlozza azok hatását. A zsidók és a görögök példájával érvelt amellett, hogy előre kell tekinteni a múltba, és nem hátra. Amerika is ezért győzött a 120 milliós világbirodalom ellenében. Amit előzőleg nem írt meg, az az volt, hogy ezeket a példákat „modell”-ként állította hallgatói elé. A modell kifejezés mellett az előadás hevében jött elő a „formula” szó is. Akkor, amikor az alkotmányozó nemzetgyűlés, a konvent és Napóleon politikáját elkerülhetetlen kudarcnak minősítette, az ok: nem volt „formulájuk”. „Önöknek kell azt megtalálniuk.” De mi legyen ez a „formula”? Michelet maga is érezte, hogy olyan varázsszót kellene adnia, amelyet nem lehet, bár előadása elején kimondta: Isten és nép. A két fogalom közé a romantikus egyenlőségjelet már úgy tette ki, ahogy eltervezte. Az eddigi kudarcok oka – fejtegette – az volt, hogy a népet meg akarták osztani, feldarabolni vagy elnyomni. Most viszont – barátság, kitartás, szeretet, áldozat, munka révén – el kell jutni a néphez. Jellemző, hogy az, aki leírta az előadást, kihívta azt a megjegyzést, hogy „önöknek már nem lesz múltbeli legendája” – vagy azért, mert nem tudta a szövegkörnyezetet rekonstruálni, vagy egyszerűen nem tartotta fontosnak a legenda említését. Hiszen a múlt legendái helyett a jelenét és a jövőjét kapták – amikor a Mester modellről, formuláról beszélt nekik –: a nép legendáját. Michelet művésze abban rejlett, ahogy a sokaságból az egyént típusként emelte ki. „Ne csináljanak maguknak hamis isteneket, mert Istent az egész tömegben érezni fogják, és akkor majd lemondanak eme bálványok imádásáról, ilyen vagy olyan modell akadémikus csodálatáról: látni fogják, hogy mindenütt véletlenül felbukkannak a Mirabeau-k és a Rousseau-k.” Hiszen a legegyszerűbb háztartásban – Michelet szerint – hőseket találni, akik „éjjel-nappal védik az igazságot, a szeretetet, a kegyelmet”. Azt sugallta tanítványainak, hogy úgy kellene eljárniuk, mint az a középkori skolasztikus, aki a koldusban Istent ismerte fel, és aztán könyvek nélkül tartotta előadásait.

Michelet méltán hangsúlyozta: „Eredményeim könyvcimben található, kurzusom tanítási módszer.” Más szóval: gyakorlat, előkészület. Ennek jellegéből köszönhetően sok az ismétlés, és sok a váratlan fordulat. Így miközben a legendákat és formulákat, valamint a hamis isteneket kárhozhatta, és a tömegekben, a népben láttatta Istent, mégis arra buzdított: „ha istenek vagytok, alkossatok, bizonyítsátok, hogy istenek vagytok. Alkossatok legalább irodalmi műveket, könyveket, hogy lássuk. Ha megalapozott legenda vagytok, alkossatok, mert a születő kereszténység minden nap alkotott”. Csakhogy most másra és újra van szükség; munka, lemondás, szenvedés árán – hirdette Michelet, aki végül is a keresztény tanításnál többet nem tudott és nem is tudhatott felmutatni: szeretetet és osztálybékét. Természetesen mindezt misztikus távolban, új messiásra várva: „Azon a napon, amikor a két ember, az írástudó és az írástudatlan egyazon emberben találkoznak, akkor megszűnik az eszmé-

amelyre várnak, az új eszme. Eddig még nem akadt senki, aki elég jó lett volna [...] a két helyzet megbékítésére.”²⁹⁸

A történetíró már tudta, mi lesz az ő 1789-i forradalmával, a próféta még nem ismerhette a végkifejletet. (Igaz, 1847 őszén még csak addig jutott el, hogy 1791 júniusában a király ki akart szökni az országból, de elfogták...)

Michelet könyve, *A Nép* egyszerre volt túl ideologikus és túl korhoz kötött mű. A köztársaság felé mutatott, mert a benne megrajzolt eszményi világ a maga álomszerűségében csak a köztársaság lehetett. Az 1866-os kiadás előszavában be is ismerte Michelet, hogy sok minden változott, de ami fontos, az nem, mert az egyszerű emberek ösztönének joga, a tömegek ihlete a demokrácia mély alapja marad. *A francia Forradalom története* konkrétan mutatja be, hogy mit tett és tehet a nép, amelynek eszményét és mítoszát már felvázolta, a népkultusz szekularizált teológiáját ez alkalommal fejtette ki a legalaposabban. Előadásában pedig a próféta szólt. 1848 elején így tekinthetett vissza arra, amit a megelőző esztendőben írt és mondott: „Félelmetes egységben éltem, azokhoz méltóan, akikről meséltem.”²⁹⁹ Félelmetesnek látszik a visszapillantó szem előtt a helyszín és az idő, más szóval a helyzet a Collège de France szimbolikus terében, amikor már mindenki tudta, hogy Mickiewicz és Quinet eltávolítása után Michelet-é is óhatatlanul napirendre került. Bár Jules Michelet előadásai kedélyes beszélgetéseknek is látszanak, nagy volt a tétjük: a készülő forradalom és a köztársaság.

²⁹⁸ L. 41-56.

²⁹⁹ Journal I. 682.

KÖVÉR GYÖRGY

Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban *

I.

Joggal fogalmazható meg a kérdés: érdemes-e a fenti címmel előadást tartani a kilencvenes évek végén Magyarországon? Hiszen az elmélet szótól a történészársadalom döntő többsége szinte hidegglécszt kap. Véltetően ideológiai félelmekre hivatkozva, bár én nem igazán látom az ideológiai skrupulózusságot sem szakmai berkeinkben. A módszerről szóló legfeljebb a segédtudományokra szokás gondolni, arra is legtöbbször lekicsinyelő súlypontozású rövidítésben. A gazdaságtörténetet magát pedig a felerősödött politikatörténeti dominanciájú céh – a materializmustól való buzgó elhatárolódások közepette – igyekszik olyan dinoszaurusznak feltüntetni, amellyel rosszabb amúgy sem történhet, mint hogy mohó növényevő sorsa beteljesedik rajta. A hagyományos gazdaságtörténet ráadásul a világ fejlettebb részein is válságban van, nálunk mindezt csak tetézi a szisztematikus utánpótlásképzés országos megoldatlansága.

Előadásomban abból a triviális gondolatból indulok ki, hogy elmélet és módszer akkor is összefügg, ha erről megpróbálnánk megfélekedezni. Így a legelemibb tényállítás mögött is implicit elméleti megfontolások és módszertani előfeltevések húzódnak. Ezekkel legalább az eljárások szintjén a szakma követelményei szerint tudnunk kell bánni. Utoljára ilyen problémákról, többünk hajdani mesterétől, Ránki Györgytől hallhattunk akadémiai székfoglalót.¹ Ennek idestova már húsz esztendeje. Mindnyájan emlékszünk még az akkori idők ideológiai kötöttségeire, s közben történt egy és más a nemzetközi gazdaságtörténet-írásban is. Mindez együttesen ad ösztönzést az újragondoláshoz.

Az elmúlt évtizedek gazdaságtörténet-írásában két nagyobb áramlat alakult ki, hogy gyógyírt keressen a nemzetgazdaságtan 19. századi történeti iskolájából leágazó hagyományos historiográfiá bájaira.²

1. A főként a neoklasszikus ökonómiára alapozó új gazdaságtörténet, vagy másként történeti gazdaságtan („*new economic history*”, illetve „*historical economics*”) az ötvenes-hatvanas évtizedtől kezdődően jött divatba.³ Elméleti kiindulópontjának megfelelően prediktív modellekre épít, amelyekben az Adam Smith féle „láthatatlan kéz”, azaz a piac irányítja a fogyasztáskielégítés szubjektív motívumainak engedelmesskedő individuumok magatartását (önérdek). Az irányzat a gazdasági növekedés makrokérdéseire koncentráll. Akkor is ezt teszi, amikor a nekilendülés („take off”) tovagyűrűző mechanizmusát kutatja (forward, illetve backward linkage), és akkor is, amikor az elmaradottság relatív összehasonlítására, illetve fel-

* Ennek az írásnak eredeti változata előadásként hangzott el Debrecenben a II. Jelenkortörténeti Konferencián 1997 szeptemberében.

¹ Ránki György: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

² A módszertani alapok vázlatos összevetésére lásd Dugger, William M.: *Methodological Differences between Institutional and Neoclassical Economics*. *Journal of Economic Issues*, XIII. 1979. No. 4. 899-909.

³ McCloskey, Donald N.: *Econometric History*. Macmillan, Basingstoke – London, 1987. Ma már magyarul is olvasható kitérő kézikönyv az „új gazdaságtörténet” módszertani alapjairól Eddie, Scott M.: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a klometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Csokonai, Debrecen. 1996.

számolásának útjára (pozitív vagy negatív demonstráció) keres megoldást. Az új gazdaságtörténet mindig is előszeretettel alkalmazott kvantitatív eljárásokat, formalizált modelleket. A történeti adatokkal való szembesítés azonban mégsem normatív tudományt, alkalmazott közgazdaságtant eredményezett. Az elméletnek nem verifikálás, hanem falszifikálás a végső funkciója. A radikális formában „tényellenesen” megfogalmazott hipotéziseket a statisztikai adatokon alapuló számításokkal szembesítve tesztelik. Nem a történelmet vetik el, hanem a hipotézist, ha falsnak bizonyul. A költség/haszon elemzés történeti hipotézissé formálásával például kiszámították azt a társadalmi megtakarítást (Social Saving), amellyel a vasút „haszna” mérhető. Ehhez nem kellett más, mint feltételezni, hogy leálltak egy kiválasztott évben a már elkészült vasútvonalak, minden árut más közlekedési eszközön kell elszállítani. A társadalmi megtakarítás az, amennyivel ennél a vasúti transzport kevesebbe kerül. S bár a kliometria elméleti és módszertani kiindulópontja miatt is nehezen alkot hagyományos értelemben vett történeti elbeszélést (sőt kifejezetten nem narratív tudomány megteremtésére tett kísérletet), eredményeit csak az intellektuális bezárkózás veszélyeit vállalva kerülheti meg a történetírás.

2. A (neo)-institutionalista közgazdaságtan háttérrel a hetvenes-nyolcvanas években új vállalat-történet alakult ki, amely azonban nem újnak, hanem egyszerűen a „business history”-nak nevezi magát. A „business history” értelemszerűen a fejlődés mikro-szinten megragadható mozzanataira keres magyarázatot. Inkább deskriptív modellekkel dolgozik, elemzési alapegysége nem az individuum, hanem az egyének implicit vagy explicit szerződésin alapuló intézmény. A vállalat megalakulása és fennmaradása ebben a felfogásban nem más, mint a tranzakciós költségekre adott intézményes válasz.⁴ Nem a piacon, hanem a vállalat belső szervezetében, a Chandler-féle „látható kézben”, a menedzsmentben vélelmezi a legfőbb mozgatót, amelyhez az egyén – a behaviorista pszichológia elképzelései szerint – igazodik. Legszívesebben többszöri nekifutással közelíti a kvalitatív módszerekkel kialakított modellt a „tényekhez”. Kedvelt eljárása esettanulmányok készítése révén a modell finomítása. Előszeretettel vesz át eljárásokat más társadalomtudományok repertoárjából. A szociológia hálózat-elemzési technikájával, a kapcsolódó igazgatósági helyek, az ún. interlock-ok azonosításával újra értelmezi a bank-vállalat viszonyt.⁵ A gazdaságtörténetben használatos „lokációs elmélet” révén pedig új megvilágításba helyezi a multinacionális vállalatok terjeszkedését, a tranzakciós költségekkel hozza összefüggésbe, hogy affiliációra, önálló gyár létrehozására vagy egyes vállalati formára tesz-e kísérletet a nemzetközi központ.

A két (rivális) irányzat természetesen sohasem fukarkodott egymás bírálatával, bár manapság már mindkettő önálló territóriumon rendezkedett be nemcsak Amerikában, hanem Európában is. Külön egyesületekbe tömörültek, önálló folyóiratot adnak ki.⁶ A kölcsönös kritika gyakran igen fontos mozzanatok tudatosít mindkét irányzat elméleti alapjáról. Az új institutionalisták szerint például a neoklasszikus közgazdaságtanban a vállalat nem több mint puszta termelési függvény. Ábrázolásakor az olyan zavaró részletektől, mint a piaci bizonytalanság, a tranzakciós költségek stb. minél sterilebben igyekeznek elvonatkoztatni. Formailag létezik ugyan az idő dimenziója, ám a piaci egyensúly, mint kiindulópont, valójában leértékeli azt, hiszen az individuumot mint aktort egy adott gazdasági változó dinamikájára (kereslet vagy kínálat) mindenkor azonos, időtlen reakcióval feltételezi.⁷ Nem hagyható ugyanakkor figyelmen kívül az a kritikai észrevétel sem, miszerint a neoinstitutionaliz-

⁴ Rickett, Martin: *The Economics of the Business Enterprise. New Approaches to the Firm*. Harvester, New York – London – Toronto – Sydney – Tokyo, 1987. 18. (a továbbiakban: Rickett)

⁵ Az „interlock” témaköréről magyarul legújabbán lásd Peter Eigner, Pogány Ágnes és Tomka Béla tanulmányait a *Replika* 25. (1997. márciusi) számának bank-történeti blokkjában (23-89. o.)

⁶ A kliometrikusok európai társulása 1991-ben alakult meg, „European Historical Economics Society” elnevezéssel. A vállalat-történet-szek európai egyesülete, a „European Business History Association” 1994 óta létezik.

⁷ Rickett 16. sköv.

mus valójában csak szavakban szakít a piaci diskurzus normáival, a gyakorlatban az intézményeken belüli egyéni mozgásokat végső soron maga is piaci kategóriákban értelmezi. Igaz ez mind a részesarató, mind a menedzser teljesítmény-motivációjára. Megfogalmazódott olyan vélemény is, hogy az institucionalizmusnak valójában nincs önálló, egységes metodológiája. Ha már mindenáron módszertani sajátosságokat akarunk neki tulajdonítani, akkor az inkább a „történet-elmésülésre”, a történetírásban is ismert „kolligációra” emlékeztet, amelynek során tényeket, alacsony szintű általánosításokat, magas szintű elméleteket és értéktételeket koherens elbeszéléssé (narrációvá) kapcsolnak össze.⁸ Érdemi bírálatnak tekinthető az is, miszerint az institutionalisták sokszor ott is kerülnek a kvantifikációt, ahol arra valójában semmilyen kizáró ok nem lenne. Az viszont erős túlzás, hogy az lesz vállalattörténész, aki nem tud számolni.

Hogy mi volt az oka annak, hogy nálunk sem az egyik, sem a másik irányzat nem gyakorolt számottevő befolyást, azt nem ennek az előadásnak a feladata kideríteni. Nem feledkezhettünk azonban meg arról, hogy elsősorban a hetvenes években még voltak adaptációs kísérletek.⁹ Azon viszont csak értetlenkedni lehet, hogy később mértékadó személyiségek anélkül nyilvánították halottnak valamelyik irányzatot, hogy kísérleteztek volna érdemi megismerésükkel. Kétes dicsőség, de tény, hogy a történetírás eddig meglehetősen „sikerrel” védte intaktságát a társadalomtudományos elméletekkel szemben. Nem mintha explicit társadalomtudományos elmélet nélkül nem lehetne ragyogó történeti munkákat írni, módszertani eszköztár nélkül viszont aligha. Az meg nincs elmélet nélkül. Ezzel a kör bezárult, másként kell tehát megpróbálni kitörni belőle.

Említésre méltó az irányzatok elméleti alapjának sorsa a magyar közgazdasági irodalomban. Mára egyértelműen a neoklasszikus iskola lett a főáram („mainstream”) nálunk. Ezt töltik tölcserrel a beiskolázott közgazdászhallgatók fejébe. Az institucionalizmus nyomai szinte kizárólag a gyakorlati menedzserképzésben vannak jelen, elméleti híveit pedig inkább a szociológusok táborában kereshetjük. Ezt a helyzetet nem lenne ildomos a hajdani (nagyon is normatív) reformközgazdaságtan utóhatásával összefüggésbe hoznunk, amely pedig – ellentmondásos módon – a szocialista piacgazdaság elterjesztésén keresztül remélte a vállalati struktúra, a „gazdaság-irányítási rendszer” („a mechanizmus”) átalakítását. Annál is kevésbé, hiszen épp ennek az áramlatnak egyik leágazásaként alakult ki a magyar közgazdasági irodalomban egy alapjában esettanulmányokra épülő, a „steril” elméleti modellekkel empirikusan dacoló, a gazdaság „tényleges” működési módjait mikroszinten leíró („appreciatív”) irányzat. Hozzátehetjük, hogy véleményünk szerint a marxista indoktrinációból az institutionalizmushoz valójában egyenesebb út vezethetett volna, ami természetesen a gazdaságtörténeti konzekvenciákra is igaz, különösen, ha szem előtt tartjuk a módszertanról elmondottakat. A hosszabb időtartamok iránti érzék hiányára vall ugyanakkor, hogy az új gazdaságtörténet nem keltett rezonanciát honi makroökonómus körökben sem.

Ma azonban már – szerencsére (!) – nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy egyiket sem, vagy egyiket, illetve másikat külön-külön adaptáljuk. Egyrészt mert kétségben vagyunk és lassan már Friedrich List nyelven sem tudunk egy gazdaságtörténeti folyóiratot elolvasni. Mindkét áramlat ismeretében, az egymásról alkotott kölcsönös bírálat tudomásul vételével csakis szisztematikus adaptációról lehet szó. Ez a divatok majmolásával szemben is ellenállóbbá tesz. Nekünk manapság különösen nem lehet a „sem piac, sem menedzsment” (duplán alliterálva: „neither market, nor management”) általános szkepticizmu-

⁸ Blaug, Mark: *The methodology of economics or how economists explain*. Cambridge, 1980. 126-127.

⁹ Benda Gyula: *New Economic History. Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 1975., illetve Berend T. Iván: *A vállalati fejlődés útjai és sajátosságai a XX. századi magyar iparban. Kutatási koncepció. Valóság*, 1974/2. 29-41. (a továbbiakban: Berend 1974.) A kétféle adaptációs kísérlet módszertani különbségét illetően meg kell jegyeznünk, hogy míg az előző ismertetés nem ment túl azon, hogy az irányzat szemlézése során ötleteket nyerjen a továbbgondoláshoz, addig a második rögtön alkalmazni is próbálta az újabb megközelítés kategóriáit a magyarországi fejlődésre.

sába menekülni. Mint a két irányzat bemutatásából is kitetszett (és ez természetesen egyben önkritikus megállapítás), a gazdaságtörténetet csak makro- és mikroszinten interpretálható. Mind a piac, mind az intézményi hierarchia kikerülhetetlen a tudományos megközelítés számára. Ma már a történeti gazdaságtan is igyekszik belátni, hogy a piacosodás valójában a háztartások, vállalatok és az államháztartás közötti térben tud terjeszkedni.¹⁰ Ráadásul a gazdasági aktorok intézményi és piaci közötti választóvonal sem egyértelmű, már a piacok intézményszerűsége okán sem. Nemcsak átlapolások vannak a vállalatok és piacok között, hanem senkiföldjének tűnő területek is. Mindez nem jelent mást, mint, hogy elméletileg bevallottan cklektikusnak kell lennünk, annak valamennyi módszertani konzekvenciájával együtt.

II.

A következőkben két konkrét problémát szeretnék felvetni, amelyek újragondolása a fenti elméleti és módszertani szempontból kívánatos lenne a 20. századi magyar történelem számára is.

1. Az uradalom – nagybirtok – agrárnagyüzem kérdéskörét.

2. A nagyipari vállalat („big business”) – gyár témáját.

Aligha vitatható, hogy mindkettő történelemszemléletünk alapjait érinti.

A *nagybirtok* szinte állandóan foglalkoztatta a 20. századi magyar történetírást. Elegendő olyan neveket említenünk, mint Szekfű Gyula, a Domanovszky iskola tagjai Berlász Jenővel, Wellmann Imrével bezárólag, Szabad György, Szabó István tanítványai Für Lajostól Oláh József, legújabbán pedig Tóth Tibor és a nyomában haladók.¹¹ A kérdés állandóan politikai töltettel bírt, miközben a jelszavak szintjén a „feudális nagybirtokból” az idő múlásával „feudális maradvány”, majd utóbb „feudális eredetű nagybirtok” lett. A felhalmozott kutatási eredmények elméleti rendszerbe illesztése szinte mindvégig a század első felében kidolgozott „Grundherrschaft” – „Gutswirtschaft” gondolkörön belül maradt.¹² A szigorú stadiális tipológiában gondolkodás több lépcsőben alakított ki olyan koncepciót, miszerint a „modern típusú távolsági kereskedelem” piaci szívó hatása meghatározó módon járult hozzá ahhoz, hogy az árkereskedő és ártermelő nagybirtok megmerevítse az Elbától keletre húzódó terület agrárviszonyait.¹³ A magyarországi feudalizmus becsületére legyen mondva,

¹⁰ North, Douglass C.: Markets and other Allocation Systems in the History: the Challenge of Karl Polanyi. *Journal of European Economic History*, 1977/6. 703-717.

¹¹ Szekfű Gyula: A magyar nagybirtok történelmi szerepéről. *Magyar Szemle*, 1928. 2. 305-314.; Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770-1805. esztendőkre. Budapest, 1933.; Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Budapest, 1957.; Für Lajos: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870-1914. Budapest, 1969.; Tóth Tibor: Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig. Budapest, 1977.; Kaposi Zoltán: Uradalom és jövedelmezőség a 19. század elején Somogyban. In: A Dunántúl településtörténete VIII. Szerkesztette: Nemes István. Pécs, 1990. 171-180. Bizonyára vannak olyanok, akik úgy érezhetik, hogy igazságtalanul megfélemlítettünk róluk. Ebben a jegyzetben nem törökdhetünk teljességre, csak a permanenciát és a sokszínűséget kívántuk jelezni.

¹² Érdemes megemlíteni, hogy az uradalomtörténeti iskola mentora a harmincas évek végére kialakított koncepciójában nem arra a következtetésre jutott a felhalmozott levéltári anyagból, mint a későbbi értelmezők. Maga Domanovszky Sándor úgy látta: „a majorsági gazdasági szervezet keleten nem volt olyan általános, mint ahogyan feltételezik ... a majorsági gazdálkodás első nekifutása a fejlődés feltételeinek hiánya miatt már a XIII. században meghiúsult, és ezen az alapon a XV. és a XVI. századi átmeneti sikerek után a XVII. században ismét visszaszorult.” A majorsági gazdálkodás magyarországi történetéhez (eredetileg németül 1938.). In: Domanovszky Sándor: *Gazdaság és társadalom a közép-korban*. Válogatta: Glatz Ferenc. Gondolat, Budapest, 1979. 191-192.

¹³ Pach Zsigmond Pál: Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. Századok, 1948/1-4.; Pach Zsigmond Pál: A magyarországi agrárfejlődés elkenyeredése a nyugat-curóipától.

hogyan éltek ebben a „kései” fázisában merevedése távolról sem tekinthető lebecsülendő teljesítménynek. Ha nem erre az oldalra rendezték az egyenletet – mint Wallerstein koncepciójában –, a kora újkori kelet-európai agrárregió szőröstül-bőröstül a „modern világgazdaság” periférikus részévé minősült.¹⁴ Az az újraolvasási törekvés, amely a magyarországi nagybirtok európai helyét új módon próbálta megfogalmazni – szintén nélkülözve a korszerű institutionális elmélet alapjait – az értelmezés mérlegét a másik oldalra igyekezett átbillenteni.¹⁵ Ugyanez mondható el a nagybirtoktól a nagyüzemig húzódó ív igazán autochton, primér forrásokon alapuló értelmezési kísérletéről, Tóth Tibor szellemi invenciójáról. A napóleoni háborúktól a 19. század végéig datált fejlődési szakasz, a „nagybirtok-üzem”, mint elsődlegesen területi-koncentráció, érzékelhetően meghatározó jelentőségű a további kutatások számára. Miközben azonban a kialakult fejlődésmentet nem tudta mással, mint a főként háborús piaci kereslettel magyarázni, a piacot, a Habsburg birodalom piacát, valójában piaccon túli, ha tetszik, természetfeletti (negatív) tulajdonságokkal ruházta fel. Olyanokkal, amelyekkel mellesleg maga a nagybirtok is rendelkezett.¹⁶ Holott a piacra termelés növeléséhez – változatlan technológiai színvonalon is – elegendő lehetett akár a belső információs rendszer pontosabbá, az irányítás szakszerűbbé tétele, hatékonyabb munkaellenőrzés, a szerződéses munkaformák révén fokozott ösztönzés. Az, amit a régebbi irodalom „racionalizálásként” emlegetett, a mai kutatásban „bürokratizálásként”, intézményes jelentőségének teljében bukkan fel újra.¹⁷

(A feudáliszmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez). Agrártörténeti Szemle, 1961/1. 1-9.; Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV-XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968/5-6. 863-897.

¹⁴ „...a földesúr a tőkés világgazdaság számára termelt. Kizsákmányoló erejének gazdasági határait a piac kereslet-kínálat függvénye szabta meg ... amit mi 'coerced cash-crop labour'-nak nevezünk, az a munkaellenőrzés olyan formája, amelyet a tőkés és nem a feudális gazdaságban gyakorolnak.” Immanuel Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században. Gondolat, Budapest, 1983. 156-157. A kötet fordítói láthatóan nem lévén tisztában a „munkakényszer” és a „kényszermunka” különbségével, a „kényszerített piaca termelő munkát” – tévesen – „piacra termelő kényszermunkaként” adták vissza.

¹⁵ „Ezek a korántsem széles körű és kibővítésre váró bizonyítékok megerősíteni látszanak azt a hipotézist, miszerint a mezőgazdasági szervezet c típusában a földesúri monopóliumok elosztási funkciót töltöttek be. A javak elosztása pedig feltételezi előzetes begyűjtésüket, a bőr- vagy gabonafoglalást, sóvárlást stb. A földesurak a jobbágyság által előállított termékek bizonyos hányada és az allodiális üzem termelése felett rendelkeztek. Az elosztás folyamatába ezek és a birtok határain kívül eső területekről beszerzett termékek kerültek. A majorsági termékek többnyire nem hagyták el a birtok területét, az allodiális gabonatermelés a szükséges javak megszerzését célozta. Az elmondottakból egy zárt termelő-fogyasztó körben mozgó gazdaság képe bontakozik ki. A gazdálkodás egyes mozzanatait – termelés, forgalom, elosztás, fogyasztás – a nagybirtok gazdasági berendezkedése magában foglalta. Az úri jogok, a nemesi kiváltságok a forgalom és az elosztás területén érvényesültek, 'helyettesítve' a hiányzó piaci mechanizmusokat.” Köbli József: „Porosz utas” volt-e gazdaságfejlődésünk? Medvetánc, 1985/2-3. 31.

¹⁶ „...a nagybirtoküzem kialakulásával elinduló agrárfejlődés valamennyi társadalmi, gazdasági nyomorúságáért ezt, a gazdaság immanens törvényeitől nagymértékben független, hatalmi döntések által meghatározott, majd befolyásolt késlekedő-késleltetett tőkés fejlődést tehetjük felelőssé. Főként és elsősorban azokat a döntéseket, amelyek eredményeként a magyar gazdaság az egész Habsburg-birodalmat jelentő gazdasági térséghez integrálódott.” Tóth Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái. Magvető, Budapest, 1980. 35. Ld. később az 1848 utáni fejlődésre: „A biztos piac meglepte feltétlenül nagy jelentőségű volt, de arról sem szabad elfeledkezniünk, hogy a magyar mezőgazdasággal szemben támasztott egyoldalú piaci kereslet egyszerűen az adott külterjes termékszerkezet megőrződését is eredményezte, s ezzel elősegítette a területi koncentrációk tendenciájának továbbérvényesülését is.” Uo. 43.

¹⁷ „Az újkor megtermi mind a kettőt: a gazdasága és jövedelmei iránt érdeklődő nagybirtokost és a racionális szervezetet egyaránt. A földesúr tőle telhetőleg növeli a termény- és pénzadók összegét, ellenszolgáltatást kér a korábban közös erdő és legelő használatáért, faizásért és makkoltatásért, bírságokat

A lépten-nyomon, önkéntelenül vagy tudatosan piacot és intézményt közös nevezőre hozó törekvésekhez képest mennyiben hozhat újat az előadás első részében felkínált eklekticizmus?

Agrártörténet-írásunk mindig számításba vette a nagybirtok-komplexumok uradalmakra, majorságokra és kerületekre való tagoltságát. Legjobb képviselői tisztában voltak a statisztikai összefüggések felvételi szempontjaiból adódó nehézségekkel is. Tehát, ha mondjuk egy-egy birtokosnak a különböző törvényhatóságok területén elhelyezkedő birtokait összevonták, akkor a földtulajdon-viszonyok szempontjából kétségtelenül korrekt módon jártak el. Eltakartak azonban egy, a gazdálkodás szempontjából alapvető összefüggést, amelyre csakis a nominális vizsgálatok deríthetnek fényt. (Mindenek előtt Kolossa Tibor és Puskás Júlia, valamint Scott M. Eddie gazdacíműtárakra vonatkozó legújabb számítógépes elemzésére hivatkozunk.¹⁸) Ha ugyanis az egy birtokoshoz tartozó uradalmak között is zajlott forgalom, tehát ezek nem voltak tisztán önellátó egységek, akkor ez a termékek előbbukkanhat akár a szállítási statisztikában is, mégsem piaci allokáció. Alapvetően érinti ugyanakkor a piaci folyamatokat, az árakat is beleértve, hiszen az árualapok körét csökkenti. Ez a kérdés azonban alig került az érdeklődés homlokterébe, kutatási feladatként való megfogalmazására is csak legújabban került sor.¹⁹ Szinte kizárólag csak a jobbágyparaszti gazdaságtól elvont természetes alapokról (munka-, illetve terményjára) olvashattunk.

Nincs rendszerezett képünk a robot – szupererogáció – ledolgozás – szerződéses munkafarmák – bérletek – bérmunka kérdésköréről sem. A 19. századi átmenet vizsgálatánál mindig is a munkajáradék és a bérmunka antagonisztikus pólusai adták az elemzés kereteit. A járadék, illetve a munkabér nagyságának meghatározása ugyanakkor alapvető nehézségekbe ütközött. Az uradalmi adminisztráció például a robotot és a kényszerített bérmunkát egymással összemérhetetlenül könyvelte, hiszen az egyik a bevételi, a másik a kiadási oldalra esett.²⁰ Másként fogalmazva, míg az egyik ingyért volt, a másik pénzbe került. Az pedig itt nem számított, hogy mennyivel kevesebbe került, mint hogyha „teljes” munkabér járt volna a munkavégzőnek. Ugyanez vonatkozik a mezőgazdasági munkabérekkel kapcsolatos szá-

ró ki – s e többletköveteléseknek engedékenység nélkül eleget szerez az uradalmi hivatalnokság, mely most már rövid úton és keményen nyúl le a jobbágságig s az úrbéres szolgáltatásokat egyenesen, zökkenők nélkül és – ideális esetben – teljes egészükben eljuttatja a nagybirtokoshoz.” Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 686. Ld. újabban és részletesebben a kérdéstről Vári András: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17-19. században. Történelmi Szemle, 1990/1-2. 1-28. S bár az institutionális változás elmélete mára a hajdani kliometereket is utolérte, a nagybirtok átalakulását vizsgáló, példaként idézhető kvantitatív mikroelemzés kizárólag a termelési tényezők növekedésére összpontosít. Komlos, John –Benda, Gyula: Agricultural Development on a Hungarian Estate in the Nineteenth Century. In: Fra Spazio e Tempo. Studi in Onore di Luigi de Rosa. II. Napoli-Roma-Benevento-Milano, 1995. 545-556.

¹⁸ Kolossa Tibor – Puskás Júlia: A 100 kat. holdon felüli birtokterület tulajdoni és birtokkezelési struktúrája Magyarországon 1911-ben. Agrártörténelmi Szemle, 1978/3-4. 444-480.; Eddie M. Scott – Hutterer Ingrid – Székely Iván: Fél évszázad birtokviszonyai. Történelmi Szemle, 1990/3-4. 301-356.

¹⁹ Csitse András: Zalaszántó gazdasága és társadalma 1790-1850. Egyetemi doktori értekezés. BKE. 1996. 66-68.

²⁰ „...ezekben a gyalognapokban rejtőzködnek valószínűleg a ’supererogatum’-napok. Ugyanis az uradalmak pénztárkönyveiben és számadási kivonataiban nem tettek különbséget a saját vagy idegen jobbágy napszáma között, s az uradalom saját jobbágyainak az elővétel jogán igénybe vett munkáját és más alkalmi bérmunkások napszámaikat együtt számolták el, így végeredményben az mind a napszám végösszegeiben, mind a robotkimutatásokban szerepelt. Viszont így a supererogatumot sem az alkalmi bérmunkáért kifizetett összegben, sem annak gyalognapokra átszámított értékében, sem pedig a robotkimutatásokban nem választhatjuk el.” Oláh József: A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében. In: Agrártörténelmi tanulmányok. Szerkesztette: Szabó István. Budapest, 1960. 302.

mításokra is.²¹ Ha csak a pénzbeli béreket vesszük tekintetbe, a komencióba kapott rész figyelmen kívül hagyásával, aligha ragadhatjuk meg a valós tendenciákat. Ha a komenciót pénzbe akarjuk átszámítani, akkor az a kérdés, hogy milyen árakat fogunk alkalmazni. Hiszen a szerződő felek nyilván azért állapodtak meg a komencióban, mert valamilyen okból mindketten el akartak térni a tisztán piaci értékeléstől. A komenció hányada az összmunkabéren belül kétségtelenül nehezen számítható ki, de a komenció időbeli változásának iránya kiválóan elemezhető a szerződések kvalitatív vizsgálatával. Az institutionalista instrumentárium számára szinte kínálják magukat az ilyen explicit kontraktusok. De nyilvánvalóan az sem tekinthető véletlennek, hogy az érdemi kérdések tematizálásához sokkal több ösztönzést nyerhettünk a szociográfus és szemű történeti elemzéseiből, mint a történetírás fogalommagyarázataiból.²²

Végso soron azonban institutionalizmus sem kell hozzá, hogy feltegyük a kérdést: mi tart vissza bennünket attól, hogy a "feudális eredetű maradvány" mára végképp értelmét veszített toposzát a történelmi lomtárba helyezzük?

Az *ipari nagyvállalatok* témája viszonylag későn, mondhatnánk, szinte post festum került az érdeklődés homlokterébe. Ebből a szempontból azonban kezdettől fogva zavaró volt, hogy a népszámlálások ún. vállalati statisztikája valójában nem vállalati, hanem üzemi felvételt jelentett. Ezzel függött össze, hogy mondjuk az 1000 főnél többet foglalkoztató „vállalatok” statisztikájában külön-külön találhatjuk a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. salgótarjáni és ózdi gyártelepét (a borsodnádasi nyilván az 1000 fő alattiak között maradt). Mennél több gyáregységre ágazottan diverzifikálta termelését tehát egy vállalat, annál decentralizáltabb termelési szervezet bukkant elő a népszámlálások adatfelvételeiből. Ez egyébként a marxista ipartörténet-írásnak azért okozott nehézségeket, mert igen nehezen tette dokumentálhatóvá az obligát ipari koncentrációt. Ránki György mesélte, még annakidején, hogy mennyire „megzavarta őket” ez a probléma, amikor a századfordulós könyvük után 1933-44-re áttérve keresték a monopolista koncentráció következményeit (az 1919-29 közötti gazdaság története harmadikként, már nem kizárólag gyáripar-történetként készült el). Az ötvenes-hatvanas évek hazai irodalma azonban nem vállalatokat keresett a történelemben sem. Az azóta is „úgy maradt” üzemtörténetnek sem ez volt a legfontosabb gondja.²³ A Compassokból ki lehetett bányászni az alaptöket, a monstrummá növesztett óriásbankokat pedig körül lehetett lombozni ipari nexusokkal, így a történet igazi hőse a monopóliumokra épülő, a gyártelepekből összetevődő ágazat lehetett. Nem a hitelt felvevő, piacra termelő vállalat. A vállalati alaptöket kitevő részvények tőzsdei árfolyamának összehasonlítására sohasem került sor.

²¹ Eddie, Scott M: Die Landwirtschaft als Quelle des Arbeits-Angebots. Mutmassungen aus der Geschichte Ungarns 1870 bis 1913. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1969/2. 215-235.

²² Vági Gábor: Mezőhegyes. Századvég, Budapest, 1994. 56. sköv. „A fogalmi osztályozás végeredménye: a gazdasági cselédeken kívül, lényegileg bérmunkásokat kell érteni, de munkaviszonyukat feudális elemek is átszövik. Bizonyára ez utóbbiakon háborodott fel annyira egynémely szocialista a századclón, később pedig a népi írók tábora. Ezzel a hivatásos történettudomány viszonylag könnyű lélekkel lezárhatja a cselédség mibenléteinek – mondhatni, szaktudományos jellegű – fogalmi kérdését. Mi ne érijük most be ezzel a válasszal. Nem azt kellene tisztáznunk, hogy bérmunkások voltak-e a cselédek – minden bizonnyal nem azok voltak –, hanem megérteni: mi alól kellett a cselédeknek felszabadulniuk? Mi alól kellett volna és mi alól lehetett felszabadulniuk?” (Eredetileg: 1981.)

²³ Hanák Péter: Az üzemtörténet kutatásának problémái c. írása (eredetileg Századok, 1968/5-6. 915-941.). 1979-es újraközlésékor változatlanul aktuálisnak tekintette alábbi megállapítását: „A történetírásnak ezt az új ágát egyes külföldi országokban vállalkozás- vagy vállalat-történetnek nevezik. Ennek tárgya mindenesetre szélesebb: a gyárakon és üzemeken kívül felöleli a hitelintézetek, a kereskedelmi, közlekedési, biztosítási és egyéb vállalatok történetét is. Minthogy nálunk a kutatás ilyen irányban nem terjeszkedett ki, magyar vonatkozásban az üzemtörténet megjelölést használok.” In: Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok. Szerkesztette: Ince Miklós. Budapest, 1979. 47.

Vállalat és üzem egzakt megkülönböztetése akkor sem történt meg, amikor az új mechanizmus már rehabilitálta a vállalatot, sőt a „chandleri kezek” is megérintették a magyar gazdaságtörténet-írást. A korábban megformált kép olyan erősnak bizonyult, hogy az újabb megközelítés csírát is magához idomította.²⁴ A vízió talán még inkább allegorikussá vált: gondoljunk csak a „kitöredezett szárú piramis” azóta is minden vizsgán reprodukált halhatatlanságára. Az állítás, hogy a vállalati struktúra óriásai és aprói közül hiányzik a „középvállalat”, valójában mindig is az üzemekre vonatkozott.

Friss szellemű megközelítésnek itt is lehetne érdemi hozadéka. Manapság újra divatba jött a legnagyobb vállalatok ranglistájának összcállítása, piaci értékelés alapján. Ez a kutatás a múltra nézve is elvégezhető. Nem a népszámlálás, hanem a Compassok és a tőzsdei árjegyző lap alapján. A szűk, igazán nagyvállalati körből egyedül a „Rima” volt az, amely 1912-ben nagyságrendje alapján felkerülhetne a világ top 100 listájára.²⁵ Az *árfolyam* szerinti értékelésben testhosszal nyomában haladó nagyvállalatok nem kifejezetten ipari, hanem bányavállalatok voltak (MÁK Rt., Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.). Jócskán leszakadva következtek olyan iparvállalatok, mint a Ganz és Társa – Danubius Gép-, Waggon- és Hajógyár, a Beocsini Cementgyár, vagy a Magyar Cukoripar Rt. A Rima és a többi ipari nagyvállalat közötti távolság a nominálisan értékelt *alaptőke* szerint sem volt ennél kisebb. Egyedül a mérlegfőösszeg alapján került közelebb a Rimához a Ganz, egyúttal megelőzve az említett nagy szénbányászati cégeket is. A *mérlegfőösszeg* szerinti listán egyébként a harmadik helyre az Osztrák-Magyar Államvasút Társaság kerülne, ha szoros értelemben vett ipari tevékenységével („művek és gyárak”, a mérlegfőösszeg kb. egyötöde) állítjuk be a rangsorba. Ezek voltak azok a vállalatok, amelyek megfeleltek a Monarchia „economy of scale” követelményeinek (bármilyen fantáziátlan legyen is ennek a terminusnak a hivatalos magyar fordítása: „mértgazdaságosság”). A részvénytársasági nagyvállalatok során végigtekintve azonban valójában nincs „kitöredezés”, ha fentről lefelé haladunk. Erről már csak azért sem lehetett szó, mert a magyarországi iparosodás húzóágazatát jelentő malomipar a vállalati struktúrában igazából a középvállalati kört erősítette. Az természetesen nyitott kérdés marad, hogy miként értékelhetjük a családi alapon álló, nem részvénytársasági vállalkozásokat.

Az iparfejlődésről berögződött képből tőkekonzentráció, centralizáció, fúzió, monopólium és kartell ugyanannak az egy irányba mutató, teleologikus folyamatnak az alakváltozatai voltak. A kortársak kiemelték ugyan a magyarországi „kartellkapitalizmus” sajátosságát, de az a gondolat nem vetődött fel, hogy a diverzifikált termelési szervezetben a kartell nem az összcsovdadás irányába hatott, hanem annak éppen alternatívájaként,²⁶ s nem érintette a vállalati termelési szervezet belső hierarchiáját sem. A kartellt szidni illett, mert árfelhajtó hatású volt, de hogy milyen folyamatokra jelentett institutionális választ, arról már alig szólt a fáma. Arról pedig még kevésbé, hogy a piacok kartellszerű felosztására valójában csak az iparágak bizonyos körében került sor, és még ezek sem bizonyultak mindig tartós képződményeknek. A tartósság igen nagy mértékben függött attól, hogy volt-e az adott termékre a Monarchia cislajtán felén kartell, ugyanis az ún. közös kartell sokszor szívósabbnak bizonyult, mint a csak hazai. A kartellek életciklusa a piaci konjunktúrától is függött. A szerző-

²⁴ „...már első, Ránki Györggyel közösen írott és 1955-ben megjelent könyvünkben bemutattuk a magyar nagyipar vállalati-szerkezeti tagolódásának szembevetését sajátosságát, s felhívtuk a figyelmet rá, hogy Magyarországon nem található meg e szerkezet piramis jellegű felépítése, amikor is a kisebb üzemkategoróriák legszélesebb talpazatára épül fel a fokozatosan növekvő üzemnagyságok fokozatosan csökkenő köre.” Berend 30. A koncepcióból kiühdulva TDK dolgozatok, diplomamunkák és doktori disszertációk is születtek, de ezek ismereteink szerint nem kerültek publikálásra.

²⁵ Schmitz, Christopher: *The World's Largest Industrial Companies of 1912*. Business History, 37. No. 4. 1995. 85-96. A magyar adatokra első kísérletként lásd Tábori Tamás: *Az 1912. év legnagyobb magyar iparvállalatai*. Széchenyi Szakkollégium, kurzusbeszámoló, 1997.

²⁶ Varga Jenő: *A magyar kartellek*. Budapest, 1912.; Aradi Viktor: *Jegyzetek a magyar ipar kórrajzához*. Huszadik Század, 1912. (II) 125-132.

décsk többnyire a dekonjunktúra idején jöttek létre, általában néhány évre. A konjunktúra beköszöntével azután vagy felbontották a megállapodást, vagy csak lejártával feledkeztek el meghosszabbításáról. Igazán tartósan fennmaradt hazai kartellnek – itt most nem részletezhető okok miatt – a szénkartell tekinthetjük az első világháború előtt.²⁷ A kartellek egyébként szintén kínálják magukat a szisztematikus kontraktus-elmzésre (bár jó néhány szerződés fennmaradt a levéltárakban, idáig még sem került sor érdemi kiaknázásukra). Ugyanakkor kiváló terepet szolgáltatnak arra is, hogy a kartell-szerződések konjunktúrára gyakorolt visszahatását is elemezhessek az átalakuláson keresztül.

III.

Talán még nem késő, hogy egyszer a saját múltunkról olyan kapitalizmus-képet alakíthassunk ki magunknak, amelyben az egyszeri történész módjára legalább eligazodunk. A Makkai Lászlónak tulajdonított halhatatlan bonmot-ra gondolok, miszerint minden történelmszt azon (kandidátusi) próbának kellene kitenni, hogy visszaeresztik abba a korszakba, amellyel foglalkozik. Ha túléli – történész. Külön probléma persze, hogy hova küldjük a „jelenkor-történelmszt”? A már egyszer befejezett múlt ismeretének azonban így is előnyös lenne, hogy valószínűleg nem próbálhatná senki innen-onnan örökölt, történelmi vélt vízióját a jelenre ráerőltetni. Ha már így hozta a „sors”, hogy nekünk megint piacgazdaság kell, legalább tudjuk, hogy mi az, amit nem akarunk. Erre annál inkább szükségünk van, mivel elméleti és módszertani esszénk inkább falszifikálta a tesztelésre választott (neo)klasszikussá vált tételeket.

²⁷ Berend Iván – Ránki György: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900-1914. Szikra, Budapest, 1955. 87. sköv.

KISS GÁBOR ZOLTÁN

Inspiratív metahistóriai elegy

Az *újhistorizmus* (new historicism), más néven – számos elnevezése közül talán a legindokoltabbat használva – *kultúrpoézis* (cultural poetics) a hazai irodalomértelmező gyakorlat számára nem ismeretlen fogalom. Az általa jelölt irodalomkritikai attitűd mibenléte viszont korántsem egyértelmű ugyancsak értelmezői közösség(ek) számára. A különböző elnevezései melletti és elleni érvek sokaságától, valamint az általuk jelölt heterogén „irányzat” ismerettségétől bevezetőnkben eltekinthetünk – lévén azt a *Helikon* 1998/1-2-es újhistorizmus-száma már körvonalazta. Másfelől itteni feladatunk nem is teszi szükségessé egy eredendően *irodalmi* kontextusban használatos és *irodalmi* művekkel foglalatosskódó megközelítés kizárólagosan irodalomtudományi vonatkozású kifejtését. Az, hogy a jelen fórum nem feltétlen igényli az újhistorizmus kifejezeten e tárgyú eredményeinek taglalását, azt sem engedheti meg, hogy ha mégoly vázlatosan is, de ne érintsük az elsősorban mégiscsak irodalomelméleti problematikát. Nem mintha az e bevezetést követő szöveg bármilyen, akár a szűkebben vett irodalomtudományos közösség szempontjából is „magáért beszélne”. Ellenkezőleg, rendkívül heterogén jelenségről tudósít, melynek – bár különböző kritikai fórumok e tárgyú állásfoglalásai máris beszivárogtak a honi irodalomrendszerbe – még korántsem zajlottak le a nyugati polémiáihoz mérhető itthoni vitái. Ettől ugyan aligha kell tartanunk, az újhistorizmus esetleges szemléleti hozadéka viszont feltétlen megérdemli a szélesebb körű szakmai figyelem megalólegzését. Annál is inkább, mivel meggyőződésünk, hogy az újhistorizmus történetfilozófiai szempontból – ha nem is a bénító újdonság erejével ható, mindazonáltal – inspiratív metahistóriai eleggyel szolgálhat a nem szigorúan szakirányú érdeklődés számára is. Az irányzat heterogén jellegéből adódik a dolgozat csapongó – és nem feltétlen az „autentikus” újhistorizmus-olvasatot hajszólo – témafelvetése, melynek egyetlen célja egy a kultúrpoétikát tekintve releváns történetfilozófiai kontextusban mozgó újhistorizmus-olvasat körvonalazása.

Az alábbiakban tárgyalásra kerülő – a téma összetettségéből adódóan többé-kevésbé esetleges – témakörök: (1) az irodalomtörténeti kanonicitás kérdése; (2) a „társadalmi energia” – mint trópus – (ir?)relevanciája; (3) a mikro- és makrofókuszú (irodalom)történetírás és ez utóbbiak közti választás (egyelőre eldöntetlen) szükségessége; valamint (4) a (poszt)kolonialista metaforika érzékletessége – szándékaink szerint a kulturális poézis értelmezési keretként szolgálnak majd.

(1) Az újhistorizmus elméleti előfeltevéseit *részen* képező posztstrukturalizmus egyik máig forgalomban lévő előfeltevése szerint egy adott szociokulturális kontextusban különböző kényszerek mentén szerveződő gyakorlatok képezik azon határokat, melyekhez a benne élő individuumoknak szubjektummá válásuk folyamán alkalmazkodniuk kell. A koncepció talán legmarkánsabb megfogalmazója, Michel Foucault egyaránt hangsúlyozza a „szubjektivitás immanens társadalmi meghatározottságát, valamint (...) e meghatározottság nyelvi dimenzióját”.¹ A determináció logikájából adódóan mindez együtt jár azzal, hogy az ezen, megjelölésen széles határokon túl kóborlóakra nézvést a következmények igen szigorúak lehetnek. Ám nem szükségképpen azok. Léteznek olyan kevésbé látványos büntetések, kirekesztő eljárások is, melyek nem direkt represszív módon fejtik ki hatásukat. Egy adott kultúra alrendszerként megjelenő irodalomrendszerben ugyancsak működnek ilyesfajta, a határokon kívülre kerültekkel, kirekesztettekkel szembeni non-represszív *díszkurzív* techni-

¹ Csontos Szabolcs: Foucault szubjektum-felfogása. *Helikon*, 1995/1-2. (Posztzsemiotika) 128.

kák. Egyik legjelentősebb intézményük a *kánon* – itt mint konkrét megvalósulásaitól elvonatkoztatható absztrakt hatalmi eszköz –, melynek szempontunkból legfontosabb attribútuma éppen a tárgyalt határok történelmileg rekonstruálhatatlanná tétele. Pontosabban: általa „múlt és jelen között olyan fajta diszkontinuitás [jön létre], melyen csak nagyon bonyolult módon lehet áthatolni”.² A határok – melyekről kettős értelemben, egyrészt konkrét intézményi, másrészt ismeretelméleti szempontból beszélünk – elmosódása sem problémátlan, tudniillik a jelenség, mivel a kirekesztett attitűdök, gondolkodásmódok helyett nem kínál megnyugtató alternatívát, egyben elő is hívja a rájuk irányuló vágyat. Egyfelől az irodalom kultikus megközelítései a *rendszeridegen* elemeket megpróbálják kiterelni az irodalomrendszer centrumából annak perifériájára felé, másfelől a kánon maga is centruma és perifériája közt oda-vissza áramló művek összességékként értelmezhető. A helyzetet nagyban bonyolítja, másfelől gazdagítja az a körülmény, hogy a múlt és jelen közti kapcsolatot létrehozását célzó eljárások, mivel a történelmet és kultúrát egyaránt diszkurzív gyakorlatok összességékként ismerik fel, intertextuális viszonyba állítják őket a kánon szövegeivel.

Az irodalom hagyományos történeti szempontú vizsgálata, az irodalmival kapcsolatos (és a művekbe benne foglalt) egykori összefüggések, utalások és célzások filológiai rögzítése – a kultúrpoétika megközelítése szerint – legtöbbször nemhogy nem rekonstruálja a határokat, de passzív kegyeletteljességével egyenesen fokozza az irodalmi szféra „bebörtönözését” saját autonómiájába.³ Ennek mögöttes okaként általában – az újhistorizmus létrejöttének irodalomkritikai közegében domináns *újkritika* (new criticism) esetében úgyszintén – a fent említett, történetileg változó szociokulturális határokkal szembeni érzéketlenséget találjuk. A kulturális poézis feltételezései értelmében a határok felfedésével, melyekhez mérten az egykori művek megszülettek, valójában kevésbé elvont – nem pusztán az irodalom misztikus felhőjébe burkolózó – értelmezői terepre jutunk. Továbbá, mivel „egy irodalmi mű gondos olvasata ama kultúra mélyebb megértéséhez vezet, melyben létrehozták”⁴ – az elképzelés látványosan a kulturális megértés szolgálatába állítottként képzelettel az irodalom tanulmányozását. Ez egyfelől igaz, másfelől a dolog oda-vissza egyaránt értelmezhető, ti. az olvasás az irodalmi felőli érdekekkel is bírhat. Ami szempontunkból fontos, az az, hogy a kérdéseit ily módon rendező kultúrpoézis – minthogy meglátásait leggyakrabban a (nyugati) kánon centrumában álló szerzőkön, műveken trenírozza – jelentős *de-* és *rekanonizációs* potenciállal bír.

Az újkritika melletti, az irodalmi művet más értelemben transzcendáló megközelítés sajátos esete lehet az irodalmi műhöz való, *interszubjektív* viszonyulás.⁵ Ez az előbbi, egyirányú-vertikális jellegű viszony helyett egy egymás közti-horizontális relációba állítja a művet és befogadóját, aki ezáltal, figyelemáthelyeződése eredményeként a szöveg „testével”, „érzékiségével”, a „szöveg másikával” stb. foglalkozik. Az újhistorizmus francia posztstrukturalista gyökerei – elsősorban Jacques Derrida – egyértelműen implikálják ezt a módosult transzcendáló arculatot. Így nem nehéz érvelni a kulturális másságot játékba hozó kultúrpoézis interszubjektív én-mű viszonya mellett.

A posztstrukturalista hatás azonban csak *egy* a tárgyunkat ért számos inspiratív tényező közül. Az érvelést megfordítva talán nem tűnik túlzásnak, ha az újhistorizmus által szorgalmazott kritikai attitűdöt, a kultúrpoétikát – a 16. századi írásformáknál tapasztalt, általános retorikai áthatottsághoz mérhető, egyfajta „felettes műfajként” értelmezzük a mai angolszász (irodalom)történeti stúdiumokban. Különmű történeti előfeltevéseit tekintve mind a foucault-i (az egyes történeti alakzatok *logikájáról* és nem *fizikájáról* beszélő) archeológiával, mind a Hayden White-féle narratív történetelmézzel (tropológia), mind a nagy törté-

² Klaniczay Gábor: Foucault és a történetírás. Magyar Lettre Internationale, 1998 ősz, 13.

³ Vö. Greenblatt, Stephen: Shakespeare és az ördögűzők. Helikon, 1998/1-2. (Az újhistorizmus) 86. ford. Kiss Gábor.

⁴ Greenblatt: Culture (szócikk). In: Critical Terms for Literary Study. Szerkesztette: Thomas McLaughlin – Frank Lentricchia. Chicago, The University of Chicago Press, 1995.

⁵ A fenomenológiai értelmében vett transzcendentális interszubjektivitásról van szó.

nelmi tendenciáktól a történelmi „kis elbeszélések” felé forduló mikrohistoriával, mind pedig a történelem Walter Benjamin-i „száírány ellen fésülésével”⁶ párhuzamba állítható.

(2) Az „irányzat atyjaként” számon tartott és fentebb idézett Stephen Greenblatt *Shakespearean Negotiations* című könyvének bevezetőjében⁷ Shakespeare művészetéhez vonzódásának különös magyarázatát adja. „Hagyományos ízlésemmel összhangban a legmaradéktalabb intenzitást Shakespeare-nél találtam meg”. „Intenzitás” alatt hasonló dolgot ért, mint amit Harold Bloom a kanonizáló és kanonizált *The Western Canon*ban az újhistoristák szemére vet. Szerinte az újhistoristák számára Shakespeare „univerzalizációja nem történelmi, hanem fundamentális jellegű; az életüket viszi színre. Karaktereiben saját gyötrelmeikkel és fantáziáikkal szembesülnek és konfrontálódnak – nem pedig a korai merkantilista London társadalmi energiáinak manifesztációival”.⁸ A társadalmi energia – mint rámutat – nem egyéb mint *trópus*, mint ahogy a „szerző halála” vagy az „esztétikai autoritás és kreatív hatalom” is azok. Bloom kritikájának megértéséhez előbb tisztáznunk kell a „társadalmi energia” fogalmát. Greenblattnél ezt „csupán közvetve, hatása alapján azonosíthatjuk: abban a *képesség*ben érhető tetten, amely bizonyos verbális (...) nyomok számára lehetővé teszi, hogy azok kollektív fizikai és mentális tapasztalatokat hozzanak létre és formáljanak”⁹ – azaz Bloom nem téved, amikor a társadalmi energiát a freudi libidóval hozza párhuzamba, bár itt Greenblatt szándéka szerint inkább a görög *energeia*ra kellene asszociálnunk. E *képesség* birtokába bizonyos alku- és cserügyleteken (negotiation) keresztül jut egy adott szöveg, s ez lesz az, ami – Bloom vádjával ellentétben *aligha* obskurus tényezőként – e szöveg későbbi kánonpozícióját is meghatározza, valamint – az „egykori és mai” közt feszülő diszkontinuitást figyelembe véve – azt meg is indokolja. E meghatározás csakis hozzávetőleges lehet, mivel a társadalmi energia nem fizikai, hanem *retorikai potenciál* – így *aligha* mérhető.

Az említett cserügyletek közül a leggyakoribbak a *kisajátítás*, *vásárlás*, szimuláció általi, metaforikus és szinekdoché vagy metonímia általi *szimbolikus elsajátítás*.¹⁰ Mindezek alatt a társadalmi energia különböző módon történő cirkulációját kell értenünk a hagyományosan *irodalminak* és *nem irodalminak* nevezett szférák között. Továbbá azt, hogy e szférák közti *permeabilis* határok¹¹ kijelölése sokszor éppen a beáramlott energia segítségével történik, végül, hogy a határokon belüli hatásmechanizmusok a külső folyamatok lenyomatai (és fordítva). A *kultúra poétikája* kifejezésen Greenblatt az ezen összetett „értelemre” irányuló figyelmet érti.

A szférák közti tranzakciók „valutáját” – marxi terminussal – *kulturális tőkének* nevezi, melynek „mennyiségét” a szövegek nyugati kánonban betöltött pozíciója jelzi (lévén a kettő konvertibilis). Ezen a ponton térhetünk vissza Bloomhoz, aki a marxista kritika kánonkonceptiójától eltérő javaslattal áll elő: számára a kánon „a túlélők listája”, olyan művekké, melyek különféle társadalmi erők közt zajló küzdelem *ideiglenes*¹² győzteseként nyernek értel-

⁶ Benjamin, Walter: *Angelus Novus*. Magyar Helikon, 1980. 965. (A továbbiakban: Benjamin 1980.)

⁷ Magyarul: A társadalmi energia áramlása. In: *Testes* könyv I. Szerkesztette: Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor s. k. – Odorics Ferenc. Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1996. 355-372. (a továbbiakban: A társadalmi energia áramlása) ford. Bocsor Péter.

⁸ Bloom, Harold: *The Western Canon. The Books and School of the Ages*. Papermac, London, 1996. (1994) 38-39. (a továbbiakban: Bloom)

⁹ A társadalmi energia áramlása 360. (kiem. K. G.)

¹⁰ Vö. A társadalmi energia áramlása 362-364.

¹¹ A „határ” kifejezés a dolgozatban kettős értelemben használatos. Jelöli egyrészt a korábban említett globális – egy adott társadalmi-kulturális formáció egészére jellemző –, másrészt a tőle nem elválasztható „belső-külső” / „irodalmi-nem irodalmi” / „háttér-figura” dichotómiát szervező határokat.

¹² Szegedy-Maszák Mihály szerint a „kánonok lényegéhez tartozik, hogy már megalkotásuk pillanatában érvényüket veszítik.” (Irodalmi kánonok, Csokonai Kiadó, 1998. 194.)

met, ám ennek a küzdelenek – mint írja – „vajmi kevés köze van az osztályharcához”.¹³ Az osztályharc fogalmának – „mely a Marxon nevelkedett történésznek mindig szembe előtt lebeg”¹⁴ – reflektálatlan, vulgáris használata csakugyan irreleváns szempontokat hozhat be az értelmezésbe. Azonban léteznek árnyaltabb, ugyancsak *tropikus* osztályharc-konceptiók is, mint Walter Benjaminé, aki *A történelem fogalmáról* értekezve a „történelem vesztesei” és az ő nevükben síkraszálló „történelmi materializmus” alatt nem valamiféle ködös történelmi igazságszolgáltatást propagál, hanem – az újhistorizmus, kulturális materializmus és társaik felől nézve – komoly elméleti munícióval szolgál a(z angolszász) kultúrkritika számára. (Greenblatt a fentebb idézet *Culture*-szócikkében a kevés említett „kötelező olvasmány” közt nem véletlenül említi Benjamin *Illuminations* című antológiáját.) Bloom a „túlélők listájává” tett kánonával tagadja a társadalmi energia körforgásának művészetbefolyásoló jellegét. Jó-zárságot sugalló érve szerint aligha hihetjük, hogy Shakespeare akár egyetlen színjéért is e cirkulációt tehetnének felelőssé. Valójában persze nem erről van szó, eltérő kánonkonceptiójuk az írásról, a költészetről való eltérő társadalomfilozófiai előfeltevéseikre vezethető vissza. Bloom szerint „az akadémiai marxizmus, feminizmus és újhistorizmus felszíne alatt a platonizmus és a vele egykorú arisztoteliánus társadalmi medicina közti ősi polémia zajlik mindmáig”.¹⁵ Következésképpen „egy költemény nem olvasható *költeményként* – fakad ki –, mert elsődlegesen társadalmi dokumentum, esetleg a filozófia legyőzésére tett kísérlet.” Bloom ismételtén frappáns észrevétele látszólag találó: az újhistoristákra, de az egész modern irodalomelméletre is tagadhatatlan befolyással bíró Walter Benjamin egyik levelében maga is abból indul ki, hogy Platón milyen szerepet szán az *Államban* az íróknak, s nyilván elismerő véleményének ad hangot akkor, mikor Szókratész azt idézi: „ha dalban vagy a hősi versformában megszólaló édes műzsát beengeded, akkor a törvény és az általánosan elfogadott józan gondolkodás helyett a gyönyör és a fájdalom foglalják el államunkban a királyi széket” (607a). Greenblatt továbbmegy ennél: szerinte a társadalmi energiát egyenesen „az élvezet és az érdeklődés ismételhető formáival hozhatjuk kapcsolatba, a zaklatottság, fájdalom, féltelenség, szívdobbanás, sajnálat, nevetés, feszültség, megkönnyebbülés és csodálat kiváltásának képességével”.¹⁶ Az „előtér” kedvéért a „háttérre” irányuló figyelemmel lemond ugyan az olvasásról mint *egészről*, az „átfogó olvasás kellemes illúziójáról” – ami mellett Bloom továbbra is kitart. Kárpótlásképpen számos, ez ideig rejtett összefüggésbe nyer bepillantást. A kitágult értelmezői perspektíva veszélye a Bloom által felhozottakkal szemben inkább abban áll, amire Benjamin figyelmeztet: „az úgynevezett balszárny irodalmának jelentős része nem tölt be más társadalmi funkciót, mint hogy a fennálló társadalmi szituációból folyton új effektusokat és szenzációkat húz elő, a publikum szórakoztatására”.¹⁷ Kérdés, vajon a magát részben a benjaminini hagyomány letéteményeseként feltüntető újhistorizmus, kultúrpoétika, kulturális materializmus vagy éppen kulturális historizmus képes-e elkerülni az e funkcióvá válást, esetleg maga is pusztá szenzációhajhászást folytat a(z irodalmi) felelősség álcája alatt.

(3) Az „újkritikus” John M. Ellis szerint bizonyos (szöveges) nyelvi megnyilatkozásokkal kapcsolatban rendre úgy döntünk, hogy azok a továbbiakban irodalomként kezelendők. Döntésünk azonban további következményeket von maga után: azt, hogy a megnyilatkozás elválik eredetétől, kontextusától, hogy megszabadul materiális kötelékeitől – s „éri dús, csodás / Tengeri elváltozás”.¹⁸ (*A vihar* – mint olyan szöveg idézése, amely „a posztkoloniális

¹³ Bloom 38.

¹⁴ Benjamin 1980. 963.

¹⁵ Bloom 18.

¹⁶ A társadalmi energia áramlása 360.

¹⁷ Benjamin, Walter: *The Author as Producer*. In: *Understanding Brecht*. London, 1973. 94.

¹⁸ Shakespeare: *A vihar*. I, 2.; Ellis, John M.: *The Relevant Context of a Literary Text*. In: *The Theory of Literary Criticism: A Logical Analysis*. Berkeley, California, 1974. 104-121.

olvasatok afféle gyakorlóterepce lett¹⁹ – a továbbiakra előrcutalva nem véletlen.) Ellis érvelése csupán látszólag különbözik Bloométól, akinél ugyan a kontextus nem iktatódik ki teljes egészében a műértelmezésből, mégis megszabadulván politikai felhangjaitól oly mértékben *sterilizálódik*, hogy kérdéssé válik, hogy számolhatunk-e vele a továbbiakban. A Greenblattre személyes hatással bíró Raymond Williams úgy véli, hogy egy kultúra *egészének* (történeti) analíziséhez az szükséges, hogy ne csak szelektált és absztrahált „domináns” rendszereit, hanem „marginális”, „csetlegetes” és „másodlagos” rendszereit, valamint az előbbieknél csekélyebb viszonyát is tekintetbe vegyük. Az utóbbiak ugyanis nem feltétlenül amazokkal szembenállók: részben részüket képezik – részben sajátos változataik.²⁰ A „domináns” és „elnyomott” (a „győztesek” és „vesztettek”) logikájában elgondolt dichotómiák a maguk nemében rendhagyók, nem azonosíthatók maradéktalanul a bloomi váddal.

Greenblatt – továbbmenvé „az elnyomottak tradícióját” hangsúlyozó benjamin, az ezt „az otthonos és kialakuló” viszonyává szelídítő williamsi és „a Másik történelméről” beszélő foucault-i úton – a művészetet minden további nélkül képes kulturális tettként érteni, mivel az kulturális formációkba foglalt, melyekre reflektál, melyeket bírál, és melyek létrejöttét elősegíti. Greenblattet az az előfeltevés mozgatja, hogy az egyes társadalmakban léteznek olyan központi témák, melyek a társadalom összes szociális formációjában kimutathatók – a magas művésztől a valláson át a gazdasági viselkedési formáig egyaránt. Egy adott kor adott kultúrájának „szoros olvasása” – vagy a Clifford Geertz-i értelemben vett „sűrű leírása” – olyan *organikus* olvasatokat adhat eredményül, melyek képesek meghallani a történetileg tematizálhatatlant. Ugyanakkor a kultúra poétikája mentén a múltbéli – elsősorban reneszánsz – kultúrához címzett kérdések mintái az önmagunknak feltett kérdések,²¹ így ez a „halk hangon” megszólított központi téma kivétel nélkül a *saját* hangunkon fog megszólalni. Kisszámú, egymással „rezonáló” szöveg vizsgálatával visszatérünk a történelmi partikularitások terepére: rajtuk keresztül ugyan nem fogjuk a maguk teljességében megpillantani egy-egy kor fő történeti alapelveit, viszont általuk értelmezhetővé válnak a korok szimbolikus struktúrái, azok együttjátszása – mígnem valaki egyszer csak kimondja előttünk: „én”. (Greenblatt saját bevallása szerint kezdettől fogva azt az illuzórikus vágyat dédelgette, hogy talán végül „sikerül beszélnie a holtakkal”.²²)

Ez az általunk megszólaltatott „én” azonban igazából sosem konkrét, valaha volt történelmi személyt jelöl. Inkább azt mondhatnánk, hogy valaminek a reprezentánsát – egy történelmileg lokalizálható társadalmi osztálynak, kasztnak –, ami *mikroszintű* történelmi fókuszról nyitva egy szélesebb, *makroszintű* történelmi tendencia felé mutat. Jacques Revel a mikro-történetírásról értekezve azonban rámutat, hogy az optika ismételen „távollátóvá” tételével az már nem a korábról ismert képet fogja mutatni.²³ A vizsgálódás iránya ennyiben meghatározó. Azzal a „kockázattal” jár, hogy a személy(nev)ekre és lokális problémákra koncentráló mikrofókuszú perspektíva a számokra és névtelenségre alapozott kvantitatív vizsgálatok előfeltevéséül szolgáló, többé-kevésbé konszenzus tárgyát képező történeti struktúrák, haladványok (azaz a makroperspektíva) átrendezését hozhatja magával. Az, hogy a mikrohistóriától a makrohistoria felé el kell-e mozdulnunk, vita tárgyát képezi. Amellett, hogy még az ezt tagadók sem képesek maradéktalanul megtisztítani érvelésüket attól, ami ellen kikelnek – nem valószínű, hogy a két tendencia egymástól elválasztható, ennyiben talán nem is elválasztandók. A mikroperspektíva hozadéka mindenesetre több annál, mint amit a makroszintre „visszahullás” érvényteleníthetne. A mikrohistoria ezért is válhatott – mint

¹⁹ Bényei Tamás: A posztkoloniális irodalom. Helikon, 1996/4. (A posztkoloniális művelődéscsémélet) 521.

²⁰ Vö. Williams, Raymond: *Marxism and Literature*. Oxford, 1977. 121-126.

²¹ Ezen a ponton a fentiek mellett további párhuzamként a recepcióesztétika is megemlíthető.

²² A társadalmi energia áramlása 355.

²³ Revel, Jacques: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. AETAS, 1996/4. 217-237.

ahogy az újhistorizmus az amerikai kritikai mezőn – a közelmúlt domináns történeti paradigmájává. A mikrokontextusú szövegkezelés fent említett „én-megszólatatása” nem valamiféle biografikus értelemben vett „halottkultuszról” cred, hanem egy személytelen történeti individualitás képzetéből. Egy olyan elbeszélő én képzetéből, amely (aki) nem annyira konkrét, biográfiai értelemben, nem is elsősorban egy társadalmi csoport, értelmező közösség tagjaként, hanem inkább sajátos élmény- és értékvilágával, társadalmi beágyazódásának *processzusát*²⁴ illusztráló elbeszélésével áll elénk. Egy-egy ilyen „én”-t megszólatatva, az őt övező akár több száz éves hallgatást megtörő recepciótörténetétől látszólag eltávolodva – de e recepciótörténetet semmiképpen sem mellőzve – számos releváns kérdés feltehető „neki”.

(4) Ha a makroléptékben mozgó történetírást – de akár a Clifford Geertz-féle kultúr-antropológiát is – egyfajta totális *langue* (általános érvényű történelmi folyamatok, kultúra-rendszer) leírására tett kísérletként fogjuk fel, melyhez képest a mikrotörténetírás sajátos, és erre a *langue*-ra feltétel nélkül vissza nem vezethető *parole*-beszédesemények értelmező tudományaként szolgálna alternatívául, akkor ez utóbbi számára vélhetőleg *autentikusabb* formájukban mutatkoznak meg a *kéznel lévő* történelmi létezők a maguk *jelenvolt jellemzőlétében*.

A heideggeri fogalomhasználat nem véletlen. Fehér M. István Heidegger-monográfiájában egy jegyzet erejéig a magyar „bennszülött” szóval szemlélteti a világban-benne-lét (In-der-Welt-sein) terminus centrális jelentésdimenzióját: „Ha valaki *bennszülött*, akkor itt nem térbeli relációra gondolunk elsősorban [...] hanem arra, hogy ott született, azaz benső ismeretségben áll az illető vidékkel, [...] hogy elgazodik ott, kiismeri magát e körülmények között, kötődik hozzájuk stb.”²⁵ A – Hans Medick kifejezésével – *centrisztikus*²⁶ történelemlátás számára a történelmi tárgy nem ebben az „otthonosságában”, hanem a történelem (csakis a történész számára *homogén*) lefolyásából kiszakított, saját történelmi rendeltetés-egységben mutatkozik meg. A történelem „vesztéseit” centrisztikus módon, „történelem nélküli” *bennszülöttként* aposztrofáló – és nekik a történelem talmi üvegyöngyöseit elhozó – „misszionárius”-történész nem képes észrevenni a bennszülött mögül előlépő másik történelmet, azt a történetileg értett eszközcélszt, világot, melyben az értelmet nyert.

A kolonialista metaforikánál maradvány úgy tűnik, hogy a történelemlről való beszéd lehetősége annak a beszédnek a folytathatóságát garantálja, mely a terra incognita episztemológiai szituációjában élő embert egykor biztonságba ringatta. A „külső”, a „titokzatos” lehetősége – mindaddig, míg *kívüli*, míg *titok* marad – csupán elodázhatja a pillanatot, mígnem az ember kénytelen körülnézni az immár teljesen meghódított világban. Talán az ettől a pillanattól való szorongás az oka a történelemlről való beszédet benövő kolonialista fogalmiság kigyomlálhatatlanságának. Az ennek kiirtására irányuló igyekezet pedig – „maga alatt vágya a fát” – szinte biztosan *apóriába* vezet, episztemológiai nyugtalansághoz, a tehetetlenség vákuumához.

Az önnön kolonializálásával szemben „közönyös” történelem perspektívájából inautentikus-centrista történeti megközelítés, mivel kizárólag a számára egzotikumként ható tartalmi elemekre koncentrálnak, megóvják magát attól, ami önnön előfeltevésűnek átértékelésére kényszerítené. Az „elnyomottak tradíciója” melletti szolidaritás, az önnön előfeltevésűre túlzott hangsúlyt fektető újhistorizmus viszont talán indokolatlanul nagy fontosságot tulajdonít a társadalmi *ellenállásformák*, a foucault-i értelemben vett *tárgyformációk*²⁷ irodalomalakító sze-

²⁴ A kifejezés jogi értelmét (per) vagy a „processzió” (egyházi körmenet) eredetét – Jézus keresztségét, egyfajta szenvedéstörténetet – kellene szem előtt tartanunk.

²⁵ Fehér M. István: Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja. 2. bővített kiadás, Göncöl Kiadó, Budapest, 1992, 122.

²⁶ Hans Medick: Misszionáriusok a csónakban? In: Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Válogatta és fordította: Vári András. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 62-110.

²⁷ Foucault, Michel: A diszkurzív szabályszerűségek. Gond, 1998. 15-16., 284 kk. ford. Angyalosi Gergely.

repének. Az újhistorista teoretikus Richard Strier könyve – *Resistant Structures*²⁸ – részben erre utal. Továbbá azt a felismerést sejteti, miszerint az egyedi szövegek *a priori*jaként folyton olyan mozzanataikkal szembesülünk, melyek permanens módon ellenállnak az értelmezés totalizáló stratégiáinak.²⁹ Az *ellenállás* konkrét történeti-politikaiból textuális aktivitássá avanszálása az újhistorizmust jelentős támadási felülettől mentesítheti, amennyiben ha nem is megszabadítja a marxista vagy – a benjamini értelemben vett – történelmi materialista szerepétől, mindenesetre elveheti annak kellemetlen felhangjait. Egyben láthatóvá teheti azt a látni folyamatot, hogy hogyan lépnek működésbe egy-egy szöveggel szembeni előzetes sémáink, kategóriáink. A hagyományos – korszakhoz, stílushoz, nemzethez, iskolákhoz stb. kötött – (irodalom)történeti fogalmak revízióját kikényszerítő szövegunkáról van szó, mely talán történetileg relevánsabb, mindenesetre *újabb* szövegosztályozási, korszakolási stb. szempontok, kategóriák felvetésével deszakralizálhatja az irodalomtörténet sokszor merev, tárgyától eltávolító eszközrendszerét.

²⁸ Strier, Richard: *Resistant Structures. Particularity, Radicalism, and Renaissance Texts*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1995. (a továbbiakban: Strier)

²⁹ Strier 3.

STEPHEN GREENBLATT

A reneszánsz költészet rezonanciája¹

Egyszer megkérdezték Sir Walter Raleigh-t, hogy a Towerben töltött börtönbüntetésének hosszú évei alatt miért a világ történelmét írta meg a teremtéstől Róma Makedónia feletti győzelméig, helyette miért nem saját korának sokkal népszerűbb történetével foglalkozott. A válasz így hangzott: annak, aki az igazságnak túlságosan a sarkában jár, könnyen kiverhetik a fogát. Mi, akik ma reneszánsz irodalmat tanítunk Amerikában, tudjuk: nem fenyeget bennünket az a veszély, hogy elveszítjük a fogunkat. Szövegünk zömét – Shakespeare maroknyi drámájának és néhány nagyszerű költeménynek a kivételével – csak az élteti, hogy angolt tanító professzorok saját maguk számára is érthetetlen okokból változatlanul kiadják ezeket a szövegeket, és felveszik őket a kötelező olvasmányok listájára. És arra is csak a legbátrabbak vállalkoznak közülünk, hogy néhány kiemelkedő hallgatóval olyan szövegeket olvassanak, amelyeket a kortársak lelkesen ünnepeltek. Ilyenek például a következők: Tyndale *Obedience of a Christian Man* című műve, a *The Mirror for Magistrates* vagy Foxe egyháztörténete, az *Acts and Monuments*. Nem is reménykedhetünk abban, hogy a rendelkezésünkre álló rövid időben sikerül hallgatóinkkal megérteni olyasmit, mint például azt, hogy négy százötven évvel ezelőtt egy James Bainham nevű ügyvéd miért állt zokogva egy londoni templomban Tyndale *Obedience*-ét és az Újtestamentumot a mellére szorítva, és hogy miért került máglyára, amiért ragaszkodott ezekhez a könyvekhez.

Úgy vélem, helyénvaló, hogy ezen művek némelyike ellenáll annak, hogy irodalomórán foglalkozzék velük az ember, hiszen akár a Biblia, azzal az ígérennyel lépnek fel, hogy ne irodalmi szövegnek tekintsük őket, hogy olyan igazságot tulajdonítsunk nekik, amely túlmutat a pusztán emberi szerzők fiktív alkotásain. De általában nem csak a kor vallási értékezési állnak ellen annak, hogy irodalomként kezeljük őket. Hajlamosak vagyunk az irodalmi műveket ideálisként, önállóként kezelni, s úgy gondoljuk, magukban hordozzák mindazt, aminek segítségével megérthetjük jelentésüket és élvezhetjük szépségüket; a legtöbb reneszánsz szöveg viszont szorosan kapcsolódik konkrét helyzetekhez, meghatározott közösséghez, egyfajta életmintához. Taníthatjuk a korszak szerelmi költeményeit úgy, mintha cleve szöveggyűjteménybe szánták volna őket, ám a szerzők csak elvéve kívánták művüket nyomtatásban látni. Nehezen képzelhető el a Tudor-kori költők idején egy olyasfajta névtelen olvasóközönség, mint amilyent mi alkotunk a tantermeinkben; egy kis túlzással az angol reneszánsz költeményekről azt állíthatjuk, amit egy történész mond a reneszánsz asztalokról és székekről, azaz hogy „kétséges, hogy akkoriban az emberek zömének lett volna a tulajdonában olyan tárgy, amelynek a készítőjét ne ismerte volna személyesen”.

A Tudor-kori költők számíthattak rá, hogy olvasóik meghitt köre rendelkezik azzal az alapvető és hallgatólagos tudással, amellyel egyszerű szóalakzatokat megkapó kifejezésekkel tudnak változtatni, s amellyel ki tudják egészíteni a költemény jelentését; és miután bennünket nemcsak az idő, hanem a megváltozott szándékok és elvárások is elválasztanak ezektől a költeményektől, ezért sokszor semmitmondónak tűnnek számunkra, rideg mesterségbeli tökély és érzelmi üresség termékeinek látjuk őket. A reneszánsz költészet halmazából, a szép pásztorlányok és könnyes szerelmesek közül csak ritkán tűnik fel vitathatatlan intenzitásával egy-egy sor:

¹ A szerző a kaliforniai Berkeley egyetemen tanít angol irodalmat. Dolgozatát az ADE évi közgyűlésén adta elő, az 1979-es San Francisco-i MLA (Modern Language Association) konferencián. A fordítás alapjául szolgáló kiadás: ADE Bulletin, 64. 1980. május, 7-10.

*Hogy menekülnek tőlem mind a nők,
akik meztaláb illegtek szobámban!
Oly jók, szelídek, lágyak voltak ők –
s mind elvadult! Feledték, hogy korábban
bizony veszélyt is kockáztatva bátran,
kezemből vették kenyerük... De lám,
buzgón sírógnak mások oldalán!*

*Áldom szerencsém, hogy volt jobb időm,
százszorta jobb – Kivált egy kép kísért,
midőn habfályol fezte őt, s midőn
a válláról leejtve köntösét,
két karcsu karral átölelt, s beszélt,
becézve csókkal is személyemet:
„Édes szívem, hogy tetszem így neked?”*

*Nem álom volt: ébren fekiádtam én.
De jámbor voltam, s íme elhagyott:
sivár magány vár életem delén.
Szerelmétől immár szabad vagyok,
s ő is tőlem szabadságot kapott;
de mióta így bánt vélem el,
nem hagy nyugodni, hogy mit érdemel!²*

Úgy gondolom, ilyen pillanatokban kezdődhet el a reneszánsz irodalom gyümölcsöző tanítása – az ilyen pillanatokban feltárulkozik a költeménynek ama képessége, amit *rezonanciának* nevezünk. A költeménynek abbéli képessége ez, hogy felkelti érdeklődésünket, hogy megérint, hogy lelcsit bennünket. Egy pillanatra mintha eltűnnének a köztes évszázadok, újjáéled a költő, és úgy szól hozzánk, mintha egy időn kívüli, kultúránk áthatolhatatlan sajátosságain kívüli valóságban élénk.

Ezeket a személyesen is megélt pillanatokot ízlelgetem és próbálom megosztani diákjaimmal, de nem kísérel meg létüket valamiféle időtlen emberi lényeg létével magyarázni, amivel a költészet titokzatos kapcsolatban állna. Inkább arra próbálom felhasználni ezt a rezonanciát, hogy az elveszett történelmi világhoz hozzon közelebb engem és hallgatóimat, mindahhoz, ami ma már idegennek és elérhetetlennek tűnik számunkra.

Úgy vélem, hogy tanárok lévén több kell hogy érdekeljen bennünket, mivel valamiféle képzelletti felfokozottság elszigetelt élménye egy pillanatnyi kegyelmi állapot; meg kell próbálnunk a rezonanciát minél szélesebbre kiterjeszteni, egészen addig, amíg a kultúra, melybe a szöveg beágyazódik, maga is szövegszerűvé nem válik a szemünkben, amíg pontosabban és mélyebben meg nem értjük saját helyzetünket, és azokét, akik előttünk éltek. Így hát azon kapom magam, hogy az imént idézett Wyatt-költeményhez hasonló sorok kapcsán sokkal kevésbé értekezem az egyetemes vonzerőről, mint inkább az irodalmi alkotás körülményeiről, a VIII. Henrik udvarára jellemző társadalmi és nemi kapcsolatok természetéről és – már amennyiben ez rekonstruálható – a költő szándékairól.

Wyatt néhány költeménye nem azért tűnik felfokozottan rezonánsnak, mert Wyatt eldöntötte, hogy elhatárolja magát az őt körülvevő kultúrától, hanem inkább azért, mert kitért a kultúra középpontja felé irányította figyelmét. Udvari emberként részt vett az önmegjelenítés veszélyes játékában, abban a játékban, amelyben idealizmus és cinizmus, agressz-

² Wyatt, Sir Thomas: *Hogy menekülnek tőlem* (They Flee from Me). Fordította Mészöly Dezső. In: *Klasszikus angol költők I.* Európa, Budapest, 1986. 204-205.

szíó és sebezhetőség, őszinte megnyilatkozás és képmutatás szorosan összekapcsolódtak. (Valaki „egy kis vacsora utáni muzsika”-ként jellemezte VIII. Henrik udvarának költészetét, én inkább egy kis Sztálinnal való csevegésnek nevezném.) Wyatt többé-kevésbé pontosan tudta, hogy ki hallhatja költeményeit, és fel is mérte jellegzetes retorikai élénkségének, érzelmi vágyódásának, szándékos forrófejűségének hatását. Felsorolja a jól ismert szóképeket és paradoxonokat, felvonultatja az odaillő szólásokat és fordulatokat, felveszi az elvárt pózokat, de ennek ellenére újra és újra meggyőz bennünket fájdalomáról és kiábrándultságáról. Mintha a játék merészsége abban állna, hogy törékeny, kifinomult mondandóját hihetetlen szenvedéllyel közvetíti; az imént idézett költemény középső versszakának meglepően érzelmi feszültsége átszellemíti az udvari költő hagyományos panaszát, miszerint hölgye kegyetlen megcsalással viszonzta kedvességét.

Itt nem csupán az angol udvar légkörét kell felidézniünk, hanem annak a másik világnak a szokásait és erkölcsiségét is, amelyben Wyatt és sok költőtársa részt vettek: a reneszánsz diplomáciáét. Wyatt VIII. Henrikhez írt leveleiben találhatók olyan részek, ahol a politikai vonatkozások – leplezés és leplezés, szövetségkötés és lekenyerezés, a megszégyenüléstől és annak ellentététől, a megdicsőüléstől való félelem – rejtélyes módon az udvari költészet szerelmi vonatkozásait tükrözik vissza. Mindezzel azt szeretném bizonyítani, hogy ha a korszak szerelmi diskurzusát szeretnénk megismerni, akkor meg kell értenünk a hatalom diskurzusát is.

A tizenhatodik század diplomáciájában mindenekelőtt a hatalom a fontos, ami mindig is szorosan kötődött a vagyonhoz, a ranghoz, az erő monopóliumához, de egyben valami mást is jelentett: olyan hatalmat, amit mástól kell elragadni, a szellemi érdeklődés célpontját, az ember létezésének tökéletes megnyilvánulását. Ez az erő egészen személyes formát ölt: az uralkodó, a király vagy a herceg kisugárzása ez, abbéli hatalma, hogy ne csak adót hajtson be vagy sereget állítson, hanem személyes alázatosságot kényszerítsen ki, ami a világi imádatnak olyan jeleiben ölt testet, mint a hajbókolás, a térdre borulás, a gyűrű megcsókolása – melyekhez a korszak uralkodói egyre inkább ragaszkodtak. Az uralkodó ily módon összehatódott identitása átszivárog a személyes létebe: mintha *testéből* lehelne ki hatalmát, bármennyire is függjön hű seregeitől, kereskedelmi flottáitól, kincstárától, természeti forrásaiktól. A hatalomnak effajta megtestesülése talán magyarázattal szolgál arra, hogy az európai kényurak fizikai jelenléte – például VIII. Henrik teste, mely betölti az udvari portrék vásznait – miért éppen ebben a korszakban tesz ránk először mély benyomást, és hogy miért éppen ekkor válik a lázadók és árulók büntetése olyan végcéherhetetlenül és kínzóan kegyetlenné. A középkor meglehetősen lényegre törő kivégzései – ha szabad őket így jellemezni – a kínzás virtuóz előadásává válnak, mintha az áruló testének gyötrelme a herceg testében alakot öltő erővel állna összefüggésben. A testnek effajta hangsúlyozása talán érthetővé teszi a hatalom és a nemiség egymásba fonódását, mivel mindkettő a test ugyanazon energiáinak megnyilvánulása. A lázadók büntetése kifejezetten a nemiségre összpontosított, VIII. Henrik nemi érintkezései pedig, amint az házastársi pályafutásából kiderül, államügyek voltak.

Mivel Wyatt felnőtt éveinek nagy részében diplomataként működött, egyaránt részt vett ura hatalmának erősítésében és a más uralkodókkal szembeni ellenállásban, amazok erejének gyengítésében. A két feladat egymástól elválaszthatatlan, hiszen a reneszánsz ugyanúgy tekintett a diplomáciára, mint a kereskedelemre: feltételezett egy szigorúan korlátozott mennyiségű lényeg (hatalmat vagy vagyont), és ezáltal azt sugallta, hogy az egyik fél nyeresége szükségszerűen a másik fél vesztesége. Úgy vélem, hogy a hatalom és a kereskedelem mintája – amint azt egy használtbútor-kereskedés felirata is hirdeti: „Mások vesztesége az én nyereségem” – áthatotta Wyattnak és köre más férfi költő tagjainak tudatát, és nemcsak a politikai, hanem a nemi kapcsolatokra is befolyással volt. A szerelmi kudarc egy egyezmény megszegésével ért fel számukra és a hatalom ebből következő csökkenésével, ugyanakkor úgy látták, hogy a szerelmi győzelmet legtöbbször a szeretők egyikének vagy másikának és egy harmadik személynek a kárán lehetett kivívni. „Mást szeretek” – írja Wyatt egy teljesen őszinte pillanatában, „ezért gyűlölöm magam”.

A szükség, függőség vagy vágyódás bármiféle kifejezése tehát jelentős kudarcként értékelte, a jellegzetes férfiúi és nemzeti ideál a megingathatatlan önteltség, ami minden másokkal való kapcsolatot feleslegessé tesz: „Vagyok, aki vagyok, és az is maradok” – így az egyik udvari költemény szerzője. De az efféle kemény, részvétlen identitás nem tartható fenn: ritka megnyilvánulásait is nyugtalan ellenszöveg árnyalja, vagy számító tisztelet azon vélemények iránt, amelyek egyébként feltehetően megvetés tárgyai. A független én, a teljesség és a sebezhetetlenség állítása olyan retorikai eszköz, amely fokozza a beszélő erejét, csillapítja féltelmét, eltitkolja nélkülözését. A férfi egysége ki van játszva a nő kettőssége ellen, a félelem ellen, hogy a nő ártalmas változékonyságot testesít meg, hogy álarcot visel, hogy semmiféle körülmények között nem szabad neki hinni, hogy a szerelmet szükségszerűen megcsalással viszonozza. A nő az, aki credendően idegen a férfitől, a férfi mégsem kerülheti el a vele való kapcsolatot, s ezért van szükség diplomáciai eszközökre.

A költészet egyik alapvető funkciója Wyatt és költőtársai szerint ugyancsak innen ered. Az udvari költészet szerepe a követé, akit előreküldenek, hogy szerzője parancsát teljesítse, hogy tanúsítsa és megerősítse annak hatalmát, valaki más hatalmának a kárára. A költemény, akár csak a diplomata, nyilvánvalóan nem *közvetlenül* fejezi ki ura gondolatait – az irodalmi kifejezés bonyolult nyelvtudományi és társadalmi szabályainak van alárendelve, s olyan kitérőt tesz a mindennapi beszédhez képest, amely attól általában idegen –, míg magasabb rendű céljára a követ feladatának tipikusan reneszánsz megfogalmazása utal: „azt tenni, mondani, tanácsolni és gondolni, ami a megőrzést és a gyarapodást legjobban szolgálja”, nevezetesen a követ által szolgált hatalom megőrzését és gyarapodását. Úgy, ahogy Wyatt VIII. Henrik megbízásából csábított és megfélemlített, ahogy panaszt emelt a hálátlanság ellen vagy támadást hiúsított meg – úgy költeményei is szerzőjük érdekében forogtak közközben az udvarban.

A „Hogy menekülnek tőlem” tehát a beszélő helyzetét hivatott ábrázolni, ártatlan áldozatként mutatva be őt, egy bizonyos nőt vádolva egész nemére jellemző féltelenségével. Hely hiányában nincs módomban részletesen elemezni, hogy milyen kifinomult és meggyőző módszerekkel emel panaszt a költemény mint követ, Wyatt nevében, de ki szeretnék térni arra, hogy a költészet és a társadalmi kapcsolatok effajta kulturális felfogása milyen következményekkel jár.

A diplomata képességei költeményében is megmutatkoznak, s a versből az is kiderül, hogy Wyatt szerint mi forog kockán egy kapcsolatban: a beszélő nőkről vallott nézete hatalomvágygal terhelt, a diplomáciára jellemző uralkodásnak és behódolásnak itt központi szerepe van. A férfinak a nővel szemben tanúsított magatartását a „jám-borság” („gentleness”) szabályozza, de ez a fogalom ugyanúgy félrevezető, mint a kényúr magáról hirdetett vágya az általános békére. Két lehetőség adódik: az ember vagy meghódol vagy meghódít; vagy támadó vagy áldozat. De a nemi kapcsolatok esetében, csakúgy mint a nemzetközi kapcsolatokban, ez a két szélsőség az egymásra utaltságban és a függőségben más, mértéktartóbb egyidejűségre kényszerül. A „Hogy menekülnek tőlem” költője keserű meglepődéssel emlékezik vissza, hogy azok, akik most kerülnek, egykor veszélyt kockáztatva kezéből vették kenyerüket. De a kép nem csak annyit jelent, hogy valakit sikerült hatalmába kerítenie: a leereszkedés, a fenyegetés és az esdeklés bonyolult szöveget alkot benne. A zabolátlan nőszemélyeket akkor lehet meghódításra bírni, ha az ember felfüggeszti a támadás jeleit, és teljességgel nyugton marad. A pusztá megmaradása érdekében felfüggesztett és passzívvá tett hatalom paradoxonját felerősíti a második versszak, ahol a férfiúi virtuskodás, a „százszorta jobb” egy emlékképet vezet be: a férfiúi hatalom másik oldala, a szinte már gyermeki passzivitás álomszerű felidézése következik. Az utolsó versszakhoz érve, ahol a költő kijelenti: „De jámbor voltam, s íme elhagyott” [az angol eredetiben kb. „fürcsán elhagyott” – a ford.], úgy gondolom, arra következtethetünk, hogy a megcsalás – ha valóban arról van szó – nem is olyan furcsa, s hogy a „jám-borság” belső ellentmondásai tulajdonképpen előrevetítik a kapcsolat végső bukását. A poeta savanyú ábrázattal kérdi, „hogyan mit érdemel?”. A túlnyomó-

részt férfiak által uralt kultúrából kirekesztve „neki” nincs lehetősége válaszolni, ám ha lenne, valami ilyesmit mondhatna: „Édes szívem, hát mit vártál?”

Ezek után már jobban érthetjük, hogy miben is gyökerezik a „Hogy menckülnek tőlem” rezonanciája. Részben ama szabályok ellentmondásaiból származik, amelyek szerint a költő él, és amelyek ránk, olvasókra is vonatkoznak (ahogy Wyatt első közönségére is vonatkoztak). Abba a folyton visszatérő helyzetbe kerülünk, hogy míg teljességgel egyfajta kulturális minta szerint élünk (ez ugyanis feltétele az irodalommal szembeni érzékenységnek), fél szemmel állandóan az említett minta határai és korlátai felé kacsintunk. Talán éppen ez a kettősség teszi olyan izgalmassá a múlt irodalmával, s kifejezetten a reneszánsz irodalommal való foglalkozást. A művek vitathatatlanul beletartoznak a tágabb értelemben vett kultúránkba, mégis elég távoliak ahhoz, hogy körbetekintsünk körülöttük.

A reneszánsz elég közeli hozzánk ahhoz, hogy felismerjük benne az énről, a társadalomról és a természetről alkotott elképzeléseink alapvető mozzanatait, ahhoz viszont elég távoli, hogy észrevegyük, milyen csetlekes és feltételes volt ez a képződmény, hogy mennyi egyéb lehetőség küzdött a végül diadalmaskodó irányzatokkal. „Nem az a csodálatos, hogy a dolgok léteznek” – írja Valéry –, hanem hogy *azok*, amik, és nem mások”. Az észrevétel különös mélysége abból adódik, hogy ma már ott tartunk, hogy a valóság meghatározásának egészével kapcsolatban zavarban vagyunk. Érezzük, hogy a kultúra, amelyhez oly szorosan kötődünk, mint koponyánkhoz az arcunk, nem kevésbé kiagyalt, és ugyanolyan ideiglenes, mint azok a politikai és nemi szövetségek, melyeket Wyatt és kortársai kötöttek nagy buzgalommal. Azt is érezzük, hogy egy kulturális irányzat lezárásához értünk, mely a reneszánszban kezdődött, és hogy a helyek, ahol társadalmi és lélektani világunk szétesni látszik, már a megalkotás idején is a szerkezetet tartó kapcsolódási pontok voltak. Mindazon nyugtalanság és ellentmondások közepette, melyek a kulturális irányzat lezárulásával járnak, szenvedélyes kíváncsisággal és hevességgel fordulunk a kezdetét kísérő nyugtalansághoz és ellentmondásokhoz. A reneszánsz kultúrát megtapasztalni annyi, mint érezni, milyen volt önazonosságunkat megformálni, azt az identitást, amely most mintha kicsúszna kezünk közül, s ez egyszerre még jobban beágyaz, de jobban el is idegenít megtapasztalásának lehetőségétől.

Fordította: Matuska Ágnes

A „hosszú időtartam” új értelmezése

Beszélgetés Jean-Yves Grenierrel,
az Annales folyóirat főszerkesztőjével

Jean-Yves Grenier (1958) gazdaságtörténész. Fő kutatási területe az újkori francia és európai gazdaság, illetve a 17-18. századi közgazdasági gondolkodás alakulása. Eddigi kutatásainak összefoglalása *L' économie d' Ancien Régime. Un monde de l' échange et de l' incertitude*. Paris, Albin michel, 1996. című munkája.

A budapesti „Atelier” Magyar-Francia Posztgraduális Műhelyben négy évvel ezelőtt tartott előadásában Ön a „hosszú időtartam” (longue durée) értelmezésében bekövetkezett válságról, a fogalom mikrotörténetben való alkalmazásának problematikus voltáról, illetve a braudeli felfogás és a történetírásban alkalmazott közgazdasági modellek között feszülő ellentétéről beszélt.¹ Említette, hogy a kutatás új irányjai ezekre a kérdésekre válasszal szolgálhatnak. Hogyan látja most ezt a problémát?

Ez a probléma valójában régebbi. E tekintetben a történetírásban két szakaszt különíthetünk el. Az első az általam bemutatott erősen kritikai szakasz. Ide sorolható számos, az elmúlt mintegy tíz évben született munka, melyek azonban csak az utóbbi két-három évben kerültek a kutatók látóterébe és a figyelem középpontjába. A gondolat maga tehát nem újdonság, mégis csak rövid ideje kristályosodott ki. Számomra azáltal válik igazán érdekessé, hogy nem pusztán a hosszú időszak egyszerű rekonstrukciójáról van itt szó, hanem nagyon különböző, egymástól független történetírói megközelítések együtteséről, melyek végül mind a hosszú idődimenzió újbóli bevezetéséhez vezetnek. S ami még fontosabb, nem egyszerűen a hosszú időtartam, azaz pusztán egy időegység újbóli bevezetéséről van szó, e fogalom alatt egy történelmi folyamat által leírt pályát is értenek. A hosszú időtartam így már nemcsak a Braudel által megfogalmazott időegység, hanem magában foglalja azt is, ahogyan a hozzá kapcsolódó történelmi folyamat pályáivá alakul. Valószínűleg túlzó lenne azt állítani, hogy az időbeliség hosszú formájának ezen újraértelmezésével új paradigma született volna meg, ám szemmel láthatóan az idő felfogásának megújulását jelzik azok, s nemcsak a történetírásban, hanem a társadalomtudományokban általában. Szerintem ez a jelenség igazi újdonságot jelent a történetírás számára, mivel az elkövetkező két évtizedben ezek a megközelítések, melyek egyébként még itt az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on és az Annales köreibben is csak kevésbé ismertek, lesznek majd a történelmi viták egyik kulcsszereplői.

Tehát két szakaszt különíthetünk el. Az első valóban kritikai: a strukturalizmus és a szériális történetírás kritikája, az elbeszéléshez való visszatérés, a mikrotörténelem és más hasonló megközelítések nevében végül egységesen lebontják a szériális történelem tágran vett időfelfogását olyan magyarázó modalitásokkal helyettesítve azt, melyek teljesen kizárják az időt. Igazán megdöbbentő, hogy a mikrotörténelem számára az idő mint olyan fogalma fel sem merül problémaként. Ez nem azt jelenti, hogy nem lehetne levezetni ezen megközelítés időfelfogásait, ám ezek az időfelfogások nem állnak az értelmezés folyamatának homokterében, s ez különbözik a Braudel által leírt hosszú időtartamtól. Braudelnél a történetírás együtt jár az idő megkonstruálásával. Labrousse-nál szintén. A mikrotörténelemben ezzel szemben az idő teljesen különálló rekonstrukciók együttesének következménye. A mikro-

¹ Az előadásról szóló ismertetést lásd: Bódy Zsombor – Czoch Gábor – Sonkoly Gábor: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban. Actas, 1995. 4. szám. 131-141.

történelem művelőit alig érdekli az időbeliség vagy bármely időmodell. Legfőbb törekvésük az, hogy elkerüljék a társadalmat anakronisztikus kategóriákba mervítő és ezáltal a társadalmat folyamatosan újraformáló mikrodinamikákat elfedő makroszociális megközelítést. A társadalmi szereplők erőforrásaikat (tapasztalat, személyes kapcsolatok stb.) minden egyes alkalommal más módon használják fel, s az ezekből általánosítható interakciókat a legjobb esetben is csak leírhatjuk. Míg az egyéni életpályák jól azonosíthatók, az interakciók együttese nem. Ebből következően a folyamatok alakulását természetükből eredően nem lehet előre megjósolni. Giovanni Levi megfogalmazása szerint: „Azt kutattam, hogyan lehet leírni az egyéni preferenciák, az intézményes rend, a társadalmi hierarchiák és értékek instabil voltát; egyszóval a politikai folyamatot, amely létrehozza a változást, e folyamat alakulásának azokkal az előre nem látható irányaival, melyek az aktív történelmi szereplők érintkezésének következményei.”² Az idő a mikrotörténelemben tehát az elemzés mellékterméke, s nem váza, és jelentősen meghatározza „a vak folyamatok” előre nem látható jellege. Igen hasonló eredményt kapunk a tudományok új társadalom-történetét vizsgálva. A tudománytörténet már nem szűkül le a tudományos igazságok progresszív felderítéséhez vezető egyenes vonalú, előre meghatározott pályára leírására, hanem azoknak a történelmi pillanatoknak a körültekintő tanulmányozását jelenti, amikor a tudományos „igazságokat” kidolgozták. Ezek az igazságok valójában társadalmilag meghatározottak, tartalmuk pedig olyan egymást követő kompromisszumok eredménye, melyek egymást követő sorozata egyáltalán nem determinált. Ebből a nem determinált jellegből eredően a tudományok alakulása által leírt pályáiv az időben megannyiszor módosulhat. Vannak olyan pillanatok, amelyekben a véletlen jut szerephez, és mások, stabilabb időszakok, melyek alatt a tudományos igazságokat széles konszenzus övezi.

A hosszú időtartam és a szériális történelem időmodelljeinek kritikáján túl véleményem szerint két történetírói felfogást kell tehát megkülönböztetnünk: egy régit, amely az időnek cleve meghatározó, a történeti diskurzust megszabó szerepet tulajdonít, és egy másik, vadozatú történetírást (melynek a mikrotörténelem és a tudományok új társadalom-története lehet a modellje), mely elsődleges szerepet a társadalmi konfigurációknak ad, ami pedig szétzilálja az időt. A hosszú időtartamot újrafogalmazó történetírás igazi újdonsága abban áll, hogy ez utóbbi, a mikrotörténelem és a tudománytörténet hatását magán viselő történetírás megközelítését megőrizve helyezi az időt újra az értelmezés központjába.

Egy 1995-ös cikkében³ a hosszú időtartam kapcsán Ön megkülönböztette az idősorok elemzésének determinista és stochasztikus szemléletét. Beszélhetünk ennek alapján egy új típusú időfelfogásról?

Az idősor-elemzéséknél használt (két amerikai statisztikus, Box és Jenkins munkáinak hatására elterjedt) legfrissebb statisztikai módszereknek hála a makrogazdasági idősorok többségénél az elmúlt mintegy tizenöt évben megfigyelhetünk egy stochasztikus, azaz a véletlennel is számoló (*aléatoire*) megközelítést. Úgy tűnik, hogy számos kora újkori (15-18. század) gazdasági idősor részben stochasztikus jellegű (demográfia, árak stb.), azaz a véletlen szerepet kap az idősorokat irányító folyamatban, melyek pályája ezáltal részben véletlenszerűvé válik. Az így kapott legújabb eredmények, amennyiben bizonyítást nyernek, szöges ellentétben állnak az idősoros és kvantitatív történetírás által az 1960-70-es években kidolgozott determinista időfelfogással. Ennek a történetírásnak a módszerét ugyanis a ciklusok, hosszú folyamatokra és évszázados fejlődési irányokra osztott idősorok (azaz történelmi folyamatok) előre meghatározott módon való lebontása jelentette. Ez olyan erősen

² Levi, Giovanni: *Le pouvoire au village. Histoire d' un exorciste dans le Piémont du XVIIe siecle.* Paris, Gallimard, 1989. 17.

³ L'analyse économique et le temps de l'histoire. Réflexions sur la longue durée. In: *Economics et sociétés, Histoire quantitative de l'économie française.* Série A. F. n. 21, 1995. 12. 271-294.

strukturált időbeli folyamatok kidolgozását tette lehetővé, melyek értelmet vagy jelentőséget adtak az idő menetének (erre példa a nagy francia forradalom, mely hét évszázad történetének terméke). Nagyon érdekes megfigyelni, hogy a hosszú időtartam legfrissebb újraértelmezései úgy is nagy jelentőséget tulajdonítanak a véletlennek, hogy legtöbbször nem statisztikai módszerrel közelít a kérdéshez. Ez az aspektus alapvető: egy folyamat által leírt pályáitól való függés éppen azért kerül előtérbe ebben a történetírásban, mert itt már megjelenik a véletlen, egy stochasztikus megközelítés. Korábban, a determinista hosszú időtartam felfogás szerint egy kiválasztott időpontból kiindulva, a történelemfilozófiából ismert teleologikus módszerhez hasonlóan egy strukturált és szilárd jellegű, igen hosszú időtartamot lehetett megállapítani. Ma, a hosszú időtartam új történetírói felfogásánál egy adott időpont vizsgálatakor nemcsak arra figyelnek, hogy ez az időpont az előző hosszú időtartamtól függ, hanem arra is, hogy ez a történelmi folyamat hogyan öltött testet. Ennek módja pedig előre nem vagy csak részben jósolható meg a történet elején, mivel a véletlenek és az események hatása nemcsak pillanatnyi eltéréshez vezethet, hanem tartós irányváltáshoz is: épp ezzel számol a stochasztikus megközelítés.

Milyen szerep jut ebben a felfogásban az eseményeknek?

Az eseménynek igen fontos szerep jut, mivel a stochasztikus megközelítéssel azt állítjuk, hogy egy radikális változás esetén nem lépnek életbe azok a szabályozó mechanizmusok, melyek a korábbi szintre hoznának vissza. Ez a legalapvetőbb különbség a determinista megközelítéshez képest. A hosszú időtartam determinista felfogása szerint a dolgok menetét megzavaró, bármely időpillanatban bekövetkező megrázkódtatás – legyen az háború, válság vagy a szó eredeti értelmében vett forradalmi esemény – után beindul egy olyan mechanizmus, mely az eredeti folyamatot helyreállítja. A véletlen változásokkal számoló megközelítés szerint a megrázkódtatás után nincs visszatérés a folyamat eredeti menetéhez. Két élesen eltérő pályát figyelhetünk tehát meg: az első esetben a hosszú ideig ható tendenciához képest eltérés következik be, majd beáll az egyensúly; a második esetben a megrázkódtatás a folyamat eredeti menetéhez képest eltérést indukál, ám az egyensúlyi állapot nem áll vissza, hanem a folyamat új pályára áll.

Ebben áll az alapvető ellentmondás. A determinista megközelítéssel nyomon követhetők és értelmezhetők a hosszú időtartam fejlődési szakaszai. A 16. század például a felfutó árak és a gazdasági fejlődés évszázada, a 17. század ezzel szemben a gazdasági depresszió és az alacsony árak százada, a 18. század újra a magas áraké. Röviden: fel lehet vázolni a történeti vagy demográfiai fejlődés sémáit. A véletlennel számoló megközelítésben ilyenfajta értelmezés elképzelhetetlen. A legkézenfekvőbb példa, amit idézhetek, a francia forradalom két típusú, Ernest Labrousse, illetve François Furet által képviselt magyarázata. Labrousse-nál a 18. századot egyre mélyebb válságok sorozata jellemzi, melyek egy determinált folyamatot alkotnak, s a legsúlyosabb válság a forradalom kitörését eredményezi. Ez tehát egy teljesen determinista séma, ahol a válságok okozta megingásokat szabályozza a 18. század gazdasági prosperitással és egyre mélyülő társadalmi ellentétekkel jellemzett százados pályája, így a véletlen szóba sem kerül, sőt a válságok okozta megingások tökéletesen illeszkednek a 18. század hosszú fejlődési menetébe, hiszen ezek a válságok egyre mélyebbek. François Furet számára, aki elemzését a gazdasági viszonyok helyett a politika területén végzi el, ezzel szemben az 1780-90-es években megnyilvánuló politikai, illetve ideológiai helyzetnek az eredménye a forradalom. Egy adott pillanatban, mely nem volt se szükségszerű, sem előre látható, olyan elhajlásra került sor, mely elindított egy a forradalomhoz vezető eseménysort. Ebben az elemzésben a forradalmi válságot nem a Franciaország történetében korábban megszokott módon szabályozzák, hanem az valami vadonatújat gerjeszt. A forradalmat kulcsfontosságú, de – bizonyos szempontból – a 18. század közepétől kezdve megjósolható eseményként értelmező séma helyett itt egy olyan eseményt találunk, mely részben véletlenszerű, azaz a forradalom nem volt a történelem elkerülhetetlen kifejlése. A lényegi különbség ebben áll:

míg az első esetben egy minden történelmi jelenséget egészében vizsgáló magyarázat egyszerűen lehetséges és szükséges is, addig a másodikban ez egyáltalán nem vagy alig szükséges.

Tudna még említeni néhány példát?

Megemlíthetjük Paul David amerikai történésznek, a műszaki találmányok, illetve a technikatörténet specialistájának műveit. Egyik híressé vált cikkében az amerikai írógép billentyűzetén (melynek felső sora a QWERTY betűkkel kezdődik) mutatta be a műszaki találmányok elterjedésének és fejlődésének mechanizmusát.⁴ Először azt bizonyítja, hogy a 19. század végén, amikor feltalálták az írógépet, semmilyen *a priori* indoka nem volt annak, hogy egy adott billentyűzetet részesítsenek előnyben bármely mással szemben. Az amerikai írógép QWERTY betűsora nem azért terjedt el, mert ez volt a leglogikusabb, vagy ez tette lehetővé a leggyorsabb munkát a titkárnók számára, hanem azért, mert az első nagytételben írógépet gyártó cégek ezt a fajta billentyűzetet választották. A legtöbb titkárnót aztán ezen a billentyűzeten képezték ki, a legtöbb vállalat ezt a típusú billentyűzetet kezdte alkalmazni, és ahogy Paul David kimutatja, bizonyos idő elteltével egyfajta bezáródás („lock in”) figyelhető meg, mivel az ilyen gépeken kiképzett titkárnók például nehezen tanulnák meg más típusú billentyűzet használatát, átképzésük nagyon költséges lenne. Ettől kezdve pedig igen nehéz megváltoztatni ezt a rendszert, melynek legtöbb jellemzője az, hogy elsőként honosodott meg.

Másik példánk lehetne az atomerőművekhez alkalmazott technológia. A vízhűtéses reaktorral működő technológia azért terjedt el az Egyesült Államokban a többi technológia rovására, mert egy 1945-ös hadiszereződést atom-tengeralattjárók számára készítenő reaktor építésére két amerikai vállalat, a Westinghouse és a General Electric nyerte el. Amikor aztán 1949-et követően az első szovjet atombomba után az amerikaiak a civil atomprogram gyors fejlesztésébe kezdenek, időnyerés céljából a már 1945-től működő technológiát választják. Pedig nem ez a hadi eredetű technológia való leginkább civil használatra. Szakemberek ma úgy tartják, hogy nem feltétlenül a piacot uraló vízhűtéses technológia a leghatékonyabb. Ám az atomerőművek megváltoztatása olyan óriási összegű befektetést igényelne, hogy itt is érvényesül a „lock in” hatása. Egy történelmi véletlen egy hosszú időtartamra szóló technikai választást idézett elő, mely azonban nem jelenti a legjobb megoldást.

Több más példa mellett az idézett esetek híven mutatják, hogy vannak olyan történelmi pillanatok, amikor a véletlen, a kiszámíthatatlannal is számoló megközelítés tényezője igen fontos szerepet játszik. Láttuk például, hogy a QWERTY billentyűsor terjedt el, ám egy igen kis különbség elég lett volna, például ha egy másik cég néhány százalékkal növeli beruházását, hogy ne a QWERTY típusú, hanem egy másik billentyűzet váljon uralkodóvá. A rendszer hosszú története során tehát van egy pillanat, amikor a véletlenszerűség nagyon fontos, ahol az esemény, az egyediség központi szerepet játszik. Ha azonban a rendszer elterjedt, megtörténik a bezáródás, és ezzel egy determinista folyamat veszi kezdetét, mivel a beállt műszaki rendszerrel szemben minden vetélytárs alulmaradt. Ez tehát egy olyan történelemfelfogás, mely egyaránt figyelembe veszi a determinista folyamatokat háttérbe szorító véletlenszerű szakaszokat és azokat is, ahol erősebben érvényesülnek determinista folyamatok. Lecgyszerűsítve, a tisztán determinista és tisztán véletlenszerű alapuló felfogás közötti elmentéparban az új hosszú időtartam közepén helyezkedik el. Térjünk vissza a QWERTY példájához. Ma egy egyszerű gazdasági elemzéssel bebizonyíthatnánk, hogy nem a leghatékonyabb rendszer, tehát nem lett volna szabad elterjednie. Mégis elterjedt, és nem helyes egy mai, a különböző rendszereket pusztán hatékonyságuk alapján (ahogy azt a gazdasági elemzés teszi) összevető elemzéssel ezt megítélni. Inkább vissza kell mennünk az időben a múlt század végére, amikor a véletlenszerűség még igen erős, mert a választást több, egymással versenyben álló változó befolyásolja. Az időbeliséget tekintve ez a rendszer saját hosszú idő-

⁴ David, Paul: Understanding the Economics of QWERTY: The Necessity of History. In: Parker, W. (ed.): Economic History and the Modern Economist. Oxford, 1986.

tartama. Az atomerőművek példáján ugyancsak figyelhetjük meg azzal a különbséggel, hogy itt a véletlenszerű időszak rövidebb, az 1945-50 közötti évekre, a haditechnológia civil technológiává való átalakításának korszakára korlátozódik. Erre a megelőző történeti korszaktól és a megtett úttól való függőségre jellegzetes kifejezést használtak az amerikai történészek: *path dependency*.

Az elemzés szempontjából tehát a véletlenszerűség időszaka a legérdekesebb. Egy iparág születésének vizsgálatánál például számos politikai, társadalmi, műszaki stb. vita bontakozik ki ...

Igen. Ez jelenti a politikai, társadalmi vagy kulturális kontextust a szó tágabb értelmében. A vizsgált rendszerektől függően minden esetben más és más tényezők jelennek meg, melyek hatására egyszerre vagyunk tanúi kontextualizációnak és erős történetiségnek. Epp ezt képviseli Paul David közgazdász kollégáival szemben, akik nem képesek megérteni napjaink gazdaságát, ha nem veszik figyelembe a történeti dimenziót és a kontextust. Nem véletlen, hogy az 1986-os kis könyv, melyben cikkének második, kibővített változata megjelent, közgazdászok és történészek tanulmánykötete a két tudományág kölcsönös kapcsolatáról, s különösképp a gazdaságtörténet hasznáról. Davidnál a *path dependency* elmélete igazi fegyver, mellyel azt bizonyítja, hogy képtelenség napjaink gazdaságát megérteni az időtényezővel nem számoló sémákkal. A hosszú időtartam tehát a jelen megértésének elkerülhetetlen eszköze.

A technikatörténet tehát az első nagy terület, ahol visszatért a hosszú időtartam. Ami azonban figyelemre méltó és történelmi jelentőséget ad ezen megfigyeléseknek az az, hogy napjainkban számos tudományterület fedez fel újra a véletlennel számoló hosszú időtartamot. Vegyük példaként a gazdaságszociológiát. Ezen a területen a társtudományok többi ágától – így például a technikatörténettől – teljesen függetlenül tértek vissza a hosszú időtartam vizsgálatához. A gazdaságszociológia területén Mark Granovetter munkáját kell megemlítenünk, melyben hasonló jellegű elemzés jelenik meg jobban hangsúlyozva a társadalmi tényezőt.⁵ Granovetter célja valójában a szociológia jelentőségének bemutatása a gazdaság megértésének szempontjából (s nem a történelemé, mint Paul Davidnál). Először a közgazdászokhoz szól, hogy bizonyítsa számukra, hogy szociológiai megközelítés nélkül számos jelenséget nem tudnak megmagyarázni. Meg kell jegyeznünk, hogy az Egyesült Államokban a társadalomtudósok közül messze a közgazdászoknak van a legjobb helyzetük és legerősebb befolyásuk nemcsak az egyetemi világban, hanem azon túl is. Nem véletlen tehát, hogy Granovetter – Paul Davidhez hasonlóan – velük száll vitába. Nekem úgy tűnik, hogy a közgazdasági megközelítéstől igencsak idegen, természetesen korántsem nevezhető, hogy egy valós időtényezővel számoljon, nem pedig egy belső vagy mechanikus idővel, ahogy azt a jelenlegi modellek nagy része teszi. Granovetter tulajdonképpen az idő kérdésének tudatos említése nélkül (alig beszél a történelemről) teljesen történelmi elemzéseket végez. Híres tanulmányát az Egyesült Államok villamosáram-ellátásának megszervezéséről készítette. Az érdekelte, hogy napjainkra miért épp az államok szintjén működő magánvállalatok rendszere épült ki. Hiszen – vizsgálata szerint – műszaki szempontból teljesen más rendszerek is hatékonyan működhetnének, mint például egy egységes állami monopólium vagy annak ellentéte, a nagy számú, helyi szinten termelő kisvállalatok sorozata. A gazdasági vagy műszaki magyarázat nem elégséges annak megállapítására, hogy miért ez a rendszer épült ki. A villamosáram-termelő vállalatok alapításáig kell visszamennünk a 19. század közepére, hogy megérthessük, itt néhány mérnök és döntéshozó szándékos választásáról van szó, akik saját érdekeik, és nem műszaki vagy gazdasági hatékonysága miatt akarták ezt a rendszert. Granovetter nagy ötlete abban áll, hogy azok határozták meg az áramtermelés és clostás technikáját, akik a leghatékonyabb személyes befolyáshálójával bírtak. A hálókat a legfontosabb helyi döntéshozók, bankárok, üzletemberek és politikusok alkották. Szó sincs tehát a gazda-

⁵ Granovetter, Mark: Les institutions économiques comme constructions sociales: un cadre d'analyse. In: Analyse économique des conventions. Paris, 1994.

sági hatékonyságról, lobbizással állunk szembe. Amikor azonban bezárult a rendszer, akkor már képtelenség volt visszalépni, ahogy azt az írógépnél már láttuk.

Ha tehát meg szeretnénk érteni az amerikai áramellátás rendszeréből valamit (és ez mégiscsak fontosabb, mint a QWERTY billentyűzet), vissza kell térnünk egy előző, kicsit rövidebb, mintegy húszévnnyi időszakhoz, egy hatalmi harchoz, melynek kimenetelét nem lehetett előre megjósolni. Nem tudnánk olyan determinista magyarázó modellt elképzelni, mely szerint ez másképp nem alakulhatott ki. A determinista megközelítés szerint, ha nem a leg-hatékonyabb rendszert választották volna, akkor csak egy rövid ideig – mondjuk tíz évig – működött volna, de aztán a mélyben ható történelmi erők – műszakilag és gazdaságilag ki-celégítőbb technika formájában – visszaálltak volna a legkedvezőbb pályára. Valójában azonban nem ez történt, hanem a rendszer bezáródott, s a „lock in” nem engedi a visszalépést.

Ez a két példa jól mutatja, hogy visszatért a hosszú időtartam, de ez már nem a braudeli értelemben vett hosszú időtartam, hanem egy stochasztikus szempontú. Ezt a megközelítést a történelem minden területére ki lehetne terjeszteni. Európa történetében például ilyen jel-legű történelmi megközelítéssel feltehetnénk a kérdést, hogy vajon a kiscsalád mindenképp szükséges és elkerülhetetlen volt-e, s ha nem, akkor el lehetne-e képzelni az európai történel-met a kiscsaládtól eltérő formációval (például a családi együttélés változatosabb formáival). Az ilyen jellegű kérdések számomra azért különösen érdekesek, mert egyrészt újból az időt és a hosszú időtartamot célozzák, ezek pedig mégiscsak a történész igazi kérdései, másrészt pedig újra teremtő képességgel ruházzák fel az eseményt. A hosszú időtartam régi felfogása azért volt frusztráló, mert az időnek nem tulajdonított kellő teremtő képességet, és minden egyes történelmi helyzet időbelisége lényegében már a történelmi kutatás legelején determi-nált volt.

Köszönjük a beszélgetést.

Az interjút készítette: Czoch Gábor és Sonkoly Gábor

1999 januárjában

Újabb monográfiák a római jog témaköréből

Zlinszky János: *Ius privatum. A római magánjog története*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 197 old.

Zlinszky János: *Állam és jog az ősi Rómában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997. 227 old.

A római jogászként, valamint alkotmányjogászként egyaránt jól ismert szerző gyors egymásutánban két kötettel is gazdagította a magyar nyelvű római jogi szakirodalmat.

A római magánjogot tárgyaló kötet lényegében „folytatása” lehetne az 1994-ben, szintén az Osiris Kiadónál megjelentetett *Ius publicum* című monográfiának, s egyben fontos kiegészítője is, ugyanis a két kötet együtt a római jognak a két nagy, egymástól elkülönített területét vizsgálja, nevezetesen a köz-, illetve a magánjogot.

A *ius privatum* lényegében a mi magánjog fogalmunk szinonimája, a római jog meghatározása értelmében: „*ius privatum est, – quod ad singulorum utilitatem spectat*”, vagyis a jognak a magánfelek érdekeit érintő része volt, ellentétben a közjoggal, amely az állam, a *res publica* létének egészére vonatkozik. A két nagy terület közül a magánjog volt a kidolgozottabb, egyben ez a jog rögzített része is. Gaius (Inst. 1, 1.1) pontosítva a magánjog definícióját, ehhez hozzáteszi, hogy azt minden közösség magának alkotja, sajátjának vallja, tehát az a saját belső normarendszerének rögzítése.

Zlinszky kötete hat fejezetre oszlik. A bevezetésben a *ius privatum* és a *ius civile* viszonyát vizsgálja a szerző, jogi források alapján áttekinti a magánjog történetét, figyelembe véve a vonatkozó szakirodalmat. Az I. fejezetben a *Quirites* magánjogát tárgyalja (28-67. o.), clemzi a királyság korának, illetve a korai köztársaság idejének a magánjogát. A II. fejezet (68-113. o.) a *pax Romana* magánjoga – az első *ius commune*, ezen belül a római köztársaság kora, a prin-

cipatus, valamint a *dominatus* korának magánjogi viszonyait vizsgálja. A III. fejezet (114-137. o.) főként a justinianusi kodifikáció tárgyalása. A IV. fejezet (138-151. o.) az egyház és a római jog kapcsolatának elemzése, a középkorban kialakuló római clemek, illetve a *pax Christi* tárgyalása. Az V. fejezetben a szerző a nyugati császárság és a *ius commune* kérdését vizsgálja (152-167. o.), végül a VI. fejezet a *Ius commune* Európában születéséről és viszontagságairól szól (168-187. o.). A kötet jelentős hiányt pótol mind a szakember, mind pedig az érdeklődő olvasó számára.

Megjegyzem még, hogy a *ius privatum* forrásai közül az ún. „leges regiae” erősen vitatott forrás, ezek létezéséről jóval későbbi munkákból értesülünk, tehát meglehetősen bizonytalan a belőlük adódó következtetés. Zlinszky véleménye a kérdés kapcsán a következő: „A magam részéről a királykor törvényeink létét igen valószínűnek tekintem ... a XII táblás törvény a *leges regiae* léte nélkül el sem képzelhető másként, csak esetleg átvételként ... A XII tábla döntően római alkotás, kellett legyen előzménye” (Állam és jog ... 98.). A XII táblás törvény valóban alapvető gyűjteménye a római jognak, amely hosszú időn át érvényben volt, és maguk a rómaiak is szívesen és gyakran hivatkoztak rá, ezzel kapcsolatosan már megbízhatóbbak az információink, jöhetnek eredeti szövege ennek a gyűjteménynek sem maradt fenn. Következtetéseinkben közvetett források, feliratok, történeti és irodalmi művek segítenek. A kötet a *ius privatum* történetére vonatkozó irodalomjegyzéket is közöl (26-27. o.).

A másik ismertető kötet a korai római állam történetével és jogviszonyaival foglalkozik. A szerzőnek ez hosszú idő óta kutatott, kedvelt témája, amelyből számos publikációt, illetve doktori értekezést is készített. A jelen munkával saját megfogalmazása szerint a következő volt a célja: „minél

nagyobb valószínűséggel megállapítani, mikor, hogyan keletkezett a római állam és jog, mit tudhatunk azok kezdeti, archaikus szakaszáról” (11. o.). A munka huszonöt fejezetre oszlik, az I–VIII. fejezet témamegjelölés, munkahipotézis, módszerek. A IX. fejezet a ránk maradt római jogi emlékeket vizsgálja. A X–XII. fejezet a legfontosabb római jogi gyűjteménnyel, a XII táblás törvénnyel foglalkozik, annak credményeit, megbízhatóságát, valamint létrejöttének körülményeit kutatja. A XIII–XIV. fejezet az archaikus jog és a történeti hagyomány kapcsolatát elemzi, a XVI–XXI. pedig az archaikus igazságszolgáltatás módozatait, a bírói testületeket, valamint a peres eljárásokat. XXII–XXV. fejezet a per és törvény tárgyalása, a XII táblás törvény interpretációja, a tulajdonvédelem stratégiája, továbbá a családi vagyon és öröklés kérdéskörének bemutatása.

Az említett két jogi szakmunka kapcsán mint ókortörténetész tesztek néhány megjegyzést, az ismételéseket elkerülendő utalok az Actas 1996. évi 4. számában megjelent recenziómra (238 skk.).

A korai római történelem, illetve a római állam kialakulása, a királyság kora történetész szemmel is az ókori Róma történetének egyik legproblematisabb korszaka. Számos vitatott kérdése van ennek a korai időszaknak, közülük sok nyitott, és a vélemények igen eltérőek. Zlinszky is pontosan tudja ezt, amikor megállapítja: „az itt összefoglaltak mindenesetre távol vannak még attól, hogy a tudományos világ elfogadja őket. Azt már mindenesetre elérték, hogy megfontolás tárgyává tegyék őket ... főleg a történetészek tartózkodóak a megállapítások kapcsán” (199. o.). A szakirodalom annyira sokrétű és szerteágazó, hogy szinte lehetetlen mindent figyelembe venni, még annál is nehezebb az egyes szakterületek eredményeit felülbírálni.

A korai római állam vizsgálatakor a szerző túlságosan is hosszan foglalkozik a korabeli viszonyokkal, főként a törzsi-nemzetségi kapcsolatokkal, illetőleg az állam létrejöttével. Éppen ebben a kérdésben van ugyanis a legtöbb bizonytalanság, ily módon a legtöbb hipotézis is. Változatlanul nem fogadható el

helytállóként a szerző azon vélekedése, miszerint Rómát „kalandor, gyűlevész népség” alapította volna, afféle társadalomból kivetett elemek (lásd Actas i. m. 239.). Ugyancsak vitatható az az állítás is, hogy a törzsek valamiféle mesterséges képződmények lettek volna. A szerző a római társadalom legfontosabb intézményének a családot tartja a korai időszakban, ami szintén vitatható. Nem értek egyet továbbá azzal a megállapítással sem, miszerint a „család távolról sem az önkény fészke, ... a pater familias családjával szemben nem követhet el iniuriát” (Ius privatum 29). Először is a familia tulajdonjogi kategória, továbbá a pater familisnak szinte korlátlan hatalma, rendelkezési joga van minden, a familia keretébe tartozó dolog (ingó, ingatlan, személy) felett, ugyanis mindez a tulajdona. Nagy teret kap a XII táblás törvény címen összcállított gyűjtemény elemzése, hogy vajon önálló alkotás vagy átvett szabályrendszer, honnan érték külső hatások (görög, kelet, etruszk stb.), a korabeli állapotokat tükrözi-e. A törvényi megjelenítés a társadalmi viszonyokhoz mérve korainak tűnik, de akkor az átvételnek sem volna indoka. „Am szabályainak tartalma – állapítja meg Zlinszky – éppen ezt a primitív társadalmat, ennek problémáit tükrözi, csak törvényi megjelenésük mondható korainak” (Állam és jog ... 82.). A törvények végleges szövege nem alakulhatott ki korábban a 4. század végénél. Erősen vitatott a törvényeket megszövegező tíztagú bizottság, a decemvirek működése és visszahívása is. Sajnálatos módon a Pomponius császárkori jogásztól származó szakszerű összefoglalás (Dig. 2,2) éppen a decemvirek működése vonatkozásában igen szűkszavú. Tevékenységük negatív értékelésében szerepet játszott a kiváltságaiban csorbított patriciusok ellenesze is. A kutatók többsége elveti a decemvirek működésének meghosszabbítására vonatkozó hagyományt és a vele kapcsolatos történeteket. Az pedig, hogy a decemvirek bukását előidéző erőszakos szereplőként éppen egy Appius Claudius tűnik fel, azzal magyarázható, hogy a Kr. e. 2. század közepén megsemmisült pontifexi feljegyzéseket éppen Fabius Maximus, a Claudiusok rivál-

lisa állította össze. Appius Claudius pártfogoltja, Cn. Flavius viszont aedilis (egy libertinus fia), akinck a nevéhez fűződik a törvénykezési formulák és a hivatalos naptár közzététele. Éppen ezzel a lépéssel vált maradéktalanul lehetségessé a XII táblás törvény gyakorlati érvényesítése, ugyanis meg-

szűnt a patricius bíróság és a pontifexi testület kiváltságos helyzete.

Zlinszky János fentebb ismertetett kötetit mind a szakember, mind az érdeklődő olvasó, egyetemi hallgató egyaránt haszonnal forgathatja.

Hoffmann Zsuzsanna

1848-49 német szemmel

1848, *Aufbruch zur Freiheit*. Gemeinschaftproduktion des Deutschen Historischen Museums Berlin Gen. Dir. Prof. Dr. Christoph Stözl und der Kulturgesellschaft Frankfurt mbH Vors. des Aufsichtsrats: Stadträtin Linda Reisch in der Schirn Kunsthalle Frankfurt Dir. Hellmut Seemann.

Frankfurt, 1998. 465 old.

1848-49 150 év távlatában különösen alkalmas arra, hogy a történelemszótársadalmon kívül a mindennapok emberét is a régmúlt eseményei felé fordítsa. Sorra jelennek meg a korral foglalkozó munkák, melyek méltán tartanak igényt a társadalom szélesebb körének érdeklődésére. Egyaránt igaz ez az 1990-es évek végének Németországára, melynek nemzeti történelmében a 150 évvel ezelőtti események sajátos módon értékelődtek fel. Csaknem 150 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a frankfurti parlamentben és az utcai barikádokon megfogalmazott célok megvalósuljanak. A 19. században a parlamentáris demokrácia kiépülése nélkül jött létre a nemzeti egység, az I. világháborút követő békeévek köztársasága pedig 1933 után eltűnt a politikai palettáról. A II. világháborút lezáró nagyhatalmi kompromisszum, megszüntetve az állam egységét, csak a nyugati országrésznek adta meg a demokratikus jóléti állam felépítésének lehetőségét. A 90-es években az újra egyesült Németország 150 év elteltével foghatott hozzá a 150 évvel ezelőtt megfogalmazott célok maradéktalan megvalósításához. 1848-49 Németország számára ma a nemzeti egység, a parlamentáris demokrácia, a szociális biztonság forrását jelenti.

Ebben a szellemben rendezték meg Frankfurtban azt a kiállítást, melynek katalógusát ajánljuk a történészek és a kor iránt érdeklődő olvasók figyelmébe. A katalógus felépítésében a kiállítás struktúráját tükrözi: az 1848-49-es események egyes csomópontjait egy-egy rövidebb tanulmány mu-

tatja be, ezután következnek a gazdagon illusztrált, részletes tárgyismertetések. A lineáris szerkezetet megtörik az ún. „kitéintések”: az egyes események, eszmeáramlatok ismertetése mellett a kiállításon oldalszobában elhelyezve, a katalógusban jól elkülöníthető tanulmányban követhető az adott kérdés története és a jelenlegi állapothoz vezető út főbb állomásai. A sajátos felépítés segítségével a kiállítás szervezőinek sikerült a német forradalmak eseményeinek alapos áttekintése mellett a „Szabadság” 150 éves történetét bemutatni és élővé tenni a ma embere számára.

Az 1848-49-es európai forradalmi hullám gyökereit a szerzők a nagy francia forradalom eseményeiben keresik, hiszen a forradalom után a kortársak minden politikai megnyilvánulást, mozgalmat a „nagy” forradalomhoz való viszony alapján értékelték. A 19. század első felében keletkezett művek érzékeltetik azt az ellentmondásos viszonyt, amellyel a német politikai gondolkodók a forradalomhoz viszonyultak. A kezdeti euforikus lelkesedés után a guillotíne által igen szemléletesen tett terror mély nyomot hagyott a politikai elit gondolatvilágában, a radikális változásokat követelők többségét is elhatárolta a tömegmozgalmaktól. A francia hódítók elleni nemzeti harc meggyorsította és felerősítette a német nacionalizmus fejlődését. A forradalom hulláma erőteljes lökést adott a politikai gondolkodásnak, melynek reformelképzelései ekkor fogalmazódtak meg először egységes formában: az egyéni szabadságjogokat biztosító, alkotmányos össznémet parlament által irányított, gazdaságilag és politikailag egységes Németország eszméjében. A francia forradalom hatásának ismertetésekor a szerzők sajnálatos módon nem tértek ki részletesebben a német fejedelemségekben, a Rajnai Szövetségben, Poroszországban és az Osztrák Császárságban lezajlott eseményekre, ismertetésükben csupán a forradalom főbb mozzanatainak német visszatükröződését mutatják be.

Az 1814 és 1848 közötti időszak tovább mélyítette a nagy francia forradalom hatá-

sait. A német államokban az ekkor kibontakozó ipari forradalom felborította az addigi társadalmi viszonyokat. A rendi társadalom eltűnt, helyére a gazdasági és a szellemi vezető szerepet fokozatosan megszerző, a hajdani nemességet magához formáló új polgárság és a pauperizálódott városi munkás-ság lépett. Az elégedetlenek a politikai jogok kiterjesztésére és a szociális feszültség enyhítésére az egységes, alkotmányos Németország megteremtésében keresték a gyógyírt. A liberális értelmiség nem tudott ugyan tömegmozgalmakat szervezni, csoportjaik 1848-ig kicsinyek maradtak, de elveik fokozatosan átjárták a társadalmat.

A kötet az 1848-as európai forradalmi hullámot külön fejezetben tekinti át, melyben röviden ismerteti az egyes országokban lejárt eseményeket. Az egyes forradalmak leírásakor sajátos módon a nacionalizmus elemzésére helyezi a hangsúlyt, kiemelve, hogy a kezdeti egység, nemzeti szolidaritás hogyan válik néhány rövid hónap alatt a nacionalizmus hatására illúzióvá, utópiává. A nacionalizmusból táplálkozó francia-olasz, német-cseh, német-lengyel, magyar-szláv, stb. konfliktusok kiéleződése elfojtja a „Népek tavaszának” eufóriáját. Ehhez kapcsolódóan Robert Blum szavai nagyon is időszerűnek tűnnek az 1990-es évek végének Európájában: „A felszabadult és ezután felszabaduló Nyugat egyesülése a cél. Nem figyelek a gúnyolódásra, amikor az egyesülés szükségszerűségét ismétlem, nem figyelek rá, mert tudom, hogy egy olyan eszmét szolgállok, amely Európának a nyugalmat hozza el.” A formálódó „európai uniós” történetírás finoman jelzi polgárai számára azokat a csírákat, amelyek a félfogás szerint elvezettek a jelen törekvéseihez és azokat is, amelyek a szabadság gondolat kifejlődésének gátlói voltak.

E fejezetben találkozunk először magyar vonatkozású eseményekkel. Tanulságos lehet annak vizsgálata, hogy egy ilyen áttekinthető jellegű munkában mit tartanak a magyar forradalom és szabadságharc történetéből és emlékényagából arra érdemesnek, hogy az ismertett anyagba bekerüljön. A szerző részletesen ismerteti Kossuth március 3-i felirati javaslatát, kiemelve annak a bécsi forra-

dalomra gyakorolt hatását, és röviden utal arra a „hatalmas teljesítményre”, amely az áprilisi törvények megszületéséhez vezetett. Az átalakulás legfőbb hibájául a nemzetiségi autonómia törekvések elleni fegyveres fellépést rója fel, melyet végzetes lépésnek tart, hiszen nézete szerint hatékony fegyvert adott a bécsi udvar kezébe a horvát bán vezetés alatt szövetkezett nemzetiségi mozgalmak képében. Az előzőekben ismertett nézőpontnak teljesen megfelel ez a leegyszerűsített kép, hiszen eszerint a magyar szabadságharc sikertelenségét is a nacionalizmus okozta. Hogy az osztrák seregek és a nemzetiségi mozgalmak egyesült ereje mégsem tudta legyőzni a magyar „forradalmárokat”, az csak az idejében felállított hadseregnek volt köszönhető, állapítja meg a szerző. Ezért csak az orosz cár belépése után sikerült 1849. augusztus 11-én (sic!) Világosnál levérni (sic!) a magyarokat. A tárgykatalógusban találkozhatunk Kossuth Lajos portréjával, életrajzával, az országgyűlési küldöttség bécsi fogadtatását ábrázoló litográfiával, a 12 pont német és magyar nyelvű példányaival, a 100 forintos Kossuth-bankóval, és Borsos József Nemzetőr című képével. Az egyes pontatlanságok, nézőpontbeli különbségek ellenére elmondhatjuk, hogy tömör, de tartalmas képet alkothat a külföldi olvasó a „magyar” 1849-49-ről, hiszen a tárgyleírásokból megismerheti például az országgyűlés felépítését, a márciusi pozsonyi, bécsi és pesti események közötti összefüggéseket, de megkülönböztetheti egymástól a nemzetőr és a honvéd elnevezéseket is.

A kötet részletesen bemutatja az 1848-49-es eseményeket az egyes német államokban, foglalkozik a frankfurti parlament összehívásának történetével, annak tevékenységével, összetételével és eredményeivel. 1848 márciusa az úgynevezett márciusi követeléseket juttatta győzelmre: sajtószabadság, nemzetőrség, esküdtbíróság, népképviseleti parlament.

A forradalom második hulláma szeptemberben érte el a német államokat. Ellenértben a júniusi párizsi munkásfelkeléssel, itt a nemzeti érdekeken esett csorba vezetett a fegyveres felkelések kirobbanásához, melynek kiindulópontja a schleswig-holstein-i

konfliktus volt. Poroszország nemzetközi nyomásra augusztus 26-án kénytelen volt fegyverszünetet kötni Dániával. A fegyverszünet hírére szeptember első felében több német államban tömegdemonstrációkat tartottak. Szeptember elején a frankfurti parlament határozatban ítélte el „Schleswig-Holsztajn elárulását” és megtagadta a fegyverszüneti egyezménynek a ratifikálását. Szeptember közepén azonban porosz nyomásra kénytelen volt visszavonni tiltakozó nyilatkozatát. A parlament döntése ellen szervezett tüntetéseket a mainzi erődből kivezényelt birodalmi csapatok fojtották el, bevezették az ostromállapot, korlátozták a személyi szabadságjogokat és betiltották az egyesületeket. A fegyveres küzdelemben több képviselő is életét vesztette, az ellenzék korábbi egysége megszűnt, a konzervatívok rendezhették soraikat.

1848-49 téjé németföldön az egységes Németország létrejötte volt. Poroszország és Ausztria számára elfogadhatatlan volt egy az egyenrangú német államok szövetségén alapuló alkotmányos Németország kialakulása, a parlament azonban nem rendelkezett megfelelő katonai erővel ahhoz, hogy céljait ezzel az ellenállással szemben megvalósíthassa. E két tényező együttesen okozta a terv, nevezhetjük így, az álom sikertelenségét. Alig két évtizedet kellett várni arra, hogy Poroszország irányításával meginduljon a német egységesülés. „Csupán” az alapelv és a módszer tért el az 1848-49-ben Frankfurtban körvonalazott alternatívától.

A forradalom mindennapjainak, kultusztárgyainak, változó művészi értéket képviselő politikai indíttatású műveinek bemutatása a barikádharcok, a parlamenti viták árnyékában legtöbbször nem kap elegendő figyelmet, nélkülük azonban arctalan marad az események résztvevőit körülvevő társadalmi környezet. A kötet szerzői, örömteli módon külön fejezetet szenteltek e témának. A forradalom legfontosabb szimbólumának, a szabadság és egység legjellegzetesebb kifejezőeszközének, a forradalmi trikolornak használata néhány hét alatt a ruházati kiegészítőktől a dohányszelencéig mindenütt általánossá vált. A bemutatott kokárdák, ruhadarabok, kártyák és szekrények (!)

díszítőmotívumai szembetűnően jelezték a kortársak számára használójuk politikai beállítottságát. Az ellenforradalom előretörésével a szimbolikus színek használata is háttérbe szorult. 1850. szeptember 2-től – eddig díszítette a frankfurti Pál templomot a szövetségi lobogó – egészen a weimari köztársaság kikiáltásáig tilos volt a trikolor használata. A náci hatalom megdöntése után váltak a színek véglegesen a német állam (-ok) szimbólumává. Részletesen ismerteti a szerző a politikai dalok keletkezésének és továbbbélésének történetét. A versek, gúnydalok többsége alacsony színvonalra miatt eltűnt, a demokrata Friedrich Heckerről szóló alkotások azonban jelentősen hozzájárultak a republikánus hagyomány továbbéléséhez.

A kötet különálló fejezetekben mutatja be az 1848-49-es események hatásainak és a tárgyalt kor fő követeléseinek utóéletét. Ezek az „előre tekintő” tanulmányok, mint azt a szerzők is megfogalmazzák, a ma emberének szólnak, kapcsolatot keresnek a jelen társadalmi és politikai viszonyai és a múlt között. Az első esszé a következő érintkezési pontokra irányítja a figyelmet: a teljes körű demokrácia megszületése, a szociális érzékenység állami szintű eredményes képviselése, az emberi és polgári jogok biztosítása, valamint a nemzetállam egysége. A 150 éve megállmodott célok különböző mértékben sérültek a múlt egymást váltó politikai rendszereinek ideje alatt, ezért a szerzők véleménye szerint, a német történelem során az ideák megvalósítására először a jelen kínál reális esélyt. Az első „előre tekintő” tanulmány a berlini forradalom áldozatainak sírjánál tartott megemlékezéseket és ezzel párhuzamosan a forradalom megítélésének történetét tekintti át. Hasonlatosan a magyar „negyvennyolc” eszmétörténetéhez, Németország koronkénti aktuális politikai palettáján is egymást váltották azok az irányzatok, melyek a forradalom egyes kiragadott eseményeiben vélték megtalálni önmaguk gyökereit. A 19. század utolsó évtizedeiben a német szociáldemokrata párt, az általa osztályharcnak minősített munkásmegmozdulásokra helyezte a hangsúlyt. A weimari köztársaság a barikádharcok helyett a frankfurti parlamentáris kí-

sérlettel találta meg a szellemi rokonságot. A náci Németország bukása után létrejövő két német állam egymás ellenes propagandájának szerves részét képezte a vélelmezett ronkoni vonások, a szellemi örökség hangoztatása. A 90-es évek történelemszemléletéből már hiányzik ez a szelektív látásmód. Ugyan eddig is születtek olyan munkák, melyek a források alapján kívántak hiteles képet adni a korról, de az aktuálpolitika számára most vált egészében felvállalhatóvá a „48-as örökség”. A 150 éves évforduló szerencsés időpontban adott lehetőséget a szerzőknek a kötet elkészítésére, hiszen a torzításmentes korrajzok mellett kritikus képet festhettek az elmúlt 150 év cseményeiről.

Az előzőekben bemutatott munka legfőbb crénye, hogy kézikönyvként kiválóan használható mind a történészek, mind az érdeklődők számára. A legértékesebb részét a 692 tárgyat tartalmazó katalógus képezi, a tárgyleírások számos értékes adalékot szolgáltatnak az ismertett témákról. Itt azonban meg kell említeni az elsősorban a ma-

gyar olvasó számára szembetűnő hiányosságot: a szerzők ugyan részletesen ismertették a bécsi forradalom cseményeit és az elnyomás időszakának emigrációs hullámát, azonban a magyar szabadságharcban résztvevő bécsi Akadémiai Légióról és a Német Légióról nem tettek említést, ugyancsak érdemes lett volna kiemelni az Aradon kivégzett tábornokok közül az osztrák származású Pöhltenberg Ernőt és a birodalmi német Leiningen-Westerburg Károlyt. Az apróbb hiányosságai ellenére az 1848-49-ről született legértékesebb művek közé tartozik a kötet, hiszen az áttekinthető jellegű tanulmányok mellett egybegyűjtve mutatja be a kor gazdag emlékanyagának egy gondosan válogatott részét. A magyar olvasó is szívesen találkozna egy hasonló jellegű munkával a 150 éves évfordulóra megjelent magyar kiadású könyvek között.

Pap József

Német nemzetiség – magyar hazafiság

Tilkovszky Loránt: *Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből.*

University Press,
Pécs, 1997. 256 old.

A hazai németiség történetének kutatása vitathatatlanul összeforrt Tilkovszky Loránt nevével, aki a téma szinte valamennyi korszakával foglalkozott, amint ezt a fenti gyűjteményes kötet is jól reprezentálja. A Janus Pannonius Tudományegyetem Modernkori Történeti Tanszéke tanulmányainak válogatásával köszöntötte professzorát kettős jubileumán, hervenedik születésnapján és 15 éves pécsi oktatói tevékenysége alkalmából.

A kötet számadással kezdődik a pályáivá áttekintéséről, a történelmi hitvallásról. Egyrészt Tilkovszky tíz évvel ezelőtti vallomását olvashatjuk erről, másrészt az azóta eltelt tíz esztendő tevékeny, dolgos kutatásának és oktatásnak eredményeit. Noha pályája nem nemzetiség-történetként indult, ma már több mint három évtizede e témának szentelte munkásságának nagy részét.

A 20 századi hazai németiség történetének különösen izgalmas, sokszínű, nemritkán a politikai megközelítéstől sem mentes kutatásában Tilkovszky Loránt az alapokat rakta le, mindvégig tárgyilagos maradt, mentes a politikai megközelítésktől. A gyűjteményes kötet tanulmányai – eddigi munkáiból történt válogatás – a fenti hitvallás mellett állásfoglalás is egyben, mely lehetőséget nyújt az olvasónak, hogy bepillantson a magyarországi németiség történetének nem éppén viharoktól mentes szakaszaiba.

Tilkovszky tágabb horizontban mutatja be a hazai német nemzetiség két világháború közötti történetét, foglalkozik betelepülésükkel, beágyazza azt a többi nemzetiség történetébe: több mint ezer éve élnek németek a Kárpát-medencében, azonban a történelmi sorsfordulók után – például a török kiűzés – egy egészen új szakasz kezdődött életükben. Munkacsrőre volt szükség, s ezért a szervezett telepítést az 1722-23 évi magyaror-

szági országgyűlés is határozatban sürgette. A 18. században azután három szakaszban telepítették őket Magyarországra.

Különösen érdekes a Szerző kritikai észrevétele a dualizmuskori asszimiláció felerősödéséről, ahogy annak mesterséges felgyorsítására mutat rá, ami a különböző nemzeti-ségi vonatkozású törvények és rendeletek értelmezésében érhető tetten. Ez a folyamat a századfordulóhoz közeledve egyre több aggodalmat keltettek a hazai németiségben.

Már az 1900., illetve az 1910. évi népcései összetétel a magyarság arányának növekedését mutatták, ami nem magyarázható csak a természetes népességszaporulattal, szerepet kapott abban az asszimilációs hatás is – állapítja meg Tilkovszky Loránt. A trianoni Magyarországon mintegy fél millió német kisebbség élt. Az önállósulási folyamat részeként felmerült egy önálló párt létrehozásának gondolata is. 1906-ban meg is alakult a Magyarországi Német Néppárt a bánáti Versec székhellyel, de nem tudott országos párttá válni. A támogatást az Össznémet Szövetségtől kapta. 1911-ben pedig Bécsben megalakult a Németmagyar Művelődési Tanács, amely az Össznémet Szövetség révén ösztöndíjakat juttatott magyarországi német fiataloknak.

Tilkovszky Loránt statisztikai adatokkal mutat rá, hogy a két világháború között melyek voltak az ország leginkább németlakta területei, jellemzi azokat foglalkoztatottsági csoportok szerint. A magyarországi németiség társadalmi struktúrájában az agrár jelleg dominált, kiváló szakismerettel rendelkeztek. Fő motivációjuk a jövedelmezőség volt, ragaszkodtak a földhöz, sajátos földbirtokszerkezet alakult ki náluk, nem kis mértékben befolyásolva az öröklési viszonyoktól. A szakismeret több forrásból táplálkozott, az apai házból is, de – miként ismert – a német gazdák fiai előszeretettel látogatták az úgynevezett téli mezőgazdasági iskolákat, ahol a racionális üzemvezetés néhány fogását sajátíthatták el. E réteg fontos gazdasági szereppel bírt Magyarországon,

elsősorban a magyar mezőgazdasági termelés eredményeihez járult hozzá munkájával.

Érdekes megállapítása a Szerzőnek az, hogy míg a mezőgazdasági szakismeret igen magas szintet ért el a hazai némettség körében, addig a művelődésben, iskoláztatottságban elfoglalt helyük kedvezőtlen volt a hazai értelmiség arányához viszonyítva.

A közös hazai gondolatának jegyében jött létre a Magyarországi Németek Népművelési Egyesülete 1924-ben. Megalakulásának mozgatója a magyar kormány stratégiai számítása volt, mivel a támogatásukra számított revíziós törekvéseiben az elcsatolt területeken. Ugyanakkor Németország is egyre sűrűbben foglalkozott a magyarországi némettség sorsával és helyzetével. Az egyesület 1938-ig képviselte országos szervezatként a magyarországi némettség érdekeit, fő irányvonalát a népi német vonal adta, amely az asszimiláció természetes folyamatát is elutasította. A szervezet élén Gratz Gusztáv elnök állt, ám igazi szellemi vezére Bleyer Jakab volt. Bleyertől azonban teljesen idegen volt, amit Basch Ferenc képviselt, a német népcsoport politika. Gratz Gusztáv a „konszolidált” irányvonalat képviselte a magyarországi német nemzetiségi mozgalomban, a magyarsághoz közel álló politikus volt, aki megfelelt a hazai kormányok elképzeléseinek.

A németországi viszonyok változásai során lényeges átalakulás következett be a hazai nemzetiségpolitikában. A módosuláshoz hozzájárult Bleyer halála is. Tilkovszky fellép az egyoldalú és helytelen megítéléssel szemben, amely leegyszerűsíti a hazai némettség tevékenységét a „bástya”, illetve az „ötödik hadoszlop” szerepkörére.

1938 tavaszán Basch Ferenc mozgalma már egy náci értelmezésű népiségi autonómiát fogalmazott meg, követelte magának a magyarországi német művelődés és iskolaügy irányítását. 1939 áprilisában jóváhagyták a Volksbund alapszabályait. Rövidesen több népiskolával, 3 polgári iskolával és 2 gimnáziummal rendelkezett. Az észak-erdélyi szász evangélikus egyház is átadta 47 népiskoláját a Volksbundnak. A területi változások hatására nőtt a nemzetiségi terü-

letek részaránya, ami új stratégiát követelt a magyar kormánytól.

Tilkovszky rámutat a magyar kormányoknak a hazai németséggel szembeni kétős magatartására. Egyfelől aláírták az erdélyi területrevízió érdekében 1940-ben a bécsi ún. népcsoportegyezményt (ez monopóliumhelyzetbe juttatta a magyarországi németségen belül a volksbundista irányzatot), másrészt viszont szabotálni próbálta az egyezményt, és egy a Volksbildungsvereinhez hasonló szervezet létrehozását támogatták.

Mindaz, ami a hazai némettség ügyében történt a második világháború alatt, az az ideiglenesség jegyét viselte magán, Hitler ugyanis felajánlotta a magyarországi némettség áttelepítését Németországba a háború eredményes befejezése után.

A reális képhez az is hozzátartozik, hogy a némettség körében kibontakozott a Waffen SS toborzásokkal szembeni antihitlerista ellenállási mozgalom, s ez a Kállay-kormány idején inkább megfelelt a magyar kormány elképzeléseinek, éppen mérsékeltbb nézetek miatt. Kettős feladat állt előtük: hűség a magyar hazához, ugyanakkor a német népiséghez is. Ezt a két követelményt nem volt könnyű összhangba hozni az adott politikai viszonyok között. Erre a kulcsproblémára utal a kötet címe is.

Nem szabad a magyarországi némettség politikai magatartását a második világháború évtizedében globálisan megítélni – állítja a Szerző –, a némettség nem a maga egészében töltötte be Németország magyarországi „ötödik hadoszlopának” funkcióját. Ez csupán a Volksbund irányzatra igaz, ebben azonban osztoztak a magyar szélsőjobboldali ellenzékkel, nyilasokkal és más magyar nemzetiszocialistákkal is.

A másik döntő kérdés és kérdésfelvetés kétségtől az, megengedhető-e a kollektív felelősségre vonás a németység második világháborúban való részvétele miatt.

A magyarországi németek kitelepítéséről szóló rendelet annak ellenére született, hogy a magyar értelmiség egy része, így például Bibó István is tiltakozott. A németségre a kollektív bűnbak szerepét osztották ki, még a zsidósággal szembeni intézkedéseket is a számlájukra írták. Az újabb történetírói kér-

dés immár az, hogy mit veszített Magyarország a némettség felelősségre vonásával, nevezetesen a szovjet munkatáborokba való elhurcolással, valamint a kitelepítésekkel. Az erkölcsi veszteség mellett jelentős volt a gazdasági veszteség, ugyanis mindez az újjáépítés közepette igen nagyarányú munkaerő-kivonást jelentett. A Szovjetunióban is szükség volt a munkaképes emberekre, táboraikba mintegy 35-60 ezer magyarországi németet hurcoltak el. A történetíró ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy mindemellett súlyos következményként jelentkezett a nemzeti diszkrimináció megkezdődése.

A magyarországi németek mintegy fele már nem került kitelepítésre, jogaikat 1949-50-ben visszakapták, ám elkobzott birtokait többnyire már nem.

A kitelepítések nyomán a magyarországi németek száma mintegy 230 ezerre csökkent.

A párturalmi időszakban (1949-1989) csak a folklór keretein belül őrizték sajátos kultúrájukat, hiányoztak az anyanyelvi oktatás, a művelődés intézményes feltételei.

A hazai és nemzetközi változások ösztönözték az 1993. évi nemzetiségi törvény megszületését, amelynek megvalósítása azonban még komoly próbatételt jelent az ország számára – hangsúlyozza Tilkovszky.

A kötetet a magyarországi némettség 1919-1945 közötti történetének kronológiája zárja, melyet az olvasó külön is nagy haszonnal forgathat.

Szávai Ferenc

„A politizáláshoz autonómia szükséges”

A 'nőkérdés' társadalmi és tudományos aktualitása

Pető Andrea: *Nőhistóriák:*

Történetek a politizáló magyar nők történetéből (1945-1951).

Seneca, Budapest, 1998. 183 old.

Pető Andrea munkája, a *Nőhistóriák* kettős aktualitás jegyében született. E kettősség a 'rendszerváltozás' értelmezésében rejlik. A tanulmánykötet egyrészt, alcímében megfogalmazott témájának megfelelően, a második világháborút követő rendszerváltozást tárgyalja, annak kontextusában igyekszik megvizsgálni a politizáló nők (egyesületeinek) történetét. Ennyiben történeti visszatekintésre vállalkozik a szerző: az 1945-öt követő, 1951-ig tartó átmeneti időszak politikatörténetének fontos kiegészítését kívánja adni. Ugyanakkor a kötet időzítése, megjelenése egy másik rendszerváltozási folyamatba helyezi el a szöveget, nevezetesen napjaink politikai, társadalmi átrendeződési folyamatába. Ebbe a keretbe illesztve viszont a mű a politizáló, politizálni akaró nők (egyesületének) mai lehetőségeit veti fel, még ha csak közvetetten is, a lehetséges kortörténeti párhuzam révén. A kötet mindkét értelemben sikeresen megvalósított úttörő vállalkozás a hazai feminista történettudományban.

A magam számára, mint aki a nemek és a szexualitás történelmi és kulturális meghatározottságának kérdéseivel foglalkozom, közelebbről ennek a meghatározottságnak a nyelvhasználatban, a lehetséges beszédmódok változásaiban tetten érhető szisztematikus változásainak az elemzésével a kortárs magyar nők életúttörténeteiben, különös fontossággal bír Pető Andrea kötete. Észrevételeimet ebből a kutatói nézőpontból igyekszem megfogalmazni.

Az a tény, hogy a kutatók számára a kilencvenes években végre hozzáférhetővé váltak a nőegyesületek történetét dokumentáló levéltári források, önmagában még koránt-

sem tenné szükségsszerűvé, hogy ezek a szakma, a magyar történetírás számára is kutandónak, azaz tudományos igényű munkák megírására alkalmas szövegeknek minősüljenek. Ahhoz, hogy a női egyesületek (részben) archivált anyagai avagy egyes nők megélt, életútjukra visszaemlékező szövegei forrásként legitimálhassanak egy új kutatási téma megszületése kellett, nevezetesen a 'nők története', valamint egyrészt a magyar társadalom történelmi, társadalmi folyamatainak átrendeződése, másrészt ennek részeként, a szakma önmagát újradefiniálni tudó és akaró elszánása is. A feminista szemléletű történetírás, illetve társadalomtudomány művelőinek így kettős feladat megoldására kell vállalkozniuk egyazon időben. Egyrészt fel kell kutatniuk, meg kell nevezniük saját elődeik hazai és nemzetközi történetét, másrészt meg kell fogalmazniuk azt a számukra értelmezhető elméleti keretet, azt a nézőpontot, ahonnan ez a nőtörténet egyáltalán megfogalmazhatóvá, továbbgondolhatóvá, illetve politikai következményeiben is vállalhatóvá válik. A nőtörténetírásnak mint a társadalmi praxis (a szó Nicolas Mouzelis által meghatározott értelmében)¹ egy konkrét megnyilvánulási formájának a sajátosságát ebben a tudatos fel/vállalásban látom, ami a poszt-fordista társadalmak praxisát fokozottan jellemző reflexivitásnak a kifejeződésc. (A szót B. Jessop: Preliminary remarks on post-fordist political economy. In: Studies in Political Economy. No. 40, 7-39. írásának értelmében használtam.)

A reflexivitás egyébként, ahogy azt Mouzelis is hangsúlyozza, a praxis kategóriájának általános jellemzője. Azaz a társadalmi praxis minden konkrét megnyilvánulási formáját három dimenzió segítségével jellemezhetjük. Ennek értelmében (1) valamennyi társadalmi

¹ Mouzelis, N.: Post-Marxist Alternatives. The Construction of Social Orders. MacMillan, London, 1990.

gyakorlat termelési gyakorlatként, (2) más gyakorlatokkal interakcióban egy rendszert alkotva, (3) önmagára reflektálva létezik. A termelés kifejezés itt nem arra való kísérlet, hogy a társadalmi valóságot megkísérleljük a gazdasági termelési módra vagy azzal valamilyen analóg viszonyra redukálni. Andrew Collier² nyomán magam is úgy gondolom, itt éppen annak hangsúlyozásáról van szó, hogy az emberek nem pusztán gazdasági tevékenységük révén, de valamennyi tevékenységük, valamennyi társadalmi gyakorlatban történő részvételük által egyfajta termelési folyamat részvevői, azaz 'megtermelik' társadalmi létüket. A rendszerbe ágyazottság azt jelenti, hogy a gyakorlatok sajátos 'belső' elrendeződése, strukturáltsága a 'kül világhoz', azaz a többi gyakorlathoz való kapcsolódásuk, strukturáltságuk révén jön létre. A társadalmi gyakorlat reflexivitása pedig azt jelenti, hogy a részvétel mindvégig reflexív abban az értelemben, hogy tudati tevékenysége folytán az ember mindvégig reprezentálja is a maga számára azt a tevékenységet, amiben éppen részt vesz, s ezek a reprezentációk ily módon az adott gyakorlat részeivé válnak. Ebben az értelemben tehát a nyelvhasználat valamennyi konkrét társadalmi gyakorlat egyik aspektusát jelenti. Ugyancsak David Harvey³ a társadalmi és a kulturális elemzés megkülönböztetendőségének szükségessége kapcsán (ahol a kulturális a tág értelemben vett szemiozist jelenti, tehát annak nemcsak a nyelvi, beszédmódbeli kifejeződését) úgy fogalmazza meg, hogy a különféle társadalmi gyakorlatok relatív autonómiával bírnak, azaz 'internalizálják' egymást, de egymásra nem redukálhatók. Így a beszédmód, illetve a szemiozis valamelyik módja minden más gyakorlatnak és egyben önmagának is elengedhetetlen momentuma. Ezt nevezik az én szakterületemen, a beszédmód alapú társadalomkutatást művelő kritikai diskurzus elméletben, a beszédmód társadalmi gyakorlatba ágyazottságának

(Norman Fairclough⁴). Illetve ebben az értelemben beszélünk a nyelvhasználat társadalmi valóságot teremtő/termelő tulajdonságáról, azaz materiális természetéről. Vagyis egyrészt az elmélet és a gyakorlat hagyományos szembeállítás a társadalmi gyakorlat reflexivitása, nyelvhasználat által való közvetettsége miatt értelmét veszíti, másrészt pedig szükséges a társadalmi (politikai, gazdasági) és kulturális aspektusok módszertani megkülönböztetése.

A feminista gondolkodás mint egyfajta társadalmi gyakorlat sajátossága ennek a harmadik specifikumnak – Donna Haraway⁵ terminológiájával élve – a tudás társadalmi pozícionáltságának a tudatos vállalásában rejlik, annak minden tudomány- és napi politikai következményével együtt. Úgy gondolom, hogy amikor a különböző feminista elméletek, a női lét, a nőként való társadalmi lét máságáról beszélnek, s ezt a 'tapasztalat' kategóriájában fogalmazzák meg, tulajdonképpen a társadalmi gyakorlat eme szükségszerű kettségéről beszélnek. S ezzel sikerülhet operacionalizálni és jobban körülhatárolni a 'tapasztalat' fogalmát, amit egyébként, mint Joan Scott⁶ jogosan állapítja meg éppen a női történetírás módszertana kapcsán, a különféle feminista irányzatok túl gyakran 'reflektálatlanul', magától értetődő evidenciaként használnak érvelésük 'alátámasztására'.

A társadalmi praxis reflexivitásáról mondtak érvényesek szűkebb érdeklődési területre, az egyes társadalmi gyakorlatok nyelvi, beszédmódbeli dimenzióját megragadni kívánó elemzésekre is. Minden egyes elmélet, amennyiben egyfajta társadalmi gyakorlat, szükségképpen reflexív módon fogalmazódik 'elmélett', tudássá, s ennyiben eleve nyelvi természetű. Ebben az értelemben a kései modernkort (a poszt-fordista tár-

² Collier, I.: *Critical Realism. An Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy*. Verso, London, 1994.

³ Harvey, D.: *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Blackwell, Oxford, 1996.

⁴ Fairclough, N.: *Discourse and Social Change*. Polity, Cambridge, 1992.

⁵ Haraway, D.: „Situated Knowledges: The science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective”. *Feminist Studies* No. 14. 1988.

⁶ Scott, W. J.: „The Evidence of Experience”. In: *The Lesbian and Gay Studies Reader*. Ed. H. Abelove et al. Routledge, London – New York, 1993. 397-415.

sadalmakat), Giddens⁷ kategóriájával, a „kettős hermeneutika” jellemzi: a különféle társadalmi gyakorlatokról való tudásunk egyre dominánsabban épül be magukba a gyakorlatokba, s azok így fokozottan reflexívvé válnak, illetve az elméletteremtő(-termelő) gyakorlat egyre inkább elkülönül a többi (gazdasági, politikai, kulturális) gyakorlattól, azaz intézményesül, miközben egyre inkább beépül azokba. A beszédmódelemzésnek ebből a szempontból épp az a feladata, hogy kimutassa, miként generálódik/termelődik egy bizonyos tudás, ismeret a társadalmi gyakorlatok rendszerében elfoglalt pozíciói interakciójából. Ahol ezek a tudások egyszerre szolgálnak az adott pozíció megfogalmazásának forrásaként és válnak egyben a megfogalmazódás tárgyává is. Ebből a szempontból Pető Andrea tanulmánykötetének, illetve azon keresztül Pető Andreának, az elkötelezett történésznek szakmai tétje az 1945 utáni nőmozgalomról alkotott (ön)reflexív konstrukcióban a mai magyar társadalmi, tudományos gyakorlatban igen magas. Könyve ebben az értelemben bátor, s mint ilyen, elismerésre méltó vállalkozás.

Ezek után lássuk közelebbről magukat a tanulmányokat! A kötet elemzéseinek argumentációja, értelmezései, noha a szerző sem a *Bevezetés*-ben, sem az azt követő hét tanulmány egyikében sem nevezi meg egyértelműen (szándékolt) ismeretelméleti, ontológiai pozícióját – eltekintve a Hanák Péternek, illetve az általa képviselt történeti iskolának szóló dedikációtól –, véleményem szerint a következő ismeretelméleti pozíciót látszanak implikálni. A szerző egyrészt meg kívánja haladni a tradicionális, strukturalista szemléletű társadalomról vallott felfogást, melyben a társadalomban való létezés a társadalmi szerkezet egyirányú és szükségszerű következménye volna csupán, ahol így a reflexivitás, az emberi tudatos, cselekvő beavatkozás lehetősége fel sem merülhet. Másrészt igyekezik kikerülni azt a fajta racionalizmust is, mely a társadalmi valóságot kizárólag a tudatos, aktív, cselekvő lényekként felfogott

emberek cselekedete eredményeként véli elgondolhatónak, s teszi mindezt a nők sorsáért, történetük ’vissza’/szerzéséért felelősen. Ha iskolát, ismeretelméleti hovatartozást kellene megneveznem, akkor a feminista gondolkodók harmadik hullámához tartozókkal rokonítanám Pető Andrea nézőpontját (remélve, hogy ezzel a Szerző is egyetért, de legalábbis nem tartja ezt feltétlenül elutasítandónak, még a mindenfajta besorolással szemben érzett esetleges ellenszenv miatt sem). Ez a kilencvenes évek elején jelentkező irányzat megkísérlti megőrizni a materialista feminista társadalomkritika eredményeit, azaz a hetero/szexista ipari társadalmaknak olyan kritikáját kívánja adni, ami nem illethető az esszencializmus vádjával. Ezért önreflexiója, saját elméleti pozíciójának önkritikus átgondolása során megkísérlti beépíteni a poszt-strukturalista társadalomelméletek ’Másság’/különbség’ koncepcióját *anélkül*, hogy le kellene mondania a szolidaritás alapú, horizontálisan elgondolható nemek közötti és nemeken belüli társadalmi viszonyok átalakítása érdekében megfogalmazandó emancipációs (politikai) célokról. Arra törekszik, hogy ne mossa egybe a ’nők’ társadalmi csoportjának sokféleségét, belső társadalmi megosztottságát, másfelől pedig, hogy képes legyen a nemek közötti látszólagos egyenlőség mögött meghúzódó, a 20. század folyamán egyre megújuló, különféle formában jelentkező ’férfiuralmat’ a hatalom működése oldaláról a maga sokféleségében értelmezni. Olyan gondolkodók munkái tartoznak ide az általam ismertek közül, mint Rosemary Hennessy *Materialist Feminism and the Politics of Discourse* (1993), Judith Butler: *Excitable Speech: A Politics of the Performative* (1997), Sylvia Walby: *Theorizing Patriarchy* (1990), vagy Diana Leonard és Lisa Adkins: *Sex in Question: French Materialist Feminism* (1996) című művei.

Az a tény, hogy a Szerző magára hagyja a recenzió íróit az ismeretelméleti, ontológiai pozíció fenti behatárolásban, jelzi: a kötetnek – egyébként egyetlen – komolyan kifogásolható megoldása a *Bevezetés*-nek szánt nyitó szöveg. Nem azért, mert a benne változtató történelmi folyamat, az archívumból előkerülő anyagok alapján felrajzolt nőmoz-

⁷ Giddens, A.: *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*. Polity, Cambridge, 1993.

galmi történet ne lenne hiteles, meggyőző. De ezt az átfogó, a korabeli gazdasági, párt-politikai folyamatokba ágyazott történetet majd ismételten, de természetesen sokkal részletesebben megkapjuk az első értékezésben is (*Megszüntetve, elvesztve. A rendszerváltás és a magyarországi nőegyletek (1945-1951)*). Másrészt pedig a bevezetés műfaji sajátosságainak megfelelően itt lehetne tisztázni, hogy a Szerző szándékai szerint mire is vállalkozik, mind ismeretelméleti, mind a szűkebb szakmai irányzatokat illetően – s ez elmarad. Bár ezt a tájékozottabb olvasó maga is megteheti. Ez viszont az elképzelt olvasóközönség kérdésését veti fel. Kinek is szólnak ezek a tanulmányok? Attól tartok, mivel eredetileg angol nyelven íródtak, rangos nemzetközileg elismert szerkesztők kérésére (mint például Joan Scott vagy Cora Caplan), olyan szakmai közönségnek, akik az ismeretelméleti, illetve szűkebb szakmai irányzat kérdésében nem szorulnak eligazításra. A magyar (feltételezem, szakmai) közönség számára azonban – különösen egy inkább ellenséges, ’ellenálló olvasókból’ álló potenciális közönséget feltételezve – feltétlenül fontos lett volna ezeket az alapvetéseket megtenni a *Bevezetés*ben. Másrészt itt kellett volna nyilatkozni a tanulmányok kötetbe szerkesztésének elveiről. Ennek hiányában sajnos csak hipotetikus válaszokat lehet adni azokra a kérdésekre, hogy miért éppen ezeket a tanulmányokat és miért ebben a sorrendben jelentette meg a Szerző.

Véleményem szerint két nagyobb szerkezeti egységbe lehetne rendezni a szövegeket. Az egyikbe azok az eredetileg negyediként, illetve hetediként közölt tanulmányok kerülhetnének, melyek az úgynevezett személyes visszaemlékezések szövegein alapulnak (*„Nem jöhet más, csak tiszta fény és napsütés ...” Párhuzamos szerelmek az illegális kommunista mozgalomban; A mozgalom női katonái avagy az „egyenruházott nők”*), miközben a többi öt írás politikai szervezetek hivatalos iratanyagának az elemzésén alapuló tanulmányok lehetnének. Talán szerencsésőbb – merülhet fel –, ha nem a feldolgozott, értelmezett szöveg típusát nevezem meg rendező elvnek, hiszen az ’egyenruházott nők’ történetét elemző tanulmány nemcsak személyes

visszaemlékezés (lásd a rendőrnek jelentkezett nők csatolt életrajzait), hanem bírósági és rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvek értelmezésére is támaszkodva született. Amennyiben azonban a vallomás is ’visszaemlékezés’, akkor e tekintetben nincs ellentmondás. De még mindig megmarad az az ellenvetés, hogy ez a forrás semmi esetre sem tekinthető magánjellegűnek, ugyanakkor azt sem állíthatjuk, hogy a ’párhuzamos szerelmek’ esetében megfogalmazott visszaemlékezések egyértelműen magánjellegűek lennének. Mert ugyan az itt követett gyakorlat, hogy az adatközlő nevét, illetve a szövegben érintett személyek (jelen esetben a szeretett férfiak) nevét nem adjuk meg, csak azok monogramját⁸, az etnográfusi gyűjtőmunkában bevett szokás, s ez az eljárás utalhatna a szövegek magántermészetére. Itt elsősorban a politikai utókor számára írt szövegekről van szó, ahol a két adatközlő nő, saját bevallása szerint is, elsősorban az érintett férfialakok fontosságára való tekintettel érezte szükségének a vallomástételt. Mindezek mellett is szerencsésőbb, ha a besorolásnál inkább a módszertani és szemléletbeni rokonosság szolgál a felállított két nagyobb egység alapjául.

Az európai és amerikai történetírásban a ’szóbeli történelem’-nek (*oral history*) nevezett tudományterület két fejlődési szakaszát vehetjük alapul. Ennek megfelelően az előbbi nagyobb egység írásait inkább az *oral history* olasz iskolájával rokonítanánk, míg az utóbbi az angol és észak-amerikaival. Ebben az esetben viszont az elnevezésben szereplő jelző, a ’szóbeli’ okozhat látszólag gondot. Honnan is származik a két iskola megkülönböztetése, és miben áll ez a különbözőség, illetve miben is áll magának a ’szóbeli történelem’-nek a mássága? A kérdés megválaszolásához Michael Frisch áttekintő elemzését⁹ veszem alapul. Véleménye szerint az úgynevezett ’szóbeli történelem’ a hatvanas évek-

⁸ Ami persze nem is feltétlenül az anonimitást szolgálja, hiszen a K. J. kezdőbetűk nélkül is lehet tudni például, hogy itt Kádár Jánosról, az MSZMP egykori első titkáráról van szó.

⁹ Frisch, M. *A shared authority: Essays on the craft and meaning of oral and public history*. SUNY, Albany, 1990.

ben a történelemtudomány meglévő empiricista módszereivel, beszédmódjával szembeni szakmai elégedetlenség nyomán jelentkezik, döntően angolszász országokban, mivel ezek a módszerek és a régi beszédmód nem felelt meg a társadalmi élet számos, helyi vonatkozású történéseinek, a 'hétköznapi' életben tetten érhető csemények megörökítési szándékának. Az írott, archívumokban tárolt anyagok többnyire nem hordoztak helyi érdekeltsgű információkat, mivel a helyi csemények nem tűntek relevánsnak a nemzeti politikai hatalmi tényezők számára. Ennek részeként aztán elkezdődött a múltra való személyes visszaemlékezések szisztematikus gyűjtése ismét csak többnyire interjúk segítségével. Ebben az értelemben – Firsch meghatározásában – ezt a kutatási irányt a 'még több történelem', a már meglévő 'hivatalos' történetírás kiegészítésének szándéka vezette. Ugyanakkor több is volt ennél, mert, ha az Egyesült Államokban már nem is, de Nagy-Britanniában a hagyományos történelemírás hiányossága miatt megfogalmazott kritika együtt járt azzal a felismeréssel is, hogy a hiányossággal nem csupán 'mennységi' szempontból van baj. Sokkal nagyobb probléma annak tendenciózus-sága, szisztematikus értékvalasztások mentén történő szelektivitása. Azaz a hagyományos történetírással nem az a baj, hogy nem felel meg valamiféle (eleve lehetetlen) teljességnek, hanem az, hogy egyoldalú. Az adott hatalom érdekeit kiszolgáló szelektivitása megakadályozza a társadalmi folyamatok 'mélyebb' megértését. Innen nézve a szóbeli történelem ennek az elfogultságnak a kiegyensúlyozására született, mely egy közvetlenebb – mert érzelmileg (is) megélt tudása a múltnak –, a 'szentanú hitelességével' elmondott történelem. Innen nézve a rögzített anyag szóbelisége már csak esetleges. A két cél együttesen azonban a 'valóság-hűség' követelménye felé toltja el a módszer követőit. Az olasz iskola azonban, melyet Alessandro Portelli és Luisa Passerini munkássága fémjeléz, felhagy a 'történeti hűség' kritériumával, s őket a rögzített interjúk, szövegek kapcsán az elmondott történetek kulturális, szimbolikus jelentősége érdekli. Ezzel az olasz iskolával áll közeli rokonság-

ban a feminista nőtörténeti kutatás, melynek képviselői egyértelműen az elmondás 'mikéntjére', a szöveg szövegtestére koncentrálnak. Arra, hogy milyen előfeltevések mellett működhet csak egy adott történet logikája, illetve hogy miként változik az elmondás során, által az elbeszélő és a hallgató személyisége, s mennyiben érhető tetten a szövegekben a meginterjúvult nők életútbeli változásai egyik generációról a másikra. Az olasz iskola és a feminista nőtörténet tulajdonképpen megkísérli a kutatás fókuszát a kutató és kutatótt viszonyára helyezni. A szövegértelmezések kapcsán kettejük azonosulási lehetőségeit, a megélt tapasztalatok átadhatóságának a kérdését kutatják, megkérdőjelezve ezzel a vélekedés/tudomány, illetve a fikció/történetírás Arisztotelészig visszavezethető dichotómiáját. Válaszul azonban nem a kettő közötti, egymást kizáró választást ajánlják, hanem (a fent említett poszt-strukturalista materializmus jegyében) a fikcionális és a fiktív közötti különbségtétel szükségességét. Azaz minden szöveg szerkesztett, s ennyiben magán viseli a fikcionalitás, a narrativitás jegyeit, így viszonya a valósághoz csak közvetett, értelmezése a történetmondás szabályai szerint lehetséges csupán. Közvetlen bizonyítékként való használata a történetírás számára nem lehetséges. De ebből még nem szükségképpen következik, hogy az elmondott élettörténet fiktív is, azaz hogy csak a szövegvilágban, a beszédmód által létrehozott entitás csupán. Liz Stanley, a kortárs feminista szociológus megfogalmazásában: „Az írótt vagy a szerzőtt és a kutatótt természetesen nem tekintik átlátszónak vagy 'halottnak', hanem nagyon is aktív cselekvőnek, aki tevőlegesen részt vesz a szövegek politikai termelésében.”¹⁰ Azaz, az erkölcsi állásfoglalások elgondolhatósága érdekében itt az ismeretelméleti és az ítéletalkotásbeli relativizmus megkülönböztetésének szükségessége a tét (Collier, 1994.). Míg az előbbivel, a poszt-strukturalista 'Mátság'/sokféle-ség elfogadásából következően, egyet lehet érteni, az utóbbival, éppen a tudás történeti

¹⁰ Stanley, L.: „Sisters under the skin? Oral histories and auto/biographies”. *Oral History* 22:2., 1994. 88-89.

és kulturális meghatározottságából következően, már nem. Egyébként erkölcsi értelemben védhetetlenné válna bármiféle (feminista) emancipációs törekvés.

Magam részéről a kötetnek az olasz iskolával rokonítható csoportba tartozó két tanulmányát szerettem leginkább. Pontosabban ezen értelmezések szemlélete engedi meg nekem, mint azonosulni akaró olvasónak, az érzelmi viszonyulást. A másik öt tanulmány inkább csak az intellektusomra tart igényt. Az elemzett szövegek beszédmódja felől nézve ugyanakkor úgy is fogalmazhatnánk, hogy a személyes hangütésű visszacsémleléses szövegek személyesebb hangú értelmezést hívtak elő a Szerzőből. De a kétféle szövegfajta és értelmezési beszédmód egyébként sem különíthetők el egymástól. Nemcsak az egybeszerkesztettségéből következő ’összekényszerítettség’ miatt, hanem abból a logikai rendbeállíthatóságból következően sem, mely az inkább az angol-amerikai szóbeli történelem hagyományaival rokonítható tanulmányokat a személyes életutak elengedhetetlen kortörténeti kontextusaként működ-teti. Épp ezért úgy gondolom, hogy a kötet belső logikája szerint is szerencsésebb elrendezés lett volna, ha a két visszacsémleléses típusú elemzés a kötet végére került volna. A szerkesztést illetően szeretném még megjegyezni, hogy az olvasó dolgát könnyítette volna, ha a kötet végén szereplő lenyűgöző intenzitású és alaposságú filológusi munkáról tanúskodó jegyzetapparátust nem folyamatos számozással, hanem az egyes fejezetekhez kapcsolódva, fejezetenként elkülönítve, újra kezdődő számozással adta volna közre a Szerző.

Mіндеzen megfontolások után a konkrét elemzésekről szeretnék röviden szólni. Úgy gondolom, a kötetben szereplő tanulmányok mindegyike sikeresen valósította meg a maga elé tűzött célt, nevezetesen a magyarországi, 1945 után kialakult történelmi helyzetben a politizálni szándékozó nők számára rendelkezésre álló mozgástér változásainak felvázolását. A vizsgált folyamat lényege a központosított intézményszerűség, a háborút megelőző sokféle, a nők társadalmi és kulturális tagoltságát kifejező egyesületeink felszámolása, illetve kiüresítése az MKP által

irányított MNDSZ (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége) tevékenysége, illetve pusztá léte által. Az első tanulmány („*Megszüntetve, elvészve*”) elsősorban az 1945-1951 közötti átmeneti időszak, rendszerváltozás folyamatait elemzi a háború előtti női egyesületek, politikai mozgalmak további sorsának alakulása szempontjából. Érdeme, hogy rámutat, függetlenül az adott nőszervezet céljaitól, pártpolitikai kapcsolataitól vagy irányultságától, sorsa, mozgásterc mindig mint „nőkérdés” volt legitim módon megjelentethető, azaz pusztán a férfiak érdekeit mentén szerveződő ’nagypolitikai’ érdekeknek alárendelten, azok előmozdítása függvényében változott. S ez éppúgy igaz volt az egyetlen MKP által látszólag feltétel nélkül támogatott MNDSZ-re, mint az összes többi, az MKP által megsemmisítésre ítélt többi szervezetre, nevezetesen az izraelita nőegyletekre, a szociáldemokrata nőmozgalomra s a Feministák Egyesületére. A korabeli pártpolitikai csatározások aktuális érdekeinek voltak alárendelve nemcsak a nők egyesületei, hanem az ezen egyesületeken keresztül elérni kívánt, a háború után teljes körű választójogot nyert valamennyi ’nőnemű’ állampolgár is. Azaz a nők nem saját jogon, saját érdekeik megjelenítésére voltak hivatva szavazni felelős állampolgárként. A ’nőnemű’ állampolgár felelőssége a ’hímnemű’ állampolgártársa aktuális érdekeinek felismerésében és elfogadásában kellett hogy kimerüljön. Azaz a magyar társadalmi nyilvánosság terei – legyenek azok az állam által intézményszerűsített terek vagy a civil társadalom terei (akárcsak a magánéletként definiált életterek) – egyformán a nemek közötti hatalmi cségyegyenlőtlenség mentén rendeződtek. Innen nézve még ironikusabb és persze kegyetlenebb is az MNDSZ-nek szánt végső el/kötelezettség: a virtuális létezés vállalása, a kvázi nőmozgalom hitelesen előadandó szerepe.

Jó lett volna, ha ebben az átfogó, nyitott tanulmányban a szerző kitért volna az egyes szervezetek nagyságára, egymáshoz viszonyított társadalmi súlyára a nőmozgalmon belül, illetve jelentőségükre a többi, (nem párt)politikai egyesülethez képest is. Hiányzik például annak következetes közlése, hogy melyik női szervezet mennyire épült ki or-

szágos vagy helyi szinten, s ez nem derül ki az egyes szervezetek sorsát részletesen elemző későbbi tanulmányokból sem.

A további négy tanulmány, mely az egyes szervezetek politikai elhelyezkedését tárgyalja, a következő címmel szerepel: *„Mirjam forrása.” Izraelita nőegyesületek a Holocaust és az MNDSZ között / „A cél közelített mihozzánk.” A Feministák Egyesületének végnapjai / Ahogy a „kommunista szög bújlik ki a zsákból” avagy az MNDSZ fejlődéstörténete / „Ne panaszkodjunk az erőszakoskodásról, ha mi ilyen maflák vagyunk.” A szociáldemokrata nőmozgalom mozgásterei 1945 után.* A Szerző címválasztása minden esetben telitalálat. Mindegyik sikeresen foglalja össze az adott nőegyesület politikai helyzetét, esélyeit – mindig az MNDSZ-hez, illetve rajta keresztül közvetetten az MKP érdekeihez képest, s általuk minden tanulmány az adott mozgalom önértékelő helyzetelemzését (szövegű idézet formájában) kapja címként, s a szerző ehhez csak az adott mozgalom nevét teszi hozzá kommentárként, s közli az ’idézet szerzőjének nevét’. S valóban, nem csupán a címekben, hanem a tanulmányokban is a résztvevők szempontjából kísérhetjük figyelemmel az adott egyesület történetét. A Szerző tehát mintegy helyreállítja, kiigazítja az elszenvedett egykori kirekesztettség miatt elszenvedett igazságtalanságot: a saját nézőpont elhelyezkedését. Legalább a történetüket feltáró történeti munkában érvényesülhet a női egyesületek saját értékrendje. Ennyiben végre lehetséges lesz számukra saját történetük főhős(nőj)ének szerepe. Enélkül természetesen nem is lenne feminista szemléletű Pető Andrea történetírása. Az a tény ugyanis, hogy egy ’nőnemű’ tudós

’nőnemű’ polgárok egyesületének történetét írja meg, még nem teszi a megszületett értekezést feministává. A feminista jelleg a szemléletben, a tudós által elfoglalt nézőpontban rejlik: a nők érdekei, nézőpontja szerint végiggondolt kortörténeti elemzésben. Ezt egyébként, úgy gondolom, talán még nehezebb az egyesületek történetének tárgyalásakor érvényesíteni, hiszen ennek kapcsán meg kell küzdeni a már létező, az 1945-1951 közötti rendszerváltozást elbeszélő kortörténeti kanonizált szövegek autoritásával, míg az önéletrajzi szövegek beszédmódja eleve megkönyvíthati a Másik nézőpontjával való azonosulást, éppen annak személyesebb hangvétele miatt.

Pető Andrea könyvét jó szívvel ajánlom nemcsak a történészek, politológusok, feminista társadalomtudósok és a felsőoktatásban résztvevő hallgatók számára, hanem a nők mozgalmát ma újraszervezni igyekvő valamennyi elkötelezett érdekelt fél számára is. Még akkor is, vagy éppen azért, mert a lehetséges párhuzamok nem túl sok sikerrel kecsegtetnek. Talán abból tanulhatunk a legtöbbet, ha átlátjuk, miféle stratégiák mentén próbálták meg elődeink a túlélést, hogy nem voltak csak sorsuknak kiszolgáltatott bábuk, passzív áldozatok. Különösen az izraelita nőegyesületek háború utáni sikeres újraindulási kérvényei, hatalommal folytatott egyezkedései adhatnak nem csupán intellektuális muníciót, hanem érzelmi, erkölcsi tartást, a küzdelemhez szükséges lelkiert is. Tartok tőle, erre a jelenlegi rendszerváltozási folyamatban nagyobb szükségünk van, mint valaha.

Barát Erzsébet

Számunk szerzői

Anderlc Ádám	<i>történész, JATE, Szeged</i>
Barát Erzsébet	<i>nyelvész, JATE, Szeged</i>
Csicsi András	<i>tud. munkatárs, Politikai Tudományok Intézete, Budapest</i>
Czoch Gábor	<i>történész, BKE, Budapest</i>
Deák Ágnes	<i>történész, JATE, Szeged</i>
Gámgó Gábor	<i>történész, JATE, Szeged</i>
Stephen Greenblatt	<i>irodalomtörténész, USA</i>
Hermann Róbert	<i>hadtörténész, Hadtörténeti Intézet, Budapest</i>
Hoffmann Zsuzsanna	<i>ókortörténész, JATE, Szeged</i>
Jánoska Antal	<i>kártyagyűjtő kutató, Dunapack Rt., Budapest</i>
Maciej Janowski	<i>történész, Történettudományi Intézet, Varsó</i>
Kiss Gábor Zoltán	<i>egy. hallgató, JPTE, Pécs</i>
Kószeghy Miklós	<i>ókortörténész, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest</i>
Kövcér György	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
Maróti Egon	<i>ókortörténész, JATE, Szeged</i>
Miru György	<i>történész, KLTE, Debrecen</i>
Miskolci Ambrus	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
Nótári Tamás	<i>egy. hallgató, JATE, Szeged</i>
Pap József	<i>Ph. D. hallgató, JPTE, Pécs</i>
Sonkoly Gábor	<i>történész, Teleki Intézet, Budapest</i>
Szávai Ferenc	<i>történész, BKE, Budapest</i>
Urbán Aladár	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
Völgycsi Orsolya	<i>történész, MTA Irod. tud. Intézet, Budapest</i>

A fordításokat KERTÉSZ NOÉMI és NOVÁK GYÖRGY készítette.

CONTENTS

Essays

- CSITE, ANDRÁS
The “Szántó model”: the growth of the sustaining ability of the
local economy and the factors that caused it at Zalasántó 5
- VÖLGYESI, ORSOLYA
Royal commissioner's investigation in Békés County (1835) 30
- DEÁK, ÁGNES
Cooperation or competition: an attempt at cooperation among the
oppositions in Austria, Bohemia, and Hungary in 1847-1848 43
- HERMANN, RÓBERT
The Revolution and War of Independence of 1848-1849
in Hungarian historiography 62
- MIRU, GYÖRGY
Experiment around the state: the reform plans of Gyula Schvarcz
for constitutional development in the Monarchy 86
- KÓSZEGHY, MIKLÓS
Woc to thee, Assyria (Nahum: a regular prophet among the
exceptional) 112
- MARÓTI, EGON
Champion dynasties in ancient sports 124

Workshop

- MACIEJ JANOWSKI
Goats and sturgeons. The characteristics of Central-Eastern Euro-
pean liberalism between the French revolution and World War I 131
- JÁNOSKA, ANTAL
The history, iconography, and producers of Hungarian playing
cards 147

Recollection

- ANDERLE, ÁDÁM
Instructions of the Spanish foreign ministry to ambassadors of
Spain in Vienna (1809-1856) 166
- GÁNGÓ, GÁBOR
Ágoston Trefort's plan to organize the Austrian empire in Novem-
ber 1850 187

TREFORT, ÁGOSTON Treatise on the instruments that can finish the revolution in the Austrian empire and in Hungary	189
URBÁN, ALADÁR The memoranda and the declaration of the Austrian government on Hungarian-Austrian relations in the summer of 1848	208
NÓTÁRI, TAMÁS Studiorum atque artium contentio (Cic.Mur.22-30)	224

Perspectives

MISKOLCZY, AMBRUS Jules Michelet, prophet and teacher	244
--	-----

Theory and Method

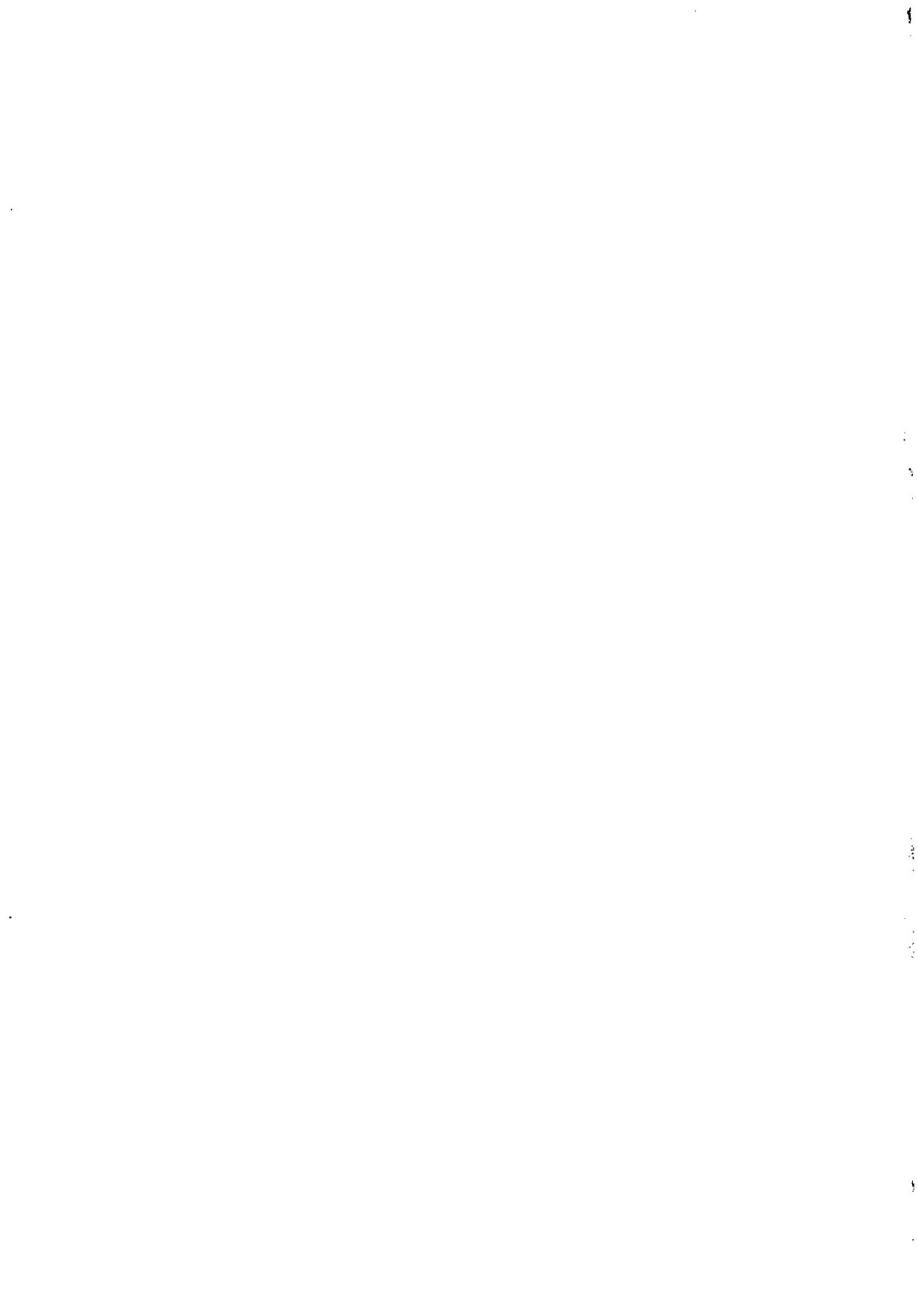
KÖVÉR, GYÖRGY Theory and method in recent economic historiography	285
KISS, GÁBOR ZOLTÁN An inspirational metahistorical mixture	294
STEPHEN GREENBLATT The resonance of Renaissance poetry	301

Beyond the Borders

A new interpretation of “long period”. A talk with Jean-Yves Grenier	306
---	-----

Reviews

New monographs on Roman law HOFFMANN, ZSUZSANNA	312
1848-49 through German eyes PAP, JÓZSEF	315
German nationality – Hungarian patriotism SZÁVAI, FERENC	319
“Involvement in politics needs autonomy.” The social and scholarly actuality of the ‘women's issue’ BARÁT, ERZSÉBET	322
<i>Authors</i>	329

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetőket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 1040 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 260 Ft+postaköltség, könyvesboltban 320 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1-3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca.; ELTE BTK könyvtár, Piarista köz 1.

Szeged: Katedrális Br.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.
Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola jegyzetboltja,
Sóstói utca 31/B

Pécs: JPTE Iskolaszövetkezet, Könyvesbolt, Ifjúság út 6.
Szombathely: Berzsenyi Dániel, Tanárképző Főiskola jegyzetboltja
Károli Gáspár tér

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon:62/454-000/31-85

e-mail:actas@jate.u-szeged.hu

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/actas/>

Felclős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Benkes Réka

Technikai szerkesztő: Lengyel A. Gábor

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 640,- Ft

Előfizetőknek: 520,- Ft

Boleslaw Prus, aki amellett, hogy kiváló szépíró volt, a társadalom életét figyelemmel kísérő közíróként is maradandót alkotott. Negyven éven keresztül jelentette meg Varsóban heti tárcáit, a Krónikákat, amelyekben konkrét megfigyelésein kívül a legkülönbözőbb témákkal kapcsolatos véleményét is kifejtette. Ezek egyikében szerepelt a következő történet: modern gondolkodású emberek Darwin tanaitól fellelkesülve azt találták mondani egy pásztornak, hogy mivel a fajok az evolúció során átalakulnak, az ő kecskéje is könnyűszerrel tokhallá változtatható. Megkopasztották hát a kecskét, szarvát kitépték, víz alá nyomták, és nekiláttak, hogy lábát levágják. Amikor az állat már majdnem kiszervedett, a pásztor véget vetett a további kísérletezésnek, a következő mélyen szántó tanulságot vonva le az esetből: úgy látszik, akárhogy igyekszünk is, ebből a kecskéből, nem csinálunk tokhalat.

(Maciej Janowski: Kecskék és tokhalak)